

VIA. MANNAMPA
नैषधचरितम् ।

BY SHRI. MANNAMPA SASTRI

MAHARAJA'S

MAHARAJA'S-4

द्वितीयखण्डम् ।

[दशमावधि द्वाविंशतिसर्गपर्यन्तम्]

महाकवि श्रीहर्षविरचितम् ।

मन्निनाथकृतां व्याख्यामवलम्ब्य

वि, ए, उपाधिधारिणा

पण्डितकुलपतिना

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

विरचितया व्याख्यया

समुद्भासितम् ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

पालवातानगथ्याम्

सरस्वतीयन्त्रे

मुद्रितम् ।

इं १८८० ।

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দ বিদ্যাসাগর বি, এ.

২ নং রমানাথ মজুমদারের ষ্ট্রীট, কলিকাতা।

প্রিণ্টর—শ্রীক্ষেত্রমোহন মুখোপাধ্যায়

৫৬ নং আমহর্স্ট ষ্ট্রীট।

नैषधचरितम् ।

दशमः सर्गः ।

रथैरथायुः कुलजाः कुमाराः शस्त्रेषु शास्त्रेषु च दृष्टपाराः ।
स्वयंवरं शम्बरवैरिकायव्यूहश्रियः श्रीजितयक्षराजाः ॥ १ ॥
नाभूदभूमिः स्मरसायकानां नासीदगन्ता कुलजः कुमारः ।
नास्यादपत्या धरणेः कणोऽपि व्रजेषु राज्ञां युगपद् व्रजसु ॥२॥

अथ स्वयंवरवृत्तान्तं वर्णयति रथैरित्यादि । अथ नल-
प्रयाणानन्तरं कुलजाः कुमाराः शस्त्रेषु शस्त्रविद्यासु शास्त्रेषु
तय्यादिषु च दृष्टं पारं यैस्ते दृष्टपाराः पारदृखानः शम्बर-
वैरिणः कामस्य कायव्यूहस्य शरीरसंस्थानस्य श्रीरिव श्रीः
भोभा येषां ते कन्दर्पकल्पा इत्यर्थः । श्रिया सम्पदा जितो
यक्षराजः कुवेरो यैस्ते कुमाराः राजकुमाराः कन्या वरयते रूप-
मित्याद्युक्तसमग्रगुणसम्पन्नाः इत्यर्थः । रथैः साधनैः स्वयं व्रीयते-
ऽस्मिन्निति स्वयंवरस्तं स्वयंवरभुवं तदा आयुः आयाताः आङ्-
पूर्वात्त्याते लडि लडः शाकटायनस्यैवेति वैकल्पिको भेर्जुसा-
देशः । अस्मिन् सर्गे उपेन्द्रवज्जेन्द्रवज्जातदुपजातयश्च वृत्तानि ॥१॥

नेति । कुलजः कोऽपोति शेषः स्मरसायकानामभूमिर-
विषयो नाभूत् तथा अगन्ता स्वयंवराप्रयाता च नाभूत् ।
किञ्च राज्ञां व्रजेषु युगपद् व्रजसु सत्सु धरणेः कणोऽपि भूले-
जोत्स्यपत्या अपथं विषयो विभाषेति विकल्पात् समासान्ता-

योग्यैर्व्रजङ्गिर्नृपजां वरीतुं वीरैरनर्हैः प्रसभेन हर्तुम् ।

द्रष्टुं परैस्ताननुरोहुमन्यैः स्वमात्रशेषाः ककुभो बभूवुः ॥३॥

लोकैरशेषैरवनिश्रियं तामुद्दिश्य दिश्यैर्विहिते प्रयाणे ।

स्ववर्तितत्तज्जनयन्प्रणार्त्तिविश्रान्तिमापुः ककुभां विभागाः ॥४॥

तलं यथेयुर्न तिला विकीर्णाः सैन्यैस्तथा राजपथा बभूवुः ।

भैमीं स लब्धामिव तत्र मेने यः प्राप भूभृद् भवितुं पुरस्तात् ॥५॥

राज्ञां कार्त्तस्त्रेण स्मरषुविषयत्वगन्तृत्वाभ्यां भूमेः पथित्वेन
चासम्बन्धे सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ २ ॥

योग्यैरिति । योग्यैः रूपयौवनादिना सम्बन्धाहैः नृपजां
भैमीं वरीतुं वृत्तो वेति दीर्घः । अनर्हैः किन्तु वीरैः प्रसभेन
बलेन हर्तुं परैः कैश्चिन्निःस्पृहैः केवलं द्रष्टुमेव अन्यस्तु तान्
राजन्यादीननुरोहुमुपासितुं व्रजङ्गिः करणैस्तद्राजन्यैरित्यर्थः
ककुभो दिशः स्वमात्रशेषाः स्वरूपमात्रावशिष्टाः बभूवुः ।
अत्रापि ककुभां स्वमात्रशेषत्वाम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिश-
योक्तिभेदः अनुरोहुमित्यत्र उपरोहुमिति च पाठः ॥ ३ ॥

लोकैरिति । अवनिश्रियं भूलोकलक्ष्मीं तां भैमीमुद्दि-
श्याभिसन्धाय दिश्यैर्दिक्षु भवैः दिगादिभ्यो यत् । अशेषैर्लोकै-
र्जनैः प्रयाणे विहिते सति ककुभां विभागाः प्रदेशाः स्ववर्तिनां
स्वनिष्ठानां तेषां तेषां जनानांयन्त्रणया सम्बन्धेन प्रार्त्तः
पीडायाः विश्रान्तिं विरतिमापुः, भारराहित्यात् सुखावस्थानं
चक्रुरित्यर्थः । तद्दलस्यतत्युत्प्रेक्षा गम्या ॥ ४ ॥

तलमिति । यथा विकीर्णा उपरि क्षिप्तास्तिलास्तलं
भूतलं नेयुः नाप्रयुः सैन्यैः सैनिकैः, सेनायां समवेता ये सेन्यास्ते
सैनिकाश्च ते इत्यमरः । सेनायां वेति स्याप्रत्ययः । राजपथा
राजमार्गास्तथा तिलमात्रावकाशरहिता बभूवुः, तादृक्सम्ब-

नृपः पुरःस्थैः प्रतिरुद्धवर्त्मा पश्चात्तनैः कश्चन नुद्यमानः ।
यन्त्रस्थसिद्धार्थपदाभिषेकं लब्ध्वाप्यसिद्धार्थममन्यत स्वम् ॥६॥
राज्ञां पथि स्थानतयाऽनुपूर्वीविलङ्घनाशक्तिविलम्बभाजाम् ।
आज्ञानसंज्ञानमिवाग्रकर्म्यैर्दधुर्विदभेन्द्रपुरीपताकाः ॥७॥
प्राग्भूय कर्कोऽटक आचकर्ष सकम्बलं नागबलं यदुच्चैः ।

श्यासम्बन्धेऽपि सम्बन्धस्योक्तेरतिशयोक्तिभेदः । किञ्च तत्र
समये यो भूभृद्राजा पुरस्ताद्भवितुं प्राप प्राप्तः स राजा भैमीं
लब्ध्वामिव मेने पूर्वागतस्येयं स्वमित्यभि मानादहंपूर्विकया
सर्वे समाजम्, रित्यर्थः ॥ ५ ॥

नृप इति । पुरःस्थैर्जनैः प्रतिरुद्धवर्त्मा निरुद्धमार्गः पश्चा-
त्तनैः पश्चाद्भवैः पृष्ठत आगतैरित्यर्थः, सायं चिरमित्यादिना
द्युप्रत्ययस्तुदागमश्च । नुद्यमानः प्रेर्यमाणः कश्चन नृपः यन्त्र-
स्थस्य तैलाकर्षणयन्त्रलग्नस्य सिद्धार्थस्य सर्षपस्य पदे स्थाने
अभिषेकं लब्ध्वापि सर्षपत्वं प्राप्यापीत्यर्थः स्वमात्मानमसि-
द्धार्थमसर्षपममन्यतेति विरोधः । अपिशब्दो विरोधद्योत-
नार्थः । असिद्धार्थं सिद्धिरहितममन्यतेत्यविरोधाद्दिरोधाभासोऽ-
लङ्कारः । अत्र संमर्दे यन्त्रस्यसर्षपवद्दिशीर्णस्य मे कुतोऽर्थसिद्धि-
रित्यमन्यतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

राज्ञामिति । विदभेन्द्रपुरी कुण्डिनपुरं तस्यां पताकाः
अग्रकर्म्यैः स्वाग्रचलनैः पथि मार्गं स्थानतया संहततया सैन्य-
सङ्घीर्णतयेत्यर्थः संयोगादेकाचो धातोर्यत्कृत इति स्थायते-
र्निष्ठानत्वम् । आनुपूर्वीविलङ्घनाशक्त्या अक्रमचंक्रमणाशक्त्या
विलम्बभाजां राज्ञाम् आज्ञानसंज्ञानम् आकारणचेष्टां दधुरि-
वेत्युत्प्रेक्षा ॥ ७ ॥

प्रागिति । भुवस्त्वसौ भूषष्ठे कुण्डिनगामिनां चितादिषु

भुवस्तले कुण्डिनगामिराज्ञां तद्वासुकेषाश्चतरोऽन्वगच्छत् ॥८॥
 आगच्छदुर्वीन्द्रचमूसमुत्थैर्भूरेशुभिः पाण्डुरिता मुखश्रीः ।
 विस्मष्टमाचष्ट दिशां जनेषु रूपं पतित्यागदशानुरूपम् ॥९॥

गमिगामिनामुपसङ्गानाद् द्वितीयासमासः । राज्ञां सम्बन्धि
 सकम्बलं सप्रावारमुच्चैर्महद् यन्नागबलं गजबलं कर्म कर्क इति
 भेदः अटतीत्यटकः शीघ्रं गन्ता बहुलमन्यत्रापीत्यौणादिकः
 क्वन्प्रत्ययः । कर्कः श्वेताश्वः पृष्ठस्थौरिसितः कर्क इत्यमरः ।
 जातावेकवचनम् । प्राग्भूय प्रागग्रसरो भूत्वा, प्रागिति च्वन्तस्य
 गतित्वाङ्गितिसमासे क्लो ल्यप् । आचकर्ष आकृष्टवान् । अश्व-
 पूर्वं गजा गच्छन्तीति प्रसिद्धं तन्नागबलमश्वतरो गर्दभादश्रा-
 यामुत्पन्नो वेसराख्यो वाहनविशेषः वक्त्रोच्चाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्व
 इति तरप्प्रत्ययः तस्य पिष्टत्वमन्यपिष्टकर्तेति काशिका ।
 सोऽन्वगच्छत् । अत्रापि जातावेकवचनम् । अग्रतोऽश्वास्ततो
 गजास्ततोऽश्वतरा जग्मु रित्यर्थः । अन्यत्र भुवस्तले रमातले
 वासुकेर्वासुकिमहानागस्य सम्बन्धि कुण्डिनगामिनः सकम्बलं
 कम्बलाख्यनागेन्द्रसहितं, कम्बलो नागराजः स्यात् साम्द्रप्रावा-
 रयोरपीत्युभयत्रापि विश्वः । यदुच्चैर्नागबलमहिमैर्न्यं, यद्वा
 ग्राहि गजे ना इत्युभयत्रापि वैजयन्ती । कर्कोटकनामना-
 गविशेषः प्राग्भूयाचकर्ष तं नागबलमश्वतरो नाम नागवि-
 शेषोऽन्वगच्छत्, अश्वतरो वेसरे च नागराजान्तरैऽपि चेत्युभ-
 यत्रापि विश्वः । कम्बलकर्कोटकाश्वतरादियुक्तो वासुकिश्च
 सबल आगत इत्यर्थः । अत्रोभयोः कपिनागबलयोः प्रकृतत्वात्
 कवलप्रकृतत्वश्लेषः ॥ ८ ॥

आगच्छदिति । आगच्छतामुर्वीन्द्राणां राज्ञां चमूसमुत्थै-
 र्भूरेशुभिः पाण्डुरिता धसरीकृता दिशां मुखश्रीः पतित्याग-

आखण्डलो दण्डधरः कशानुः पाशीति नाथैः ककुभां चतुर्भिः ।
 भैम्येव बद्धा स्वगुणेन क्लृष्टैर्यये तदुद्वाहरसाञ्च शेषैः ॥१०॥
 मन्त्रैः पुरं भीमपुरोहितस्य तद्वद्वरञ्च विशति क्व रक्षः ? ।
 तत्रोद्यमं दिक्पतिराततान यातुं ततो जातु न यातुधानः ॥११॥
 कर्तुं शशाकाभिमुखं न भैम्या मृगं दृगश्वोरुहनिर्जितं यत् ।
 तस्या विवाहाय ययौ विदर्भान् तद्वाहनस्तेन न गन्धवाहः ॥१२॥

दशानुरूपं भर्तृप्रवासावस्थोचितरूपं प्रोषिते मलिना क्लृष्टे-
 त्युक्ताकारं जनेषु विषये विस्मष्टम् आचष्ट जनेभ्यः प्रकटीचका-
 रित्यर्थः । अत्रान्यधर्मस्यान्यत्र सन्भवाद्दिशां प्रोषितभर्तृकारूप-
 मिति सादृश्याच्चेपादसम्भवदस्तुसम्बन्धाख्यो निदर्शनाभेदः ।
 हरिदुबधूनामिति देशान्तरपारि रूपकं व्यक्तम् ॥ ८ ॥

अथेन्द्रादिलोकपालवृत्तान्तमाह आखण्डल इति । आख-
 ण्डलः इन्द्रः दण्डधरो यमः कशानुः अग्निः पाशी वरुण इति
 प्रसिद्धैः चतुर्भिः ककुभां नाथैः भैम्याः स्वगुणेन स्वसौन्दर्यगुणे-
 नैव गुणरज्ज्वेति श्लिष्टरूपकं, बद्धाक्लृष्टैरिवेत्युत्प्रेक्षा, तदुद्वाह-
 रसाङ्गैमीपरिणयरगादेव यये कुण्डिनं प्रति यातं, यातेर्भावि-
 लिट् । शेषैरवशिष्टैः नैर्ऋतादिभिः षड्भिर्न यये ॥१०॥

अथ षड्भिर्नैर्ऋताद्यनागमने कारणमाह मन्त्रैरित्यादि ।
 भीमस्य भीमभूपतेः पुरोहितस्य मन्त्रैरक्षोभयनाशकमन्त्रैर्बह-
 रञ्च कतरञ्च तत् पुरं कुण्डिनपुरं रक्षो राक्षसः क्व कुतः
 विशति ? न क्वापीत्यर्थः । ततो रक्षोबन्धाच्चेतोः यातुधानो
 दिक्पतिर्नैर्ऋतः जातु कदापि तत्र पुरे यातुं गन्तुमुद्यमं न
 आततान न चकारं ॥११॥

कर्तुमिति । गन्धवाहो वायुः भैम्याः दृगश्वोरुहाभ्यां
 नयनारविन्दाभ्यां निर्जितं मृगं स्ववाहनमृगमभिमुखीकर्तुं न

जाती न वित्ते न गुणे न कामः सौन्दर्य्य एव प्रवणः स वामः ।
 स्वच्छस्वशैलैक्षितकुक्षवेरस्तां प्रत्यगान्न स्त्रितरां कुवेरः ॥१३॥
 भैमीविवाहं सहतेऽस्य कस्मादर्थं तनुर्या गिरिजा स्वभर्तुः ।
 तेनाम्रजन्त्या विदधे विदर्भानीशानयानाय तयान्तरायः ॥१४॥

शशाकेति यत् तेनाशक्तत्वेन तद्वाहनो मृगवाहनः सन् तस्याः
 भैम्याः विवाहाय विदर्भान् जनपदान् न ययौ वाहनं विना
 गन्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥ १२ ॥

ननु श्रुतवित्तादिसम्पन्नः कुवेरः किमिति न यातस्तवाह
 जाताविति । कामः कुमार्याः अभिलाषः जातौ अभिजनं
 कौलीन्ये न प्रवणो न तत्परः वित्ते धने च न प्रवणः
 गुणे विद्याशीलादीं च न प्रवणः किन्तु सौन्दर्य्य एव प्रवणः
 कुतः स वामो वक्रः उक्तविपरीत इत्यर्थः । अत एव भणन्ति ।
 कन्या वरयते रूपमिति तस्मात् स्वच्छे स्फटिकमयत्वा-
 द्विस्वप्राङ्गिण स्वशैले कैलामे ईक्षिता कुक्का गर्हा यस्य
 तद्देवं शरीरं यस्य सः सम्यगवगतस्वकीरूप्य इत्यर्थः । *स
 कुवेरः स्त्रितराम् उत्कृष्टस्त्रीं त्रैलोक्यसुन्दरोमित्यर्थः । नद्याः
 शेषस्थान्यतरस्यामिति घाटिपरो ऋस्वः । तां दमयन्तीं प्रति
 न अगात् कीरूप्यलज्जया न गत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

भैमीति । गिरिजा पार्वती स्वभर्तुः ईश्वरस्य भैमीविवाहं
 कस्मात् सहते न कस्मादपीत्यर्थः । अमहने कारणमाह । या
 भर्तुरहं तनुः समांशपरत्वान्नपुंसकत्वं, पुंस्यर्हाऽहं समऽशकं
 इत्यमरः । भर्तुरर्हाङ्गभूता कथं सापन्नं सहते इति भावः ।
 तेनामहनेन निमित्तेन अम्रजन्त्या तया देव्या ईशानस्य ईश्वरस्य
 याजाय विदर्भान् जनपदान् प्रति प्रयाजाय अन्तरायो विघ्नो
 विदधे विहितः । अचलत्यर्थं कथमर्थं चक्षेत् चक्षणे वा शरीरं

स्वयंवरं भीमनरेन्द्रजाया दिशः घतिर्न प्रविवेश शेषः ।
 प्रयातु भारं स निवेश्य कस्मिन्नहिर्महीगौरवसासहिः कः ? ॥१५॥
 ययौ विमृश्योर्द्धदिशः पतिर्न स्वयंवरं वीक्षितधर्मशास्त्रः ।
 व्यलोकि लोके श्रुतिषु श्रुतौ वा समं विवाहः क्व पितामहेन ? १६
 भैमीनिरस्तं स्वमवेत्य दूत्या मुखात् किलेन्द्रप्रमुखा दिगीशाः ।
 सन्दे सुखेन्दौ च वितत्य मान्यं चित्तस्य ते राजसमाजमीयुः ॥१७॥

विशीर्येत निष्क्रियं स्यात् तस्मात् ईशानदिक्पालो नायात
 इत्यर्थः ॥ १४ ॥

स्वयंवरमिति । दिशः पतिर्दिक्पालः शेषः शेषाहिः
 भीमनरेन्द्रजायाः भैम्याः स्वयंवरं न प्रविवेश । कुतः ? स शेषो
 भारं भूभारं कस्मिन् निवेश्य निधाय प्रयातु न कस्मिन्नपीत्यर्थः ।
 तथाहि, महीगौरवं महीभारं सासहिर्भृशं सोढा, सहिवह्निच-
 लिपतिभ्यो यजन्ते भ्यः किकिनौ वक्तव्याविति किकिनौ, तयो-
 र्दीदृङ्भावाच्च लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीया ।
 अन्योऽहिः सर्पः कोऽस्ति न कोपीत्यर्थः ॥ १५ ॥

ययाविति । वीक्षितं सम्यक् परिशीलितं धर्मशास्त्रं येन
 स ऊर्द्धदिशः पतिर्ब्रह्मा विमृश्यायुक्तमिति निश्चित्यैव स्वयं-
 वरं न ययौ । तथाहि, पितामहेन ब्रह्मणा पितुः पित्रा च
 समं विवाहः । पितामहो विरिञ्चिः स्यात्तातस्तु जनकोऽपि
 चेति विश्वः । लोके क्व व्यलोकि दृष्टः ? श्रुतिषु वेदेषु वा क्व
 श्रुतः ? न क्वापीत्यर्थः । असपिण्डां यवीयसीम् इति स्मरणादिति
 भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥१६॥

भैमीति । अयं पूर्वोक्ताश्चत्वार एव इन्द्रप्रमुखा दिगीशाः
 दूत्याः स्रप्रेषितदूतिकायाः मुखात् स्वमात्मानं भैम्या निरस्तं
 परिहृतमवेत्य ज्ञात्वा चित्तस्य मान्यं विषादजायं सन्दे

नलभ्रमेणापि भजेत भैमी कदाचिदस्मानिति शेषिताशा ।
 अभ्रूश्चहेन्द्रादिचतुष्टयी सा चतुर्नली काचिदलीकरूपा ॥१८॥
 प्रयस्यतां तद्भवितुं सुराणां दृष्टेन पृष्टेन परस्परेण ।
 तद्द्वैतसिद्धिर्न वतानुमेने स्वाभाविकात् क्वत्रिममन्यदेव ॥१९॥

गत्यां मुखेन्दौ च वितत्य विषादात् मन्दमतयो विवर्णमुखाश्च
 भ्रूत्वेत्यर्थः एतेन सानुभावो विषाद उक्तः, राजसमाजमीवुः
 किल ॥ १७ ॥

अथोपायान्तरवैफल्यादिन्द्रादयः तां वञ्चयित्वा गृहीतुं
 प्रवृत्ता इत्याह नलेति । अथ राजसभाप्राप्त्यनन्तरं सा महे-
 न्द्रादीनां चतुष्टयी भैमी कदाचित् कस्याञ्चिद्द्वेलायां नल इति
 भ्रमेण भ्रात्र्यापि अस्मान् भजेत वृणोत इत्येव शेषिताशा एता-
 वन्मात्रावशेषितमनोरथा सती उपायान्तरापगमादिति भावः ।
 अलीकरूपा काल्पनिकस्वरूपा अत एव काचिदनिर्वाच्या
 चतुर्नली नलचतुष्टयी अभ्रूत् चत्वारोऽपि नलरूपं दधुरित्यर्थः ।
 तद्वितार्थत्यादिना समाहारद्विगावकारान्तोत्तरपदत्वात् स्त्रियां
 द्विगोरिति ङीप् ॥ १८ ॥

प्रयस्यतामिति । अमः स भवितुं तद्भवितुं नलीभवितुं,
 तच्छब्दाद्भूततद्भावे च्चिः । प्रयस्यतां प्रयतमानानां, यस्यतः
 दैवादिकाकृतः शवादेशः । सुराणां सम्बन्धिनि द्वयोर्भावो
 द्विता द्वितैव द्वैतं, प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । तस्य नलस्य
 द्वैतं तद्विद्विद्वितीयनलत्वसिद्धिः । तदत्यन्तसारूप्यसिद्धिरिति
 यावत् सा दृष्टेन पृष्टेन सा नलवदवस्थित इति पुनः पुनः
 सृष्टेन परस्परेण नानुमेने अतिप्रयासेनापि नलतुलां नारो-
 हदेवेत्यर्थः । वतेति खेदे । तथाहि, स्वाभाविकात् स्वभावसिद्धा-
 द्रूपात् क्रियया निर्घृत्तं क्वत्रिमं कृतकं रूपं, चित्तस्त्रिमक् नित्य-

पूर्णन्दुमास्यं विदधुः पुनस्तो पुनर्मुखीचक्रुरनिद्रमजम् ।
 स्ववक्त्रमादर्शतलेऽद्य दर्शं दर्शं बभञ्चुर्न तथातिमञ्चु ॥२०॥
 तेषां तथा लब्धुमनीश्वराणां श्रियं निजास्येन नलाननस्य ।
 नालं तरीतुं पुनश्चिद्विदोषं वह्निर्मुखानामनलाननत्वम् ॥२१॥

मिति त्रिसक् । अन्यद्विलक्षणमेव हीनमेवेत्यर्थः । सामान्यं न विशेष समर्थनरूपोऽर्थास्तरन्यासः ॥ १८ ॥

पूर्णन्दुमिति । ते देवाः पुनः पूर्णन्दुं पूर्णचन्द्रमेवास्यं विदधुः आस्ये चक्रुः तथा पुनरनिद्रं विकचमजं पद्मं मुखीचक्रुः, नलमुखसाम्यलाभाय पुनश्चन्द्रेण पद्मेन च मुखानि निर्ममुरित्यर्थः । अथानन्तरं स्ववक्त्रमादर्शतले दर्पणास्तदर्शन्दर्शं दृष्ट्वा दृष्ट्वा पुनः पुनर्दृष्ट्वेत्यर्थः । आभीक्ष्ण्ये णमुल् द्विवचनं च । तथा नलमुखवदतिमञ्चु अतिसुन्दरं वेति बभञ्चुर्भग्नं चक्रुः निनिन्दुरित्यर्थः । अत्र पूर्णन्हादिकारणसामान्येऽपि विवक्षितकार्यानुत्पत्तिकथनाद्विशेषोक्तिरलङ्कारः । तत्सामग्र्यामनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिर्निर्गद्यत इति लक्षणात् ॥२०॥

तेषामिति । तथा तेन प्रकारेण निजास्येन प्रयोज्येन नलाननस्य श्रियं लब्धुं लभयितुमिति णिजर्थो ग्राह्यः । यद्वा निजास्येन साधनेन तां श्रियं लब्धुं प्राप्तुमनीश्वराणां वह्निर्मुखानामग्निवक्त्राणां, अग्निमुखा वै देवा इति श्रुतेः । वह्निर्मुखाः क्रतुभुजो वह्निः शुष्मा कृष्णवर्त्मिति चामरः । तेषामिन्द्रादीनां सम्बन्धि नलस्थानमिव ध्यानं येषां ते नलानना इत्युपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिः । ते न भवन्तीत्यनलाननत्वमेवावशिष्टं पुनश्चिद्विदोषं तरीतुं नालं न समर्थं न तु नलाननत्वसम्भावनापीत्यर्थः । इयोरप्यनलाननत्वयोर्भेदेऽपि श्लिष्टकपः दोषादानमहिम्नै क्त्वाभिमानात्पीनश्चक्षुष्यपदेशः । अथ नला-

प्रियावियोगकथितात् किमैलाञ्छन्द्राद् गृहीतैर्घृहपीडितात्ते ।
 धाताइवेन स्मरतोऽपि सारैः स्वङ्कल्पयन्ति स्म नलानुकल्पम् ॥ २२ ॥
 नलस्य पश्यत्वियदन्तरं तैर्भैमीति भूपान् विधिराह्वताऽस्यै ।
 स्यर्द्धा दिगीशानपि कारयित्वा तस्यैव तेभ्यः प्रथिमानमाख्यत् ॥ २३ ॥

ननश्रीलिप्सूनां तेषां न केवलं तदभावः प्रत्युत दुस्तरतरपुन-
 रुक्तिदोषरूपानर्थोत्पत्तिश्चेति द्वितीया विषमप्रभेदः, यन्नानर्थस्य
 वा भवेदिति लक्षणात् ॥ २१ ॥

प्रियेति । ते देवाः प्रियावियोगेन उर्वशीविरहाग्निना
 कथितात् दग्धात् एलादिलात्मजात् पुरुरवसः कपूरदेरेवेति
 भावः । तथा ग्रहपीडितात् राहुनिष्पीडिताञ्छन्द्राञ्च यन्निष्पी-
 डितान्तिलसर्षपादेरिवेति भावः । भवेन हरेण धातात् सुख-
 मारुतसन्धुचिताग्निदग्धात् स्मरतोऽपि कामाञ्च खदिरकाष्ठा-
 देरिति भावः । गृहीतैरुपात्तैः सारैः साधनैः स्वमात्मानं नल-
 स्यानुकल्पं कल्पयन्ति स्म किमित्युत्प्रेक्षा, अन्यथा तदनुकल्प-
 तापि कुत इति भावः । मुख्यः स्यात् प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु
 ततोऽधम इत्यमरः ॥ २२ ॥

नलस्येति । विधिर्ब्रह्मा नलस्य तैर्भूपैः इयत् सर्वान्तरं
 तारतम्यम् इयं भैमी पश्यत्विति हेतोः एतान् भूपानाह्वत
 आह्वतवान्, हरतेर्लुङि तङ्, ङस्वादङ्गादिति तकारलोपः ।
 किञ्च दिगीशानपि स्यर्द्धाङ्कारयित्वा दिगीशैरपि नलेन सह
 मत्सरङ्कारयित्वेत्यर्थः । कञोऽन्यतरस्यामिति विकल्पादणि-
 कर्तुः कर्मत्वम् । तस्य नलस्यैव तेभ्य इन्द्रादिभ्योऽपि, पञ्चमी-
 विभक्तेः इति पञ्चमी । प्रथिमानमाधिक्यमस्यै भैम्यै चाख्य-
 दाख्यातवान्, ख्यातेर्लुङि अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यो ङिति चुर-
 ङादेशः । त्रैलोक्यातिशायि लावण्यमस्येति भैमीं प्रत्यायि-

सभा नलश्रीयमकैर्यमाद्यैर्नलं विनाभूद्दृतदिव्यरत्नैः ।

भामाङ्गणप्राघुणिके चतुर्भिर्देवद्रुमैर्द्यौरिव पारिजाते ॥२४॥

तत्रागमद्वासुकिरीशभूषाभस्मोपलेहस्फुटगौरदेहः ।

फणीन्द्रहृन्दप्रणिगद्यमानः प्रसीदजोवाद्यनुजीविवादः ॥२५॥

द्वीपान्तरेभ्यः पुटभेदनं तत् क्षणादवापे सुरभूमिपालैः ।

तत्कालमालम्बि न केन यूना स्मरेषुपक्षानिलतूललीला ॥२६॥

तुमेव ब्रह्मा स्वयंवरव्याजेन त्रिलोकीमेकताचकर्षेत्युत्प्रेक्षा ॥२३॥

सभेति । सभा सा राजसभा नलश्रियो यमकैः पुनरुक्ता-
कारैस्तद्रूपधारिभिरित्यर्थः । धृतानि दिव्यानि रत्नानि यैस्तैः
रत्नाभरणभूतैरित्यर्थः । यमाद्यैर्नलं विना तदा नलस्यागमनात्तै-
र्विनाभूतैरित्यर्थः । अत एव चतुर्भिर्यमाद्यैर्देवैः पारिजाते
पारिजाताख्ये देवद्रुमे भामायाः सत्यभामायाः अङ्गणस्य चत्वर-
स्य प्राघुणिके अतिथौ सति तया उपहृते सतीत्यर्थः । आदि-
शिकः प्राघुणिक आगन्तुरतिथिः स्मृत इति हलायुधः । धृतर-
त्नैश्चतुर्भिर्देवद्रुमैर्मन्दारादिभिः, पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारि-
जातकः । सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनमित्यमरः ।
द्यौः स्वर्ग एवाभूत् अभादित्यर्थः ॥ २४ ॥

तत्रेति । ईशभूषा ईश्वराभरणभूतः अतएव भस्मनः
उपलेहेन उपलेपेन तदङ्गरागभस्मसङ्क्रमणेन स्फुटगौरदेहः
शुभ्राङ्गः वासुकिः फणीन्द्रहृन्दैः सर्पराजगणैः प्रणिगद्यमानो
व्याङ्गियमाणः, नेर्गदनदेत्यादिना णत्वम् । प्रसीदजीवशब्दावा-
दिर्यस्य सोऽनुजीविवादः सेवकजनकीलाहलः यस्य स । आदि-
शब्दाज्जयादिशब्दसङ्ग्रहः । तत्र स्वयंवरे वासुकिः आगमत्
आगतः ॥ २५ ॥

द्वीपान्तरेभ्य इति । तत् पुटभेदनं कुण्डिनपुरं द्वीपान्त-

रम्येषु हर्म्येषु निवेशनेन सपर्यया कुण्डिननाकनाथः ।
 प्रियोक्तिदानादरनम्रताद्यैरुपाचरन् चारु स राजचक्रम् ॥२७॥
 चतुःसमुद्रीपरिखे नृपाणामन्तःपुरे वासितकीर्तिदारे ।
 श्रीदार्यदाक्षिण्यदयादमानां चतुष्टयी रक्षणीसौविदम् ॥२८॥

रम्यः, अपादाने पञ्चमी । सुरास भूमिपालास तैः क्षणादवापे
 अवाप्तम् । तथाहि, तस्मिन् काले तत्कालम्, अत्यन्तसंयोगे
 द्वितीया । केन यूना स्मरेषूणां पञ्चानिलेन तूलस्य कार्पासादे-
 र्नीला नालम्बि नालाभि चिणावकर्मणोरिति लभेः कर्मणि लुङ्
 विभाषाचिष्यमुलोरित्युपसृष्टाद्द्वैभाषिकोनुमागमः । अत्रास्त्रि-
 स्रयूनां कामुकत्वेन कुण्डिनप्राप्तिसमर्थनात् कारणेन विना
 कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः, स च तूलेति निदर्शना-
 सङ्कीर्णः ॥ २६ ॥

रम्येष्विति । सः कुण्डिननाकनाथः कुण्डिनेन्द्रो भीमः
 राजचक्रं राजमण्डलं रम्येषु हर्म्येषु निवेशनेन सपर्यया अर्घ्य-
 पाद्यादिपूजया तथा प्रियोक्तिः प्रियवचनं दानं गन्धमास्थता-
 म्बूलादिसमर्पणं आदरो बह्वकरणं नम्रता विनयाचरणमैव-
 माद्यैरुपचारैः आद्यशब्दाहोजनादिमन्विधानमन्विषयः । चारु
 सम्यगुपाचरत् उपचरितवान् ॥ २७ ॥

युक्तं चैतदित्याह चतुरिति । चतुःसमुद्रीव परिखा वलयं
 यस्य तस्मिन् वामिताः स्थापिताः कीर्त्तय एव दाराः कल-
 त्राणि यस्मिन् नृपाणां राज्ञामन्तःपुरे भूवलयरूपे इति शेषः ।
 श्रीदार्यं त्यागः दाक्षिण्यं परचित्तानुवर्त्तनं दया कृपा दमः
 इन्द्रिययमनं तेषां चतुष्टयी एव रक्षणे रक्षणार्थं सौविदम् ।
 कश्चुकिनी, सौविदम् : कश्चुकिन इत्यमरः । श्रीदार्यादिगु-
 ष्विहीनस्य कुतः कीर्त्तयिति भावः । अकीर्त्तरक्षणार्थं

अभ्यागतैः कुण्डिनवासवस्य परोक्षवृत्तेष्वपि तेषु तेषु ।
जिज्ञासितस्वेषितलाभलिङ्गं स्वल्पोऽपि नावापि नृपैर्विशेषः ॥२८
अह्ने विदर्भेन्द्रपुरस्य ग्रहे न सम्प्रमौ नैष तथा समाजः ।
यथा पयोराशिरगस्वहस्ते यथा जगद्वा जठरे मुरारिः ॥३०॥
पुरे पथिद्वारगृहाणि तत्र चित्तीकृतान्युक्तववाञ्छयेव ।
नभोऽपि किर्मीरमकारि तेषां महीभुजामाभरणप्रभाभिः ॥३१॥

तेन राज्ञा भीमेन ते राजानः सत्कृता इति भावः । रूपका-
लङ्कारः ॥ २८ ॥

अभ्यागतैरिति । अभ्यागतैर्नृपैः कुण्डिनवासवस्य कुण्डि-
नेन्द्रस्य भीमस्य सम्बन्धिषु परोक्षवृत्तेषु गूढनिष्यन्नेषु अपि तेषु
तेषु उपचारेषु जिज्ञासितस्य ज्ञातुमिष्टस्य प्रयत्नान्वेषणीयस्य
इत्यर्थः । सनस्तात् कर्मणि क्तः । स्वेषितलाभस्य भैमीलाभस्य
लिङ्गं गमकभूतः स्वल्पोऽपि विशेषो नावापि न लब्धः सर्वत्र
समं व्यक्तञ्चोपचरणाद् गूढोपचारविशेषेणापि दुरूहस्तदभिप्राय
इत्यर्थः । भीमेन सर्वेषां राज्ञां तुल्य एव समादरः कृत इति
भावः ॥ २८ ॥

अह्ने इति । सर्वेषां राज्ञां कुण्डिननगरे समावेशो जात
इत्याह । विदर्भेन्द्रपुरस्य कुण्डिनपुरस्वाह्ने अभ्यन्तरे एष समाजो
राजसङ्घोऽगस्त्यहस्ते पयोराशिः समुद्रः यथा, मुरारिः नाराय-
णस्य जठरे उदरे जगद्वा यथा, तथा न सम्प्रमौ न सम्प्रानितः
इति न, किन्तु सम्प्रमावित्यर्थः । ग्रहे इत्युत्प्रेक्षायां मुनि-
हस्तहरिकुण्ड्यीपम्येन अल्पेऽपि पुरे समाजस्य महतः सम्प्रा-
नोत्प्रेक्षणादुपमोत्प्रेक्षयोः सङ्करः, तेनाधाराधेययोरानुमान्यस-
ङ्घाधिकालङ्कारस्ताम्रहस्वमत्स्यङ्गतं वस्तु च व्यज्यते ॥ ३० ॥

पुर इति । तत्र पुरे उक्तववाञ्छया पत्नानो द्वारादि .

विलासवैदग्ध्यविभूषणश्रीस्तेषां तथाभूत् परिचारकेऽपि ।

अज्ञासिषुः स्त्रीशिशुबालिशस्तं यथागतं नायकमिव कश्चित् ॥३३

अस्वेदगात्राश्चलचामरौघैरमीलनेत्राः प्रतिवस्तुचित्रैः ।

अस्नानमाला विपुलातपत्रैर्देवा नृदेवाश्च भिदां न भेजुः ॥३३॥

गृह्याणि च तान्येव चित्रीकृतानि तेषामभ्यागतानां महीभुजा-
माभरणप्रभाभिः नभः अपि किमीरं चित्रमकारि, अपिशब्दात्
पथिहारगृह्याणि च किमीरितानीत्यर्थः । चित्रकिमीरक-
ल्माष शबलेताश्च कर्बुरे इत्यमरः । अत्र समृद्धिमद्दस्तुवर्णनादु-
दात्तालङ्कारः ॥ ३१ ॥

विलासेति । तेषां राज्ञां परिचारके कर्मकरेऽपि विला-
मानां गृह्यारचेष्टानां वैदग्ध्यस्य चातुर्यस्य विभूषणानां च श्रीः
सम्पत्तिः तथा अभूत् यथा स्त्रियः शिशवो बालिशाः अज्ञाय,
शिशवश्च च बालिश इत्यमरः । तं परिचारकमागतं कश्चिन्ना-
यकं राजानमेव अज्ञासिषुः अमंसत विवेकिनस्तु तत्त्वत एव
जानन्तीति भावः । राजभृत्याश्च राजकल्पा इति राज्ञामैश्वर्यो-
क्तेरतिशयोक्तिः ॥ ३२ ॥

अथ श्लोकद्वयेन राज्ञां देवानाश्च भेदो दुर्लभ इत्याह अस्वे-
देत्यादि । चलचामराणाम् शोघैः अस्वेदानि गात्राणि येषां ते
तथोक्ताः, वस्तुनि वस्तुनि प्रतिवस्तु, वीष्णायामव्ययीभावः ।
चित्रैरदभुतैः, विस्मयोद्भुतमाश्चर्यं चित्रमित्यमरः । मीला
मीलका गुरोश्च ह्वल इति स्त्रियामप्रत्यये टिष् । तत् गृहीतानि
अनिमिषाणि, यद्वा न मीलन्तीत्यमीलानि, पचाद्यच् । तानि
नेत्राणि येषां ते तथोक्ताः अनिमिषदृष्टय इत्यर्थः । तथा विपु-
लैः स्नातपत्रैर्निमित्तैः अस्नानमाला देवाः इन्द्रादयः नृदेवाः रा-
जानश्च भिदां भेदं, षिन्निदादिभ्योऽङ् । न भेजुः, देवपक्षे सर्वत्र

अन्योन्यभाषानवबोधभोतेः संस्कृतिमाभिर्व्यवहारवत्सु ।
 दिग्भ्यः समेतेषु नरेषु वाग्भिः सौवर्गवर्गो न नरैरचिह्नि ॥३४॥
 ते तत्र भैम्याश्चरितानि चित्रे चित्राणि पौरैः पुरि लेखितानि ।
 निरीक्ष्य निन्युर्दिवसं निशाञ्च तत्स्वप्नसम्भोगकलाविलासैः ॥३५॥
 सा विभ्रमं स्वप्नगतापि तस्यां निशि स्वलाभस्य ददे यदेभ्यः ।
 तदर्थिनां भूमिभुजां वदान्या सती सती पूरयति स्म कामम् ॥३६॥

हेतौ तृतीया, राजपक्षे उपलक्षणे तृतीया । तेषां स्वेदाद्यभा-
 वस्य स्वाभाविकत्वात् अत्र स्वेदगात्रादिपदार्थानां विशेषण-
 गत्या देवभेदाभावहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः
 ॥ ३३ ॥

अन्योन्येति । दिग्भ्यः समेतेषु समागतेषु नरेषु मनुष्येषु
 अन्योन्यासां भाषाणाम् अनवबोधेन निमित्तेन भोतेः सङ्कोचात्
 संस्कारेण निवृत्ताः संस्कृतिमा द्वितस्त्रिमक् नित्यम् । ताभि-
 र्वाग्भिर्व्यवहारोऽभिवादनव्यापारः तद्वत्सु देवभाषयैव भाष-
 माणेष्वित्यर्थः । सौवर्गवर्गो देवसमूहो नरैः कुण्डिनवासिभि-
 र्नाचिह्नि देवत्वेनाच्चायि, चिह्नशब्दात्तत्करोतीति ख्यन्ताङ्गुलि-
 खाविष्टवद्भावे विन्मतोर्लुङि मतुपो लुक् । भेदे अभेदलक्षणा-
 तिशयोक्तिः ॥ ३४ ॥

त इति । ते सर्वे नृपास्तत्र तस्यां पुरि कुण्डिने पौरैः
 चित्रे आलेख्ये लेखितानि चित्राणि आश्चर्याङ्गि, आलेख्याश्च-
 र्थयोश्चित्रमित्यमरः । भैम्याश्चरितानि निरीक्ष्य दिवसं निन्युः ।
 तस्याः सम्बन्धिभिः स्वप्ने याः सम्भोगकलाः सुरतचेष्टास्ता
 एव विलासाः विनोदास्तैर्निशाञ्च निन्युः । एतेन जागरा-
 प्रस्योक्ता ॥ ३५ ॥

सेति । सा भैमी तस्यां निशि स्वयंवरात् पूर्वरात्रौ स्वप्न-

वैदर्भदूतानुनयोपहृतैः शृङ्गारभङ्गीष्वनुभाववक्षु ।

स्वयंवरस्थानजनाश्रयस्ते दिने परत्रालमकारि वीरैः ॥३७॥

भूषाभिरुच्चैरपि संस्कृते यं वीच्याकृत प्राकृतबुद्धिमैव ।

प्रसूनबाणे विबुधाधिनाथस्तेनाथ साशोभि सभा नलेन ॥३८॥

गतापि अपि सभावनायां जागरेऽथ सभावितत्वादिति भावः ।

एथो राजभ्यः स्वलाभस्य स्वप्राप्तेर्विभ्रमं भ्रान्तिमलीकसङ्कृति-
मित्त्वर्थः ददे ददानीति यत्तत्तस्मादलीकदानाच्चेतोर्वदान्या
दात्री सती भवन्ती स्वप्राप्तिदानाद्दान्या प्राप्तेति मिथ्यात्वात्
पतिव्रता च सतीत्यर्थः अर्थिनां भूमिभुजां कामं मनोरथान्
पूरयति स्म एवं स्वकामुकानेकलोकोत्तरयुवसमुदायेऽपि सा
नलैकजीवितैव सती स्थितेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

वैदर्भेति । परत्र दिने परेऽहनि वैदर्भस्य भीममृपतेर्दू-
तैरनुनयेन प्रार्थनेन उपहृतैः शृङ्गारभङ्गीषु रतिभावविजृम्भणेषु
येऽनुभावाः कटाक्षविद्येपादयः तद्वक्षु, शृङ्गारभङ्गीषु अनुभाव-
वङ्गिरिति पाठे शृङ्गारचेष्टाः प्रकाशयङ्गिरित्यर्थः । तैर्दिगन्तागतै-
र्वीरैः स्वयंवरस्थानभूतो जनाश्रयो मच्छपः, मच्छपोऽस्ती जना-
श्रय इत्यमरः । अलमकारि अलङ्कृतं स्वयंवरस्थानं प्राप्तमि-
त्यर्थः ॥ ३७ ॥

भूषेति । सुराधीयः इन्द्रो यं नलं वीक्ष्य भूषाभिर्भूषणैश्च-
रितशयेन संस्कृतेऽलङ्कृतेऽपि प्रसूनबाणे मन्मथे प्राकृतबुद्धि-
पृथग्जनबुद्धिमैव, प्राकृतस्तु पृथग्जन इत्यमरः । अकृत कृत-
वान् न तु सुन्दरबुद्धिमित्यर्थः । कृडः कर्त्तरि लुङि तड् कृखा-
दङ्गादिति सकारलोपः । अथ राजागमनामन्तरं तेन नलेन
सा सभा अशोभि । शोभां गमिता अलङ्कृतेत्यर्थः, शोभयते
कर्मणि लङ् ॥ ३८ ॥

धृताङ्गरागे कलितद्युशोभां तस्मिन् सभां चुम्बति राजचन्द्रे ।
 गता वताक्ष्णोर्विषयं विलङ्घ्य क्व चत्रनक्षत्रकुलस्य लक्ष्मीः ॥३८॥
 प्राग्दृष्टयः क्षीणिभुजाममुष्मिन्नाश्रय्यपर्युत्सुकिता निपेतुः ।
 अनन्तरं दन्तुरितभ्रुवान्तु नितान्तमीर्थाकलुषा दृग्गन्ताः ॥४०॥
 सुधांशुरेष प्रथमो भुवीति स्मरो द्वितीयः किमसावितीमम् ।
 दसस्तृतीयोऽयमिति त्रितीयाः स्तुतिच्छलान्मत्सरिणो निनिन्दुः
 ॥ ४१ ॥

धृतेति । धृतोऽङ्गरागोऽनुलेपनमेवाङ्गरागो विम्बरक्तता
 येन तस्मिन् प्रकृते राजचन्द्रे नले कलितद्युशोभां प्राप्ताकाश-
 लक्ष्मीं चुम्बति सति चत्राणि क्षत्रिया एव नक्षत्राणि तत्
 कुलस्य लक्ष्मोरक्ष्णोर्विषयं विलङ्घ्य दृष्टिपथमतीत्य गता वर्त-
 त्याश्रयं नक्षत्रकुलमिव नलोदये सर्वं चत्रकुलं निष्प्रभं जात-
 मित्यर्थः । द्युशोभेत्यत्र शोभेव शोभेति सादृश्याच्चेपात् निदर्शना
 तथा सहाङ्गाङ्गिभावेन रूपकस्य सङ्करः ॥ ३८ ॥

• प्रागिति । प्राक् पूर्वममुष्मिन्नले क्षीणीभुजां राज्ञां दृष्टयः
 पूर्णदृष्टयः आश्रय्येण विस्मयपारवश्येन पर्युत्सुकिताः उत्क-
 ण्ठिताः सत्यो निपेतुः, अनन्तरं तु दन्तुरितभ्रुवां द्वेषाद्विषमि-
 तभ्रुवां दृग्गन्ताः क्षीणदृष्टयः ते च ते नितान्तमीर्थ्या कलुषाः
 सन्तो निपेतुः । अत्रौत्सुक्येर्थाप्रयुक्तानां पूर्णापूर्णदृष्टीनां द्वयीनां
 क्रमेणैकस्मिन्नले निपतनोक्तेर्द्वितीयः पर्यायभेदः । एकमने-
 कस्मिन् अनेकमकस्मिन् वा क्रमेण पर्याय इति सूत्रणात्त-
 थौत्सुक्येर्थाक्षणविस्मयद्वेषसञ्चारिभावनिवन्धनाद्वावालङ्कारः
 प्रियोऽपरपर्याय इति द्वयोः संसृष्टिः ॥ ४० ॥

सुधांशुरिति । मत्सरिणः परशुभद्वेषिणः त्रितीयाः भुवीति
 सर्वशेषः भुवि भूतले एषः प्रथमः सुधांशुः मुख्यचन्द्रः किमि-

आद्यं विधोर्जन्म स एष भूमौ द्वैतं युवासौ रतिवज्रभस्य ।

नासत्वयोर्मूर्तिरियं तृतीया इति स्तुतस्तैः किल मत्सरैः सः॥४२

इहेदृशाः सन्ति कतीति दुष्टैर्दृष्टान्तितालीकनलावली तैः ।

आत्मापकर्षं किल मत्सराणां द्विषः परस्पर्धनया समाधिः ॥४३॥

त्वसौ द्वितीयः स्मरः किमित्ययं तृतीयो दसः आश्विनेय इति च, दसयोर्द्वित्वेऽप्येकत्वविवक्षया एकवचनं, हेःकत्वेऽपि द्वित्व-विवक्षायां ही चन्द्रावविरुद्धम् । पुष्यवहारादिशब्दवन्नियत-वचनत्वाभावादिति नलं स्तुतिच्छ्लान्निन्दुः असमानसमी-करणेन स्तुतिर्लोकोत्तरस्य निन्दैवेति भावः । चन्द्रत्वाद्युत्प्रेक्षा-त्रयस्य संसृष्टिः ॥ ४१ ॥

आद्यमिति । स एष नलो भूमौ भूतले विधोरिन्दोराद्यं जन्म प्रथमावतार इत्यर्थः, युवामौ रतिवज्रभस्य कामस्य द्वैतं द्वित्वं द्वितीयकाम इत्यर्थः, नामत्ययोरश्विनोस्तृतीया मूर्ति-रित्यर्थः, स नलो मत्सरैर्मत्सरवद्भिः, मत्सरोऽन्वयशब्देपस्तद्वत्-कृपणयोरपीत्वमरः । अर्श आदिभ्योऽङिति मत्वर्थायोऽकारः । कौचित् स्तुतः किल ? स्तुतः खलु ? पूर्वश्लोकेन पुनरुक्तमपि कविना लिखितत्वात् स्थितं पूर्ववत् ॥ ४२ ॥

इहेति । दुष्टैः खलैस्तैर्दृष्टैः इह मभायामोदृशाः कति किय-न्तोऽपि सन्तीति इतर इत्यर्थः इतिनैवोक्तार्थत्वादप्रयोगः । अलो-कनलावली इन्द्रवरुणयमानलपङ्क्तिः दृष्टान्तिता दृष्टान्तीकृता निदर्श साधारण्यापादनाददूषयन्नित्यर्थः । तथाहि, मत्सराणां मत्सरिणाम् आत्मनोऽपकर्षं दैन्ये सति द्विषः प्रतिपक्षस्य परेण पुरुषान्तरणं स्पर्धनया सङ्घर्षणया कौट्यन्तरसाधारण्यापादने-नेत्यर्थः । स्वार्थं स्वस्ताद् युच् । समाधिः किल ? आत्मापकर्ष-परिहारः स्वस्वित्यर्थः, एतादृशाः कति न सन्तीति समानको-

गुणेन केनापि जनेऽनवद्ये दोषान्तरोक्तिः खलु तत्खलत्वम् ।
रूपेण तत्संसददूषितस्य सुरैर्नरत्वं यददूषि तस्य ॥४४॥
नलानसत्यानवदत्स सत्यः कृतोपवेशान् सविधे सुरेशान् ।
नोभाविलाभूः किमु दर्पकश्च भवन्ति नासत्ययुजौ भवन्तः ! ॥४५॥

अन्तरोद्घाटनेन दूषयित्वा तुथन्तीत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः ॥४३॥

गुणेनेति । केनापि गुणेन अनवद्ये अगर्ह्यं सर्वगुणसम्पन्ने इत्यर्थः, अवद्यपखेत्यादिना निपातनात्साधुः । जने दोषान्तरोक्तिर्यस्य चित्तनिष्ठानवद्यधर्मस्य दोषत्वेनोद्घाटनमित्यर्थः, तदेव तत्खलत्वं तस्य वक्तुर्दुष्टत्वं खलु ? कुतः यद् यस्माद्दूषेण सौन्दर्येण तस्यां संसदि तया संसदा वा अदूषितस्य प्रत्युत स्तुतस्येवेति भावः । तस्य नलस्य सम्बन्धि नरत्वं मनुष्यत्वं सुरैरिन्द्रादिभिः अदूषि दोषत्वेनोद्घाटितमतोऽन्यदक्तुमशक्तमित्यर्थः, दूषयतेः कर्मणि लुङ् । सामान्योक्तस्य खलत्वस्य नरत्वदूषणेन समर्थनाद्विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥४४॥

नलानिति । सत्यः स नलो यथार्थनलः असत्यान् नलान् अलीकभूतान् सविधे समीपे कृतोपवेशान् उपविष्टान् सुरेन्द्रादीन् अवदत्, किमिति हे धन्याः भवन्तः ! असत्यौ सत्वरहितौ न भवत इति नासत्यावखिनौ दस्त्राविति निपातनाद्भङ्गो नलोपाभावः । ताभ्यां युज्येते इति तदयुजौ तदयुक्तौ, सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् । उभाविलायामिलादेभ्यां भवति इति इलाभूरैलः पुरूरवाः, क्विप् । दर्पकः कामश्च न भवन्ति किमिति प्रश्नः । शेषे प्रथम इति प्रथमपुरुषः । चत्वारो यूयमखिनौ पुरूरवाः कामश्च न भवतः किम् इत्यपृच्छदित्यर्थः, तेषु निजरूपादन्येषामिव स्वस्यापि विस्मयावेशाच्च इत्यमद्राचीदिति भावः ॥ ४५ ॥

अमी तमाहुः स्मः यदत्र मध्ये कस्यापि नोत्पत्तिरभूदिलायाम् ।
अदर्पणाः स्मः सविधे स्थितास्ते नासत्यतां नापि विभर्त्ति कश्चित्

॥ ४६ ॥

तेभ्यः परान्नः परिभावयस्व श्रिया विदूरीकृतकामदेवान् ।
अस्मिन् समाजे बहुषु भ्रमन्ती भैमी किलास्मासु घटिष्यतेऽसौ

॥ ४७ ॥

अमी इति । अयामी देवास्तं नलमाहुः स्म ऊचुः, लट् स्म
इति भूते लट् । उत्तरश्लोके तेभ्यः परान्नः परिकल्पयस्वेति
वक्ष्यते तत्र हेतुमाह यदिति । यद् यस्मात्कारणात् ये वयं ते
तत्र सविधे समोपे स्थिताः, अत्रैतेषु चतुर्षु मध्ये कस्यापि इलायां
बुधकलत्रे इलादेव्यां भूमौ चोत्पत्तिर्नाभूत्, अत्र न कोऽप्येकः
पुरुर्वा इत्यर्थः । न कोऽपि भौमः, किन्तु अदर्पका दर्पशून्या
इत्यर्थान्तरं पूर्ववत्समासः । कश्चिन्नासत्यताम् अस्वितां न विभ-
र्त्तीति न कोऽप्यनासत्य इत्यर्थः । नासत्यावश्विनौ दम्नावित्-
मरः । नासत्यतां सत्यतां न विभर्त्तीति किन्त्वसत्यनला वय-
मित्यर्थान्तरम् ॥ ४६ ॥

तेभ्य इति । पूर्वश्लोकस्थस्य यच्छब्दापेक्षया तदो व्यव-
हारः । तत्तस्मादिलाभवनाद्यभावात् श्रिया मौन्दर्थेण विदूरी-
कृतकामदेवान् अधरीकृतमन्थान्नोऽस्मान् तेभ्यः एलादिभ्यः
परानन्यान् परिकल्पयस्व निश्चिनुष्व, अन्यच्च हे सीम्य ! श्रिया
विदूरीकृतकामदेवान्नोऽस्मांस्तेभ्यः परानुत्कृष्टान् विद्धि । अस्तु
किमर्थमागतास्तत्राह असौ भैमी अस्मिन् समाजे राजसंघे
बहुषु मध्ये भ्रमन्ती पर्यटन्ती अस्मासु घटिष्यते न वेत्स्यतीति
तथा बहुषु अस्मासु नलरूपेष्विति भावः, अतएव भ्रमन्ती नल
रूपेण विदन्ती अस्मासु घटिष्यते सङ्घटते किल इति

असाम यन्नाम तवेह रूपं स्वेनाधिगत्य त्रितमुग्धभावाः ।
 तन्नो धिगाशापतितान्नरेन्द्र ! धिक् चेदमस्मद्विबुधत्वमस्तु ॥४८॥
 सा वागवन्नायितमां नलेन तेषामनाशङ्कितवाक्च्छलेन ।
 स्त्रीरत्नलाभोचितयत्नमन्ममेनं न हि स्य प्रतिभाति किञ्चित् ॥४९॥

सम्भावनायामित्याशयेनेति शेषः । अत्रार्थद्वयस्यापि विवक्षितत्वात् केवलप्रकृतशेषः ॥ ४७ ॥

असामेति । हे नरेन्द्र ! यद् यस्मात्तव नाम रूपञ्च स्वेन
 आत्मनाधिगत्य ज्ञात्वापि त्रितमुग्धभावाः स्त्रीकृतमूढभावाः
 सन्तः इह स्वयंवरे असाम भवाम नामेति यावत्, अस्ती लोट् ।
 तत्तस्मादाशापतितांस्ते दृष्ट्यापतितान्नोऽस्मान् धिक् इदमस्माकं
 विबुधत्वं विपश्चित्वञ्च धिगस्तु, अन्यञ्च यत्तव रूपमधिगत्य त्वद्देशं
 धारयित्वा आत्रितमुग्धभावाः लब्धसौन्दर्याः सन्तः, मुग्धः
 सुन्दरमूढयोरिति विश्वः । असाम नाम दिव्यामहे खलु । अस
 गतिदीप्त्यादानेष्विति धातोर्लोट् । तत्तस्मान्नोऽस्माकम् आशा-
 पतितां दिक्पतित्वं धिक्, आशा दृष्ट्यादिशोरपीति विश्वः ।
 इदमस्मद्विबुधत्वञ्च धिक् तुच्छव्यापारत्वादिति भावः । विबुधः
 पण्डिते देवे इति विश्वः । पूर्वं एवालङ्कारः ॥ ४८ ॥

सेति । अनाशङ्कितवाक्च्छलेन अनाकलितवाक्कपटेन
 नलेन तेषां देवानां सा वाक् पूर्वोक्ता पूजोक्तिः अत्रानायित-
 माम् अतिशयेनावज्ञाता, पुरःस्फूर्त्तिक एवार्थो गृहीतो न तु
 तास्विक इत्यर्थः । जानातेरवपूर्वात् कर्मणि लुङि तडिति तड्
 भूताम् प्रत्ययः । कुतः ? हि यस्मात् स्त्रीरत्नलाभे यः उचित-
 यन्नो योग्यव्यापारो देवतानुधानादिः तत्र मन्मम् आसक्तमेनं
 नलं प्रति किञ्चित् किमप्यन्वन्न प्रतिभाति स्य न स्फुरति स्य,
 व्यासङ्गो हि महान् विवेकप्रतिबन्धक इति भावः ॥ ४९ ॥

यः स्पर्शया येन निजप्रतिष्ठां लिप्सुः स एवाह तदुन्नतत्वम् ।

कः स्पर्शितुः स्वाभिहितस्वहानेः स्थानेऽवहेलां बहुलां न कुर्यात्

॥ ५० ॥

गीर्देवतागीतयशःप्रशस्तिः श्रिया तडित्वललिताभिनेता ।

मुदा तदावैक्षत केशवस्तं स्वयंवराडम्बरमम्बरस्यः ॥ ५१ ॥

अष्टौ तदाष्टासु हरित्सु दृष्टोः सदोदित्त्तुर्निदिदेश देवः ।

लैङ्गीमदृष्टापि शिरःश्रियं यो दृष्टौ नृषावादितकेतकीकः ॥ ५२ ॥

नन्वसमानस्य हृथा मत्सरिणः परस्योपेक्षत्वे कथं स्वपरतारतम्याभिव्यक्तिरित्याकाङ्क्षायामाह य इति । योऽपकृष्टो येनोत्कृष्टेन सह स्पर्शया सहर्षणेन निजप्रतिष्ठामुत्कर्षं लिप्सुः लब्धुमिच्छुः, लभेः सनन्तादुप्रत्ययः । सः स्पर्शमान एव तस्योत्कृष्टपुरुषस्य उन्नतत्वमुत्कृष्टत्वमाह ब्रवीति तच्चेष्टयैव तयोस्तारतम्यं स्फुटीभवतीत्यर्थः । तथाहि, कः प्रेक्षावान् स्वेनैवाभिहिता स्वहानिः स्वापकर्षो यस्य तस्य स्पर्शितुर्बहुलां भूयसीमवहेलामवज्ञां न कुर्यात् कुर्यादेवेत्यर्थः । व्रीडावगाननावज्ञावहेलनमसूयनमित्यत्रावहेलयेति क्षीरस्वामी । स्थानं युक्तं युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने इत्यमरः । इन्द्रादिदुर्षेष्टया नलस्य महानुत्कर्ष एव आमीदिति भावः ॥ ५० ॥

गीरिति । तदा तस्मिन् काले केशवो विष्णुः गीर्देवतया वाग्देवतया गीता यशःप्रशस्तिः कीर्त्तिप्रबन्धो यस्य सः, श्रिया लक्ष्मीदेव्या तडित्वतः सविद्युतो मेघस्य ललितस्य विलासस्य अभिनेता अनुकर्त्ता सन् अम्बरस्यः तं स्वयंवराडम्बरं संरम्भं मुदा हर्षणैश्चत किमुतान्य इति भावः । लक्ष्मीसरस्वती-सहितः नारायणः स्वयंवरं द्रष्टुमाजगाम इति भावः ॥ ५१ ॥

अष्टाविति । तदा तस्मिन् काले सदः स्वयंवरसभां दिदृच्छुः

दशमः सर्गः ।

MUPPUSWAMI
RESEARCH
MADRAS

केन पर्यक्षिपदात्मनाद्रिं चक्षुर्मुरारैरभवत् परेण ।

द्वादशात्मा दशभिस्तु शेषैर्दिशो दशालोकत लोकपूर्णाः ॥५१॥

प्रदक्षिणं दैवतहर्म्यमद्रिं सदैव कुर्वन्नपि शर्वरीयः ।

एषा महेंद्रानुजदृष्टिमूर्त्या न प्राप तद्दर्शनविघ्नतापम् ॥५४॥

दृष्टिमिच्छुः गत इति शेषः । देवस्यतुमुखोऽष्टासु हरित्सु
देक्षु अष्टौ दृष्टीः निदिदेश प्रेरयामास । अष्टदिगाहृतजन-
तावलोकनार्थमित्यर्थः । यो देवो लैङ्गीं ज्योतिर्लिङ्गसम्बन्धिनीं
शिरःश्रियं लिङ्गस्योत्तरावधिमित्यर्थः । अदृष्टापि दृष्टौ लिङ्ग-
शरोदर्शनविषये मृषा वदतीति मृषावादिनी सा कृता
मृषावादिता मृषावादीकृतित्यर्थः । मृषावादिशब्दात्तत्करो-
तीति ख्यन्तात् कर्मणि क्तः, पुंवङ्गावटिलोपाद्यर्थं णाविष्टव-
ङ्गावोपसङ्गानाद्विलोपः । तथा कृता केतकी येन स कूट-
साक्षीकृतकेतकीकुसुम इत्यर्थः । नद्यृतश्चेति कप्तमासान्तः ।
पुरा किल ब्रह्मा ज्योतिर्लिङ्गस्य शिरोदेशमदृष्टाप्यद्राक्षमित्युक्त्वा
ब्रह्म शिवशिरः पतितं केतकीकुसुमं कूटसाक्षीचकारेति पौरा-
णिका कथानानुसन्धेया । तथा च शिवशिरः पारमिव स्वयं-
वरागतजनतासागरमदृष्टाभिर्दृष्टिभिः पश्यन्नपि नापश्य-
दित्यर्थः ॥ ५२ ॥

एकेनेति । द्वादशात्मानो रूपाणि यस्य स द्वादशात्मा
एकेन रूपेणाद्रिं मेरुं पर्यक्षिपत् प्रदक्षिणीकृतवान्
रेणात्मना मुरारैर्विष्णोश्चक्षुर्दक्षिणमभवत् शेषैरत्रशिष्टैर्दश-
रात्मभिस्तु लोकपूर्णाः जनसम्पूर्णाः दश दिशोऽलोकत
लोकितवान् ॥ ५३ ॥

प्रदक्षिणमिति । शर्वरीयश्चन्द्रो दैवतानां हर्म्यं वासयद्दम्
द्रिं मेरुं सदैव प्रदक्षिणं कुर्वन्नपि महेंद्रानुजस्य उपेन्द्रस्य

विलोकमाना वरलोकलक्ष्मीं तात्कालिकीमप्सरसो रसोत्काः ।
 जनाम्बुधौ तत्र निजाननानि वितेनुरभोरुहकाननानि ॥५५॥
 न यच्चलच्चैः किमलक्षि गो सा सिद्धैः किमध्यासि सभासयोभा
 सा किञ्चरैः किं न रसादसेवि नादर्शि हर्षेण महर्षिभिश्च ॥५६॥
 वाल्मीकिरज्ञाघत तामनेकशास्त्रतयीभूरुहराजिभाजा ।
 ज्ञेयं विना कण्ठपथेन यस्य दैवी दिवः प्राग्भुवमागमद्वाक् ॥५७॥

विष्णोर्दृष्टिभूर्त्वा वामनेत्ररूपेण द्रष्टा सन् तस्य स्वयंवरस्य दर्श-
 नविघ्नेन यस्तापस्तं न प्राप चन्द्रस्य स्वयमनागतत्वेऽपि तत्र
 विष्णोरागतत्वात्तद्दामनयनरूपेणाद्राक्षीदेवेति कुतस्तस्यादर्श-
 नक्लेश इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

विलोकमाना इति । रसेन रागेण उत्का उन्मनसः उत्सुकाः
 सत्यः, उत्क उन्मना इति निपातनमभिधानम् । तात्कालिकीं
 तत्कालभवां वरलोकलक्ष्मीं परिणेत्यजनयोभां विलोक-
 मानाः अप्सरसस्तत्र जनाम्बुधौ सभास्यजनरूपार्णवे भूमिस्वै-
 रयोगात् निजाननानि स्वमुखानि अभोरुहकाननानि
 वितेनुः दधुः तदन्तर्गतानि तन्मुखानि पद्मानिव रेशुरित्यर्थः
 ॥ ५५ ॥

नेति । तदा आसयोभा लब्धकान्तिः सा सभा यच्चाक्षां
 लक्ष्मीः शतसहस्रैः नालक्षि नादर्शि किं ? सिद्धैर्वा नाध्यासि
 नाध्यासिता किम् ? किञ्चरैः रसात् रागात् नासेवि न सेविता
 किं ? महर्षिभिः हर्षेण नादर्शि च न दृष्टा किं ? देवाद्यास-
 त्वेऽपि अमुख्यासम्भवात् सदंशन्थायेन सर्वेषां दर्शने पर्यवसिते
 तथा च सर्वदर्शित्यर्थः । सर्वत्र कर्मणि कुञ् ॥ ५६ ॥

वाल्मीकिरिति । तां सभां वाल्मीकिर्मुनिः अज्ञाघत अस्तुत
 अनेकाः शास्त्राः कथक्ताः आम्नासायनदिवेदविभागाः हृद्या-

प्राशंसि संसद् गुरुणापि चार्वी चार्वाकतासर्वविदूषकेण ।
 आस्थानपट्टं रसनां यदीयां जानामि वाचामधिदेवतायाः ॥५८॥
 नाकेऽपि दीव्यत्तमदिव्यवाचि वचःस्रजाचार्य्यकवित् कविर्यः ।
 दैतेयनीतेः पश्चि सार्थवाहः काव्यः स काव्येन समामभाणीत् ५९॥

वयवविशेषाश्च यस्याः सा अनेकशाखा, त्रयाणां वेदानां समा-
 हारः त्रयी अनेकाः शाखा यस्याः सा शाखा चासौ त्रयी च ।
 त्रय्येव भूरुहराजिः तरुपंक्तिः तां भजतीति तद्वाक् तेन, भजो
 गवः । शाखा वेदप्रभेदेषु बाह्यौ पार्श्वद्रुमाङ्गयोरिति वैजयन्ती ।
 पथिकविश्रामवृक्षवतेत्यर्थः । यस्य कण्ठ एव पन्थाः तेन
 कण्ठपथेन देवी वाक् छन्दोमयी सरस्वती क्लेशं विना अना-
 यासेन दिवः स्वर्गात् प्राक् भुवं भूलोकम् आगमत् आगता
 एव । छन्दोबन्धा सरस्वती येन प्रथमं भूलोकमवतारिता
 तेनादिकविनापि स्तुतेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

प्राशंसीति । चार्वी चारुः रम्या, वीतो गुणवचनादिति डीप् ।
 मुंसत् सभा चार्वाकतया चार्वाकसिद्धान्तितया हेतुना सर्वविदू-
 षकेण गुरुणा वृहस्पतिनापि प्राशंसि किमुत अन्यैरिति
 भावः । यदीयां रसनां जिह्वा वाचामधिदेवतायाः सरस्वत्याः
 आस्थानपट्टम् आस्थानपीठं सिंहासनं जानामि, आसनान्त-
 रपीठयोः पट्टमिति विश्वः । सर्वविदूषकेण वाचस्पतिनापि
 स्तूयत इति सभाशोभायाः परमोत्कर्ष इति भावः ॥ ५८ ॥

नाकेऽपीति । यः काव्यः अतिशयेन दीव्यव्यः दीव्यत्तमाः
 देदीप्यमानाः, तसिलादित्वात् कृत्वसुच इति पुं वद्भावः । ताः
 दिव्यवाचः संस्कृतव्युचः यस्मिन् नाके स्वर्गेऽपि वचःस्रजां वाम्बु-
 म्फनानाम् आचार्य्यकम् आचार्य्यकत्वं, योपधाद्गुरुपोत्तमाद्
 वुञ् । तद्वित् कवितामार्गोपदेष्टा कविः स्वयं कवयिता च,

अमेलयन्नीमनृपः परं न नाकर्षदेतान् दमनस्त्रसैव ।

इदं विधातापि विचित्य यूनः स्वशिल्पसर्वस्त्रमदर्शयन्नः ॥६०॥

एकाकिभावेन पुरा पुरारिर्यः पञ्चतां पञ्चशरं निनाय ।

तद्गीसमाधानममुष्य कायनिकायलीलाः किममी युवानः ॥६१॥

दित्याः अपत्यानि पुमांसो दैतेयाः, राक्षसादितिशब्दात् कृदि-
कारमीषन्तात् स्त्रिभ्यो ढक्, अन्यथा दित्यदित्यादिना ष्यप्रत्य-
यस्य पूर्वविप्रतिषेधेन टगपुंवादिकत्वाङ्गिङ्गविशिष्टपरिभाषा-
त्वनित्येति गतिः, भाष्यवार्तिकयोरनुरक्तत्वादमाधुरिति केचित्
अभियुक्तप्रयोगादभिर्मात्तिकप्रसिद्धे च तन्नाद्रियन्ते । तेषां नीतिः
पथि दैत्यनीतिमार्गं सार्थं वहतीति सार्थवाहः अग्रणीः, कर्म-
ण्यन् । स काव्यः कवेरपत्यं शक्रः, कवादिभ्यो ष्यः । तां सभां
काव्येन प्रबन्धेन अभाणीत् अवर्णयत्, काव्यं यन्त्रे ग्रहे
काव्ये इति विश्वः ॥ ५८ ॥

अथ षड्भिस्तत्काव्यमवाह अमेलयदित्यादि । एतान् यूनः
युवजनान् भीमनृप एव न अमेलयत् न मेलितवान् तथा दम-
नस्त्रमा दमयन्त्येव नाकर्षत् स्वगुणेनेति शेषः । किन्तु विधा-
तापि विचित्य एकत्र संगृह्य इदं पुरोवर्त्ति युवरूपं स्वशिल्प-
सर्वस्त्रं स्वनिर्माणकौशलमम्पदं नः अस्माकम् अदर्शयत् । राज्ञः
प्रयत्नात् भैमीमौन्दर्यसम्पदा ब्रह्मणः स्वनिर्माणकौशलप्रका-
शमव्यसनाच्चेदं युवमेलनं न त्वेकस्मादित्युग्रं चा ॥ ६० ॥

एकाकीति । यः पुरारिः पुरा एकाकिभावेन असहायत्वन
हेतुना पञ्चशरं पञ्चानां भावः पञ्चता ताश्च भौतिकस्य शरी-
रस्य पञ्चधा विशरणं मरणमिति यावत्, तां निनाय अमी
युवानः अमुष्य कामस्य सम्बन्धिन्याः तस्मात् पुरारिः भियः
समाधानं निवारणं निवारका इत्यर्थः । कार्यकारणयोर-

पूर्णेन्दुविम्बाननुमासभिन्नानस्थापयत् क्वापि निधाय वेधाः ।
 तैरेव शिल्पी निरमादमीषां मुखानि लावण्यमयानि मन्ये ॥६२॥
 मुधार्पितं मूर्धसु रत्नमेतैर्यन्नाम तानि स्वयमेत एव ।
 स्वतः प्रकाशे परमात्मबोधे बोधान्तरं न स्फुरणार्थमर्थ्यम् ॥६३॥
 प्रवेक्ष्यतः सुन्दरवृन्दमुच्चैरिदं मुदा चेदितरतरं तत् ।
 न शक्यतो लक्षयितुं विभिन्नं दस्री महस्रैरपि वक्षराणाम् ॥६४॥

भेदोपचारः । कायनिकायलीलाः शरीरसमूहविलामास्त-
 ज्ञेदाः किमिति यावत् एकाको स हरः संहरिष्यतीति भया-
 दनेकधा परिणताः कामकायव्यूहाः । इयमुप्रेक्षा । सर्वे काम-
 कल्पा इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

पूर्णेति । शिल्पी निर्माणकुशली वेधाः अनुमामं मामि
 मासि भिन्नान् नानाभूतान् पूर्णेन्दुविम्बान् संमारस्थानादित्वा-
 दसङ्गयानिति भावः । क्वापि निधाय निक्षिप्य अस्थापयत्
 स्थापितवान् चिरमरक्षदित्यर्थः । अथ तैः पूर्णेन्दुविम्बैः-
 न्नामीषां यूनां लावण्यमयानि मुखानि निरमात् निर्मितवा-
 निति मन्ये । उप्रेक्षा ॥ ६२ ॥

मुधेति । एतैः नृपैः मूर्धसु रत्नं मुधा अर्पितं शिरोमणिर्हृथा
 धृतः इत्यर्थः । कुतः ? यत् यस्मात् एते स्वयमेव नाम रत्नानि
 खलु तथोत्कृष्टा इत्यर्थः । रत्नं स्वजाती श्रेष्ठेऽपीत्यमरः ।
 किं रत्नधारणेनेति वाच्यप्रतीयमानयोर्भेदाध्यवसायेन वेय-
 र्थोक्तिः । तथाहि, स्वतः प्रकाशे स्वयं प्रकाशे परमात्मनैव बोधः
 तस्मिन् स्वरूपचेतन्ये विषये स्फुरणार्थं प्रकाशमानार्थं
 बोधान्तरं न अर्थ्यं, नापेक्ष्यम् । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ६३ ॥

प्रवेक्ष्यत इति । दस्री अश्विनौ उच्चैः महत् इदं सुन्दरवृन्दं
 रमणीयवर्गं मुदा कौतुकेन प्रवेक्ष्यतः अन्तःप्रविष्टौ भविष्यतश्चेत्

स्थितैरियद्भिर्युवभिर्विदग्धैर्दग्धेऽपि कामे जगतः क्षतिः का ।
 एकाम्बुविन्दुव्ययमम्बुराशेः पूर्णस्य कः शंसति शोषदोषम् ॥६५॥
 इति स्तुवन् ह्रद्गतिवर्गणाभिर्गन्धर्ववर्गेण स गायतैव ।
 ओङ्कारभूम्ना पठतैव वेदान् महर्षिष्वन्देन तथाम्बमानि ॥६६॥

तत्तर्हि विमिश्रं मिलितम् इतरेतरम् अन्योन्यं स्वभ्रातरूपं
 वत्सराणां महस्रैरपि लक्षयितुं मदीयः अयमेव भ्राता इति
 विविक्ततया ग्रहीतुं न शक्यतः शक्नो न भविष्यतः । तत्र
 सभायां स्थिताः सर्वे राजानः अश्विनीकुमारतुल्या इति
 भावः । अत्र दम्भयोः सौन्दर्यगुणसामान्येन सुन्दरवृन्दै-
 कतादात्म्यात् सामान्यालङ्कारः । सामान्यं गुणसाम्येन यत्र
 वस्त्वन्तरैकतेति लक्षणात् ॥ ६४ ॥

स्थितैरिति । विदग्धैः प्रगल्भैः अदग्धैश्च स्थितैः इयद्भिः
 एतावद्भिः युवभिः परिपूर्णस्येति शेषः । जगतः कामे दग्धेऽपि
 का क्षतिः ? न्यूनता न कापीत्यर्थः । तथाहि, पूर्णस्य अम्बुराशेः
 एकाम्बुविन्दुव्ययं कः शोष एव दोषस्तं शंसति ? न कोऽपि
 दोषत्वेन शंसतीत्यर्थः । यथा समुद्रस्य एक जलविन्दुव्यये
 समुद्रः शुष्कः इति न कोऽपि कथयति । तथा कामसदृशानां
 ब्रह्मनाम् एतेषां विद्यमानतायाम् एकस्य कामस्य नाशे
 पृथिव्याः का क्षतिः इति भावः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ६५ ॥

इतीति । इतीत्यं स्तुवन् स काव्यः गायतैव गन्धर्ववर्गेण
 ह्रद्गतोनां वर्गणाः पुनः पुनरुच्चारणानीत्यर्थः । ताभिः अम्बमानि
 अनुमोदितः, कामेण लुङ् । तथा वेदान् पठतैव महर्षिष्वन्देन
 ओङ्कारभूम्ना प्रणवभूयस्त्वेन अम्बमानि अनुमोदितः । अत्र
 गानार्थेङ्कारैः वेदपाठार्थैः ओङ्कारैश्च काव्यवाक्यानुमोदनं

न्यवीविशस्तानथ राजसिंहान् सिंहसनीषेषु विदर्भराजः ।
 शृङ्गेषु यत्र द्विदशैरिवैभिरशोभि कार्तस्वरभूधरस्य ॥६७॥
 विचिन्थ नानाभुवनागतांस्तानमर्त्यसंकीर्त्यचरित्रगोत्रान् ।
 कथ्याः कथङ्गारममी सुतायामिति व्यषादि क्षितिपेन तेन ॥६८॥
 अङ्गालुसङ्गल्पितकल्पनायां कल्पद्रुमस्याथ रथाङ्गपाणेः ।
 तदाकुलोऽसौ कुलदेवतस्य स्मृतिं ततान क्षणमेकतानः ॥६९॥

कृतमेवेत्युत्प्रेक्ष्यते । श्रीमित्यनुमते प्रोक्तं प्रणवे चाप्युपक्रमे
 .ते विश्वः ॥ ६६ ॥

न्यवीविशदिति । अथ विदर्भराजः भीमः तान् राज्ञः
 सिंहानिव राजसिंहान् राजश्रेष्ठान् सिंहसनीषेषु न्यवीविशत्
 उपवेशयामास, विशेषेण चञ् । यत्र येषु सिंहसनेषु एभिः
 राजसिंहैः कार्तस्वरभूधरस्य हेमाद्रेः मुमेरोः शृङ्गेषु द्विदशैः
 देवैरिव अशोभि, शोभितम् । भावे लुङ् ॥ ६७ ॥

विचिन्थेति । तेन क्षितिपेन भीमेन नानाभुवनेभ्यः
 नानाप्रदेशेभ्यः आगतान् तान् यूनः मर्त्यैः सङ्कीर्त्यानि कीर्त्त-
 यितुं शक्यानि चरित्राणि गोत्राणि कुलानि नामानि च
 येषां ते न भवन्तीति तथोक्ताः तान् तथाविधान् विचिन्थ
 अमी युवानः सुतायां विषये कथङ्गारं केन प्रकारेण
 कथमित्यादिना णमुल् । कथ्याः कथनीयाः इति हेतोः
 व्यषादि विषयेन अभावि, भावे लुङ् । प्राक्स्मिताङ्गव्यवायेऽपि
 सदेरप्रतेरिति षत्वम् ॥६८॥

अङ्गाल्खिति । अथ विषादानन्तरम् आकुलः असौ भीमः
 तथा अङ्गालूनां, सृष्टिगृहीत्यादिना आलुचप्रत्ययः । सङ्ग-
 ल्पितकल्पनायाम् ईप्सितार्थसम्पादने कल्पद्रुमस्य इच्छापूरकस्य
 कुलदेवतस्य वंशपरम्परोपासितस्य रथाङ्गपाणेः नारायणस्य

तच्चिन्तनानन्तरमेव देवः सरस्वतीं सस्मितमाह स स्म ।

स्वयंवरे राजकगोत्रहृत्तवक्त्रीमिह त्वां करवाणि वाणि ! ॥७०॥

कुलञ्च शीलञ्च बलञ्च राज्ञां जानासि नानाभुवनागतानाम् ।

एषामतस्त्वं भव वावदूका मूकायितुं कः समयस्तवायम् ॥७१॥

जगत्त्रयीपण्डितमण्डितैषा सभा न भूता न च भाविनी वा ।

राज्ञां गुणज्ञापनकैतवेन सङ्घावतः आवय वाङ्मुखाणि ॥७२॥

स्मृतिं स्मरणं क्षणं व्याप्य एकतानः अनन्यवृत्तिः सन् ततान् ।

एकतानोऽनन्यवृत्तिरित्यमरः ॥ ६८ ॥

तदिति । तस्य भीमस्य चिन्तनानन्तरं स्मरणानन्तरमेव म देवो हरिः । सरस्वतीं सस्मितमाह स्म । लट् स्म इति भूते लट् । किमिति ? हे वाणि ! अहं त्वां स्वयंवरे राज्ञां समूहो राजकं, गोत्रोच्चेत्यादिना उकञ् । तस्य गोत्राणां नाम्नां कुलानां वृत्तानां चरित्राणाञ्च वक्त्रीम् आख्यात्री करवाणि, प्रैषार्थं लोट् ॥ ७० ॥

कुलमिति । हे वाणि ! नानाभुवनागतानां राज्ञां कुलञ्च शीलञ्च बलञ्च जानामि, अतः कारणात् त्वम् एषां वावदूका वक्त्री वंशवीर्यादिगुणतो वर्णयित्री भव, वावदूकस्तु वक्त्री-त्यमरः । जंजपेत्यत्र वदेरनुबधकारवाक्यादूक इति स्वामी । तथाहि, तव मूकायितुं मूकवदाचरितुं तूष्णीं स्यातुं, मूक-शब्दादाचारार्थं क्यजन्तात् कालममयवेलासु तुमुन् । अयं कः समयः को वावमरः वाग्मिनाम् अवसरे तूष्णींभावो न युक्तः इत्यर्थान्तरन्यासः ॥ ७१ ॥

वामवसरत्वमेवाह जगदिति । जगत्त्रयां ये पण्डिताः वाच-स्पत्यादयः तैः अशेषैः मण्डिता एषा सभा न भूता न च भाविनी वा, अतो राज्ञां गुणज्ञापनकैतवेन गुणप्रकाशनच्छलेन सङ्घा

इतीरिता तच्चरणात् परागं गीर्वाणचूडामणिमृष्टशेषम् ।
 तस्य प्रसादेन सहास्रया सा वादाय मूर्ध्नादरिणी बभार ॥७३॥
 मध्येसभं सावततार बाला गन्धर्वविद्यामयकण्ठनाला ।
 त्रयीमयीभूतवलीविभङ्गा साहित्यनिर्वर्त्ति तदृक्तरङ्गा ॥७४॥
 आसीदथर्वा त्रिवलित्रिवेदीमूलाद् विनिर्गत्य वितायमाना ।
 नानाभिचारोचितमेचकश्रीः श्रुतिर्यदीयोदररोमरेखा ॥ ७५ ॥

वतः पण्डितान्, वाङ्मुखानि उपन्यासान्, सङ्ग्रावान् पण्डितः
 कविरिति, उपन्यासस्तु वाङ्मुखमिति चामरः । आवय पण्डित-
 तमण्डलिविलसिते विदुषां विजृम्भणं स्थानं तत्रापि तूष्णी-
 श्भावे वाग्विधेयत्वमयोग्यता च स्यादिति भावः ॥ ७२ ॥

इतीति । इति ईरिता आस्रप्ता असौ वाणी सरस्वती तस्य
 हरेः नारायणस्य चरणात् गीर्वाणानां देवानां चूडाम-
 णिभिः शिरोरत्नैः मृष्टस्य शेषं परागं तस्य आस्रयैव
 प्रसादेन अनुग्रहेण सह आदाय मूर्ध्ना आदरिणी आदरवती
 सती बभार ॥ ७३ ॥

मध्येसभमिति । सा वाणी मध्ये सभायाः मध्येसभं पारि-
 मध्ये षष्ठ्या वेत्यव्ययीभावः । अवततार । कीदृशी ? बाला युव-
 तिः गन्धर्वविद्या गानविद्या तन्मयस्तद्विकारः कण्ठनालः यस्याः
 सा, त्रयीमयीभूताः त्रिधाभूता अन्यत्र वेदविकारीभूता
 वलिविभङ्गाः त्रिवलीसर्वस्वानि यस्याः सा, साहित्येन कवि-
 त्वेन निर्वर्त्तिता निष्पादिता दृशः दृष्टयः तरङ्गा इव यस्याः
 सा ॥ ७४ ॥

अथ चतुर्दशश्लोका वाग्देवीमेव वर्णयति आसीदिति ।
 अथर्वा श्रुतिः अथर्ववेदः तिस्रो वलयः त्रिवलिः त्रिवलिप्रसिद्धिः
 संज्ञा चेदिति वामनः । तद्रूपा त्रिवेदी सैव मूलं तस्मात् विनि-

शिक्षैव साक्षाच्चरितं यदीयं कल्पश्रिया कल्पविधिर्यदीयः ।
 यस्याः समस्तार्थनिरुक्तिरूपैर्निरुक्तविद्या खलु पर्यङ्गमीत् ॥७६॥
 जात्या च वृत्तेन च भिद्यमानं हृन्दो भुजङ्गमभूद् यदीयम् ।
 श्लोकार्धविश्रान्तिमयीभविष्णु पर्वद्वयोसन्धिसुचिङ्गमध्यम् ॥७७॥

गत्य वितायमाना वितन्यमाना, तनोतिरनुनासिकस्य विकल्पा-
 दात्वम् । अथर्वणस्तु त्रय्युद्धार इति प्रसिद्धिः । नानाविधानाम्
 अभिचाराणां हिंसाकर्मणाम् उचिता मंचकश्रीः कृष्णकान्ति-
 र्यस्याः सा अन्यत्र नानाभिचारः नानाभिप्राप्तिरित्यर्थः । तस्य
 उचिता सा च सा मंचका श्रीर्यस्याः सा तथोक्ता यदीया
 यस्याः सम्बन्धिनी उदरं रोमरेखा रोमराजिः आसीत् ॥७५॥

शिक्षेति । शिक्षाग्रन्थ एव साक्षात् स्वयमेव यदीयं चरि-
 तम् अभूत् परोपदेशरूपत्वादिति भावः । यदीयः आकल्पविधिः
 प्रसाधनविधिः कल्पश्रिया कर्मकाण्डभूतया कल्पसूत्रलक्षणा
 निर्वृत्त इति शेषः । निरुक्तविद्या खलु एव यस्याः समस्तार्थानां
 सर्ववेदार्थानां निरुक्तिरूपैः निर्वचनभङ्गिभिः पर्यङ्गमीत् खलु
 तद्रूपेण आसीदित्यर्थः । गमर्लडितिस्तिसेचोऽपृक्त इतीडागमः,
 यमरमनमातांमश्चेति सनिहिडागमः, इटईटीति सेड्लोपः
 उपमर्गादसमामं णोपदेशस्येति णत्वम् ॥ ७६ ॥

जात्येति । जात्या मात्रावृत्तरूपेण आर्यादिना वृत्तेन
 वर्णवृत्तरूपेण अक्षरसंख्यातन उक्थादिना च भिद्यमानं
 द्विधाभूतं तथा श्लोकार्धं विश्रान्तिमयीभविष्णु विश्रान्ति-
 रूपतामापन्नं हृन्दः हृन्दोग्रन्थः पर्वणोः कूर्परपूर्वात्तरभागयोः
 द्वयो तस्याः सन्धिः तन सुचिङ्गं सुव्यक्तं मध्यं कूर्परस्थानं
 यस्य तदीयं भुजङ्गमम् अभूत् । द्विविधं हृन्दो भुजयुगत्वेन
 श्लोकार्धविश्रान्तिः कूर्परत्वे न पर्यङ्गमीदित्यर्थः ॥७७॥

असंशयं सा गुणदीर्घभावकृतां दधाना विततिं यदीया ।
 विधायिका शब्दपरम्पराणां किञ्चारचि व्याकरणेन काञ्ची ॥७८॥
 स्थितैव कण्ठे परिणम्य हारलता बभूवोदिततारहृत्ता ।
 ज्योतिर्मयी यद्भजनाय विद्या मध्येऽङ्गमङ्गेन भृता विशङ्के ॥७९॥
 अवैमि वादिप्रतिवादिगाढ स्वपक्षरागेण विराजमाने ।

असंशयमिति । किञ्च गुणस्य सूत्रस्य दीर्घभावेन दैर्घ्यं गुणकृतां विततिं विस्तारं दधाना अन्यत्र गुणश्च दीर्घश्च भाविप्रत्ययश्च कृतप्रत्ययश्च तेषां विततिं दधानेति विपरिणामः । शब्दपरम्पराणां शिञ्जितपरम्पराणां विधायिका जनयित्री अन्यत्र सुप्तिङन्तशब्दपरम्पराणां विधायकेन साधकेनेति विपरिणामः । सा प्रमिद्धा यदीया काञ्ची व्याकरणेन अरचिरचिता असंशयमित्यर्थः अर्थाभावेऽव्ययीभावः ॥ ७८ ॥

स्थितेति । कण्ठे वाचि अन्यत्र ग्रीवायां स्थिता उदिता उक्तास्तारा अखिन्यादयो येषु तानि हृत्तानि पद्यानि यस्यां स्यु अन्यत्र उदिततारा निर्जितशुद्धमौक्तिका सा च सा हृत्ता च वर्तुला च तथोक्ता तारो मुक्तादि भं शुद्धी तरले शुद्धमौक्तिके । हृत्तं पक्षे चरे त्रिविधिति च विश्वामरौ । अङ्गानां शिञ्जादीनां अन्यत्र करादीनां मध्ये मध्येऽङ्गं पारि मध्य इत्यादिनाव्ययीभावः । अङ्गेन एकद्वयादिभङ्गयया चिङ्गेन भृता पूर्णा अन्यत्र अङ्गेन क्रोडेन भृता भरतेविभर्त्तेश्च कर्मणि क्तः । अङ्गं क्रोडेऽन्तिके चिङ्गे इत्युभयत्रापि वैजयन्ती । ज्योतिर्मयी नक्षत्रप्रधाना अन्यत्र भास्वती ज्योतिस्तारा इरा इभा ज्वाला कृत्युच्चार्षेऽध्वरात्मस्विति च वैजयन्ती । विद्या ज्योतिर्विद्येव यद्भजनाय यस्याः सेवनाय हारलता बभूव विशङ्के इत्युत्प्रेक्षा ॥ ७९ ॥

अवैमीति । वादिप्रतिवादिनो गाढेन निविद्धेन स्वपक्षे

तौ पूर्वपक्षोत्तरपक्षशास्त्रे रदच्छदी भूतवती यदीयौ ॥८०॥
 ब्रह्मार्थकर्मार्थकवेदभेदाद् द्विधा विधाय स्थितयात्मदेहम् ।
 चक्रे पराच्छादनचारु यस्या मीमांसया मांसलमूर्कयुग्मम् ॥८१॥
 उद्देशपर्वस्थपि लक्षणेऽपि द्विधोदितैः षोडशभिः पदार्थैः ।
 आन्वीक्षिकीं यद्दशनद्विमालीं तां मुक्तिकामाकलितां प्रतीमः

॥ ८२ ॥

रागेण अभिनिवेशेन अन्यत्वान्तःपार्श्वरक्तत्वेन विराजमाने पूर्व-
 पक्षोत्तरपक्षशास्त्रे यदीयौ तौ प्रसिद्धौ रदच्छदी ओष्ठौ भूत-
 वती बभूवतुः भवतेः क्तवतुप्रत्ययः । अवेमि उत्प्रेक्षे । अत्र
 ओष्ठावपि वादिनावभिवन्दनव्यापारवन्ती पूर्वोत्तरीभूती चेति
 द्रष्टव्यम् ॥ ८० ॥

ब्रह्मेति । पराच्छादनचारु उत्कृष्टवसनाभिरामं मांसम-
 स्यास्तीति मांसलं पीवरं मिध्मादित्वादिलच् । यस्याः ऊर्क-
 युग्मं परेषां प्रतिवादिनाम् आच्छादनेन तिरस्करणेन चारु
 शोभनम् आत्मदेहं स्वस्वरूपं चार्विति विशेषणान्नपुंसकं ग्राह्यम् ।
 कायो देहः क्लीवपुंसोरित्यमरः । ब्रह्मीवार्थः प्रतिपाद्यार्थी
 यस्य सः शेषाद्विभाषेति कपि भावप्रधानो निर्देशः । ब्रह्मार्थ-
 कर्मार्थकत्वाभ्यां यो यो वेदस्य भेदः द्वैविध्यं तस्माद्धेतोः द्विवि-
 धया पूर्वोत्तरमीमांसारूपेण द्विविधं कृत्वा स्थितया प्रतिष्ठि-
 तया मीमांसया द्वैविध्यया चक्रे कृतः गम्योत्प्रेक्षा ॥ ८१ ॥

उद्देशेति । यस्याः दशनानां द्वयोर्मालयोः समाहारो
 द्विमाली, वादावन्त इति स्त्रोत्वे द्विगोरिति डीप् । तामेव
 आकलितां गुम्फितां मुक्तैव मुक्तिका, मुक्ताशब्दात् स्वार्थे कप्रत्य-
 येन इति ङस्त्वे तस्या भाषितपुंस्काच्चेति क्वात् पूर्वस्येत्यन्तां
 मुक्तावलीम् इत्यर्थः । उद्देशो नामतः कीर्तनं तस्य पर्वण्य

तर्का रदा यद्ददनस्य तर्का वादेऽस्य शक्तिः क्व तथा न्यथा तैः ।
पत्रं क्व दातुं गुणशालिपूगं क्व वादतः खण्डयितुं प्रभुत्वम् ॥ ८३

अवसरैऽपि समानजातीय व्यवच्छेदो लक्षणं तत्पर्वणीत्यर्थः ।
द्विधोदितैः द्विर्वारमुक्तैरित्यर्थः अन्यत्र लक्षणे सामुद्रिकलक्षणे
द्विधोदितैः द्वैगुण्येनोक्तैरित्यर्थः । उभयषोडशदशनत्वस्य भाष्य-
लक्षणत्वादिति भावः । षोडशभिः पदार्थैः प्रमाणादिनि-
ग्रहस्थानान्तैः उपलक्षितां मुक्तिं मोक्षं क्राम्यन्ते इति
मुक्तिकामाः मुमुक्षवः, शिलिवामिशिञ्चाचरेभ्यो ण इति
णप्रत्ययः । तैराकलिताम् अभ्यस्तां प्रमाणादिसूत्रेण
पदार्थानां तत्त्वज्ञानात् निश्चयसाधिगम इत्युक्तत्वादिति
भावः । तां प्रसिद्धां प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्य पञ्चादी-
क्षणमन्वीक्षा सा प्रयोजनमस्यामित्यान्वीक्षिकी तर्कविद्या,
प्रयोजनमिति ठक् । तां प्रतीमः जानीमः, प्रतिपूर्वा-
दिणो लट् । द्विरावृत्तषोडशपदोदिततद्दन्तपङ्क्तियुगलत्वेन
परिणतेत्युक्त्वाद्यर्थः प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदोपचारत्वादा-
न्वीक्षिक्येव तथा परिणतेत्युक्तं दशनद्विमालीमवाकलितां
मुक्तिकामिति श्लिष्टपदोपात्तेन रूपकत्वेनोत्प्रेक्षायाः सङ्करः
॥ ८२ ॥

पुनर्दन्तानेव तर्कत्वेनापि उत्प्रेक्षते तर्का इति । यद्ददनस्य
सम्बन्धिनः रदाः दन्ताः रदना दशना दन्ता इत्यमरः । तर्काः
ऊहाख्याः प्रमाणानुमापकज्ञानविशेषाः तन्मयाः तर्काः उत्-
प्रेक्षाः अन्यत्र तर्कवत् कर्कशा इत्यर्थः । तथाहि, अस्य वद-
नस्य तैस्तथाभूतैर्विद्वा वादे कथायामभिवदनव्यापारं च तथा
नादृशी शक्तिः क्व । पत्रं पत्रिकां दातुं पक्षालम्बनं कर्तुं
अन्यत्र ताम्बूलीदलादिकं दातुं खण्डयितुं शक्तिः क्व ? अतश्च

सपल्लवं व्यासपराशराभ्यां प्रणीतभावादुभयीभविष्णु ।
 तन्मत्स्यपद्माद्युपलक्ष्यमाणं यत्पाणियुग्मं वहतेपुराणम् ॥८४॥
 आकल्पविच्छेदविवर्जितो यः स धर्मशास्त्रव्रजएव यस्याः ।
 पश्यामि मूर्धा श्रुतिमूलशाली कण्ठे स्थितः कस्य मुदे न वृत्तः
 ॥ ८५ ॥

तुमुन् । तदा गुणशालिनां प्रतिभादिगुणवतां वावदूकानां
 पूगं वृन्दं वादतो वादेन खण्डयितुं भङ्क्तुं अन्यत्र वा इति क्लेदः
 अदतो भक्षयतः गुणशालिरसाद्यं पूगं पूगीफलं, पूगः क्रमुक-
 वृन्दयोरित्यमरः । खण्डयितुं शकलयितुं प्रभुत्वं सामर्थ्यं क्व ?
 श्लेष ध्वनितयं दन्तानां तर्कपरिणतत्वेन उग्रं कैति सङ्करः ॥८३॥

सपल्लवमिति । व्यासपराशराभ्यां प्रणीतभावात् प्रणीत-
 त्वादुभयीभविष्णु द्विगुणीभावुकं, भुवधेतीष्णुच् । यद्यप्यष्टा-
 दशपुराणानां कर्ता सत्यवतीसुतः । तथापि पुराणं वैष्णवं
 चक्रे यस्तं वन्दे पराशरमित्यादि प्रसिद्धमवमुक्तम् । तत् प्रसिद्धं
 मत्स्यपद्मपुराणादिसंज्ञादिरादिशब्दात् कूर्मस्कन्दादिसङ्ग्रहः
 अन्यत्र मत्स्यपद्मादिरेखादिरादिशब्दात् ध्वजकलशादिसङ्-
 ग्रहः । उपलक्ष्यमाणम् अतर्कितं तर्कितमित्यर्थः । सपल्लवं सविस्तरं
 पल्लवं त्वस्त्री प्रकोष्ठे चापि विस्तृताविति वैजयन्ती । अन्यत्र
 महं सट्टशं पल्लवेन सपल्लवम् अव्ययं विभक्त्यादिना महशब्दस्य
 गुणोभूतसाट्टशार्थोऽव्ययीभावः । अव्ययीभावे चाकाल इति
 महशब्दस्य सभावः । सहसाट्टश्यसाकल्पयोगपद्यसमृद्धिष्विति
 विश्वः । पुराणं पद्मादि यस्याः पाणियुग्मं वहते पाणि-
 पद्मत्वेन परिणामीत्यर्थः । उग्रं च्वा ॥ ८४॥

आकल्पेति । आकल्पं कल्पान्तपर्यन्तं विच्छेदेन विव-
 र्जितः अविच्छिन्नसम्प्रदायीत्यर्थः । अन्यत्र प्रसादनविच्छेदर-

भ्रुवी दलाभ्यां प्रणवस्य यस्यास्तद्दिन्दुना भालतमालपत्रम् ।
तद्वर्चन्द्रेष विधिर्विपञ्ची-निक्वाणनाकोणधनुः प्रणिन्ये ॥८६॥
द्विकुण्डली वृत्तसमाप्तिलिप्याः कराङ्गुली काञ्चनलेखनीनाम् ।
कैश्यं मसीनां श्वितभाः कठिन्याः काये यदीये निरमायि सारैः

॥ ८७ ॥

हितो नित्यभूषित इत्यर्थः श्रुतिर्वेदः एकः मूलं मूलप्रमाणं
तेनान्यत्र श्रुतिमूलाभ्यां च शालते इति तथोक्तः, वेदे श्रवमि
च श्रुतिरित्यमरः । कण्ठे स्थितो मुखस्थितः अन्यत्र गलस्थः
यो धर्मशास्त्राणां मन्वादिस्मृतीनां व्रजः स एव यस्याः देव्याः
मूर्धा वृत्तः संवृत्तः परिणत इत्यर्थः । अन्यत्र वर्तुलः कस्य
मुदे न ? सर्वस्यापि स्यादेवेत्यर्थः पश्यामि उत्प्रेक्षे ॥ ८५ ॥

अधोङ्गाराक्षरस्य नागरलिप्यर्धाक्षरभेदमाश्रित्योत्प्रेक्षते भ्रु-
वाविति । विधिः ब्रह्मा प्रणवस्य अधोङ्गारस्य दलाभ्याम् उभयप्रा-
न्तरेखाभ्यां यस्याः देव्याः भ्रुवी तथा तस्य विन्दुना विन्दाकार-
रेखया भाले तमालपत्रं तिलकं तमालपत्रतिलकचित्रकाणि
विशेषकम् इत्यमरः । तस्य प्रणवस्य अर्धचन्द्रेण अर्धचन्द्राका-
ररेखया विपञ्चराः वीणायाः वीणा तु वल्लकी विपञ्ची इत्यमरः
निक्वाणनायै वादनायै कोणधनुः कोणभूतं धनुराकारं वाद्य-
साधनञ्च, कोणो वीणादिवादनमित्यमरः । प्रणिन्ये निर्गमे ।
उपसर्गादसमाप्तेऽपि णोपदेश्येति णत्वम् । उत्प्रेक्षा ॥८६॥

द्विकुण्डलीति । यदीये काये देहे द्वयोः कुण्डलयोः
समाहारो द्विकुण्डली कर्णकुण्डलीद्वयं वृत्तायाः वर्तुलायाः
समाप्तिलिप्या अवसानरेखाया विन्दुद्वयरूपायाः विसर्गा-
काराया इति यावत् । लेख्यान्ते समाप्तिव्यञ्जको विसर्गः
लिख्यते स एव कुन्तलद्वयत्वेन परिणत इत्यर्थः । विसर्गस्य

या सोमसिद्धान्तमयाननेव शून्यात्मतावादमयोदरेव ।

विज्ञानसामस्यमयान्तरेव साकारतासिद्धिमयाखिलेव ॥८८॥

रूपं यथा । शृङ्गवत् बालवत्सस्य बालिकाकुचयुग्मवत् । नत्र-
वत् कृष्णसर्पस्य स विसर्ग इति स्मृतः । सारैः सारांशैः
निरमायि निर्मिता, माडो लुडि आतो युक् चिणिकृतो-
रिति युगागमः । कराङ्गुली कराङ्गुल्यः, जातावेकवचनम् । काञ्च-
नलेखनीनां खणिकणिकानां सारैः तथा केशानां समूहः केश्यं
केशाश्वाभ्यां यञ् चान्यतरस्यामिति यञ्प्रत्ययः । मसीनां
सारैः, तथा स्मितभा मन्दहामकान्तिः कठिन्याः खटिकायाः,
खटिकायान्तु कठिनोति विश्वः । सारैः निरमायि इत्यु-
त्प्रेचा ॥ ८७ ॥

येति । या देवी सोमसिद्धान्तः कागालिकदर्शनं सोम-
स्य इन्दोः सिद्धान्तः अखण्डरूपञ्च तन्मयम् आननं यस्या सा इव
स्थिता तथा शून्यस्येव आत्मतावादः माध्यमिकवीहविशेषदर्श-
नम् । तन्मयं तदेव उदरं यस्याः सा तादृशीव अथच शून्यात्मता
निस्वरूपता तद्वादो नास्तिवादस्तन्मयमुदरं यस्याः, सा
अतिक्रमोदरीत्यर्थः सर्वनामिकोदरत्यादिना विकल्पादिनि-
कारः । विज्ञानस्य निराकारविज्ञानमात्रस्य सामस्यं माक-
त्यम् इति योगाचारवीहविशेषमतं तन्मयं तदेव अन्तरं
यस्याः सा इव अथच विज्ञानसामस्यमर्थविशिष्टज्ञानम-
स्यन्तिश्च तन्मयमन्तरं यस्याः सैव । तथा साकारज्ञान-
वादी सौत्रान्तिकः ज्ञानानां नीलपीताद्याकारता साकारता
तत्सिद्धिस्तन्मतं अथ च शोभनाकारतासम्पत्तिश्च तन्मयाः अखि-
ला सर्वाः यस्याः सैव स्थितेति सर्वत्रोत्प्रेक्षेति एवभूता सरस्वती
मध्येसभम् अवततार इति ७४ श्रीकोत्सक्रियापदेन अन्वयः
॥ ८८ ॥ कुलकम् ।

दशमः सर्गः ।

भीमस्तयागद्यत मोदितुं ते वेला किलियं तदलं विषद्य ।
मया निगाद्यं जगतीपतीनां गोत्रं चरित्रं च यथावदेषाम् ॥८८॥
अविन्दतासौ मकरन्दलीलां मन्दाकिनी यञ्चरणारविन्दे ।
अवावतीर्णा गुणवर्णनाय राज्ञां तदाज्ञावशगास्मि कापि ॥८९॥
तत्कालवेद्यैः शकुनस्वराद्यै राप्तामवाप्तां नृपतिः प्रतोत्य ।
तां लोकपालैकधुरीण एष तस्यै सपर्यामुचितां दिदेश ॥९१॥

भीम इति । अथ तया देव्या सरस्वत्या भीमो भीमभूपतिः
अगद्यत उक्तः । किमिति ? हे राजन् ! इयं ते तव मोदितुं हर्षं
कर्तुं वेला किल ? समयः खलु ? कालसमयवेलासु तुमुन् ।
तत्तस्मात् विषद्य खेदित्वा अलं विषादो न कर्तव्य इत्यर्थः ।
अलंखल्वोरित्यादिना ज्ञाप्रत्ययः । कुतः ? एषां जगतीपतीनां
राज्ञां गोत्रं कुलं नाम च, गोत्रं नाम्नि कुलेऽपि चेति विश्वः ।
चरित्रञ्च मया निगाद्यं वक्तव्यमहं वक्ष्यामीत्यर्थः । ऋहलोर्यत्
गदमटेत्यादिसूत्रे अनुपसर्ग एव यतो विधानात् ॥ ८८ ॥

का त्वं किमर्थमागता चेत्याकाङ्क्षायामाह । अविन्दतेति ।
असौ प्रसिद्धा मन्दाकिनी यस्य पुंसः चरणारविन्दे पादपद्मे
मकरन्दलीलां पद्ममधुविलासम् अविन्दत तस्य पुंसः
आज्ञया वशगा वशवर्तिनी कापि या काचित् अस्मि अहं,
किं विशेषचिन्तयेति भावः । राज्ञां गुणवर्णनाय अत्र
स्वयंवरसभायामवतीर्णास्मि ॥८९॥

तत्कालेति । लोकपालैः इन्द्रादिभिः सह एकधुरं वहतीत्ये-
कधुरीणः समानस्कन्धः एकधुराङ्गुक् चेति खनप्रत्ययः । लोक-
पालसदृशः एष नृपतिर्भीमः तत्काले वेद्यैः वेदयितुं शक्यैः
शकुनः पक्षी स्वरः नासानिलः आद्यशब्दादस्मिन्दादिसंग्रहः ।
तैरुपायैः अवाप्तम् अकस्मात् सभायां प्राप्तां तां वाग्देवोम्

दिगन्तरेभ्यः पृथिवीपतीनामाकर्षकौतूहलसिद्धविद्याम् ।
 ततः क्षितीशः स निजां तनूजां मध्येमहाराजकमाजुहाव ॥८२॥
 दासीषु नासीरचरीषु जातं स्फीतं क्रमेषालिषु वीक्षितासु ।
 स्वाङ्गेषु रूपोत्थमथाङ्गुताब्धिमुद्देलयन्तीमवलोककानाम् ॥८३॥

आप्तां हितां प्रतीत्य निश्चित्य तस्मै उचितां सपर्यां पूजां
 दिदेश समर्पयामास ॥ ८१ ॥

दिगिति । ततो देवीपूजानन्तरं सः क्षितीशः भीमो दिग-
 न्तरेभ्यः पृथिवीपतीनाम् आकर्षकौतूहले आकर्षणकर्मणि
 सिद्धविद्यां सिद्धमन्त्रस्वरूपाम् अमोघवृत्तिमित्यर्थः सौन्दर्येण
 सर्वाकर्षणकारिणीमिति भावः । निजां तनूजां मध्येम-
 हाराजकम् महती राजसमूहस्य मध्ये आजुहाव आङ्गतवान्,
 ह्यतर्लिटि अभ्यस्तस्य चेति द्विर्भावात्प्राक्सम्भारणे रूप-
 सिद्धिः । भीमः सभायां दमयन्तीम् आनयामास इति भावः
 ॥८२॥

अथ षोडशश्लोका दमयन्तीं वर्णयति । दासीष्वित्यादि ।
 कौटुम्भी ? नामीरे चरन्तीति नासीरचारिणीषु अपेसरीषु, च-
 रंष्टत्वात् डीप् । दासीषु परिचारिकासु वीक्षितासु सतीषु
 जातम् उत्पन्नं क्रमेण आलिषु सखीषु वीक्षितासु स्फीतं प्रवृद्धं,
 स्फायः स्फीनिष्ठायामितिस्फीभावः । रूपोत्थं सौन्दर्यजन्म
 अवलोककानां प्रेक्षकाणाम् अद्भुताब्धिं विस्मयसागरं स्वाङ्गेषु
 दमयन्त्या अवयवेषु वीक्षितेषु, सत्सु उद्देलयन्तीं उद्देलं
 कुर्वतीं वेलामतिलङ्घयन्तीमित्यर्थः । भीमीं पपावपाङ्गै रथ
 राजराजिः इति १०८ श्लोकोक्तोऽनेन अन्वयः । उद्देलशब्दात्
 तत्करोतीति स्वन्ताच्छतरि डीप् । अत्र एकस्मिन् अङ्गु-
 ताब्धौ क्रमेषानेकेषाम्भ्रातृत्वस्फीतत्वोद्देलत्वानां वृत्तिकथ

स्निग्धत्वमायाजललेपलोप-सयन्नरत्नांशुमृजांशुकाभाम् ।

नपथ्यहीरद्युतिवारिवर्त्तिस्वच्छायसच्छायनिजालिजा ताम् ॥८४॥

विलेपनामोदमुदागतेन तत्कर्णपूरोत्पलसर्पिणा च ।

रतीशदूतेन मधुव्रतेन कर्णं रत्नः किञ्चिद्विद्विद्यमानाम् ॥८५॥

नात् पर्यायालङ्कारभेदः । एकस्मिन्ननेकमनेकस्मिन्नेकमिति लक्षणात् ॥ ८३ ॥

स्निग्धत्वेति । पुनः किञ्चूताम्, स्निग्धत्वाय मासृष्ट्यगुणाय मायाजलं जलगर्भताख्यो दोषः लेखारागाख्यदोषः, इति यावत् रागस्त्रासश्च विन्दुश्च रेखा च जलगर्भता । सर्वरत्नं स्वमो पञ्च दोषाः साधारणा मताः ॥ इति वग्भटः । तथा लेपः वर्णात्कर्षकारो द्रव्यविशेषसंयोगः तयोः लोपः अभावः । ताभ्यां मयन्नानि कृतप्रयासानि कथमपि तानि अनङ्गीकुर्वाणानि यानि रत्नानि उपलक्षणमतत्, गुणसम्पत्ति-दोषविरहाभ्यां शुद्धानीत्यर्थः, यतिप्रयत्न इति धातोः नुश्चोदितोनिष्ठायामितोऽप्रतिषेधः । तेषां रत्नानाम् अंशुमृजा किरणप्रसादः सेव अशुकाभा वस्त्रप्रभा यस्यास्तां पुनः नपथ्यहीरद्युतिवारिवर्त्तिस्वच्छायम् आभरणवच्चप्रभास्वुगत-स्वप्रतिविम्बं, विभाषा सेनेत्यादिना क्वायाशब्दस्य नपुंसकत्वम् । तेन सच्छायं सवर्णं निजालिजालं स्वसखीकुलं यस्यास्ताम् । अत्र भूषामणिप्रभाभ्रमग्नेन स्वप्रतिविम्बेन सह सखीजनसादृश्योपेक्षया तासामपि तत्समानसौन्दर्यं वस्तु व्यज्यते ॥ ८४ ॥

विलेपनेति । पुनः किञ्चूताम्, विलेपनस्य चन्दनाद्यङ्गरागस्य आमोदे सौरभे मुदा प्रीत्या आगतेन तथा तस्याः दमयन्त्याः कर्णपूरोत्पलं सर्पतीति तत्सर्पिणा तद्वन्धाकृष्टेन

विरोधिवर्णाभरणाश्मभासां मङ्गाजिकौतूहलमीक्षमाणाम् ।
स्मरस्ववापभ्रमच्चालिते नु भ्रुवौ विलासाद् वलिते वहन्तीम् ॥

८६ ॥

सामोदपुष्याशुगवासिताङ्गीं किशोरशास्त्राग्रशयालिमालाम् ।
वसन्तलक्ष्मीमिव राजभिस्तैः कल्पद्रुमैरप्यभिलष्यमाणाम् ॥८७॥

च रतीशदूतेन तदुद्दीपकेनेत्यर्थः । मधुव्रतेन भ्रमरेण
करणं किञ्चित् रहः रहस्यं उच्यमानामिव कामदेवसन्दिष्टं कि-
मप्युपदेश्यमानामिव स्थिताम्, उत्र चा । एतेन तस्यास्तदा
किलकिञ्चितादिशृङ्गारचेष्टाविर्भावो व्यज्यते ॥ ८५ ॥

विरोधीति । पुनः किञ्चुताम्, विरोधिवर्णानां नानावर्णा-
नाम् आभरणाश्मनां भूषणमणीनां या भासः तासां मङ्गाजि-
कौतूहलं मलयुद्धकौतुकं परस्परक्रमणमंश्रम् ईक्षमाणाम् पुन-
विलासात् वलिते स्त्रीस्वभावाङ्गीलाचलिते तत्रोत्प्रेक्षा । स्मरणं
स्ववापभ्रमाच्चालिते नु आदातुं कम्पित इव स्थिते इत्यर्थः ।
चलत्वात् इति मित्वेऽपि ज्वलद्बलद्बलचलानामनुपसर्गादिति
विकल्पनाद्ब्रुवाभावः । एवभूते भ्रुवौ वहन्तीम् ॥ ८६ ॥

सामोदिति । पुनः किञ्चुताम्, सामोदं महर्षं यथा तथा
पुष्याशुगं कामेन वासितम् अधिष्ठितम् अङ्गं वपुर्यस्यास्तां
जगत्त्रयजिगीषोः कामस्य अमोघवाणेन सुरभीकृताङ्गीम्,
सामोदी हृद्गन्धयोरशुगौ वायुविशिखाविति विश्वामरौ ।
पुनः किशोरशास्त्राः कोमलाङ्गुलयो अग्रशया अग्रपाणयो
यामां ताः आलिमालाः सखीपङ्क्तयो यस्यास्तां, पञ्चशास्त्रः
शयः पाणिरित्यमरः । अन्यत्र किशोरशास्त्राणाम् अग्रेषु ये
शरते इति तच्छयाः, अधिकरणे शंतेरित्युत्पत्त्यः । ताः
अलिमालाः भृङ्गश्रेणयः यस्यां तां तैः राजभिः कल्पद्रुमैरपि

पीतावदातारुणनीलभासां देहोपलेपात् किरणैर्मणीनाम् ।
गोरोचनाचन्दनकुङ्कुमेण-नाभीविलेपान् पुनरुक्तयन्तीम् ॥६८॥
स्मरं प्रसूनेन शरासनेन जेतारमश्रद्धतीं नलस्य ।
तस्मै स्वभूषादृशदंशुशिल्पं बलद्विषः कार्मुकमर्पयन्तीम् ॥६९॥

सर्वाभिलाषपूरकैरपीति भावः । वमन्तलक्ष्मीमिव अभिलष्य-
माणां यथा सर्वाभिलाषपूरकैरपि कल्पवृक्षैर्वमन्तलक्ष्मीमुपे-
क्ष्यते तद्वद्राजभिरपीति सात्त्विकोक्तिः ॥ ६७ ॥

पीतेति । पुनः किम्भृताम्, पीता गौरा अवदाताः शक्ताः
अरुणा रक्ताः नीलाः कृष्णाश्च भामो दीप्तयो येषां तेषां
मणीनां किरणैः देहस्य शरीरस्य उपलेपात् अनुलेपनात्
गोरोचनादिचतुष्टयलेपान् पुनरुक्तयन्तीं सावर्ण्यात् पुनरुक्तान्
कुर्वतीम् । एणनाभिः कस्तूरी । दमयन्त्याः पीतादिमणिप्रभया
गोरचनाद्यनुलेपनानां विफलत्वमिति भावः । अत्र गोरो-
चनाद्यनुलेपचतुष्टयस्य यथासङ्ग्रहसम्बन्धेन पीतादिमणिकिरण-
कैतवकथनाद् यथासङ्ग्रहमङ्गीर्णसामान्यालङ्कारः । लक्षण-
मुक्तम् ॥ ६८ ॥

स्मरमिति । पुनः किम्भृताम्. प्रसूनेन पुष्यमयेण शरा-
सनेन धनुषा पुष्यचापेन करणेन नलस्य जेतारं जैत्रं
स्मरम् अश्रद्धतीम् अविश्वसतीम् अतएव तस्मै स्मराय
स्वभूषादृशदंशूनां निजाभरणमणिकिरणानां शिल्पं निर्माणं
तन्निमित्तमित्यर्थः । बलद्विषः कार्मुकम् इन्द्रचापम् अर्पयन्तीं
वीरधौरियः नक्षः पुष्यचापदुर्जय इति मत्वा जयाय स्वाभरण-
मणिकिरणकल्पितम् ऐन्द्रं धनुः द्रढीयस्तस्मै कन्दर्पाय ददा-
नामिव स्थितामित्यत्रे च्छा व्यञ्जकाप्रयोगाद्भवति ॥६९॥

विभूषणेभ्यो वरमंशुकेषु ततो वरं सान्द्रमणिप्रभासु ।

सम्यक् पुनः क्वापि न राजकस्य पातुं दृशा धातृकृतावकाशाम्

॥ १०० ॥

प्राक् पुष्यवर्षैर्वियतः पतद्भिर्द्रष्टुं न दत्तामथ तद्द्विरेफैः ।

तद्भीतिभुम्नेन ततो मुखेन विधेरहो वाञ्छितविघ्नयत्नः ॥१०१॥

एतद्वरं स्यामिति राजकेन मनोरथातिथ्यमवापिताय ।

विभूषणेभ्य इति । पुनः किञ्चूताम्, विभूषणेभ्यो वरं प्रथमं विभूषणेषु आसज्य ततोऽधिकं यथा तथा अंशुकेषु वस्त्रेषु ततो वरमधिकं सान्द्रमणिप्रभासु सक्तयाइति शेषः । राजकस्य राजसमूहस्य, गोत्रोत्तेत्यादिना उक्तप्रत्ययः । दृशा दृष्ट्या सम्यक् पातुं पुनः स्थैर्येण ईक्षितुं धात्रा कृतावकाशां न भवन्तीम् । उत्तरोत्तरविषयाकृष्टा पूर्वपूर्वविस्मरणेन राजकदृष्टिर्न क्वापि क्षणमवस्थितेत्यर्थः । तदङ्गसङ्गस्तस्या दवीयानिति भावः । अत्र विभूषणानामुत्तरोत्तरोत्कर्षद्वारेण राजकदृष्टेः क्रमेण विभूषणाद्यनेकाधारसम्बन्धीन्नेः मारालङ्कारः । मङ्गीर्णपर्यायभेदः उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सारः ॥१००॥

प्रागिति । पुनः किञ्चूताम्, प्राक् प्रथमं वियतः अम्बरात् पतद्भिः पुष्यवर्षैरथ तद्द्विरेफैः पुष्याकृष्टभृङ्गैस्ततोऽनन्तरं तद्भीतिभुम्नेन भृङ्गभयनस्रंण मुखेन च द्रष्टुं न दत्ताम् एतैः प्रतिबद्धदर्शनामित्यर्थः । राजकस्येति शेषः । तथाहि आस्यर्थं विधेः देवस्य वाञ्छितविघ्नयत्नो वाञ्छितार्थविघातव्यमनिता इत्यर्थान्तरन्यासः तथा च एकस्या राजदृष्टेः क्रमेण भैमीदर्शनप्रतिबन्धकपुष्यदृष्ट्याद्यनेकाधारसम्बन्धीत्येन पर्यायेण सङ्करः ॥ १०१ ॥

एतदिति । पुनः किञ्चूताम्, राजकेन राजसमूहेन वरं

सखीमुखायोत्सृजतीमपाङ्गात्कर्पूरकस्तूरिकयोः प्रवाहम् ॥१०२॥

स्मितच्छुदन्तच्छदकम्पकिष्किङ्किगम्बरीभूतरदांशुवृन्दैः ।

आनन्दितोर्वीन्द्रमुखारविन्दैर्मदं नुदन्तीं हृदि कौमुदीनाम् १०३

प्रत्यङ्गभूषाच्छमणिच्छलेन यत्नम्मतस्त्रिलल्लोकनेत्राम् ।

हाराग्रजाग्रहृडाश्मरश्मि-पीनाभनाभीकुहरान्धकाराम् ॥१०४॥

श्रेष्ठं सखीमुखं स्यां तदात्मकं भवेयं, प्रार्थनायां लिङ् । इति मनोरथस्य आतिथ्यम् अतिथित्वं, अभिलाषविषयताम् इति भावः ब्राह्मणादित्वात् थङ्प्रत्ययः । अवापिताय प्रापिताय । एतन्मुखत्वे भैमीदृष्टिगोचरत्वसिद्धेरिति भावः । सखीमुखाय अपाङ्गात् नेत्रप्रान्तात् कर्पूरस्य कस्तूरिकायाः, स्वार्थं कः, केनोरिति इकारस्य ङस्वः । तस्याश्च प्रवाहम् उत्सृजतीं प्रवर्त्तयन्तीं सखीमुखमेव वीक्ष्यमाणामित्यर्थः । आच्छिन्नयो-र्नमिति विकल्पान्नुमभावः । दृष्टीनां सितासितत्वेन निर्देशः, अतएव विषयनिर्गणेन विषयिमात्रोपनिबन्धाद् भेदे अभे-दरूपातिशयोक्त्यलङ्कारः ॥ १०२ ॥

स्मितेति । पुनः किञ्चूताम्, आनन्दितानि उर्वीन्द्रमुखार-विन्दानि यैस्तैः अतएव स्मितेच्छोः स्मितोद्युक्तस्य दन्तच्छदस्य अधरस्य कम्पेन किष्किङ्किगम्बरीभूतैरेव प्रकाशीभूतैः यद्वा दिशाम् अम्बरीभूतैः दिग्ब्यापारैः रदांशूनां दन्तकान्तीनां वृन्दैः कौमुदीनां हृदि मदं गर्वं स्मितमिति शेषः । नुदन्तीं खण्डयन्तीम् । कौमुद्योहि पद्मविकासने असमर्थाः, एतैस्तु नृपमुखपद्मानि विकासितानि इति भावः अतिरेकालङ्कारश्च । कौमुदीमधुरमन्दहासामित्यर्थः ॥ १०३ ॥

प्रत्यङ्गेति । पुनः किञ्चूताम्, प्रत्यङ्गं प्रत्यवयवं ये भूषा-च्छमणयः तेषां हलेन येषु अङ्गेषु लम्बानि तेषु अङ्गेषु निख-

तद्गौरसारस्मितविस्मितेन्दुप्रभाशिरःकम्परुचोऽभिनेतुम् ।
विपाण्डुतामण्डितचामरालीनानामरालीकृतलास्यलीलाम् ॥

१०५ ॥

तदङ्गभोगावलिगायनीनां मध्ये निरुक्तिक्रमकुण्ठितानाम् ।
स्वयं धृतामप्सरसाम्प्रसादं ह्ययं हृदो मण्डनमर्पयन्तीम् ॥१०६॥

लानि हर्षपारवश्यादिति भावः । खञ्जकुञ्जवत्समासः । तानि
लोकनेत्राणि नृपनेत्राणि यस्यास्तामिवेति सापङ्गवोष्पेक्षा
व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । पुनः हारायै जायतः प्रकाशमानस्य
गरुडाश्मनः गरुत्तद्रत्नस्य रश्मिभिः पीनाभं सान्द्रप्रभं नाभी-
कुङ्करान्धकारं यस्यास्ताम् अत्र मरकतच्छायस्यान्धकारैः
साम्योक्तेः सामान्यालङ्कारः ॥ १०४ ॥

तदिति । पुनः किञ्चुताम् तस्याः भैम्याः गौरसारस्मितेन
विशदोत्कृष्टमन्दहासेन विस्मितायाः विस्मयाविष्टायाः इन्दुप्र-
भायाः चन्द्रिकायाः शिरःकम्परुचोऽभिनेतुम् अनुकर्तुमिवेत्यु-
त्प्रेक्षा । विपाण्डुतामण्डिता धावन्त्यशोभिता चामरपङ्क्तय
एव नानामगत्यः हंस्यः ताभिः कृता लास्यलीला नृत्यचेष्टा
यस्यास्तां निजमन्दहामजनितविस्मयकम्पमानचन्द्रिकाशिरः-
कम्पवारुचामरचयवोन्मयमानामित्यर्थः ॥ १०५ ॥

तदङ्गेति । पुनः किञ्चुताम्, सैवाङ्गं काव्यार्थतया शरीरं
यासां ताः तदङ्गाः तद्विषया इत्यर्थः । शब्दादौ मूर्त्तिभिः ख्याता-
विति लक्षणात् । तासां भोगावलीनां प्रबन्धविशेषाणां गायन्त्यः
गायिकाः कर्तरि ल्युट् लोप् । तासां मध्ये गानमध्ये निरुक्तिक्रमेषु
निरुक्तोच्चारणप्रकारेषु कुण्ठितानां सुमप्रतिभानाम् अप्सरसां
स्वयं धृतां हृदः स्वात्मस्य वचसश्च मण्डनम् अलङ्कारभूतां ह्ययं
लज्जामिव प्रसादं पारितोषिकम् अर्पयन्ती प्रयच्छन्ती तद्दोष-

तारा रदानां वदनस्य चन्द्रं रुचा कचानाञ्च नभो जयन्तीम् ।
 आकण्ठमण्डोर्दितयं मधूनि महीभृतः कस्य न भोजयन्तीम् १०७
 अलङ्कृताङ्गादभुतकेवलाङ्गीं स्तवाधिकाध्यक्षनिवेद्यलक्ष्मीम् ।
 इमां विमानेन सभां विशन्तीं पपावपाङ्कैरथ राजराजिः ॥ १०८ ॥
 कुलकम् ।

ज्ञानेन ताः अपि हेलयन्तीमित्यर्थः । गायकेभ्यः स्वधृतवस्त्रा-
 लङ्कारादिकं प्रीत्या प्रयच्छन्तीम् । अत्र तु स्त्रीदानमेव तद्दान-
 मित्युत्प्रेक्षा छियापि स्वयं धृतत्वादलङ्कारत्वात् तदायत्तत्वा-
 च्चेति भावः ॥ १०६ ॥

तारा इति । पुनः किम्भूताम्, रदानां दन्तानां रुचा
 कान्त्या ताराः नक्षत्राणि वदनस्य रुचा चन्द्रं कचानां केशानां
 रुचा नभस्य जयन्तीं अतएव कस्य महीभृतोऽण्डोर्दितयं
 चक्षुर्दयं मधूनि क्षीद्राणि आकण्ठम् आगलम् अतितरा-
 मित्यर्थः । न भोजयन्तीं न पाययन्तीं सर्वस्थापीत्यर्थः । दमय-
 न्तीरूपदर्शनेन राजनेत्राणाम् अमृतेनेव तृप्तिर्जाता । नड्यस्य
 नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । गतिबुद्धीत्यादिना अणिकर्तु-
 र्निहितयस्य कर्मत्वनिगरणचलनार्थंभ्यश्चेति परस्मैपदं सकल-
 राजलोकलोचनासेचनकमासीदित्यर्थः । अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य
 पूर्ववाक्यार्थहेतुकत्वात् काव्यलिङ्गं, तच्च मंसृष्टाभिस्ताराद्युप-
 माभिः सङ्कीर्यते, तस्य नभोजयन्तीमिति यमकेन संसृष्टिः
 ॥ १०७ ॥

अलङ्कृतेति । पुनः किम्भूताम्, अथ आह्वानानन्तरं अलङ्क-
 ताङ्गेभ्यः भूषिताङ्गेभ्यः अद्भुतानि आश्चर्याणि केवलानि
 अनलङ्कृतानि अङ्गानि यस्यास्तां स्तवात् स्तुतेः अधिका
 स्तीतुमशक्या अक्षनिवेद्या प्रत्यक्षगम्या लक्ष्मीः शोभा

आसीदसौ तत्र न कोऽपि भूपस्तन्मूर्तिरूपोद्भवदद्भुतस्य ।
 उल्लेसुरङ्गानि मुदा न यस्य विनिद्रोमाङ्कुरदन्तुराणि ॥१०८॥
 अङ्गुष्ठमूर्ध्ना च निपीडिताया मध्येन भार्गव च मध्यमायाः ।
 आस्फोटि भैमीमवलोक्य तत्र न तर्जनी केन जनेन नाम ११०॥
 अस्मिन् समाजे मनुजेश्वराणां तां खञ्जनाक्षीमवलोक्य केन ।
 पुनः पुनर्लोलितमौलिना न भ्रुवोरुदचेपितरां इयी वा ॥१११॥

यस्यास्तामिति बहुवचनास्तोत्तरपदो बहुब्रह्मिः, अन्यथा
 एकवचनान्तलक्ष्मीशब्दस्य उरःप्रभृतिकत्वात् कप्रमङ्गः शैषि-
 कस्तु वैभाषिकः । विमानेन नरवाह्यं न चतुरङ्गयानेन सभां
 विशन्तीं इमां भैमीं राजराजिः नृपश्रेणी अपाङ्गैः नेत्रप्रान्तैः
 पपी अत्यादरेण सविलाममद्राक्षोदित्यर्थः ॥ १०८ ॥ इति
 कुलकम् ।

अथ तामङ्गुतचेष्टां वर्णयति । आसीदिति । तत्र सभायां
 अमी इदृशो भूपः कोऽपि नामीत् तस्याः भैम्याः मूर्तिरूपेण
 अङ्गुलीन्दर्येण उद्भवन् अङ्गतः अङ्गतरमो यस्य एवम्भूतस्य यस्य
 भूपस्य अङ्गानि मुदा हर्षेण विनिद्रैः उदितैः रोमाङ्कुरैः पुलकैः
 दन्तुराणि विषमाणि सन्ति न उल्लेसुः न उल्लसितानि सर्व
 स्यापि अङ्गानि उल्लेसुरवेत्यर्थः ॥ १०८ ॥

अङ्गुष्ठेति । तत्र सभायां भैमीम् अवलोक्य अङ्गुष्ठस्य मूर्ध्ना
 मध्यमायाः मध्याङ्गुलीः मध्येन भार्गव च निपीडि-
 तम् अग्रं यस्याः सा तर्जनी केन नाम जनेन नास्फोटि ।
 वादिता अभाजीति यावत् । स्फुटभेदन इति धातोः चौगदि
 कात् कर्मणि लुङ् । सर्वेषापि अद्भुताऽनुभावस्फोटिका क्तं
 वेत्यर्थः ॥११०॥

अस्मिन्निति । अस्मिन् समाजे सभायां खञ्जनाक्षीमस्य ।

स्वयंवरस्त्राजिरमाजिहानां विभाव्य भैमीमथ भूमिनाथैः ।
 इदं मुदा विह्वलचित्तभावादवादि खण्डाक्षरजिह्वजिह्वम् ॥११२
 रश्मादिलोभात् कृतकर्मभिर्भूः शून्यैव माभूत् सुरभूमिपान्यैः ।
 इत्वं तयालोपि दिवोऽपि पुंसां वैमत्स्यमत्यप्सरसारमायाम् ॥११३

अक्षिणी यस्यास्तां भैमीम् अवलोक्य लोलितमौलिना आश्च-
 र्यात् कम्पितकिरीटेन केन मनुजेश्वरेण राज्ञा भ्रुवोर्द्वयी
 भ्रूद्वयं वा पुनः पुनर्न उद्वेपितरां सर्वेण अतिशयेन उत्क्षिप्ता
 एवेत्यर्थः, क्षिपेः कर्मणि लुङि तिङ् आम्प्रत्ययः । अत्र शिरः-
 कम्पभ्रूविकारावद्भुतानुभावानुक्तौ ॥ १११ ॥

अथ राज्ञां वागारम्भाः प्रवृत्ता इत्याह स्वयंवरस्येति । अथ
 अनन्तरं स्वयंवरस्य अजिरं चत्वरप्रदेशम् आजिहानां प्राप्नुवन्तीं
 ह्राजः कर्त्तरि शानच् । भैमीं विभाव्य निर्वर्ण्य भूमिनाथैः
 राजभिः मुदा हर्षेण हेतुना विह्वलचित्तभावात् व्यग्रचित्तत्वा-
 देतोरिदं वक्ष्यमाणं खण्डाक्षरम् अर्द्धाङ्गवर्णम् अतएव जिह्वजिह्वं
 कुण्ठजिह्वं यथा तथा अवादि उक्तं, कर्मणि लुङ् ॥ ११२ ॥

अथ विंशतिश्लोका वागारम्भानिव वर्णयति रभ्येत्यादि ।
 रश्मादिषु अप्सरःसु लोभात् कृतं कर्म यागादि यैस्तैः सुरभूमि-
 पान्यैः स्वर्लोकपथिकैः पथो ना नित्यमिति नाप्रत्ययः । भूरेव
 शून्या माभूदिति हेतोः अत्यप्सरसा तया भैम्या दिवोऽपि
 पुंसां देवानाम् अपि रसायां भूलोके वैमत्स्यं वैराग्यम् अलोपि
 लुप्तम् इवेत्युपेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद् गम्या । लुपेः कर्मणि
 लुङ् । अत्यप्सरसः भैम्याः सौन्दर्यात् स्वर्लोकम् अतिशेते
 भूलोकमिति भावः । अत्रान्धपादे मत्स्यमत्स्यम् अप्सरसारसांत
 व्यञ्जकबुरमवृत्त्या कैकातुप्रासः, अन्यत्र इत्यनुप्रासः, तयोः
 पूर्वोक्तोपेक्षयोश्च संसृष्टिः ॥ ११३ ॥

रूपं यदाकर्षं जनाननेभ्यस्तत्तद्विगन्ताद् वयमागमामः ।
 सौन्दर्यसारादनुभूयमानादस्यास्तदस्माद् बहुना कनीयः ॥११४॥
 रमस्य शृङ्गार इति श्रुतस्य क नाम जागर्त्ति महानुदन्वान् ।
 कस्माद्दुदस्थादियमन्यथा श्रीर्लावस्यवैदग्ध्यनिधिः पयोधिः ॥११५॥
 साक्षात् सुधांशुमुखमेव भैम्या दिवः स्फुटं लाक्षणिकः शशाङ्कः ।
 एतद्भ्रुवौ मुखमनङ्गचापं पुष्यं पुनस्तद्गुणमात्रहृत्त्वा ॥११६॥

रूपमिति । वयं जनाननेभ्यः यद्रूपं सौन्दर्यम् आकर्ष्ये
 तच्च तच्च असौ दिगन्तश्च, वीप्सायां द्विर्भावः । तस्मात् तस्मात्
 दिगन्तात् प्राच्यादिदिक्प्रान्तात् आगमामः आगताः स्मः,
 गमर्लुङिच्चे रडादेशः । तद्रूपम् अस्मादनभूयमानात् प्रत्यक्ष-
 परिदृश्यमानात् सौन्दर्यसारात् पञ्चमी विभक्त इति पञ्चमी ।
 बहुना भूमना प्रथिन्ना, भावप्रधानो निर्देगः । कनीयः अल्पीयः
 युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्यामिति विकल्पात् कन्नादेशः ॥ ११४ ॥

रमस्येति । शृङ्गार इति श्रुतस्य प्रमिदस्य रमस्य शृङ्गार-
 रमस्येत्यर्थः । तस्य सम्बन्धे महान् उदन्वान् उदधिः, उदन्वान्-
 दधिश्येति निपातनात् माधुः । क नाम जागर्त्ति कुत्रापि किल
 प्रकाशत इति विकल्पः सर्वदा कचिदन्येवेत्युत्प्रंक्षा । कुतः
 अन्यथा शृङ्गारार्णवाभावे लावस्यवैदग्ध्ययोः सौन्दर्यचातुर्य-
 योर्निधिरियं पुरोवर्त्तिनी श्रीर्लक्ष्मीः कस्मात् पयोधिः उदस्थात्
 पयोध्यन्तरस्थितायाः तस्याः त्रिय इव अस्याः त्रियो जननमा-
 मर्थ्यादिति भावः । अत्रेयं श्रीरिति विषयानिगरणेन विषयिमा-
 त्रनिबन्धनः श्लेदेऽप्यभेदे सातिशयोक्तिरेतन्मृला च पूर्वोक्तशृङ्गार-
 रमसागरसङ्गावीर्ये चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन महारः ॥ ११५ ॥

साक्षादिति । भैम्याः मुखमेव मुखन्तु साक्षात् सुधांशुः
 मुखचन्द्रो दिवोऽन्तरिक्षस्य चन्द्रस्तु लाक्षणिको लक्षणागम्यो

लक्ष्ये धृतं कुण्डलिके सुदत्या ताडङ्गयुग्मं स्मरधन्विने किम् ।
 सव्यापसव्यं विशिखा विसृष्टास्ते नैतयोर्यान्ति किमन्तरेण ११७
 तनोत्यकीर्त्तिं कुसुमाशुगस्य सैषा वर्तन्दीवरकर्णपूरौ ।
 यतः श्रवःकुण्डलिकापराङ्गशरं खलः ख्यापयिता तमाभ्याम् ॥

११८ ॥

नाञ्जनकञ्च शैषिकषट्क् । शशाङ्कः चन्द्रः शशाङ्कत्वादेव लाक्षणि-
 कत्वमिति भावः । स्फुटमित्युत्प्रेक्षा । तथा एतस्याः भ्रुवावेव
 मुख्यं प्रधानम् अभिधेयमित्यर्थः । अमोघत्वादिति भावः । दिगा-
 दिभ्यो यदिति भावार्थं यत्प्रत्ययः । मुखे भवं शरीरावयवादि
 अनङ्गचापं कामधनुः पुष्यं पुनः पुष्यन्तु तस्य मुखस्य भ्रूचापस्य
 गुणः उद्दीपकत्वादिस्तन्मात्रवृत्त्या तत्सादृश्यादित्यर्थः । उपमा ।
 ज्यामात्रयोगेन च गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रिया मुखतन्तुत्विति
 वैजयन्ती । अत्रापि स्फुटमित्यनुषङ्गादुत्प्रेक्षेति द्वयोर्निरपेक्ष-
 त्वात् संसृष्टिः ॥ ११६ ॥

• लक्ष्येति । सुदत्याः भैम्याः ताडङ्गयोः कर्णवेष्टनयोः युग्मं
 स्मर एव धन्वी, ब्राह्मणादित्वादिनिः । तस्मै, तादर्थ्यं चतुर्थी ।
 लक्ष्ये शरव्यभूते कुण्डल्यावेव कुण्डलिके चक्रे सति धृतं किं ?
 ताडङ्गयुग्ममेव शरव्यचक्रत्वेन धृतवती किमित्युत्प्रेक्षा ।
 अतएव तेन स्मरधन्विना सव्यम् अपसव्यञ्च यथा तथा विसृष्टाः
 विमुक्ताः विशिखाः बाणाः तयोः शरव्यचक्रयोरन्तरेणैव यान्ति
 प्रसरन्ति किम् ? इत्युत्प्रेक्षा सापेक्षत्वात् सङ्करः । सव्यसा-
 चिनो धानुष्काः शरव्यद्वये शरान् मुञ्चन्तीति भावः ॥ ११७ ॥

तनोतीति । • सैषा भैमी इन्दीवरकर्णपूरावेव कुसुमाशु-
 गस्य अकीर्त्तिम् अपकीर्त्तिं तनोति ताभ्यां तस्याकीर्त्तिं जनयती-
 त्यर्थः । आयुर्धृतमितिवत्कार्यकारणयोरभेदोपचारः कारखे-

रजःपदं षट्पदकीटजुष्टं हित्वात्मनः पुष्यमयं पुराणम् ।
 अद्यात्मभूराद्रियतां स भैम्या भ्रूयुग्ममन्तर्धृतमुष्टिचापम् ॥११८
 पद्मान् हिमे प्रावृषि खञ्जरीटान् चिभ्रुर्यमादाय विधिः क्वचित्
 तान् ।

सारिण तेन प्रतिवर्षमुच्चैः पुष्पाति दृष्टिद्वयमेतदीयम् ॥१२०॥

इन्दोवरगुणादकीर्त्तिश्च कालिमेति भावः । वर्तेति खेदे । कुत-
 स्तत्कारणं तदाह- यतः खलः कश्चिद्दोषान्वेषी दुर्जनः आभ्याम्
 इन्दोवरकर्णपूराभ्यां इमा एव निदर्शयित्वर्थः । स्ववत्सोपि
 पञ्चमी । तं कुसुमशरं श्रवणोः कर्णयोः कुण्डलिके ताडङ्गी
 ते कुण्डलिके लक्ष्ये चक्रे ताभ्यामपराङ्गशरं च्युतमायकं अप-
 राङ्गपृष्ठकोऽसी, लक्ष्याद् यद्युतसायक इत्यमरः । व्यापयिता
 स्यापयिष्यति, कर्त्तरि लुट् । इन्दोवरयोरपि कामशरत्वात्
 कुण्डलिकावहिर्भागे लग्नत्वाच्च दृष्टान्ते नैवान्यापराङ्गपृष्ठ-
 दोषोद्घाटनमीक्यार्त्तयोरकीर्त्तिकारणत्वोत्प्रेक्षित्वर्थः ॥११८॥

रज इति । अथ आत्मभूः कामः रजसां पदं स्थानं धूली-
 धूमरमित्यर्थः । षट्पदैरेव कीटैः क्रिमिभिः जुष्टं सेवितं
 वृष्टमित्यर्थः । पुराणं जोर्णं पुष्यमयमात्मनश्चापं हित्वा
 त्वक्कान्तर्मध्ये धृतमुष्टि मुष्टिपिहितत्वाददृश्यमध्यमित्यर्थः ।
 भैम्या भ्रूयुग्ममेव चापमाद्रियताम् अङ्गीकरोतु अमोघत्वा-
 दिति भावः ॥ ११८ ॥

पद्मानिति । विधिः स्रष्टा खं मारं पद्मगतमुत्कृष्टाङ्गं
 तथा खञ्जरीटगतमुत्कृष्टाङ्गम् च आदाय तास्त्रिःसारान्
 पद्मान् हिमे शिशिरक्वाले तथा प्रावृषि कर्षतीं खञ्जरीटान्
 खञ्जनपक्षिणः क्वचित् क्वापि चिभ्रुः प्रक्षेपयतीति सन् चिभ्र-
 वानित्यर्थः । वसिष्ठधीत्यादिना क्लृन्पत्त्वयः, न लोकेत्या-

एतदृगोरम्बुरुहैर्विशेषं भृङ्गी जनः पृच्छतु तद्गुणज्ञी ।
 इतीव धात्राऽकृत तारकालिस्त्रीपुंसमाध्यस्थमिवाक्षियुग्मे ॥ १२१ ॥
 व्यधत्त सौधौ रतिकामयोस्तद् भक्तं वयोऽस्या हृदि वासभाजोः ।
 तदग्रजायत्पृथुशातकुम्भकुम्भी न सम्भावयति स्तनौ कः ॥ १२२ ॥
 अस्या भुजाभ्यां विजिताद्विसात् किं पृथक्करोऽगृह्यत तत्प्रसूनम् ।

दिना षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीया । तेन सारेण प्रतिवर्षं प्रति-
 वत्सरमेतदीयं दृष्टिद्वयं उच्चैः पुष्पातीत्युत्प्रेक्षा अन्यथा कथ-
 मीदृशी शोभेति भावः ॥ १२० ॥

एतदिति । जनः उभयतारतम्यजिज्ञासुः लोकः एतदृ-
 दृशी भैमीदृश्याः अम्बुरुहैः सह विशेषतारतम्यं तद्गुणज्ञी
 अम्बुरुहरमञ्जी भृङ्गी भृङ्गी च भृङ्गश्च भृङ्गी पृच्छतु पृच्छेत् दुहा-
 दित्वाद् द्विकर्मकत्वम् । इतीव इति मत्वेव धात्रा इह एतदीये
 अक्षियुग्मे तारके कनीनिके एव अलिस्त्रीपुंसौ अलिदम्पती
 चतुरादिना समामान्तनिपातः । तयोर्माध्यस्थं अकूटसाक्षित्वम्
 अक्षिमध्यवर्तित्वम् च अकृत कृतवान् करोतिः कर्त्तरि लङ् तडि
 ङ्स्वादङ्गादिति सकारलोपः । विवादपदतत्त्वज्ञो मध्यस्थश्च
 साक्षीति भावः । भैमीदृगम्बुरुहतारतम्यकथनाय धात्रा
 स्थापितमलिमिश्रुनमिव भाति कनीनिकायुग्ममित्युत्प्रेक्षा
 ॥ १२१ ॥

व्यधत्तेति । अस्याः भैम्याः हृदि वासभाजोः निवसतोः
 रतिकामयोः भक्तं विधेयं वयः यौवनं कर्तुं सौधौ व्यधत्त
 निर्ममं अन्यथा तयोस्तत्र निवासायोग्यत्वमिति भावः । तत्
 तस्मात् हेतोः कोजनोऽस्याः स्तनौ तयोः सौधयोः अग्रे जायतौ
 प्रकाशमानौ पृथुं च शातकुम्भकुम्भी कनककलशौ न सम्भाव-
 यति ? न वितर्कयति ? सर्वोऽप्येवमुत्प्रेक्षत एवेत्यर्थः ॥ १२२ ॥

इहेच्छते तन्न गृहं श्रियः कैर्न गीयते वा कर एव लोकेः ॥१२३॥

कृद्गैव तच्छम्बरजं विसिन्यास्तत्पद्ममस्यास्तु भुजायमद्य ।

उत्कण्ठकादुद्गमनेन नालादुत्कण्ठकं शातशिखैर्नखैर्यत् ॥१२४

जागर्त्तं मर्त्त्येषु तुलार्थमस्या योम्येति योग्यानुपलभनं नः ।

यद्यस्ति नाके भुवनेऽथवाधस्तदा न कौतस्कृतलोकबाधः ॥१२५॥

अस्या इति । अस्याः भैम्याः भुजाभ्यां विजेद्व्यां विजि-
तात् विसात् मृणालात् पृथक् एकैकेनैव तत्प्रसूनं विमप्रसूनं
पद्ममेव करो बलिहस्तश्च अगृह्यत गृहीतं किमित्युत्प्रेक्षा ।
बलिहस्तांशवः करा इत्यमरः । जेतुर्जितात्करग्रहणमवतत्करस्य
पद्मत्वं चोचितमिति भावः । तथाहि, इहास्या भुजयोस्त-
त्करत्वेन गृहीतं पद्मं कैर्लोकैर्जनैः श्रियो लक्ष्म्याः शोभाया
गृहम् आलयो नेत्यते कर एव कर इत्येव न गीयते नोच्यते
वा, सर्वैरपि तथा क्रियत इत्यर्थः । एतद्वस्तस्य श्रीगृहत्वात्
पद्मत्वं करत्वप्रमिद्विमात्मकत्वेन ग्रहणं सिद्धमित्युत्प्रेक्षा
युक्तैत्यर्थः ॥ १२३ ॥

कृद्गैवेति । विसिन्याः सम्बन्धि यत्पद्मं शम्बरदनुज-
मायाजन्यं कृद्गैव मायैव न तु पारमार्थिकमित्यर्थः । दैत्य
ना शम्बरोऽम्बुनीति वैजयन्ती । अस्याः भैम्याः भुजायं मद्य
स्थानं यस्य तत् पद्मं पारमार्थिकं पद्ममित्यर्थः । कुतः ? यत्
यस्मात् उद्गताः कण्ठकाः सूचयः पुलकाद्ययस्य तस्मात् नालात्
पद्मदण्डात् भुजदण्डाच्च उद्गमनेन हेतुना शातशिखैः तीक्ष्णार्थैः
नखैश्चलेनैत्यर्थः । उत्कण्ठकं विसपद्मन्तु सोत्कण्ठकं कारण-
गुणानुविधायि कार्यत्वादिति भावः । भैमी पाणिपद्मस्य
प्रसिद्धपद्मव्यतिरिक्तोक्त्या व्यतिरिक्तकालहारः ॥ १२४ ॥

जागर्त्तीति । अस्याः भैम्याः तुलायै तुलार्थम् औपम्याय

नमः करेभ्योऽस्तु विधेर्न वास्तु सृष्टं धियाप्यस्य न किं पुनस्तैः ।
 स्पर्शादिदं स्याल्लुलितं हि शिल्पं मनोभुवोऽनङ्गतयानुरूपम् १२६
 इमां न सृद्धीमसृजत् कराभ्यां वेधाः कुशाध्यासनकर्कशाभ्याम् ।
 शृङ्गारधारां मनसा न शान्तिविश्रान्तिधन्वाध्वमहीरुहेण ॥

१२७ ॥

योग्यार्हा काचिन्नर्त्येषु अस्तीति अत्र नः अस्माकं योग्यानुप-
 लब्धनं योग्यानुपलब्धिरेव बाधकप्रमाणं जागर्त्ति विलसति ।
 अथ नाके स्वर्गं अधोभुवने पाताले चास्ति यदि तर्हि कौतस्कु-
 तानां कुतः कुतः स्वर्गादिलोकात् आगतानां, तत आगत इत्यण्,
 प्रत्ययः, अव्ययात् टिलोपः । बाधः सम्बाधो न स्यात् तत्रत्या
 नागच्छेयुरित्यर्थः । अही अनुपलब्धार्थापत्तिभ्यामस्यास्त्रिलो-
 क्त्वामपि तुलाभावो निश्चित इत्यर्थः । अतएवोपमानलोपा-
 ल्लोपोपमालङ्कारः ॥ १२५ ॥

नम इति । विधेः सृष्टुः करेभ्यः हस्तेभ्यः नमः नमस्कारो-
 ऽस्तु, यैरिदं शिल्पमकल्पीति भावः । नमःस्वस्तीत्यादिना
 चैतुर्थी । अथ नमो नास्तु वा कुतः अस्य विधेः धिया मन-
 यापि न सृष्टं तैः करैः किं पुनः ? हि यस्मात् स्पर्शात् करस्पर्-
 शात् इदं शिल्पं लुलितं तत्र तत्र सृष्टितं स्यात् किन्तु अन-
 ङ्गतया मनोभुवः कामस्य अनुरूपं युक्तम् असृष्ट्वैव निर्माण-
 मभवात् त्रैलोक्यविजयिनः तस्य अनङ्गत्वे विनिर्माणशक्ति-
 ऽभवाच्चैति भावः । अत्र भैमीशिल्पस्य विधिकरणसम्बन्ध-
 ऽपि असम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिस्तत्सापेक्षा चेयम् अनङ्गसृष्टि-
 चोत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ १२६ ॥

कुतोऽपि हेतोर्न वैधसृष्टिरियमित्याह, इमामिति । वेधाः
 रष्टा सृद्धीं कोमलाङ्गीम् इमां कुशाध्यासनेन कुशाक्रमणेन

उल्लास्य धातुस्तुलिता करेण श्रोणी किमेषा स्तनयोर्गुर्वा ।
 तेनान्तरालैस्त्रिभिरङ्गुलीनामुदीतमध्यत्रिवलीविलासा ॥१२८॥
 निजामृतोद्यन्नवनीतजाङ्गीमेतां क्रमोन्मीलितपीतिमानम् ।
 कृत्वेन्दुरस्या मुखमात्मनाभून्निद्रालुना दुर्घटमम्बुजेन ॥१२९॥

कर्कशाभ्यां कराभ्यां नासृजत् अयोग्यत्वादिति भावः । तथा
 शृङ्गारधारां शृङ्गाररसवाहिनीम् इमाम् । शान्तेः विषयविरतेः
 विश्रान्त्यै धन्वाध्वमहीरुहो मरुमार्गवृक्षः तेन विविक्तं न विष-
 यरसानभिज्ञेन मनमापि नासृजत् स्वयमशृङ्गारिणः शृङ्गा-
 रिणीसृष्ट्यशक्तेरिति भावः । अत्र विधिकरमनःसम्बन्धा-
 भावेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिमंसृष्टिः ॥ १२७ ॥

उल्लास्येति । श्रोणी गुरुः गुर्वा, वीतो गुणवचनादिति
 विकल्पादनिकारः । स्तनयोः कुचयोः वेति मंशय्येति शेषः ।
 इतिनैव गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः । धातुः करेण उत्तानपाणिना
 उल्लास्य नीवोम् अपमाय्यं उदरे गृहीत्वा उन्नमय्येत्यर्थः । तुलिता
 समं धारितेत्युत्प्रेक्षा । तेन तुलनेन अङ्गुलीनां चत-
 सृणां त्रिभिः अन्तरालैः अभ्यन्तरे उदीतः उद्गतः इञ् गताविति
 धातोः कर्त्तरि क्तः । मध्ये मध्यदेशे त्रिवलीविलासो बलित्वय-
 गोभा यस्याः सा जाता अतो नूनं तुलितेत्यर्थः ॥ १२८ ॥

निर्जति । इन्दुः निजम् आत्मायम् अमृतं पीयूषं क्षीरं द-
 ध्यादि गौरमद्य अमृतं व्योम्नि देवान्ने मांश्चे हन्ति च गौरम इति
 वैजयन्ती । तस्मात् उद्यत् उत्पद्यमानं नवनीतं दधिसारः
 दधिसारो नवनीतमिति हलायुधः । तस्मिन् यस्या
 स्नाम् अतएव क्रमोन्मीलितपीतिमानं नवनीतवदेव क्रमावि-
 र्भूतपीतवर्षामितां भैमीं कृत्वा निर्माय निद्रालुना रात्री
 निमीलनशीलेन घट्टेन अक्षसेन अम्बुजेन पद्मेन दुर्घटं

अस्याः स चारुर्मधुरेव कारुः श्वासं वितेने मलयानिलेन ।
 अमूनि पुष्यैर्विदधेऽङ्गकानि चकार वाचं पिकपञ्चमेन ॥१३०॥
 कृतिः स्मरस्यैव न धातुरेषा नास्या हि शिल्पीतरकारुजियः ।
 रूपस्य शिल्पे वयसा च वेधा निर्जीयते स स्मरकिङ्करेण ॥१३१॥
 गुरोरपीमां भणदोष्ठकण्ठनिरुक्तिगर्वच्छिदया विनतुः ।
 त्रमः स्मरस्यैष भवं विहाय मुक्तिं गतानामनुतापनाय ॥१३२॥

साधु न साध्यमस्या मुखम् विविच्य इति शेषः आत्मनीभूत्
 स्वयमेवाभूदित्युत्प्रेक्षा, अन्यथा दमयन्त्याः कथमीदृक् अङ्ग-
 लावण्यसम्पत्तिरिति भावः ॥ १२८ ॥

अस्या इति । चारुः चतुरः सः प्रसिद्धो मधुर्वसन्त एव
 कारुः शिल्पी मलयानिलेन उपादानेनास्याः श्वासं निःश्वास-
 मारुतं वितेने चकार पुष्यैरमूनीति हस्तनिर्देशः । अङ्ग-
 कानि विदधे वाचं पिकपञ्चमेन कोकिलस्वरं पिकः कूजति
 पञ्चमम् इति वचनात् । चकार समर्ज इत्युत्प्रेक्षा, अन्यथा
 कथमेषामोदृशीनि सौरभमार्दवमाधुर्याणीति भावः ॥ १३ ॥

कृतिरिति । एषा भैमी स्मरस्यैव कृतिः सृष्टिः धातुः कृतिर्न
 तु हि यस्मात् अस्याः भैम्याः शिल्पी निर्माता इतरकारुभिः
 शिल्पप्रत्सरैः जेयो ज्यो न अपराजितेन भवितव्यमित्यर्थः ।
 ब्रह्मा तु पराजित इत्यत्राह—रूपस्य शिल्पे रूपनिर्माणविद्यायां
 वेधाः स्मरकिङ्करेण वयसा यौवनेनापि निर्जीयते ब्रह्मसृष्टे-
 रधिकारमणीयत्वादित्यर्थः । अतस्तत्स्वाम्यादसौ स्मरेण जित
 इति किमु वक्तव्यम् इति युक्ता स्मरकृतिरेषेत्युत्प्रेक्षा स्वभा-
 वरमणीयं तद्रूपं यौवनमदनाभ्यां जगन्मोहनं जातम् इति
 तात्पर्यम् ॥ १३१ ॥

गुरोरिति । इमां भैमीं भणत् वर्णयत् गुरोः वृहस्पतेः अथ •

आख्यातुमक्षिन्नजसर्वपीतां भैमीं तदेकाङ्गनिखातदृष्टु ।
 गाथासुधाश्लेषकलाविलासैरलक्षकाराननचन्द्रमिन्द्रः ॥१३३॥
 स्मितेन गौरी हरिणीदृश्यं वीणावती सुस्वरकण्ठभामा ।
 हेमैव कायप्रभयाङ्गशेषैस्तन्वी मतिं क्रामति मे न कापि ॥१३४

घोष्ठकण्ठम् घोष्ठः कण्ठश्च प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः न लोकेत्यादिना
 षष्ठीप्रतिषेधात्कर्मणि द्वितीया । तयोः निरुक्तिगर्वच्छिदया
 वक्तृत्वाद्द्वारखण्डनेन पिङ्गितादिभ्योऽङ् । विनेतुः शिस्त-
 यितुः ताच्छीत्ये लृच्प्रत्ययः । निर्वक्तुम् अशक्यमस्या रूपनिर्मा-
 णमेवेति भावः । स्मरस्यैष अम ईदृषूपनिर्माणप्रयामो
 भवं संमारब्धं विहाय मुक्तिगतानामनुतापनाय वृथा मुक्ताः
 म्म इति पश्चात्तापजननाय भवतीत्युत्प्रेक्षा तया किमुता-
 न्येषामित्यर्थापत्तिर्व्यज्यते दमयन्तीबन्धरहितां मुक्तिं धिगिति
 भावः ॥ १३२ ॥

आख्यातुमिति । अथ इन्द्रो नलरूपधार्यपि निजशक्त्या
 अक्ष्णां व्रजेण महस्रेण अक्षिभिः सर्वेषु अङ्गेषु पीताम् आदर-
 दृष्टुं भैमीं तस्याः भैम्याः एकस्मिन्नेवाङ्गे निखाते प्रवेशिते दृष्टुं
 येषां तेषु द्विनेत्रेषु मनुष्येषु विषये आख्यातुं तभ्यः कथयितुं
 सर्वविशेषज्ञोऽहं अङ्गेषु मविस्तारं कथयतीति भावः ।
 गाथासुधायाः श्लोकामृतस्य श्लेषकलायाः श्लेषालङ्कारविधायाः
 विलासैरन्यत्रामृतमम्यर्केण षोडशभागविलासैश्च आननमेव
 चन्द्रः तम् अलक्षकारं श्लिष्टार्थं न श्लोकेन चाकथयदित्यर्थः
 ॥ १३३ ॥

तमेव श्लोकमाह स्मितेनेति । इयं भैमी स्मितेन गौरी
 गौरीमञ्जा काचिद्देवाङ्गना मिता च गौरोऽरुचे सितपीत
 इति वैजयन्ती । दृशा दृक्ष्योभया हरिणी कुरङ्गी काचि-

दशमः सर्गः ।

इति स्तुवानः सविधे नलेन विलोकितः शङ्कितमानसेन ।

व्याकृत्य मर्त्यांचितमर्थमुक्तेराखण्डलस्तस्य नुदोद शङ्काम् ॥ १३५

स्व' नैषधादेशमहो विधाय कार्य्यस्य हेतोरपि नानलः सन् ।

किं स्थानिवद्भावमधत्त दुष्टं तादृक्कृतव्याकरणः पुनः सः ॥ १३६

हे वाङ्मना च सुस्वरकण्ठभासा सुमधुरकण्ठध्वनिसम्यक्त्या
वोणावती वीणायुक्ताऽप्सरोविशेषश्च । कायप्रभया अङ्गकान्त्या
ह्रिम सुवर्णम् अप्सरोविशेषश्च । अङ्गेषु शेषैः अवशिष्टाङ्गैः
कापि तन्वी उपमानार्हा स्त्री मे मतिं न च क्रामति बुद्धिं
नारोहति तथा तन्वी मेनकाऽपि अप्सरोविशेषोऽपि मतिं
क्रामति । एतस्या अङ्गानि दृष्ट्वा मेनकाप्सरा अपि स्मर्यते इति
भावः । मर्त्यां मर्त्यांचितार्थद्वयमाश्रित्यावादीत्यर्थः । अत्र एक-
स्या भैम्या गौरीत्यादिरूपणोल्लेखनादुल्लेखालङ्कारः । नानाधर्म-
बलादेकं यदि नानैव गृह्यते । नानारूपसमुल्लेखात् स उल्लेख
इति स्मृत इति लक्षणात् । स च श्लेषप्रतिभोत्थापित इति
मङ्गुरः । एतावतैव कविनापि श्लेषकलाविलासैरित्युक्तम् अस्य
च गृहीतभेदात् कारकभेदाच्चोत्थानादत्र स्मितानुकारकभेदा-
दुत्थानमिति सङ्क्षेपः ॥ १३४ ॥

इतीति । इति स्तुवानः आखण्डलः सविधे समीपे शङ्कित-
मानसेन अमर्त्यांचितार्थोपन्यासचकिर्त्तचित्तं न नलेन विलो-
कितः सन् उक्तेः स्मितेनेत्यादिना वाक्यस्य मर्त्यांचितमर्थं
गौरीत्यादिशब्दानां सितत्वादिरूपं व्याकृत्य व्याख्याय तस्य
नलस्य शङ्कां नुदोद ॥ १३५ ॥

अत्र कविराह स्वुमिति । स इन्द्रः स्वं स्वकीयं नैषधस्य
नलस्य आदेशं तदुक्तं दमयन्तीपरिवाक्यमेवाहोविधायानधी-
र्याहो इति पाठे नैषधादेशं दमयन्तीं प्रति नलप्रेषणं विधाय

इयमियमधिरथं याति नेपथ्यमञ्जुः

विशति विशति बेदीमूर्वशी सेयमुर्वाः ।

तद्वैफल्ये पुनः कार्यस्य हेतोः दमयन्तीप्राप्तिकारणात् । षष्ठी हेतुप्रयोगे । नलो न भवतीत्यनलः, नड्समासः । अनलो न भवतीति मानलो नल इत्यर्थः । न समानः सोऽपि सन्न-
लरूपधारी च सन्नित्यर्थः । पुनः पश्चात्तादृक् तथाकृतं व्याक-
रणं रागपारवश्योक्तस्थान्यथाविवरणं येन सोऽपि सन् प्रल-
पन्नित्यर्थः । स्थानि प्रसक्तिमान् तद्वत् किं किमर्थम् । दुष्टं
पापिष्ठभावं परस्त्रीवाञ्छामधत्त अहो ! महेन्द्रस्यापि दुष्य-
सनितेत्वाद्यर्थम् । अन्यच्च तादृक्कृतव्याकरणो महेन्द्रव्या-
करणकर्तापि इन्द्रो नैषधादेशं विधाय तद्रूपधारणेन तदा-
देशो भूत्वा न अल् अनलेन अनल् नानल् पूर्ववत्समासः ।
अलित्यर्थः तस्य कार्यार्थं किम् इति दुष्टमस्वधारिति निष-
धादयं स्थानिवद्भावमधत्त अहो विरुद्धमित्यर्थः । अन्यच्च
तादृक्कृतव्याकरणस्तथाकृतमंस्कारः स इत्ययं शब्दः स्व
स्वकीयमादेशं विधायेति खण्डविश्लेषः त्यदाद्यत्वं प्राप्यत्यर्थः ।
नानलः कार्यस्य हेतोरल आश्रित हल् ज्यादिलक्षणस्थानि-
कार्यार्थं किम् इति दुष्टमस्वधारिति प्रतिषेधादनुपपन्न
स्थानिवद्भावमधत्त अहो विरुद्धमित्यर्थः । अतोक्तस्य विरोधा-
दत्र प्राथमिकार्थेनैव समाधानेन विरोधाभासोऽलङ्कारः स च
श्लेषप्रतिभोत्यापित इति महुरः, तृतीयार्थं नञ् इति विशेषस्य
अपि सिद्धं तत् मृग्यं तदपि वाच्यस्य विरोधाभासस्यैव साध-
कत्वात् वाच्यसिद्धाङ्गमित्यनुसन्धेयम् ॥ १३५ ॥

इयमियमिति । नेपथ्येन प्रसाधनेन मञ्जुः मर्गोच्चा उर्वाः
अर्वाः नः नैषधो भतलोर्वशी सेयं दमयन्ती इयम् इयमिति

इति अनजनितैः सानन्दनादैर्विजघ्ने
 नलहृदि परभैमीवर्णनाकर्णनाप्तिः ॥१३७॥
 श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
 श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मा मल्लदेवी च यम् ।
 तर्केश्वर्यममश्रमस्य दशमस्तस्य व्यरंसीन्महा-
 काव्ये चारुणि नैपधीयचरिते सर्गा निमर्गाञ्चनः ॥१३८॥

पुरोनिर्दशः, सम्भ्रमे द्विरुक्तिः । अधिरथ्यं रथ्यायां, विभक्त्यर्थः व्य-
 यीभावः । याति रथ्यायां गच्छतीत्यर्थः । वेदीं स्वयंवरवेदिकां
 विशति विशति इत्येवं जनैः दर्शकजनैः जनितैः कृतैः सान-
 न्दनादैः सहर्षघोषैः कर्तृभिः सा प्रस्तुता नलहृदि परंषां
 समीपस्थजनानां भैमीवर्णनस्य आकर्णनाप्तिः श्रवणसुख-
 लाभो विजघ्ने विहतः । दमयन्तीसन्दर्शनन सम्भ्रान्तानां
 लोकानां कलरवेण अन्यजनकृता दमयन्तीरूपवर्णना नलेन
 न श्रुता इति भावः । मालिनीवृत्तम् ॥१३७॥

श्रीहर्षमिति । तर्केश्वपीति । न केवलं कवितायामवेत्यर्थः
 गतमन्यत् ॥ १३८ ॥

एकादशः सर्गः ।

—०००००—

तां देवतामिव मुखेन्दुलसत्प्रसादाम्
अक्ष्णा रसादनिमिषेण निभालयन्तीम् ।
लाभाय चेतसि धृतस्य वरस्य भीम-
भूमीन्द्रजा तदनु राजसभां वभाज ॥ १ ॥

तामिति । तदनु तस्मादानन्दनादोत्थानादनन्तरमित्यर्थः
अनुशब्दस्य लक्षणार्थं कर्मप्रवचनीयत्वात् तद्योगं द्वितीया ।
भीमभूमीन्द्रजा भैमी राज्ञां मुखेन्दुषु देवताया मुखेन्दौ च
लसन् प्रसादः प्रसन्नता पक्षे काङ्क्षितं वरस्य इत्यादि अनुशब्द-
चनं यस्यास्तां, प्रसादोऽनुग्रहं काव्यप्राणस्वास्थ्यप्रसक्तिश्चिति
विश्वः । तथा रसात् अनुरागात् अनिमिषेण निमिषशून्यं न
अक्ष्णा चक्षुषा निभालयन्तीं ईक्षमाणां दर्शनक्षणा-
ध्वाननिर्वर्णननिभालनमिति वैजयन्ती । भल्ल निरूपणं इति
धातोश्चौरादिकाच्छतरि ङीप् । यद्यपि प्रायेणायं धातुरात्म-
नपदी यदाह भट्टमल्लः, निभालयत ईक्षत इति तथापि अस्म
भुवादिषु अपि पाठाद्भयत्र पठिताद्भयपदो इति मतमा-
श्रित्वायं परस्मैपदप्रयोग इति द्रष्टव्यम् । पक्षे स्वभा-
वतो देवतानाम् अनिमिषेण चक्षुषा रसात् साधकस्य
भक्त्यातिशयात् भक्तं जनं पश्यन्तीम् । तां राजसभां सभा-
राजामनुष्पूर्वत्वत्र पर्यायाणामेवेत्यत इति नियमात्सभाया
अनपुंसकत्वम् । देवतामिव चेतसि धृतस्य चिन्तितस्य वरस्य
वोढुर्देवदेयार्थस्य च । वरो ना रूपजानात्रोर्देवादेरीषिते हृती
इति वैजयन्ती । लाभाय प्राप्त्यर्थं वभाज प्राप सिषेवे च ।
अस्मिन् सर्गे वसन्ततिष्ठकावृत्तं, लक्षणमुक्तम् ॥ १ ॥

तन्निर्मलावयवभित्तिषु तद्विभूषा-
 रत्नेषु च प्रतिफलत्रिजदेहदम्भात् ।
 दृष्ट्या परं न हृदयेन न केवलं तैः
 सर्वात्मनैव सुतनौ युवभिर्ममज्जे ॥ २ ॥
 द्यामन्तरा वसुमतीमपि गाधिजन्मा
 यदन्यमेव निरमास्यत नाकलोकम् ।
 चारुः स यादृग्भविष्यदभूद्विमानैः
 तादृक् तदभ्रमवलोकितुमागतानाम् ॥ ३ ॥

तदिति । तैर्युवभिः सुतनौ दमयन्त्यां दृष्ट्या परं दृष्ट्यैव न
 केवलं ममज्जे न मग्नं भावे लिट् । हृदयेन केवलं हृदयेनैवापि
 न ममज्जे किन्तु निर्मलासु अवयवभित्तिषु गण्डस्थलादिषु तस्या
 विभूषारत्नेषु च प्रतिफलतां निजानां देहानां दम्भात् तत्क्षण-
 प्रतिफलितशरीरव्याजात् कपटोऽस्ती व्याजदभोपधयश्छद्मकै-
 तवे इत्यमरः । सर्वात्मना एवा सर्वाङ्गेनैव ममज्जे दृष्टनोमज्जनं
 तावदास्तां किन्तु प्रतिविम्बव्याजेन सर्वाङ्गमज्जनं जातमिति
 मापङ्गवोत्प्रेक्षा ॥ २ ॥

द्यामिति । गाधिर्जन्म यस्य स गाधिजन्मा विश्वामित्रः
 अजर्यो बहुव्रीहिव्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपद इति वामनः ।
 द्यां वसुमतीमपि अन्तरा स्वर्गभूम्योः अन्तराले अन्तरान्तरेण
 युक्त इति द्वितीया । अन्यमेव नाकलोकं स्वर्गान्तरं निरमा-
 स्यत यदि निर्मिमीते चेत् माडः क्रियातिपत्तौ लृड् । स
 नाकलोको यादृक् चारुः अभविष्यत् भवेत् पूर्ववल्गुड् । तद-
 भ्रम् अन्तरिक्षं कर्तुं, स्वयंवरमवलोकितुम् आगतानां देवानां
 विमानैः तादृक् तथा चारु अभूत् । स्वयंवरसभाया ऊर्ध्वमा-
 काशमण्डलं देवानां विमानैः अन्तरीक्षसृष्टस्वर्गसदृशं शुशुभे

कुर्वद्भिरात्मभवसौरभसम्प्रदानं
 भूपालचक्रचलचामरमारुतौघम् ।
 आलोकनाय दिवि सञ्चरतां सुराणां
 तत्रार्चनाविधिरभूदधिवासधूपैः ॥ ४ ॥
 तत्रावनीन्द्रचयचन्दनचन्द्रलेप-
 नेपथ्यगन्धमयगन्धवहप्रवाहम् ।
 आलीभिरापतदनङ्गरानुमारी
 मरुध्य सौरभमगाहत मृद्गवर्गः ॥ ५ ॥

इति भावः । अत्रात्मस्यान्तराले नाकलोकामस्वस्य ऽपि
 मन्त्रावनया तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः अभूतापमर्श
 केचित् ॥ ३ ॥

कुर्वद्भिरिति । भूपालचक्रस्य राजलोकस्य चलानां चल-
 तां चामराणां मारुतस्यौघं प्रवाहम् आत्मभवसौरभस्य स्वज-
 न्यगन्धस्य सम्प्रदानं सम्प्रदानपात्रं कुर्वद्भिः स्वसौरभं तत्र
 मङ्गामयद्भिरित्यर्थः । अधिवामधूपैः वामनार्थधूपैः आलोकनाय
 स्वयंवरदर्शनाय दिव्याकाशे सञ्चरतां सुराणां देवानां तत्र स्वयं-
 वरं अर्चनाविधिः पूजाकृत्यम् अभूत् । अत्राधिवामधूपस्य सुरा-
 चनासम्बन्धं ऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ ४ ॥

तत्रेति । तत्र स्वयंवरं आलीभिः श्रेणीभिः श्रेणीमन्त्र-
 न्यात् आपततः आगच्छतः अनङ्गराननुमरतीति तदनुमारी
 तत्सदृशो मृद्गवर्गः अवनीन्द्रचयस्य राजलोकस्य चन्दनं चन्द्रः
 कर्पूरश्च । अथ कर्पूरमस्त्रियां घनमारः चन्द्रमंत्र इत्यमरः ।
 तयोर्लेपस्तमेव नेपथ्यम् अलङ्कारस्तस्य यो गन्धस्तस्यस्य तत्-
 प्रचुरस्य गन्धवहस्य वायोः प्रवाहं मरुध्य मध्ये मार्गमाहृत्य
 सौरभम् आमोदम् अगाहत विस्रोद्धितवान् । सौगन्धश्रीभात्

उत्तुङ्गमङ्गलमृदङ्गनिनादभङ्गी-
 सर्वानुवादविधिबोधितसाधुमेधाः ।
 सौधस्रजः प्लुतपताकतयाभिनिन्युः
 मन्ये जनेषु निजताण्डवपण्डितत्वम् ॥ ६ ॥
 सम्भाषणं भगवती सदृशं विधाय
 वाग्देवता विनयबन्धुरकन्धरायाः ।
 ऊचे चतुर्दशजगज्जनतानमस्या
 तत्राश्रिता सदसि दक्षिणपक्षमस्थाः ॥ ७ ॥

भ्रमराः श्रेणीभृताः सन्तः सभायां विचरन्ति स्म इति भावः ॥५॥

उत्तुङ्गेति । उत्तुङ्गाः अतिताराः ये मङ्गलमृदङ्गनिनादाः
 माङ्गलिकविवाहमुरजध्वनयः तदुभङ्गीनां तत्प्रकाराणां सर्वा-
 नुवादविधिना प्रतिध्वनिरूपेण कृत्स्नप्रत्युच्चारणेन बोधिता
 निवेदिता साध्वी उत्कृष्टा मेधा धारणाशक्तिः यासां ताः
 तयोक्ताः । धीधारणावती मेधेत्यमरः । परोक्तसर्वविशेषानु-
 वादस्य मेधाकार्यत्वात् तस्यैः तल्लिङ्गत्वमिति भावः । सौध-
 स्रजः प्रासादपङ्क्तयः प्लुतपताकतया चलत्पताकतया जनेषु
 सभास्थितेषु विषये निजताण्डवपण्डितत्वं स्वस्य नृत्य-
 कौशलं ताण्डवं नटनं नाट्यमित्यमरः । अभिनिन्युः व्यञ्जयन्ति
 स्म मन्ये वाक्यार्थः कर्म । मृदङ्गप्रतिध्वानात्पताकाचलनाच्च
 नर्तकीवत् वाक्यानुवादं हस्ताभिनयञ्चकुरिवित्युत्प्रेक्षा । सौध-
 पङ्क्तिषु नर्तकीव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः अलङ्कारश्च ॥६॥

सम्भाषणमिति । चतुर्दशानां जगतां समाहारश्चतुर्दश-
 जगत् तत्र जनतायाः जनसमूहानां नमस्या नमस्कार्थ्या,
 नमोवरिव इति क्वचि धातुसंज्ञायामचो यत् क्यस्य विभा-
 षेति क्यचो लोपः । भगवती वाग्देवता सरस्वती तत्र सदसि

अभ्यागमन्मखभुजामिह कोटिरेषा
 येषां पृथक्कथनमब्दशतातिपाति ।
 अस्यां वृणीष्व मनसा परिभाव्य कश्चित्
 यं चित्तवृत्तिरनुधावति तावकीना ॥ ८ ॥
 एषां त्वदीक्षणरसादनिमेषतैषा
 स्वाभाविकानिमिषतामिलिता यथाभूत् ।
 आस्ये तथैव तव नन्वधरोपभोगैः
 मुग्धे ! विधावसृतपानमपि द्विधास्तु ॥ ९ ॥

विनयेन बभ्रुरकम्बरायाः नम्नयोवायाः, बभ्रुरी नम्नविषमा-
 विति वैजयन्ती । अस्याः भैम्याः दक्षिणपक्षं दक्षिणपार्श्वं
 अथच अनुकूलपक्षं श्रिता आस्थिता पूज्यत्वाद्दक्षिणपार्श्वस्थिताः
 मती मद्दृशं तत्कालोचितं सम्भाषणं विधाय आगच्छ वक्ष्म
 पश्यत्यादि वाक्यमुक्त्वा ऊचे वक्ष्यमाणमुवाच । दक्षिणपक्ष
 मित्यनेन दमयन्तीपक्षपातित्वं सूचितम् ॥ ९ ॥

अभीति । हे वक्ष्म ! इह स्वयंवरं मखभुजां देवानां ण्पा कोटिः
 अनन्तमङ्गल अभ्यागमत् अभ्यागता येषां मखभुजां पृथक्
 प्रत्यं क्रमैव कथनम् अष्टानां वत्सराणां शतानि अतिपतति
 अतिक्रामतीति तथोक्तं तावता कालेनापि वक्ष्ममशक्वेत्यर्थः ।
 अस्यां सुरक्रीडायां मनसा परिभाव्य आलोच्य कश्चित् वृणीष्व यं
 सुरं तवेयं तावकीना, युष्मदस्मदोर्गन्धतरम्यां खञ्ज् चेति खञ्ज्.
 तवकममकावेकवचन इति तवकादेशः । त्वदीया चित्त-
 वृत्तिः अनुधावति अनुयाति तं वृणीष्व स्वीकुरु इत्यर्थः ॥ ८ ॥

ण्पामिति । एषां सुराणां त्वदीक्षणे रसात् अनुरा-
 गात् एषा प्रत्यक्षपरिदृश्यमाना अनिमेषता निमेषराहित्यं
 यथा स्वाभाविक्या । स्त्रियाः पुंवदित्यादिना पुंवद्भावः ।

एषां गिरिः सकलरत्नफलस्तरुः सः
 प्राग्दुग्धभूमिसुरभेः खलु पञ्चशाखः ।
 मुक्ताफलं फलनसान्त्वयनाम तन्वन्
 आभाति विन्दुभिरिव कुरितः पयोभिः ॥१०॥

न निमिषतीत्यनिमिषा इगुपधलक्षणं कः । तेषां भाव-
 स्तत्ता तथा मिलिता सङ्गता सती द्विधा द्विगुणिता अभूत्
 तथैव ननु अयि । मुग्धे ! सुन्दरि ! विधौ चन्द्रे अमृतपानमपि
 तवास्ये आस्यचन्द्रे अधरोपभोगैः अधरामृतपानैः मिलितं मत्
 द्विधास्तु द्विगुणितमस्त्वित्यर्थः । स्वभावतो निमेषरहिता देवा
 यथा त्वद्दर्शनकार्येण निमेषशून्या जाता तथा चन्द्रामृतपायि-
 नोऽपि त्वदधरामृतपायिनो भवन्तु इति भावः । अत्र निमिष-
 त्वामृतपानयोर्द्विविध्यामम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६ ॥

एषामिति । सकलानि रत्नान्येव फलानि यस्य स सर्व-
 रत्नप्रसूतिरित्यर्थः । फलनं धारकस्येष्टसम्पादनं फलनिष्पत्ता-
 विति धातोर्ल्युट् । तेन सान्वयम् अन्वर्थं नाम यस्य तन्मुक्ताफलं
 तन्वन् तादृङ्मुक्ताफलं कुर्वन् एषां सुराणां सम्बन्धी स
 प्रसिद्धस्तरुः कल्पवृक्षः प्राक् पुरा दुग्धा भूमिरेव सुरभिः गौः
 गौरूपधरा भूमिर्येन । तदुक्तम्, प्रमाणं श्रूयते दुग्धा पुनर्दिव्यै-
 र्वसुन्धरा । श्रीधधीश्वैव भास्वन्ति रत्नानि विविधानि च ।
 वत्सस्तु हिमवानामीत् दोग्धा मेरुर्महागिरिः ॥ इति । तस्य
 गिरिर्मरोः सम्बन्धि पयोभिः क्षीररूपैः विन्दुभिः कुरितः सर्वतो
 व्याप्तः पञ्चशाखः शाखापञ्चकविशिष्टः अथ च पाणिरिव-
 आभातीत्यभेदात् । पञ्चशाखः शयः पाणिरित्यमरः । दोग्धुः
 पाणिः दुग्धविन्दुभिर्द्विगुणो भवति प्रसिद्धिः सुरवरणेन कल्प-
 वृक्षः तथा मेरुस्तं हस्तगामी भविष्यतीति भावः ॥ १० ॥

वक्त्रेन्दुसन्निधिनिमीलिदलारविन्द-
 हृन्ध्रमक्षममथाञ्जलिमात्ममीलो ।
 कृत्वापराधभयचञ्चलमीक्षमाणा
 सगन्ध्र गन्तुममरैः कृपयान्वमानि ॥ ११ ॥
 तत्तद्विरागमुदितं शिविकाधरस्थाः
 साक्षाद्दिदुः स्र न मनागपि यानधुर्याः ।
 आसन्ननायकविषसमुखानुमेय-
 भैमीविरक्तचरितानुमया नु जङ्घुः ॥ १२ ॥

वक्त्रेन्द्विति । अथ मरस्वतीवाक्यानन्तरं वक्त्रेन्दोः सन्नि-
 धिना सन्निधानेन निमिलीनि मङ्कुचन्ति दलानि ययोस्तयोः
 आरविन्दयोर्हृन्ध्र भ्रमक्षमं भ्रान्तिजननगक्तम् अञ्जलिम् आत्म-
 मालो स्वभृष्टि कृत्वा अपराधात् अवरणाहेतो यद्द्वयं सुरभ्य-
 स्तेन चञ्चलं यथा तथा ईक्षमाणा देवान् पश्यन्ती सा भैमी
 अमरैः कृपया अन्यत्र गन्तुम् अन्वमानि अनुमता प्रणिपात-
 प्रमायाः खनु महान्त इति भावः । अत्राञ्जली वक्त्रेन्दुसन्नि-
 धिमङ्कुचितारविन्दयुगलभ्रान्तिवर्णनादृपकानुप्राणितो भ्रान्ति
 मङ्गलङ्कारः इति मङ्करः । कविसम्मतसादृश्याद् वस्त्वन्तर-
 प्रतिविम्बनं भ्रान्तिमानिति लक्षणात् ॥ ११ ॥

तत्तद्विति । शिविकायाः चतुरस्रायाः अधरस्था अधःस्थिताः
 अतएव ते यानस्य धुर्याः धृवङ्गाः । शिवभागवत्समामो धुरो
 यद्गुक्ताविति यप्रत्ययः । उदितम् उत्पन्नं तत्तद्विरागं तस्याः
 भैम्यास्तेषु तेषु नायकेषु विषये विरागम् अपरागं मनाक् ईष-
 दःप साक्षात् प्रत्यक्षं न विदुः न विन्दन्ति स्र विदो लटो वेति
 संज्ञुमादेशः लट् स्र इति भूते लट् । किन्तु आसन्नानां पुरोव-
 त्तिनां नायकानां विषस्रैः अवसन्नैर्मुखैरनुमयानां भैम्या विर-

रक्षःस्वरक्षणमवेक्ष्य निजं निवृत्तो
 विद्याधरेष्वधरतां वपुषैव भैम्याः ।
 गन्धर्वसंसदि न गन्धमपि स्वरस्य
 तस्या विमृश्य विमुखोऽजनि यानिवर्गः ॥ १३ ॥
 दोनेषु सत्सुपि कृताफलवित्तरक्षैः
 यक्षैरदर्शि न मुखं त्रपयैव तस्याम् ।
 ते जानते स्म सुरशाखिपतिव्रतां किं
 तां कल्पवीरुधमधिच्छिति नावतीर्णाम् ॥ १४ ॥

कचरितानाम् अपरक्तचेष्टितानामनुमया अनुमानेन नु एव
 आतद्यापमर्ग इत्यङ् । जङ्गुः अज्ञामिषुः नायकमुखचेष्टया
 भैमीवैराग्यमनुमितवन्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

रक्षःस्विति । यानं वाहनमस्तोति यानिनः शिविका-
 वाहितः तेषां वर्गः समूहः रक्षःसु राक्षसेषु निजं स्वकोयम्
 अरक्षणं विनाशनम् अवेक्ष्य विविच्य तेषां हिंस्रत्वात् तेषु
 गुमनमनुचितं निश्चित्येत्यर्थः । निवृत्तः तेभ्यः पराङ्मुखोऽभूत् ।
 राक्षसानां समीपगमने ते यदि अस्मान् भक्षयेयुः इति भयेन
 तेषां समीपेऽपि न जग्मः इति भावः । विद्याधरेषु देवयोनि-
 भेदेषु भैम्याः भैमीतः पञ्चमी विभक्तैः इति पञ्चमी । वपुषा एव
 अधरतां निरुद्धत्वं विमृश्य निश्चित्य तथा गन्धर्वाणां संसदि
 संघे तस्याः भैम्याः स्वरस्य न गन्धमपि लेशस्याप्यभावं
 नङ्घर्षेण नशब्देन सुप्तुपति समासः । गन्धो लेशे महीगुणे
 इति वैजयन्ती । विमृश्य विमुखोऽजनि पराङ्मुखो जातः जनेः
 कर्त्तरि लुङ् दीपज्ञनेत्यादिना कर्त्तरि चिणादेशः ॥ १३ ॥

दोनेष्विति । दोनेषु दरिद्रेषु सत्सु विद्यमानेषु अपि
 कृता अफला निष्फला वित्तरक्षा धनगुप्तिः यैस्तैः कृपणैर्यक्षैः

जन्थास्ततः फणभृतामधिपं सुरीघान्
 माञ्छिष्ठमञ्छिमविगाह्विपदीष्ठलक्ष्मीम् ।
 तां मानसं निखिलवारिभ्ररात् नवीनाः
 हंसावलीमिव घना गमयाम्बभूवुः ॥ १५ ॥
 यस्या विभोरखिलवाङ्मयविस्तरोऽयम्
 आख्यायते परिणतिर्मुनिभिः पुनः सा ।

त्रपयैव तस्यां भैम्यां विषये मुखं न अदर्शितं न दर्शितं दृशेत्स्य-
 स्तात्कर्मणि लुङ् । तथाहि ते यक्षास्तां दमयन्तीम् अधिचित्ति
 त्तितौ विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । अवतीर्णाम् उत्पन्नां सुरशास्त्रि-
 पतिव्रतां कल्पवृक्षस्वरूपक-नलपद्मीं कल्पवीरुधं कल्पलतां न
 जानते स्म किं ? ज्ञातवन्त एव ? अस्या वदान्यतया तेषां युक्ता
 लज्जेति कारणात्काव्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । ततः तेषां
 निधिगोपकानां कुतो वरणवार्ताऽपीति भावः ॥ १४ ॥

जन्था इति । ततोऽनन्तरं जनीं बधूं वहन्तीति जन्थाः
 बधुभृत्याः जन्था भृत्या नवीदाया इति केशवः । सञ्जायां
 जन्था इति यत्प्रत्ययान्तो निपातः । मञ्छिष्ठायाः रागद्रव्यवि-
 शेषस्य इमं माञ्छिष्ठं तस्य मञ्छिमानं रामणीयकं विगाहत इति
 तद्विगाहिनी पदीष्ठस्य पदयोरोष्ठयोश्च लक्ष्मीः शोभा यस्या-
 स्तां हंसावस्थामपि योज्यम् । श्रोत्वोष्ठयोः समासे वा पर-
 रूपं वक्तव्यम् । तां भैमीं नवीनाः घनाः मेघाः हंसावलीं हंस-
 श्रेणीं निखिलान्तात् वारिभ्ररात् जलप्रवाहात् मानसं मानमास्थं
 सर इव सुरीघात् अपादानात् तं विहायेति ख्यबलोपे पञ्चमी ।
 जलधरसमये मानसं यान्ति हंसाः इति कविममयप्रसिद्धिः ।
 फणभृतामधिपं वासुकिं गमयाम्बभूवुः निन्द्युः ॥ १५ ॥

यस्या इति । अयम् अखिलवाङ्मयविस्तरः शब्दप्रपञ्चः मुनि-

उद्वत्वरामृतकरार्धपरार्धभासां

बालामभाषत सभासततप्रगल्भा ॥ १६ ॥

आश्लेषलग्नगिरिजाकुचकुङ्कुमेन

यः पट्सूत्रपरिरम्भणशोणशोभः ।

यज्ञोपवीतपदवीं भजते स शम्भोः

सेवासु वासुकिरयं प्रसितः सितश्रीः ॥ १७ ॥

पाणी फणी भजति कङ्कणभूयमैशे

मोऽयं मनोहरमणीरमणीयमूर्तिः ।

कोटीरबन्धनधनुर्गुणयोगपट्ट-

व्यापारपारगममुं भज भूतभर्तुः ॥ १८ ॥

भस्वीसादिभिः विभोः महाशक्तैर्यस्याः देव्याः सरस्वत्याः
परिणतिः रूपान्तरं आख्यायते सभासु सततप्रगल्भा मा
देवी, उद्वत्वरम् उद्वत्वरं गत्वरश्चेति करवन्तो निपातः । तस्य
अमृतकरस्य इन्दोरर्धमिव परार्धप्रमुत्कृष्टं भालं ललाटं
यस्यास्तां बालां भैमीं पुनः अभाषत उक्तवती ॥ १६ ॥

आश्लेषेति । यो वासुकिः आश्लेषात् आलिङ्गनात् लम्बेन
सक्तेन गिरिजायाः पार्वत्याः कुचयोः कुङ्कुमेन पट्सूत्रस्य परिर-
म्भणात् परिवेष्टनादिव शोणशोभः अरुषकान्तिः सन् शम्भोर्य-
ज्ञोपवीतस्य पदवीं पदं भजते सेवासु प्रसितस्तत्परः तत्परं
प्रसितासक्तावित्यमरः । सितश्रीः शुभ्रकान्तिः स वासुकिरय-
मिति पुरोवर्त्तिनिर्देशः ॥ १७ ॥

पाणाविति । उच्चैः उच्चतः फणी वासुकिः ऐशे ईशसम्ब-
न्धिनि पाणौ मनोहरैः मणिभिः रमणीयमूर्तिः कङ्कणभूयं
कङ्कणत्वं भुवो भाव इति ऋप् । भजति भूतभर्तुः कोटीरबन्धनं
कपर्दबन्धनं धनुषो गुणो मीर्वी योगपट्टश्च तेषां व्यापारस्य

धृत्वैकया रसनयाऽमृतमीश्वरन्दोः
 अप्यन्यया त्वदधरस्य रसं द्विजिह्वः ।
 आस्वादयन् युगपदेष परं विशेषं
 निर्णेतुमेतदुभयस्य यदि क्षमः स्यात् ॥१६॥
 आशीविषेण रदनच्छददंशदानम्
 एतेन ते पुनरनर्थतया न गण्यम् ।
 बाधां विधातुमधरं हि न तावकीनि
 पीयूषमारघटितं घटतेऽस्य शक्तिः ॥ २० ॥

पारगं पारीणम् अमुं वासुकिं भज हृणीष्व । अत्रैकस्य वासुकेः
 अनेकेषु कोटीरादिषु क्रमणं हर्तः पर्यायभेदः । अथानुभा
 वविशेषाद् योगपद्यमश्वे तु समुच्चयः ॥ १८ ॥

धृत्विति । एकया रसनया ईश्वरन्दोः हरिशरयन्द्रस्य अमृतम्
 अन्यया रसनया त्वदधरस्य रसमपि रसं च धृत्वा युगपद्विवा
 स्वादयन् एतदुभयस्य एतस्य रसद्वयस्य विशेषमन्तरं निर्णेतुं
 क्षमः समर्थः स्याद् यदि द्विजिह्वो रमनाहयवानेष परमेष एव
 क्षमो नान्य इत्यर्थः । एन्द्रामृतादेतदधरामृतमेव ज्याय इति
 भावः ॥ १६ ॥

आशीविषेणेति । आशीपि दंष्ट्रायां विषमस्येत्याशीविषः
 विषधरः पृषोदरादित्वात्साधुः । आशीरुरगदंष्ट्रायामित्य-
 मरः । एतेन वासुकिना ते पुनः तव तु रदनच्छदस्य अधरस्य
 दंशदानं दंशकरणम् अनर्थतया न गण्यम् अनर्थत्वं न न मन्त-
 व्यम् । कुतः ? हि यस्मात् पीयूषमारणघटितं निर्मितं तावकीनि
 त्वदीये अधरं बाधां पीडां विधातुं दंशेन अस्य शक्तिर्न घटते
 न संभवति अमृतघटितस्य कुतो विषभयमिति भावः ॥ २० ॥

ङ्गीसंकुचत्फणगणादुरगप्रधानात्
 तां राजसङ्घमनयन्त विमानवाहाः ।
 सन्धानमहलकुलात् कमलाद् विनीय
 कङ्कारमिन्दुकिरणा इव हासभासम् ॥ २३ ॥
 देव्याभ्यधायि भव भीरु ! धृतावधाना
 भूमीभुजस्थजत भीमभुवो निरीक्षाम् ।
 आलोकितामपि पुनः पिबतां दृशंताम्
 इच्छापगच्छति न वक्षरकोटिभिवः ॥ २४ ॥

विमानवाहाः दमयन्तीशिविकावाहिनः, कर्मस्थान् । प्रती-
 पपवनः प्रतिकूलवायुः एव यत् अशकुनम् अदात्रिकचिह्नं
 तस्मात् हेतोः न जग्मुः दूरत एव परिजङ्घुरित्थर्थः ।
 अतएव हाहति खेदे ॥ २२ ॥

ङ्गीति । विमानवाहाः शिविकावाहिनः तां दमयन्तीं
 ङ्गिया संकुचन् फणगणी यस्य तस्मात् उरगप्रधानात् उरगरा
 ज्ञात् वासुकेः विनीय अपनीय इन्दुकिरणाः हासभासं विकास-
 नक्षीं सन्ध्यायां नमहलकुलात् संकुचत्पत्रचयात् कमलात्
 पद्मात् विनीय अपनीय कङ्कारं सौगन्धिकमिव राजसङ्घं
 नृपममूहम् मनयन्त प्रापयन्, ङ्गित्वादात्मनपटं नीवङ्घोर्हर
 तेषेति वचनाद् द्विकर्मकत्वम् । उपमालहारः ॥ २३ ॥

देव्येति । देव्या वाग्देव्या सरस्वत्या अभ्यधायि अभि-
 हितम् किं तदाह । हे भीरु ! भयशीले ! भीरुशब्दाद्ङ्
 इत्सूङ्प्रत्यये सम्बुद्धौ नदीङ्स्वः । धृतमवधानं यथा सा
 भव अर्वाहता नृशित्थर्थः । हे भूमिभुजः ! भृपाः ! यूयश्च
 भीमभुवः भैम्याः निरीक्षाम् ईक्षन्, गुणे च हल इति षिवाम

१ । त्वजत मा क्वत, कुतः ? बुधासु परमस्य दमयन्ती

लोकेशकेशवशिवानपि यश्चकार
 शृङ्गारसान्तरभृशान्तरशान्तभावान् ।
 पञ्चेन्द्रियाणि जगतामिषुपञ्चकेन
 संज्ञोभयन् वितनुतां वितनुमुदं वः ॥ २५ ॥
 पुष्येषुषा ध्रुवममूनिषुवर्षजप्त-
 ङ्कारमन्त्रबलभस्मितशान्तिशक्तीन् ।
 शृङ्गारसर्गरसिकद्वयणुकोदरि ! त्वं
 द्वीपाधिपान् नयनयोर्नय गोचरत्वम् ॥ २६ ॥

द्वीपारवश्यात् युष्मान् प्रति दर्शनं न दास्यति अतो नैनां
 विलोकयत इति भावः । आलोकिताम् ईक्षितां दृष्टामपि एतां
 पुनर्दृशा पिबताम् आस्थया पश्यतां वो युष्माकं वत्सरकोटिभिः
 अनन्ताब्दैरपि इच्छा दर्शनेच्छा न अपगच्छति अतो मद्वाक्य-
 मवहितः श्रुणुतेत्यर्थः ॥ २४ ॥

लोकेशेति । योऽनङ्गो लोकेशकेशवशिवान् ब्रह्मविष्णु-
 महेशानपि शृङ्गारेण शृङ्गाररसेन सान्तरः सावकाशो विरलो
 भृशो गाढः आन्तरः आभ्यन्तरः शान्तभावः शान्तरसो येषां
 तान् रागजर्जरितवैराग्यान् चकार । पञ्चानां सङ्घः पञ्चकं ।
 सङ्घायाः संज्ञा सङ्घसूत्राध्ययनेषु इति कन्प्रत्ययः । इषूणां
 पञ्चकेन जगतां पञ्चेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि सङ्घोभयन् व्याकु-
 लयन् स वितनुः अनङ्गो वो युष्माकं मुदं वितनुतां विस्तारयतु
 विश्वविजयिनो भगवतः कामदेवस्य प्रसादः कस्य न श्लाघ्य
 इति भावः ॥ २५ ॥

पुष्येषुषेति । रसोऽस्वास्तीति रसिकम्, अत इनिठना-
 विति ठन्प्रत्ययः । द्वावबू कारत्वेनास्वास्तीति द्वयणुकम्
 अणुद्वयारब्धद्रव्यं, शैषिकः कप्रत्ययः । शृङ्गारस्य सर्गे निमाचे

स्वादूदके जलनिधौ सवनेन साहं
 भव्या भवन्तु तव वारिविहारलीलाः ।
 हीपस्य तं पतिमसुं भज पुष्करस्य
 निस्तन्द्रपुष्करतिरस्करणक्षमाक्षि ! ॥ २७ ॥
 सावर्त्तभावभवद्दभुतनाभिकूपे !
 स्वभौममेतदुपवर्त्त नमात्मनैव ।
 स्वाराज्यमर्जयसि न त्रियमेतदीयाम्
 एतद्गृहे परिगृह्याण शचीविलासम् ॥ २८ ॥

रमिकं प्रवृत्तं यत् इरणुकं तद्भवेदेदं यस्वास्तस्याः सम्बुद्धिः ।
 इरणुकादिप्रक्रमेण कार्यद्रथारम्भ इति तार्किकाः । शृङ्गार-
 भावोहीपका अतिहाशोदरीति भावः । त्वं पुष्पे पुष्पा ध्रुवं सत्यम्
 इषुवर्षं बाणमोक्षकाले जप्तः उच्चारितो यो ह्यङ्गारः कोप-
 प्रयुक्तः स एव मन्त्रस्तस्य बलेन सामर्थ्येन भस्मिता भस्मीकृताः
 तत्करोतीति स्वस्तात्कर्मणि क्तः । शान्तिशक्तिः इन्द्रियनि-
 ग्रहसामर्थ्यं येषां तान् अमून् हीपाधिपान् पुष्करादिहीपपाल-
 कान् राज्ञः नयनयोगोचरत्वं दृष्टिविषयत्वं नय पश्येत्यर्थः
 ॥ २६ ॥

साहिति । हे निस्तन्द्रपुष्करतिरस्करणक्षमाक्षि ! उक्त्वा
 उपर्युक्तविजयसमर्थनेनैव ! कमलायताचीत्यर्थः । पुष्करस्य पुष्क-
 राख्यस्य हीपस्य पतिं सवनेन अमुं भज वृणीष्व । ततः
 स्वादूदके जलनिधौ मधुरोदकममुद्रे सवनेन सवनाख्येन राज्ञा
 माहं तव भव्याः मनोहराः वारिविहारलीलाः जलक्रीडा-
 विनोदाः भवन्तु सन्तु ॥ २७ ॥

सावर्त्तेति । रोमशाम् अश्वसाश्च भ्रमः आवर्त्तः
 आवर्त्तेन सह वर्त्तमानः सावर्त्तः तेन सावर्त्तभावेन

देवः स्वयं वसति तत्र किल स्वयम्भूः
 न्यग्रोधमण्डलतले हिमशीतले यः ।
 स त्वां विलोक्य निजशिल्पमनन्यकल्पं
 सर्वेषु कारुषु करोतु करेण दर्पम् ॥ २६ ॥
 न्यग्रोधनादिव दिवः पतदातपादेः
 न्यग्रोधमात्मभरधारमिवावरोहैः ।

सावर्त्तत्वेन भवन् अद्भुतो विस्मयो यस्मिन् स चित्रोय-
 माणो नाभिरेव कूपो यस्याः सा तस्याः सम्बुद्धिः सावर्त्तत्यादि
 कूपे सावर्त्तत्वं चित्रमिति भावः । एतस्य राज्ञः सवनस्य
 उपवर्त्तनं देशः, नीवृज्जनपदौ देशविषयौ तूपवर्त्तनमित्यमरः ।
 आत्मनैव भौमं भूमिभवं स्वः स्वर्गः एतदीयां श्रियं स्वाराज्यं
 स्वर्गराज्यं द्वोरिति रेफलोपे द्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति
 दीर्घः । नार्जयसीति काकुः अर्जयस्येवेत्यर्थः । एतद्गृहे
 शचीविलासं शचीसीभाग्यं परिगृहाण स्त्रीकुरु एतद्भूरेव
 स्वर्गः एतद्राज्यमेव स्वाराज्यम् अयमेवेन्द्रस्तमेवेन्द्राणी भवेति
 रूपकालङ्कारः ॥ २८ ॥

देव इति । तत्र पुष्करद्वीपे हिमवच्छीतले न्यग्रोधः वट-
 वृक्षः, न्यग्रोधो बहुपादः इत्यमरः । तस्य मण्डले मण्डला-
 कारे तले अधस्तले यः स्वयम्भूः ब्रह्मा देवः स्वयं साक्षाद्वसति
 किल खलु ? स देवः ईषदसमाप्तमन्यदन्यकल्पम् अन्यसदृशं
 तत्र भवतीत्यनन्यकल्पम् अनन्यसाधारणम् ईषदसमाप्तौ कल्प-
 प्रत्ययः । निजशिल्पं स्वनिर्माणं त्वां विलोक्य सर्वेषु कारुषु
 शिल्पेषु मध्ये करेण करकौशलेन दर्पं करोतु गर्वङ्करोतु
 इत्यर्थः । स्रष्टुः कीर्त्तिकरं ते रूपनिर्माणशिल्पमिति भावः

तं तस्य पाकिफलनीलदलद्युतिभ्यां
 द्वीपस्य पञ्च शिखिपत्रजमातपत्रम् ॥ ३० ॥
 न श्वेततां चरतु वा भुवनेषु राज-
 हंसस्य न प्रियतमा कथमस्य कीर्तिः ।
 चित्रन्तु तद्विशदिमाह्वयमादिशन्ती
 क्षीरञ्च नाम्बु च मियः पृथगातनोति ॥ ३१ ॥

न्यग्रोधनादिति । दिवः अन्तरीक्षात् पततः आपततः आत-
 पादेः आदिशब्दात् वर्षादेश न्यग्भूय अधःस्थित्या रोधनात्रि-
 वारणादिव न्यग्रोधं न्यग्रोधशब्दवाचमित्युत्प्रेक्ष्यम् । उत्त-
 राहं वक्ष्यमाणमातपत्रत्वोत्प्रेक्ष्योपयोगिनी वस्तुतस्तु न्यग्रोधः
 पचाद्यच् इकारस्य धत्वनिपातनात्साधुः तथा अवरोहन्ती-
 त्यवरोहः अधोमुखाः शाखाः शाखाशिखावरोहः स्वादित्य-
 मरः । तैरवष्टम्भैः आत्मनो भारं शाखाभारं धरतीति तद्वारक-
 मिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । धरतः कर्मण्यण्प्रत्ययः । किञ्च पाकः
 एषामस्तीति पाकिनां पक्वानां फलानां नीलदलानां नीलपला-
 शानाञ्च द्युतिभ्यां रक्तश्यामकान्तिभ्यां निमित्ते न तस्य द्वीपस्य
 पुष्करद्वीपस्य सम्बन्धि शिखिपत्रजं मयूरपिच्छोद्भवं तत् प्रसिद्धम्
 आतपत्रं तद्वत् स्थितमिति निमित्तगुणजातिस्वरूपोत्प्रेक्षा
 व्यञ्जकाप्रयोगाद्भव्या अस्याश्च प्रथमोत्प्रेक्षयाऽङ्गाङ्गिभावेन
 सजातीयसङ्करः । द्वितीयया सजातीयसंसृष्टिः । वटवृक्षमिति
 शेषः पञ्च एतद्राजवरणादेवविधोऽद्भुतदर्शनोऽलवस्तामो भवि-
 श्यतीति भावः ॥ ३० ॥

निति । राजहंसस्य नृपत्रेष्ठस्य कलहंसस्य च राजहंसो नृप-
 त्रेष्ठे कादम्बकलहंसयोरिति विश्वः । अस्य सवनस्य प्रियतमा
 इष्टतमा तत्त्वान्ता वरटा च कीर्तिः कथं न श्वेततां न धव-

शूरेऽपि सूरिपरिषत्प्रथमार्चितेऽपि

शृङ्गारभङ्गिमधुरेऽपि कलाकरेऽपि ।

तस्मिन्नवद्यमियमाप तदेव नाम ~

यत् कोमलं न किल तस्य नलेति नाम ॥ ३२ ॥

लोभवतु अपितु श्वेतैव भवतु, श्वेतवर्ण इति द्युतादौ पश्यते ।
तस्मात्सोऽट् । भुवनेषु लोकेषु सलिलेषु च, भुवनं सलिलं लोक इति
विश्वः । कथं वा न चरतु किन्तु विशदिमाद्वयं धावत्यादौ-
तम् आदिशन्ती क्षीरं चाम्बु च मिथोऽन्योन्यं पृथग्विभक्तं
नातनोतीति न करोति यत्तच्चित्रं हंसानां क्षीरनीरविवेकस्य
जातिधर्मत्वात्तदभावो विरुद्ध इति भावः । स चाविवेको
धावत्यगुणतो न स्वरूपत इति विरोधसमाधानाद्विरोधाभा-
सोऽलङ्कारः । तथा विशदिमाद्वयमादिशन्तीत्यनेन सामा-
न्यालङ्कारः । सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता इति
तस्य विशेषणगत्या क्षीरनीराविवेकहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गं, पूर्वाद्धं च श्वैत्यभुवनचारित्वराजहंसप्रियतमात्वा-
ख्यश्लिष्टौ श्लिष्टप्रस्तुतकीर्त्तिविशेषणसाम्यादप्रस्तुतराजहंसप्र-
तीतः श्लेषसङ्कीर्णार्थसमासोक्तिरित्ये तैस्त्रिभिः सहाङ्गाङ्गिभावेन
पूर्वोक्तस्य विरोधाभासस्य सङ्करः ॥ ३१ ॥

शूरे इति । इयं दमयन्ती शूरे वीरे सूरिपरिषत्सु विद्वत्सभासु
प्रथमार्चिते अग्रपूज्येऽपि शृङ्गारभङ्गिमधुरे शृङ्गारविलासका-
न्तेऽपि कलाकरे सकलविद्यानिदानेऽपि तस्मिन् सवनाख्ये
राज्ञि कोमलं कर्णामृतं नलेति नाम नामधेयं तस्य न किल
नास्ति हीति यत् तद्वलनामराहित्यमेव अवद्यं दूषणम् आप
नाम जग्राह खखित्यर्थः । अनलत्वातिरिक्तमरुचिकारणं

भ्रूवन्निकिञ्चननिकुञ्चितमिङ्कितं सा
 लिङ्गं चकार तदनादरणस्य विज्ञा ।
 राज्ञोऽपि तस्य तदलाभजतापवङ्गेः
 चिञ्चीवभ्रूव मलिनच्छविभ्रूमधूमः ॥ ३३ ॥
 राजान्तराभिसुखमिन्दुमुखोमथैनां
 अन्याजना हृदयवेदितयैव निन्युः ।
 अन्यानपेक्षितविधौ न खलु प्रधान-
 वाचां भवत्यवसरः सति भव्यभृत्ये ॥ ३४ ॥

किञ्चिदपि नाभूदित्यर्थः । नलानुरागात् हि एव गुणवन्तमपि
 तं नृपतिं न स्वीकृतवती इति भावः ॥ ३२ ॥

भ्रूवन्निति । विशेषेण जानातीति विज्ञा, अभिज्ञा इय-
 पधञ्जाप्रोक्तिरः कः । सा दमयन्ती भ्रूवन्त्याः किञ्चन किञ्चि-
 त्रिकुञ्चितं किञ्चनेति किञ्चिदर्थेऽव्ययन्तस्य विशेषणममासः ।
 तदेवेङ्कितं चेष्टितं तस्मिन् सवने अनादरणस्य लिङ्गं चकार
 भ्रूवन्निकोचनेनैव तदनादरं सूचितवतीत्यर्थः । तस्य राज्ञोऽपि
 मलिनच्छविभ्रूमा वैवर्ण्यभ्रूयस्त्वं स एव धूमस्तस्वाः दमयन्त्याः
 अलाभेन जातस्तब्जः तस्य तापवङ्गेः सन्तापान्नेः चिञ्चीवभ्रूव
 अनुमापकं जातमित्यर्थः । अन्यत्र धूमं दृष्ट्वा वञ्चिरनुमीयते
 अत्र तु सवनराशि देहस्य श्यामवर्णरूपधूमं दृष्ट्वा अप्राप्ति-
 जन्यतापवञ्चिरनुमीयते इति भावः । अतएवानुमानालङ्कारः
 साध्यसाधननिर्देशोऽनुमानमिति लक्षणात् किन्तु इह धूमा-
 न्योरूपकशब्दात्मकयोरलङ्कारगर्भीकरणे विच्छित्तिविशेषाश्र-
 यणात् तर्कानुमानान्नेदः ॥ ३३ ॥

राजान्तरिति । अथ अन्याजनाः भृत्यजनाः, अन्या
 व्याख्याता हृदयवेदितया चित्तज्ञतयैव प्रेरणां विनैवेत्यर्थः ।

एकादशः सर्गः ।

उचे पुनर्भगवती नृपमन्यमस्यै
निर्दिश्य दृश्यतमतावमताश्विनेयम् ।
आलोक्यतामयमये ! कुलशीलशाली
शालीनतानतमुदस्य निजास्यबिम्बम् ॥ ३५ ॥
एतत्पुरःपठदपञ्चमवन्दिहृन्द-
वाग्दम्बरैरनवकाशतराम्बरैऽस्मिन् ।

इन्दुमुखीम् एनां भैमीम् अन्यो राजा राजान्तरं, सुसुपेति
ममासः । तस्य अभिमुखं यथा तथा निन्युः । स्वामिप्रेरणं
विना कथं निन्युरत आह—अन्यानपेक्षितः अनपेक्षितान्यः
स्वाम्यादेशनिरपेक्षेण इत्यर्थः । बहुब्रीहौ सर्वनाम सङ्ख्ययो-
रुपसङ्ख्यानानादन्यशब्दस्य पूर्वनिपातः । कार्यस्य विधिः
तस्मिन् स्वतः समर्थं भव्ये अकपटे भृत्ये कर्मकरे सति प्रधान-
वाचां स्वाम्यादेशानामवसरो न भवति न अस्ति खलु इत्यर्थ-
न्तरन्यासः ॥ ३४ ॥

• उचे इति । भगवती भारती पुनः भूयः दृश्यतमतया
दर्शनीयतमत्वेन सौन्दर्यातिशयेन अवमती अवधीरितौ आश्वि-
नेयौ अश्विनीकुमारौ येन तमन्यं नृपम् अस्मै भैम्यै निर्दिश्य
हस्तेन प्रदर्श्य अये ! भैमि ! कुलेन शीलेन सद्वृत्तेन च
शालते इति तच्छाली अयं नृपः शालीनतया लज्जया नतं
निजास्यबिम्बं निजमुखमण्डलम् उदस्य उन्नमय्य आलोक्यताम्
इत्युचे उक्तवती, ब्रूतेः कर्त्तरि लिटि तड् । लज्जां परित्यज्य
अयं दृश्यताम् इति भावः । शालीनकौपीने अष्टष्टाकार्ययो-
रिति खप्रत्ययान्तो निपातः ॥ ३५ ॥

एतदिति । एतस्य पुरः अये पठताम् अपञ्चमवन्दिनां यथा-
र्थगुणवर्णनया प्रयासशून्यानां स्तावकानां हृन्दस्व वाग्दम्बरैः

उत्पत्तुमस्ति पदमेव न मत्पदानाम्
 अर्थोऽपि नार्थपुनरुक्तिषु पातुकामाम् ॥ १६ ॥
 नन्वत्र हृद्य इति विन्मुतनाम्नि शाक-
 हीपप्रशासिनि सुधीषु सुधीभवन्धाः ।
 एतद्भुजाविरुदवन्दिजयानयापि
 किं रागि राजनि गिराजनि नान्तरन्ते ? ॥ १७ ॥

वागाटोपैः अनवकाशतरे अत्यन्तनिरवकाशे अस्मिन् अम्बरे
 अन्तरिक्षे मत्पदानां मदवाक्यानां, पदं शब्दे च वाक्ये चेति
 विद्वः । उत्पत्तुमेव पदम् अवकाशो नास्तीत्यतिशयोक्तिः ।
 आकाशगुणः शब्द इति तार्किकाः । कथञ्चिदुत्पत्तौ अपि
 अर्थपुनरुक्तिषु अभिधेयपीनरुक्त्येषु पातुकामां पततां वन्दि-
 वाक्यैः पुनरुक्तार्थानामित्यर्थः । लषपतेत्यादिना उक्तप्रत्ययः ।
 मत्पदानाम् अर्थोऽपि प्रयोजनमपि नास्ति गतार्थत्वादिति
 भावः । अस्य वन्दिङ्गताः स्तवाः याद्यार्थतया मम अतीव
 सम्प्रताः, अतः एनं हृणीष्व इति भावः ॥ १६ ॥

नन्विति । ननु भैमि ! अत्र अस्मिन् हृद्य इति विन्मुत-
 नाम्नि प्रस्थातनामधेये शाकहीपं प्रशास्तीति तत्प्रशासिनि
 तत्स्वामिनि राजनि विषये सुधीषु विद्वत्सु सुधीभवन्धाः
 विदुषीभवन्धास्ते तवान्तरम् अन्तरङ्गम् अनया श्रूयमाणया
 एतस्य भुजाविरुदवन्दिभ्यो बाहुप्रशस्तिस्तोत्रभ्यः जाता तस्मा
 तथा गिरापि रागि रागवत् नाजनि ? नाजनिष्ट किम् ? इति
 प्रश्नः, जनेः कर्त्तरि लुङि दीपजनत्यादिना विकल्पात् चिन्-
 प्रत्ययः, चिन्तो सुनिति तस्य लुक् । गद्यपद्यमयी राजसूति-
 विरुदमुच्यते ॥ १७ ॥

शाकः शुकच्छदसमच्छविपत्रमाल-
 हारी हरिष्यति तरुस्तव तत्र चित्तम् ।
 यत्पल्लवौघपरिरम्भविजृम्भितेन
 ख्याता जगत्सु हरितो हरितः स्फुरन्ति ॥ ३८ ॥
 स्पर्शेन तत्र किल तत्तरुपत्रजम्भा
 यन्मारुतः कमपि सम्मदमाददाति ।
 कौतूहलं तदनुभूय विधिहि भूयः
 अद्यां पराशरपुराणकथान्तरेऽपि ॥ ३९ ॥

शाक इति । तत्र शाकद्वीपे शुकच्छदसमच्छवीनां कीर-
 पक्षसदृशदीप्तीनां पत्राणां मालां पङ्क्तिं हरतीति तन्माल-
 हारी इष्टकैषीका मालानां चित्ततूलमालहारिषु इति ह्रस्वः ।
 शाकस्तरुः शाकवृक्षः शाकवर्वरवन्दका इत्यमरः । तव चित्तं
 हरिष्यति हरितो दिशो यस्य शाकतरोः पल्लवस्य उघानां राशीनां
 परिरम्भविजृम्भणेन व्याप्तिमहिम्ना हरितः हरिद्वर्णाः हरितो
 ऋगे ना कनके क्लीवं दिशि स्त्री हरिते त्रिषु इति । जगत्सु
 ख्याताः हरितु इति ख्याता. स्फुरन्ति प्रथन्ते दिक्षु हरिच्छब्द-
 प्रवृत्तेः हरितवर्णनिमित्तायाः शाकतरुपल्लवच्छायाच्चरुणनि-
 मित्तत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेस्तद्रूपातिशयोक्तिः तथा च
 तस्य तरोः ख्यातिः व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ३८ ॥

स्पर्शनेति । तत्र द्वीपे किल तस्य तरोः पत्रेभ्यो जम्भ
 यस्य तज्जम्भा मारुतः स्पर्शेन स्पर्शमात्रेण कमप्यवाच्यं सम्मद-
 मानन्दमाददातीति यत् तदानन्ददानरूपं कौतूहलं विनोदं
 कौतूहलं विनोदः स्यात् कुतुकञ्च कुतूहलमित्यमरः । भूयः
 पुनरपि पराशरपुराणे विष्णुपुराणे यत् कथान्तरम् अन्या कथा
 पत्र अद्यां विधिहि विश्वासं कुरु तत्रैव सकलभूगोलवृत्तान्त-

क्षीरार्णवस्तव कटाक्षरुचिच्छटानाम्
 अध्येतु तत्र विकटायितमायताक्षि ! ।
 वेलावनी-वनततिप्रतिविम्बचुम्बि-
 किर्मीरितोर्मिचयचारिमचापलाभ्याम् ॥ ४० ॥

कथनाटेकदेशसंवादेन तदुक्तकथान्तराणामपि विश्वसनीय-
 त्वादिति भावः । अत्र विष्णुपुराणवाक्यं—शाकस्तत्र महा-
 वृक्षः मिहगन्धर्वसेवितः । यत्पत्रवातमंस्पर्शादाङ्गादो जायते
 परः ॥ इति ॥ ३८ ॥

क्षीरेति । हे आयताक्षि ! तत्र शाकद्वीपे क्षीरार्णवस्तव
 कटाक्षरुचिच्छटानां कटाक्षकान्तिजालानाम् । वृक्षं जालं
 चक्रवालं जालकं पेटकं कृटा इति वैजयन्ती । विकटायितं
 विकटभावं विलमितमित्यर्थः विकटशब्दाङ्गोहितादिव्यङ्-
 न्ताङ्गावे क्तः लोहितादिराक्तनिगणः । वेलावनी कूलरंखा
 वेला कूलेऽपि वारिर्धरिति शाश्वतः । तत्र या वनततिर्वन-
 पङ्क्तिस्तस्याः प्रतिविम्बं चुम्बति स्पृशतीति तच्चुम्बी तस्य
 तद्युक्तस्य इति यावत् । अतएव किर्मीरितस्य कर्षुरितस्य
 चित्रकिर्मीरिक्त्वापशवन्नेताश्च कर्षुरित्यमरः । ऊर्मिचयस्य
 तरङ्गपङ्क्तौः चारिमा चारुता पृष्ठादित्वादिमनिचि टेरिति
 लोपः । चापलं चाक्षुष्यं युवाटित्वादण्प्रत्ययः । ताभ्या
 स्मरकाभ्याम् अर्धं तु स्मरतु, अनुकरोतु इति यावत् । इक्
 स्मरण इत्यस्माङ्गोऽटि शेषत्वविवक्षायामधिगर्भत्यादिना षष्ठी
 विधानात्तदभावे कर्मणि द्वितीया । तत्र चक्षुषीः कटाक्षेऽपि
 परितः शैल्यं मध्ये नीलत्वं चपलता च अतः क्षीरममुद्रोऽपि
 तत्सदृशी भवतु इति भावः अत्र किर्मीरितोर्मिचयस्य

बालातपैः कृतकगैरिकतां कृतां द्विः
 तत्रोदयाचलशिलाः परिशीलयन्तु ।
 त्वद्भिभ्रमभ्रमणजश्रमवारिधारि-
 पादाङ्गुलीगलितया नखलाक्षयापि ॥ ४१ ॥
 नृणां करम्बितमुदामुदयशृगाङ्ग-
 शङ्कां सृजत्वनघजङ्घि ! परिभ्रमन्त्वाः ।
 तत्रोदयाद्रिशिखरे तव दृश्यमास्यं
 काश्मीरसम्भवसमारचनाभिरामम् ॥ ४२ ॥

मितामितत्वसादृश्यात् तद्विलासस्य कटाक्षविलमितस्मारक-
 त्वात् स्मरणालङ्कारः ॥ ४० ॥

बालातपैरिति । तत्र शाकद्वीपे उदयाचलशिलाः बाला-
 तपैः तथा तव विभ्रमभ्रमणेन लीलाविहारेण जातं तज्जं
 श्रमवारि खेदास्तु तद्धारिणीभ्यः पादाङ्गुलिभ्यः गलितया
 श्रुतया नखलाक्षया द्विद्विवारं कृतां द्विगुणीकृतमित्यर्थः ।
 क्रियाभ्यावृत्तिगणने द्वित्रिचतुर्भ्यः सृच् । कृतकानि कृत्रि-
 माणि यानि गैरिकाणि धातुविशेषाः तत्तां परिशीलयन्तु
 अनुभवन्तु तथाभूताः सन्तु, उदयाचलविहारे यदि तव रुचिः
 अस्ति तदा एनं वृणीष्व इति भावः ॥ ४१ ॥

नृणामिति । हे अनघजङ्घि ! सुन्दरजङ्घाशालिनि !
 नासिकोदरेत्यादि विकल्पेन डीप्प्रत्ययः । तत्र द्वीपे उदया-
 द्रिशिखरे परिभ्रमन्त्वाः विहरन्त्वाः तव काश्मीरसम्भवसमारच-
 नेन कुङ्कुमानुलेपनेन अभिरामम् अतएव दृश्यं दर्शनीयं, ऋगु-
 पधाच्च क्लृप्तैरिति क्वप् । तवास्यं कर्तुं करम्बितमुदां सम्भि-
 क्षितानन्दावां नृणां पुंसं, नृष्वेति विकल्पात् दीर्घः । उदयन्-

एतेन ते विरहपावकमेत्य तावत्
 कामं स्वनाम कलिताम्बयमन्वभावि ।
 अङ्गीकरोषि यदि तत्तव नन्दनाद्यैः
 लब्धान्वयं स्वमपि नन्वयमातनोतु ॥ ४३ ॥
 लक्ष्मीलतासमवलम्बभुजद्रुमेऽपि
 वाग्देवतायतनमञ्जुमुखाम्बु, जेऽपि ।
 सामुद्र दूषणमजीगणदेकमेव
 नार्थीबिभूव मघवा यदमुथ्य देवः ॥ ४४ ॥

मृगाङ्गुलाम् उदीयमानचन्द्रमन्देहं भ्रान्तिं वा सृजतु
 करोतु । अलङ्कारोऽपि मन्देहभ्रान्तिमतीरन्वतरोऽस्तु ॥ ४२ ॥

एतेनेति । ननु भैमि ! एतेन ह्यव्याख्येन राज्ञा ते तव
 विरहपावकम् एत्य वियोगाग्निं प्राप्य स्वं स्वकीयं नाम ह्यव्य-
 मञ्जा कामं प्रकामं कलिताम्बयं गृहीतमम्बन्धं सत् अन्वभावि
 अनुभूतम् । अम्बी इतत्वाह्यमञ्जा सार्थाऽजनीत्वर्थः । ननु
 भो ! इत्यम् अनुरक्तं तं नृपम् अङ्गीकरोषि यदि तदा अयं नृपः
 स्वम् आत्मानमपि तव नन्दनाद्यैः त्वय्युत्पादितपुत्रपौत्रादिभिः
 लब्धान्वयं लम्बवङ्गप्रतिष्ठम् आतनोतु धर्मप्रजासम्पत्त्यर्थत्वाद्वा-
 रपरिग्रहस्येति भावः ॥ ४३ ॥

लक्ष्मीलतेति । लक्ष्मीरेव लता तस्याः समवलम्बः आधा-
 रभूतः भुज एव द्रुमो यस्य तस्मिन्नपि भुजार्जितसम्पद्यपी-
 त्वर्थः । तथा वाग्देवतायाः मरुस्वत्याः आयतनं स्थानं मञ्जु
 मनोघ्नं मुखाम्बुजं यस्य तस्मिन् अपि लक्ष्मीमरुस्वत्योरेकाधि-
 कारणेऽपीत्यर्थः । अमुत्र अमुषिन् इत्ये राज्ञि सा भैमी
 एकमेव दूषणम् अजीगणत् मन्वयामाम, गणेशो चङ् ईष् गण
 प्रत्यभ्यासस्येकारः । किं दूषणं तदाह—अमुष इत्यस्य राज्ञः

लक्ष्मीविलासवसतेः सुमनःसु मुख्यात्
 अस्माद् विज्ञथ भुवि लब्धगुणप्रसिद्धिम् ।
 स्थानान्तरं तदनु निन्युरिमां विमान-
 वाहाः पुनः सुरभितामिव गन्धवाहाः ॥ ४५ ॥
 भूयस्ततो निखिलवाङ्मयदेवता सा
 हेमोपमेयतनुभासमभाषतैनाम् ।
 एनं स्वबाहुबहुवारनिवारितारिं
 चित्ते कुरुष्व कुरुविन्दसकान्तिदन्ति ! ॥ ४६ ॥

देवो मधवा महेन्द्रोऽपि अर्थी याचकः न बभूव किन्तु नलस्य
 यत् द्रुत्यं ययाचे तत् कथमनलमेनं स्वीकारस्थामि इति भावः
 ॥ ४४ ॥

लक्ष्मीविलासेति । तदनु तत्परिहारानन्तरं विमान-
 वाहाः भुवि लोके लब्धा गुणेन सौन्दर्यादिना अन्यत्र घ्राण-
 तूर्पणेन च प्रसिद्धिः यया ताम् इमां तां दमयन्तीं गन्धवाहाः
 वायवः सुरभितां सौरभसम्पदमिव लक्ष्म्याः सम्पदः अन्यत्र
 पद्मायाः विलासवसतेः लीलागृहात् सुमनःसु विहत्सु अन्यत्र
 पुष्यं षु मुख्यात् अस्मात् नृपात् पद्माञ्च विज्ञथ अपनीय पुनः
 स्थानान्तरं राजान्तरम् अन्यत्र पुष्यान्तरं निन्युः ॥ ४५ ॥

भूय इति । ततः अनन्तरं भूयः पुनरपि निखिलवाङ्मय-
 देवता सकलवाग्धिदेवता सा सरस्वती हेम्ना उपमेया तनुभाः
 शरीरभाः यस्याः ताम् एनां दमयन्तीम् अभाषत, हे कुरुवि-
 न्दसकान्तिदन्ति ! पद्मरागसदृशदशने ! नासिकोदरेत्यादिना
 विकल्पादीकारः । कुरुविन्दः पद्मराग इति विश्वः । सकान्ती-
 त्वत्र समानस्य सभावश्चिन्त्यः । स्वबाहुना बहुवारं निवारि-

द्वीपस्य पञ्च दयितं द्युतिमन्तमेतं
 क्रीञ्चस्य चञ्चलदृगञ्चलविभ्रमेण ।
 यञ्चण्डले स किल पाण्डुलसन्निवेशः
 पूरञ्चकास्ति दधिमण्डमयः पयोधेः ॥ ४७ ॥
 तत्राद्रिरस्ति भवदङ्घ्रिविहारयाची
 क्रीञ्चः स्फुरिष्यति गुणानिव यस्त्वदीयान् ।
 हंसावलीकलकलप्रतिनादवाग्भिः
 स्कन्देषुवृन्दविवरैर्विवरोतुकामः ॥ ४८ ॥

तारिं निर्जितयत्तुम् एतं राजानं चित्ते कुरुष्व अनुमन्यस्व-
 न्वर्थः ॥ ४६ ॥

द्वीपस्येति । द्युतिमन्तं नाम एतं क्रीञ्चस्य द्वीपस्य दयि-
 तम् अधिपतिं चञ्चलस्य दृगञ्चलस्य कटाञ्चस्य विभ्रमेण विला-
 मेन पश्य, यञ्चण्डले यस्य देशे पयोधेः समुद्रस्य स प्रसिद्धः
 पाण्डुलसन्निवेशः पाण्डुलः पाण्डुवर्णः सन्निवेशः अथस्यान
 यस्य तादृशः दधिमण्डमयः पृरः तोयराशिः चकास्ति
 किलेत्यैतिह्ये । दध्नी मण्डं मस्तु । मण्डं दधिभवं मस्त्व
 त्यमरः ॥ ४७ ॥

तत्रेति । तत्र क्रीञ्चद्वीपे भवत्याः अङ्घ्रिविहारयाची
 त्वदभ्रमणकामुकः क्रीञ्चो नामाद्रिः अस्ति, योऽद्रिः हंसा-
 वलीकलकलानां प्रतिनादः एव वाचां क्वनानि येषां
 तैः स्कन्दस्य कुमारस्य इषुवृन्दानां विवरैः तैरेव मुञ्चैरित्यर्थः ।
 त्वदीयान् गुणान् विवरोतुकामो व्याख्यातुकाम इव स्फुरिष्यति
 प्रकाशयति, स्फुरतेः कुटादित्वादगुणाभावः । पुरा क्वान्तिं केषेन
 वाणैः क्रीञ्चपर्वतस्य विवराणि क्षतानि इति पुराणम् ॥ ४८ ॥

वैदर्भि ! दर्भदलपूजनयापि यस्य
 गर्भे जनः पुनरुदेति न जातु मातुः ।
 तस्यार्चनां रचय तत्र मृगाङ्गमौलेः
 तन्मात्रदैवतजनाभिजनः स देशः ॥ ४९ ॥
 चूडाग्रचुम्बिमिहिरोदयशैलशील-
 स्तेनाः स्तनन्धयसुधाकरशेखरस्य ।
 तस्मिन् सुवर्णरसरूषणरम्यहर्म्य-
 भूमृष्टा घटय हेमघटावतंसाः ॥ ५० ॥

वैदर्भीति । हे वैदर्भि ! यस्य दर्भदलैः कुशपत्रैः पूज-
 नयापि किमुत कमलदलादिपूजनयेति भावः । जनो जन्तुः
 जातु कदापि पुनर्मातुगर्भं न उदेति न जायते तत्पूजनस्य
 मुक्तिरेव फलमित्यर्थः । तत्र तस्य मृगाङ्गमौलेः ईश्वरस्य अर्चनां
 रचय पूजां कुरु । तथाहि स देशः तन्मात्रं स एवैको दैवतं येषां
 तेषां जनानाम् अभिजायते अस्मिन्निति अभिजनो जन्मभूमि-
 रित्यर्थान्तरन्यासः । ख्यातः कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्यां कुलध्वज
 इति विश्वः । तत्रत्याः सर्वे तदेकशरणास्तत्सेवयोत्पन्नतत्त्व-
 ज्ञानान्मुञ्चन्तीति भावः ॥ ४९ ॥

चूडाग्रेति । तस्मिन् देशे स्तनं धयतीति स्तनन्धयः
 नामिकास्तनयोर्धाधेटोरिति खच्प्रत्यये सुमागमः । स्तन-
 न्धयसुधाकरशेखरस्य बालेन्दुशेखरस्य शम्भोः चूडाग्रचुम्बिमि-
 हिरस्य शिखराग्रलग्नसूरस्य उदयशैलस्य उदयाद्रेः शीलं
 स्वभावः तस्य स्तेनाः चौराः तत्तुल्या इत्यर्थः । हेमघटावतंसाः
 उपरिस्थापितकनककलशा इत्यर्थः । सुवर्णरसरूषणेन हेम-
 द्रवच्छुरणेन रम्याणि हर्म्याण्येव भूमृतः पर्वताः तेषां घटाः

तस्मिन्मलिम्बुच इव स्मरकेलिजम्बु-
घर्मोदविन्दुमयमौक्तिकमण्डनं ते ।
जालैर्मिलन् दधिमहोदधिपूरलोल-
कालोलचामरमरुत्तरुणि ! छिनत्तु ॥ ५१ ॥
एतद्यशो नवनवं खलु हंसवेशं
वेशन्तसन्तरणदूरगमक्रमेण ।
अभ्यासमर्जयति सन्तरितुं समुद्रान्
गन्तुश्च निःश्रममितः सकलान् दिगन्तान् ॥ ५२ ॥

पङ्क्तीः घटय निर्मापय कनककलमयुक्तानेकसौवर्णप्रासाद-
निर्माणेन तं भगवन्तस्मिन्दुशेखरं भजेत्यर्थः ॥ ५० ॥

तस्मिन्निति । हे तरुणि ! हे उद्भूतयौवने ! तस्मिन् हीपे
दधिमहोदधेः पूरे प्रवाहे लोलाः चञ्चलाः कल्लालाः तरङ्गाः एव
चामराणि तेषां मरुत् वायुः मलिम्बुचः चोर इव पाटञ्चरम-
लिम्बुचावित्यमरः । जालैः गवाक्षरन्ध्रैः मिलन् अन्तयः स्मर-
केल्या जम्बु वस्य तद्घर्मोदविन्दुमयं स्वेदोत्करविन्दुरूपं मन्योदने-
त्यादिना उदकस्य विकल्पाद्दुदादेशः । मौक्तिकमण्डनं मुक्ताभ-
रणं स्मार्थं ठक् मौक्तिकमिति विनयादिपाठादिति वामनः ।
छिनत्तु छित्त्वा हरतु चीरा हि केनचिच्छिद्रेण प्रविश्य
हारादिकं छित्त्वादाय पलायन्ते । अस्मिन् इति मति दधिम
मुद्रवायुना तव रतिश्रमो न भविष्यति इति भावः ॥ ५१ ॥

एतदिति । नवनवं प्रकारे गुणवचनस्येति हिर्भावः ।
हंसश्चेव वेशः सर्वत्र प्रवेशव्यापारो यस्य तत् एतस्य राज्ञो यशः
वेशन्तमन्तरणं पस्वलमन्तरणं वेशन्तः पस्वलप्लाल्यसर इत्यमरः ।
दूरगमो दूरगमनं यद्दृष्टदृष्टनीम्नीगमश्चेति अप्प्रत्ययः । तयोः
क्रमेण रीत्या हंसवदेव इतोऽस्माद्देशात् निःश्रमं यथा तथा

तस्मिन् गुणैरपि भृते गणनादरिद्रैः
तन्वी न सा हृदयबन्धमवाप भूपे ।
दैवे विरुन्धति निबन्धनतां वहन्ति
हस्त प्रयासपरुषाणि न पौरुषाणि ॥ ५३ ॥
ते निन्धरे नृपतिमन्यमिमाममुष्मात्
अंसावतंसशिविकांशभृतः पुमांसः ।
रत्नाकरादिव तुषारमयूखलेखां
लेखानुजीविपुरुषा गिरिशोत्तमाङ्गम् ॥ ५४ ॥

ममुद्रान् मन्तरितुं सकलान् दिगन्तान् गन्तुं चाभ्यासम् अर्ज-
यति खलु ? जिज्ञासायां खलुशब्दः तेन पुनः पुनरेवमभ्य-
स्यति किम् अन्यथा कथमस्य सकललोकलङ्घित्वमित्युक्त्वा
लभ्यते ॥ ५२ ॥

तस्मिन्निति । तन्वी क्लृप्ता बोधो गुणवचनादिति विक-
ल्पात् डीप् । भैमी गणनादरिद्रैः मङ्गशाशून्यैः असङ्करैः गुणैः
भृते पूर्णं तस्मिन् द्युतिमदाख्ये राशि हृदयस्य बन्धं मनःसङ्गं
नावाप । तथाहि, दैवे दिष्टे विरुन्धति प्रतिबध्ति सति प्रया-
सेन दुःखबाहुल्येन परुषाणि दुष्कराणि पौरुषाणि पुरुष-
काराः युवादित्वाट्णप्रत्ययः । निबन्धनतां कार्यहेतुत्वं न
वहन्ति इत्यर्थान्तरन्यासः । हन्तेति खेदे । वागुरादि गुणपा-
शके हरिणी यत् बन्धनं नाप्नोति तत्र दैवविडम्बना एव हेतुः
इति ध्वनिः ॥ ५३ ॥

त इति । ते प्रकृताः अंसावतंसस्य भुजशिरोभूषणस्य
शिविकायाः अंशभृतः एकदेशधारिणः पुमांसो लेखानुजीवि-
पुरुषाः देवानुचराः लेखा अदितिनन्दना इत्यमरः । तुषार-
मयखलेखां चन्द्रलेखां रत्नाकरात् रत्नाकरं विहाय गिरिशोत्त-

एकैकमुद्गतगुणं धृतदूषणञ्च
 हित्वान्यमन्यमुपगत्य परित्यजन्तीम् ।
 एतां जगाद अगदर्चितपादपद्मा
 पद्मामिवाच्यतभुजान्तरविच्युतांसारम् ॥ ५५ ॥
 ईशः कुशेशयसनाभिगये ! कुशेन
 द्वीपस्य लाञ्छिततनोर्यदि वाञ्छितस्ते ।
 ज्योतिष्मता सममनेन वनीघनासु
 तत्त्वं विनोदय दृतोदतटेषु चेतः ॥ ५६ ॥

माङ्गं शिवशिर इव अमुष्मात् अमुं नृपं विहाय इतरम् अन्यं
 नृपं निन्दिरं प्रापयामासुः । इत्वादात्मनेपदम् ॥ ५४ ॥

एकैकमिति । जगद्भिः अर्चितपादपद्मा जगद्व्या सरस्वती
 उद्गतगुणं गुणाढ्यं धृतदूषणं निर्दोषञ्च एकैकम् एकमेकं नृपं
 वीष्मायां द्विर्भावः । एकं बहुव्रीहिवदिति बहुव्रीहिवद्भावात् सुपो
 नृक् । हित्वा अन्यम् अन्यं नृपतिं, पूर्ववद्द्विर्भावः । उपगम्य
 परित्यजन्तां तमपि परिहरन्तीम् अच्युतस्य विष्णाः भुजान्तरा-
 लात् विच्युतांक्षीं पद्मां साक्षात्स्वीमिव स्थितामित्युक्तं च्छा,
 एतां भैर्मां जगाद ॥ ५५ ॥

ईश इति । हे कुशेशयसनाभिगये ! कमलमदृशकरे !
 पञ्चशास्त्रः शयः पाश्चरित्यमरः । कुशेन दर्भस्तम्भेन लाञ्छि-
 ततनाः चिह्नितस्वरूपस्य द्वीपस्य कुशद्वीपस्य ईशः स्वामी ते
 तव वाञ्छितः इष्टो यदि तर्त्तर्हि त्वं ज्योतिष्मता ज्योतिष्म-
 त्नामकेन अनेन कुशद्वीपेण समं सह वनीभिः घनासु वन-
 मान्द्रासु दृतम् उदकं यस्य सः दृतोदः दृतसमुद्रः, उदकस्योदः
 संश्रायामित्युदादेशः । तस्य तटीषु तीरेषु चेतः चित्तं विना-

वातोर्मिलीलमचलद्दलमण्डलाय-
 भिन्नाभ्रमण्डलगलज्जलजातसेकः ।
 स्तम्बः कुशस्य भविताम्बरचुम्बिचूडः
 चित्राय तत्र तव नेत्रनिपीयमानः ॥ ५७ ॥
 पाथोधिमन्वसभयोत्थितसिन्धुपुत्री-
 पत्पङ्कजार्पणपवित्रशिलासु तत्र ।
 पत्या सहावह विहारमयैर्विलासैः
 आनन्दमिन्दुमुखि ! मन्दरकन्दरासु ॥ ५८ ॥

दय विनोदं कारय, विपूर्वात् ष्यन्ताद् विनोदशब्दात् तत्
 करोतीति ष्यन्ताङ्घ्रिः सिप् ॥ ५६ ॥

वातेति । तत्र कुशद्वीपे अम्बरचुम्बिनी गगनतत्रलग्ना
 चूडा अग्रं यस्य सः अभ्रकषाय इत्यर्थः । अतएव वातस्य वायोः
 ऊर्मिणा तरङ्गभङ्गा लोलनेन कम्पनेन चलद्भिः दलैः पत्रैरेव
 मण्डलाग्रैः खड्गैः भिन्नात् अभ्रमण्डलात् मेघमण्डलात् गलद्भिः
 स्रवद्भिः जलैः जातः सेको यस्य सः । कीक्षेयको मण्डलायः कर-
 बालः कृपाणवत् इत्यमरः । कुशस्य स्तम्बः दर्भगुल्मः अप्रकाण्ड-
 स्तम्बगुल्मावित्यमरः । नेत्राभ्यां निपीयमानः आदरात् दृश्य-
 मानः सन् तव चित्राय विस्मयाय भविता भविष्यति ॥ ५७ ॥

पाथोधीति । हे इन्दुमुखि ! तत्र कुशद्वीपे पाथोधिमन्वस्य
 अधिमथनस्य समये उत्थितायाः तादृग्भूतायाः सिन्धुपुत्रायाः
 लक्ष्म्याः पत्पङ्कजयोः चरणकमलयोः, पदङ्घ्रिः चरणोऽस्त्रि-
 यामित्यमरः । अर्धणेन पवित्राः शिलाः यासु तासु मन्दरकन्द-
 रासु पत्या भर्त्रा सह विहारमथैः विहाररूपैः विलासैः विनोदैः
 आनन्दम् आवह धारय ॥ ५८ ॥

आरोहणाय तव सञ्ज इवास्ति तत्र
 सोपानशोभिवपुरश्मबलिच्छटाभिः ।
 भोगीन्द्रवेष्टगतष्टुष्टिकृताभिरम्बि-
 क्षुब्धाचलः कनककेतकगोचगात्रि ! ॥ ५९ ॥
 मत्या नगः स भुजगप्रभुवेष्टष्टुष्टि-
 लेखाचलद्वलनिर्भरवारिधारः ।
 त्वन्नेत्रयोः स्वभरयन्वितशीर्षशेष-
 शेषाङ्गवेष्टिततनुभ्रममातनोतु ॥ ६० ॥

आरोहणायेति । कनककेतकं स्वर्णकेतकदलं गोत्रम् अभि-
 जनो यस्य तत् तस्य गोत्रं सन्ततिर्वा गात्रं यस्याः तस्याः
 सम्बन्धिः, तद्गात्रि ! तत्सदृशगात्रीत्यर्थः । अङ्गगात्रकण्ठेभ्य इत्या-
 टिना डोप् । तत्र कुशद्वीपे भोगीन्द्रस्य वासुकेः वेष्टगतष्टुष्टिभिः
 वेष्टनगतानां घर्षणैः कृताभिः अश्मसु शिलासु बलीनां वेष्टन-
 मार्गाणां कृटाभिः समूहैः हेतुभिः सोपानैः शोभते इति
 तच्छोभि वपुः यस्य सः बलिज्जतसोपानपंक्तिः अम्बेः क्षुब्धाचलः
 मन्दराद्रिः, क्षुब्धस्वान्तं त्यादिना निपातनात्साधुः । तवारो-
 हणाय सञ्जः सञ्जित इव अस्ति वर्त्तते इत्युत्प्रेक्षा ॥ ५९ ॥

मत्या इति । भुजगप्रभोः वासुकेः वेष्टैः वेष्टनैः याः ष्टुष्टिलेखाः
 घर्षणमार्गाः तासु चलस्थः प्रवहस्थः धवलाः निर्भरवारिधारा-
 यस्य सः प्रसिद्धः मत्या मत्यनदण्डः, नगोऽद्रिमन्दराद्रिः वैशाखे
 मत्यमत्यानमत्यनो मत्यदण्डक इत्यमरः । त्वन्नेत्रयोः तव
 चक्षुषोः स्वस्य मन्दरस्यैव भवेत्तु भारं यन्वितानि कुक्षि-
 तानि शीर्षाणि यस्य तस्य शेषस्य अनन्तस्य भूभारं वहतः
 शेषाङ्गः शेषाङ्गेन अवशिष्टकायेन वेष्टिता तनुः शरीरं यस्य
 स इति भ्रमम् आतनोतु भ्रान्तिं जनयतु, सर्पो हि शिरसि

एतेन ते स्तनयुगेन सुरेभकुम्भौ
 पाणिद्वयेन दिविषदद्दुमपल्लवानि ।
 आस्येन संस्मरतु तीरधिमन्यनोत्थं
 स्वच्छन्दमिन्दुमपि सुन्दरि ! मन्दराद्रिः ॥ ६१ ॥
 वेदैर्वचोभिरखिलैः कृतकीर्त्तिरत्नं
 हेतुं विनैव घृतनित्यपरार्थयत्नं ।
 मीमांसयेव भगवत्सृतांशुमीलौ
 तस्मिन् महीभुजि तयानुमतिर्न भेजे ॥ ६२ ॥

क्रामतोऽङ्गं स्वाङ्गेन वेष्टयतीति प्रसिद्धिः । शेषस्य शुभ्रा-
 ङ्गतया वारिधाराणां च धवलत्वात् लेखासु वलयितत्वाच्च
 भ्रमः सम्भाव्यते इति भावः । अत्र कविसम्मतसादृश्यमूल-
 भ्रान्तिवर्णनाद् भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ६० ॥

एतेनेति । हे सुन्दरि ! एतेनेति सर्वशेषपुरोवर्त्ति निर्देशः
 ते तव स्तनयुगेन सुरेभस्य ऐरावतस्य कुम्भौ पाणिद्वयेन दिवि-
 षद् दुमस्य कल्पवृक्षस्य पल्लवानि आस्येन इन्दुमपि एवं नीर-
 धिमन्यनोत्थं सर्वाणि समुद्रमथनोत्थानि वस्तूनि, नपुंसक-
 मनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यामिति नपुंसकत्वं वैकल्पिकमेक-
 त्वञ्च । स्वच्छन्दं यथेष्टं स्मरतु । स्वच्छन्दो निरवयह इत्य-
 मरः । अत्र कविसम्मतसादृश्यमूलसृतिनिबन्धनात् स्मरणा-
 लङ्कारः ॥ ६१ ॥

वेदैरिति । अखिलैः समस्तैः अन्यत्र अखिलैः अविच्छिन्नस-
 म्प्रदायैः वेदैः वेदतुष्यैर्वचोभिः सत्यरुषवाक्चैः अन्यत्र यतो वेति
 वेदवाक्चैः कृतं व्याकृतं कीर्त्तिरत्नं यस्य तस्मिन् हेतुं विनैव
 निर्हेतुकमेव नित्यः संदातनः परार्थयत्नः स्वयमवाप्तसकलका-
 मनया परार्थैकप्रवृत्तिः यस्य तस्मिन् ष्ठीतिभ्रान्ति मही-

तस्मादिमां नरपतेरपनीय तन्वीं
 राजन्यमन्यमथ जन्मजनः स निन्द्ये ।
 स्त्रीभावधावितपदामभिमृष्य याच्ञाम्
 अर्थी निवर्त्य विधनादिव वित्तवित्तम् ॥ ६३ ॥

भुजि तथा भैम्या भगवति अमृतांशुमीलौ ईश्वरे मीमांसया
 पूर्वमीमांसयेव अनुमतिः अङ्गोकारः न भेजे न प्राप्तः भर्जः
 कर्मणि लिट् । बेदापीरुषेयवादिनी मीमांसा भगवन्तमीश्वरं
 न मङ्गते इत्याशयः । पूर्णोपमा ॥ ६२ ॥

तस्मादिति । अथ अनन्तरं जन्यजनः यानिवर्गः स्त्रीभा-
 वेन स्त्रीलीलया धावितपदां चालितचरणां स्नानुरूपचरण-
 चेष्टयैव अन्यतो गमनमनुजानतीमित्यर्थः । भावो लीला-
 क्रियाचेष्टाभूत्यभिप्रायजन्तुषु इति वैजयन्ती । अन्यत्र
 स्त्रीभावे स्त्रीलिङ्गे धावितं पदं याच्ञेति पदं यस्याः तां यज-
 याचयतविष्यप्रस्थरक्षो नर्डति नङ्प्रत्ययस्य यजादिभ्यः पुंसि
 प्रयोगं याचेन्व स्त्रीलिङ्गप्रयोगादिति भावः । तन्वीं कृशा-
 ङ्गीम् इमां भैमीं तस्मात् नरपतेः अपनीय अर्थी याचकः अभि-
 मृश्य विमृश्य उक्तरूपां याच्ञां याच्ञावृत्तिं विधनात्
 निर्धनात् पुंसः निवर्त्य वित्तेन धनं वित्तः प्रतीतः विख्यात
 इति यावत् वित्तो भोगप्रत्यययोरिति विदेल्लाभार्थांश्चिष्ठा-
 नत्वाभावात्त्रिपातनादुभयद्वोभयं माधु भुञ्चत इति भोगो
 वित्तः प्रत्ययः स्यातिः । तथाहुः, वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यत-
 विंश्च इच्छते । विच्छद्य वित्तश्च भोगवित्तेस्तु विन्दतेरिति ।
 तं वित्तवित्तं धनाख्यमिव अन्यं राज्ञोऽपत्यं राजन्यं राजानं
 निन्द्ये राजशशुराद् यत् राज्ञोऽपत्यं जातिप्रदृष्टमिति वच-
 नाद्राजन्यं चतुरियः ॥ ६३ ॥

देवी पवित्रितचतुर्भुजवामभागा
 वागालपत् पुनरिमां गरिमाभिरामाम् ।
 अस्वारिनिष्कृपकृपाणसनाथपाणेः
 पाण्डिग्रहादनुगृहाण गणं गुणानाम् ॥ ६४ ॥
 द्वीपस्य शाल्मल इति प्रथितस्य नाथः
 पाथोधिना वलयितस्य सुराम्बु नाऽयम् ।
 तस्मिन् वपुष्मति न विस्मयसे गुणाब्धौ
 रक्ता तिलप्रसवनासिकि ! नासि किंवा ? ॥ ६५ ॥
 विप्रे धयत्युदधिमैकतमं त्वसत्सु
 यस्तेषु पञ्चसु बिभाय न शीधुस्मिन्धुः ।

देवीति । पवित्रितः चतुर्भुजस्य विष्णोः वामभागो यया
 सा । लक्ष्मीसरस्वत्यौ देवस्य दक्षिणवामपार्श्ववर्तिन्यावित्या-
 गमः । वाग्देवी सरस्वती गरिम्णा गुणगौरवेण अन्यत्र
 अर्थगौरवेण अभिरामां गिरम् आलपत् उवाच । किमिति ?
 हे वत्से ! अरिषु निष्कृपः यः कृपाणः खड्गः तेन सनाथः सहितः
 पाण्डिः यस्य तस्य राज्ञो गुणानां गणं पाण्डिग्रहणात् अनु-
 विवाहानन्तरं गृहाण जानीहि तदा ज्ञास्वसि महिमानम-
 स्येत्यर्थः ॥ ६४ ॥

द्वीपस्येति । हे तिलप्रसवनासिकि ! तिलकुसुमसमान-
 नासिके ! नासिकोदरेत्यादिना विकल्पात् न डीष् । यो
 राजा सुरा मद्यमेव अम्बुयस्य तेन पाथोधिना समुद्रेण वलयि-
 तस्य सञ्जातवलयस्य वेष्टितस्येत्यर्थः । शाल्मल इति प्रथितस्य
 द्वीपस्य नाथः स्वामी गुणाब्धौ वपुष्मति वपुष्मदास्ये अस्मिन्
 ासि किं न विस्मयसे ? रक्ता वा अनुरक्ता च किं नासि ?
 उभयमप्युचितमेवेत्यर्थः ॥ ६५ ॥

तस्मिन्ननेन च निजालिजनेन च त्वं
 सार्धं विधेहि मधुरा मधुपानकेलीः ॥ ६६ ॥
 द्रोणः स तत्र वितरिष्यति भाग्यलभ्य-
 सौभाग्यकाम्पणमयीमुपदां गिरिस्ते ।
 तद्द्वीपदीप इव दीप्तिभिरोषधीनां
 चूडामिलज्जलदकज्जलदर्शनीयः ॥ ६७ ॥

विप्र इति । शिरते अनेनेति शीधुः आसवः मैरेयमामवः
 शीधुरित्यमरः । शीडः स्थक्प्रत्यय औणादिकः । शीधुसिन्धुः
 आसवसमुद्रः विप्रे अगस्त्ये एकतम् उदधिं धयति पिबति सति
 लटः शतृप्रत्ययः । तेषु पञ्चसु समुद्रेषु तसत्सु विभ्यत्सु स्वयं
 न विभाय न भोतः ब्राह्मणो न सुरां पिबेदिति निषेधादिति-
 भावः । तस्मिन् सुराब्धौ अनेन राज्ञा च निजेन आलिजनेन
 सार्धं मधुराः मनोहराः मधुपानकेलीः विधेहि कुरु ॥ ६६ ॥

द्रोण इति । तत्र शास्त्रलिङ्गेषु औषधीनां तृणज्यो-
 तिषां दीप्तिभिः तस्य द्वीपस्य दीप इव स्थितः अतएव चूडायां
 शिखरे मिलङ्गिः सङ्गच्छमानैः जलदैरेव कज्जलैः दर्शनीयः दृष्टि-
 प्रियः स द्रोणो द्रोणाख्यो गिरिः ते तव भाग्यैरेव लभ्यं सौ-
 भाग्यं पतिवाङ्मभ्यं तस्य काम्पणम् औषधमाध्यं वशीकरण-
 कर्म मूलकर्म तु काम्पणमित्यमरः । वितरिष्यति दास्यति
 तद्युक्तात् कर्मसौजन्येति स्वार्थेऽणप्रत्ययः । तन्मयीं तद्रूपाम्
 उपदाम् उपायनम् उपायनमुपघ्राह्यमुपहारस्तयोपदेत्वमरः ।
 वितरिष्यति दास्यति उपलक्ष्यमेतत् सञ्जीवन्त्याद्यनेकदिव्यौ-
 षधिनाभस्ते भविष्यतीति भावः । अतः काम्पणमयीमुप-
 दामिति परिचामासङ्गहारः आरोप्यमाणो यदीयस्सद्दिव्य-
 काम्पणाकारपरिचामिनः प्रकृतप्रभुचित्तवर्जनोपयोगित्वात्

तद्द्वीपलक्ष्म पृथुशाल्मलितूलजालैः
 क्षीणीतले मृदुनि मारुतचारकीर्णैः ।
 लीलाविहारसमये चरणार्पणानि
 योग्यानि ते सरससारसकोषमृद्धि ! ॥६८ ॥
 एतद्गुणश्रवणकालविजृम्भमाण-
 तल्लोचनाञ्चलनिकोचनसूचितस्य ।
 भावस्य चक्ररुचितं शिविकाभृतस्ते
 तामेकतः चित्तिपतेरपरं नयन्तः ॥ ६८ ॥

आरोप्यमाणमारोपविषयात्मत्वेन स्थितम् । प्रकृतस्योप-
 योगित्वे परिणाम उदाहृत इति लक्षणात् । अस्य च दीप
 इवेत्युत्प्रेक्षया संसृष्टिः तस्यास्तु जलदकञ्जलेति रूपकेण मङ्गरः
 ॥ ६७ ॥

तद्द्वीपेति । सरसं प्रत्यग्रं यत् सारसं पद्मं तस्य कोषः
 मुकुलं तद्वत् मृद्धी कोमला तत्सम्बुद्धी हे सरससारसकोष-
 मृद्धि ! प्रत्यग्रकमलकोमले ! मारुतेन चारु यथा तथा
 कीर्णैः तद्द्वीपस्य लक्ष्मं चिह्नं पृथुः महान् यः शाल्मलिः वृक्ष-
 विशेषः स्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोरित्यमरः । तस्य तूलजालैः
 तूलसमूहैः मृदुनि कोमले क्षीणीतले तव क्रीडाविहारसमये
 लीलासञ्चरणकाले चरणार्पणानि पादविन्यासा योग्यानि अनु-
 रूपाणि भविष्यन्तीति शेषः । तच्चातिश्लाघ्यमिति भावः ।
 अत्रानुरूपयोगोक्तेः समालङ्कारः । सा समालङ्कृतियोगि वस्तुनो-
 रनुरूपयोरिति लक्षणात् ॥ ६८ ॥

तदिति । तां भैमीम् एकतः एकस्मात् चित्तिपतेः अपरं
 चित्तिपतिं नयन्तस्तौ शिविकाभृतो अन्धाः एतस्य राज्ञो गुण-
 गणश्रवणकाले विजृम्भमाणस्य तस्याः दमयन्त्याः लोचनाञ्च-

तां भारती पुनरभाषत नन्दमुचिन्
 काशमीरपङ्कनिभलम्बजनानुरागे ।
 श्रीस्रण्डलेपमयदिग्जयकीर्त्तिराजि-
 राजकुजे भज महीभुजि भैमि ! भावम् ॥ ७० ॥
 द्वीपं द्विपाधिपतिमन्दपदे ! प्रशास्ति
 प्रक्षोपलक्षितमयं क्षितिपस्तदस्य ।
 मेधातिथेस्त्वमुरसि स्फुर स्रष्टसौख्या
 साक्षाद् यथैव कमला यमलार्जुनारिः ॥ ७१ ॥

लस्य कटाक्षस्य निकोचनेन सङ्कोचनेन सूचितस्य प्रापितस्य
 भावस्य अभिप्रायस्य उचितम् अहं कृत्यं चक्रुः अपरागज्ञानान
 स्तरमपसरणमेव उचितमितिभावः ॥ ६९ ॥

तामिति । भारती तां भैमीं पुनरभाषत । किमिति ? ननु
 भैमि ! काशमीरपङ्कनिभेन कुङ्कुमपङ्कमिषेणेत्यपङ्कवः । लम्बो
 जनानुरागो यस्मिन् तस्मिन् श्रीस्रण्डलेपः चन्दनलेपमं तन्म-
 योभिः दिग्जयकीर्त्तिनां राजिभिः राजन्ती भुजौ यस्य तस्मिन्
 अमुचिन् महीभुजि रात्रि भावम् अनरागं भज । अत्र श्रीस्र-
 ण्डलेपे कीर्त्तित्वोत्प्रेक्षा गम्या ॥ ७० ॥

द्वीपमिति । द्विपाधिपतेः गजेन्द्रस्त्रेव मन्दं पदं गमनं
 यस्याः तस्याः सम्बुद्धिः । अयं क्षितिपः प्रक्षेपेण प्रक्षवृक्षेण उपल-
 क्षितं चिह्नितं द्वीपं प्रक्षद्वीपं प्रशास्ति तस्मात् मेधातिथेः मेधा-
 तिथिनाम्नोऽस्य राष्ट्रः सरसि स्रष्टसौख्या अनितानन्दा सती
 यमलयोः अर्जुनवृक्षयोः ककुभवृक्षयोः तद्रूपधारिणोः असुरयोः
 अरेर्विष्णोः सरसि यथा साक्षात् कमला सङ्गीरिव स्फुर
 भाहि ॥ ७१ ॥

प्लक्षे महीयसि महीवलययातपत्रे
 तत्रेक्षिते खलु तवापि मतिर्भवित्री ।
 खेलां विधातुमधिशाखविलम्बिदोला-
 लोलाखिलाङ्गजनताजनितानुरागी ॥ ७२ ॥
 पीत्वा तवाधरसुधां वसुधासुधांशुः
 न अद्घातु रसमिद्गुरसोदवाराम् ।
 द्वीपस्य तस्य दधतां परिवेशवेशं
 सोऽयं चमत्कृतचकोरचलाचलाक्षि ! ॥ ७३ ॥

प्लक्षे इति । तत्र प्लक्षद्वीपे अधिशाखं शाखायां विलम्बि-
 नीभिः दोलाभिः लोलानि अखिलानि समस्तानि अङ्गानि
 यस्याः तादृशी या जनता जनसमूहः तथा जनितोऽनुरागी
 यस्मिन् तस्मिन् महीवलयस्यातपत्रे महीयसि महत्तरे
 प्लक्षद्वे इक्षिते सति तवापि खेलां दोलाक्रीडां क्रीडा
 खेला च कूर्दनमित्यमरः । विधातुं कर्तुं मतिः इच्छा भवित्री
 भाविनी खलु । परकीयविहारदर्शनात् स्वस्यापि तदभि-
 लाषो भवतीति भावः ॥ ७२ ॥

पीत्वेति । हे चमत्कृतचकोरचलाचलाक्षि ! चकित-
 चकोरचञ्चलाक्षि ! वसुधासुधांशुः भूचन्द्रोऽयं मेधातिथिः तव
 अधरसुधाम् अधरामृतं पीत्वा यस्य द्वीपस्य परिवेशवेशं परि-
 ध्याकारं दधताम् इद्गुरसः एवोदकं यस्य तस्य इद्गुरसाब्धेः वारां
 वारीणां रसं स्वादं न अद्घातु न अभिलषतु अद्घास्तिव्या-
 भिलाषयोरिति वैजतस्ती । अमृतास्वादलोलुपस्य किमिद्गु-
 सगण्डूषैरिति भावः । चकोरा एव चन्द्रस्य अमृतं पिबन्ति
 केन्तु चकोराद्याः तव अधरामृतं भूचन्द्रोऽयं पिबन्ति अतः
 चमत्कृतपदस्य सार्थकता अवगन्तव्या इति निष्कर्षः ॥ ७३ ॥

सूरं न सीर इव नेन्दुमवीक्ष्य तस्मिन्
 अग्राति यस्तदितरत्रिदशानभिन्नः ।
 तस्यैन्दवस्य भवदास्यनिरीक्षयैव
 दर्शेऽग्नतोऽपि न भवत्ववकीर्णिभावः ॥ ७४ ॥
 उक्षर्पिणी न किल तस्य तरङ्गिणी या
 त्वत्त्रयोरहह तत्र विपाशि जाता ।
 नीराजनाय नवनीरजराजिरास्ताम्
 अशस्त्रसानुरज राजनि राजमाने ॥ ७५ ॥

सूरमिति । तस्मिन् ब्रह्मद्वीपे तस्मादिन्दोरितरेषां त्रिद-
 शानाम् अनभिन्नः इन्दोरन्यं देवमभजमानो यः सूरं भक्ति-
 यस्य सीरः सूर्यभक्तः भक्तिरित्यण् । सूरं सूर्यमिव इन्दुम्
 अवीक्ष्य नादृश्य नाग्राति न भुङ्क्ते तस्य ऐन्दवस्य इन्दुभक्तस्य
 पूर्ववदण्प्रत्ययः । भवत्याः आस्यनिरीक्षयैव त्वस्युखदर्शनैव
 सर्वनाम्नो हृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । दर्शं अभावास्थायाम् अग्नतो
 भुञ्जानस्यापि अविकीर्णिभावः क्षतव्रतत्वम् अवकीर्णिक्षत-
 व्रतमित्यमरः । न भवतु । त्वस्युखस्यैव मुख्येन्दुत्वान्तद्दर्शनादेव
 इन्दुदर्शनव्रतिनां भोजनाधिकारमिद्विः । नास्ति च व्रतभङ्गदोष
 इति भावः । एतेनैव तस्युखे मुख्येन्दुभ्रमाद् भ्रान्तिमदल-
 हारो व्यज्यते इति वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिः ॥ ७४ ॥

उक्षर्पिणीति । या विपाट् नाम्नी तरङ्गिणी तस्य द्वीपस्य
 उत्सृज्य मर्पिणी उद्धतप्रवाहा न किल ? तत्र तस्यां विपाशि
 विपाशायां नद्यां विपाशा तु विपाट् स्त्रियामित्यमरः । जाता
 नवा नीरजराजिः पद्मपङ्क्तिः त्वत्त्रयोः तव चक्षुषोः नीराज-
 नाय निर्मल्यनाय आस्तां तिष्ठतु अहहैत्यद्भुते । विपाशायां
 उत्सृष्टतरङ्गाभावात् पद्मानि सदा जायन्ते अतः तव अक्षिनी-

एतद्यशोभिरखिलेऽम्बुनि सन्तु हंसाः
दुग्धीकृते तदुभयव्यतिभेदमुग्धाः ।
क्षीरे पयस्यपि पदे ह्ययवाचिभूयं
नानार्थकोषविषयोऽद्य मृषोद्यमस्तु ॥ ७६ ॥
ब्रूमः किमस्य नलमप्यलमाजुह्वषोः
कीर्त्तिं स चेष्ट च समादिशतः स्म कर्तुम् ।

राजनं सन्ततं भविष्यति इति भावः । राजमाने दीप्यमाने अत्र
अस्मिन् मेधातिथिनाम्नि राजनि अञ्जसा सत्यम् अनुरज अनु-
रज्यस्व रञ्जे भौवादिक्लान्णोऽटि सिप् रञ्जे श्वेत्युपधानकारस्य
लोपः ॥ ७५ ॥

एतदिति । एतस्य राज्ञो यशोभिः अखिले अम्बुनि जले
दुग्धीकृते क्षीरीकृते मति अद्य हंसाः तस्य उभयस्य दुग्धाम्बुह-
यस्य व्यतिभेदे विवेके मुग्धाः मूढाः सन्तु किञ्च क्षीरे पदे
पयसि पदेऽपि क्षीरपयःपदयोर्विषय इत्यर्थः । नानार्थ-
कोषस्य क्षीरं नीरे च दुग्धे पयोऽश्वसि च दुग्धे चेत्या-
दिना अनेकार्थनिघण्टोर्विषयस्तत्प्रतिपाद्यभूतमित्यर्थः । ह्य-
वाचिभूयमर्थह्यवाचित्वं भुवो भाव इति क्यप् । क्षीरपद-
पयःपदयोर्निघण्टोर्विषयस्तत्प्रतिपाद्यभूतं उक्तमर्थह्यवाच-
कत्वमद्य मृषोद्यं मिथ्योदितमस्तु सलिलस्यापि दुग्धभावेन
द्वितीयार्थासम्भवादिति भावः । राजसूयसूर्यमृषोद्येत्या-
दिना निपातनाद् साधुः । अत्राखिलेऽम्बुनि दुग्धीकृते इति
सामान्यालङ्कारः तदुपजीवनेन हंसानां क्षीरनीरविवेकसम्ब-
न्धेऽपि क्षीरपयःपदयोरप्यर्थह्यसम्बन्धे तदसम्बन्धरूपातिश-
योक्तिद्वयोत्यापनात् सङ्करः ॥ ७६ ॥

ब्रूम इति । मलं नैषधम् अपि अलम् अत्यर्थम् आजुह्वषोः
अस्यर्धमाह्वातुमिच्छोः नलसमानस्कन्धस्येत्यर्थः ह्यतेराङ्पूर्वात् ।

स्वहीपसीमसरिदीश्वरपूरपार-

वेलाबलाक्रमणविक्रममक्रमेण ॥ ७७ ॥

अश्वोजगर्भरुचिराय विदर्भसुभ्रूः

तं गर्भरूपमपि रूपजितत्रिलोकम् ।

वैराग्यरुद्धमवलोकयति स भूपं

दृष्टिः पुरत्रयरिपोरिव पुष्यचापम् ॥ ७८ ॥

ते तां ततोऽपि चक्रुर्जगदंकदीपात्

अंशस्थलस्थितसमानविमानदण्डाः ।

स्पर्शायामात्मनेपदिनः सनन्तादुप्रत्ययः न लोकेत्यादिना षष्ठी-
प्रतिषेधात्तलम् इति कर्मणि द्वितीया । अस्य मेधातिथेर्मा-
हात्म्यमिति शेषः । किं ब्रूमः ? वक्तुमशक्यमित्यर्थः । तथाहि,
म मलद्य एष मेधातिथिश्च स्वहीपयोः पूज्यजम्बूहीपयोः
सीमनि सरिदीश्वरपूरस्य अश्विप्रवाहस्य पारे वेलायां परतीर-
रंखायां बलेन आक्रमणमेव विक्रमं पराक्रमं अक्रमेण योग-
पद्येन कर्तुं कीर्त्तिं प्रयोज्यकर्त्री समादिशतः स समादिष्ट-
वन्तो हीपान्तरेषु अपि अनयोः कीर्त्तिं मञ्चार इति भावः ॥७७॥

अश्वाजति । अथ एतत्वाक्यश्रवणानन्तरम् अश्वोजगर्भवत्
रुचिरा रम्या दृष्टिस्तद्दृक्कणेत्यर्थः । विदर्भसुभ्रूः वैदर्भी प्रशस्तौ
गर्भा गर्भरूपस्तं पूर्ववयमं युवानमपीत्यर्थः । प्रशंसायां
रूपम् । रूपजितत्रिलोकं रूपेण सौन्दर्येण जितास्त्रयो लोका
येन तं पुष्यचापेऽपीदं योज्यम् । भूपं मेधातिथिं पुष्यचापं
कामं पुरत्रयरिपोः इन्द्रस्य दृष्टिरिव वैराग्यरुद्धं वैराग्येण
अपरागेण रुद्धं परहयं यथा तथा अवलोकयति स अतिसुन्द-
रेऽपि तस्मिन् रात्रि न अनुरक्ता अभूत् इति भावः ॥७८॥

ते इति । अंशस्थलेषु स्थितः समानः एकरूपः विमान-

चण्डद्युतेरुदयिनीमिव चन्द्रलेखां
 सोत्कण्ठकैरववनीसुकृतप्ररोहाः ॥ ७९ ॥
 भूपेषु तेषु न मनागपि दत्तचित्ता
 विस्मैरया वचनदेवतया तथाथ ।
 वाणीगुणोदयदृणीकृतपाणिवीणा-
 निक्वाणया पुनरभाणि सृगेक्षणा सा ॥ ८० ॥
 यन्मौलिरत्नमुदितासि स एष जम्बू-
 द्वीपस्तदर्थमिलितैर्यवभिर्विभाति ।

दण्डो येषां ते समविभक्तभरा इत्यर्थः । ते धुर्याः तां भैमीं
 सोत्कण्ठायाः चन्द्रलेखीत्सुकायाः कैरववन्याः सुकृतप्ररोहाः
 भाग्यविलासाः उदयिनीं उदयोन्मुखीं चन्द्रलेखां जगदेकदीपात्
 चण्डद्युतेः चण्डांशोरिव जगदेकदीपात्ततो मेधातिथेरपि
 चक्षुः अपनिन्युः । सूर्यस्य तेजस एव चन्द्ररूपेण कुमुदानन्द-
 करत्वेन प्रसिद्धाः । वराहमिहिरः । यत्तेजः पितृधाम्नि शीत-
 महसः पाथोमये मण्डले संक्रान्तं कुमुदाकरस्य कुरुते काञ्चि-
 द्विकासंश्रियम् इति ॥७९॥

भूपेष्विति । तेषु भूपेषु द्वीपाधिपतिषु मनाक् ईषदपि
 न दत्तचित्ता असत्तान्तरङ्गा सृगेक्षणा सा भैमी अतएव
 विस्मैरया विस्मितया सहास्यया वा । न कपीत्यादिना रप्र-
 त्ययः । वाणीगुणोदयेन माधुर्यादिवाग्गुणप्रकर्षेण दृणीकृतः
 तिरस्कृतः पाणिवीणायाः हस्तस्थितविपश्चराः निक्वाणः ध्वनिः
 यया तथा वीणाधिकवाणीगुणया वचनदेवतया सरस्वत्या अथ
 पुनः अभाणि ॥ ८० ॥

यदिति । हे भैमि ! त्वं यस्य जम्बूद्वीपस्य मौलिरत्नं
 भूत्वा उदिता उत्पन्नासि स एष जम्बूद्वीपः तुभ्यं त्वदर्थं मिलि-

दोलायितेन बहुना भवभीतिकम्पः
 कन्दर्पलोक इव स्यात् पतितस्त्रुटित्वा ॥ ८१ ॥
 विश्वगृहतः परिजनैरयमन्तरीपैः
 तेषामधीश इव राजति राजपुत्रि ! ।
 हेमाद्रिणा कनकदण्डमयातपत्रः
 कैलासरश्मिचयचामरचक्रचिह्नः ॥ ८२ ॥

तैः युवभिः हेतुभिः विभाति । क इव ? भवभीत्या रुद्रभयेन
 कम्पः कम्पनशीलः अतएव बहुना अनेकेन दोलायितेन दोलनेन
 त्रुटित्वा स्यात् स्वर्गात् पतितः स्वमिन्द्रिये सुखे स्वर्गं शून्यबन्धी
 विहायसीति विश्वः । कन्दर्पलोकः कामजगदिवेत्युत्प्रेक्षा
 विभातीत्यन्वयो वा । कम्पं वस्तु बहुदोलनेन त्रुटितं शून्यमार्गात्
 पतति इति प्रसिद्धिः । सभास्थिताः सर्वे राजानः कन्दर्पतुल्या
 इति भावः ॥ ८१ ॥

विश्वगिति । हे राजपुत्रि ! अन्तर्गताः आपः येषां तान्नि
 अन्तरोपाणि प्लक्ष्मीपादीनि हीपोऽस्त्रियामन्तरीपमित्यमरः ।
 तैरेव परिजनैः विश्वक् समन्तात् गृतः । हेमाद्रिणा मेरुणा
 कनकदण्डं कनकमयदण्डम् आतपत्रं कनकातपत्रमेव यस्य मः
 मरोः शिरसि विशालत्वादन्वयत्र तन्त्वादेकस्यैव दण्डत्वेनातप
 त्रत्वेन च रूपणम् । कैलासस्य रश्मिचय एव चामरचक्रं चाम
 रजाल तच्चिह्नं यस्य सः अयं जम्बूद्वीपः तेषां द्वीपान्तराणा
 मधीश इव राजतीत्युत्प्रेक्षा । सिंहसद्वीपादयस्तु तस्य चतु
 र्दिक्षु परिहृता भूत्वा इव तिष्ठन्ति । सुमिह्निरिहस्य आतपत्रं
 कैलासपर्वतस्तु चामरचयरूपं राजचिह्नम् । अतो जम्बूद्वीपः
 नृपतिचिह्नवत्त्वात् राजा एव ॥ ८२ ॥

एतत्तद्वस्तुवणि ! राजति राजजम्बूः
 स्थूलोपलानिव फलानि विमृथ्य यस्याः ।
 सिद्धस्त्रियः प्रियमिदं निगदन्ति दन्ति-
 यूथानि केन तरुमारुरुहुः पथेति ॥ ८३ ॥
 जाम्बूनदं जगति विश्रुतिमेति मृत्स्ना
 कृत्स्नापि सा तव रुचा विजितश्चि यस्याः ।
 तज्जाम्बुवद्रवभास्य सुधाविधाम्बुः
 जम्बूः सरिद्धहति सीमनि कम्बु कण्ठ ! ॥ ८४ ॥

एतदिति । हे तरुणि ! एतस्य जम्बूद्वीपस्य तरुः चिह्नभूतो
 वृक्षः राजजम्बूः जम्बूविशेषः । अथो राजजम्बूः सुरभिच्छद
 इति वैजयन्ती । राजति । स्थूलोपलान् गण्डशैलानिव स्थितानि
 यस्याः जम्बूः फलानि विमृथ्य आलोच्य सिद्धस्त्रियः प्रियं स्वट-
 यितं दन्तियूथानि करिघटाः केन पथा तरुमारुरुहुरिति
 इदं वचो निगदन्ति गजप्रमाणानि तत्फलानीत्यर्थः । बुवि-
 शासिरित्यत्र बुवेरर्थग्रहणाद्देहिर्कर्मकत्वम् । अत्र जम्बूफलेषु
 दन्तिभ्रमोक्त्या भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ८३ ॥

जाम्बूनदमिति । कम्बोः शङ्खस्य कण्ठ इव कण्ठो यस्या-
 स्तस्याः सम्बुद्धिः । हे कम्बुकण्ठ ! अथवा हे रेखात्रयाञ्चित-
 ग्रीवे ! रेखाञ्चितग्रीवा कम्बुग्रीवेति कथ्यते इति हँलायुधः ।
 अङ्गात्रकण्ठेत्यादिना डीष् । तेषां पूर्वाक्तानां जाम्बुवानां
 जम्बूफलानां द्रवात् रसाद्गवा तद्गवा जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बु-
 वमित्यमरः । फले लुक् जम्बु वेति विकल्पादालुक् ।
 सुधायाः विधेव विधा प्रकारो येषां तानि तद्विधानि तत्प्र-
 काराणि चम्बु यस्याः सा सुधाविधाम्बुः जम्बुास्या सरित् चम्बु
 जम्बुद्वीपस्य सीमनि वहति प्रवहति किञ्च यस्याः जम्बुनद्याः

तस्मिन् जयन्ति जगतीपतयः सहस्रम्
 अस्मान्शुसान्द्ररिपुतद्वनितेषु तेषु ।
 रभोरु ! चारु कतिचित्तव चित्तबन्धि-
 रूपान्धिरूपय मुदाहमुदाहरामि ॥ ८५ ॥
 प्रत्यर्थीयौवतवतंसतमालमालो-
 मीलत्तमःप्रकरतस्करशौर्ष्यं सूर्य्यं ।
 अस्मिन्नवन्तिनृपती गुणसन्ततीनां
 विश्रान्तिधामनि मनो दमयन्ति ! किं ते ? ॥ ८६ ॥

सम्बन्धिनो कृतज्ञा समस्ता सा प्रसिद्धा मृतज्ञा प्रशस्त-
 मृत्तिका मृत्मृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्ता मृतज्ञा च मृत्तिका
 इत्यमरः । मञ्जौ प्रशंसायामिति सप्रत्ययः । तव रुचा
 शरीरकास्था विजितस्य निर्जितशोभं नपुंसकं ऋस्वः । जम्बू-
 नद्यां भवं जाम्बूनदं सुवर्णमिति जगति विश्रुतिं विख्याति-
 मिति । तथाच विश्वपुराणम् । तीरभूस्तत्र संप्राप्य शुद्धवातवि-
 शाधिता । जाम्बूनदाख्यं भवति सुवर्णं देवभूषणम् ॥ ८४ ॥

तस्मिन्निति । रभे कदलिस्तम्भाविव ऊरु यस्याः सा रभोरुः
 ऊरुत्तरपदादौपस्य इत्यूहप्रत्ययः । तस्याः सम्बन्धिः । नदी-
 ऋस्वः । हे रभोरु ! तस्मिन् जम्बूद्वीपे जगतीपतयः भूपतयः
 सहस्रं जयन्ति । अस्मैः शोणितैः अमृभिः वाप्यैश्च यथासङ्गं
 मान्द्राः मित्नाः रिपवः तद्वनितश्च येषां तेषु हतारिषु इत्यर्थः ।
 तेषु भूपेषु मध्ये कतिचित् कांश्चित् चित्तबन्धि चित्तघात्रि
 रूपं येषां तान् मनोहारिमौन्दर्यान् भूपान् अहम् उदाह-
 रामि कथयामि । मुदा इषेण चारु निरूपय सम्यगवधारय
 ॥ ८५ ॥

प्रत्यर्थीति । हे दमयन्ति ! प्रत्यर्थिनां यौवतं युवति-

नत्रानुतीरवनवासितपस्त्रिविप्रा
 सिप्रा तवोर्मिभुजवा जलकेलिकाले ।
 आलिङ्गनानि दधती भविता वयस्या
 हास्यानुबन्धरमणीयसरोरुहास्या ॥ ८७ ॥
 अस्याधिश्य्य पुरमुख्यिनी भवानी
 जागर्त्ति या सुभगयौवतमौलिमाला ।

समूहः भिक्षादित्वादण्प्रत्ययः । तस्य वतंसाः शिरोभूषण-
 भूतास्तमालमालाः तमालदलसमूहास्ता एव उन्मीलित-
 मांसि उद्गच्छदन्धकाराः तेषां प्रकरस्य समूहस्य तस्करम् अप-
 हारकं यत् शौच्यं तत्र सूर्ये । सूर्यो यथा अन्धकारं अपनयति
 तथा एष नृपतिः शत्रुपत्नीनां वैधव्यसम्पादनेन कर्णभूषणभूत-
 तमालमालां अपनयति । गुणसन्ततीनां गुणसम्पदां विश्रान्ति-
 धामनि विश्रामस्थाने अस्मिन् अवन्तिनृपती अवन्तिनाथे तं
 मनः किम् ? ॥ ८६ ॥

• तचेति । तत्र अवन्तिदेशे अनुतीरं तीरे विभक्त्यर्थे वायस्य
 चायाम इति वा अव्ययीभावः । तदनानि यावत्तीरमायता-
 नीत्यर्थः । तद्वासिनस्तपस्त्रिनो विप्रा यस्यां सा सिप्रा नदी
 तव जलकेलिकाले जर्मिरेव भुजा तथा आलिङ्गनानि दधती
 कुर्वती तथा हास्यं विकासस्मितञ्च तदनुबन्धेन तद्योगिन रम-
 षोयं सरोरुह मेवान्यत्र तदिति वा आस्यं यस्याः सा सती
 वयस्या भविता सखी भविष्यति । यथा सहास्यवदना सखी
 केलिसमये बाहुभ्यां आलिङ्गति तथा शिप्रापि त्वां आलिङ्गि-
 ष्यति इति समासोक्तिः अलङ्कारः ॥ ८७ ॥

अस्मेति । भवस्य पत्नी भवानी पार्वती इन्द्र वरुह भवे-
 स्वादिना ङीष्नुमाभमच्च । अस्म अवन्तिनाथस्य उज्ज्विनी

पत्यार्हकायघटनाय शृगाक्षि ! तस्याः
 शिष्या भविष्यसि चिरं वरिवस्त्रयापि ॥ ८८ ॥
 निःशङ्कमङ्कुरिततां रतिवत्तमस्य
 देवः स्वचन्द्रकिरणामृतसेचनेन ।
 तत्रावलोक्य सुदृशां हृदयेषु रुद्रः
 तद्देहदाहफलमाप स किं न विद्मः ॥ ८९ ॥

पुरमधिगम्य अधिष्ठाय अयङ् इकिङ्ङित्ययङ् आदेशः अधि-
 शोङ्खासां कर्मेति अधिकरणस्य कर्मत्वम् । जागर्त्ति प्रका-
 शते या भवानी सुभगस्य पतिवत्तमस्य यौवतस्य युवतिममू-
 हस्य मौलिमाला शिरोभूषणम् । हे शृगाक्षि ! पत्या भर्त्ता मह
 अहं कायस्याहेकायः अहं नपुंसकामिति समासः । तस्य घट-
 नाय तस्या भवान्वाः चिरं वरिवस्त्रया परिचर्यया नमोवरिव-
 चित्रदः क्वच् अपत्ययादिति स्त्रिया मकारप्रत्यये टाप् ।
 शिष्यापि भविष्यसि न केवलं पूर्वोक्तसिप्राविहारादि सम्य-
 क्षिरं व किन्तु सर्वसौभाग्यभूतं भवानीशिष्यत्वमपि ते भवि-
 ष्यतीतित्यर्थः । भवानीवत् पत्या सह तव क्षणमपि विरहो न
 भविष्यतीति भावः ॥ ८८ ॥

निःशङ्कमिति । तत्र उच्ययिष्यां स देवो रुद्रो महाकाल-
 नाथः । सुदृशां तत्रत्यानां स्त्रीणां हृदयेषु अन्तःकरणेषु
 स्वचन्द्रकिरणामृतसेचनेनैव निखचूडामभिभूतचन्द्रकिरणा-
 मृतवर्षेण रतिवत्तमस्य कामस्य निःशङ्कं निर्भयं यथा तथा
 अङ्कुरिततां सञ्जाताङ्कुरत्वं पुनश्चत्पन्नत्वमिति यावत् चन्द्रभासां
 आरोहीपकत्वादिति भावः । अयसीक्य तस्य कामदेहदाहस्य
 स्वहृतस्य किं फलं आप प्राप ? न विद्मः क्वदन्धस्य कामस्य
 काशिरश्मिन्कासेकादेव दन्धवदरादिवत् पुनः स्वहृत्तथा

आगःशतं विदधतोऽपि समृद्धकामा
 नाधीयते परुषमक्षरमस्य वामाः ।
 चान्द्री न तत्र हरमौलिशयालुरेका
 नाध्यायहेतुतिथिकेतुरपैति लेखा ॥ ८० ॥
 भूपं व्यलोकत न दूरतरानुरक्तं
 सा कुण्डिनावनिपुरन्दरनन्दना तम् ।

प्रादुर्भावे स्वप्रयासस्य किं प्रयोजकं वक्ष्यतीत्यर्थः आपद्व्यत्र
 आह इति पाठान्तरम् । विषमालङ्कारः ॥ ८८ ॥

आग इति । समृद्धकामाः नित्यप्रदीप्तमन्मथाः । अत-
 एव वामाः वक्रशीला अपि स्त्रियः प्रतीपदर्शिनी वामा इत्य-
 मरः । आगसाम् अपराधानां शतं विदधतः कुर्वाणस्वापि
 अस्य राज्ञः सम्बन्धे परुषमक्षरं निष्ठुरवाक्यं नाधीयते न
 पठन्ति न जल्पन्तीत्यर्थः । अत्र हेतुमाह तत्रोच्चयिन्याम् अन-
 ध्यायहेतुतिथेः शुक्लप्रतिपदः केतुश्चिह्नभूता हरमौली शयालुः
 स्थायुका आलुचिति शीङ् ग्रहणादालुच् । एका चान्द्री रेखा
 नापैति तत्र हरशिरोगतैकेन्दुकलानित्ययोगात् सर्वासामपि
 तिथीनां शुक्लप्रतिपदत्वेन परुषाक्षरश्रुतीनां नित्यानध्याय-
 हेत्वर्थः तत्र नित्यमन्निहितहरशिरश्चन्द्रिकोद्दीपित-मन्मथा-
 म्मितया खण्डितादयोऽपि नायिकाः शतशोऽपराध्यन्तम् अपि
 एनं परुषम् आभाषितुं नोत्सहन्त इति भावः । प्रतिपत् पाठ-
 शीलानां विद्येव तनुत्सं गता इति वचनात् । प्रतिपदि पाठ-
 निषेधात् तत्र च नगर्थ्यां प्रत्यहं हरशिरःस्थितचन्द्रकलैक
 स्थित्या प्रतिपत्कुण्डा स्त्रियः भर्तृसमीपे परुषाक्षरपाठं न
 कुर्वन्ति इति भावः । ॥८०॥

भूपमिति । कुण्डिनावनिपुरन्दरस्य कुण्डिनप्रधानभूमी-

अन्धानुरागविरसेन विलोकनाद्वा
 जानामि सम्भगविलोकनमेव रम्यम् ॥ ८१ ॥
 भैमीकृतानि शिविक्रमधरे वहन्तः
 साक्षात् वक्ष्यपि कथञ्चन जानते स्म ।
 अश्रुस्तबाधि सविधस्थितसंमुखीव-
 भूपालभूषणमधिप्रतिविम्बितेन ॥ ८२ ॥
 भैमीमवापयत अन्यजनस्तदन्धं
 नक्षत्रमिव चितितलं रघुवंशदीपः ।

अथ भौमभूषणं नन्दना दुहित्वा नन्दादित्वात् ख्युट् प्रत्यये
 टाप् । सा दम्यन्ती दूरतरा नुरक्तं अत्यनुरागिणमपि तं भूषं
 न व्यलोकत नैषत अचैतदेव वरमित्वाह । अन्धानुरागात्
 अन्धस्मिन् अनुरक्ततया विरसेन अपरागेण विलोकनात् अत्र-
 हया दर्शनापेक्षया सम्भगत्वन्तमविलोकनमेव अदर्शनमेव
 रम्यं चेष्टं समीचीनम् इति जानामि ॥ ८१ ॥

भैमिति । शिविक्रमधरे अधरप्रदेशे वहन्तो वोढारो
 भैमीकृतानि भैमीचेष्टितादि कथञ्चन कथञ्चिदपि साक्षात्
 प्रत्यक्षं न जानते स्म यद्यपि न अजानन्त एव यद्यपीत्यवधारण
 इति केशवः । तथापि सविधे स्थितेषु सन्मुखं दर्शनमेष्विति
 नक्षुब्धीनेषु साक्षुब्धे न प्रतिविम्बयाह्वित्यर्थः । यथासुखस-

दर्शनं इति अप्रत्ययः । भूपालस्वावन्तिराजस्य भूष-
 णमधिषु प्रप्रतिविम्बितेन भैमीप्रतिविम्बकारणेन अश्रुः अश्रुः
 मितुः अहितवन्त इति यावत् । जानन्तेसिंष्ट् ॥ ८२ ॥

भैमीति । अन्यजनो वाहनजनः गाङ्गेयं ईम तद्वत् पीत
 हरिद्रावर्चम् अन्धत्र गाङ्गेयेन भीक्षेण पीतं पानकर्माभूत्
 पीतं स्नात् पीतगौरवोरिति विष्णुः । अश्रुः अश्रुः अश्रुः

गाङ्गेयपीतकुचकुम्भयुगाच्च हार-
 चूडासमागमवशेन विभूषिताच्च ॥ ८३ ॥
 तां मत्स्यलाञ्छनदराश्रितचापभासा
 नीराजितभ्रुवमभाषत भाषितेशा ।
 व्रीडाजडे ! किमपि रूपय चेतसा चेत्
 क्रीडारसं वहसि गौडविडोजसीह ॥ ८४ ॥
 एतद्यशोभिरमलानि कुलानि भासां
 तथ्यं तुषारकिरणस्य दृणीकृतानि ।

गाङ्गेयो गुह्य भीष्मयोरिति वैजयन्तो । तादृक् कुचकुम्भयुगं
 यस्याः तां हाराः मुक्ताहाराः चूडा बाहुविभूषणाः चूडा बाहु-
 विभूषण इति विश्वः । अन्यत्र हरस्येयं हारी चूडा शिखा
 हारचूडा पुंवत् कर्मधारय जातीयदेशेऽपि पुंवद्भावः ।
 तत्समागमवशेन तद्योगबलेन विभूषिताच्च भैमीं रघुवंशदीपो
 भगीरथो गङ्गां भागीरथीं क्षितितलमिव ततोऽन्यं नृपमवा-
 पयत निनाय आप्नोतेत्यन्ताङ्गडि णिचञ्चेति तद् । उपमा-
 लङ्कारः ॥ ८३ ॥

तामिति । भाषितानां वाचाम् ईशा अधिष्ठात्री वाग्दे-
 वता सरस्वती मत्स्यलाञ्छनस्य कामस्य दराश्रितस्य किञ्चि-
 त्कामितस्य चापस्य भासा कान्था नीराजिते निर्मञ्छिते कामो-
 दीपिके भ्रुवौ यस्याः तां भैमीम् अभाषत किमिति हे व्रीडा-
 जडे ! लज्जालसे ! चेतसा इह गौडविडोजसि गौडदेवेन्द्रे
 गौडराशि क्रीडारसं क्रीडारागं वहसि चेत् किमपि रूपय
 किञ्चित् सूचय ॥ ८४ ॥

एतदिति । एतस्य राशौ यशोभिः तुषारकिरणस्य इन्द्रोः
 अमलानि भासां कुलानि कान्तिद्वन्द्वानि दृणीकृतानि निर्म-

स्थाने ततो वसति तत्र सुधाङ्गुसिन्धौ
 रङ्गुस्तदङ्गुरवनीकबलाभिलाषात् ॥ ८५ ॥
 चालिङ्गितः कमलवत्करकखयाऽयं
 श्यामः सुमेरुगिरयेव नवः पयोदः ।
 कन्दर्पमूर्ध्वं हृदयमण्डनचम्यकाल-
 म्दामत्वदङ्गुलिक्वचित्कृतचकास्तु ॥ ८६ ॥
 एतेन सङ्गु खमिलत्कारिकुम्भमुक्ताः
 कौचेयकाभिहतिभिर्विबभुर्विमुक्ताः ।

न्यगुप्तेन तुच्छीकृतानि दृणत्वं प्रापितानि तथ्यं मत्स्यम् । ततः
 दृषीकरणादेव रङ्गुः अङ्गुमृगः दृषाङ्गुरवनीकबलेषु दृषाङ्गुर-
 पूरणासेषु अभिलाषादेव सुधाङ्गुसिन्धौ अमृतोदकश्लाघ्यं
 इन्दौ वसतीत्युत्पे चा स्थाने युक्तं युक्ते हे साम्प्रतं स्थाने इत्य-
 मरः । दृषोदकमम्यकखले मृगास्तिष्ठन्तीति ॥ ८५ ॥

चालिङ्गित इति । कमलवन्तौ पद्मरंखायुक्तौ करौ पाणी
 यस्व सः शैषिकः कप् । अन्यत्र कमलवन्तौ जलवन्तस्तदा-
 रब्धाः करका वर्षोपला यस्मिन् सः । सलिलं कमलं जल-
 मित्वमरः । श्यामः उभयत्र श्यामवर्णः स पयोदः सुमेरोः
 गिरयेव नृपः चालिङ्गितः सन् कन्दर्पस्य
 मूर्ध्वं हृदयाणां केशानां मण्डनं यच्चम्यकस्रगिव दाम गुणस्तदिव
 त्वदङ्गं यस्व स हृद्या कान्था कञ्चुकितः मञ्जातकञ्चुकः चकास्तु
 प्रकाशतु दीप्यताम् । सुमेरुगिरिः श्यामवर्षं मेघम् प्राप्य
 यथा शोभते तथा पीतवर्षा त्वं कृष्णवर्षम् एनं नृपतिं स्त्रीकृत्य
 शोभिता भविष्यसि इति भावः ॥ ८६ ॥

एतेनेति । एतेन राज्ञा कौचेयकाभिहतिभिः अस्मिन्नातेः
 कुल कुलिषी धीवाभ्यसास्त्रालङ्कारिण्यति दकञ् प्रत्ययः । विमुक्ताः

एकादशः सर्गः ॥

एतद्भुजोभृशनिःसहया विकीर्णाः
 प्रस्त्रेदविन्दव इवारिनरेन्द्रलक्ष्मणा ॥ ६७ ॥
 आश्चर्यमस्य ककुभामवधीन्वापत्
 आजानुगाङ्गुजयुग्मादुदितः प्रतापः ।
 व्यापत् सदाशयविसारितसप्ततन्तु-
 जन्मा चतुर्दश जगन्ति यशःपटश्च ॥ ६८ ॥
 औदास्यसम्बिदवलम्बितशून्यमुद्राम्
 अस्मिन् दृशोर्निपतितामवगम्य भैम्याः ।

विचित्राः सम्मुखं यथा तथा मिलतां संगच्छन्मानानां करिणां
 कुम्भेषु मुक्ता मौक्तिकानि एतस्य राज्ञो भुजोभणो भुजप्रता-
 पस्य भृशं न सहत इति निःसहा असहा पचाद्यच् । तथा
 भुजोभसन्तप्रयेत्यर्थः । अरिनरेन्द्राणां लक्ष्मणा विकीर्णाः
 विसृष्टाः प्रस्त्रेदविन्दव इव विवभुरित्युत्प्रेक्षा ॥ ६७ ॥

आश्चर्यमिति । अस्य राज्ञः आजानु जानुपर्यन्तं गच्छ-
 तीति आजानुगात् अदूरगामिन इत्यर्थः । भुजयुगात् उत्थितः
 प्रतापः ककुभाम् अवधीन् दिगन्तान् अवापत् किञ्च सता शुद्धेन
 शयेन चित्तेन विसारितेभ्योऽनुष्ठितेभ्यः सप्ततन्तुभ्यः क्रतुभ्यः
 सप्ततन्तुर्मखः क्रतुरित्यभरः । अन्यत्र सदा सर्वदा शयेन पाणिना
 विसारितेभ्यः प्रसारितेभ्यः सप्तभ्यः तन्तुभ्यः जन्म यस्य सः
 यशःपटः चतुर्दश जगन्ति व्यापत् व्यानशे इति आश्चर्यम् अत्रा-
 त्यन्तादूरगामिनः कारणात् अतिदूरगामियशसः तन्तुसप्तका-
 चतुर्दशभुवनव्यापि-यशःपटस्योत्पत्त्या विरुद्धकार्योत्पत्तिलक्षणो
 विषमालङ्कारः । क्रत्वनुष्ठानं दिगन्तविश्रान्तकीर्त्तिसम्प-
 त्तिश्च जानुबाहुत्वस्य फलमिति भावः ॥ ६८ ॥

औदास्येति । जनीं बध्नुं बहन्ताति जन्या सा जनताः

स्वेनैव जन्यजनतान्यमजीगमत्तां
 सुभ्रं प्रतीकृतविभावनमेव वाचः ॥ ८८ ॥
 एतां कुमारनिपुणां पुनरप्यभाषीत्
 वाणी सरोजसुखि ! निर्भरमारभस्व ।
 अस्मिन्नसंकुचितपङ्कजसस्यशिक्षा-
 निष्ठातदृष्टिपरिरम्भविजृम्भितानि ॥ १०० ॥

जनसमूहश्च षष्ठीसमासे असामर्थ्यात्तदस्तविध्यभावाच्च विशेष-
 षणसमासः । अस्मिन् गौडभूपे निपतितां भैम्बा दृशोः
 चक्षुषोः सम्बन्धिनीं उदास्त इत्युदासा पचाद्यच् । स्त्रियां
 टाप् । तस्या भाव औदास्यमौदासीन्यं ब्राह्मणादेः आकृति-
 गणत्वात् षड् । औदास्यसम्बिदा उपेक्षाबुद्ध्या अवलम्बितां
 शून्यमुद्रां निःस्पृहावस्थानत्वम् अवगम्य स्वेनैव स्वतएव वाचं
 विनैव तां भैमोम् अन्यं नृपम् अजीगमत् गमितवती गमिणीं
 चड् । तथाहि सुभ्रं विभ्रं प्रति इङ्कृतविभावनमाकारप्रकटनमेव
 वाचः प्रेरणानि स्वामीङ्कृतस्य हि किं तद्वाग्भिरित्यर्थः ॥८८॥

एतामिति । वाणी कुमारी च सा निपुणा च तां
 कुमारनिपुणां कुमारश्रमणादिभिरिति समासः । स्त्रियां
 पुंश्रित्वादिना पुंवद्भावः । अथवा कोः पृथिव्याः मारे कन्दर्प-
 भूते नक्षे इत्यर्थः निपुणां आसक्तां एतां भैमीं पुनरप्यभाषीत्
 अत्रोचत् हे सरोजसुखि ! अस्मिन् नृपे असंकुचितेन विक-
 मितेन पङ्कजेन सह सस्यशिक्षायां मैत्रीकरणे निष्ठातया कुश-
 लया तस्मद्दृश्या इत्यर्थः । निजदीभ्यां ज्ञातेः कौशल इति
 षत्वम् । इच्छा परिरम्भविजृम्भितानि आसिङ्गनवेष्टितानि
 निर्भरं माठम् आरभस्व कुह एनं पश्येत्यर्थः ॥ १०० ॥

प्रत्यर्थिपार्थिवपयोनिधिमाथमन्य-
 पृथ्वीधरः पृथुरयं मथुराधिनाथः ।
 अश्मशुजातमनुयाति न शर्वरीशः
 श्यामाङ्ककर्बुरवपुर्वदनाजमस्य ॥ १०१ ॥
 बाले ! ऽधराधरितनैकविधप्रबाले !
 पाणौ जगद्धिजयकार्मणमस्य पश्य ।
 ज्याघातजेन रिपुराजकधूमकेतु-
 तारायमाणमुपरम्य मणिं किण्णेन ॥ १०२ ॥

प्रत्यर्थीति । अयं पुरोवर्त्ती नृपः प्रत्यर्थिपार्थिवपयोनि-
 धिमाथे वैरिभूपाञ्चिमन्यने मन्यपृथ्वीधरो मन्याचलः मन्दरः
 अतिवीर इत्यर्थः । पृथुर्महान् मथुराधिनाथो मथुरानगरीशः
 अश्मशु जातमस्य तज्जातश्मशु तत्र भवतीति अश्मशुजातम्
 आहिताभ्यादित्वाङ्घ्रिष्ठायाः परनिपातः । अस्त्रं रात्रः अनु-
 भ्रमश्मशु मुखान्जं मुखपद्मं श्यामेन अङ्गेन कलङ्गेन कर्बुरवपुः
 शवलाङ्गः शर्वरीशः चन्द्रः नानुयाति नानुकरोति सकलङ्क-
 निष्कलङ्कयोः कुतः साम्यमिति भावः । अश्मशुजातम् इति
 वयः सन्धौ वर्त्तमानः एष तत्र वरणधीम्य इति त्वात्-
 पर्यम् ॥ १०१ ॥

बाल इति । अधरेण ओष्ठेन अधरिता अधरोक्तता नैक-
 विधा अनेकविधा नङ् समासः । प्रवालाः विद्रुमपद्मवहूपा
 वया सा हे तथाविधे ! बाले ! अस्त्रं मथुरेश्वरस्य पाणौ
 जगद्धिजयस्य कार्मणं वशीकरणीषधं ज्याघातजेन किण्णेन
 त्विना उपरम्य उपरागं प्राप्य रिपोः शत्रुभूतस्य राजकस्य
 राजसमूहस्य धूमकेतुतारायमाणं धूमकेत्वाख्यनक्षत्रवदाचरन्तं

एतद्भुजारणिसमुद्भवविज्ञामाम्नि-
 चिह्नं धनुर्गुणकिणः खलु धूमरेखा ।
 जातं ययारिपरिषद्मशकार्थयानु-
 विज्ञावणाय रिपुदारदृगस्वुजेभ्यः ॥ १०३ ॥
 श्यामीकृतां मृगमदैरिव मायुरीणां
 धीतैः कलिन्दतनयामधिमध्वदेशम् ।
 तद्राप्तकालियमहाङ्गदनाभिगोभां
 रोमावलोमिव विलोकयितासि भूमेः ॥ १०४ ॥

तद्दुपप्लवायमानमित्यर्थः । आचारकण्डस्ताप्तः शानच् ।
 मणिं कङ्कणमणिक्यं पश्य ॥ १०२ ॥

एतदिति । एतस्य राज्ञो भुजाया एव अरसेः निर्मन्व्यका-
 ष्ठाक्षमुत्सृज्य स्व समुत्पन्नस्य विक्रमान्नेः चिह्नमनुमापकं
 लिङ्गं निर्मन्व्यदारुणि त्वरणिर्हयोरित्यमरः । धनुर्गुणकिणो
 ज्वाघ्रातरेखा धूमरेखा खलु ? कुतः यया धूमरेखया अरि-
 परिषदो अरिसङ्घास्ता एव मशकार्थदर्थया तच्चिह्नमर्थयया
 जातं भावे ऋः । अर्थोऽभिधेयरेवस्तु प्रयोजननिवृत्तिष्वित्य-
 मरः । अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या ।
 किञ्च रिपुदाराणां दृगस्वुजेभ्यो नयनारविन्देभ्योऽनुविज्ञाव-
 ञ्चाय वाच्योद्गमाय जातं धूमकतूदयाद्राजशोको धूमोत्पीड-
 नादनुस्रावश्चेति भावः ॥ १०३ ॥

श्यामीति । मायुरीणां मथुरानगरीजातस्त्रीणां तत्र
 जात इत्यन्प्रत्यये ङीप् । धीतैर्जसक्रीडासु चास्मितैर्मृग-
 मदैः कस्तूरिकाभिरेवेत्युत्प्रेक्षा । श्यामीकृतां मध्वदेशे अधि-
 मध्वदेशविशेषे अवलम्बे च विभक्त्यर्थोऽव्ययीभावः । श्यामा
 प्राप्ता कालियस्य कालियनागस्य महाङ्गद एव ऋभिः तस्याः

गोवर्धनाचलकलापिचयप्रचार-
निर्वासिताहिनि घने सुरभिप्रसूने ।
तस्मिन्ननेन सह निर्विश निर्विशङ्कं
' वृन्दावने वनविहारकुतूहलानि ॥ १०५ ॥
भावी करः कररुहाङ्गुरकोरकोऽपि
तद्वह्निपल्लवचये तव सौख्यलक्ष्यः ।
अन्तस्त्वदास्य हृतसारतुषारभानु-
शोभानुकारिकरिदन्तजकङ्कणाङ्कः ॥ १०६ ॥

शोभा यया ताम् अतएव भूमेः रोमावलिमिव स्थितामित्यु-
त्प्रेक्षा कलिन्दतनयां कालिन्दीं तत्र मथुरायां विलोकयि-
तासि विलोकयिष्यसि ॥ १०४ ॥

गोवर्धनेति । गोवर्धनाचले ये कलापिचयाः केकिव्रजाः
तेषां प्रचारेण सञ्चारेण निर्वासिताहिनि निष्कासितभुजङ्ग-
मण्डले सुखसञ्चार इत्यर्थः । घने सान्द्रे निरातपे इत्यर्थः ।
सुरभिप्रसूने फलकुसुमसमृद्ध्या विहारयोग्ये इत्यर्थः । तस्मिन्
प्रसिद्धे यत्र पुरा गोपालमूर्तिः कृष्णो विजहारिति भावः ।
वृन्दावने वृन्दास्थे वने अनेन राज्ञा सह निर्विशङ्कं विस्रब्धं
वनविहारकुतूहलानि वनक्रीडासुखानि निर्विश भुङ्क्ष्व
निर्वेशी भृतिभोगयोरित्यमरः । साभिप्रायविशेषणत्वात् परि-
करालङ्कारः ॥ १०५ ॥

भावीति । त्वदास्येनानेन हृतसारस्य हृतकान्तिसर्वस्वस्य
तुषारभानोः चन्द्रस्य या शोभा पराजयनिमित्ता पाण्डुष्वाया
तदनुसारी तत्सदृशो यः करिदन्तस्तज्जः कङ्कणमङ्कशिङ्गं यस्य
सः तव करः कररुहा नखाः अङ्गुरा इवेत्युपमितसमासः ।
त एव कोरकाः कलिकाः यस्य सोऽपि सन्नित्यर्थः । तद्वह्निप-

तज्जः त्रमाञ्च सुरतान्तमुदा नितान्तम्
 उत्कण्ठके स्तनयुगे तव सञ्चरिष्णुः ।
 खञ्जन् प्रभञ्जनजनः पथिकः पिपासुः
 पाता कुरङ्गमदपङ्किलमप्यशङ्कम् ॥ १०७ ॥
 पूजाविधौ मखभुजामुपयोगिनो ये
 विहत्कराः कमलनिर्मलकान्तिभाजः ।
 लक्ष्मीमनेन दधताऽनुदिनं वितीर्णै-
 स्ते हाटकैः स्फुटवराटकगौरगर्भाः ॥ १०८ ॥

श्रवचये हृन्दावनलताकिसलयजाले अन्तर्मध्ये सीस्थेन अना-
 यासेन लक्ष्मीऽदुर्यङ्गो भावी । अत्र पल्लवापचयकाले तत्साट-
 श्चाक्षन्दिग्धस्य भैमीकरस्य दन्तवलयेन निश्चयात्निश्चयान्तः
 सन्देहालङ्कारः ॥ १०६ ॥

तज्ज इति । तस्मिन् हृन्दावने जातः तज्जः सप्तम्यां जन-
 डः सुरतान्ते मुदा आनन्देन नितान्तमुत्कण्ठके उत्पुलकं च
 तव स्तनयुगे सञ्चरिष्णुः सञ्चरणशीलः खञ्जन् खंडन् विकल्पं
 गच्छन्नित्यर्थः । खञ्जेर्गतिवैकल्यार्थाद्भटः शत्रादेशः गतावि-
 श्वमुत्पत्तौ विकलायान्तु इयं खञ्जति खंडतीति भट्टमन्त्रः ।
 पिपासुः ढषितः पथिकः सदागतिः अध्वगमनश्रान्तश्च प्रभञ्जनो
 बाहुः स एव जनः कुरङ्गमदेन सृगमदेन पङ्किलं सपङ्कमपि
 त्रमाञ्चु स्वेदोदकम् अशङ्कम् असङ्कोचं निर्विचारं यथा तथा
 पाता प्रास्वति स्वेदं हरिष्यतीत्यर्थः । पिबन्तः कर्त्तरि लुट् ।
 यथातिश्रान्तः पात्रः कण्ठकाञ्छिष्टदेशस्यमपि पङ्किलमाप-
 नसं प्रावेशेन स्त्रीदरपूरं पिबति तद्ददिति भावः ॥ १०७ ॥

पूजति । मखभुजां देवानां पूजाविधौ यन्नादिकर्मणि
 ण्योगिनः प्रतिग्रहोपकारिणो वे विदुषां कराः पाचयः

वैरिन्धियं प्रति नियुञ्जनाप्रु वन् यः
 किञ्चित् दृष्यति धरावलयेकवीरः ।
 स त्वामवाप्य निपतन्मदनेषुहृन्द-
 स्यन्दीनि दृष्यतु मधूनि पिवन्निवायम् ॥ १०६ ॥
 तस्मादियं क्षितिपतिक्रममस्यमानम्
 अध्वानमैक्षत नृपादवतारिताक्षी ।

कमलानां या निर्मलकान्तिस्तद्भाजः ते विद्वत्कराः लक्ष्मीं
 दधता श्रीमता अनेन राज्ञा अनुदिनं वितीर्णैः दत्तैर्हाटकैः
 सुवर्णैः स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकमित्यमरः ।
 स्फटाः उज्ज्वलाः वराटकाः कर्णिकाः बीजकोशो वराटकः
 कर्णिका कर्णिकश्चेति वैजयन्ती । तैः गौराः पीता अरुणा
 वा गर्भा अभ्यन्तराणि येषां ते कृता इति शेषः । गौरोऽरुणो-
 ऽसिते पीत इति विश्वः । कमलानां कर्णिकावत्पाणिकम-
 लानां हाटकैस्तद्वत्त्वं सम्पादितमित्यर्थः । अति दानशीलोऽयं
 नृपतिरिति भावः ॥ १०६ ॥

वैरिति । धरावलये भूमण्डले एकवीरो यो मथुरापतिः
 वैरिन्धियं प्रत्यर्थिलक्ष्मीं शत्रुलक्ष्मीमधिकृत्य नियुञ्जं बाहुयुद्धम्
 आलिङ्गनमिति यावत् नियुञ्जं बाहुयुद्धं स्यादित्यमरः । तदना-
 प्रु वन् किञ्चित् ईषदपि न दृष्यति न तद्दिना सन्तुष्यतीत्यर्थः ।
 स नियुञ्जप्रियोऽयं राजा त्वाम् अवाप्य निपततां मदनेषूष्णाम्
 कन्दर्पबाणभूतानां कुसुमानां हृन्दात् स्यन्दन्त् सवन्तीति
 तत् स्यन्दीनि मधूनि मकरन्दान् पिवन्निव दृष्यतु अत्र मदनेषु-
 भूतकुसुममधुपानोत्सृष्ट्या तेषामिवेषूष्णान्त्वत्समागमात् गाढा-
 मन्दकारित्वप्रतीतेः अलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ १०६ ॥

तस्मादिति । इयं भैमी तस्मात् नृपात् अवतारिताक्षी

तद्भावबोधबुधतां निजचेष्टयैव
 व्याचक्षते स शिविकानयने नियुक्ताः ॥ ११० ॥
 भूयोऽपि भूपमपरं प्रति भारती तां
 त्रस्यश्चमूरुचलचक्षुषमाचक्षते ।
 एतस्य काशिनृपतेस्त्वमवेक्ष्य लक्ष्मीम्
 अस्मीमुदं जनय स्वप्नमञ्जुनेत्रे ! ॥ १११ ॥
 एतस्य सावनिभुजः कुलराजधानी
 काशी भवोत्तरणधर्मतरिः स्मरारः ।
 यामागता दुरितपूरितचेतसोऽपि
 पापं निरस्य चिरजं विरजीभवन्ति ॥ ११२ ॥

निवारितदृष्टिः सती क्षितिपतीनां गन्तव्यनृपाणां क्रमेणानु-
 पूष्या गम्यमानम् अध्वानम् ऐक्षत अथ शिविकानयने नियुक्ताः
 शिविकावाहिनः तस्या भावबोधे अभिप्रायज्ञानं बुधतां
 पाण्डित्यं निजचेष्टया अम्यतो नयनक्रिययैव व्याचक्षते स
 ज्ञापयामासुरित्यर्थः ॥ ११० ॥

भूयोऽपीति । भारती सरस्वती भूयोऽप्यपरं भूपं राजानं
 प्रति लक्ष्मीकृत्य त्रस्यश्चमूरुचलचक्षुषं चकितहृदिस्वचलाक्षीं तां
 भैमीम् आचक्षते किमिति ? हे स्वप्नमञ्जुनेत्रे ! स्वप्ननाक्षि !
 मञ्जुलाक्षीत्यर्थः । एतस्य काशिनृपतेः काशिराजस्य लक्ष्मीं
 शोभाम् अवलोक्य अस्त्वोः चक्षुषोः मुदं हर्षं जनय सम्पादय
 ॥ १११ ॥

एतस्त्रेति । स्मरारः संसारार्णवकर्णधारस्य सम्बन्धिनी
 भवोत्तरश्चे भवाब्धितरश्चे लोकानां धर्मतरिः मूढ्यमगृहीत्वा
 पारकारिणी । धर्मतरिग्रहणात् केवलं धर्मार्था नौः इत्यर्थः ।
 क्षियां नौस्तरशिः तरिरित्यमरः । सा काशी एतस्त्रावनीः

आलोच्य भाविविधिकर्तृकलोकसृष्टि-
 कष्टानि रोदिति पुरा क्लपयैव रुद्रः ।
 नामेच्छयेति मिषमात्रमधत्त यत्तां
 संसारतारणतरीमसृजत् पुरीं सः ॥ ११३ ॥
 वाराणसी निविशते न वसुन्धरायां
 तत्र स्थितिर्मखभुजां भुवने निवासः ।

भुजः काशीराजस्य कुलराजधानी । दुरितपूरितचेतसोऽपि
 अतिपापात्मानोऽपि यां काशीम् आगताः चिरजं चिरसञ्चितं
 पापं निरस्य परित्यज्य अविरजसो विरजसः सस्याद्यमाना
 भवन्ति विरजीभवन्ति वीतपापा मुक्ता भवन्तीत्यर्थः ।
 अभूततद्भावे च्चिः अरुर्मनश्चक्षुश्चे तोरहोरजसां लोपश्चेति
 सकारलोपः ॥११२॥

आलोच्येति । रुद्रो हरः भाविन्याः विधिकर्तृकाया
 ब्रह्मकर्तृकाया लोकसृष्टेः प्राणिजातस्य कष्टानि दुःखानि
 आलोच्य विचार्य क्लपयैव न तूपाध्यन्तरेणेत्यर्थः । पुरा
 रोदिति अरुदत् पुरा लुङ् च झ इति चकारात् पुरा शब्द-
 योगे भूतामखतनार्थे लट् । ननु रोदनाद्दुद्रनामाकाङ्क्षयाऽ-
 रोदीत् । यत् श्रूयते सोऽरोदीत्तद्दुद्रस्य रुद्रत्वमित्याशङ्क्य
 तद्वाङ्मादिमात्रमित्याशङ्क्याह । नामेच्छयेति मिषमात्रं व्याज-
 मात्रम् अधत्त धृतवान् कुतः यत् यस्मात् स रुद्रः संसा-
 रतारणतरीं काशीं पुरीम् असृजत् । ततो नूनं क्लपयैव अरो-
 दीदित्युत्प्रेक्षा क्लपालवो हि परदुःखेन दुःखायन्ते तत्
 प्रतीकरणोपायश्च कुर्वन्तीति भावः ॥ ११३ ॥

वाराणसीति । वाराणसी काशी वसुन्धरायां न निवि-
 शते भूस्त्रीकान्तःपातिनी न भवतीत्यर्थः । अतएव तत्र वारा-

तत्तीर्थमुक्त्वपुत्रामतएव मुक्तिः

स्वर्गात्परं पदमुदेतु सुवे तु कीदृक् ? ॥ ११४ ॥

सायुज्यच्छति भवस्व भवाब्धियादः

तां पत्युरेव नगरीं नगराजपुत्रतः ।

भूताभिधानपटुमद्यतनीमवाप्य

भीमोद्भवे ! भवतिभावमिवस्तिधातुः ॥ ११५ ॥

निर्विश्व निर्विरति काशिनिवासि भोगान्

निर्माय नर्म च मिथो मिथुनं यथेच्छम् ।

नम्यां स्थितिर्निवामो मस्रभृजां देवानां भुवने लोके निवास-
स्वर्लोकनिवासः अतएव स्वर्गत्वादेव तस्मिन् तीर्थं मुक्तवपुषां
त्यक्तकलेवराणां मुक्तिरपवर्ग एव । तथा हि स्वर्गात्परमधिकं
पदस्यु कीदृक् ? अपवर्गादन्यादृशं किं मुदे आनन्दाय उदेतु -
उत्पद्यताम् ? । न किञ्चिदन्वदित्यर्थः । सम्भावनायां लोट् ।
भूलोकवासिनां स्वर्गः स्वर्गवासिनासु अपवर्ग एव परं पदं
न तु स्वर्ग एवोचित इति भावः ॥ ११४ ॥

सायुज्यमिति । हे भीमोद्भवे ! भैमि ! भवाब्धियादः
संसारसागरजजन्तुजातं कर्तृ । यादांसि जलजस्तव इत्यमरः ।
नगराजपुत्रतः पत्युः पार्वतीपतेः सख्यन्विनीं तां नगरीं काशी
मन्त्र्य अस्तिधातुरमभुवि इत्ययं धातुभूताभिधानपटुं भूताभि-
धानसमर्थाम् अद्यतनीं लुङ्म अवाप्य अद्यतनीति लुङ् पूर्वा-
चार्याणां संज्ञा आर्द्धधातुकोपसप्तचमेतत् अस्तेर्भूभावस्वार्ध-
धातुकाधिकारात् अद्यतनीपदस्यं नृकमानोपमेययोरभिचक्षि-
त्वायेति द्रष्टव्यम् । भवतीतिभ्रवम् इव । अस्तेर्भूरिति विधा-
नाद्भूधातुत्वमिव भवस्व ईश्वरस्य सद्युजो भावः सायुज्यं

गच्छति ॥ ११५ ॥

गौरीगिरीशघटनाधिकमेकभावं

शर्मोर्मिकञ्चुकितमञ्चति पञ्चतायाम् ॥ ११६ ॥

न अहधासि यदि तन्मम मौनमस्तु

कथ्या निजाप्ततमयैव तवानुभूत्या ।

न स्यात् कनीयसितरा यदि नाम काश्या

राजन्वती मुदिरमण्डनधन्वना भूः ॥ ११७ ॥

निर्विश्येति । काशिः काशी कृदिकारात् अक्तिनो वेति
डोष् भावः । तस्यां निवासि वास्तव्यं मिथुनं स्त्रीपुंसजातं
यथेच्छं भुज्यन्त इति भोगान् विषयान् निर्विरति निर्विच्छेदं
यथा तथा निर्विश्य उपभुज्य तथा मिथोऽन्योन्यं रहति वा
नर्म क्रीडाञ्च निर्माय कृत्वा पञ्चतायां मृत्यौ सत्यां गौरीगिरीश-
योर्घटनादर्हाङ्गसङ्घटनादधिकमुत्कृष्टमेव शर्मोर्मिभिरानन्द-
लहरीभिः कञ्चुकितं सञ्जातकञ्चुकं निर्वाधमेकभावमेकत्व-
भावम् अञ्चति प्राप्नोति । अन्यत्र सत्र्यासादिकेशात् मुक्तिः इह
भोगपूर्वकदेहत्यागेनापि मुक्तिरिच्छ्यर्थः ॥ ११६ ॥

नेति । न अहधासि यदि मद्वाक्यं न विश्वसिसि चेत्तर्हि
मम मौनमस्तु अहं तूष्णीमासे तत्र निजया आत्मीयया आप्तत-
मया प्रमाणभूतया अनुभूत्या अनुभावेनैव कथ्या कथनीयासि ।
किं कथ्या तदाह । मुदिरा जीमूताः घनजीमूतमुदिरेत्यमरः ।
तेषां मण्डनं धनुर्यस्य स तद्वन्वा देवेन्द्रः धनुषश्चेत्वनडादेशः ।
तेन राजन्वती सुराज्ञी भूः स्वर्गभूः राजन्वान् सौरान्य इति
निपातनात्साधुः । काश्याः काशीतः पञ्चमी विभक्तोः इति
पञ्चमी । अतिशयेन कनीयसी कनीयसितरा युवाख्ययोः
कन्नन्यतरस्यामित्यल्पशब्दस्येति कनादेशः घसुरूपेत्यादिनाङ्-
यो ऋस्वः । न स्यान्नाम यदि स्यादेवेत्यर्थः । दिवः स्वर्गात्

ज्ञानाधिक्यासि सुकृतमन्यधिकासि कुर्याः
 कार्यं किमन्यकथनैरपि यत्र सत्योः ।
 एकं जनाय सतताभयदानमन्यसु
 धन्ये ! वहत्यसृतसत्रमवारितार्थि ॥ ११८ ॥
 भूभर्तुरस्य रतिरेधि सुगाधि ! मूर्त्ता
 सोऽयं तवास्तु कुसुमायुध एव मूर्त्तः ।
 भातश्च ताविव युवां गिरिशं विरुद्धम्
 पाराङ्गुमाशु पुरि तत्र कृतावतारौ ॥ ११९ ॥

अधिका काशी दिवस्पतेरधिकः काशीराज इत्यलं वार्त्ताभिः ।
 एतत्पण्डितप्रवृत्तानन्तरमनुभव एव ते कथयिष्यतीति भावः ॥
 ११७ ॥

ज्ञानेति । हे धन्ये ! भैमि ! ज्ञानेन अधिका उत्कृष्टासि
 भवसि अतः अधिकासि काश्यां विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । सुकृ-
 तानि मत्कर्मणि कुर्याः अथवाऽन्यकथनैः कर्मव्यान्तरोपदेशै
 रपि किं कार्यं प्रयोजनं न किञ्चिदित्यर्थः । यत्र काश्यां जनाय
 सृत्योः सकाशात् सततमविच्छिन्नाभयदानम् एकं केवलं वहति
 वर्त्तते । सत्युद्दिशिनां मद्य एव सत्युच्चयत्वप्राप्तेरिति । किञ्चा-
 न्यत् यत्र अवारिताः अनिवारिता अर्थिनी याचकाः यस्मिन्
 तदसृतमत्रं मोक्षदानं गङ्गोदकदानञ्च वहति प्रवर्त्तते सत्रमा-
 ञ्छादने यच्च सदा दाने वनेऽपि चेत्यमरः । असृतं तूदके मोक्ष
 इत्यादि । काशिसूतानां शिवमारूप्यमसृतत्वञ्च सिद्धमिति
 अन्यत्र जीवनात् काश्यां मरणमेव वरमिति भावः ॥ ११८ ॥

भूभर्तुरिति । हे सुगाधि ! त्वमस्य भूभर्तुः काशीरा-
 जस्य मूर्त्ता मूर्त्तिमती रतिः कामपत्नी एधि भव अस्तेः सिद्धि
 हेर्धिरादेशे धसोरंहावध्याससोपशेस्ये कारादेशः । सोऽयं राज

कामानुशासनशते सुतरामधीती
 सोऽयं रहो नखपदैर्महतु स्तनौ ते ।
 रुष्टाद्रिजाचरणकुङ्कुमपङ्कराग-
 सङ्कोर्णशङ्करशशाङ्ककलाङ्कारैः ॥ १२० ॥
 पृथ्वीश एष नुदतु त्वदनङ्गतापम्
 आलिङ्ग्य कीर्त्तिं चयचामरचारुचापः ।
 संग्रामसङ्गतविरोधिशिरोधिदण्ड-
 खण्डिचुरप्रसरसंप्रसरत्प्रतापः ॥ १२१ ॥

च तव मूर्त्तो मूर्त्तिमान् कुसुमायुधः कामः कन्दर्पः एवास्तु
 भवतु किञ्च युवां पुरा विरुद्धं द्विष्टं कोपितं गिरिशमीश्वरं
 आराहुं आराधयितुं तत्र पुथ्यां काश्यां कृतावतारी अवतीर्णौ
 रतिकामाविव विभातं विराजतं च भातेलींटियसस्तामादेशः
 ॥ ११८ ॥

कामेति । कामानुशासनानां कामशास्त्राणां शते समूहे
 सुतरां नितराम् अधीतमनेनेत्यधीती इष्टादिभ्यश्चेति इनि-
 प्रत्यये सप्तमी विधाने क्तस्येन् विषयस्य कर्मस्थुपसङ्गान-
 मिति सप्तमी । कृताध्ययनः सोऽयं राजा रुष्टा कुपिता
 अद्रिजा पार्वती तस्याश्चरणकुङ्कुमपङ्करागेण सङ्कीर्णा प्रणाम-
 काले रुषिता तथा शङ्करशशाङ्ककलया अङ्कारैः कलहका-
 रिभिः तदनुकारिभिरित्यर्थः । कर्मस्थुण् । अङ्कः कलह-
 चिह्नयोरिति विश्वः । नखपदैस्ते स्तनौ कुची रहः निर्जने महतु
 पूजयतु अलङ्करोतु इत्यर्थः । मह पूजायामिति धातोर्भौवादि-
 काङ्क्षोट् ॥ १२० ॥ ।

पृथ्वीश इति । कीर्त्तिचयएव चामरं तेन चारुचापो
 शस्य सः चापलब्धकीर्त्तिरित्यर्थः । अतएव सङ्ग्रामे सङ्गतानां

वक्षस्वदुषविरहादपि नास्य दीर्घं
 वक्षायते पतनकुण्ठितशुश्रूषम् ।
 तत्कन्दकन्दलतया भुजयोर्न तेजो-
 वङ्घ्रिर्मन्त्ररिबधूनयनाम्बुनापि ॥ १२२ ॥
 किं न ह्रस्वा जगति जायति लक्षसंख्याः
 तुष्योपनीतपिककाकफलोपभोगाः ? ।
 स्तुत्यस्तु कल्पविटपी फलसंप्रदानं
 कुर्वन् स एष विबुधानमृतैकवृत्तीन् ॥ १२३ ॥

विरोधिनां शत्रूणां शिरोधिदण्डान् कण्ठनासान् खण्डयन्तीति
 तेषां क्षुरपाणां शरविशेषाणां सरणं प्रमरणं सम्प्रसरन् सम्यक्
 प्रमरन् अधिकं वर्द्धमानः प्रतापः यस्य तादृशः । एष पृथ्वीशः
 भूपतिः प्रालिङ्ग्य तत्र अनङ्गतापं काममन्तापं नुदतु अपनयतु
 समरसुरतयोः समरम एष इति भावः ॥ १२१ ॥

वक्ष इति । हे भूमि ! तत्र उपात् दुःसहात् विरहादपि न
 दीर्घम् अविदीर्घं तथा पतनेन कुण्ठितान प्रतिहताणि
 शत्रूणां गन्ताणि आयुधानि यत्र तत् अस्य राक्षः वक्षो वक्षायते
 वक्षमिवाचरति वक्षमेवेत्यर्थः । अन्यथा कथमीदृगभेद्यमिति
 भावः । आचारकण्डन्ताङ्गट् । तत् वक्षमेव कन्दोमूलं तस्य
 कन्दलतया तत्प्ररोहत्वेन हृदयदास्यं मूलत्वाद्भुजतेजसोऽपि
 दास्यंता इति भावः । भुजयोस्तेजोवङ्घ्रिः प्रतापाम्बुः अरि-
 बधूनयनाम्बुनापि न नमति न शाम्यतीत्यर्थः । वक्षाम्बे रिव
 अग्निधनकारित्वादिति भावः । अत्र भुजतेजसोऽनम्बुहास्य-
 त्वेन वक्षायितवक्षःकार्यताद्वारादन्यतेजस्वोत्प्रेषणादुत्प्रेषा
 व्यञ्जनाप्रयोगाद्भव्या ॥ १२२ ॥

किमिति । तुभ्यं निर्विशेषं यथा तथा उपनीतः सम्यादितः

अस्य करं प्रवितरन्तु नृपा न कस्मात्
 अस्यैव तत्र यदभूत् प्रतिभूः क्षपाणः ।
 देवाद्यदा प्रवितरन्ति न ते तदैव
 नेदङ्गपा निजक्षपाणकरग्रहाय ॥ १२४ ॥

पिकानां काकानाञ्च फलोपभोगो यैस्ते लक्षमङ्ग्या द्रुमाः
 वृक्षा जगति न जायति किं ? न स्फुरन्ति किं ? स्फुरन्त्ये-
 वेत्यर्थः । किन्त्वमृतैकवृत्तोन् सुधैकजीवनान् विबुधान्
 देवान् विदुषस्य फलमम्भदानम् ईप्सितार्थप्रतिग्राहिणः कुर्वन्
 सर्वाभ्रमनोरथपूरकः स एष कल्पविटपी कल्पवृक्षः
 स्तुत्यः । स एक एव स्तोत्रार्ही नान्य इत्यर्थः । कल्पवृक्ष-
 कल्पोऽयं काशिराज इत्यर्थः । अन्ये नृपतयः असत्पात्रेभ्यः
 दानं कुर्वन्ति, अयं काशिराजस्तु पण्डितेभ्य एव ददाति
 इति भावः । अत्रापस्तुतकल्पवृक्षकथनात्प्रस्तुतकाशिराजप्रतीते-
 रप्रस्तुतप्रशंमानङ्कारः । अपस्तुतस्य कथनात्प्रस्तुतं यत्र
 गम्यते । अपस्तुतप्रशंसेयं सारूप्यादनियन्त्रितेति लक्षणात्
 ॥ १२३ ॥

अस्मै इति । अस्मै राष्ट्रै नृपाः प्रतिनृपाः कस्मात्कार-
 णात्करं बलिं न प्रवितरन्तु न दद्युः सभावनायां लोट् अस-
 भावितम् एतदित्यर्थः । कुतः यत् यस्मात् तत्र करदाने अस्यैव
 राष्ट्रैः क्षपाणः सङ्गः प्रतिभूर्लम्बकोऽभूत् । स्वर्लम्बकाः प्रतिभुव
 इत्यमरः । अत्र क्षपाणस्य प्रतिभूत्वं व्यनक्ति यदा देवास्ते नृपाः
 करं न प्रवितरन्ति तदैव निजक्षपाणस्य करेण हस्तेन ग्रहाय
 ग्रहाय अन्यच्च । निजक्षपाणात् प्रतिभूसवरूपस्य सका-
 णात् करस्य बलिर्ग्रहाय । बलिहस्तांशवः करा इत्य-
 मरः । अस्य क्षपा इदङ्गपा सा न निष्कृपः क्षपाञ्च प्रयुङ्क्ते

एतद्वलैः क्षणिकतामपि भूस्वुराय-
 स्पर्शावुषां रयवशादसमापयद्भिः ।
 दृक्पेयकेवलनभःक्रमणप्रवाहैः
 वाहैरलुप्यत सहस्रदृग्वर्गवः ॥ १२५ ॥
 तद्वर्णनासमय एव समेतलोक-
 शोभावलोकनपरा तमसौ परासे ।
 मानी तथा गुणविदा यदनादृतोऽसौ
 तद्भूयतां सदसि दुर्यशसेव मन्त्रौ ॥ १२६ ॥

इत्यर्थः । कृपाणपातभोत्यैव करदानान्तस्य प्रातिभाव्यव्यप-
 देश इति भावः ॥ १२४ ॥

एतदिति । एतद्वलैः एतत्सैन्यभूतैः रयवशात् वेगवशाद् भुवि
 स्वुरायाश्चासु ये स्पर्शाः संयोगास्तं षां यान्यायूषि जीवितानि
 तेषां क्षणिकतां क्षणमात्रावस्थायितामपि अममापयद्भिः क्षनि-
 वन्तयद्भिः क्षणिकत्वाददृश्यभूस्पर्शैरित्यर्थः । किन्तु दृक्पेया
 अविच्छिन्नतया दृष्टिप्राप्ताः केवला नभःक्रमणप्रवाहाः नभोः
 गतिपरम्परा येषां तैः केवलस्त्रेचरैरित्यर्थः । ईदृशैर्वाहैर्वा-
 जिभिः सहस्रदृग्वर्गवः सहस्राक्षवाजिनः उच्चैश्चवसो गर्वः
 वाज्रिवाहवर्ग गन्धर्व इत्यमरः । अलुप्यत लोपितः सहस्राक्षस्य
 त्वेककण्ठे स्त्रेचरोऽस्यः अस्य तु एनादृगाः परःसहस्राः अस्त्राः
 विद्यन्ते इति भावः ॥ १२५ ॥

एतदिति । असौ दमयन्ती तस्य काशीराजस्य वर्णनासमये
 स्तोत्रकाल एव समेतलोकानां मिलितजनानां शोभावलोक-
 नपरा सती तं काशीराजं परासे व्याजन्-परिजहारित्यर्थः ।
 उपसर्गादस्त्रत्वोर्वा वचनमित्यस्यतस्तद्वि सिद्धि । मानी
 अभिमानी असौ राजा गुणविदा गुणज्ञया तथा भैरव्या अना-

सानन्तानाप्य तेजःसखनिखिलमरुत्पार्थिवान् दिष्टभाजः
चित्तेनाशापुषस्तान् सममसमगुणान् मुञ्चती गूढभावा ।
पारिवाग्बर्त्तिरूपं पुरुषमनु चिदभोधिमेकं शुभाङ्गी
निःसीमानन्दमासीदुपनिषदुपमा तत्परीभूय भूयः ॥ १२७ ॥

इत इति यत् तत्तस्मादनादरणादेव भूभृतां राज्ञां सदसि
दुर्यशसा दुष्कीर्त्यैव मन्त्री वैवर्ष्यं गत इत्यर्थः ॥ १२६ ॥

सेति । शुभाङ्गो सुगात्री षडङ्गयुक्ता च सा दमयन्ती अन-
न्तान् अपरिमितान् दिष्टभाजो भाग्यभाजः चित्तेन आशाम्
अभिलाषं पुष्णन्ति इति आशापुषः भैमीं कामयमानानित्यर्थः ।
तान् प्रसिद्धान् असमगुणान् असाधारणशौर्यादिगुणान् तेजसः
मखायः तेजःसखाः तेजस्विन इत्यर्थः । राजाहः मखिभ्यष्टच् ।
ते निखिला मरुतो देवा इन्द्रादयः पार्थिवाश्च तान् आप्य प्राप्य
समं युगपत् मुञ्चती परिहरन्ती उपनिषत्पक्षे तु सानन्तान्
आकाशसहितान् अनन्तं सुरवर्त्म खमित्यमरः । दिष्टभाजः
कालयुक्तान् दिष्टं भाग्यं च काले च इति विश्वः । चित्तेन
मनसा सह आशापुषो दिग्युक्तान् आशः दिगतिवृष्णयोरिति
वैजयन्ती । असमगुणान् न्यूनाधिकमहातरूपरसादिगुण-
कान् अपां विकारः आप्यम् हे आप्यमन्मयमित्यमरः । आय-
ञ्चेति चान्द्रसूत्रनिपातनात् साधुः । तेजःमखाः तेजोद्रव्य-
सहिताः मरुहायुः मरुतो पवनामरौ इत्यमरः । पार्थिवा
पृथिवीविकाराः अत्रापि अपार्थिवशब्दे तद्वितावपि प्रकरणात्
प्रकृत्यर्थमात्रपरी द्रष्टव्यी । तान् मुञ्चती तार्किंकोक्तपृथिव्या-
दिमदद्रव्येषु आत्मातिरिक्तद्रव्याष्टकस्य श्रुतिवाक्यैः निषेधं
कुर्वतीत्यर्थः । गूढभावा निगूढाभिप्राया पारे वाचां पारेवाक्
पारे मध्ये षष्ठ्या वेत्वव्ययीभावः । तद्वर्त्तिरूपं सौन्दर्यं यस्य

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालङ्कारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामह्नदेवी च यम् ।

शृङ्गाराद्युत्तरीतमावयमगादेकादशस्तम्भहा-

कास्योऽस्मिन् निषधेश्वरस्य चरिते सर्गो निसर्गोऽखिलः ॥ १२८ ॥

तम् अन्यत्र यतोवाच इत्यादि श्रुतेः । वाङ्मनसातीतं चिद-
भोधिं ज्ञानाकरम् अन्यत्र तद्रूपम् । एकमद्वितीयं निःसीमा
आनन्दो यस्येति बहुव्रीहिः । अन्यत्र कर्मधारयः । तं पुरुषं
पुमांसं परमात्मानञ्च अन्तं लक्षयित्वा तं प्रतीत्यर्थः । अन्
लक्ष्य इति कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया । भूयो भूयिष्ठम्
तत्परा आसक्ता भूत्वा तत्परीभूय उपनिषत् वेदान्तवाक्
उपमानं यस्याः तद्रूपमा तत्कल्पा आसीदिति श्लिष्टविशेषणिय-
मुपमा श्लेष एवेति केचित् । अग्धराहत्तम् ॥ १२७ ॥

श्रीहर्षमित्यादि । शृङ्गार एव अमृतं तस्य गीतगौ चन्द्रं
गीता गावः किरणा यस्य सः गीतगुः तस्मिन् गौस्त्रियाः
उपमर्जनस्येति ओकारङ्गस्यः ॥ १२८ ॥

प्रियाङ्गियालम्ब्य विलम्बमाविला

विलासिनः कुण्डिनमण्डनायितम् ।

समाजमाजग्म रथो रथोत्तमाः

तमाममुद्रादपरिपरे नृपाः ॥ १ ॥

ततः स भैम्या ववृते वृते नृपैर्विनिःश्वसद्भिः सदसि स्वयंवरः ।

चिरागतैस्तर्किततद्विरागतैः स्फुरद्भिरानन्दमहार्णवैर्नवैः ॥२॥

अथाम्बुवसरे पुनरन्ये राजानः समायाता इत्याह
प्रियेति । अथो अनन्तरं मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात् स्त्रोष्वथो
अथेत्यमरः । प्रियासु स्वकान्तासु विषये ङ्गिया मङ्गीचिन
टाक्षिण्येनेति यावत् विलम्बं आलम्ब्य आविलाः व्यथाः
विलासिनो विलसमनशीलाः बौक्यलसकत्यसन्भ इति घिणुन्
प्रत्ययः । रथैरुत्तमाः रथोत्तमाः महारथाः परे ऋष्टाः अपरं
अन्ये नृपाः आसमुद्रात् समुद्रपर्यन्तादपादानात् कुण्डिनस्य
कुण्डिननामनगरस्य मण्डनायितं अलङ्कारभूतं मण्डनशब्दा-
दाचारक्यङ्गतात् कर्त्तरि क्तः । तं समाजं राजसभाम् आजग्मः
आपुः अत्र विलाविलेत्यादी नियमनामकृद्द्वयं ज नयुग्मावृत्त्या
कैकानुप्रासः अन्यत्रानियमाद् वृत्त्यनुप्रास इत्युभयोः संसृष्टिः
संख्यानियमे पूर्वं कैकानुप्रासः अन्यथा वृत्त्यनुप्रास इति लक्ष-
णात् ॥ १ ॥

तत इति । ततो राजान्तरागमनानन्तरं तर्किता तद्विरा
गिता भैमीवैराभ्यं यैस्तैर्निश्चितभैम्यपरागैः अतएव विषादात्
विनिःश्वसद्भिः चिरागतैः पूर्वागतैर्नृपैस्तदा स्फुरद्भिः प्रकाशमानैः ।

चलत्पदस्तत्पदयन्त्रणैर्ङ्गितस्फुटाशयामासयति स्म राजके ।
 अमं गता यानगतावपीयमित्स्वु दीर्घं धुर्यः कपटाञ्जनीञ्जनः ॥३॥
 नृपानुपक्रम्य विभूषितासनान् सनातनी सा सुषुवे सरस्वती ।
 विगाहमारभ्य सरस्वतीः सुधासरःस्वतीवाद्रंतनूरनृत्यिताः ॥४॥
 वृणीष्व वर्णेन सुवर्णकेतकीप्रसूनपर्णादृतुपणमादृतम् ।
 निजामयोध्यामपि पावनीमयं भवन्मयो ध्यायति नावनीपतिः
 ॥ ५ ॥

आनन्दमहार्णवैर्दमयन्तीप्रात्याशया परमानन्दभरितैर्नवैश्च
 नृपैर्वृते मदमि मः प्रकृतः स्वयंवरः ववृते प्रवृत्तः ॥ २ ॥

चलदिति । चलत्पदः क्वचित् स्थितिकालेऽप्युत्तमाश्व-
 वटेकवानवस्थितचरण इति भारवाहिकस्वभावोक्तिः । धुरं
 वहतीति धुर्यो जनो यानिजनः धुरीयञ्ठकाविति यण्प्रत्ययः ।
 तस्या भैम्याः पदयन्त्रणैर्ङ्गितेन पादनादनर्चेष्टितेन स्फुटः
 आशयः उपवेशनाभिप्रायो यस्या स्तां जनीं बधुं जनी मीमन्ति
 नीवध्वोरिति विश्वः । इयं वाना यानेन गतावपि अमं गता
 आन्ता इति उदीर्य कपटात् अमव्याजात् राजके राजममृङ्गे
 आमयतिस्त्र उपवेशयामाम ॥ ३ ॥

नृपानिति । सनातनी चिरस्तनी सनाशब्दात्सार्यचर-
 मित्यादिना न्युप्रत्यये ङीप् । सरस्वती वाग्देवता विभूषिता-
 मनान् अलङ्कृतमिंहामनान् उपविष्टान् इत्यर्थः । नृपान्
 उपक्रम्य उद्दिश्य सुधामरःसु अमृतमरमीसु विगाहम् आरभ्य
 अवगाहं प्राप्य अन् अमन्तरं पद्यात् इत्यर्थः उत्यिता निर्गताः
 अतीवाद्रंतनूः अमृताद्रंस्त्राङ्गाः मर्वाङ्गाः तद्दमृतवर्षिणीरित्यर्थः
 सरस्वतीर्गिरः सुषुवे ॥ ४ ॥

वृणीष्येति । वर्णेन अङ्गकात्वा सुवर्णकेतकीप्रसूनस्य पर्णात्

न पीयतां नाम चकोरजिह्वया कथञ्चिदेतन्मुखचन्द्रिका ।

इमां किमाचामयसे न चक्षुषी चिरं चकोरस्य भवन्मुखसृष्टी

॥ ६ ॥

अपां विहारे तव हारविभ्रमं करोतु नीरे पृषदुत्करस्तरन् ।

कठोरपीनोच्चक्षुचद्वयीतटे च्युत्तरः सारवसारवोर्मिजः ॥ ७ ॥

दनात् आदृतं ततोऽप्यधिकसृष्टहणीयं । ऋतुपणं ऋतुप-
णाख्यं नृपं हृणीष्व । भवती एव भवन्मयस्वदात्मकः सन्
स्वार्थं मयट् प्रत्ययः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रं पुंवत् भावः ।
अयम् अत्रनीपतिः पृथिवीशः पावनीं पवित्रकारिणीं निजां
स्वायत्ताम् अयोध्यां अयोध्यानगरीमपि न ध्यायति न चिन्त-
यति ॥ ५ ॥

नेति । एतन्मुखचन्द्रिका चकोरस्य जिह्वया कथ-
ञ्चिदपि न पीयतां नाम पाययितुमशक्यत्वादिति भावः ।
तथापि भवन्मुखसृष्टी भवन्मुखवर्तिनी त्वच्चक्षुरात्मना परि-
णते इत्यर्थः सृष्टोऽनुदके क्षिप् । चकोरस्य चक्षुषी कर्मणी
इमाम् एतन्मुखचन्द्रिकां किं चिरं ? न आचामयसे ? न पाययसे ?
जिह्वया चक्षुषाच किमिति न पीयते ? किमित्येनं न
पश्यसीत्यर्थः । चमेः प्रत्ययमानार्थत्वाद् गतिबुद्धीत्यादिना
चक्षुषोरणिकर्तुः कर्मत्वं निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति चमेर्णिचि
परस्मैपदनियमादात्मनेपदं चिन्त्यम् । अत्र भवन्मुखसृष्टीः
चकोरचक्षुषोः अत्यन्तदर्शनविषये निगरणे भैमीचकोरचक्षुषोः
अभेदप्रतीतेः भेदे अभेदलक्षणात् अतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ६ ॥

अषामिति । हे भैमि ! तव अपां विहारे जलक्रीडायां
नीरे जले तरन् प्रवमानः च्युत्तरः अत्यन्तं व्युत्तन् अतिभ्रमरः
सारवेषु सारवसङ्घितेषु सारवेषु सरयुभवेषु ऊर्मिषु जातः

अखानि सिन्धुः समपूरि गङ्गया कुले किलास्य प्रसभं स भंत्स्यते
विलङ्घ्यते चास्य यशःशतैरहो ! सतां महत्सन्मृश्रधावि पौरुषम्

॥ ८ ॥

एतद्यशःक्षीरधिपूरगाहि पतत्यगाधे वचनं कवीनाम् ।

एतद्गुणानां गणनाङ्घ्रपातः प्रत्यर्थिकीर्त्तीः छटिकाः क्षिणोति ॥९॥

देविकायां सरयाञ्च भवेदाविक सारवावित्यमरः । दाण्डिना-
यनेत्यादिना निपातनात् माधुः । पृषदुत्करो जलविन्दुसन्दोहः
कठोरं कठिने पीने पीवरे उच्च उच्चते कुचहृयीतटे हारविभ्रमं
मुक्ताहारभ्रान्तिं करोतु इति भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ७ ॥

अखानीति । अस्य ऋतुपर्णस्य कुले वंशे जातैरिति
शेषः । सिन्धुः उर्ध्वः अखानि खातः खनतेः कर्मणि लुङ् ।
एतत्कुन्धैः सगरसुतैः उत्पादित इत्यर्थः स सागरो गङ्गया
भागीरथ्या समपूरि पूरितः । अगम्यज्ञतसमुद्रपानानस्त-
नङ्गया समुद्रः पूरितः इति पूराणम् । एतत्कुन्धेनैव भागीरथेनेति
शेषः । स सिन्धुः प्रसभं बलात्कारेण भंत्स्यते एतत्कुन्धेनैव
रामेण बहः करिष्यते । कर्मणि लृट् । ज्ञतयुगापेक्षया
चेताया भावित्वात् भविष्यत्प्रयोगः । अस्य ऋतुपर्णस्य
यशःशतैर्विलङ्घ्यते च । तथाहि सतां सखानानां महत्पौरुषं
सन्मृश्रं धावतीति सन्मृश्रधावि महतामदंविधपुरुषकार
स्वयमेवाभिमुखमायाति न प्रयाममाध्य इत्यर्थः ॥८॥

एतदिति । एतस्य राज्ञः यशएव क्षीरधिः क्षीराञ्चि-
तस्य पूरं प्रवाहं गाह्यत इति तद्गाहि तद्वर्णनप्रवृत्तमित्यर्थः ।
कवीनां वचनम् अगाधे गभीरे पतति मञ्जति न तु निःशेषं
वर्णयितुं शक्नोतीत्यर्थः । किं च एतद्गुणानां एतद्गुणैः
गुणानां गणनाङ्घ्रपातः संख्यानरेखाविस्थासः प्रत्यर्थिकीर्त्तीः

भास्वङ्गकरीरतां दधदयं वीरः कथं कथ्यताम् ?
 अद्ध्युष्टापि हि कोटिरस्य समरे रोमाणि मत्त्वाङ्कुराः ।
 नीतः संयति वन्दिभिः श्रुतिपथं यन्नामवर्णावली-
 मन्त्रः स्तम्भयति प्रतिक्षितिभृतां दोस्तम्भकुम्भीनमान् ॥१०॥
 ताट्टग्दीर्घविरिञ्चिवामरविधौ जानामि यत्कर्तृतां
 शङ्के यत्प्रतिविम्बमम्बुधिपयःपूरोदरे वाङ्मवः ।

गत्र्युगंमि एव खटिकाः लेखनार्थकठिनोः क्षिणाति
 कर्णयति एतद्गुणवृद्धेः प्रत्यधिकीर्त्ति तिरोधायकत्वादित्यं
 निर्देशः ॥ ८ ॥

भास्वदिति । भास्वङ्गकरीरतां सूर्यकुलाङ्कुरत्वं उज्व-
 लवेग्वङ्कुरत्वञ्च दधत् वंगङ्कुर करीरोऽस्मी हावंगौ कुलम-
 स्कराविति चामरः । वीरः शूरोऽयमनुपणः कथं कथ्यतां ?
 कथयितुमशक्य इत्यर्थः । तथाहि अस्य राज्ञः समरे प्रसक्ते
 अद्ध्युष्टा अाधिक्यविशिष्टा कोटिरित्यर्थः तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी
 च यानि रोमाणि मानवे इत्यादि स्मरणात् । विंशत्याद्याः
 मदैकत्वे संख्याः संख्येयसंख्ययोरिति संख्येयेऽप्येकवचनम् ।
 रोमाणि मत्त्वं व्यवसाय उत्माहिवीरस्य स्थायीभावः
 तस्य अङ्कुरा वञ्चिरुक्ताः वीररमाङ्कुरा एवेत्युत्प्रं चा । द्रव्यासु-
 व्यवसायेषु मत्त्वमस्ती तु जन्तुषु इत्यमरः । वंगकरीरस्य अम-
 न्तात् उपाङ्कुरप्रादुर्भावो युक्त इत्यर्थः अतएव संयति युद्धे वन्दि-
 भिर्वैतालिकैः श्रुतिपथं कर्णपथं नीतः आवित इत्यर्थः यस्य
 ऋतुपर्णस्य नामवर्णावली नामाक्षरपंक्तिरेव मन्त्रः प्रतिक्षिति-
 भृतां शत्रुभूपानां दोस्तम्भा एव कुम्भीनमाः सर्पाः तान् ।
 कुम्भीनसो लेलिहान इत्यमरः । स्तम्भयति प्रतिबध्नाति ।

व्योमथापिविषयक्षराजकयशस्ताराः पराभावुकः
 कामामस्य न स प्रतापतपनः पारं गिरां गाहते ? ॥११॥
 हेथ्याकीर्त्ति कलिन्ध्रैलसुतया नन्दाऽस्य यद्दोर्हयी-
 कीर्त्ति श्रेणिमयी समागममगाद् गङ्गा रणप्राङ्गणे ।
 तत्तस्मिन् विनिमय्य बाहुजभटैरारम्भि रभापरी-
 रम्भानन्दनिकेतनन्दनवनक्रीडादराङ्खरः ॥ १२ ॥

मर्षा हि मान्त्रिककृतगारुडमन्त्रोच्चारणेन स्तम्भिताः भवन्ति
 इति प्रसिद्धिः ॥१०॥

तादृगिति । तादृग्दीर्घस्य । चतुर्युगमहस्यन्तु ब्रह्मणो
 दिनमुच्यते इत्युक्तमज्ञापरिमाणस्य विरिञ्चः ब्रह्मणो वाम-
 रस्य दिवसस्य विधी विधाने यस्य प्रतापतपनस्य कर्त्तृता न
 तु प्रसिद्धतपनस्येत्यर्थः कल्पान्तावस्थायी यस्य प्रताप इति
 भावः । तां जानामि इत्युत्प्रं चायाम् । अश्वधिपयःपुरस्य
 ममदजनराशेः उदरे अभ्यन्तरे वाडवी वडवानलो यस्य
 प्रतापतपनस्य प्रतिविम्बमव शङ्ख इत्युत्प्रं चायाम् । व्याम-
 व्यापिन्यो याः विपन्नस्य विरोधिनां राजकस्य राजममृहस्य
 युगांस्त्रैव तारा नक्षत्राणि ताः पराभावुकः नपपत्त्यादिना
 उक्तप्रत्यये न लोकत्यादिना पृष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि
 दिनेत्या । सर्वव्यापी अस्य राक्षः प्रताप एव तपनः कामां
 गिरा पारं परभागं न गाहते ? सर्वामामपि गाहते न
 कामामपि गोचर इत्यर्थः ॥ ११ ॥

इत्येति । यत् यस्मात् अस्य राक्षो दोर्हयीकीर्त्ति श्रेणिमयी
 भुजयुगयुगपरम्परारूपा नन्दा चलकनन्दा गङ्गा भागीरथी
 रणप्राङ्गणे युद्धक्षेत्रभूतप्रयागे इति यावत् । हेत्वासां हिताम् अकी-
 र्त्ति रक्षम इति यावत् । कीर्त्तिविकहायत्वात्पकीर्त्तिः सैव कलि-

इति श्रुतिस्वादिततद्गुणस्तुतिः सरस्वतीवाङ्मयविष्णयोत्थया ।

शिरस्तिरःकम्पनयैव भीमजा न तं मनोरन्वयमन्वमन्यत ॥ १३ ॥

युवान्तरं सा वचमाम्मधीश्वरा स्वरासृतन्यकृतमत्तकोकिला ।

ग्रशंम संसक्तकरैक तद्दिशा निशाकरञ्जातिमुखीमिमं प्रति ॥ १४

न्दनया कालिन्दो यमुना तथा समागमम् अगात् तत्तस्मात्
तस्मिन् गङ्गायमुनामङ्गमे विनिमज्ज्य बाहुजभटैः क्षत्रियवीरैः
बाहुजः क्षत्रियोविराडित्यमरः । रश्मायाः तदाख्यया प्रमि-
डायाः स्वर्गस्थायाः परीरश्मानन्दः आलिङ्गनानन्दसुखम्
उपमर्गस्य घञा मनर्थे बहुलमिति दीर्घः । तस्य निकृते
स्थाने नन्दनवने क्रीडाटगाडस्वरो विहारच्छाविजृम्भणम्
आरम्भ आरब्धः । एतद्दिर्गधिनां मरणमेव शरणमिति भावः ।
अत्र कीर्त्यपकीर्त्यांगङ्गायमुनारोपाद्रूपकालङ्कारः । मित-
मिते मरिती यत्र मङ्गते तत्राप्युतास्ते दिवमत्यतन्ति वै तन्वां
विमृजन्ति धीरास्तं जनास्तं असृतत्वं भजन्तं इति श्रुतिरत्र
प्रमाणम् ॥ १२ ॥

इतीति । भीमजा भैमी दमयन्ती इतीत्यं श्रुतिस्वादिता
यां त्रगृहीता तस्य ऋतुपर्णस्य गुणानां स्तुतिः यया सा मती
मरुत्स्वत्या देव्या वाङ्मये विषये यो विष्णयः तदुत्थया शिरम-
स्तिरःकम्पनयैव अवज्ञासूचककम्पनेनैव मनोः अन्वयं मनुवं-
गाङ्गवं मनुमन्तानं तम् ऋतुपर्णं न अन्वमन्यत न्यपेधीत्
इत्यर्थः । विष्णयाभिनयशिरःकम्प एव प्रमङ्गान्निषेधार्थोऽपि
संज्ञत इति भावः ॥ १३ ॥

युवेति । स्वर एवासृतं तेन न्यकृतमत्तकोकिला सा वचमा-
मधीश्वरा वाग्देवता सरस्वतीअन्यं युवानं युवान्तरं सुप्सुपति
समामः । तस्य यनो दिशा दिग्भागिन संसक्तकरा व्यापृत-

न पाण्ड्याभूमण्डनमेणलोचने ! विलोचनेनापि नृपं पिपाससि
शशिप्रकाशाननमेनमीक्षितुं तरङ्गयाऽपाङ्गदिशा दृशस्त्वियः १५
भुवि भ्रमित्वाऽनवलम्बमम्बरे विहर्तुमभ्यासपरम्परापरा ।
अहो ! महावंशममुं समाश्रिता सकौतुकं नृत्यति कीर्त्तिनर्त्तकी

॥ १६ ॥

हस्ता हस्तं न तं निर्दिशन्ती एवेत्यर्थः निशापतिज्ञातिमुखीं
चन्द्रमदृशमुखीमित्यर्थः ज्ञातिमोदरवन्धुदिग्ध्याः मादृश्यवा-
चका इत्याहुः । इमां भैमीं प्रति शशंम । दमयन्तीम् ग्राम-
स्त्रा आचक्ष्यावित्यर्थः ॥ १४ ॥

नेति । हे एणलोचने । मृगाक्षि ! पाण्ड्यानां भूमण्डनं
चूडामणिं तेषु श्रेष्ठं नृपं विलोचनेनापि न पिपाससि पातुं
न इच्छामि ? मुखेन तु कुत इति भावः । किन्तु शशिप्रकाशान-
नम् इन्दुसुन्दराम्यं एनम् ईक्षितुम् अपाङ्गदिशा कटाक्षमार्ग-
णापि दृशस्त्वयो दृक्कान्तीः तरङ्गय प्रवर्त्तय ॥ १५ ॥

भूरीति । कीर्त्तिरत्र नर्त्तकी नामिकी गित्यनी मृड्
इत्यत्र नृतिस्त्रनिरञ्चनापरिगणानां नृत्यतः मृड्प्रत्ययः पिट्-
गारादिभ्यश्चेति डीप् । भुवि भूतले भ्रमित्वा भ्रमरिणी भूत्व-
त्यर्थः अथ अम्बरं आकाशं अनवलम्बम् अनवलम्बं विहर्तुं
नर्त्तितुमभ्यामानां परम्परा परं प्रधानं यस्याः सा मती
अम्बरचारिणी भूत्वा अभ्यस्यत्यर्थः महावंशं महाकुलीनं
महावेणुञ्च वंशो वेणो कुले वग इति विश्वः । अमुं पाण्ड्याम्
आश्रिता मती सकौतुकं यथा तथा नृत्यति अहो ! आश्चर्यं ।
यथा काचित् नर्त्तकी रञ्जीरुपरिभागं वंशखण्डं गृहीत्वा
नृत्यति तद्वत् कीर्त्तिरपि नृत्यति । ममासीत्तरलहारः ॥ १६ ॥

इतो भिया भूपतिभिर्वनं वनात्

अटन्निरुच्चैरटवीत्वमीयुषी ।

निजापि साऽवापि चिरात् पुनः पुरी

पुनः स्वमध्यामि विलासमन्दिरम् ॥ १७ ॥

आसीदामीमभूमीवलयमलयजालेपनेपथकीर्त्तिः

सप्ताकूपारपारीसदनजनघनोद्गीतचापप्रतापः ।

वीरादस्मात्परः कः पदयुगयुगपत्यातिभ्रूपातिभ्रूय-

यूङ्गारद्वोडुपद्वीकरपरिचरणामन्दनन्दनखेन्दुः ॥ १८ ॥

इत इति । इतोऽस्मात् राज्ञः भिया भयेन वनात् वनम् अटन्नः भ्रमन्नः भूपतिभिः प्रतिभूपैः उच्चैरटवीत्वं काल-वशात् महाटवीत्वमीयुषी प्राप्ता सा पूर्वानुभूता निजा स्वकीया पुरी नगरी अपि चिरात् वहोः कालात् पुनरवापि प्राप्ता स्व स्वकीयं विलासमन्दिरं क्रीडागृहञ्च पुनरध्यामि अध्यासितं आसेरधिपूर्वात् कर्मणि लुङ् । विलेषु आसते इति विलासा विलेगया मर्पास्तेषां मन्दिरमिति विशेषणत्वेनापि योज्यम् । अत्रैकस्य अरिवर्गस्य क्रमादनेकासु अटवीषु अटवीभूतपुरीषु च विलासमन्दिरत्वेन तथा पुरीष्वपि पुरीत्वाटवीत्वयोः क्रमस-स्वभ्योक्त्या च एकम् अनेकस्मिन्ननेकमेकस्मिन् वा क्रमेण पर्याय इत्युक्तलक्षणं पर्यायभेदहयं द्रष्टव्यम् ॥ १७ ॥

आसीदिति । वीरात् अस्मात् पाण्ड्यात् परोऽन्यः को वीर आसी-मात् आसीमान्तात् अभिविधावव्ययीभावः । भूमिवलयस्य मल-यजालेपनेपथं चन्दनचर्चा प्रसाधनभूता कीर्त्तिर्यस्य सः सप्ता-नाम् अकूपारपाराणां समुद्रपरतीराणां समाहारः सप्ताकूपार-पारी तद्वितार्थेत्यादिना समाहारद्विगी इति च सदनं येषां तैः तत्रस्थैर्जनैः घनं निरन्तरमुद्गीतचापप्रतापी यस्य सः पद युगे

भङ्गाकीर्त्तिमयीमलीमसतया प्रत्यर्थिसेनाभट-
 श्रेणीतिन्दुककाननेषु विलसत्यस्त्र प्रतापानलाः ।
 अस्त्रादुत्पतिताः स्फुरन्ति जगदुत्सङ्गे स्फुलिङ्गाः स्फुटं
 भालोद्भूतमवाक्षिभानुद्भुतभुग्जश्वारिदश्वोलयः ॥१८॥
 एतद्वन्निबलैर्विलोक्य निखिलामालिङ्गिताङ्गीं भुवं
 सङ्ग्रामाङ्गणसीञ्चि जङ्गमगिरिस्तोमभ्रमाधायिभिः ।
 पृष्ठीन्द्रः पृथुरेतदुग्रममरप्रं शोपनम्बामर-
 श्रेणीमध्यचरः पुनः क्षितिधरक्षेपाय धत्तं धियम् ॥२०॥

युगपत्पातिनां भूपानाम् अतिभूयामि शूडारद्वार्या व उडवः
 तामामेव पद्मीनां करा अंशवो हस्ताय वलिहस्तांशवः करा
 इत्यमरः । तेषां परिचरणेन परामर्शनं अमन्दम् अतिमात्रं
 नन्दन्तः उल्लसन्तः नखा एवेन्दवो यस्य स आसीत् दिग-
 न्तविश्रान्तप्रतापः समस्तराजवन्द्यशायमेव नान्यः कश्चिदि-
 त्यर्थः ॥ १८ ॥

भङ्गेति । अस्य पाण्डुरस्य प्रताप एवानलः भङ्गेन परा-
 जयेन या अकीर्त्तिः सैव मयी तथा मन्निमसतया प्रत्यर्थि-
 सेनाभटश्रेण्य एव तिन्दुककाननानि कालस्कन्दवनानि
 तिन्दुकः स्फु, जकः कालस्कन्दश्च शितिमारक इत्यमरः । तेषु
 विनमति प्रज्वलति । भालोद्भूतमवाक्षि हरनिटलनेचं तच्च
 भानुय सूर्ययद्भुतभुगन्निश्च अश्वारिदश्वोलिः कुलिशश्च ते
 अस्त्रान्तिन्दुकार्म्भः उत्पतिता उत्थिताः स्फुलिङ्गाः अग्निजवाः
 जगदुत्सङ्गे जगदुपरि स्फुरन्ति स्फुटं अमंशयमित्युत्थं चा
 रुपकमहीनां । तिन्दुककाष्ठस्यो दह्यमानेभ्यो महान्तं
 स्फुलिङ्गाश्च उत्तिष्ठन्तीति प्रमिष्टिः ॥ १८ ॥

एतदिति । एतस्य पाण्डुरस्य उपस्य भयङ्करस्य समरस्य

शशंस दासीङ्कितवित् विदभंजाम्
 इतो ननु स्वामिनि ! पश्य कौतुकम् ।
 यदेष सौधाघनटे पटाञ्चले
 चलेऽपि काकस्य पदार्पणग्रहः ॥ २१ ॥

प्रं क्षायैव प्रेक्षणाय गुरोश्च हल इति स्त्रियामप्रत्यये टाप् ।
 उपनस्त्राणाम् उपगतानां अमराणां श्रेण्यां तन्मध्ये चरतीति
 तथोक्तः स्वयमपि तद्द्रष्टुमागत इत्यर्थः पृथुर्वण्यो नाम पृथ्वीन्द्रः
 मङ्गामाङ्गणमीन्नि रणाजिरभूर्मा जङ्गमाः सञ्चारिणो गिरीणां
 स्तोमाः समूहा इति भ्रममादधत इति तथोक्तैस्तथा भ्रान्ति-
 जनकरित्यर्थः अतएव भ्रान्तिमदनङ्कारः । एतस्य पाण्डुरस्य
 दन्तिधर्मेर्गजघटाभिः आर्निङ्गिताङ्गीम् आक्रान्तस्वरूपां निखिला
 भुवं विलोक्य पुनः क्षितिधराणां क्षेपाय धनुषा प्रोत्सारणाय
 धियं धत्ते नूनमिति शेषः । अतो गम्यात्प्रेक्षा पूर्वोक्तभ्रान्ति-
 मदन्तङ्कारोत्थितेति मङ्गरः । तेनेतत्सेनागजाः गिरिसमानस-
 ख्यापरिमाणा इति गम्यते । अत्र पराशरः । तत उत्सारयामास
 शैलाः शतसहस्रशः । धनुष्कोट्या तथा वैश्यस्तेन शैलविवर्जिता
 इति ॥ २० ॥

शशंमेति । इङ्कितवित् त्वराभिज्ञा दासी किङ्करी विद-
 भंजां दमयन्तीं शशंस बभाण किमिति ननु हि स्वामिनि !
 इतोऽत्र कौतुकं विनोदं पश्य किं तत्तटाह । सौधाघे एव नटे
 नर्त्तके अतएव चले चलत्यपि पटाञ्चले ध्वजाञ्चले काकस्य एष
 पदार्पणग्रहः पादन्यासाभिनवेश इति यत् तत्कौतुकमिति
 पूर्वोक्तान्वयः । एतेन भैम्याः तस्मिन् पाण्डेय महान् अनादरः
 उचितः ॥ २१ ॥

ततस्तदप्रस्तुतभाषितोत्थितैः सदस्तदश्लोति हसैः सदःसदाम् ।
स्फुटाऽजनि स्नानिरतोऽस्य भूपतेः सिते हि जायेत श्रितेःसुल-
चता ॥२२॥

ततोऽनु देव्या जगदे महेन्द्रभूपुरन्दरे सा जगदेकवन्द्या ।
तदारजवावर्जिततर्जनीकया जनी कयाचित् परचित्स्वरूपया
॥ २३ ॥
स्वयवरोद्वाहमहे वृणीष्व हे ! महेन्द्रशैलस्य महेन्द्रमागतम् ।

तत इति । ततोऽनन्तरं तथा अप्रस्तुतभाषितेन उत्थितैः
सदःसदां सभामदां हसैर्हसैः स्वनहसोर्वति विकम्पादप्रत्ययः ।
तत् सदः संसत् सभा अश्वेति मितोक्तं शुभ्रीकृतम्
इति यावत् । श्रितिधातोर्ष्यन्तात्कर्मणि लुङ् । अतः सदः
श्वेत्यात् हेतोः अस्य पाण्डुरस्य भूपतेः स्नानिः विव
णता स्फुटा व्यक्ता अजनि जाता कर्त्तरि लुङ् दीपज
नेत्यादिना विकम्पाच्चिन् प्रत्ययः । तथाहि सिते धवनिनि
श्रितेर्नानिन्वः । अश्रितः श्रितिकृष्णं च कानं नीलं च मेषक
मिति हनायुधः । सुलचता सुपहत्व जायेत हि स्फुट
दृश्यत इत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासोऽसङ्कारः ॥ २२ ॥

ततोऽन्विति । ततोऽनु तदनन्तरं महेन्द्रभूपुरन्दरे महेन्द्र-
पर्वताधीश्वरे विषये तं कथीकृत्यत्यर्थः तदारजवेन तस्य महे
न्द्राधिपस्य आर्जवेन सरसतया आवर्जिता नमिता तर्जनी
पटंशिनो यया तथा तादृक्तर्जनिकया तम् अङ्गुल्या निटि
श्र्यत्यर्थः नद्युतश्चेति कप् । कयाचित् अग्निर्वाच्याया परचित
स्वरूपया परश्वोतिरात्मिकया जगदेकवन्द्या देव्या सरसत्या
सा जनी बधुर्जगदे नदिता ॥२३॥

स्वयंवरं इति । हे ! इति सम्बोधने । अथ सम्बोधना

कलिङ्गजानां स्वकुचद्वयत्रिया कलिङ्गजानां नृणु तत्र कुम्भयोः

॥ २४ ॥

अयं किलायात इतीरिपीरवाग्भयादयादस्य रिपुर्वृथा वनम् ।

श्रुतस्तदुत्स्वापगिरस्तदक्षराः पठन्निरवासि शुक्वैर्वनऽपि सः ॥२५

इतस्त्रसद्द्विदुतभूभृदुज्जिता प्रियाऽथ दृष्टा वनमानवीजनैः ।

शशंस पृष्टाद्भुतमात्मदेशजं शशित्विषःशीतलशीलतां किल ॥२६

यकाः स्वः स्याप्याङ्ग हे हे भो इत्यमरः । हे भूमि ! स्वयं-
वरेण स्वयंवरकर्मणः य उद्वाहमहो विवाहोत्सवः तस्मिन्
आगतं महेंद्रशैलस्य महेंद्रपर्वतस्य महेंद्रम् अधीशं हृणीष्व
तत्र महेंद्रशैले कलिङ्गजानां कलिङ्गदेशोद्भवानां गजानां
कुम्भयोः स्वस्य आत्मनः कुचद्वयत्रिया मह कलिं कलहं
नृणु तद्देशस्य गजप्रायत्वात् कुचकुम्भयोः करिकुम्भयोश्च
साम्बं व्यक्तीभविष्यतीति भावः ॥ २४ ॥

अयमिति । अयं महेंद्रनाथ आयातः किल इतीरिण्णाम्
इतिवादिनां पीराणां वाग्भ्यो जनवाटभ्यः भयात् अस्य रिपु-
र्वृथा वनम् अयात् इथात्वमेवाह । श्रुता आकर्णिताः तान्येव
अक्षराणि अयमायातः किलेत्येवंरूपाणि यामु ताः तदक्षराः
तेषां पीराणां उत्स्वापगिरा वासनायातान् उत्स्वप्रायितप्रला-
पान् पठन्निः उच्चारयन्निः शुक्वैर्वन सः रिपुः शत्रुः अत्रासि
वासितः त्रसेष्यन्तात्कर्मणि लुङ् । अत्र सत्यपि त्रासनिवृत्ति-
कारणे शुकवाक्यनिमित्तेन तदुत्पत्तेः उक्तनिमित्तरूपो विशि-
ष्टोक्तिभेदः अलङ्कारः । कारणसामग्र्यां कार्यानुत्पत्तिर्विशि-
ष्टोक्तिरिति सामान्यलक्षणात् ॥ २५ ॥

इत इति । इतः अस्मात् महेंद्रनाथात् त्रसता बिभ्यता
अतएव विद्वृतेन प्रलायितेन भूभृता प्रतिपक्षभूभुजा उज्जिता

इतोऽपि किं वीरयसे न कुर्वतो नृपान् धनुर्बाणगुणैर्वशंवदान् ।
 गुणेन शूत्रेण विधाय निर्भरं तमेनमुर्वीचलयोर्वशी वशम् ॥२७॥
 एतद्गीतारिनारी गिरिविलविगलहासरा निःसरन्ती
 स्वक्रीडाहंसमोहपहिलशिगुभृशप्रार्थितोच्चिद्रचन्द्रा ।
 आक्रन्दद् भूरि यत्तत्रयनजलमिलच्चन्द्रहंसानुबिम्ब-
 प्रत्यासत्तिप्रहृषत्तनयविह्वमितैराश्वमीश्वश्वमीश्व ॥२८॥

वने त्यक्त्वा प्रिया तत्काम्ना वनमानवीजनैः किरातीजनैः दृष्टा ।
 अथ दर्शनानन्तरम् आत्मदेशजं त्वद्देशे किमद्भुतमस्तीति पृष्टा
 मतो अप्रधानं दृष्टादीनामित्यत्र प्रधानं कर्मणि क्तः । शशि-
 त्विषः चन्द्रिकायाः शीतलशीलतां शिशिरस्वभावतां शशंम
 किल • कथयामास खलु ? अभिनवप्राप्ताविरहाया मुग्धायाः
 चन्द्रकिरणानां विरहं दुःसहत्वमजानन्त्याः स्वदेशे शीत-
 लत्वमत्र वने च उणत्वमिति भ्रान्तिरिति भावः ॥ २६ ॥

इतोऽपीति । हे भूमि ! उर्वीचलयोर्वशी भूनाकाशरो-
 विशेषा त्वं शूत्रेण अनशूत्रेण गुणेन मौढ्यं गुणेन मौढ्या च
 एकैर्नैवेति भावः । तमेन महेंद्रनाथं निर्भरं नितान्तं वश
 विधाय वशीकृत्य धनुर्बाणगुणैः चिभिः माधनभूतैः नृपान्
 वशंवदान् वश्यान् प्रियवशे वटे खच्च । कुर्वतः कुर्वाणात्
 इतोऽस्मादपि पशुमी । किं न वीरयसे न पराक्रमसे धीर-
 गरविक्रान्ताविति चौरादिश्लाघट् । व्यतिरेकानुहारः ॥ २७ ॥

एतदिति । एतस्मात्भीतस्य चरनारी गिरिविलिपु पत्रत
 गुणसु विगलन् वामरो यस्याः सा तत्रैव नीतदिवसंत्यथः
 निःसरन्ती मायं निष्कामन्ती स्वक्रीडाहंसमोहनेन तद्भ्रान्त्या
 यच्च आश्वश्वतहान् यद्विलः पिच्छादित्वादिमत्प्रत्ययः । तेन
 शिशुनः बलकेन भृशम् अत्यर्थं प्रार्थितो धृत्वा दीयतामिति

अस्मिन् दिग्विजयोद्यते पतिरयं मे स्तादिति ध्यायति
कम्पं सात्त्विकभावमश्नुति रिपुक्षीणीन्द्रदारा धरा ।

अस्यैवाभिमुखं निपत्य समरे यास्यद्भिरुर्ध्वं निजः

पत्या भास्वति दृश्यते विलमयः प्रत्यर्थिभिः पार्थिवैः ॥२६॥

याचितः उन्निद्रः चन्द्रो यस्याः सा मतीभूरि भूयिष्ठं यथा तथा
आक्रन्दत् क्रन्दितवती । यद्यस्मादाक्रन्दनात् तस्या मातुर्नयन-
जलेन मिलन् संक्रामन् चन्द्र एव हंसः तस्य अनुविम्बस्य प्रत्या-
मत्या समीपप्राप्त्या प्रहृष्यतः तनयस्य विहमितैः अट्टहामैः
आग्नमीत् स्तम्भितहृदयत्वात् किन्तु न्यश्नमीञ्चेति दुर्दशानु-
भवसूचकोक्तिः । ह्यग्रान्तक्षणश्वमेत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधः ।
अत्र नागीशिशोः चन्द्रविम्बे तत्प्रतिविम्बे च हंसगतसादृश्यात्
हंसभ्रान्तिनिवन्धनात् भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ २८ ॥

अस्मिन्निति । अस्मिन् महेन्द्रनाथे दिग्विजयोद्यते मति
रिपुक्षीणीन्द्राणां दाराः कसत्रभूता धरा अयं महेन्द्रनाथ एव
मे मम पतिः स्तात् अस्तु अस्ते लींटिसिपि सोऽस्तु तज् देशः
गशोरलोप इति अकारलोपः । इति ध्यायति सङ्कल्पयति कम्पं
कम्पाख्यं सात्त्विकभावम् अश्नुति प्राप्नोति औत्पातिके भूकम्पे
सात्त्विकोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद् गम्या । किं चास्यैव समरे
अभिमुखं निपत्य आगत्य ऊर्ध्वम् ऊर्ध्वलोकं यास्यद्भिः प्रत्यर्थिभिः
पार्थिवैः भास्वति सूर्यमण्डले विलमयः छिद्ररूपः निजः पत्या
दृश्यते आमवमृत्योः आदित्यमण्डलं सच्छिद्रमिव दृश्यते इत्या-
गमः । अत्र आत्मीयोर्ध्वगमनमार्गत्वोत्प्रेक्षा पूर्ववद् गम्या ।
द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राड् योग-
युक्तश्च रणे चाभिमुखो हत इति ॥ २६ ॥

विद्राणे रणचखरादरिगणे वृष्टे समस्ते पुनः

कोपात्कोऽपि निवर्त्तते यदि भटः कीर्त्वा जगत्युद्भटः ।

भागच्छन्नपि सञ्जुष्टं विमुञ्चतामिवाधिगच्छत्वसौ

द्रागंतच्छरिकारयेषु ठञिति च्छिन्नापसर्गच्छिराः ॥ १० ॥

ततस्तदूर्ध्वेन्द्रगुणानुतादिव स्ववक्त्रपद्मे ऽङ्गुलिनालदायिनी ।

विधीयतामाननमुद्रणेति सा जगाद वैदग्ध्यमयेङ्गितैव ताम् ॥ ११ ॥

अनन्तरं तामवदन्नृपान्तरं तदध्वङ्गारतरङ्गरिकृषा ।

विद्राण इति । समस्ते चरिगणे वृष्टे रणचखरात् रणाङ्ग-
णात् विद्राणे विद्रुते सति विद्रातेः कर्त्तरि क्तः । संयोगादेः
अन्तोर्गच्छत इति निष्ठातकारस्य जत्वम् । कीर्त्वा जगत्युद्भट-
प्रसिद्धः कोऽपि भटः कोपात् पुनर्निवर्त्तते यदि सञ्जुष्टम-
अभिमुञ्चम् भागच्छन् अपि असौ भटो द्राक् सपदि एतस्वा-
कुरिकायाः शस्त्रविशेषस्य रयेण ठञिति कश्चिदनुकरणशब्दः ।
द्विवम् अपमपन्त् अपगच्छच्छिरो यस्य स मन् विमुञ्चतां परा-
ञ्जु स्वत्वमेव अधिगच्छतीति विरोधः विगतमुञ्चत्वमिति तत्वम्
इति विरोधपरिहाराद्विरोधाभावोऽनङ्कारः ॥ १० ॥

तत इति । ततस्तदूर्ध्वेन्द्रगुणानन्तरं तस्य उर्ध्वेन्द्रस्य महेंद्र-
नायस्य गुणेषु अङ्गनात् पादयोर्वेशादिव वस्तुतस्तु अनादरा-
दिति भावः । अवक्त्रपद्मे अङ्गुलिमेव नन्ताम् अस्मि ददातीति
व्यप्यति तदायिनी पद्मस्य नासापिनाभावादिति भावः । मा-
दमयन्ती वैदग्ध्यमयं तत्प्रचुरम् इङ्गितं यस्याः नैव मती ता-
मरक्षतीम् आननमुद्रया मौनं विधीयतामिति जगाद अङ्ग-
सिदानरूपा निजमुञ्चमुद्रैव तस्या मौनोपदेशोऽभूदित्ययं
विदग्धा हि ज्ञेङ्गितेनैव परं बोधयन्तीति भावः ॥ ११ ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरं अरक्षती तस्यै अध्वा तदध्वा

दृणीभवन्पुष्यशरं सरस्वती स्वतीव्रतेजःपरिभूतभूतलम् ॥३२॥
 तदेव किञ्च क्रियते न का क्षतिर्यदेष तद्भूतमुखेन काङ्क्षति ।
 प्रसीद काञ्चीमयमाच्छिनत्तु ते प्रसन्न काञ्चीपुरभूपुरन्दरः ॥३३॥
 मयि स्थितिर्नस्त्रतयैव लभ्यते दिगेव तु स्तब्धतया विलङ्घ्यते ।
 इतीव चापं दधदाशुगं क्षिपन्नयं नयं सम्भगुपादिशद् द्विषाम्
 ॥ ३४ ॥

नृपान्तराध्वा तस्मिन् दृशोः तारतरङ्गरिङ्गणा प्रौढोर्मिरचना
 यस्याः सा सती तं दृशा निर्दिशन्तीत्यर्थः तां दमयन्तीं
 दृणीभवन् पुष्यशरो यस्य तत् दृणीकृतमश्रयं स्वस्य तीव्रेण
 तेजसा परिभूतं भूतलं येन तत् नृपान्तरम् अन्यं नृपम्
 लक्ष्मीकृत्य इति शेषः । अत्र दत्तं ब्रुविसमार्थकत्वाद् द्विकर्मक-
 त्वम् ॥ ३२ ॥

तदिति । हे भैमि ! एष काञ्चीपुरभूपुरन्दरः काञ्चीनगराल-
 क्ततदंशाधीश्वरो दूतस्य मुखेन यदेव काङ्क्षति तत् काङ्क्षितं
 किं नु न क्रियते एव ? कस्तव्यमेव तदित्यर्थः । का क्षतिः ?
 तत्करणे का हानिः ? प्रत्युत श्रेय एवेति भावः । अथ तथा
 काङ्क्षितमेव प्रार्थयते अयं काञ्चीपतिस्ते काञ्चीं मेखलां
 प्रसन्न वलादाच्छिनत्तु, आच्छिद्य मृह्णातु काञ्चीपतेः उचित-
 त्वादिति भावः । अतएव प्रसीद प्रसन्ना भव अनुमन्यस्वेत्यर्थः
 ॥ ३३ ॥

मयीति । अयं काञ्चीपतिश्चापं दधदाशुगं बाणं क्षिपन्
 द्विषः शत्रून् मयि विषये नस्त्रतया अवनत्या प्रणत्या च
 स्थितिः इहावस्थायां प्रतिष्ठा च लभ्यते स्तब्धतया अनस्त्रतया
 तु दिगेव लभ्यते न कुत्रापि स्वीयत इति नयं नीतिम् उपा-
 दिशदिव सुव्यर्थत्वाद् द्विकर्मकः । धनुर्वाणदृष्टान्तेन द्विषां

षट्ममित्तम्, स्ववीरयौवतत्पुटदुभुजाकम्बुसृणालहारिणी ।
 द्विपङ्गस्त्रौणदृगम्बुनिर्भरे यशोमरालावलिरस्य खेति ॥ ३५ ॥
 मिन्दुराद्युतिमुग्धमूर्धनि धृतस्कन्धावधिष्यामिके
 व्योमान्तःसृष्टि मिन्दुरेऽस्य समरारम्भोदुरे धावति ।
 जानीमो नु यदि प्रदोषतिमिरव्यामिन्नमभ्याधिये-
 वाऽस्तं यान्ति समस्तबाहुजभुजातेजःसहस्रांशवः ॥ ३६ ॥

नम्रत्वे स्थितिः अन्यथा क्षेपे एवेत्युपादिशदिवेत्युत्प्रं क्षा
 ॥ ३४ ॥

षट इति । षष्ठ्य काञ्चीपतयेशसामेव मरालानां हंसानाम्
 आवलिः समुष्य भूपतेः ममित्सु युद्धेषु सम्प्रस्नानां वीराणां
 यौवतानि युवतीसमूहाः गार्भिष्य यौवतङ्गण इत्यमरः ।
 भिक्षापाठात् समूहार्थे ऽणप्रत्ययः भस्वाटे तद्धित इति प्राक्
 पत्रहावाभावश्च । तेषां त्र्यन्ति भ्रंशन्ति भुजासु कम्बुनि
 शङ्खवनयानि शङ्खः स्थात्कम्बुरस्त्रियामित्यमरः । तान्धेय मृणा
 नानि तानि हरतीति तहारिणी मती द्विपङ्गस्य तदीया-
 द्विपङ्गस्य स्त्रौणे स्त्रीमम्बुनिर्भरे दृगम्बुनिर्भरे नैवजलप्रवाहं
 स्वनति क्रीडति स्त्रीणां पुंमासु यत्किञ्चित् स्त्रीषु पौष्णमिति
 क्रमादित्यमरः । स्त्रीपुंनपुंमौ हंसाभ्यो भवनादिति नङ् ।
 रूपकान्द्वारः ॥ ३५ ॥

मिन्दुरेति । मिन्दुरं नागसम्भवमित्यमरः । तस्य युतिभि-
 मुग्धमूर्धनि सुन्दरमस्तके धृतः स्कन्धोऽवधिः यस्याः मा-
 र्यामिका यस्य तस्मिन् स्कन्धपर्यन्तश्यामले तत उपरि मिन्दु-
 ाहणे इत्यर्थः । व्योमान्तःसृष्टि चम्बुक्षेत्रे तद्धितमि च
 यस्य काञ्चीपतः मिन्दुरे गजे समरारम्भोदुरे उदुरे निर्भरे च न-
 र्भरे इत्यर्थः ऋक्पुरम्बु रित्यादिना समासान्तः । धावति चम्बु-

हित्वा दैत्यरिपोरुरः स्वभवनं शून्यत्वदोषस्फुटा-
मोदन्मर्कटकीटास्तन्नुवायकीटाः ।

उज्झित्वा निजसद्य पद्ममपि तद् व्यक्तावनहीकृतं
लूतातन्नुभिरन्तरद्य भुजयोः श्रीरस्य विश्राम्यति ॥३७॥

सिन्धोर्जैत्रमयं पवित्रमसृजत्तत्कीर्त्तिं पूर्त्ताद्भुतं

यत्र स्रान्ति जगन्ति सन्ति कवयः के वा न वाचयमाः ।

मखागते सति अनु अनन्तरं समस्तबाहुजानां समस्तक्षत्रियाणां
भुजातेजांसि भुजप्रतापा एव महस्रांशवः सूर्याः प्रदोषतिमि-
रणं व्यामिश्रमभ्याधिया एवास्तं यान्ति यदि श्यामारुणमि-
न्धुरं तिमिरमिश्रं सभ्याभ्रान्त्यैव अस्तं यान्ति किमिति
जानीमः उत्प्रं चालङ्कारः ॥ ३६ ॥

हित्वति । श्रीः लक्ष्मीः स्वभवनं निजनिवासं दैत्यरिपोः
विष्णोरुरः शून्यत्वदोषेण रिक्ताटादोषेण स्फुटमामोदन्तः प्रत्या-
मोदन्तः ये मर्कटकीटास्तन्नुवायकीटाः लूता स्त्री तन्नुवा-
युर्णनाभिमर्कटकाः समाः इत्यमरः । तेषां सम्बन्धि यत्
क्वमितिक्वत्वं सितक्वत्वाकारं लूतातन्नुवितानमण्डलं तथा
भवनं कौस्तुभो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा भवति तथा हित्वा
निजसद्य नित्यनिवासभवनं तत् प्रसिद्धं पद्ममप्यन्तर्लूतातन्नुभिः
व्यक्तम् अवनहीकृतं बहं यथा तथा उज्झित्वा अद्य सम्प्रति अस्य
भुजयोरन्तर्विश्राम्यति अचैकस्याः श्रियः क्रमेणानेकाधारह-
स्य क्त्या पर्यायालङ्कारभेदः तेनैव तद्भुजयोः श्रीरञ्जने विष्णुरः-
पद्माभ्यामप्यधिकं वस्तु व्यज्यते ॥ ३७ ॥

सिन्धोरिति । अयं काशीपतिः सिन्धोरब्धेः जैत्रं जैष्ठ्रं जय-
शीलं ततोऽप्यधिकमित्यर्थः जैष्ठ्रशब्दात् षडन्तात् प्रज्ञादित्वात्
स्वार्थेऽयं प्रत्ययः । पवित्रं पावनं तत्तथा प्रसिद्धं कीर्त्तिरेव

यद्विन्दुत्रियमिन्दुरक्षति जलस्राविश्रय दृश्येतरौ
 यस्कासौ जलदेवतरस्फटिकभू जागर्ति यागंशरः ॥३८॥
 अन्तःसन्तोषवाच्यैः स्वगयति न दृशस्ताभिराकर्ष्य यिष्यन्
 अङ्गे नानस्मिन्तोमाऽऽरचयति पुलकत्रेणिमानन्दकन्दाम् ।
 न शीघ्रीभङ्गभोक्तुः कलयति च शिरःकम्पनं तत्र विद्युः
 मृश्वमेतस्य कीर्त्तीः कथमुरगपतिः प्रीतिमाविष्करोति ॥३९॥

पूतं स्वातं कर्म व्याप्य मूर्च्छिमदामिति निष्ठानत्वप्रतिषेधः ।
 तदेवाद्गतमसृजत् यत्र पूतं जगन्ति लोकाः स्वान्ति यत्र यस्मिन्
 विषये कवयः कवयितारो वाचं यच्छन्तीति वाचंयमा न
 मन्ति सर्वेऽपि मौनिनो भवन्ति वर्णयितुमशक्यत्वादित्यर्थः
 वाचि यमोन्नत इति छत्प्रत्ययः वाचंयमपुरन्दरौ चेति निपा
 तनाद्युमागमः । इन्दु यस्य पूतंस्व विन्दुत्रियमक्षति प्राप्नोति
 अमो इन्दु यस्य जलस्राविश्रय दृश्येतरः सावर्षाटदृश्यो जल
 देवता आप्यगरीरदेवताविश्रयसामो स्फटिकाद्भवतीति स्फटि
 कभूः स्फटिकाद्भवो यागंशरः सन् जागर्ति स्फटिकनिङ्गं
 यागंशर इति प्रमिष्टिः ॥३८॥

अन्तरिति । एतस्य राष्ट्रः कीर्त्तीः मृश्वन् उरगपतिः शेषः
 ताभिः दृग्भिः आकर्णयिष्यन् श्रोष्यन् अतएवान्तःसन्तोष-
 वाच्यैः दृग्भिः न स्वगयति नाच्छादयति अन्यथा चक्षुःश्रवणोऽस्य
 रूपवदृश्यवच्छब्दपदस्यपि तैः प्रतिबन्धादिति भावः । नाङ्गे-
 नेति देवान्तरपाठः । अङ्गेन वपुसा वेनाङ्गविकार इति
 तृतीया । अङ्गे नेति पाठे अङ्गे वपुषि अस्तिनोमा न भव
 तीति अन्तस्तिनोमा अविद्यमानोमा सन् अस्तीत्यस्य
 विद्यमानपर्यायः । तस्य सम्बन्धि अस्तिशीरादिवचनाद्-
 बहुव्रीहिः । अतएव आनन्दकन्दाम् आनन्दकारिणीं पुलकत्रेणि

आचूडाग्रममल्लयल्लयपटुयं च्छल्यकण्ठानयं

संरन्ध्रे रिपुराजकुञ्जरघटानुभ्रस्यलेषु स्थिरान् ।

सा सेवास्य पृथुः प्रसीदसि तथा नास्मै कुतस्त्वत्कुच-
स्पर्धागर्धिषु तान् धृतवते दण्डान् प्रचण्डानपि ॥ ४० ॥

स्मितत्रिया सृक्कणिलीयमानया वितोर्णया तद्गुणशर्मणेव सा ।

उपाहसत् कीर्त्त्यमहस्त्वमेव तं गिरां हि पारं निषधेन्द्रवैभवम् ४१

न आरचयति, तथा क्षीणीभङ्गभीरुः, च पृथिवीविदारणभीतः
गिरःकम्पनं च न कलयति । तत्तस्मात् कथं केन प्रकारेण
प्रोतिमाविष्करोति इति न विद्मः वाक्यार्थः कर्म ॥ ३८ ॥

आचूडेति । जये पटुः समर्थोऽयं राजा संरन्ध्रे संग्रामे
रिपुराजकुञ्जरघटानां प्रतिपक्षभूपहयसमूहानां कुभ्रस्यलेषु
स्थिरान् निखलान् शल्यकाण्डान् शरकाण्डान् आचूडाग्रम्
आपुङ्गमुखं अमल्लयत् निखातवानिति यत् सा अस्य राष्ट्र-
कर्तुः पृथुर्महती सेवा तवेति शेषः । तथा सेवया त्वत्-
कुचाभ्यां मह स्पर्धागर्धिषु मत्सरगृध्रुषु तेषु कुञ्जरकुन्धेषु
अपराधिषु प्रचण्डान् उग्रान् तान् दण्डान् धृतवते अस्मै राष्ट्रं
कुतो न प्रसीदसि ? एनं हृणीष्व इत्यर्थः ॥ ४० ॥

स्मितेति । सा भैमी तस्य काञ्चीपतेः मुण्डशर्मणा इव गुण-
प्रीत्यैव वस्तुतस्तु अनादरादिनि भावः । वितोर्णया विसृष्टया
सृक्कणि अधराक्षले लीयमानया संकुचस्थः स्मितत्रिया मन्द-
हासप्रभया कीर्त्त्यमहस्त्वमेव वाच्यमानमहस्त्वमेव अतएव तं
काञ्चीपतिं उपाहसत् उपहसितवती । तथा हि निषधेन्द्रवैभवं
मलमाहम्भयं गिरां पारं अत्र मलगुणानुरागास्थेन आरक्षेन
एतत् अपरागरूपकार्यसमर्थतात् तद्रूपार्थान्तरन्यासः ॥ ४१ ॥

निजाक्षिप्तस्त्रीकसितैश्चावकाससाऽवभाषीदपरं परन्तपम् ।
पुरेव तद्दिव्यलयत्रियो भुवा भ्रुवा विनिर्दिश्य सभासभाजितम्

॥ ४२ ॥

कृपा नृपाणामुपरि क्वचिन्न ते नतेन हाहा शिरसा रसादृशाम् ।
भवन्तु तावत्तव लोचनाञ्चला निपेयनेपालनृपालपालयः ॥ ४३ ॥

ऋजुत्वमौनश्रुतिपारगामिता यदीयकं सन्ति परं विहिंसितुम् ।
अतीव विश्रामविधायि चेष्टितं बहुर्महानस्य स दाञ्छिकः शरः

॥ ४४ ॥

निजिति । अमी सरस्वती सभासु सभाजितं पूजितं पर-
न्तपं रिपुतापकं द्विपत्परयोस्तापेरिति स्वप्प्रत्ययः स्वचि इस्वः
अरुद्विपजन्तस्य मुम् । अपरमन्यं नृपं पुरेव पूर्ववत् तस्य
राज्ञो दिशो बलये या श्रीः तस्या भुवा म्यानेन तद्दिव्यलितये-
त्यर्थः भ्रुवा दृशः ऊर्ध्वावयवेन । ऊर्ध्वदृग्भ्यां भ्रुवोऽभियामि-
त्वमरः । विनिर्दिश्य निजाक्षिप्तस्त्रया स्वनेत्रगोभया इमि
तैश्चावकां नृगाक्षीं भैमीम् अभाषीत् वभाष ॥ ४२ ॥

कृपेति । हे भैमि ! नतेन अवनतेन शिरसा रसां
भुवं पश्यन्तीति रसादृशां अधः पश्यतामित्यर्थः नृपाणामुपरि
क्वचित् कुत्रापि कृपा न हाहेति खेदे । तावत् तव लोचना-
ञ्चला कटाक्षा निपेया याञ्चा नेपालनृपालस्य नेपालभूपतेः
पालिः कौटिः तद्दिव्यभागो येषां ते भवन्तु । कटाक्षदृष्ट्या तं
पश्येत्यर्थः स्त्रियां पान्थश्च कौटय इत्वमरः ॥ ४३ ॥

ऋजुत्वेति । यदीयकं शरं ऋजुत्वं अवकाता परञ्चन्दा-
नुकूलता मौनं निःशब्दता वार्धयमत्वञ्च श्रुतिपारगामिता
कर्मान्तगामित्वं वेदपारमत्वञ्च सन्ति तथा परमन्यं शत्रुं च
विहिंसितुं इन्तुम् अनपकर्त्तं च अतीव अत्यन्तं विश्रामान्

रिपून्वाप्यापि गतोऽवकीर्णितामयं न यावज्जनरञ्जनव्रती ।
भृशं विरक्तानपि रक्तवत्तरान् निकृत्य यत्तानसृजासृजद्युधि

॥ ४५ ॥

पतत्येतत्ते जोहुतभुजि कदाचिद्यदि तदा

पतङ्गः स्यादङ्गीकृततमपतङ्गापदुदयः ।

यशोऽमुष्येवोपार्जयितुमसमर्थन विधिना

कथञ्चित् क्षीराभ्रानिधिरपि कृतस्तत्प्रतिनिधिः ॥ ४६ ॥

विगतासून् अथच विश्वामं प्रत्ययं विदधते इति विश्वास-
विधायि चेष्टितं चरित्रं अस्ति । अस्य राज्ञो बहुरने-
कशः जातावेकवचनम् । महानधिकः दम्भः कपटं प्रयो-
जनमस्येति दाश्रिको लोकवञ्चकः । स तादृशानुविशिष्टः
शरः अस्ति कपटोऽस्त्रीव्याज दम्भेत्यमरः । अत्र शरं
दाश्रिकत्वोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगादुगम्या ॥ ४४ ॥

रिपूनिर्ति । यावज्जनानां साकल्यजनानां रञ्जनमेव
व्रतुमस्यास्तीति तद्वति सर्वधन्वीतिवदन्नस्तो बहुव्रीहिः । अयं
नेपालभूपो रिपून् अवाप्य प्राप्य अपि अवकीर्णितां क्षतव्रत-
त्वन्न गतः कुतः ? यद्यस्माद् भृशं विरक्तान् अरक्तानपि रिपून्
शत्रुन् युधि समरे निकृत्य कृत्वा कृततैः क्लोष्यत् । असृजा
रक्तवत्तरान् अतिशयेन रक्तवर्षान् अनुरक्तांश्च रञ्जेस्तवत्वन्ता-
त्तरत् । असृजत् अकरोत् रिपून्पि रक्तेन रञ्जयतः कुतोऽपि
न रञ्जनव्रतभङ्ग इति भावः ॥ ४५ ॥

पततोति । पतङ्गः सूर्यः एतस्य राज्ञः तेजोहुतभुजि प्रता-
पाम्नी कदाचित् पतति यदि तदा अङ्गीकृततमो भृशस्वीकृतः
पतङ्गस्य शलभस्य यं आपदुदयः स येन स्वात् शलभताम् इया-
दित्यर्थः । पतङ्गः शलमे साधौ मार्जारिऽके खगेक्षरे इति

यावत् पीलस्ववास्तुभवदुभयहरितोमरेक्षोत्तरीये
 सेतुप्राक्षेयशैली चरति नरपतेस्तावदेतस्य कीर्तिः ।
 यावत् प्राक्प्रत्नगाथापरिहृठनगरारम्भस्तम्भमुद्रा-
 वद्गो सभ्यापताकारुचिररचितशिक्षायोग्योभावर्भौ च ४७

वैजयन्ती । किं च समुच्च राज्ञण्व यश उपार्जयितुम् सम-
 र्धेन विधिना ब्रह्मणा कथञ्चित् तस्य यशसः प्रतिनिधिः तत्-
 प्रतिरूपकः क्षीराभोनिधिः क्षीरममृदः कृतः न तु तादृ-
 ष्यगो कस्यमित्यर्थः सूर्यादधिकप्रतापः क्षीराभः अधिकयगा-
 चेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

यावदिति । पीलस्वयोर्विभीषणवैश्रवणयोर्वास्तुभवन्ती
 वेदभूर्वास्तुरस्त्रियामित्यमरः । उभे च ते हरितौ उभय-
 हरितौ दक्षिणोत्तरदंशावित्यर्थः उभादुदात्तां नित्यमित्यत्र
 पृथग्भोनकारणादेवायत्रादंशस्य नित्यत्वे मिदं पुनर्नित्यग्रहणं
 हस्तिविषये उभयशब्दस्त्वानं उभयशब्दप्रयोगनियमज्ञापनाय
 मिति कैयटः । तयोर्द्वयसंख्यं नोमरंक्षा नोमराजिः उत्तरी
 यश्च ते सन्ती सेतुप्राक्षेयशैली यावत् यावद्दूरस्विताविति-
 शेषः । किं च प्राचीप्रतीक्षावाग्ने प्राक्प्रत्नगाथे श्रियाः पुव-
 दित्यादिना पुंवद्भावः । तयोः परिहृष्टौ प्रभु इन्द्रवदृषी । प्रभौ
 परिहृष्ट इति निपातः । तयोर्नगरयोरारम्भे यौ स्तम्भौ मूल-
 स्तम्भौ तयोर्मुद्रा इव मुद्रासन्निवेशां ययोस्तौ सभ्ययोरेव हयोः
 पताकयोः रुचिभिर्भाभिः रचितयोः शिक्षयोरपयोः शोचशोभा-
 ययोः तावभौ अद्गो उदयास्तशैली यावत् तत्पर्यन्तम् एतस्य
 नरपतेः कीर्त्तं चरति चतुर्दिगन्तविज्ञान्तकीर्त्तः अयमित्यर्थः

युद्धा आभिमुखं रणस्य चरणस्येवाद्दमीयस्य वा
 युद्धान्तः स्वपरान्तरं निपतताममुच्य बाणाबलीः ।
 क्षिप्रं वावन्तीभवन्निजभियः क्षिप्रं भर्ग्याद्यवा
 राज्ञानेन हठाद्विलोठितमभ्रुद्भ्रुमावरीणां शिरः ॥४८॥
 न तूणादुद्धारे न गुणघटनेनाश्रुतिशिखं
 समाकृष्टौ दृष्टिर्न वियति न लक्ष्यं न च भुवि ।
 नृणां पश्यत्यस्य क्वचन विशिखान् किन्तु पतित-
 द्विषद्वत्तः श्वभ्रैरनुमितिरभून् गोचरयति ॥ ४८ ॥

युद्धेति । युद्धा युद्धं कृत्वा रणस्य वा अन्तरन्तःकरणे
 स्वेषांपरेषां चान्तरं तारतम्यं युद्धा बाणावलीरुच्य आयुधानि
 परित्यज्य अद्दमीयस्य अमुच्य सम्बन्धिनश्चरणस्येव च अभिमुखं
 मम्रुखे निपतताम् आगच्छताम् अरीणां हठाच्छिप्रं अथवा
 निजभियो भरणे भर्ग्या क्षिप्रं आन्तम् अतएव अवनती-
 भवत् नस्त्रीभवत् शिरो मस्तकं अनेन राज्ञा भूमौ विलोठितं
 परिवर्तितमभूत् एतच्छत्रूणां मरणम् एतच्छरणं वा गति-
 नान्येति भावः ॥ ४८ ॥

नेति । नृणां रणदृष्टूणां पुंसां अन्यश्चेति विकल्पात्त्रामि
 चेति दीर्घप्रतिषेधः । दृष्टिः अस्य राज्ञो विशिखान् शरान् तूणात्
 निपङ्गात् उद्धारे उद्धरणकाले न पश्यति । गुणो मौर्वी ।
 मौर्वी गुणोज्येति धनञ्जयः । तेन घटनेन सम्बन्धेन आश्रुतिशि-
 खम् आकर्षणं समाकृष्टौ गुणाकर्षणे वियति आकाशे न
 लक्ष्ये बंध्ये भुवि एवं क्वचन कुत्रापि न पश्यतीति सर्वज्ञानुषङ्गः ।
 किन्तु पतितानां द्विषतां वक्षःसु श्वभ्रैः रभ्यैः । रभ्यं श्वभ्रं
 वपासुशिरित्थमरः । अनुमितिरानुमानिकज्ञानं अभून् विशि-
 खान् गोचरयति विषयीकरोतीति वेगातिशयोक्तिः ॥ ४८ ॥

दमस्वसुचित्तमवेत्य हासिका जगाद देवीं कियदस्य वक्षसि ।
 भण प्रभूते जगति स्थिते गुणैरिहाप्यते सङ्घटवासयातना ॥५०॥
 ब्रवीति दासीह किमप्यसङ्गतं ततोऽपि नीचेयमतिप्रगल्भतं ।
 अहो सभा साधुरितोरिणः क्रुधा न्यषेधदेतत्क्षितिपानुमान्जनः

॥ ५१ ॥

अथान्यमुद्दिश्य नृपं कृपामयी मुखेन तद्विड्मुखमग्न्युखेन सा ।
 दमस्वसारं वदति स्म देवता गिरामिलाभूवटतिस्मरश्चयम्

॥ ५२ ॥

दमस्वसुरिति । कामयतीति हासिका कामयित्री काचित्
 दमस्वसुचित्तमवेत्य बुद्धा देवीं सरस्वतीं जगाद किमिति चे
 देवि ! अस्य राज्ञः मस्वन्धि कियद्वक्षसि कियत्प्रपञ्चयमी-
 त्यर्थः । किं तु प्रभूते मङ्गति जगति स्थितेर्गुणैः इह अस्मिन्
 रात्रि सङ्घटवासने सङ्कीर्णस्थित्या यातना तीव्रवेदना आप्यते
 अनुभूयते इति भण सर्वगुणाकरम् अपि एनं दमयन्ती न
 वृणुते इति भावः ॥ ५० ॥

ब्रवीतीति । इह सभायां दासी किङ्करी किमपि असङ्गतं
 ब्रवीति नीचा तुच्छा इयं दासी । ततो देवीतोऽपि प्रगल्-
 भतं उच्छृङ्खलतया वृते अहो आश्चर्यं सभा साधुः आश्चर्यं सांख्य-
 गङ्गाङ्गः । इतीरयन्तीति इरिण आक्रोगत एतस्य क्षिति-
 पस्य अनुमान् अनुचरान् जनः तटस्वजनः क्रुधा क्रोधेन न्यषे-
 धत् ॥ ५१ ॥

अथ । अथ कृपामयी सा गिरा देवता इनाभुवा
 एतेन पुरुरथमा तुच्छं इनाभूवत् तेन तुच्छं क्रियाचेदिति ।
 क्रियात्र स्मरति क्रमः । अतिस्मरश्चय अतिक्रान्तमदनना

विलोचनेन्दीवरवासवासितैः सितैरपाङ्गाध्वगचन्द्रिकाञ्चलैः ।

त्वपामपाकृत्य निभात्रिभालय क्षितिक्षितं मालयमालयं रुचः

॥ ५३ ॥

इमं परित्यज्य परं रणादरिः स्वमेव भग्नः शरणं मुधाविशत् ।

न वेत्ति यच्चातुमितः कृतस्त्रयो न दुर्गया शैलभुवाऽपि शक्यते

॥ ५४ ॥

वप्यम् अन्यं नृपमुद्दिश्य तस्य नृपस्य दिङ्मुखसम्मुखेन तद्दिग्-
भागाभिमुखेन मुखेन करणेन तेन उपलक्षिता सती दम-
स्वसारं दमयस्तीं वदतिस्म ॥ ५२ ॥

विलोचनेति । विलोचने एव इन्द्रीवरं तयोर्वासिनं स्थित्या
वासितैः सुरभितैः लब्धात्कर्परित्यर्थः सितैः अपाङ्गैः अपाङ्गैः
एव अध्वगचन्द्रिकाञ्चलैः कटाक्षमार्गप्रवृत्तेन्दुकान्तिशिखाभिः
करणैः रुचः कान्तैः आलयं आकरं मालयं तदाख्यदेशस्य
क्षितिक्षितं क्षितीशं राजानं क्षितिं क्षिणोतीति क्षितिक्षितं
क्षितीशः क्षिधातीरैश्वर्यार्थात् क्षिप् । तं त्वपां लज्जाम्
अपाकृत्य त्यक्त्वा निभात् कुतश्चित् व्याजात् निभालय
विलोकय ॥ ५३ ॥

इममिति । अरिः एतच्छत्रुः रणात् समरात् भग्नः सन्
शरणं अरिम् उत्कृष्टं वा इमं नृपं परित्यज्य शरणं न प्राप्य मुधा
इथा स्वं स्वकीयं शरणं गृहमेव शरणं रक्षकम् अविशत् प्रविष्टः ।
शरणस्य द्विरावृत्त्या सम्बन्धः । कथं वृथा, वृथात्वे कथं तत्करणं
पदाह । यत् यस्मात् कृतस्त्रयः कृताहङ्कारः सोऽरिः शत्रुः
दुर्गया दुर्गमया शैलभुवा शैलप्रदेशेन गिरिदुर्गेणापीत्यर्थः ।
यथा शैलोद्भवया पर्वतकन्यया दुर्गया दुर्गादेव्यापि पार्वत्यापि
तोऽस्माद्वाञ्छः तातुं न शक्यते । किं पुनः स्वयमेव

अनेन राज्ञाऽर्थिषु दुर्भंगीकृतो भवन् घनध्वानजरत्नमंदुरः ।
तथा विदूराद्रिरदूरतां गमो यथा सगामी तव केलिगौलताम्

॥ ५५ ॥

नम्रप्रत्विर्धिपुञ्जीपतिसुखकमलस्नानतामृङ्गजात-
कायान्तःपातचन्द्रायितचरचमलश्रेष्ठिरैशेयनेषु !
दृष्टारिप्राश्नवाताम्रतरसलहरीभूरिपानेन पीनं
भूलोकस्वैष भर्ता भुजभुजगयुगं सांयुगीनं विभक्तिं ॥ ५६ ॥

वा पुरुषेणापीत्यपिशब्दार्थः । इति न वेत्ति प्राणरक्षण-
शक्त्या वैयर्थ्यम् अज्ञानात् प्रवेगः स्यादज्ञानश्चेति भावः ॥ ५४ ॥

अनेनेति । अनेन राज्ञा अर्थिषु विषये दुर्भंगीकृतः तुच्छी-
कृतः यत्रेच्छम् अर्थिभिः उपादीयमानरत्नोऽपि यः अनेन राज्ञा
उपेक्षितः इत्यर्थः । तथा घनध्वानजैः नवमंघ्रशब्दोत्थैः रत्नैः
मंदुरः पूर्ण एव भवन् अतिव्ययेऽपि अक्षीणरत्न इत्यर्थः । विदू-
राद्रिः वैदूर्याचलः तथा तेन प्रकारेण अदूरताम् आमचतां
गमो गमिष्वन् यथा सोऽद्रिः तव केलिगौलतां गामी गमिष्वन्
भविष्यति गम्यादय इति गमिगाभ्याः साधुत्वम् । नलोकत्या-
दिना षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीया । अस्य राज्ञः नगर्थ्याः
अतिमासिध्यात् वहुरत्नयुतः वैदूर्याचलः ते क्लीडागौलो
भविष्यति इति तात्पर्यम् ॥ ५५ ॥

नम्रंति । एष्या इमं ऐशेयम् एष्याद्यर्माद्यमंचस्यै नमुभे
द्विष्वित्यमरः । एष्या ठक् । तेच ते नेचं च ते इव नेत्रं यस्याः
तस्याः संबुद्धिः । इ ऐशेयनेत्रे ! इ सुगथावाचि ! उपमान-पूर्वपद-
बहुव्रीहावन्तरपदसोपः । नम्राणां प्रत्विर्धिपुञ्जीपतीनां मुञ्जाभ्यं व
कमलाणि तेषु या स्नानता सैव शृङ्गजातं तस्य श्लाघा नील-
भा तस्या अन्तःपातेन मध्वगतत्वेन चन्द्रायिता चन्द्रवदाच-

अध्याहारः स्मरहरशिरसि चन्द्रशेषस्य शेष-

स्वाह्नेभूयःफलसमुचितः काययष्टीनिकायः ।

दग्धाशोधेर्मुनिचुलुकनवासनाशाभ्युपायः

कायव्यूहः क्व जगति न जागर्त्स्व दःकीर्त्तिपूरः ? ॥५७॥

राज्ञामस्य शतेन किं कलयतो हेतिं शतघ्नीं ? कृतं

लक्षैर्लक्षभिदो ? दृशैव जयतः पद्मानि पद्मै रलम् ? ।

रिता कलङ्कसम्यत्तेरितिभावः सा चरणनखत्रेणिर्यस्व सः
भूलोकस्य भर्ता एष राजा दृप्तारिप्राणवाताः गर्वितश्चुप्रा-
णवायवः एव अमृतरसस्य लहय्यः ऊर्मयस्तासां भूरिणा भूयसा
पानेन पीनं मांसलम् अत एव संयुगे साधु सांयुगीनं भुज-
भुजगयुग्मं हस्तरूपपद्मगयुगलं विभर्त्तीति रूपकालङ्कारः ।
वायुपानेन तथा अमृतपानेन यथा सर्पाः स्थूला जायन्ते
तथा अस्य राज्ञः हस्ता शत्रूणां प्राणवायुपानेन स्थूली सञ्जाती
इति भावः ॥ ५६ ॥

• अध्याहार इति । स्मरहरशिरसि चन्द्रशेषस्य चन्द्रखण्डस्य
अध्याहारः शेषपूरकः शेषस्य अहेः अनन्तोरगस्य भूयसां फलानां
समुचितः काययष्टीनां निकायः समूहभूतः इति यावत् । फल-
सङ्करकैः कायैः भवितव्यमिति भावः । दग्धाशोधिः क्षीराशोधिः
मुनेः अगस्त्यस्य चुलुकनात् चुलुकग्रहणात् वासस्य नाशे
अभ्युपाय उपायभूतः कायव्यूहः कायमङ्गातः क्षीराब्धेः प्रति-
निधिरित्यर्थः । अदःकीर्त्तिपूरोऽमुथ यशोराशिः क्व जगति न
जागर्त्ति ? त्रैलोक्येऽपि जागर्त्तीत्यर्थः । अत्र कीर्त्तिपूरस्व
त्रैलोक्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेः तद्रूपातिशयोक्तिः सा
च अस्व चन्द्रे शेषाध्याहारत्वादि रूपकोत्यापितेति सङ्करः

कर्तुं सर्वपरच्छिदः किमपि नो शक्यं परार्हेन वा-

त्सु सङ्घापगमं विनाऽस्ति न गतिः काचिद्वैतदृष्टिषाम् ॥५८॥

वयस्ययाऽऽकृतविदा दमस्त्रसुः स्मितं वितत्याभिदधेऽथ भारती ।

इतः परेषामपि पश्य याचतां भवन्मुखेन स्वनिवेदनत्वराम् ॥५९॥

राज्ञामिति । शतघ्नो नाम हेतिम् आद्युधं शतघ्नो तु चतुः-
शत्या लौहकण्टकसूचिर्वातवः । शतं हन्तीति शतघ्नोति
च गम्यते अमनुष्यकटके चेति ठक्प्रत्यये डीप् । शतघ्नीं हेतिं
कलयतो धारयतः अस्य नृपतः राज्ञां शतेन किं " न किञ्चित्-
करमित्यर्थः । लक्षभिदो लक्षभेदिनो लक्षं संख्यादि हन्तुश्च
लक्षं शक्यं संख्यायामिति च विग्रहः । राज्ञां लक्षैः कृतम् ?
अलम् । कृतम् इति शब्दः अलमित्यर्थेऽव्ययम् । दृगा दृष्ट्यं च
पद्मानि अत्रानि संख्याविशेषान् । पद्मं स्यात् पद्मगं व्युत्तं
निधौ संख्यान्तरेऽम्बुजम् । इति विग्रहः । जयतोऽस्य राज्ञः
पद्मैः पद्मसंख्याभिः अलम् ? किं बहूना ? । सर्वपरच्छिदः मम-
स्तगत्रच्छिदोऽस्य राज्ञः राज्ञां परार्हेन च संख्यया वा परेषाम
अपगाम् अर्हेन किं किमपि कर्तुं नोशक्यम् । तत् तस्मात्
वन खेटे एतदृष्टिषां अस्य शतृणां संख्याया अपगमम्
अपगमसंग्रहम् अमङ्गात्वमिति यावत् । संख्याद् युद्धात् अपग-
मम अपसरणं विना काचिद् गतिर्नास्ति । संख्या च स्यात् एक-
त्वादि युद्धाख्यानविचारयोगिनि विग्रहः । अथैव द्विपद्गतिम-
त्वस्य संख्यापगमनदपगमयोः उभयोः प्राप्तस्य पूर्वत्वनिषेधस्य
उत्तरत्वं नियमनात् परिसंख्या । तथा च सूत्रम् एकस्य अनं-
कप्रामावेकत्र नियमनं परिसंख्यति ॥ ५८ ॥

वयस्यवेति । अथ दमस्त्रसुः आकृतविदाऽभिप्रायज्ञया वय-
स्यया संख्या स्मितं वितत्या कृत्वा भारती वाग्देवी अभिहित्य

कृतऽत्र देवी वचनाधिकारिणी

त्वमुत्तरं दासि ! ददासि का सती ? ।

इतीरिणस्तनृपपरिपाश्विकान्

स्वभर्तुरेव भ्र, कुटिन्य वत्तयत् ॥ ६० ॥

धराधिराजं निजगाद भारती तत्सम्प, खेषद्वलिताङ्गसूचितम् ।

दमस्वसारं प्रति सारवत्तरं कुलेन शीलेन च राजसूचितम् ॥ ६१ ॥

कुतः कृतैवं नवलोकमागतं प्रति प्रतिज्ञानवलोकनाय वा ? ।

अपीयमेनं मिथिलापुरन्दरं निपीय दृष्टिः शिथिलान्स्तु ते वरम्

॥ ६२ ॥

किमिति इतोऽस्मात् राज्ञः परंणम् अन्येषामपि याचतं

राज्ञां भवन्मुखेन त्वहाचैव स्वनिवेदनं स्वयं कथनं त्वरां द्रुत-

कथनत्वं पश्य परान् आलोकयेति च गम्यते ॥ ५८ ॥

कृतिति । हे दासि ! अत्र स्वयंवरे देवी वाग्देवी वचने

नृपतिवर्णने अधिकारिणी कर्त्री कृता नियुक्ता त्वं का सती

दत्तरं ददासि ? इति ईरिणः इति ब्रुवाणान् तस्य नृपस्य परि-

पाश्वं वत्तन्ते इति परिपाश्विकान् सेवकान् परिमुखं चेति

चकारात् ठक् । स्वभर्तुः स्वस्वामिन एव भ्र, कुटिः न्यवत्तयत्

तेषां स्वामी एव तान् भ्रू भङ्गेन निवारितवान् इत्यर्थः ॥ ६० ॥

धरेति । भारती सरस्वती कुलेन वंशमर्थ्याटया शीलेन

मददृष्टेन च राजसु मध्ये उचितं परिचितं सारवत्तरं श्रेष्ठं तस्य

सम्प, खं यथा तथा ईषद्वलितेन वक्रितेन अङ्गेन वपुषः

सूचितं निर्दिष्टं धराधिराजं भूपतिं लक्ष्मीकृत्य दमस्वसारं

प्रति निजगाद तस्यै कथयामासेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

कुतइति । हे भैमि ! आगतं नवलोकम् अपूर्वजनं प्रति

एवमिति इस्तनिर्देशः । अनवलोकनाय वा अनवलोकितुमेव

न पाहि पाहीति यदन्नवीरसु मदीष्ट ! तेनैवमभूदिति क्रुधा ।
 रणक्षितावस्य विरोधिमूर्धभिर्विदग्ध दन्तैर्निजमोष्ठमास्वते ॥ ६३ ॥
 भुजेऽपसर्पत्यपि दक्षिणे गुणं सह्येषुणाऽऽदाय पुरः प्रसर्पिणे ।
 धनुः परीरम्भमिवास्व सम्प्रदात् महाहवे दिक्षति वामबाह्वे

॥ ६४ ॥

वा कुतः कस्मात् कारणात् प्रतिष्ठा कृता इति ? न युक्तमिति
 भावः । किन्तु एनं पुरोवर्त्तिनं मिथिलापुरन्दरमपि मिथि
 लापतिं वा निपीय मस्यक् निरीक्ष्य ते तव इयम् दृष्टिः शिथिला
 शिथिलादरा अस्तु इति वरं श्रेष्ठम् । वीक्षित्वा उपेक्षणम्
 अपि अदगेनात् किञ्चित्प्रियमित्यर्थः ॥ ६२ ॥

नेति । हे मदीष्ट ! मदीयाधर ! यत् यस्मात् पाहि पाहि
 इति अमुं राजानं न अववीः दुरभिमानादिति शेषः । श्रेष्ठस्य
 अधरप्रायत्वेऽपि च गम्यते । तेनैव पाहि पाहीति अवचनेनैव
 एवमीदृशी मं दगाऽभूदिति हेतोः क्रुधा क्रोधेन रणक्षिता
 अस्य विरोधिमूर्धभिः शत्रुशिरोभिः निजमोष्ठं विदग्ध आस्यते
 स्यीयते । अस्य राज्ञः शत्रुणां तद्वरणमेव शरणं अन्यथा मरण-
 मवेति भावः । अत्र शत्रुशिरसां प्रत्यर्थिविषयक्रोधहेतुकस्य
 आहदंगनस्योष्ठविषयक्रोधहेतुकत्वात्प्रेक्षणात् इतूत्प्रेक्षा
 व्यञ्जकाप्रयोगाद् गम्या ॥ ६३ ॥

भुजे इति । महाहवे महारणे अस्य राज्ञो धनुः कर्तृ दक्षिणे
 अपसव्ये हस्तं दक्षे कुशले च द्रयुणा सह गुणं ज्यामादाय
 अपसर्पति अपसरत्यपि पुरः प्रसर्पिणे पुरोगामिने इह
 गुणसहायाभावेऽपीति भावः । वामबाह्वे वामहस्ताय
 सम्प्रदात् सन्तोषात् परीरम्भम् आलिङ्गनं उपसर्गस्य चङ् मनुष्ये
 बहुसमिति दीर्घः । दिक्षतीव दातुमिच्छतीव इत्युत्प्रेक्षणा-

अस्योर्वीरमणस्य पार्वणविधुहैराण्यसङ्गं यशः
 सर्वाङ्गोऽञ्जलशर्वपर्वतसितश्रीगर्वनिर्वासि यत् ।
 तत्कम्बुप्रतिविम्बितं किमु ? शरत्पर्जन्यराजिञ्चयः
 पर्यायः किमु ? दुग्धसिन्धुपयसां सर्वानुवादः किमु ? ॥ ६५ ॥
 निस्त्रिंशत्प्रुटितारिवारणघटाकुम्भास्थिकूटाऽवट-
 स्थानस्थायुकमौक्तिकोत्करकिरः कौरस्य नायं करः ।
 उन्नीतस्रतुरङ्गसैन्यसमरत्वङ्गत्तुरङ्गत्तर-
 क्षुत्सासु क्षितिषु क्षिपन्निव यशःक्षीणीजवीजग्रजम् ? ॥ ६६ ॥

दिति भावः । ददातः सनन्ताङ्गट् सनिमीमेत्यादिना इदादेशः
 अभ्यासलोपः । दक्षिणोऽपि अपकारी न पूज्यते वामोऽपि
 अवसरं उपकारी पूज्यते इति भावः ॥ ६४ ॥

अस्येति । अस्य उर्वीरमणस्य भूपतः सम्बन्धि पर्वणि भवः
 पार्वणः तस्य विधोः राकाचन्द्रस्य हैराण्यं तद्वितीयकस्वामिकं
 धावत्यम् इति शेषः । हिराजशब्दादुबहुव्रीह्यात्ताद् ब्राह्म-
 णादित्वात् ष्यङ्प्रत्ययः । तत्र सञ्जं सन्नद्धं चन्द्रद्वितीयमान-
 मित्यर्थः । सर्वाङ्गे उज्वलस्य धवलस्य शर्वपर्वतस्य कैलासस्य
 सितः सितिमा धावत्यम् । गुणे शुक्लादयः पुंसीत्यमरः । तस्य
 श्रिया सम्पदा योगर्वस्तं निर्वासयति लुम्पतीति तन्निर्वासि
 कैलासस्य शुभ्रताया अधिकं यद्यशः तत् कम्बूनां शङ्कानां
 प्रतिविम्बितं प्रतिविम्बं प्रतिच्छाया किमु ? किं वा शरत्-
 पर्जन्यराजिञ्चयः शरन्मेषावलिधावत्यसम्पदः पर्यायो
 रूपान्तरं किमु ? अथ वा दुग्धसिन्धोः क्षीराब्धेः पयसां
 क्षीराणां सर्वानुवादः ? सर्वस्यापि पुनरुक्तिः किमु ? कृतञ्चं
 तत् क्षीरमेवेदं किमित्यर्थः । उत्प्रोक्षादयस्य संसृष्टिः ॥ ६५ ॥

निस्त्रिंशेति । निर्गताः त्रिंशद्गोऽङ्गुलिभ्यः इति निस्त्रिंशः

अर्थिभ्रंशबद्धभवत्फलभरव्याजेन कुञ्जायितः
 सखिस्त्रिभूतिदानभाजि कथमप्यास्तां स कल्पद्रुमः ।
 पास्ते निर्व्ययरत्नसम्पददयोदयः कथं याचक-
 श्रेणीवर्जनदुर्यशोनिविडितव्रीडस्तु रत्नाचलः ? ॥६७॥

अङ्गः उपकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंस्थानं निस्त्रिंशा
 अर्थमिति समासात्सो उपत्ययः । तं न त्रुटितेषु खण्डितेषु
 परिवारणघटाकुम्भेषु शत्रुगजसमूहकुम्भेषु अस्त्रिकूटानाम्
 अस्त्रिसङ्घातानाम् अवटस्थानेषु गर्तप्रदेशेषु स्थायुकाः
 स्थायिनः नवपतेत्यादिना उक्तप्रत्ययः । तेषां मौक्तिकोत्क-
 राणां मुक्तासमूहानां किरतीति किरः क्षेपकः इगुपधञेति कः ।
 अथ नृपस्य अयं करः चत्वार्यङ्गानि पृथ्वादीनि येषां तेषां
 मैत्र्यानां समरेषु त्वङ्गिः मञ्जरिः तुरङ्गेः सुरैः करणैः सुम्भासु
 कृष्टासु चित्तेषु यगः क्षीणीजस्य कीर्त्तिपुस्तस्य वीजानां व्रजं
 ममूहं क्षिपन् गिरन् वपञ्चित्र स्थित इति कैः जनैः न उच्यते ?
 न उत्प्रेक्षितः ? इत्युत्प्रेक्षा ॥६६॥

अर्थीति । अस्मिन् रात्रि भूतिदानभाजि भूतिदानगोष्ठं
 मति सः प्रमिदः कल्पद्रुमः अर्थिनां भ्रंशेन प्रमद्वारेण बद्धभवतः
 व्याभावादुपचीयमानस्य फलभरस्य व्याजेन कुञ्जायितः
 कञ्जीभूतः मन् वस्तुतस्तु मञ्जरीवेति भावः । लोहितादेराकृति-
 मन्त्वात् कडि कर्त्तरि ङः । कथमपि कञ्चिच्च पास्तां
 निवृत्तया अस्त्रैरदृष्टत्वात् कथमपि मञ्जावरसमभवादिनि
 भावः । किन्तु निर्व्ययासां व्ययरहितानां रत्नसम्पदाम्
 उदयेन उदय उच्छ्रितः तथापि याचकश्रेणीनां कर्त्रीणां
 वर्त्तनेन परिहारिणं यत् दुर्यशः तं निविडितव्रीडो
 वनीकृतसखः रत्नाचलो रोहचाद्रिस्तु कथमासौ ? अयं

सृजामि किं विघ्नमिदन्नृपस्तुता-
 वितीङ्गितैः पृच्छति तां सखीजने ।
 स्मिताय वक्त्रं यदवक्रयद् बधू-
 स्तदेव वैमुख्यमलक्षि तन्नृपे ॥ ६८ ॥
 दृशाय निर्दिश्य नरेश्वरान्तरं
 मधुस्वरा वक्त्रमधीश्वरा गिराम् ।
 अनूपयामास विदर्भजाश्रुतौ
 निजास्यचन्द्रस्य सुधाभिरुक्तिभिः ॥ ६९ ॥
 म कामरूपाधिप एष हा त्वया
 न कामरूपाधिक ईच्छतेऽपि यः ।

तिष्ठति ? उच्चतया स्थित्या सर्वदृष्टत्वात् लज्जासंवरणोपाया-
 मन्भवादिति भावः । अत्र द्रुमशैलयोः लज्जाऽसम्बन्धं ऽपि
 सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ ६७ ॥

सृजामीति । अथ सखीजने तां भैमीम् इदन्नृपस्य एत-
 द्रुपस्य स्तुतौ विघ्नं सृजामि किमितीङ्गितैः चेष्टितैः पृच्छति
 मति बधूः भैमो स्मिताय स्मितं कर्तुं क्रियार्थत्वादिना चतुर्थ्या ।
 वक्त्रम् अवक्रयत् वक्त्रीचकारिति यत् तत् वक्त्रीकरणमेव तन्नृपं
 तस्मिन् नृपे वैमुख्यं नैस्पृह्यम् अलक्षि लक्षितम् ॥ ६८ ॥

दृशेति । अथ मधुस्वरा मधुरकण्ठी गिरामधीश्वरा मर-
 स्वती नरेश्वरान्तरं राजान्तरं वक्त्रं वर्णयितुं दृशा विनिर्दिश्य
 निरूप्य विदर्भजाया वैदर्भ्याः श्रुतौ श्रोत्रे निजास्यचन्द्रस्य
 सुधाभिः उक्तिभिः वचनासृतेरित्यर्थः अनूपयामास मरसी-
 चकार जलप्रायमनूपं स्वादित्वमरः । अनुगता आपो यस्वे-
 त्यनूपम् ऋक्पूरन्धूरित्यादिना समासान्तः ऊदनोर्देश इत्य-
 कारः तस्मात् तत्करोतीत्यादिना सन्ताप्तिद् ॥ ६९ ॥

त्वमस्य सा योग्यतमा हि वल्लभा
 सुदुर्लभा यत्प्रतिमल्लभा परा ॥ ७० ॥
 अकर्णधाराशुगसम्भृताङ्गतां
 गतैररित्रेण विनास्य वैरिभिः ।
 विधाय यावत्तरणेभिर्दामहो
 निमज्ज्य तीर्णः समरं भवाण्णवः ॥ ७१ ॥

स इति । एष पुरोवर्ती सः प्रसिद्धः कामरूपाधिपः काम-
 रूपदेशाधीश्वरः कामात् कन्दर्पादपि रूपेणाधिको यः त्वया
 नैष्यते हा वत नैतद्युक्तमिति भावः । कुतः यस्याः तव इति
 शेषः । प्रतिमल्लभा समाना भाः कान्तियस्याः सा यत्प्रतिमल्लभा
 परा अन्या रमणी सुदुर्लभा अतिदुर्लभा एवम्भृता सा त्वमस्य
 राज्ञो योग्यतमा अत्यन्तानुरूपा वल्लभा हि दयिता हि ।
 समानसौन्दर्यतया समागमयोग्योऽयं त्वया वीक्षितव्य
 एवेत्यर्थः ॥ ७० ॥

अकर्णति । कर्ण इव कर्णः प्रतिमुखशब्दं तद्रहितः
 अकर्णः । न कर्णभिर्नापि दिग्धैरिति निषेधादिति भावः ।
 अकर्णा धारा यस्य स अकर्णधारः स चामो आशुगः विशिखः
 तैः सम्भृतानि सम्यृ रितानि अङ्गानि येषां ते तदङ्गाः तत्तां गतैः
 अस्य वैरिभिः शत्रुभिः अरिभ्यः वायत इत्यरित्रं वर्मादि तेन
 विना तद्दिहाय समरं निमज्ज्य पतित्वा तरणः सूर्यस्य भिटां
 भेटं विधाय कृत्वा यावत् सूर्यमण्डलं भित्त्वं भवः संसार एवा-
 र्णवः समुद्रः तीर्णः । अहो ! आश्चर्यम् । हाविर्मो पुरुषो लोकं
 सूर्यमण्डलमेदिनौ परिव्राज्य योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः
 इति । कर्णधारः नाविकः तस्य अभावात् आशुगेन पवनेन
 सम्भृताङ्गतां चाख्यमानदंष्ट्रत्वं गतैः प्राणैः जनेः अरित्रेण

अमुष्य भूलोकभुजो भुजोष्मिः

तपत्तुरिव क्रियतेऽरिवेश्मनि ।

प्रयां न तत्रारिवधूस्तपस्विनी

ददातु नेत्रोत्पलवासिभिर्जलैः ? ॥ ७१ ॥

एतद्दत्तासिघातस्रवदस्रगसुहृद्दंशसार्द्धंश्चनैतद्-

दीरुहामप्रतापव्यलदनलमिलद्भूमधूमभ्रमाय ।

एतद्दिग्जैत्रयात्रामसमरभरं पश्यतः कस्य नामीत्

एतन्नासीरवाजिब्रजस्वरंजरजोराजिराजिस्थलीषु ? ॥ ७३ ॥

कमिपातेन विना तरणेः नौकायाः भिदां भेदं विधाय कृत्वा
समुद्रे निमज्ज्य भवार्यवः तीर्णः उत्तीर्णः इति च गम्यते
॥ ७१ ॥

अमुष्येति । यत् यस्मात् अमुष्य भूलोकभुजः पृथिवीलोक-
स्थितस्य राज्ञः नतुसूर्यवत् आकाशमार्गचारिण इति तात्-
पर्यम् । भुजोष्मिः भुजप्रतापेः अरिवेश्मनि शत्रुगृहे तपत्तुः
याश्चतुरिव क्रियते नित्यसन्तापः क्रियते इत्यर्थः । तत्तस्मात् तत्र
अरिवेश्मनि तपस्विनी शोच्या धर्मशीला च अरिवधूर्नेत्रोत्प-
लयोवसन्तीति तद्वासिभिः उत्पलवासनावद्भिश्च जलैः । पीयते
अस्यामिति प्रया पानीयशालिका पाधातोः डविधानम् । तं
न ददातीति काकुः । ददातीत्यर्थः । धार्मिका हि प्रोक्षकाले
वासितोदकप्रायाः प्रयाः प्रवर्त्तयन्तीति भावः ॥ ७२ ॥

एतदिति । आजिस्थलीषु रणभूमिषु एतस्य राज्ञो नासीरे
सनामुखे वाजिब्रजानां सुरैः जातो रजसां राशिः एतस्य राज्ञः
दिशो जैत्राषु दृक्नस्तत्वात् षष्ठीसमासनिषेधः । यात्रासु असमम्
असदृशं समरभरं समरव्यापारं पश्यतः अवलोकयतः कस्य
जनस्य एतेन राज्ञा दत्तैः प्रयुक्तैः असिघातैः खड्गप्रहारैः

शीरोदम्बदपः प्रमथ्य मद्यितादेशेऽमरैर्निर्मिते

स्नाक्रम्यं सृजतस्तदस्य ययसः शीरोदसिंहासनम् ।

केषां नाजनि वा जनेन जगताम् एतत्कवित्वाद्यत-

स्रोतःप्रोतपिपासुकर्णकलसीभाजाऽभिषेकोत्सवः ? ॥७४॥

स्रवदसृजः स्ववदस्ताः असुद्धदः यदुवर्गाः एव वंशाः वैश्वः
वंशां वगं कुले वैश्वो इति विश्वः । त एव सार्द्धंभनानि
सरसानि इन्धनानि यस्य तस्मिन् एतस्य राज्ञो दोषाः भुजयोः
उद्दामः गन्धीरः प्रताप एव ज्वलदनलः तस्मिन् मिनतां वस-
मानानां भूषां धूमनां भ्रमाय भ्राज्यं न आसीत् ? सर्व-
स्यापि आसीदेवेत्यर्थः । अत्र राज्ञो राज्ञी कविमन्त्रमाहृष्यात्
धूमभ्रमोत्सवा भ्रान्तिमान् पलहारः ॥ ७७ ॥

शीरति । अमरैः देवैः शीराशाम् उदम्बतः शीराश्वैः पापः
शीरोदम्बदपः ऋक्पुरित्यादिना समामान्तः । ताः प्रमथ्य
विनाद्य मद्यितं मद्यनोद्धृतो निर्जलो दधिशीरविकारः तत्र
सृदस्वित्मद्यितं पादाभ्यांघ्राभ्युनिजलमित्थमरः । तद्भूते पादेषु
इवादेशे रूपान्तरे निर्मिते सम्यादिते सति रूपान्तरापादानेन
शीराश्वी अभावं गमिते मतीत्यर्थः । तत्रघा शीरत्वेन प्रसिद्धं
उदकं यस्य स शीरोदः शीराश्वः उदकस्योदमंघ्रायाम् इत्युदा-
देशः । तस्य सिंहासनं स्वेनाक्रम्यम् स्रजतम् आक्रम्यं
सृजतः कुर्वतः स्वयम् आक्रमत इत्यर्थः । अस्य राज्ञो ययसः
गतस्य राज्ञः सम्बन्धि कवित्वम् एतद्विषयकं कवित्वमित्यर्थः
तदेव-स्रजतं तस्य स्रोतसा प्रवाहेषु प्रोतं पूरितं पिपासूनां
पातुमिच्छूनाम् अस्तादरेषु नृसतां जनानां केषांवेव असौ
अभिषेचनोद्देश्यो भवतीति तद्वाजा केषां वा जनतां लोकानां
सम्बन्धिना जनेन अभिषेकोत्सवः अभिषेकजन्मः आन-

समिति पतिनिपाताकर्षणद्रागदीर्ण-

प्रतिनृपतिमृगाक्षीलक्षवक्षःशिलासु ।

लिखितलिपिरिवोरस्ताडनव्यस्ताडस्त-

प्रस्वरनस्वरट्टैरस्य कीर्त्तिं प्रशस्तिः ॥ ७५ ॥

विधाय ताम्बूलपुटीं कराङ्गगां वभाष ताम्बूलकरङ्गवाहिनी ।

दमस्वसुर्भावमवेत्य भारतीं नयाऽनया वक्त्रपरिचमं शमम् ॥ ७६ ॥

न्दोत्भवः न अजनि न जनितः जनेष्वन्तात् कर्मणि लुङ् ।

पूर्वं लोकान्तरस्था अपि कवयः क्षीराब्धिप्रशः सर्वत्र आनन्दकरं

कथयन्ति स्म इत्यर्थः । देवैः क्षीरोदममुद्रे मथिते सति क्षीरो-

दममुद्राभावात् अधुना क्षीरोदममुद्रपदमिन्द्रासनम् अधि-

कृतवति अस्मिन् रात्रि एतद्यशःक्षीरोदस्य वर्धयितारः

अस्त्रिलाः कवय एव अभिषेक्तारः कवित्वमेव जलं श्रोत्रजन-

कर्णा एव कलसाः तत्सम्भवायाः सरितः प्रसर्पणात् स्तुतिः

एवाभिषेक इति रूपकालङ्कारः ॥ ७४ ॥

• समितीति । अस्य राज्ञः कीर्त्तिः प्रशस्तिः प्रशंसा समिति

आञ्जी पतिनिपातस्य भर्तृमरणस्य आकर्षणे अवशेऽपि द्राक्

मद्य एव अदीर्णा अभिन्ना अक्षरविन्यासयोग्या इति यावत् ।

प्रतिनृपतिमृगाक्षीलक्षणां अरिराजक्षीलक्षसङ्घकानां वक्षः-

शिलासु उरस्ताडनेन वक्षस्ताडनेन व्यस्तानां प्रसारितानां

हस्तानां ये प्रस्वरनखाः तीक्ष्णनखाः तैरेव ट्टैः पाषाणभेदकैः

ट्टैः पाषाणभेदक इत्यमरः । रचितलिपिरिव कृताक्षरविन्यास

इव भाति इति शेषः । दुःखातिरेकात् वक्षःकृतनखाक्षीलक्षनेषु

कीर्त्तिं प्रशस्तेः अक्षरत्वोत्प्रेक्षणात् उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ७५ ॥

विधायेति । ताम्बूलकरङ्गवाहिनी ताम्बूलपात्रधारिणी

दमस्वसुः दमयन्त्या भावम् अवेत्य ज्ञात्वा ताम्बूलपुटीं ताम्बूल

समुन्मुखीकृत्य बभ्रुवर् भारती रतीशकल्पेऽन्यनृपे निजं भुजम् ।
 ततस्त्रसदृशालपृषद्विलोचनां शशंस संसज्जनरञ्जनीं जनीम् ॥ ७७ ॥
 अयं गुणोच्चैरनुरज्यदुत्कलो भवन्मुखालोकरसोत्कलोचनः ।
 स्पृशन्तु रूपासृतवापि ! नन्वमुं तवापि दृक्कारतरङ्गभङ्गयः ॥ ७८ ॥
 अनेन सर्वार्थिकृतार्थताकृता हृतार्थिनौ कामगवीसुरद्रुमी ।
 मिथः पयःसेचनपल्लवाशने प्रदाय दानव्यसनं समाप्नुतः ॥ ७९ ॥

वीटिकां कराङ्गगां करतलसंस्थां विधाय कृत्वा अनया
 वीटिकया वक्त्रपरिभ्रमं बहुक्षणव्यापिकथनजन्यम् आस्यशीतं
 शमं शान्तिं नय इति भारतीं बभ्रुवर् । अम्ब ! नायमस्मै
 रोचते कृतं इया अमेष्तेति तात्पर्यम् ॥ ७६ ॥

समुन्मुखीति । अथ भारती सरस्वती रतीशकल्पे कामतुल्ये
 अन्यनृपे नृपान्तरे विषये निजं भुजं समुन्मुखीकृत्य अभिमु-
 खीकृत्य ततो हृन्दोद्यमाबन्तरं त्रसदृशालपृषद्विलोचनां चकित-
 वालसृगाक्षीं संसज्जनरञ्जनीं महास्यजनमनोहारिणीं जनीं
 वधुं दम्यन्ते शशंस उवाचेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

अयमिति । ननु रूपासृतवापि ! मौन्दर्यसुधारमदी-
 विके ! गुणोच्चैः अनुरज्यन्त उत्कला जनपदा यस्मिन् सोऽयं
 राजा भवत्याः तव मुखस्य आस्यस्य आलोकरसेन आलोकन-
 जौतुकन उत्कलोचन उत्सुकाद्यः तवपि दृशोः ताराः स्थूलाः
 तरङ्गभङ्गयो वीचीविन्यासा अमुम् उत्कलाधिपतिं स्पृशन्तु
 खानुरागिणि अनुराग उचित इति भावः ॥ ७८ ॥

अनेनेति । सर्वार्थिनां सर्वयाचकानां कृतार्थताकृता पूर्ण-
 कामत्वकारिणा अनेन राज्ञा हृतार्थिनौ अर्थरहितौ कर्तौ
 कामानां धात्री गौः कामगवी कामधेनुः गौरतद्वितलुकीति
 समासान्तष्टच् । सा च सुरद्रुमः कल्पवृक्षश्च तौ मिथोऽन्योच्छं

टपः कराभ्यामुदतोलयन्निजे नृपानयं यान् पततः पदद्वये ।
 तदीयचूडाकुरुविन्दरश्मिभिः स्फुटयमेतत्करपादरञ्जना ॥८०॥
 यत् कस्यामपि भानुमान् ककुभि स्खे मानमालम्बते
 जातं यद्द्वनकाननैकशरणप्राप्तेन दावाग्निना ।
 एषैतद्भुजतेजसा विजितयोस्तावत्तयोरौचित्ये
 धिक् तं वाडवमभ्रसि द्विषि भिया येन प्रविष्टं पुनः ॥८१॥

प्रति पयःसेचनं क्षीरसेकं पल्लवाशनं पल्लवभोजनञ्च प्रदाय दत्त्वा
 दानव्यसनं दानासक्तिं समाप्नुतः समापयतः । याचकान्त-
 राभावात् अन्योन्यं प्रति सम्प्रदानोपपयःपल्लवमात्रदानेन
 कथञ्चिद्दानकण्डूत्यपनोदनं कुरुत इति तात्पर्यम् ॥ ७९ ॥

नृप इति । अयं नृपः निजे पदद्वये पततः प्रणमतः
 यान् नृपान् कराभ्याम् हस्ताभ्याम् उदतोलयत् उत्तोलयामास
 कृपयेति शेषः । तदीयासु तेषां राज्ञां सम्बन्धिनीषु चूडासु
 किरीटेषु ये कुरुविन्दाः पद्मरागाः कुरुविन्दस्तुं मुक्तायां कुल्-
 माप ब्रीहभेदयोः । हिङ्गुले पद्मरागे च इति विश्वः । तेषां
 रश्मिभिः एतस्य राज्ञः करपादस्य करयोः पदयोश्च रञ्जना
 इयं स्फुटा । स्वाभाविककरपादरागे राजकिरीटमाणिक्यम-
 युस्वरञ्जनत्वम् उत्तोलनेन व्यन्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः
 ॥ ८० ॥

यदिति । भानुमान् भास्वान् सूर्यः कस्याम् अपि ककुभि
 कुत्रापि दिशि स्खे मानं स्थिरत्वं स्थिरशब्दस्य दृढादिपाठादर्थ-
 दृढादिभ्यः थङ्चेति चकारादिमनिच् । प्रिय स्थिरेत्यादिना
 स्वादेशः । न आलम्बते इति यत् तथा दावाग्निना घनं सान्द्रं
 काननमेव एकशरणं प्राप्तेन द्वितीयाश्रितेत्यादिना समाप्तः ।

अमुष्योर्वीभर्तुः प्रसृमरचमूसिन्धुरभवैः
 अवैमि प्रारब्धे वमथुभिरवश्यायसमये ।
 न कम्पन्तामन्तः प्रतिनृपभटा ? स्नायतु न तद्-
 बधूवक्त्राभोजं ? भवतु न स तेषां कुदिवसः ? ॥ ८२ ॥
 आत्मन्यस्य समुच्चितेकतगुणस्वाहोतरामीचिती
 यद्वात्वास्तरवर्जनादजनयद्भृजगर्नरष द्विषाम् ।

जातम् । इति यत् जातमिति भावेक्तः । एषा एतदुभयमपीत्यर्थः
 विधेयप्राधान्यात् स्त्रीलिङ्गता । एतस्य राज्ञः भुजतेजसा
 भुजप्रतापेन विजितयोः तयोर्भानुदावाग्न्योः औचिती तावत्
 औचित्यमेव । किन्तु तं वाडवं वड्वाम्निं धिक् येन वाड्वेन
 पुनः, भिया भयेन द्विपि सहजद्वेषिण अश्वसि जले प्रविष्टम् ।
 भावेक्तः । स्वशत्रुसंशयणात् वरं पलायनमवेति भावः । अत्र
 स्वाभाविकस्य सूर्यादिपर्यटनादेः एतद्गीहेतुकत्वोपेक्षणात्
 उत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगात् गम्या ॥ ८१ ॥

अमुष्येति । अमुष्य उर्वीभर्तुः प्रसृमराः प्रसारिणः सृष्टस्यद्-
 कुरच् । तभ्यः चमूसिन्धुरेभ्यः सेनागर्जभ्यां भवैः वमथुभिः कर-
 शीकरैः वमथुः करशीकर इत्यमरः । अवश्यायसमये नीहा-
 रकाले प्रारब्धे मति प्रतिभटनृपाः शत्रुभूपा अन्तः अन्तःकरणे
 न कम्पन्तां ? न कम्पेरन् ? इति सर्वत्र काङ्क्षः । तद्बधूनां शत्रु-
 भूपस्त्रीणां वक्त्रमेवाभोजं पश्यं न स्नायतु ? स्नायतु एव
 इत्यर्थः । स राजा तेषां पद्मानां कुदिवसो दुर्दिनश्च न
 भवतु ? भवेदेवेत्यर्थः । अवैमि जानामि वाक्यार्थः कर्म अत्र
 करशीकरादौ नीहारादिरूपणाद्रूपकालङ्कारः ॥ ८२ ॥

आत्मनोति । आत्मनि स्वस्मिन्नेव समुच्चितेकतगुणस्य समा-
 ष्टतगुणस्य अस्य राज्ञः औचिती औचित्यमहोतराम् अत्याश्चर्ये

भूयोऽहङ्घ्रियते स्म येन च हृदा स्कन्धो न यश्चानमत्
 तन्मर्माणि दलं दलं समिदलंकर्मिण्यवाणव्रजः ॥८३॥
 दूरं गौरगुणैरहङ्घ्रतिमतां जैत्राङ्कारि चर-
 त्येतद्दोर्यशसि प्रयाति कुमुदं विभ्यन्न निद्रां निशि ।
 धम्मिल्ले तव मल्लिकासुमनसां माला भिया लीयते ।
 पोयूषस्रवकेतवाद्दृतरः शीतद्युतिः स्वियति ॥८४॥

किर्मतदित्यादिना अश्रयादाम् प्रत्ययः औचित्यमेवाह । समिति
 बुद्धे अलंकर्मणे । अलंकर्मणे अलं कर्मिणः इत्यमरः । पर्यादियो-
 गात्तादर्थ्यं चतुर्थी । कृतसमामादलं कर्मशब्दादपङ्क्षाशितं ग्वलं
 कर्मत्यादिना खड्प्रत्ययः । समिदलंकर्मिणो युद्धपटुः व्राणव्रजो
 यस्य स तथोक्तः अमोघवाण इत्यर्थः अयं भूर्जाया यस्येति
 भूजानिः भूपतिः जायाया जानिरादेशः । द्विषां सम्बन्धिनां
 येन च हृदा हृदयेन भूयो भूयिष्ठमहङ्घ्रियतेस्म अहङ्घ्रोर्तभावे
 लट् लटस्म इति भूते लट् । यः स्कन्धो भुजशिरो न अन-
 मत् न प्राणमत् गात्रान्तराणां अवयवान्तराणां वर्जनात् वर्जनं
 कृत्वेत्यर्थः तेषाम् अनपराधित्वादिति भावः त्यञ्लोपे पञ्चमी ।
 तस्य हृदयस्कन्धस्य मर्माणि दलं दलं दलयित्वा आभीक्ष्ण्ये
 णमुल्चेति णमुल्प्रत्ययः । आभीक्ष्ण्ये हे भवत इत्युपसंख्या-
 नाद्द्विर्भावः । यत् अजनयत् यद्दण्डनमकरोदित्यर्थः । तदेतद्द-
 ण्डमात्रदण्डनं राज्ञ उचितमाश्चर्यतरं चेत्यर्थः । अहङ्कारात्
 अनम्रम् अरिं समूलघातं हन्तायमिति भावः ॥ ८३ ॥

दूरमिति । एतस्य राज्ञो दोषो भुजस्य यशसि गौरैर्धावत्यै-
 रेव गुणैः । गुणे शुक्लादयः पुंसीत्यमरः । दूरमत्यन्तम् अहङ्घ्रति-
 मतां असाधारणाभिमानवतां कुमुदादिधवलवस्तूनां जैत्राङ्-
 कारि चरति तदहङ्कारखण्डनाय जित्वरयुद्धकारिणि भ्रमति

एतद्गन्धगजस्तृषाशसि भृशं कण्ठान्तमञ्जस्तनुः

फेनैः पाण्डुरितः खदिकारिजयक्रीडायशःस्पर्द्धिभिः ।

दन्तद्वन्द्वजलानुविम्बनचतुर्दन्तः कराश्वोवमि-

व्याजादभ्रमुवङ्गमेन विरहं निर्वापयत्यम्बुधेः ॥ ८५ ॥

अथैतदुर्वीपतिवर्णनाद्भुतं न्यमीलदास्वादयितुं हृदीव सा ।

मधुसूजा नैषधनामजापिनी स्फुटीभवद्द्यानपुरःस्फुरन्नला ॥ ८६ ॥

मति । अद्भु इत्यनुवृत्तौ च चित्रयुद्धे विभूषणे इति विश्वः । कुमुदं
बिभ्यत् भीतं सत् निशि निद्रां स्वापं मुकुलनञ्च न प्रयाति न
प्राप्नोति । मल्लिकासुमनसां मालाभिया तव धम्मिल्ले संयतकेश-
याशे धम्मिल्लाः संयताः कञ्च इत्यमरः । लीयते अन्तर्धत्ते ।
शीतद्युतिः चन्द्रोऽपि धृतदरः धृतवासः सन् पीयूषस्रवकैतवात्
अमृतस्रावव्याजात् स्वियति खेदं त्यजति निद्रापरिहारादीनि
भोतचिद्धानोति भावः । अत्र दोर्यशःप्रभृतीनाम् अहङ्काराद्य-
मन्वन्धोक्तेः अतिशयोक्तिभेदः ॥ ८४ ॥

एतदिति । तृषा पिपासया अशसि जले भृशं कण्ठान्तं
कण्ठपर्यन्तं मञ्जन्ती तनुः शरीरं यस्य स स्वेन आत्मना
दिकरीणां जयेन या क्रीडा तस्याः यशांसि स्पर्द्धन्ते ये ते
तत्स्पर्द्धिभिः तत्सदृशैः फेनैः पाण्डुरितः पाण्डुवर्णीकृतः
दन्तद्वन्द्वस्य जले अनुविम्बनेन प्रतिविम्बेन चतुर्दन्तो दन्तचतु-
ष्टयवान् एतस्य राशौ गन्धगजो दुष्टराजः कराश्वसां वसिर्वमयुः
करशीकर इत्यर्थः । प्रच्छर्दिका वमिः स्त्रीस्यादित्यमरः ।
श्रीणादिक इकारः । तस्या व्याजात् अम्बुधेः समुद्रस्य
अभ्रमुवङ्गमेन ऐरावतेन विरहं विरहतापं निर्वापयति शमय-
नोति सापङ्कशोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गन्ध्या ॥ ८५ ॥

अथेति । अथ मधुसूजा वरणार्थया मधुकमालया तथै-

प्रशंसितुं संसदुपात्तरञ्जनं श्रिया जयन्तं जगतीश्वरं जिनम् ।

गिरः प्रतस्तार पुरावदेव ताः दिनान्तसन्ध्यासमयस्य देवता ॥ ८७ ॥

तथाधिकुर्या रुचिरे चिरेप्सिता

यथोत्सुकः सम्प्रति सञ्चतीच्छति ।

अपाङ्गुरङ्गुललास्यलम्पटाः

कटाक्षधारास्तव कीकटाधिपः ॥ ८८ ॥

वाक्त्रमालयेति भावः । मधूके तु गुडपुष्प-मधुद्रुमावित्यमरः ॥
नैषधस्य नलस्य नाम जपती इति तज्जापिनी अतएव स्फुटी-
भवता साक्षात्कारपरिणामिध्यानेन पुरोऽग्रे स्फुरन् प्रत्यक्षी-
भवन् नलो यस्याः सा सती दमयन्ती एतस्य उर्वीपतिः उत्कले-
श्वरस्य वर्णनामेव अद्भुतम् आश्चर्य्यरसं हृदि हृदये आखादयितुम्
अनुभक्तिमिव न्यमीलत् निमीलिताक्षी जाता परमार्थतस्तु
नलसाक्षात्कारसुखास्वादनायेवेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

प्रशंसितुमिति । दिनान्तसन्ध्यासमयस्य सायंसन्ध्याका-
लस्य अधिदेवता सा सरस्वती सन्ध्याविध्यर्थं सरस्वतीति श्रुतेः ।
संसदुपात्तरञ्जनं सभास्थानरञ्जकमित्यर्थः श्रिया सौन्दर्य्येण
जिनं जिनाख्यं देवं शोऽतिसुन्दर इति प्रसिद्धेः । तं जयन्तं
ततोऽपि सुन्दरम् इत्यर्थः जगतीश्वरं पृथिवीपतिं प्रशंसितुं
स्तांतुं पुरा पूर्ववदेव ताः प्रसिद्धा गिरः प्रतस्तार प्रपञ्चयामास
॥ ८७ ॥

तथेति । हे रुचिरे ! हे सुन्दरि ! उत्सुकः उत्कण्ठितः
कीकटाधिपो मगधेश्वरः चिरेप्सिताः चिरात् प्रभृति आका-
ङ्क्षिताः अपाङ्गो नेत्रप्रान्कः स एव रङ्गुलं तत्र लास्ये नक्तं के-
लम्पटा लालसा । लोलुपो लोलुभी लोभो लोलुम्पो लालसाऽपि

इदं यथासि द्विषतः सुधारुचः किमङ्गमेतद्द्विषतः किमाननम् ।
यशोभिरस्वाखिललोकधाविभिर्विभीषिता धावति तामसो मसी

॥ ८९ ॥

इदन्नृपप्रार्थिभिरुज्जितोऽर्थिभिर्मणिप्ररोहेण विवृध्य रोहणः ।
कियद्दिनैरस्वरमावरिष्यते सुधा मुनिर्विन्ध्यमरुह भूधरम् ॥ ९० ॥

चेति यादवः । तव कटाक्षधाराः कटाक्षपरम्परा यथा
सम्प्रति इदानीं सम्प्रतीच्छति प्रतीच्छते तथा अधिकुर्याः
प्रसारय कटाक्षदृष्ट्यापि एनं पश्येत्यर्थः ॥ ८८ ॥

इदमिति । अखिललोकान् धावन्ति गच्छन्तीति तद्वा-
विभिः अस्य कीकटेश्वरस्य यशोभिः विभीषिता विवामिता
तमस इयं तामसो मसी तमोमालिन्यं इदं यथासि एतत्कीर्तीः
द्विषतो विरुन्धानस्य द्विषोऽमित इति शठप्रत्ययः द्विषः शतुर्वा
वचनम् इति विकल्पात् षष्ठी प्रतिषेधे कर्मणि द्वितीया ।
सुधारुचः सुधांशोः अङ्गं किं धावति ? गच्छति किं ? तथा
एतत्कीर्त्तिद्विषतः एतद्द्विषतः एतच्छत्रोः आननस्य-धावति
किं ? एतदयशश्चन्द्रिकाभयात् तमः चन्द्रे कलङ्करूपेण एत-
च्छत्रमुखश्च प्रविष्टमित्युत्प्रेक्षते अन्यथा कथमनयोः अजस्रम्
इदृङ्मालिन्यमिति भावः ॥ ८९ ॥

इदमिति । इदन्नृपप्रार्थिभिः इमं नृपमेव प्रार्थयमानैः
अर्थिभिः उज्जितो रोहणो रोहणाद्रिः मणिप्ररोहेण नवरत्ना-
ङ्कुरोद्भेदेन विवृध्य अव्ययीभावात् वर्द्धित्वा कियद्दिनैः कति-
पयदिनैः एव अस्वरम् आकाशम् आवरिष्यते आच्छादयिष्यति
मुनिः अगस्त्यो सुधा वृथैव विन्ध्यं भूधरम् अरुह स्तम्भयामास
रोहणस्य तत्कार्यकारित्वादिति भावः । अत्र रोहणाद्रेः ईद-
म्बिधेः असम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ९० ॥

भूयक्रस्व यशांसि विक्रमभरिणीपार्जितानि क्रमात्
 एतस्व स्तुमहे महेभदशनसर्षीनि कौरचरैः ।
 लिम्पद्भिः कृतकं कृतोऽपि रजतं राज्ञां यशःपारदैः
 अस्य स्वर्णगिरिः प्रतापदहनैः स्वर्णं पुनर्निर्मितः ॥८१॥
 यद्भक्तुः कुरुतेऽभिषेचनमयं शक्रो भुवः सा ध्रुवं
 दिग्दाहैरिव भस्मभिर्मघवता सृष्टैर्धृतोद्भूलना ।
 शश्रोर्मा वत सान्ध्यवेलनटनं भाजि व्रतं द्रागिति
 क्षीणो नृत्यति मूर्त्तिरष्टवपुषोऽसृग्दृष्टिसन्ध्याधिया ॥ ८२ ॥

भूयक्रस्येति । भूयक्रस्य भूदेवेन्द्रस्य एतस्य राज्ञः सम्बन्धीनि
 विक्रमभरणेन पराक्रमप्रतिष्ठेन क्रमात् उपार्जितानि महेभ-
 दशनसर्षीनि मजेन्द्रस्यसवर्णानि यशांसिः कैः अक्षरैर्वाग्भिः
 स्तुमहे ? स्तोतुं न शक्यन्ते इत्यर्थः । तथाहि लिम्पद्भिः रञ्जद्भिः
 राज्ञाम् परिनृपाणां यशोभिरेव पारदैः रसैः । रसः सूतश्च
 पारद इत्यमरः । कृतकं कृतं रजतं कृतोऽपि स्वर्णगिरिः
 हमाद्रिः अस्य प्रतापदहनैः पुनः स्वर्णं निर्मितः कृतः रसलि-
 मसुवर्णं रजतसुवर्णं भवति तत्पुनरग्निदाहात् प्रकृतिस्व-
 भवतीति प्रसिद्धमेव अत्राप्युक्तंरूपासम्बन्धेऽपि सम्बन्धीक्तेरति-
 शयोक्तिः ॥ ८१ ॥

यदिति । भुवः शक्रो भूदेवेन्द्रोऽयं राजा यस्याःक्षीणा
 भक्तुः अभिषेचनं सेनया अभियानं कुरुते यत् सेनयाभिगमनम्
 अरौ तदभिषेचनमित्यमरः । अष्टवपुषोऽष्टमूर्त्तः शश्रोर्मू-
 र्त्तिरष्टान्यतमा मूर्त्तिः सा क्षीणो असृग्दृष्टौ सति रक्तवर्षणे
 सति सन्ध्याधिया सन्ध्याभ्रान्ध्या सन्ध्यावैलायां भवं सान्ध्यवेलं
 सन्ध्यावैलाद्युतनक्षत्रेभ्योऽष्ट । तच्च तन्नटनञ्च तदेव व्रतं सन्ध्या-

अस्यासिर्भुजगः स्वकोशविवराकृष्टः स्फुरत्कृष्णिमा
 कम्पोन्मीलदराललीलबलनस्तेषां भिये भूभुजाम् ।
 सङ्ग्रामेषु निजाङ्गुलिमयमहासिद्धीषधीवीरुधः
 पर्वास्ये विनिवेश्य जाङ्गुलिकता यैर्नाम नालम्बत ॥८६॥
 यः पृष्ठं युधि दर्शयत्परिभटश्रेणीषु यो वक्रताम्
 अस्मिन्नेव विभक्तिं यस्य किरति क्रूरध्वनिं निष्ठुरः ।

यित्वा मधुध्वंसिनो विष्णोः पाण्डूनि पद्मकृष्णापन्नानि नाभि-
 पुण्डरीकव्याजापन्नानि सन्ति निरगुरिव वहिः उत्थितानि
 इव रेजुः । अत्र पद्मकृष्णना निरगुरिवेति सापङ्गवोत्प्रेक्षा
 सा च त्रिलोक्यां यशसः आधाराधेययोः आनुरूप्यवैलक्षण्यात्
 विलक्षणालङ्कारश्च इत्यनयोः सङ्करः ॥ ८५ ॥

अस्येति । स्वकोशात् निजपिधानादेव विवरात् विलाद्
 आकृष्ट उद्धृतः स्फुरत्कृष्णिमा व्यक्तकृष्णवर्णः कम्पेन धननेन
 उन्मीलन्ती अराललीला वक्रविलासा यस्य तद्वलनं मङ्गतिः यस्य
 मः प्रकटकुटिलगतिः इत्यर्थः । अस्य अस्मिः एव भुजगः तेषामेव
 भूभुजां राष्ट्रं भिये भीतये भवति इतिशेषः । यैर्नाम यैः
 नृपतिभिः किल संग्रामेषु युद्धेषु निजाङ्गुलिमयी स्वाङ्गुली-
 रूपा महती सिद्धा अमोघा ओषधिवीरुत् ओषधिलता
 तस्याः पर्व ग्रन्थिम् आस्ये मुखे विनिवेश्य निधाय जाङ्गु-
 लिकता विषवैद्यता न आलम्बत । यथा मुखान्तर्गतीषधं
 गारुडिकं सर्पं न हन्ति तथा उत्तमाङ्गं प्रणिपाताञ्चलिम्
 अकुर्वतः शत्रुनृपान् असौ नृपतिः हन्ति इति भावः । ग्रन्थिर्ना
 पर्व पर्वे । विषवैद्यो जाङ्गुलिक इति चामरः । रूपकाल-
 ङ्कारो व्यञ्ज्यत एव ॥ ८६ ॥

यदिति । यस्य युधि परिभटयोः श्रेणीषु पृष्ठं पश्चाद्भागं

दोषं तस्य तथाविधस्य भजतश्चापस्य गृह्णन् गुणं
 विख्यातः स्फुटमेक एव नृपतिः सीमा गुणग्राहिणाम् ॥८७॥
 अस्यारिप्रकरः शरश्च नृपतेः सङ्घे पतन्तावुभौ
 सीत्कारश्च न सम्मुखौ रचयतः कम्पश्च न प्राप्नुतः ।
 तद्युक्तं न पुनर्निवृत्तिरुभयोर्जागृत्तिं यन्मुक्तयोः
 एकस्तत्र भिनत्ति मित्रमपरश्चामित्रमित्यद्भुतम् ॥८८॥

दर्शयति अस्मिन्नेव विषये वक्रताम् अनार्जवं विभक्तिं ताभ्य
 इत्यर्थः । योऽस्मिन्नेव निष्ठुरः परुषः सन् क्रूरध्वनिं कर्ण-
 कठोरशब्दश्च किरति दोषं भुजं भजत आश्रयतः भुजवाह
 प्रवेष्टो दोरित्यमरः । दोषमकार्यमाचरतश्च तथाविधस्य तस्य
 चापस्य गुणं ज्यां जैत्रत्वादिकश्च गृह्णन् स्वीकुर्वन्नेष नृपतिः
 कीकटेन्द्रः एक एव गुणग्राहिणां सीमा अवधिः श्रेष्ठ इति
 यावत् । स्फुटं व्यक्तं विख्यातः । अत्र गुणग्राहिसीमात्वस्य
 पूर्ववाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् अलङ्कारः ॥ ८७ ॥

अस्येति । अत्र नृपतेः अरिप्रकरः शत्रुसङ्घः शरश्च उभौ
 संख्ये युद्धे युगपत् सम्मुखौ पराभिमुखं पतन्तौ सीत्कारश्च न
 रचयतः । दुःखनिर्गत्योरभावादिति भावः । कम्पश्च न
 प्राप्नुतः । भयदुष्प्रयोगयोरभावादिति भावः । किं च मुक्तयोः
 एकत्र संसारात् अन्यत्र चापाश्चेति भावः । उभयोः परस्परयोः
 न पुनर्निवृत्तिः जागृत्तिं तद्युक्तं एकत्र आगमात् अपरत्र प्रत्य-
 क्षाश्चेति भावः । किन्तु तत्र तयोः मध्ये एकोऽरिसङ्घो मित्रं
 सूर्यं भिनत्ति अपरः शरश्च अमित्रं शत्रुं भिनत्ति इति अद्भुतं
 अत्र अमित्रं भिनत्तोत्युक्त्या मित्रं न भिनत्तीति च प्रतीयते
 ईदृशे अभिमुखयतिते तस्य विरोधादद्भुतम् । द्वावेतौ पुरुषो

धूलीभिर्दिवमन्धयन् बधिरयन्नाशाः स्वराणां रवैः
 वातं संयति खञ्जयन् जवजयैः स्तोतृन् गुणैर्मूकयन् ।
 धर्मांराधनसन्नियुक्तजयता राज्ञाऽमुनाधिष्ठितः
 सान्द्रोत्फालमिषात् विगायति पदा स्पष्टं तुरङ्गोऽपि गाम् ॥६६
 एतेनोत्कृत्तकण्ठप्रतिसुभटनटारब्धनाद्याङ्गुतानां
 कष्टं द्रष्टेव नाभूद् भुवि समरसमालोकिलोकास्पदेऽपि ।

लोकं सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राड्ययोगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो
 हत इति स्मृतः । मित्रपदेन सूर्यमण्डलभेदनस्य वीरपुरषा-
 यितत्वेन सम्भवात् । अमित्रपदेन च शत्रून् भिनत्तीत्यविरो-
 धाद् विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ६६ ॥

धूलिभिरिति । संयति युञ्जे धूलिभिः स्वराणां धूलिभिः
 दिवम् अन्धयन् अन्तरीक्षचारिणां दृष्टीः प्रतिबध्नन्नित्यर्थः ।
 स्वराणां रवैः रजोभिराशास्तत्रत्यान् प्राणिन इत्यर्थः बधिरयन्
 बधिरोकुर्वन् जवजयैः अनिलानां वेगजयैः करणैः इत्यर्थः ।
 वातं वायुं खञ्जयन् पङ्कुकुर्वन् वायोरप्यधिकवेग इत्यर्थः ।
 गुणैर्लक्षणैः स्तोतृन् मूकयन् मूकीकुर्वन् स्तोतुमशक्य इत्यर्थः ।
 धर्मांराधनसन्नियुक्तजगता जगतो धर्मकसाधनकारिणा
 अमुना राज्ञा अधिष्ठितः तुरगोऽपि अश्वोऽपि सान्द्रोत्फाल-
 मिषात् वेगातिशयत्वात् निरन्तरम् ऊर्ध्वचरणनिक्षेपव्याजात्
 पदा एकेनापि चरणेनेति वेगातिशयोक्तिः । गां भुवं धेनुञ्च
 स्पष्टं विगायति निन्दति न स्पृशति इति यावत् । गोब्राह्म-
 णानलान् भूमिं गोच्छिष्टं न पदा स्पृशेदिति निषेधादिति
 भावः ॥६६॥

एतेनेति । समरसमालोकिलोकास्पदे युधप्रक्षकजना-

अखैरखैरवेगैः कृतखुरखुरलीमंक्षुसंक्षुभ्यमान-
 क्ष्मापृष्ठोत्तिष्ठदन्धङ्करणरणधुरारिणुधारान्धकारात् ॥१००॥
 उन्मीललीलनीलोत्पलदलदलनामोदमेदस्विपूर-
 क्रोडक्रीडद्विजालीगरुदुदितमरुत् स्फालवाचालवीचिः ।
 एतेनाखानि शाखानिवह्नवह्नरित्यर्ष'पूष्'द्रुमाली-
 व्यालीढोपान्तशान्तव्यथपथिकदृशां दत्तरागस्तडागः ॥१०१॥

लयेऽपि भुवि भूतले अखैरवेगैः अमन्दवेगैः मन्दमच्छन्दयोः
 खैरम् इत्यमरः । अखैः कृताभिः खुरखुरलीभिः खुरसञ्चारैः
 मंक्षु शीघ्रार्थे अथयम् । सपदि संक्षुभ्यमानात् सञ्चूर्ण्य-
 मानात् क्ष्मापृष्ठात् भूतलात् उत्तिष्ठताम् उत्पततां
 अन्धाः क्रियन्ते एभिरित्यन्धङ्करणाः तेषां आद्य सुभगेत्या-
 दिना ख्यङ्प्रत्ययः । रणस्य धूरग्रं रणधुरा ऋक्पूरित्या-
 दिना समासान्तः । तस्यां रेणूनां धारा सन्ततिः सैवान्ध-
 कारः तस्माद्धेतोः एतेन राज्ञा उत्कृत्तकण्ठैः क्षिन्नकण्ठैः
 प्रतिसुभटैः परवीरैः एव नटैर्नर्तकैः आरब्धानाम् आचरितानां
 नाट्याङ्गुतानां नाटकप्रबन्धावयवानाम् इत्यर्थः । कष्टं वत
 द्रष्टैव दर्शक एव न अभूत् न विद्यते स्म ॥ १०० ॥

उन्मीलदिति । उन्मीललीलानां स्फुरद्विलासानां नीलो-
 त्पलदलानां दलनेन विकासेन य आमोदस्तेन मेदस्विनि पूर-
 क्रोडं जलराशेः उत्सङ्गे क्रीडन्तीनां द्विजालीनां पक्षिगणानां
 गरुदुदितस्य पचोत्यस्य मरुतः स्फालेन आस्फालनेन वाचालः
 मुखरः वीचिः तरङ्गः यस्य स शाखानिवह्नेन नवैर्हरिभिः हरि-
 तवर्णैः पर्णैः पूर्णाभिः द्रुमालीभिः व्यालीढैः उपान्तैः प्रान्तैः
 शान्तव्यथानां शमितसन्तापानां पथिकदृशां दत्तरागो

वृद्धो वार्द्धिरसौ तरङ्गवलिभं विभ्रहपुः पाण्डुरं
 हंसालीपलितेन यष्टिकलितस्तावद्वयोवंहिमा ।
 विभ्रञ्चन्द्रिकया च कं विकचया योग्यस्फुरत्सङ्गतं
 स्थाने स्नानविधायिधार्मिकशिरोनत्यापि नित्यादृतः ॥१०२॥
 तस्मिन्नेतेन यूना सह विहर पयःकेलिवेलासु बाले !
 नालेनास्तु त्वदक्षिप्रतिफलनभिदा तत्र नीलोत्पलानाम् ।

जानिताह्लादः तडाग एतेन राज्ञा अस्नानि निखानितम् इति
 अस्य धर्मकार्येषु अनुरागः सूचितः ॥ १०१ ॥

पुनस्तडागमेव वर्णयति वृद्धइति । तरङ्गैर्वलिभं वलि
 युक्तं तुन्दिवलिवटेभं इति मत्वर्थीयो भप्रत्ययः । हंसान्येव
 पलितं शुककेगच्च पलितं जरसा शीक्षणं केशादावित्यमरः ।
 तेन पाण्डुरं वपुर्विभ्रत् यष्टिः प्रणालीस्तम्भः आलम्बदण्डश्च
 तथा कलितोऽवष्टम्बस्तावान् वयोवंहिमा पक्षिबाहुल्यं
 बाल्याद्यवस्थाबाहुल्यञ्च यस्य सः प्रियस्थिरत्यादिना बहुल-
 गच्छस्य वृद्धादृगः । खगवान्यादिनोर्वय इत्यमरः । विक-
 चया स्फुटया विलुप्तकेशया च चन्द्रिकया ज्योत्स्नया शिरो-
 रोगविशेषेण च सह योग्यं स्फुरच्च सङ्गतं सम्बन्धो यस्य तत्
 एकत्र तत्सदृगमन्यत्र तद्युक्तञ्चेत्यर्थः । कं जलं शिरश्च विभ्रत्
 स्नानविधायिनां स्नानाद्यनुष्ठाव्रीणां स्त्रीणां धार्मिकाणां धर्म-
 चारिणां धर्मं चरतीति ठक् । शिरसां नत्या नमनेन निम-
 ज्जनेन नमस्कारेण च नित्यमादृतः तत्कृतऽसौ अयं वार्द्धिः
 तडागो वृद्धः स्थविरोऽतिपूर्णश्च स्थाने युक्तं, युक्तं द्वे साम्प्रतं
 स्थाने इत्यमरः । रूपकालङ्कारः ॥ १०२ ॥

तस्मिन्निति । हे बाले ! तस्मिन् तडागे यूना तेन राज्ञा

तत्पाथोदेवतानां विशतु तव तनुच्छायमेवाधिकारे
 तत्फुल्लान्भोजराज्ये भवतु च भवदीयाननस्याभिषेकः ॥१०३॥
 एतत्कीर्त्तिं विवर्त्तं धीतनिखिलत्रै लोक्ष्यनिर्वासितैः
 विश्रान्तिः कलिता कथासु जरतां श्यामैः समग्रैरपि ।
 जज्ञे कीर्त्तिं मयादहो भयभरैरस्मादकीर्त्या पुनः
 मा यन्नास्य कथापथेऽपि मलिनच्छाया बबन्ध स्थितिम् ॥१०४॥

मह विहर पयःकेलिलीलासु जलक्रोडाकालेषु तत्र तडागे
 नीलोत्पलानां त्वदक्षोः प्रतिफलनात् प्रतिविम्बनात् भिदा
 भेदः पिङ्गिदादिभ्यांऽङ् । नालेनास्तु नालमेव भेदकमस्वि-
 त्यर्थः । तव तनोः छाया तनुच्छायं कायकान्तिः विभाषा-
 मनेत्यादिना नपुंसकत्वम् । तस्य तडागस्य पाथोदेवतानां
 जलदेवतानामधिकारे आधिपत्ये विशतु आधिपत्यं करोतु
 इत्यर्थः । भवदीयाननस्य तस्य फुल्लान्भोजानां राज्ये अभि-
 षेको भवतु त्वन्नैत्रादिकं तदीयोत्पलादिकम् अतिशय्य वर्त्ति-
 थत इत्यर्थः ॥ १०३ ॥

एतदिति । एतस्य राज्ञः कीर्त्तिं विवर्त्तं यशोविलासैः
 धीतात् चालितात् निखिलत्रै लोक्ष्यात् निर्वासितैः निष्कासितैः
 समग्रैः समस्तैरपि श्यामैः श्यामवस्तुभिः जरतां वृद्धानां पुरु-
 षाणामितिशेषः । प्रवयाः स्थविरो वृद्धोजिनो जीर्णो जरन्म-
 य इत्यमरः । जीर्यतेरत्नित्यत्नप्रत्ययः । कथासु विश्रान्तिः
 कलिता । एतद्यशोव्याप्त्या श्यामवस्तुजातं प्राचीनजनानां
 कथामात्रेषु शेषमासीदित्यर्थः । अकीर्त्या अपकीर्त्या कीर्त्ति-
 मयात् कीर्त्यात्मकात् अस्मान्नृपात् भयभरैः भयराशिभिः
 लक्ष्णैः पुनः जज्ञे पुनः जातं भावे लिट् । अकीर्त्तिः

अथावदग्नीमसुतेङ्गितात् सखी जनैरकीर्त्तिर्यदि वास्य नेष्यते ।
मयापि सा तत् खलु नेष्यते परं सभाश्रवःपूरतमालवङ्गिताम्

॥ १०५ ॥

अस्य चौणपतेः परार्द्धपरया लक्ष्मीकृताः सङ्ग्रया
प्रज्ञाचक्षुरवेक्ष्यमाणतिमिरप्रख्याः किलाकीर्त्तयः ।
गीयस्ते स्वरमष्टमं कलयता जातेन बन्धोदरात्
मूकानां प्रकरण कूर्मरमणीदुग्धोदधेः रोधसि ॥१०६॥

अस्मात् अभैषोदित्यर्थः । कुतः यत् यस्मादस्य सम्बन्धिनी
मलिनच्छाया अपकीर्त्तिः कथापथेऽपि वाङ्मार्गोऽपि स्थितिं
न बबन्ध । यतोऽकीर्त्तिकथापि न श्रूयते तदीयभयात्
इति भावः । क्वापि यशो न गच्छतीत्युत्प्रेक्षते अकी-
र्त्तिलेशोऽप्यस्य नास्तीत्यर्थः ॥ १०४ ॥

अथेति । अथ सखी भीमसुताया इङ्गितात् इङ्गित-
ज्ञानादवदत् किम् इत्याह । अस्य अकीर्त्तिर्जनैर्नेष्यते नाङ्गी-
क्रियते यदि । इपः कर्मणि लट् । तत्तर्हि मया सा तदकीर्त्तिः
सभायाः श्रवःपूरः कर्णावतंमो या तमालवङ्गिता, तां परं भृशं
नेष्यते प्रापयिष्यते खलु ? नयतेः कर्मणि लृट् अहमस्य अप-
कीर्त्तिं सभायां श्रावयिष्यामि इत्यर्थः ॥ १०५ ॥

स्वयं श्रावयति अस्येति । परार्द्धञ्च परमा मन्ख्या ततोऽपि
परया मन्ख्यया लक्ष्मीकृता विपयीकृताः तत्संख्याता इत्यर्थः ।
प्रज्ञेव चक्षुर्येषां ते प्रज्ञाचक्षुषो जात्यन्धाः तैर्लक्ष्यमाणं तदेक-
शास्त्रं यन्निमिरं तत्प्रख्याः तत्सङ्गायाः अस्य चौणीपतेः अकी-
र्त्तयः अष्टमं स्वरं षड्जादिस्वरात्परं स्वरं कलयता प्रयुञ्जानेन
बन्ध्याया अनपत्याया उदरात् जातेन मूकानां प्रकरणे सङ्घे न

तदक्षरैः सस्त्रितविस्त्रिताननां
निपीय तामीक्षणभङ्गिभिः सभाम् ।
इहास्यहास्यं किमभून्नवेति तं
विदर्भजा भूपमपि न्यभालयत् ॥ १०७ ॥
नलान्यवीक्षां विदधे दमस्वसुः
कनीनिकागः खलु नीलिमालयः ।
चकार सेवां शुचिरक्ततोचितां
मिलन्नपाङ्गः सविधे तु नैषधे ॥ १०८ ॥

कूर्मरमणीनां कूर्मस्त्रोणां दुग्धानि चीराणि तेषामुदधेः अक्षैः
रोधमि तीरे गीयन्ते किल । तत्कथं जनैर्नाकर्ण्यन्ते इत्यर्थः ।
एतेनास्य अकीर्त्तिं लेशोऽपि खपुष्यकल्प इति स्तुतः परकार्याय
किं मित्यल्मफलत्वादिति भावः । अत्र निन्दया स्तुतिप्रती-
तेर्व्याजस्तुतिभेदालङ्कारः ॥ १०६ ॥

तदिति । विदर्भजा वैदर्भी तस्या अक्षरैर्वाक्शैः सस्त्रि-
तानि विस्त्रितानि आननानि यस्यास्तां सभाम् ईक्षणभङ्गिभि-
र्दृष्टिप्रक्षरैः निपीय ससृहं दृष्ट्वा इह एतद्ववाक्ये अस्य कीकटे-
श्वरस्यापि हास्यं स्त्रितमभूत् किं वा न अभूत् इति तं भूपम्
अपि न्यभालयत् आलोकयत् ॥ १०७ ॥

नलेति । नीलिम्नो नैत्यस्य मालिन्यस्य च आलयः आश्रयो
दमस्वसुः दमयन्त्याः कनीनिका तारका तारकाक्षः कनीनि-
कैत्यमरः । नलाद्रन्यस्य पुंसः वीक्षां वीक्षणं गुरोश्च हल इति
स्त्रियाम् अप्रत्यये टाप् । तदेवागोऽपराधं पापञ्च विदधे
आगः पापापराधयोरित्यमरः । मलिनात्मनो हि मलिन

दृशा नलस्य श्रुतिशुम्बिनेषुणा करेऽपि चक्रच्छलनम्रकार्मुकः
स्मरः पराङ्गैरनुकल्प्य धन्वितां जनीमनङ्गः स्वयमार्दयत्ततः

॥ १०६ ॥

उत्कण्टका विलसदुज्ज्वलपत्रराजिः

आमोदभागनपरागतराऽतिगौरी ।

रुद्रक्रुधस्तदरिकामधिया नले सा

वासायितामधृत काञ्चनकेतकीव ॥ ११० ॥

कृत्यमेवाचरन्तीति भावः । अपाङ्गस्तु सविधे समीपस्थे नैषधे
अलीकनले मिलन् सक्ताः शुचिरक्ताः श्वेतरक्तौ निर्मलानुरक्तं
हृदयंच यस्य तस्य भावस्तत्ता तां तदुचितां सेवां रञ्जनं
चकार साधवः साध्वेवाचरन्तीति भावः । एतेन कीकटपताहजु-
दृष्टिपातादनुरागाभावो नैषधे तद्वैपरीत्यादनुरागश्चेति गम्यते ।
अतएव कीकटवीक्षणम् अपि सखीवाक्यनिमित्तस्यानुसन्धान-
नलीत्यादित्यदोषः ॥ १०८ ॥

तदा नलोऽपि तां सानुरागम् अवैक्षत इत्याह दृशेति ।
स्वयम् अनङ्गोऽङ्गरहितः स्मरो नलस्य दृशा दृश्यैव श्रुतिशु-
म्बिना कर्णास्ताकृष्टेन इषुणा करणेन तथा करे नलस्यैव
करे चक्रच्छलेन चक्ररेखाध्याजिन कार्मुकः कीदण्डो यस्य स
अतएव पराङ्गैर्नलाङ्गैः परकीयसाधनैरेव धन्वितां धानुष्कत्वम्
अनुकल्प्य काशकुशबहानुष्कत्वेन सम्पाद्य ततो जनीं बधूम्
आर्दयत् अपीडयत् ॥ १०९ ॥

उत्कण्टकेति । उत्कण्टका उदगतपुलका अन्यत्र उदग्र-
सूचिका विलसन्ती उज्ज्वला पत्रराजिः पत्ररचना अन्यत्र दल-
या आमोदं गन्धं इषं च भजतीति आमोदः

तन्नालीकनले चलेतरमनाः साम्याम्भनागप्यभूत्
 अप्यये चतुरः स्थितान् चतुरा पातुं दृशा नैषधान् ।
 आनन्दाम्बुनिधौ निमज्ज्य नितरां दूरं गता तत्तला-
 लङ्गारीभवनाज्जनाय ददती पातालकन्याभ्रमम् ॥१११॥

भाक् भजोस्त्रिः । आमोदो मन्वहर्षयोरिति विश्वः । तद्-
 भाक् अपगतरागा न भवतीत्यनपरागा उभयत्राप्यतिशयार्थं
 तरप् । गौरीम् अतिक्रान्ता गुणैरित्यतिगौरी अत्यन्तगौर-
 वर्णति चोभयत्रापि योज्यम् । सा दमयन्ती क्रोधात् इति स्वप-
 रित्यागरोषात् तदरिकामधिया रुद्रशत्रुकामभ्रान्त्या आगता
 काञ्चनसुवर्षा केतकी काञ्चनर्कतकीवैत्युत्प्रेक्षा नले वासा-
 र्थितां निवासाकाङ्क्षां अष्टत धृतवती धरतः कर्त्तरि लुङ्
 स्वरितेत्वात्तड् ॥ ११० ॥

तदिति । चतुरा प्रवीणपि सा दमयन्ती तत्र तस्मिन्
 अलीकनले साम्यादात्यन्तिकसत्यनलसादृश्याञ्चलेतरमना निश्च-
 नचित्ता सती आनन्दाम्बुनिधौ निमज्ज्य नितरां दूरं गता
 तलं प्राप्ता तस्य तलस्य अलङ्गारीभवनात् आभरणीभावात्तत्रा-
 वस्थानादित्यर्थः । जनाय आलोकजनाय पातालकन्याभ्रमं
 दधती सागरतलस्यैव पातालत्वात्तत्रस्थाः तल्लोकस्थितिभ्रान्तिं
 जनयन्तीत्युक्तम् । अये स्थितानपि चतुरो नैषधानिन्द्रादि-
 मायानलान् सत्यनलस्तु तदन्तरपुरोवर्त्तीति भावः । मना-
 गीषत् अपि दृशा पातुं द्रष्टुं नाभूत् नाकल्पत शकृष्टषेत्या-
 दिना अस्यर्थयोगात्तुमुल् निरन्तरध्यानासादितनलसाक्षा-
 त्कारानन्दपारवश्यादिषुकारवत् पुरोवर्त्तिनोऽपि पुरन्दरा-
 दिमायानलान् अद्राक्षीदित्यर्थः ॥ १११ ॥

सर्वस्वं चेतसस्तां नृपतिरपि हृष्ये प्रीतिदायं प्रदाय
 प्रापत्तद्दृष्टिमिष्टार्तिथिममरदुरापामपाङ्गोत्तरङ्गाम् ।
 आनन्दाम्ब्येन बन्धान्कृत तदपराकृतपातान् स रत्याः
 पत्या पीयूषधाराबलनविरचितेनाशुगेनाशु लीढः ॥११२॥
 श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालङ्कारहोरः सुतम्
 श्रीहीरः सुषुबे जितेन्द्रियचयं मामन्नदेवी च यम् ।
 तस्य द्वादश एष मातृचरणाभोजालिमौलिर्महा-
 काव्येऽयं व्यगलन्नलस्य चरिते सर्गा निमर्गाञ्ज्वलः ॥११३॥

एवं दमयन्त्या अलीकनलमाच्चात्कारमुक्त्वा नलस्यापि
 अलीकदमयन्तो माच्चात्कारमाह. सर्वस्वमिति । अथ नृपतिः
 अलीकनलोऽपि चेतसो हृदयस्य सर्वस्वं सर्वधनभूतां हृदयात्
 अनपेतामित्यर्थः । तां दमयन्तीं हृष्ये स्वचक्षुषो प्रीतिदायं
 पारितोषिकदानं दायो दानं यीतकादिधने वित्ते च पैतृकं
 इति वैजयन्ती । प्रदाय निरन्तरध्यानं तां माच्चात्कृत्य-
 त्यर्थः । अथ अमरैरपि दुरापां दुष्प्रापाम् अपाङ्गैः उत्तरङ्गां
 तरङ्गितां तस्याः कत्र्यां दृष्टिं तद्दृष्टिमेव दृष्टार्तिथिं प्रियबन्धुं
 प्रापत् लब्धवान् स्वयं च तया कटाक्षेण वीक्षित इत्यर्थः । अथ
 म नृपो रत्याः पत्या कामेन पीयूषधाराबलनविरचितेन अमृत-
 धारानिष्यन्दलितेन आशुगेन तद्दृष्टिरूपेणेत्यर्थः । आशु
 लीढः विद्धः मन् आनन्देन आम्ब्यं मांसं पारवश्यमिति यावत् ।
 तेन तदपरान् प्रथमदृष्टिपातानन्तरभाविन आकूतेन
 पातान् साकूतदृष्टिपातान् बन्धान् अफलान् अकृत कृतवान्
 प्रथमदृष्टिपातजनितानन्दतरङ्गिपातात् न विवेदेत्यर्थः ॥११२॥

श्रीहर्षमिति । मातृचरणाभोजयोः अलिमौलिः भृङ्गाय-
 त्तन्मौलित्यर्थः ॥ ११३ ॥

द्वयोदशः सर्गः ।

कल्पद्रुमान् परिमला इव भृङ्गमालाम्
आत्माश्रयां निखिलनन्दनशाखिहृन्दात् ।
तां राजकादपगमस्य विमानधुर्याः
निन्युर्नलाकृतिधरानथ पञ्च वीरान् ॥ १ ॥
साक्षात्कृताखिलजगज्जनताचरित्रा
तत्राधिनाथमधिकृत्य दिवस्तथा सा ।
ऊचे यथा स च शचीपतिरभ्यधायि
प्राकाशि तस्य न च नैषधकायमाया ॥ २ ॥

कल्पद्रुमानिति । अथ कीकटविषयानन्तरं विमानधुर्याः
शिविकाधृतः आत्माश्रयां स्वाधारां तां दमयन्तीं परिमलाः
मौरभ्यविशेषाः आत्माश्रयां स्वोपजीविनीं भृङ्गमालां निखि-
लात् नन्दनशाखिहृन्दात् अपगमस्य कल्पद्रुमान् पञ्चामरतरू-
निव राजकात् राजसमूहात् गोत्रीक्षेत्यादिना उकञ् । अप-
गमस्य अपनीय नलाकृतिधरान् नलरूपधारिणः पञ्च वीरान्
निन्युः प्रापयामासुः ॥ १ ॥

साक्षादिति । अथ पञ्चवीरप्रापणानन्तरं साक्षात्कृतम्
अखिलजगत्सु जनताया जनसमूहस्य चरित्रं यथा सा
सरस्वती तत्र पञ्चसु मध्ये दिवोऽधिनाथम् इन्द्रम् अधिकृत्य
निर्दिश्य तथा तेन प्रकारेण उवाच यथा शचीपतिः इन्द्रो
नाभ्यधायि नाभिहिंसो भवति तस्य इन्द्रस्य नैषधकायमाया
नलरूपकल्पना च न प्राकाशि न प्रकाशिता ॥ २ ॥

ब्रूमः किमस्य वरवर्णिनि ! वीरसेनो-
 ज्ञुतिं द्विषद्बलविजित्वरपीरुषस्य ।
 सेनाचरीभवदिभाननदानवारि-
 वासेन यस्य जनितासुरभी रणश्रीः ॥३॥
 शुभ्रांशुहारगणहारिपयोधराङ्ग-
 चुम्बीन्द्रचापस्यचित्तद्युमणिप्रभाभिः ।
 अन्वास्यते समिति चामरवाहिनीभिः
 यात्रासु चैष बहुलाभरणार्चिताभिः ॥४॥

अथ लोकापालान् नलस्य प्रत्येकं चतुर्भिः श्लोकैः श्लेषभङ्गा
 वर्णयति ब्रूम इत्यादि । हे वरवर्णिनि ! उत्तमाङ्गने !
 उत्तमा वरवर्णिनीत्यमरः । द्विषः शत्रोर्बलस्य बलासुरस्य
 अन्यत्र द्विषतो बलानां बलोऽसुरे बलं सैन्य इति वैजयन्ती ।
 विजित्वरपीरुषस्य जित्वरपराक्रमस्य अस्य वरस्य इन्द्रनलयोः
 सामान्यनिर्देशः । वीरसेनानाम् उद्भूतिम् उज्जृम्भणम् अन्यत्र वीर-
 सेनात् नृपात् उद्भूतिम् उत्पत्तिं किं ब्रूमः कथं वर्णयामः । यस्य
 वीरस्य रणश्रीः सेनाचरीभवतोः सैनिकायमानयोः इभानन
 दानवार्योः विनायकविष्णोः वामेनाधिष्ठानेन जनिता
 असुराणां भोर्यया मा । अन्यत्र सेनाचरीभवतां सेनासञ्चारिणां
 इभानाम् आननेषु दानवारीणां मदाम्बूनां वामेन वासनया
 सुरभिः जनितसुगन्धिः कृता । द्रुलोपपूर्वस्य दीर्घोऽणः ॥ ३ ॥

शुभ्रं ति । एष वीरः शुभ्रांशुः चन्द्रः हरस्यैव हारा गणा
 प्रमथाः हरस्त्रापत्न्यं पुमान् हारी स्कन्दः पयोधराङ्गचुम्बी
 भेषोष्णसङ्गी इन्द्रचापः तैः सञ्चिता स्वर्तजोभिः संवृता द्युम-
 ञ्चिप्रभाः सुरतेजांसि याभिस्त्राभिः बहुरनेको लाभः द्विसो-

भूमीभृतः समिति जिष्णुमपव्यपायं
 जानीहि न त्वमघवन्तममुं कथञ्चित् ।
 गुप्तं घटप्रतिभटस्तनि ! बाहुनेत्रं
 नालोकसेऽतिशयमद्भुतमेतदीयम् ? ॥ ५ ॥

कविजयादिः यस्मिन् तेन रणेन अर्चिताभिः पूजिताभिः अर्चः
 पूजायां कर्मणि क्तः । अमरवाहिनीभिः सुरसेनाभिः समिति
 रणे च यात्रासु च अन्वास्यते उपास्यते । अन्यत्र तु शुभ्रांशुभिः
 उज्ज्वलमयूखैः हारगणैः मुक्ताहारजालैः हारिपयोधराङ्गुलि-
 भिः मनोहरकुचोत्सङ्गसङ्गिभिः इन्द्रचापैः तथाभूतभूषणदी-
 मिभिः खचिता मिश्रिताः द्युमणैः प्रभाः सूर्यप्रभा याभिः
 ताभिः बहुलैः आभरणैः अलङ्कारैः अर्चिताभिः पूजिताभिः
 चामरवाहिनीभिः समिति सभायां यात्रासु देवतामहोत्सवेषु
 च अन्वास्यते ॥ ४ ॥

भूमीति । हे घटप्रतिभटस्तनि ! हे घटप्रमितकुचे !
 समिति संयति भूमीभृतः पर्वतान् जिष्णुं जितारं न लोकेत्या-
 दिना षष्ठीप्रतिषेधात्कर्मणि द्वितीया । अविद्यमानः पवेः
 वज्रस्य अपायो यस्य तम् अपव्यपायं नित्यवज्रहस्तम् अमुं वीरं
 कथञ्चित् अपि अमघवन्तं मघवत इन्द्रादन्यं नतु जानीहि नैव
 विद्धि इन्द्रश्चेदस्मिहसहस्रं क्व गतं तत्राह । गुप्तं निगूहितमेतदीयं
 बाहुनेत्रं बहुनेत्रत्वं युवादित्वादण् प्रत्ययः । तदेव अद्भुतम्
 अतिशयं नालोकसे ? न पश्यसि ? । अन्यत्र तु भूमीभृतो राज्ञः
 जितारं अपव्यपायं अपगतव्यवायम् अमुं वीरं त्वं अघवन्तं पाप-
 वन्तं न जानीहि पुण्यश्लोकत्वादस्येति भावः । गुप्तं रक्षितम्
 अक्षतम् इत्यर्थः । बहूनां नेता तस्य भावस्तत्त्वं बाहुनेत्रं

लेखा नितम्बिनि ! बलादिस्तत्पराज्य-
 प्राज्योपभोगपिशुना दधते सरागम् ।
 एतस्य पाणिचरणं तदनेन पत्न्या
 सार्धं शचीव हरिणा सुदमुदहस्य ॥ ६ ॥
 आकर्ष्य तुल्यमखिलां सुदती लगन्तीम्
 आस्यत्पलेऽपि च नलेऽपि च वाचमेताम् ।
 रूपं समानमुभयत्र विगाहमाना
 श्रोत्राच्च निर्णयमवापदसी न नेत्रात् ॥ ७ ॥

राजाधिराजत्वं पूर्ववदश्च प्रत्ययः सौभ्रात्यादिवदिनिः । हे
 दमयन्ति ! नालोकसे किमिति काकुः । अथ्यत् समानम् ॥ ५ ॥

लेखा इति । हे नितम्बिनि ! प्रथस्तनितम्बे ! प्रशं-
 सायामिनिः । बलादीनां बलाद्यसुराणां यानि समृद्धानि
 राज्यानि तेषां प्राज्योपभोगस्य प्रभूतानुभवस्य पिशुनाः प्रका-
 यकाः लेखाः रेखाः एतस्य वीरस्य पाणि चरणं च पाणिचरणी
 प्रास्यङ्गत्वादेकवद्भावः । सरागं सानुरागं दधते शिरसा धार-
 यन्ति प्रणमन्तीत्यर्थः । धाङ्ः कर्त्तरि क्त्तिङि बहुवचनम् ।
 तत्तस्मादनेन हरिणा देवेन्द्रेण पत्न्या सार्धं शचीव सुदम् उदहस्य
 शच्याः सपत्नी भवेत्यर्थः इत्येकोऽर्थः । अथ्यस्तु सरागम्
 आताम्रम् एतस्य वीरस्य पाणिचरणं कर्त्तुं बलादीनि राज्या-
 ङ्गानि स्वाभ्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानीत्यमरः । तैः समृद्धस्य
 राज्यस्य यः प्राज्योपभोगः तस्य पिशुनाः सूचका लेखाः दधते
 दधधारण इति धातोर्भौवादिकाङ्क्त् तङ्ङेकवचनम् । तद-
 नेन वीरेश पत्न्या सार्धं हरिणा शचीव सुदम् उदहस्य ॥ ६ ॥

आकर्ष्यन्ति । सुदती शोभनदन्ता दन्तस्त्रोत्रे तद्वचया-

शक्रः किमेष निषधाधिपतिः स वेति ?
दोलायमानमनसं परिभाव्य भैमीम् ।
निर्दिश्य तत्र पवनस्य सखायमस्यां
भूयोऽसृजत् भगवती वचसां स्रजं सा ॥ ८ ॥
एष प्रतापनिधिरुहतिमान् सदायं
किं नाम नार्जितमनेन धनञ्चयेन ।
हेम प्रभूतमधिगच्छ शुचैरमुष्मात्
नास्त्येव कस्यचन भास्वररूपसम्पत् ॥ ९ ॥

भावादग्रान्तादिसूत्रे चकाराहदादेशः सुदत्यादिशब्दानां
योगरूढत्वात् स्त्रियां संज्ञायामिति विकल्पादिति केचित् ।
एतदेवाभिप्रेत्य सुदत्यादयः प्रतिविधेया इत्याह वामनः ।
उगितश्चेति डोप् । अमी भैमी आखण्डलेऽपिच इन्द्रेऽपि
च नलेऽपि च तुल्यम् अविशेषेण लगन्तीं सम्बध्नीम् एतां
वाचम् आकर्ण्य उभयत्र इन्द्रनलयोः समानं निर्विशेषं
रूपम् आकारञ्च विगाहमाना अग्रे दर्शं दर्शम् आलीचयन्ती च
श्रोत्रात् निर्णयं न अवापत् आप्नोतेः लुङि च्चैरडादेशः । नेत्रात्
स्वानुभावाच्च न निश्चेतुं शशाकेत्यर्थः ॥ ७ ॥

शक्रइति । अयं सा भगवती सरस्वती एष वीरः शक्रः
किं ? निषधाधिपतिः स्वप्राणनाथो नलोवेति दोलायमान-
मनसं देव्याः श्लेषोक्त्या आकारमास्याञ्च सन्दिहानचित्तां भैमीं
परिभाव्य समवेक्ष्य तत्र पञ्च वीरमध्ये पवनस्य सखायम् अग्निं
निर्दिश्य हस्तेन प्रदर्श्य अस्यां भैम्यां विषये भूयो वचसां स्रजं
वाक्यपरम्पराम् असृजत् अगादेत्यर्थः ॥ ८ ॥

एष इति । एष वीरः प्रतापस्य उष्णस्य निधिः अयं सदा
उरुतिमान् ऊर्ध्वैश्चलनवान् धनानि विचित्रवस्तुनि जयतीति

अत्यर्घहेतिपटुताकवलीभवत्तत्-

तत्पार्थिवाधिकरणप्रभवस्य भूतिः ।

अप्यङ्गरामजननाय महेश्वरस्य

सञ्जायते इचिरकर्षि ! तपस्विनोऽपि ॥१०॥

धनञ्जयो धनञ्जयसंज्ञकः पार्थः अर्जुनः इति यावत् । वीत-
होत्रो धनञ्जय इत्यमरः । संजायते भूत्वा वृषीत्यादिना
खचि मुमागमः । तेन अनेन अग्निना करणेन किं नाम किं
किल नाजितं ? न लब्धं ? सर्वञ्च उपलब्धमेवेत्यर्थः । किं नाम
किं नामर्धयमिति केचित् । शुचेः शुचिनामकात् अमुष्मात्
अग्नेः शुचिरप्यित्तमित्यमरः । प्रभृतम् उद्भूतम् हेम सुवर्णं
अधिगच्छ विद्मि । अन्नं रपत्यं सुवर्णम् इति स्मरणादिति
भावः । भास्वररूपस्य रूपास्तरप्रकाशकरूपस्य सम्यत् समृद्धिः
कस्यचन इतोऽन्यस्य कस्यचिदपि नास्त्वैव । अन्यत्र तु एषः
प्रतापस्य तेजोविशेषस्य निधिः सः प्रतापः प्रभावश्च यत्तं जः
कांशदण्डजमित्यमरः । अयं स वीर उद्भूतिमान् उद्यमान्
नित्योदित इत्यर्थः । अनेन कर्त्रा जयेन करणेन किं नाम
धनं नाजितं जयेनैव सर्वं मम्यादितम् इत्यर्थः । अन्नियस्य
त्रिजितम् इति स्मरणादिति भावः । शुचेः पवित्रादमुष्मात्
प्रभृतं प्राण्यं हेम सुवर्णम् अधिगच्छ प्राप्नुहि एतत्परिग्रहात्
आम्ना भवेत्यर्थः । भाः कान्तिः स्वरः कण्ठध्वनिः रूपं सौन्दर्यं
तेषां सम्यत् कस्यचन अन्यत् कस्यापि नास्त्वैव ॥ ८ ॥

अत्यर्घंति । हे इचिरकर्षि । अमनीयकर्षे ! नासि-
कोदरेत्यादिना विक्रम्यादिकारः । अत्यर्घया अतिमात्रया
हेतिपटुतया व्यासापाठेन कश्चीभवद् "यासीभवदित्यनी-
भवदिति यावत् । तत्तत्पार्थिवं पार्थिवद्रव्यमिवाधिकरणम्

एतन्मुखा विबुधसंसदसावशेषा-

माध्यस्थ्यमस्य यमतोऽपि महेन्द्रतोऽपि ।

एनं महस्त्रिनमुपैहि सदारुणोच्चै-

यनामुना पिष्टमुखि ! ध्रियते करन्त्रीः ॥१९॥

आश्रयस्तदेव प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणं तस्य एवम्भूतस्य
अग्नेः सम्बन्धिनी भूतिर्भस्मापि तपस्त्रिनो महेश्वरस्वाप्यङ्ग-
रागजननाय अनुलेपसम्पादनाय संजायते भवति । अन्यत्र तु
अत्यर्थं हेतिपटुता आयुधसामर्थ्यं हेतिर्ज्वालासुरायुधम् इति
वैजयन्ती । तस्याः कवलीभवद्भिः तैः तैः पार्थिवैः राजभिः
मह अधिकी रणः स एव प्रभवो यस्य तस्य अस्य राज्ञः
भूतिः विजयलब्धा सम्पत् भूतिर्भूषित भस्त्रिनी सम्पदित्यमरः ।
महेश्वरस्य महाप्रभोरपि तपस्त्रिनः अपि निवृत्तरामस्यापि जनस्य
रागजननाय सन्तोषणाय संजायतेत्यर्थः । अङ्गैत्यामन्त्रणे ॥१०॥

एतदिति । पितुर्मुखमिव मुखं यस्याः तस्याः सम्बुद्धिः
हे पिष्टमुखि ! धन्या पिष्टमुखी कन्या धन्यो मातृमुखः
सुत इति वचनात् । असी अशेषा विबुधसंसत् देवसभा एष
एव मुखमास्यं यस्याः सा एतन्मुखा अग्निमुखा वै देवा इति
श्रुतेः । वह्निमुखः क्रतुभुज इत्यभिधानाच्च । अस्य यमतो महेन्द्र-
तोऽपि यमस्य महेन्द्रस्य च षष्ठ्यर्थं सार्वविभक्तिकस्तसिल् ।
माध्यस्थ्यं दक्षिणपूर्वदिक्पतित्वादिति भावः । महस्त्रिनं
तेजस्त्रिनं एनम् उपैहि प्राप्नुहि सदारुणा दारुसहितेन सेन्धने-
नेत्यर्थः । येनामुना वीरेण उच्चैर्महती करन्त्रीः अंशसम्पत्
ध्रियते धार्यते । अन्यत्र तु विबुधसंसत् विद्वत्सभा एतन्मुखा
एतत्प्रधाना एतदेकशरणेत्यर्थः तदा अस्य यमतो यमाश्रये-

नैषधचरितम् ।

नेवाल्पमधसि पटोः क्वचिन्मत्वमस्य ?

मध्येसमिन्निवसतो रिपवस्तृणानि ? ।

उत्थानवानिह पराभवितुं तरस्त्री

शक्यः पुनर्भवति केन विरोधिनायम् ? ॥१२॥

ऋषेत्थयः पञ्चम्यास्तमिन् । माध्यस्थ्यं ममवर्तित्वं मह-
स्विनं तेजस्विनम् उत्सववक्तं वा मजस्तूत्सव तेजसोरितिमा-
न्तं प्वित्यमरः । मटः सर्वदा येनामुना वीरेण अरुणा आताम्रा
करश्रीहेस्तगोभा वनिहतांगवः करा इत्यमरः धियते ॥११॥

नेति । पटोः दण्डगक्तस्य अस्य वीरस्य पधसि इत्थने क्वचिन्म-
त्वम् अभिनापित्वम् अन्यं नैव किं ? अनल्पम् इत्यर्थः ।
समिधां काष्ठानां मध्ये मध्ये समित्पारंमध्ये पट्टा वेत्यव्ययी-
भावः । निवसतोऽस्य तृणानि रिपवः विद्विपः किं ? इति काकुः ।
काष्ठानि दहतोऽस्य तृणानि न गन्त्वानीत्यर्थः । उत्थानवान्
ध्वंगतिमान् तरस्यां तेजस्यां वेगवान् अयं पुनरिह सृष्टौ विरो-
धिना केन अश्रुना कं गिरोऽस्मृनोरित्यमरः । पराभवितुं
शक्यो भवति किं ? इति काकुः न शक्य इत्यर्थः । दिव्यस्य अस्य
अनिर्वाणत्वाच्चेति भावः । अन्यत्र पटोः अतिप्रगल्भस्य अल्प-
मधसि मस्टप्रज्ञे नित्यमसिच् प्रजामधयोरित्यत्र नित्यपञ्चक-
मामर्थ्यान्मन्दाभ्याश्च मधाया इति यत्तमानवचनाच्च महा-
दिभ्यांऽन्यत्राप्यसिच् प्रत्ययः । क्वचिन्मत्वमादरो नैव । मध्ये-
समित् यद्वमध्ये । समित्मयः । संसदित्यभिधानात् । रिपवः
तृणानि तृणप्राया इत्यर्थः । उत्थानवान्क्लाहवान् तरस्त्री शूरः
वेगि शूरो तरस्विनावित्यमरः । अयं केन विरोधिना परा-
भवितुं शक्यः ? न केनापीत्यर्थः ॥ १२ ॥

साधारणीं गिरमुषर्बुधनैषधाभ्याम्
 एतां निपीय न विशेषमनाप्तवत्याः ।
 ऊषे नलोऽयमिति तं प्रति चित्तमेकम्
 ब्रूते स्म चान्यदनलोऽयमितोदमीयम् ॥१३॥
 एतादृशीमथ विलोक्य सरस्वती तां
 चित्तम् ।

रश्मेः

उद्दिश्य दिक्पातमुदारयितुं प्रचक्रे ॥१४॥

साधारणीमिति । उपसि बुध्यत इत्युषर्बुधोऽग्निः शोचि-
 ष्केश उषर्बुध इत्यमरः । अहारादीनां पत्यादिषु इति रेफास्य
 देशः । म च नैषधी नलश्च ताभ्यां साधारणीं समनाभि-
 स्साधारणादङ् वक्तव्य इति विकल्पादङ् टिट्टानञ् इत्यमत्रोऽर्क
 ङीप् । एतां गिरं निपीय आकर्ण्य विशेषमस्य तदर्थावतुः श्रुता
 ननाप्तवत्या अनाप्तवत्या अस्या भैम्याः तं पुरोवर्त्तिपुरुषं तः छाया
 एकम् इदमीयं चित्तम् दमयन्तीसम्बन्धिनी एका बुद्धिः ध्यगामि
 नश्च इत्युषे अन्यदपरं दमयन्तीसम्बन्धि चित्तम् अयभ्यां तप-
 ऽम्भिरिति ब्रूतस्म अनलनलकोटिद्वयावलम्बी संघ
 विवृत्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥ नं अखिलं

एतादृशीति । अथ सरस्वती एतादृशीम् ईदृशीं सणः सूर्यः
 प्रागुक्तचित्रम् आकस्मिकप्रबन्धोत्थम् आश्चर्यं नलत्यागान् कौस्तु-
 ष्यकाराश्च भयं एतैर्भावैश्चित्रिता श्वलिता चित्तवृत्तिर्यस्यास्तमण-
 त्तैर्भैमीं विलोक्य अरविन्दानि विकासयन्ति ये रश्मयो यस्य
 देवस्य सूरस्य सूरतुं दिक्पातं यममुद्दिश्य उदीरयितुं
 तुं प्रचक्रे प्रस्तावं चक्रे प्रचक्रमे इत्यर्थः ॥ १४ ॥

एकः प्रभावमयमेति परैतराजौ
 तस्वीवितेशधियमत्र विधेहि मुग्धे ! ।
 भूतेषु यस्व खलु भूरि यमस्व वश्व-
 भावं समाश्रयति दक्षसहोदरस्व ॥१८॥
 गुम्फो गिरां शमननैषधयोः समानः
 शङ्खामनेकनलदर्शनजातशङ्खे ।

सूर्यः कृदिकारादीकारः । तद्दद्रमणीयमूर्तिः अस्व पिता
 शीरसेनः प्रभावेण प्रतापेण नमिताम्यखिलानि राज्ञां तेजांसि
 येन सः राजा अन्नियचन्द्रयोरिति विश्वः । प्रभुमन्वोत्साह-
 लक्ष्मं सामर्थ्यं कोसूसामर्थ्ययोः शक्तिरित्यमरः । शेषं पूर्व-
 वत् परेषु शत्रुषु गदाम् आयुधविशेषं नियोक्तुरस्व कृष्णत्वं
 विष्णुत्वम् ॥ १७ ॥

एक इति । अयमेकः परेतानां राजी पंक्ती परंत
 प्रेतमंस्वितावित्यमरः । प्रभावं प्रभुत्वमेति दक्षसहोदरस्व
 अश्विनोभ्रातुर्यस्व यमस्व भूतेषु प्राणिषु मध्ये भूरि अनेकभूतं
 वशङ्कतो वश्यः तस्व भावं वश्वत्वं समाश्रयति खलु । ॐ मुग्धं
 अस्मिन् पुंसि जीवितेशधियं यमवुद्धिं भूतं पिशाचा-
 टाविति वैजयन्ती । विधेहि । अथवा तु अयमेकः परेषां
 शत्रुचामितरेषाञ्च राजी युद्धे प्रभावं सामर्थ्यमेति दक्षसहो-
 दरस्व अश्विनमदृशस्य यस्व अस्व भूतेषु पृथिव्याटिषु मध्ये इयं
 भूवश्यभावमेति । सममन्यत् । आदौ अन्ती च भूतं क्लीवमिति
 वैजयन्ती । अत्राश्विन् जीवितेशधियं प्राणेश्वरवुद्धिं विधेहि
 जीवितेशो यमे कान्ते इति विश्वः ॥ १८ ॥

गुम्फ इति । शमननैषधयोः यमननयोः समान एव गिरां
 गुम्फः सन्दर्भः अनेकेषां नलानां दर्शनं जातशङ्खे विदुर्भवसुखा-

चित्ते विदुर्भवसुधाधिपतेः सुतायाः
यन्निर्ममे खलु तदेष पिपेष पिष्टम् ॥१९॥
तत्रापि तत्रभवती भृशसंशयालोः
आलोक्य सा विधिनिषेधनिवृत्तिमस्याः ।
पाथःपतिं प्रति धृताभिमुखाङ्गुलीक-
पाणिः क्रमोचितमुपाक्रमताभिधातुम् ॥२०॥
या सर्वतोमुखतया व्यवतिष्ठमाना
यादोरणैर्जयति नैकविदारका या ।

धिपतेः सुतायाः वैदुर्भ्याश्चित्ते शङ्कां निर्ममे इति यत् तत्-
पिष्टं पिपेष प्रागिव साशङ्के पुनः शङ्कोत्पादने पिष्टपेषण-
प्रायम् इत्यर्थः । अत्र साशङ्कशङ्कोत्पादे पिष्टपेषणवाक्यार्थयोः
एकत्रासम्भवेन सादृश्याच्चेपात् असम्भवद्वस्तुमम्बन्धो वाक्यार्थ-
वृत्तिनिदर्शनालङ्कारः ॥ १९ ॥

तत्रेति । सा भवती तत्रभवती पूज्या इतरभ्योऽपि
दृश्यते इति त्रलप्रत्ययः । सा सरस्वती तत्रापि तस्मिन् पुरु-
षेऽपि भृशं संशयालोः सांशयिक्याः आलुचि शीञ्ग्रहणे
आलुच् । अस्या दमयन्त्या विधिनिषेधयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्नि-
वृत्तिमभावमौदासीन्यमालोक्य क्रमोचितं क्रमप्राप्तं पाथःपति-
मप्यतिं वरुणं प्रति धृता प्रसारिता अभिमुखा अङ्गुल्यो यस्य
ङ्गुलीकः धृताभिमुखाङ्गुलीकः नद्युतश्चेति कप् । स पाणिर्यस्या सा
कृती अभिधातुम् उपाक्रमत उपक्रान्तवती क्रमेर्लिङ् प्रोपाभ्यां
प्रोपाभ्याम् इति तज् ॥ २० ॥

येति । या चम्बूः सेनाः सर्वतोमुखतया व्यवतिष्ठमाना
व्यवस्थितरूपा नैके अनेके नड्यर्थस्य नशब्दस्य सुप्-

एतस्य भूरितरवारिनिधिश्चमूः सा
 यस्याः प्रतीतिविषयः परतो न रोधः ॥२१॥
 नासीरसीमनि घनध्वनिरस्य भूयान्
 कुम्भीरवान् समकरः सहदानवारिः ।
 उत्पद्यकाननसखः सुखमातनोति
 रत्नै रलङ्करणभावमितैर्न दीनः ॥ २२ ॥

मुपेति समामः । नैकविदारकाः रूपकाख्या जलशोपकाः
 जलार्थं तीरं कृताः कूपप्रतिकृतयो र्गर्ता यस्यां सा यादमां जल-
 जस्तूनां रणैः शश्टैः जयति प्रकाशते यस्याः परतो रोधः परं
 तीरं सार्वविभक्तिकस्तमिन् । प्रतीतिविषयो न अदृश्यम्
 इत्यर्थः । एतस्य सा चमूः भूरितरो महत्तरो वारिनिधिः समुद्रो
 भवति । अन्यत्र तु या चमूः सर्वतोमुखतया सार्वपथिकतया
 व्यवतिष्ठमाना वर्त्तमाना नैकान् अनैकान् विदारयन्तीति
 नैकविदाराः कर्मस्थान् । ते काया विग्रहा यस्यां सा या चमू-
 दीर्घां रणैर्दोरणैः बाहुयुद्धैः जयति भुजबाह्व प्रवेष्टो दीरित्य-
 मरः । तस्याः परतः परेभ्यः रोधो न रोधः प्रतीतिविषयो न
 सम्भावित इत्यर्थः । सा एतस्य चमूः भूरीणां तरवारीणाम् आयु-
 धविशेषाणां निधिः आकरः ॥ २१ ॥

नासीरिति । नासीरसीमनि पुरोभागं घनध्वनिः महा-
 घोषः मध्ये निस्तरङ्गत्वादिति भावः । भूयान् कुम्भीरवान् नक्र-
 वान् नक्रस्तु कुम्भीर इत्यमरः । समकरो मकरसहितः दानवा-
 रिणा विष्णुना सह वर्त्तत इति मदानवारिः वीपसर्जनस्येति
 सहस्रशब्दस्य सभावविकल्पः । उत्पद्यकाननानाम् उत्पुङ्गपद्म-
 वनानां सखा तत्सखः तत्सहित इत्यर्थः । राजाहः सखि-

सस्यन्दनैः प्रवहणैः प्रतिकूलपातं
 का वाहिनी न तनुते पुनरस्य नाम ।
 तस्या विलासवति ! कर्कशताश्रिता या
 ब्रूमः कथं बहुतया सिकता वयं ताः ॥ २३ ॥

भ्यष्टच् । नदीनाम् इनः पतिः नदीनः समुद्रः अलमत्यर्थं कर-
 णभावम् उपकरणत्वं इतैः प्राप्ते रत्नैः श्रेष्ठवस्तुभिः रत्नं श्रेष्ठे
 मणावपीत्यमरः । अस्य सुखम् आतनोति । अन्यत्र तु घनस्य
 मेघस्येव धनिर्यस्य सः भूयाननेकः समकरः अन्यूनाधिकहस्तः
 सहदानवारिः समदाम्बुः उत्पन्नकस्य उद्भूतविन्दुजालकस्य
 आननस्य सखा तत्सखः पद्मकालङ्कतानन इत्यर्थः । पद्मकं
 विन्दुजालकमित्यमरः । अलङ्करणभावम् इतैः अलङ्कारत्वं प्राप्तेः
 रत्नैः मणिभिः न दीनो न शून्यः अस्य वीरस्य कुम्भी करी
 कुम्भीकलशदन्तिनोरिति वैजयन्ती । सुखं यथा तथा नासी-
 रसीमनि सेनामुखभागे रवान् वृंहणानि आतनोति ॥ २२ ॥

सस्यन्दनैरिति । हे विलासवति ! भैमि ! अस्य सम्ब-
 न्धिनी का पुनर्वाहिनी नदी सस्यन्दनैः सप्रसवणैः प्रवहद्भिः
 इत्यर्थः प्रवहणैः प्रवाहैः प्रतिकूलं कूले कूले पातं न तनुते
 नाम ? सर्वापि सर्वं कूलं पातयतीत्यर्थः । किं च तस्या
 वाहिन्याः सम्बन्धिन्यः कर्कशतां कार्कश्यं श्रितायाः सिकता
 बालुकास्ताबहुतया अपरिमितत्वेन वयं कथं ब्रूमः न शक्नुम
 इत्यर्थः । अन्यत्र तु अन्या का वाहिनी सेना सस्यन्दनैः स्वरथैः
 प्रवहणैः कर्णैरथैः कर्णैरथः प्रवहणम् इत्यमरः । प्रतिकू-
 लानां प्रत्यर्थिनां पातं न तनुते किं च कर्काणां श्वेतानां शतैः
 आश्रिता याः पृष्ठस्थारिः सितः कर्क इत्यमरः । तस्या

शोणं पदप्रणयिनं गुणमस्य पश्य
 किं चास्य सेवनपरैव सरस्वती सा ।
 एनं भजस्व सुभगं भुवनाधिनाथं
 के वा भजन्ति तमिमं कमलाशया न ॥ २४ ॥
 शङ्खलताततिमनेकनलावलम्बां
 वाणी न वर्धयतु तावदभेदिकेयम् ।

वाङ्मन्याः ताः प्रसिद्धाः असिकताः स्वङ्गिकत्वानि प्रहरण-
 मिति ठक् । बहुतया कथं ब्रूमः ॥ २३ ॥

शोणमिति । अस्य वीरस्य पदप्रणयिनं पादोपसर्पिणं
 गुणं विशेषभूतं शोणं शोणाख्यं नदं पश्य किञ्च सा सरस्वती
 नदी चास्य सेवनपरैव सकलनदीनदनायकोऽयम् इत्यर्थः ।
 ततः कारणाद् भुवनाधिनाथम् अप्यतिं सुभगं एनं भजस्व
 ममाश्रय तमिमं वीरं के न कमलाशया जलाधाराः न भजन्ति
 सर्वेऽपि भजन्तीत्यर्थः । अथवा के वा जन्तवः कमलाशया
 जलाकाङ्क्षया न भजन्तीत्यर्थः । अन्यत्र तु पदप्रणयिनं पाद-
 तन्तगतशोणं गुणमारूप्यगुणं पश्य भाग्यलक्षणत्वादिति भावः ।
 किन्तु सा सरस्वती वाग्देवता सेवनपरैव लक्ष्मीसरस्वत्योरय-
 मकाधिकरणमिति भावः । सरस्वती सरिङ्गदे गोवाग्देवतयो-
 गिगीति विश्वः । ततो भुवनाधिनाथं भूलोकनाथमेनं सुन्दरं
 भजस्व ममाश्रय भुवनं विष्टपे लाङ्के सलिले पथि यद्यपीति
 विश्वः । के वा जनास्तमिमं कमलाशया लक्ष्म्याकाङ्क्षया
 न भजन्ति । कमला श्रीः जले पद्मं कमलं कमलो मृग इति
 विश्वः ॥ २४ ॥

शङ्कति । जलेष्वरे वर्धते नले च तुल्यं यथा तथा प्रवृत्तेति

भीमोद्भवां प्रति नले च जलेश्वरे च
तुल्यं तथापि यदवर्धयदत्र चित्रम् ॥ २५ ॥
बालां विलोक्य विबुधैरपि मायिभिस्तै-
रच्छिन्नामियमलीकनलीकृतस्तैः ।
आह स्व तां भगवती निषधाधिराजं
निर्दिश्य राजपरिषत्परिवेषभाजम् ॥ २६ ॥

शेषः अतएव भीमोद्भवां भैमीं प्रति अभेदिका अन्यतरार्था
परिच्छेदिका सेयं वाणी सरस्वती वाक् अनेके पञ्च नलाः
नैषधाः दुरच्छेद्यः तृण इति विशेषश्चावलम्बो विषयः आधा-
रश्च यस्याः तां नलः पोटगले राज्ञीति विश्वः । शङ्का एव
नलाः तामां ततिं परम्परां तावन्न वर्धयतु न क्लिनत्त, हृधुच्छे-
दनपूरणयोरिति चौरादिकाहोत् । किन्तु तथापि अवर्धयदिति
यत् अत्र चित्रं क्लेशार्थत्वे या न क्लेदिका सैवाच्छिनदिति
विरोधात् चित्रं हृथ्यर्थत्वे त्वविरोध इति विरोधाभासोऽल-
ङ्कारः । हृधुवर्धन इति भौवादिकास्मिन् । नलाख्यतृणमिश्र-
लताततिम् एवानेकनलावलम्बिनाम् अयमयं वेति सन्देह-
ततिम् इयं वाणी नाच्छिनत् प्रत्युतावर्धयदेवेत्यहो कष्टम्
इत्यर्थः ॥ २५ ॥

बालामिति । अथेयं भगवती देवी मायिभिर्मायाविभिः
ब्रीह्यादित्वादिनिः । अत एवालीकनलीकृतानि मायानली-
कृतानि स्वानि आत्मानो यैस्तैर्देवैर्विबुधैः अच्छिन्नाम् अप्रता-
रितां च्छद्मशब्दात्तत्करोतीति ख्यन्तात्कर्मणि क्तः । बालां
भैमीं विलोक्य राजपरिषदि राजसभायां परिवेषभाजं अव-
शिष्टतां गतं निषधाधिराजं नलं निर्दिश्य हस्तेन प्रदर्श्य
तां भैमीम् आह स्व उवाच ॥ २६ ॥

अत्याजिलब्धविजयप्रसवस्त्वया किं
 विज्ञायते रुचिपदं न महीमहेन्द्रः ।
 प्रत्यर्धिदानवशताहितचेष्टयासी
 जीमूतवाहनधियं न करोति कस्य ॥ २७ ॥
 येनामुना बहुविगाढसुरेश्वराध्व-
 राण्याभिषेकविकसन्महमा बभूवे ।
 आवर्जनं तमनु तेन नु माधु नाम-
 ग्राहं मया नलमुदीरितमवमत् ॥ २८ ॥

अथ नलमकैकश्याकंन क्रमादिन्द्राद्यैकैकश्यां पेणाह अत्या-
 जीति । अत्याजिषु महायुद्धेषु लब्धो विजयप्रसवो जयसम्पत्तिः
 येन सः रुचिपदं त्वदनुरागास्पदं महीमहेन्द्रो भद्रवेन्द्रोऽसी
 त्वया किं न विज्ञायते किञ्च अर्थिषु विषये प्रत्यर्थि विभक्त्यर्थेऽ
 व्ययीभावः । दानस्य वशतया तन्निहतया आहितया कृतया
 चेष्टया वितरणव्यापारेण कस्य जीमूतवाहनो नाम महा
 त्यागी कश्चित् विद्याधरराजः तद्वियं न करोति न जनयति
 तस्मात् नलोऽयमिति भावः । अन्यत्र तु अत्याजिषु लब्धो
 विजयः पार्थे णव प्रसवोऽपत्यं येन सः विजयस्तु जये पार्थे
 इति विश्वः । अरुचिपदं तु अपरागास्पदं मह उत्मवः तद्वान्
 महीमहेन्द्रः भ्रवेन्द्रः त्वया अत्याजि त्यक्तः किं न विज्ञायते । किं
 च प्रत्यर्थिनां प्रतिपक्षाणां दानवानां शतेषु आहितया चेष्टया
 पौरुषेण कस्य जीमूतवाहनः इन्द्रः जीमूतवाहन इन्द्रः तुरा-
 पार्ष्णं प्रवाहन इत्यमरः । तद्वियं न करोति ॥ २७ ॥

येनेति । येनामुना बहु यथा तथा विगाढः क्षुब्धः सुरे-
 श्वरस्य इन्द्रस्य अध्वा पालनमार्गो यत्र तस्मिन् राज्ये अभिषे-

यच्चण्डिमा रणविधिव्यसनञ्च तत्त्वं
 बुद्धाशयाश्रितममुष्य च दक्षिणत्वम् ।
 सैषा नले सहजरागभरादमुष्मिन्
 नात्मानमर्पयितुमर्हसि धर्मराजे ॥ २६ ॥

कादिकसन्ति महांस्युत्सवास्तेजांसि यस्य तेन बभूवे भूतम् ।
 अत्र सभायां मया नामग्राहं नाम गृहीत्वा नास्मा दृशिग्रहे-
 रिति णसुल् प्रत्ययः । चदीरितम् उक्तं नलं नलनामानं तमेतम्
 अनु ते तवावर्जनमाकर्षणं साधु ननु ? युक्तं खलु ? येना
 मुना बहुविगाढा प्रविष्टाः सुरेश्वराः देवताविशेषाः येषु तेषु
 अध्वरेषु यज्ञेषु आज्यानामभिषेकात् अन्तःसेकात् करणादिक-
 मन्महसा वहेमानतेजसा बभूवे अनलम् अग्निं अन्यत् समा-
 नम् ॥ २८ ॥

यदिति । अमुष्य चण्डस्य भावः चण्डिमा रणेषु अतिको-
 पनत्वं चण्डत्वत्यन्तकोपन इत्यमरः । पृष्वादित्वादिमनिच्
 प्रत्ययः । रणविधौ युद्धकर्मणि व्यसनमासक्तिश्च व्यसनन्व-
 शुभे सक्ताविति विश्वः । आशयाश्रितं चित्ताश्रितं दक्षिणत्वं
 दक्षिण्यञ्चेति यत् तत्त्वं चण्डिमादिकं नपुंसकमनपुंसके-
 नेत्यादिना यत्तदिति नपुंसकैक निर्देशः । बुद्धा विचार्य
 सैषा त्वं धर्मप्रधानो राजा तस्मिन् धर्मराजे नले नलनामनि
 अमुष्मिन् वीरे सहजरागभरात् अकृत्रिमरागातिरेकात् आत्मा-
 नम् अर्पयितुमर्हसि । अन्यत्र तु हं चण्डि ! कोपने ! गौरादि-
 त्वात् ङीष् । अमुष्य मारणविधिव्यसनं मारणकर्मसक्तिं
 आशया दिशा निमित्तेन श्रितं प्राप्तं दक्षिणत्वं दक्षिणदिक्-
 पतित्वं च बुद्धा धर्मराजे यमे धर्मराजे अनले नलात् अन्यस्मिन्
 अमुष्मिन् इत्यादिपूर्ववत् ॥ २९ ॥

किं ते तथा मतिरमुष्य यथाशयः स्यात्
 त्वत्पाणिपीडनविनिर्मितयेऽनपाशः ।
 कान् मानवानवति नो भुवनं चरिण्युः
 नासावमुत्र न रता भवतीति युक्तम् ॥ ३० ॥
 श्लोकादिह प्रथमतो हरिणा द्वितीयात्
 धूमध्वजेन शमनेन समं तृतीयात् ।
 तुर्यात् नलस्य वरुणेन समानभावं
 सा जानती पुनरवादि तथा विमुग्धा ॥ ३१ ॥

किमिति । हे वत्से ! अमुष्य वीरस्य अस्मी आशयोऽभिप्रायो
 यथा त्वत्पाणिपीडनविनिर्मितये त्वत्पाणिग्रहणकरणाय अप-
 गताशो न भवतीत्यनपाशः साभिलापः स्यात् ते तव मतिरपि
 तथा किं ? तदयुक्तमित्यर्थः । भुवनं लोकं चरिण्युः । अत्यन्त-
 मर्यागं द्वितीया । कान् मानवान् मनुष्यान् नो अवति न
 रञ्चति । अस्मी इयम् अमुत्र अमुष्मिन् नरता नाभिरतियुक्ता ।
 इदृशे पुरुषे सर्वदा त्वया अभिरन्तव्यमित्यर्थः । अन्यत्र अमुष्य
 मस्वभ्यां शयः पाणित्वात् पाणिग्रहणाय तथा न पाशः पाश-
 रहितः त्वत्पाणिग्रहणार्थं यथा न पाश इत्यर्थः तथा ते मति-
 र्यद् युक्तमित्यर्थः । अमुष्मिन् न रता नाभिरतिः न युक्ता ।
 इदृशे पुरुषे सर्वदा त्वया नाभिरन्तव्यमित्यर्थः । अन्यत्र तु
 मानवान् उत्साहवान् मानसिन्तममुञ्चतिरित्यमरः । भुवनम्
 उटकं चरिण्युः कान् नो अवति अमुष्य नरता नरत्वं न
 भवति नास्ति युक्तं तस्य देवत्वादिति भावः ॥ ३० ॥

श्लोकादिति । इह श्लोकचतुष्टये प्रथमतः प्रथमात् श्लोकात्
 हरिणा इन्द्रेण द्वितीयात् धूमध्वजेन अग्निना तृतीयात् शम-

त्वं यार्थिनी किल नलेन शुभाय तस्याः
 क्व स्यान्नजार्पणममुञ्च चतुष्टये ते ।
 इन्द्रानलाय्यमतनूजपयःपतीनां
 प्राप्यैकरूपमिह संसदि दीप्यमाने ॥ ३२ ॥
 देवः पतिर्विदुषि ! नैष धराजगत्या
 निर्णीयते न किमु न त्रियते भवत्या ।
 नायं नलः खलु तवातिमहा नलाभः
 यद्येनमुष्मसि वरः कतरः पुनस्ते ॥ ३३ ॥

नेन यमेन समं तुर्याच्च तुर्याच्चतुरश्च यतो वाद्यच्चरलोपश्चेति
 साधुः । वरुणेन नलस्य समानभावं सारूप्यं जानती गृह्णती
 अतएव विमुग्धा विमूढा सा भैमो तथा देव्या पुनः अवादि
 उदिता वदेः कर्मणि लुङ् ॥ ३१ ॥

अथ पुनर्देवी देवेषु दाक्षिण्यात् दमयन्तीं श्लेषभङ्गान्तरेण
 क्लिञ्चति श्लोकद्वयेन त्वमित्यादि । या त्वं शुभाय श्रेयसे
 नलेन निमित्तेन अर्थिनी अर्थवती किल अर्थाच्चासन्नहि-
 तादि इन्निति इनिप्रत्ययः । तस्यास्त्वत् प्रार्थिन्याः ते तव
 अमुत्रामुष्मिन् नलसारूप्येण इह स्वयंवर सभायां दीप्यमाने
 इन्द्रादिचतुष्टये चतुष्टयमध्ये कस्मिन्नजार्पणं शुभाय सन्तो-
 षाय स्यात् तत् ब्रूहीति प्रश्नः एवम् अर्थद्वयेन क्रमात् नलप्राप्तेः
 नैराशयं तस्मैस्पृष्टरूपेण ताम् अतापयदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

देव इति । हे विदुषि ! विदग्धे ! एष धराजगत्याः
 भूलोकस्य पतिः न किन्तु देवः जातावेकवचनम् । एते न
 भूपाः किन्तु देवा इत्यर्थः । भवत्या न निर्णीयते किमु ? न
 त्रियते किमु ? मर्त्ये वरणात् वरम् अमर्त्येवरणमेवेति भावः ।
 अयं तव सम्बन्धी नलो न खलु ? किं त्वतिमहा अतितेजा

इन्द्राग्निदक्षिणदिगीश्वरपाशिभिस्तां
 वाचं नले तरलिताऽथ समां प्रमाय ।
 सा सिन्धुवेणिरिव वाडववोतिहोत्रं
 लावण्यभूः कमपि भीमसुताऽऽप तापम् ॥ ३४ ॥
 प्राप्तुं प्रयच्छति न पञ्चचतुष्टये तां
 तल्लाभशंसिनि न पञ्चमकोटिमात्रे ।
 अहां दधे निषधराड्विमती मतानाम्
 अद्वैततत्त्व इव सत्यतरंऽपि लोकः ॥ ३५ ॥

नलाभः नलकल्पः किन्तु नैते नलाः किन्तु नलप्रतिरूपका इत्यर्थः । यद्येनम् उज्जसि ण्याम् अन्यतमं नलं वृणोषि चेदित्यर्थः पुनः पश्चात् त्रियत इति वरो वरणीयः वृडोऽपि । वरः कतरः न कश्चिदस्ति सत्यनलस्य दुर्लभत्वादिति भावः । अन्यत्र ण्य विबुधो भवत्या ण्य देवो राजा देवः सुरे नरे राज्ञीति विद्मः । नैषधराजगत्या नलमहाराजरूपेण नैषधमहाराजरूपेण पतिर्भक्ता मन् न निर्णयिते किम् ? न त्रियते किम् ? अयं ना पुरुषो नलः खलु ? एनं नलमुज्जसि यदि तव अति महान् अलाभोऽनर्थः, वर इत्यादि स्पष्टम् ॥ ३३ ॥

इन्द्रेति । अथ लावण्यभूः मौन्दर्यभूमिः अन्यत्र लवण-
 रमात्रयः सा भीमसुता इन्द्रादिभिः समां साधारणीं तां
 पूर्वाज्ञां नले विषये वाचं प्रमाय अनुभूय तरलिता कम्पिता
 मती सिन्धुवेणिः समुद्रलहरी वाडववोतिहोत्रं वाडवाम्निमिव
 कमप्यवाचं तापम् आप अग्निर्वैश्वानरो वज्रिर्वीतिहोत्रो धन-
 क्षय इत्यमरः ॥ ३४ ॥

प्राप्तुमिति । पञ्चचतुष्टये इन्द्रादिमायांनलस्यपञ्चचतुष्टये
 तां दमयन्तीं प्राप्तिकर्त्रीं प्राप्तिं सत्यनलं प्राप्तं न प्रयच्छति

कारिष्यते परिभवः कलिना नलस्य
तां द्वापरस्तु सुतनूमदुनीत् पुरस्तात् ।
भैमीनलीपयमनं पिशुनी सहेते
न द्वापरः किल कलिश्च युगे जगत्याम् ॥ ३६ ॥

न ददाति सत्यनलसारूप्यात्तत्प्राप्तिप्रतिबन्धके सतीत्यर्थः
प्रायेणैवं भाषानुसारेणोदीच्याः प्रयुञ्जते यथा स्मृतं दिशन्ति
न दिवः सुरसुन्दरोभ्य इति भारती । तज्जाभशंसिनि दम-
यन्तीप्रात्याशंसिनि अन्यत्र विद्यालाभाकाङ्क्षिणि सत्यन्तरेऽ-
प्यत्यन्तपारमार्थिकेऽपि पञ्चमकोटिमात्रे पञ्चमनलैकव्यक्तौ
द्वितैव द्वैतं भेदः तद्रहितम् अद्वैतम् अद्वैतोयं तत्त्वं ब्रह्मतत्त्वं
तत्स्वरूपं तस्मिन्निव मतानां पञ्चनलीगोचरज्ञानानां निषधराट्
नल इति विमतौ अयमेव नलोऽय मेवेति विप्रतिपत्तौ सत्यां
लोको जिज्ञासुजनः अद्यां दधे सद्विलक्षणत्वेन असद्विलक्षणत्वेन
मदुसत्समुच्चयविलक्षणत्वेन चतुष्टयाध्यात्मिकशरीरेन्द्रियाद्य-
सत्प्रपञ्चमवलनान्नित्यापरोक्षसत्यब्रह्मतत्त्वं इवासत्यनलचतु-
ष्टये सन्निधानात् सत्यनले पञ्चमे प्रतीयमानेऽपि सत्योऽय-
मिति जनो न विश्वासीत्यर्थः । उपमा ॥ ३५ ॥

अथ भैम्याः सन्देहदुःखं महदभूदित्याह कारिष्यत इति ।
कलिना नलस्य कलियुगे परिभवः कारिष्यते करिष्यते करोतेः
कर्मणि लृट् स्यामिच् युटित्यादिना विकल्पाच्चिखद्विटि वृद्धिः ।
द्वापरः संशयो द्वापरयुगञ्च द्वापरौ युगसंशयावित्यमरः । स तु
तां नलप्रियां सुतनू दमयन्तीं पुरस्तात् अद्यैव अदुनीत् पर्थ-
तापयत् तथा हि जगत्यां लोके पिशुनी दुर्जनी त्रिष्वथो जगती
लोकः पिशुनो दुर्जनः खल इति चामरः । स प्रसिद्धो द्वापरः

उत्कण्ठयन् पृथगिमां युगेपन्नलेषु
 प्रत्येकनेषु परिमोहयमाणवाचः
 जानीमहे निजशिलीमुखशीलिसङ्गा-
 साफस्यमाप स तदा यदि पञ्चवाणः ॥३७॥

कलियुगे कालविशेषे भैमीनलयोः उपयमनम् उद्वाहं न सञ्जेते
 किल ? किलेति खल्वर्थं अत्र पूर्वार्थं द्वापर इति वाच्यप्रती-
 यमानयोरभेदाध्यवसायेन द्वापरस्य स्थानान्तरकलिव्यापा-
 रात् प्राक् स्वयं दमयन्तीसस्तापकत्वोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगा-
 द्भव्या उत्तरार्धे तु तदुपयमनासहिष्णुत्वलक्षणकारणेन तत्-
 समर्थनात्कारणेन कार्य्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यास इत्यनयोः
 अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३६ ॥

उत्कण्ठयन्निति । स पञ्चवाणः पञ्चवाणत्वेन सः प्रसिद्धः
 कामो नलेषु पञ्चस्वपि इति शेषः पृथगतैः इमां दमयन्तीं युग-
 पदुत्कण्ठयन् उत्सुकयन् तथा एषु नलेषु पञ्चसु प्रत्येकम् एकै-
 कस्मिन् परिमोहयमाणाः प्रत्येकमतान् संमोहयन्त इत्यर्थः
 कर्मस्थधिकरणविवक्षया सप्तमी । तस्मिन् प्रजङ्गुरितिवत्
 अणावकर्मकाञ्चित्तवत् कर्तृकत्वेऽपि न पादम् इत्यादिना पर-
 म्पदनिषेधादात्मनेपदं कृत्ये चणोर्विभाषेति षत्वम् । यस्य
 स सन् निजशिलीमुखान् शीलयतीति तच्छीलिन्याः तत्स-
 मवार्यिन्याः संख्यायाः साफस्यमाप यदि तदा जानीमहे
 साध्वीति मन्यामह इत्यर्थः अत्रोत्कण्ठासंमोहनपदार्थयो-
 र्विशेषणगत्या साफस्यप्राप्तिहेतुकं काव्यलिङ्गं तच्च साफस्यं
 यदिशब्दात् सन्भावनाभावेणोक्तमित्युत्प्रेक्षा काव्यलिङ्गोत्येति
 सङ्करः ॥ ३७ ॥

देवानियं निषधराजरुचस्यजन्ती
 रूपादरुच्यत नले न विदर्भसुभ्रूः ।
 जन्मान्तराधिगतकर्मविपाकजन्मै-
 वान्मीलति क्व चन कस्यचनानुरागः ॥३८॥
 क्व प्राप्यते स पतगः परिपृच्छते यः
 प्रत्येमि तस्य हि पुरेव नलं गिरिति ।
 सस्मार सस्मारमतिः प्रति नैषधीयं
 तत्रामरालयमरालमरालकेशी ॥ ३९ ॥

देवानिति । इयं विदर्भसुभ्रूः वैदर्भी निषधराजस्य नल-
 स्यैव रुक् मौन्दर्य्यं येषां तान् देवान् त्यजन्ती नले रूपात्
 मौन्दर्य्यात् न अरुज्यत न रक्ता । रञ्जैर्देवादिकात् कर्त्तरि लुङि
 तङ् । किन्तु जन्मान्तरं अधिगतस्व कर्मणो विपाकात्
 परिणामाज्जन्म यस्य स एव अवर्ज्यी बहुव्रीहिव्यधिकरणो
 जन्माद्युत्तरपद इति वामनः । अनुरागः कस्यचन कस्यचिज्ज-
 नस्य क्व च न कुत्रचिज्जने उन्मीलति उद्भवति रूपसाम्येऽपि
 देवपरिहारं नले एवानुरागी अस्याः कर्मायत्तो न रूपायत्तः
 अन्यथा किमर्थं यथार्थनलान्वेषणमित्युत्प्रेक्षा एतेनास्या
 दृढव्रतत्वम् उक्तम् इति ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥

अथास्याश्चिन्तासञ्चारिणीमाह क्वेति । सस्मारमतिः सम-
 दनचित्ता अरालकेशो कुटिलकेशी भैमी स्वाङ्गाञ्चोपसर्जनाद-
 संयोगोपधादिति विकल्पादिकारः । स महोपकारी पतगो
 हंसः क्व प्राप्यते ? किमर्थं यो हंसः परिपृच्छते नलम् इति
 शेषः । प्रश्नफलमाह पुरेव पूर्वमिव तस्य गिरा नलं प्रत्येमि
 विश्वसिमि च इति प्रियस्य दूतभूतं अमरालयमरालं स्वर्लोक-

एकैकमैक्षत मुहुर्महतादरेण
 भेदं विवेद न च पञ्चसु कश्चिदेषा ।
 शङ्काशतं वितरता हरता पुनस्तद्
 उन्मादिनेव मनसेयमिदं तदाह ॥ ४० ॥
 अस्ति द्विचन्द्रमतिरस्ति जनस्य तत्र
 भ्रास्ती दृगन्तचिपिटीकरणादिरादिः ।
 स्वच्छोपसर्पणमपि प्रतिमाभिमानं
 भेदभ्रमे पुनरमीषु न मे निमित्तम् ॥ ४१ ॥
 किं वा तनोति मयि नैषध एव काय-
 व्युह विधाय परिहासममो विलासी ।

इमं सम्भारं दुर्लभाद्यप्रार्थकाः खलु कार्यकातरा इति भावः
 ॥ ३८ ॥

एकैकमिति । एषा भेदी महता आदरेणैकाग्र्येण मुहुः
 एकैकमैक्षत पञ्चसु मध्ये कश्चिद्भेदं विशेषश्च न विवेद किन्तु
 शङ्काशतं वितरता जनयता तच्छङ्कागतं हरता निवृत्तयता
 अतएव उन्मादिना उन्मादवतव मनसा इयमिदं वक्ष्यमाण
 विकल्पजातं पुनराह आरुह्य पुरा किङ् चक्ष इतिभूतं नट
 ॥ ४० ॥

अथ आसर्गममाभेयित्तानुभावविकल्पावाह अस्तीत्यादि ।
 द्विचन्द्रम् इति ही चन्द्राविति भ्रास्तिरस्ति तत्र द्विचन्द्रया-
 हिष्यां भ्रास्त्यां जनस्य भ्रास्यजनस्य दृगन्तचिपिटीकरण
 कटाचाकुलीकरणं तदादिः तत्प्रमुखम् आदिर्मूलमस्ति
 प्रतिमाभिमानं प्रतिविम्बभ्रमं स्वच्छोपसर्पणं स्फटिका-
 दिमन्निधानं मूलं अर्थात् पञ्चसु विषये भेदभ्रमं तु मे निमित्त
 नास्ति तदेतत् महश्चिचिमिति भावः ॥ ४१ ॥

विज्ञानवैभवभृतः किमु तस्य विद्या
 सा विद्यते न तुरगाशयवेदितेव ॥ ४२ ॥
 एको नलः किमयमन्यतमः किमैलः
 कामोऽपरः किमु किमु इयमाश्विनेयौ ।
 किं रूपधेयभरसीमतया समेषु
 तेष्वेव नेह नलमोहमहं वहे वा ॥ ४३ ॥
 पूर्वं मया विरहनिःसहयापि दृष्टः
 मोऽयं प्रियस्तत इतो निषधाधिराजः ।

किमिति । विलासी विलमनशीलः वीकषलसकत्यस्र-
 न्भ इतिघिणुन् प्रत्ययः । असौ नैषधो नल एव कायव्यूहं
 देहममूहं विधाय मम्याद्य मयि परिहामं न तनोति ? नो
 करोति किं ? विज्ञानं कलापरिज्ञानं विज्ञानं शिल्पशास्त्रयो
 रित्यमरः । तद्वैभवभृतः तत्समृद्धिमतः तस्य नलस्य तुरगाशय-
 वेदिता अश्वहृदयवेदित्वमिव सा विद्या बहुरूपकल्पना
 विद्या न विद्यते किमु ? ॥ ४२ ॥

एक इति । इह पञ्चके अयमेको नलः किम् ? अन्यत-
 मोऽपर ऐलः पुरुरवाः किम् ? अपरः कामः किम् ? इयं
 परौ हावश्विनेयौ दस्री किम् ? किन्तु रूपमेव रूपधेयं
 मौन्दर्यं नाम रूपभागीभ्यो धेयो वक्तव्य इति स्वार्थं धेयप्रत्ययः ।
 तद्भरस्य तत्सम्पदः सीमतया अवधित्वेन समेषु लोकोत्तर-
 मौन्दर्यसाम्येन अमृहीतविशेषेषु इत्यर्थः । तेष्वेव सम्प्रत्युक्तेषु
 नलादिषु एवाहं नलमोहं न वहे वा किम् ? ॥ ४३ ॥

पूर्वमिति । पूर्वम् अपि न सहत इति निःसहा पचा-
 द्यच् । विरहस्य निःसहा असहना तथा विरहोत्पत्तया

भूयः किमागतवती मम सा दशेयं
 पश्यामि यद्विलसितेन नलानलीकान् ॥ ४४ ॥
 मुग्धा दधामि कथमित्यमथापशङ्कां
 संक्रन्दनादिकपटः स्फुटमीदृशोऽयम् ।
 देव्याऽनयैव रचिता हि तथा तथैषां
 गाथा यथा दिग्धिपानपि ताः सृशन्ति ॥४५॥
 एतन्मदीयमतिवञ्चकपञ्चकस्थे
 नाथे कथं नु मनुजस्य चकास्तु चिह्नम् ।
 लक्ष्मणाणि तानि किममी न वहन्ति हन्त
 बर्हिर्मुखा धुतरजस्तनुतामुखानि ॥ ४६ ॥

मया सोऽयं प्रियो निषधाधिराजो नलः तत इतो दृष्टः मेयं
 दशा मम भूयः पुनरागतवती किं ? यस्या उन्नतदशाया
 विलसितेन अलीकान् नलान् पश्यामि ॥ ४४ ॥

मुग्धेति । अथवा कथमित्यं मुग्धा मूढा सती अपशङ्कां
 दधामि अमन्भावितोऽयमिदानीम् ईदृङ् मोह इत्यर्थः । किन्तु
 संक्रन्दनादीनां कपट एवायम् ईदृशः स्फुटः । तथा हि
 अनया देव्या तथा तेन प्रकारेण एषामिन्द्रादीनां गीयन्त इति
 गाथाः श्लोकाः उषिकुषिगादिभ्यः स्वन्नित्वादीनां गीयन्त इति
 प्रत्ययः । रचिताहि यथा तथा दिग्धिपानपि ता गाथाः
 सृशन्ति अतो देवमायैवं न तु मामको मोह इत्यर्थः ॥४५॥

एतदिति । एतेषां मदीयमतिवञ्चकानां मदनुचिप्र-
 तारकाणाम् इन्द्रादीनां पञ्चके तिष्ठतीति तत्स्थे नाथे नले
 कथं नु मनुजस्य चिह्नं मनुजत्वव्यञ्चकधर्मचकास्तु स्फुरतु
 किन्तु बर्हिर्मुखा अग्निमुखा देवा धुतरजस्तनुतामुखादि

याचे नलं किममरानायवा तदर्थं
 नित्यार्चनादपि ममाफलिनैरलं तैः ।
 कन्दर्पशोषणपृषत्कनिपातपीत-
 कारुण्यनीरनिधिगह्वरघोरचित्तैः ॥ ४७ ॥
 ईशा ! दिशां नलभुवं प्रतिपद्य लेखा !
 वर्णत्रियं गुणवतामपि वः कथं वा ।
 मूर्खांश्चकूपपतनादिव पुस्तकानाम्
 अस्तं गतं तव परोपकृतिव्रतित्वम् ॥ ४८ ॥

धृतं रजा यस्याः सा तनुर्येषां ते तनूनां भावः तनुता तनुतामुखं
 येषां तानि निर्मलशरीराणि मुखानि निर्मलशरीरत्वप्रमुखानि
 तानि प्रसिद्धानि लक्ष्मणाणि चिह्नानि न वहन्ति किम् ? वह-
 न्थेव । तथाप्यत्र सन्ति नात्रेति विशेषोऽप्यत्यन्तसारूप्यात्
 तंजोविशेषाच्च दुर्लक्ष इति भावः हन्तेति खेदे ॥ ४६ ॥

*याच इति । अमरान् इन्द्रादीन् नलं याचे किं ? दुहादि-
 त्वाद्दृढिकर्मकत्वम् । अथवा तदर्थं नलप्राप्त्यर्थमेव नित्यं यद-
 र्चनं तस्मादपि न दत्तफलैः किञ्च कन्दर्पस्य शोषणाख्यस्य पृष-
 त्कस्य वाणस्य निपातेन पीतः कारुण्यनीरनिधिः कृपाब्धिः
 यस्मात्तेन गह्वरेण घोरं भीमं चित्तं येषां तैः स्वप्रतिषेधरूच-
 चित्तैरित्यर्थः । तैः अमरैः अलम् ॥ ४७ ॥

ईशा इति । हे दिशामीशा ! लेखाः ! सुराः ! गुणवतां गुणा-
 व्यानां सूत्रवतां वो युष्माकं नलाक्षैषधाङ्गवति इति नलभूस्तां
 नलभुवं नलनिष्ठां, वर्णत्रियं गौररूपत्रियम् अन्यत्र नलाख्य-
 त्वणकाण्डभुवमक्षरसम्पदं प्रतिपद्य वर्णां द्विजादौ शुक्लादौ
 स्तुतौ वर्णन्तु चाक्षरमित्यमरः । मूर्खा मूढास्त एवाभ्यन्ती-

यस्ये श्वरेण यदलेखि ललाटपट्टे

तत् स्यादयोग्यमपि योग्यमपास्य तस्य ।

का वासनाऽस्तु विभ्रयामिह यां हृदाऽहं

नार्कातपैर्जलजमेति हिमैस्तु दाहम् ॥ ४८ ॥

इत्थं यथेह मदभाग्यमनेन मन्ये

कल्पद्रुमोऽपि स मया खलु याच्यमानः ।

सङ्कोचसंज्वरदलाङ्गुलिपल्लवाग्र-

पाणीभवन् भवति मां प्रति बहमुष्टिः ॥ ५० ॥

त्यम्बाः कूपाः अश्वदूपाः पुराणकूपास्तेषु पतनात् पुस्तकाना-
मिव परोपकृतिव्रतित्वं परोपकारनियत्वं कथं वा ? अस्तं
नाशं गतं वर्तति देवतोपालम्भः ॥ ४८ ॥

यस्येति । यस्य जनस्य ललाटपट्टे भालफलकं ईश्वरेण
ब्रह्मणा यत् शुभमशुभं वा कर्मानुरूपम् अलेखि लिखितं तस्य
जनस्य अयोग्यम् अनर्हमपि तत् शुभाशुभं कर्तुं योग्यमनुरूपं
फलमपास्य अनादृत्य स्यादेव । एवं स्थिते इह ननुप्राप्तिविषये
वासना ईश्वरेच्छानुगृहीतकर्मवासना कास्तु सम्भावनायां
लोटे । का वा सम्भाविता तत्र वेद्यीत्यर्थः । वासनाफलमाह
यां वासनाम् अहं हृदा हृदयेन विभ्रयाम् अन्यतरनिश्चये मन्दे-
हृदःखं न स्यादित्यर्थः । तस्यादयोग्यम् अपीत्यत्र दृष्टान्तमाह
जलजं पद्मं अर्कातपैः तपनप्रकाशैर्दाहं न एति हिमैस्तु एति
तेनेश्वरेच्छानुगृहीतकर्मवासनानुसारिणी ननुप्राप्तिः सा तु
दुर्ज्ञेया इति का गतिरिति भावः ॥ ४८ ॥

इत्यमिति । इह ममये मम अभाग्यं मन्दभाग्यं यथा यतः
इत्यमभृत् अनेन इदमभाग्येन सोऽर्थीविधेयः कल्पद्रुमोऽपि
मया याच्यमानः सन् सङ्कोचो सुकुलीभावः स एव संज्वरो

देव्याः करे वरणमाख्यमथार्पये वा
यो वैरसेनिरिह तत्र निवेशयेति ।
सैषा मया मखभुजां द्विषतो कृता स्वात्
स्वस्मै तृणाय तु निहन्मि न बन्धुरत्नम् ॥ ५१ ॥
यः स्वादमीषु परमार्थनलः स मालाम्
अङ्गीकरोतु वरणाय ममेति चैताम् ।

ज्वरप्रायो विकारो येषां तानि दलान्येवाङ्गुलयो यस्य स पल्ल-
वाग्रमेव पाणिर्यस्य ताटक् पाणीभवन् बाह्वभवन् अभृततद्भावे
च्चिदीर्घः । सम्प्रति बहमुष्टिः कृतमुष्टिबन्धश्च लुब्धश्च भवति
खलु भवत्येवेति मन्ये ? दानैकबहः स कल्पवृक्षोऽपि मयि
प्रतिषेधरूक्ष एव स्वात्तथाविधो मे भाग्यविपर्यय इत्यर्थः ॥
५० ॥

देव्या इति । अथवा इह पञ्चानां मध्ये यो वैरसेनिः नलः
तत्र* तस्मिन् वरणमाख्यं पतिमाख्यं निवेशय निक्षिपेत्युक्त्वा
देव्याः करे अर्पये वा तच्च न, कुतः सैषा देवी सरस्वती मया
मखभुजां देवानां द्विषती द्वेषिणी द्विषोऽमित्त इति शतप्रत्ययः
उगितश्चेति ङीप् द्विषः शतुर्वा वचनम् इति निषेधात् विक-
ल्पात् पष्ठी । कृता स्वात् तथा च स्वयम् अपराधिनी स्याम् इति
भावः । न चैतद्युक्तम् इत्याह । तृणाय तृणकल्पाय स्वस्मै
स्वार्थम् इत्यर्थः । निहन्मि । बन्धुरत्नम् इव बन्धुरत्नं परमबन्धुं
तु न निहन्मि सरस्वत्याः इति शेषः । बन्धुविरोधकारिणा
किं मम कार्यसम्प्लदनेनेति भावः ॥ ५१ ॥

यइति । अमीषु पञ्चसु मध्ये यः परमार्थनलः स्वात् स
परमार्थनलो वरणाय मालां वरणस्रजमङ्गीकरोतु स्वीकरोतु

तं प्रापयामि यदि तत्र विसृज्य लज्जां
 कुर्वे कष्टं जगति शृण्वति हा विडम्बः ॥ ५२ ॥
 इतरनलतुलाभागेषु शेषः सुधाभिः
 स्रपयति मम चेतो नैषधः कस्य हेतोः ।
 प्रथमचरमयोर्वा शब्दयोर्वर्णसंख्ये
 विलसति चरमेऽनुप्रासभासां विलासः ॥ ५३ ॥
 इति मनसि विकल्पानुद्यतः सन्त्यजन्ती
 क्वचिदपि दमयन्ती निर्णयं नाससाद ।

इति उक्त्वा वा एतां मालां तं सत्यनलं प्रापयामि यदि तत्र
 मभामध्ये लज्जां विसृज्य जगति लोके शृण्वति सति कथं कुर्वे
 हा कष्टं विडम्बः परिहासः ॥ ५२ ॥

इतरेति । इतरेषां नलानां तुलाभाक् सादृश्यभाक् एषु मध्ये
 षष्ठः षष्ठो नैषधः कस्य हेतोः केनापि कारणेन षष्ठोऽङ्गु प्रयोग
 इति षष्ठो । मम चेतः सुधाभिः स्रपयति । मतां हि मन्दे-
 हपटेषु वस्तुषु प्रमाणम् अन्तःकरणप्रवृत्तय इति न्यायादने-
 नैव नलेन भाव्यमिति भावः । अथवा प्रथमचरमयोः पूर्वो-
 न्तयोः द्वयोः शब्दयोर्वर्णसंख्ये अक्षरमार्ग्यं सत्यापि चरमं
 उत्तरे शब्दे अनुप्रासो वर्णावृत्तिलक्षणः शब्दालङ्कारः तस्य
 भासां शोभानां विलासः समत्कारो विलसति स्फुरति यथा-
 त्रैवानुप्रासभासां विलास इत्यत्र सर्वसकाराश्रयत्वे अनुप्रास-
 म्यान्तिमसकारे स्फुरणमेवमन्तिमनुद्धौ विपरिवर्तमानत्वान्न-
 लत्वाभिमानमात्रम् एतावतायमेवेति निश्चयो युक्त इत्यर्थः ॥

५३ ॥

इतीति । इति मनसि उद्यतः उत्पद्यमानान् उत्प वा-

मुखमथ परितापास्कन्दितानन्दमस्याः

मिहिरविरचितावस्कन्दमिन्दुं निनिन्द ॥५४॥

श्रीहर्षं कविराजराजिसुकुटालङ्कारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मा नल्लदेवी च यम् ।

स्वादूत्पादभृति त्रयोदशतयाऽऽदेश्यस्तदीये महा-

काव्यं चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥५५॥

दिणः शत्रन्ताच्छसि पुंसि रूपम् । विकल्पान् विचारान् सन्ध-
जन्ती नेति प्रतिषेधन्ती दमयन्ती क्वचिदपि पञ्चसु एकत्रापि
निर्णयं नलनिश्चयं न आससाद । अथ संशयानन्तरं परितापेना-
स्कन्दितानन्दं निरस्तानन्दम् अस्या मुखं मिहिरेण सवित्रा
विरचितावस्कन्दं कृततिरस्कारम् इन्दुं निनिन्द तत्तुल्यं
तद्वद्दीनम् अभूदित्यर्थः । एते च परितापदेव्य शून्यत्वादयश्चित्ता-
नुभावा ज्ञेयाः तदुक्तम् इष्टानधिगमात् ध्यानश्चिन्ता शून्यत्वता
पृथक् ॥ ५४ ॥

श्रीहर्षमित्यादि । स्वादूत्पादभृति मधुरार्थसृष्टौ इति
त्रयोदशतया आदेश्यः त्रयोदशत्वेन सङ्ग्रेयः । गतमन्यत् ॥५५॥

नैषधचरितम् ।

चतुर्दशः सर्गः ।

अथाधिगन्तुं निषधेश्वरं सा प्रसादनामाद्रियतामराणाम् ।
 यतः सुराणां सुरभिर्नृणान्तु मा वधमाऽसृज्यत कामधेनुः ॥ १ ॥
 प्रदक्षिणप्रक्रमणान्तवात्तविल्लेपधूपावरणास्वसेकैः ।
 इष्टञ्च सृष्टञ्च फल नृवाना देवा हि कल्पद्रुमकाननं नः ॥ २ ॥

अथेति । अत्र चित्तानन्तर सा भैमी निषधेश्वर नलमधिगन्तुं
 नयम् । अमराणां मिन्द्रादीनां प्रसादनामभिमुखीकरणमाद्रियत अ-
 धोऽधः धकतेनावलम्बित्यर्थः । अभोधसधकत्वमेव समर्थयति यतः
 सुराणां परा वधमा सुरभिः काचन गौः कामानां धेनुः कामधेनु
 कामदुधा असृज्यत ऋणा तु सा सुरप्रसाधनेव कामधेनुरसृज्यत या
 यस्य कामान् दुग्धे गारगीयां सैवास्य कामधेनुरिति अत्राभरप्रसूट-
 नाया कामधेनुत्वेन रूपणद्रुमकालपुर ॥ १ ॥

प्रदक्षिणेति । प्रदक्षिणप्रक्रमणसवालवत् । अत्रैव चन्द्रनादिवर्ष्वा
 म एव मितेपः पिण्याकारितेपः धूपो दशद्रुदेर्धूपः स एव दोह-
 दधुपश्च अवरणसङ्गदेवतापरिवेष्टन तदेव शाखावरणम् अस्वसेकोऽभि-
 पेक स एव मीपु जलसेकः तेषां हृत् तैः करशैरिहं मिथ्य सृष्टसवदा-
 तत्र फलभाषितं हेतु तदेव फल मस्यं सस्ये हेतुकते फलामत्यमरः ।
 नृवाना जनयन्त स्रुतेः कर्त्तरि लट् । शानजादेश्च । देवा एव नोऽस्माक
 ऋणा वल्यद्रुमाणा काननं वनं । इह तत्र प्रदक्षिणप्रक्रमणाद्युत्त-

अहामयीभूय सुपर्वणस्तान् ननाम नामयहणायकं सा ।
 सुरेषु हि अहधतां नमस्या सर्वार्थनिध्यङ्गमियःसमस्या ॥ ३ ॥
 यत्तान् निजे सा हृदि भावनाया बलेन साक्षादकृताखिलस्यान् ।
 अभूदभीष्टप्रतिभूसदस्या वरं हि दृष्टा ददते परन्ते ॥ ४ ॥

बाह्यावयवरूपस्याहेषु कल्पद्रुमरूपस्याश्च समस्तवस्तुवर्तिसाग्यव-
 रूपकम् ॥ २ ॥

अइति । सा दमयन्ती अह्ना विश्वासः तन्मयी तद्दृष्ट्वा भूत्वा
 भूय अभूततद्भावे शौ समासे क्त्वो ल्यवादेशः । तान् सुपर्वणो देवान् नाम-
 यहणायकं नामोच्चारणपूर्वकं यथा तथा ननाम प्रणता तथा हि
 सुरेषु विषये अहधतां विश्वसतां नमस्या नमस्कारः अह्नापूर्वकनमस्कार
 इत्यर्थः । सा नमस्यतेः क्यजलादप्रत्ययादिति स्त्रियामप्रत्यये टाप् । समस्यते
 मस्त्वाते अनयेति समस्या संज्ञायां समञ्जनिषधेत्यत्र संपूर्वाटस्यतेः क्यप् ।
 सर्वेषामर्थाणां निधौ यान्दङ्गानि साधनानि तेषां मिथः समस्या
 सन्धोन्वसंपहृषकारिका समस्या तु समासार्था मिथोऽन्धोन्वं रङ्गस्य
 पीति चाभरः । सति नमस्कारे सर्वसाधनं फलदं नाम्यथातिनम-
 सकारेत्यर्थः । सामान्येन विशेषण मनर्षेण रूपोऽपीत्यन्तर न्यासः ॥ ३ ॥

यदिति । सा भैमी अस्त्रिलस्यान् सर्वमतांस्तान् देवास्त्रिजे हृदि
 भावनाया बलेन ध्यानदः खिप साक्षादकृत साक्षात्कृतवतीति यत् । करो
 तेः कर्त्तरि लङ् तद् हृत्सादङ्गादिति स कोप । स साक्षात्कार एव तस्या
 भैम्या अर्धेष्टे दृष्टार्थिद्वौ प्रतिभू-र्त्तकोऽभूत् तथा हि ते देवा दृष्टाः
 प्रत्यक्षाः कलः परमवश्यं वरं ददते हि । नटातुं देवा वरमर्हन्ति स
 प्रत्यक्षं दृष्ट्वा मनुष्येभ्य इति श्रुति ॥ ४ ॥

समाजनिमिति । सा भैमी तत्र सभायां सभाजने सजने यिच्छते
 पश्यति सति पश्यन्त्येव मनःइत्येत्यर्थः । यद्यी चाभादर इति चकारा-

सभाजनं तत्र मसर्जं तेषां सभाजने पश्यति विस्मिते सा ।
 आमुद्यते यत्सुमनोभिरेवं फलस्य सिद्धौ सुमनोभिरेव ॥ ५ ॥
 वैशद्यहृद्यैर्चदिमाभिरामैरामोदिभिस्तानथ जातिजातैः ।
 आनर्चं गीत्यन्वितषट्पदैः सा स्तवप्रसूनस्तवकौर्नवीनैः ॥ ६ ॥

टनादरे सप्रमो । तेषां देवानां सभाजनं पूजां मालत्यादिषु संस्कारश्च
 गम्यते मसर्जं चकारेत्यर्थः । किमर्थं सुरार्चनमित्याशङ्क्य तत्सुलोपार्थ-
 मित्याह यद्यस्मात् सभाजनात् सुमनोभिर्देवैः मानत्यादिकुसुमेश
 आमुद्यतएव सन्तुष्यत इव मुद्यते भावे लट् । मालत्यां पण्डिते पुष्ये हर्षे च
 सुमनोभिर्देति विश्वः । आमोदो हर्षं गक्षयोरित्यमरः । किमेषा-
 मामोदेनेत्य शङ्क्य आमुदिता एव ते फलनीत्यर्थान्तरं न्यस्यति तथा हि
 फल हेतु साध्यं सत्यञ्च सत्यं हेतु कृते फल मित्यमरः । तस्य सिद्धौ सिद्धि-
 प्रसङ्गे सुमनोभिरमरैरप्यामुद्यत एव पूर्ववच्छ्लेषः । सुमनसां माल-
 त्यादीनां फलदानपुष्पदानदर्शनात् सुरे सुमनस्त्वेन तथात्वनिश्चयात्तदा-
 मोदार्थं तत्सुभाजनमन्वतिष्ठदित्यर्थः । अत्रोभयेषामपि सुमनसाम् उभ-
 योरप्यामादयोश्च फलयोरभेदाध्यवसायेन यमर्थांतरन्यास ॥ ५ ॥

वैशद्येति । अथ पूजानन्तरं सा दमयन्ती तान् देवान् वैशद्यमर्थं
 व्याक्तरन्यत्र विकाशश्च तेन हृद्यै हृद्येभ्यै हृद्यस्य प्रिय इति यत्प्रत्ययः
 हृद्यस्य हृद्येण यदनलामेष्विति हृद्यदेशः । रुदिमा शब्दार्थमाधुर्य-
 मन्यत्र सौकुमार्यं तेनाभिरामैरामोदयनीत्यमोदिनः सुदेर्ग्यन्तात्ताच्छी-
 ल्येणिति । अन्यत्रामोदः सौरभमेषामित्यमोदिनः मत्वर्थीय इति । तैरा-
 मोदिभिः जातयः ऊर्न्दांसि मालत्यामिति तज्जातै स्तदुद्भवैः गीत्यन्विता
 गानयुक्ताः षट्पदाः गा गाविशेषा वेषु तैरन्यत्र भङ्गारपद्यक्ते भ्रमरैः
 मवीनैरभिनवैः स्तवैः स्तोत्रैः प्रसून स्तवकैः कुसुमगुच्छेशानर्च अर्चयामास
 पुष्पाग्रलिं दत्त्वा तुष्टावेत्यर्थः । अर्चैर्भौवादिकाङ्क्षिति अत आदेरित्वा

भक्त्या तयैव प्रसमाद् तस्यास्तुष्टं स्वयं देवचतुष्टयं तत् ।

स्वेनानलस्य स्फुटतां यियासीः फूत्कृत्यपेक्षा कियती खलु स्यात् ७

प्रसादमामाद्य सुरैः कृतं सा मध्वार सारस्वतसूक्तसृष्टेः ।

देवा हि नान्यद्वितरन्ति किन्तु प्रसद्य तं साधुधियं ददन्ते ॥८॥

स्वावदीर्घा तस्यानच् । अत्र सार्वनां प्रसूनसवराणां चोभयेषा-
मप्यर्वनसाधनत्वेन प्रकृतानां धर्मातोऽल्पेनौपम्यस्य गम्यमानत्वात् केवल-
प्रकृतविषया तुल्ययोगिता लक्षणानुक्तं प्र. क् ॥ ६ ॥

भक्त्येति । स्वयं स्वतएव तुष्टं सेवादिकयापि तद्धारित्वाद्यादेव
सन्तुष्टं तत्रकृतं देवचतुष्टयम् इन्द्रादिदेवचतुष्कं तस्या भैस्या साया भक्त्या
संवया प्रसमादिव अनुजयाद्यैव एवकारस्त्विलम्बसूचनार्थं स्तथाहि
स्वेनैव स्वतएव स्फुटतां प्रज्वलनत्वयिय सोर्थातुभिच्छोरनलस्य वज्जे. फ-
क्त्तेः फूत्कृतस्य फूत्कारमाह तस्यापेक्षा कियती खलु स्यात् ? नात्यन्तमपे-
क्षत इत्यर्थः । स्वतएव प्रसद्यती देवगणस्य तत्कृता भक्तिः स्वतएव प्रज्व-
लित्यतोऽन्नेः फूत्कृतिरिव भक्तिरिति कार्यमादुर्भावमात्रफला अन्वयापि
प्रज्वलनवत् प्रसादावश्यत्वावदिति भावः । अत्र वाक्यद्वये भक्तिफूत्कृत्योः
कार्यानपेक्षितलक्षणसमः न धर्मस्यैव क रको यच्छब्दाभ्यां विस्वपतिविस्व
तयोक्तेर्दृष्टान्तालङ्कारः । विस्वावुविस्वन्यायेन निर्देशे धर्मधर्मिणाम् ।
दृष्टान्तालङ्कारित्वात् स्यात् भिन्नवःक्य'संश्रयेति विद्याचक्रवर्तिनल-
यात् ॥ ७ ॥

प्रसादमिति । सा भैसी सुति कृतं प्रसादमनुपह्व मासाद्य सर-
स्वत्या इय सारस्वती तस्याः सूक्तिसृष्टेः अत्याजीत्यादेः पूर्वसर्गोक्त-
स्रितोक्तगुम्फस्य सञ्चार तदर्थतत्वं उच्चावित्यर्थः । अधोगर्थत्वादिना
वर्णाच्च येमे षष्ठा । ननुप्राप्नो तस्याः कोऽयमनुपह्वो यद्वा य परिज्ञानञ्च
तन्नाह तथा हि देवाः अन्वयत् बहुैर यत् न वितरन्ति न प्रय क्तिन्ति किन्तु ते
देवाः प्रसद्य प्रसन्ना भूत्वा साधुधियं सञ्चक्रुर्दतिपत्तिं ददन्ते प्रय क्तिन्ति ददन्तान

शेषं नलं प्रथमरेण गाथा या याममार्था खलु येन येन ।
 तां तां तदन्येन महालग्नीं तदा विशेषं प्रतिमन्दधे मा ॥८॥
 एकैकशेषैः प्रति तोरुपात्तं पतिव्रतात्वं जगत्कृदिगां याः ।
 वेदं स्म गाथा मितितास्तदाभावाशा इवैकस्य नलस्य वयाः ॥९॥

इति धातोर्भावेऽदि का लृट् तड् । तदाहुः न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति
 पशुपालवत् । यं हि रक्षन्ति रक्षन्ति बुद्ध्या संयाति तन् फलमिति । तथा
 हि ते देवाः प्रसादाजुगृह्य मदेः क्लोव्यप् । अन्यद्वबुद्धेरन्यद्देयं न किन्तु
 स धुर्धयं फलमापुण्यपरिज्ञाने ददन्ते प्रयच्छन्ति दददान इति
 धातोर्भावेऽदि का लृट् तड् । तड् लृट् न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति पशु-
 पालवत् । यं हि रक्षन्ति रक्षन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तमिति ॥ ८ ॥

शेषमिति । मा दमयन्ती शेष परमार्थं नलं प्रति विरचितेति शेष या
 य गाथा अत्याजि लब्धेत्यादिको यो यः श्लोको येन येन मरेन्द्रेण देवेन
 समार्था समानाभिधेयः खलु ? अतएव तदन्येन तत इन्द्रादेरन्येन सत्येन
 नलेन सह लग्नीं समङ्गतां तत्परत्वेनानिदितां तां तां गाथां तदा
 देवतानुग्रहलक्ष्मण्युद्धेधकावे विशेषं प्रति सत्यनलं प्रति मन्दधे नल
 परत्वेन योजयामासेत्यर्थः । इन्द्रादिपरवशङ्कां विहय नलपरत्वं नि-
 श्चिकार्येति तात्पर्यार्थः ॥ ९ ॥

एकैकेति । या गथा अत्याजित्यादयः श्लोका एकैकस्मिन् लोक-
 पात्रे वृत्ते वर्त्तनाद्देतोः सास्यात् दिशां प्रति लोकपाल इत्यतिव्रतात्वं तज्ज
 गृहः प्राच्यादिदिश इव इन्द्राद्येकैकलोकपालपरा वभूवुरित्यर्थः ।
 तदा देवताप्रसादकावे असौ भैमी मिलिताः समस्ता गथा आशा इवै-
 कस्य नलस्य वश्याः वशङ्कताः वशङ्कत इति य प्रत्ययः । वेदं स्म लृट् स्म
 इति भूने लृट् यिदो लटोवेति णलः देशः । आशा इय गाथा अपि आपा-
 तत एकैकश एकैकलोकेशपरतया प्रतीता इति सामर्थ्येन नलपरा
 एवेति विवेकेत्यर्थः । तस्य सर्वाशा विजयत्वादाशानां तत्परत्वं गथा-
 नान्तु देव्या चतुरोक्तिभङ्गिपर्यालोचनमेति भावः ॥ १० ॥

निश्चिन्त्य शेषं तमसो नरेणं प्रमोदमेदस्वितरान्तराऽभूत् ।
 देव्या गिरा भावितभङ्गिराण्यञ्जितेन चित्ताख्यवयादसेदम् ॥११॥
 सा भङ्गिरस्याः खलु वाचि काऽपि यद्भारती मूर्त्तिमतीयमेव ।
 श्लिष्टं निगद्याहत वासवादीन् विशिष्य मे नैषधमप्यवादीत् ॥१२॥
 जपत्य सेयं मदनुग्रहेण वचःस्रजः स्पष्टयितुं चतस्रः ।
 हे ते नलं लक्षयितुं क्षमेते समैव मोहोऽयत्रहा महीयान् ॥१३॥

निश्चितेति । असौ तमयन्ती शेषं पञ्चमलं प्रसिद्धं नरेणं नैषधं
 निश्चिन्त्य प्रमोदमेदस्वितरमानन्दमेदुरतरमन्तरमन्तरङ्गं यस्याः सा
 ऽभूत् अथ देव्या गिरा भाविता भङ्गिः प्रयोगवातुरीविशेषो यया सा
 सती चित्तार्थवयादसा चित्तासागरजलयहभूतेन चित्तेनेदं वक्ष्यमाण
 माख्यदवोचत् ख्याते लुङि अस्तित्वकृत्वत्तिभ्योऽङि धुरडा-
 देयः ॥ ११ ॥

अथ चित्तेन यदाख्यत्तदेवः इति । अस्या देव्या वाचि सा यक्ष्यमणा
 काचिदपूर्वा भङ्गिः प्रयोगकारः खलु यद्यस्याङ्गङ्गिविशेषादियं पुरो-
 यर्त्तिनी मूर्त्तिमती विपद्भवता सती सत्यवादिनी भारती वाग्देवताः श्लिष्टं
 श्लिष्टायं यया तथा निगद्योक्ता वासवादादिन्द्रादानाहत आहतवती
 तानेवोपावरदेवत्वर्थः इहा लुङि कृत्वाऽङ्ग टिति सचोप । अथ च नै-
 षध नलमपि मे महीं विशिष्य इन्द्रादिभ्यो विपि यावादीत् किन्तु अहमेव
 न वेद्यति भावः ॥ १२ ॥

जपत्येति । देय देवी मदनुग्रहेण मदनुग्रहवृत्त्या प्रदर्शितुं न-
 व्यक्तीकर्तुं वृत्तः वचः स्रजो वचनमात्मिकाः जपत्य पद्यितवती तत्र ते
 इन्द्रादिपत्न्याः विभे अथ हे एव स्रजौ नलं सलयितमभिव्यक्तं क्षमेते
 यक्तुः तत्र व स्फुटतर प्रतीतेरन्ते हे इत्येति भावः । किन्तु समवाय मही-
 य न मङ्गलो मोहः अहो यद्यत्कथमिदं नवेद्यति भावः ॥ १३ ॥

स्त्रियन्ति वाची यदमूरमुष्याः कवित्वशक्तेः खलु ते विलासाः ।
 भूपाललीलाः किल लोकपालाः समाविगन्ति व्यतिभेदिनोऽपि १४
 त्यागं महेन्द्रादिचतुष्टयस्य किमभ्यनन्दत् क्रमसूचितस्य ।
 किं प्रेरयामास नले च तन्नां का सूक्तिरस्या मम कः प्रमोहः ॥१५॥
 परस्य दारान् खलु मन्यमानैरस्पृश्यमानाममरैर्धरित्रीम् ।
 भक्त्येव भर्तृशरणौ दधानां नलस्य तत्कालमपश्यदेपा ॥ १६ ॥

अत्याजीत्यादिश्लोकचतुष्टयेन नलमेवाचष्टे किमिति इन्द्रादि-
 चतुष्टयञ्च स्पृगतोत्य शङ्का इ स्त्रियन्तीति । अम् रत्याजीत्यादयो गःया
 यमुष्या देव्या वाचः स्त्रियन्ति नलमिवेन्द्रादीनपि स्पृशन्तीति यत् तच्छ्ले-
 षमिदमर्थः । विषयेयविलासप्राधान्यात्तद्विद्वत्सङ्गानिर्देशः । कवित्वशक्ते-
 र्विलासाः खलु ? कवित्वधर्मोऽयं यदन्यपरेषापि शब्देन श्लेषभङ्गाचान्तर-
 प्रत्याशनमलङ्कारत्वाद् न तु तात्पर्यमिति भावः । तथा च श्लेषमहिम्ना
 तेषां नलमारुष्याञ्च तत्परत्वभ्रान्तिरित्याह भूपालस्य नलस्य लीलेव
 लीला येषां ते तद्रूपधारिणो लोकपाला व्यतिभेदिनो नलाङ्गेदवन्तोऽपि
 समाविगन्ति श्रोतवद्भौ लगन्ति किल ? ततो ममवाय व्यामोह इत्यर्थः ॥१४॥

स्वव्यामोहमेव प्रकटयति त्यागमिति । क्रमसूचितस्य क्रमनिर्दिष्टस्य
 महेन्द्रादिचतुष्टयस्य त्यागं पुराकृतं परिहृयं किं किमर्थमभ्यनन्दत् कन्व-
 मोदत माञ्च किं किमर्थं नरे विषये प्रेरयामास यदेयं मदनुजिह्वला
 न स्यादिति भावः । तत्तस्मादस्या देव्यः सूक्तिः साधुक्तिः अत्याजीत्यादि
 सत्त्वोपदेशः का मम प्रमोहः कः अहो घण्टापथे स्वर्गतमिति भावः ॥१५॥

अस्पृश्या सा षड्भिर्नलज्ञानप्रकारमह परस्येत्यादि । परस्य
 दारान् मन्यमानैरेव परदा । इति बुध्यमानैरिवेत्युत्प्रेक्षाः । राजदार-
 त्वाद्गुण्य इति भावः । भाव्यां जायाय पु भूमिं दारा इत्यमरः । अ-
 मरैरस्पृश्यमानां परैः कृनास्पृशनिषेधादिति भावः । भक्त्येव पतिभक्त्ये-
 वेत्युत्प्रेक्षा । भर्तुः पत्युर्नलस्य चरणौ दधानां धरित्री मेवाद्मयन्ती तत्-

सुरेण नापश्यद्वैशतात्पणं निर्मेपसुर्वीभृति सम्मुखे सा ।
 इह त्वमागत्य नले मिलेति सञ्ज्ञानदानादिव भाषमाणम् ॥ १७
 नाबुद्ध बाला विबुधेषु तेषु क्षादं क्षि रैक्षत नैषधे तु ।
 पत्ये ह्यजन्याः परिरम्भतस्याः सम्भूतसम्भेदमसंग्रयं सा ॥ १८ ॥
 स्वदेहस्य वियोगतापं निर्व्यापयिष्यन्निव संसिद्धयोः ।
 हीराङ्गरथावर्णिणे हेमनीव नले तया लोकि न दैवतेषु ॥ १९ ॥

काल तस्मिन् कावे अत्यन्तमयोगे द्वितीया । अपश्यत् देव हि भूमि न
 स्पृशन्ति अयन्तु स्पृशन्त्येते कृत संसिद्धमित्यर्थः ॥ १६ ॥

सुरेणिति : स दमयन्ती सुरेणन्द्रादिष्वक्षणे निर्मेप नापश्यत् नि-
 जसम्मुखे स्वाभिमुखे उर्धीभृति रूपे नले त्वभिहागत्य इत एत्य नले मिल
 सङ्गच्छेति भक्त नद नासंज्ञाकरणाद्भाषमाणं ब्रुवाण भिव स्थिताम-
 त्तु प्रेक्षा निर्मेपभिवेत्तत इदमपर विद्ममित्यर्थः ॥ १७ ॥

नेति । सा बला भेना तेषु विबुधेषु देवेषु क्षिना क्षादं रजोन बुद्ध,
 नैक्षित्यर्थः । तैजसेषु तदसक्रमादिति भावः । बुध्यते नैक्षित्यर्थः सुरोस-
 रिति सिद्धतेर । नैषधे नने तु पत्ये स्वमर्त्तं ननाय परिरम्भं ह्यजन्या
 आलिङ्गन इदमन्याः अस्याः क्षिने सकाशात् अमंग्रय यथा तथा सम्भूत-
 सम्भेद सङ्ग तस्यैषमित्यु प्रेक्षा । आलिङ्गनसक्रान्तिस्थितमित्यर्थः ।
 क्षोदमंग्रत । रजः सम्भेदोपर चिद्ममित्यर्थः ॥ १८ ॥

स्वदे इति । तथा दमयन्त्या ससिद्धयोर्नलेन संसिद्ध सङ्गत्सिद्धोः
 स्वदेहस्य वियोगतापं नत्रपरिहृत्त प निवापयिष्यन् प्रमयिष्यन्निव-
 स्थित इत्यु प्रेक्षा । स्वदे चावर्णिणे शुद्धिमति श्यामिकारक्षिते हेमनि
 हेमि क्षारः क्षुरो यत्न इव इय वज्रो क्षोरस कथ्यते इति इत युधः ।
 नले या लोकि इतः दैवतेषु सुरेषु नालोकि ॥ १९ ॥

सुरेषु मालाममलामपश्यन्नले तु बाला मलिनीभवन्तीम् ।
 द्रुमां किमामाद्य नलेऽद्य सृष्टीं अहास्यते मामिति चिन्तयेव ॥२०॥
 श्रियं भजन्तां कियदस्य देवाञ्छाया नलस्यास्ति तथापि नैषाम् ।
 इतीरयन्तीव तथा निरैक्षि सा नैषधे न त्रिदशेषु तेषु ॥ २१ ॥
 चिञ्चैरमीभिर्नलसंविदस्याः सम्बादमाप प्रथमोपजाता ।
 सा लक्षणव्यक्तिभिरेव देवप्रसादमासादितमप्यबोधि ॥ २२ ॥

सुरेष्वाति । दमयन्ती भैमी सुरेष्वमला मस्त्रानां मालां सजसपश्यत्
 नले तु अद्य सृष्टीं सुकुमारा मिसां दमयन्ती मासाद्य किं किमर्थं मां
 अहास्यते आदरिष्यते इति चिन्तयेव मलिनीभवन्तीं स्त्रायन्तीं माला
 मपश्यत् स्नानकसुमत्वमन्यचिञ्चमित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रियमिति । देवा इन्द्रादयोऽस्य नलस्य श्रियं कान्तिं कियदस्य
 यथा तथा भजन्तां तथास्य हि एषा मिन्द्रादीनां नलस्य छाया कान्तिः स-
 मग्रेतिभावः । अनातपश्च छाया अनातपे कान्ति यिति वैजयन्ती । नास्ति
 नलरूपधारित्वेऽपि तेषु तत्कान्तिरीषदेव न समग्रेत्यर्थः । इतीरयन्ती क-
 ष्यन्तीव स्थिता छाया कान्तिरनातपश्च तथा दमयन्त्या नैषधे नले
 निरैक्षि दृष्टा ईक्षतेः कर्मणि लुङ् । तेषु त्रिदशेषु इन्द्रादिषु न निरैक्षि
 तेषालंजसत्वाद् न तत्र क्वचिदच्छाया लग्ना नले तु लोत्येकचिञ्च
 मित्यर्थः । अत्र श्रियमियं श्रियं छायेव छायेति सादृश्यात्तेपाच्चिदर्थने
 ताभ्या मङ्गाभ्यामितीरयन्तीवेत्युत्प्रेक्षायाः सङ्करः ॥ २१ ॥

चिञ्चैरिति । अस्या दमयन्त्या प्रथमोपजाता इतरनलतुलाभागेषु शेष
 दत्युक्ता नलमस्वित् नलेऽयमिति चिरमेभिसिञ्चैः पूर्वोक्तैः भूस्पर्शादिभिः
 सम्बादमैकमत्यम् आप द द्यां प्रापेत्यर्थः । सा दमयन्ती लक्षणानां पूर्वोक्त
 चिञ्चानां व्यक्तिभरभिव्यक्तलक्षणकार्यैरेव देवप्रसादं देवतानुपपन्न
 महितकारणभूतमासादितं प्राप्तमबोधि कारण विना वयं कार्यं
 भवेदिति भावः । बुध्यतेः कर्तरि लुङ् दीपजनेत्यादिना यिकत्वात्
 चिण् ॥ २२ ॥

नले विधातुं वरणास्रजन्तां स्वरः स्रजं रामां त्वरयत्यथैनाम् ।
 अपत्रपा तां निषिषेध तेन हयानुरोधं तुलितं दधौ सा ॥२३॥
 स्रज्जा समालिङ्गयितुं प्रियं सा रसादधत्तैव वञ्जप्रयत्नम् ।
 स्रम्भत्वपाभ्यामभवत्तदीये स्रन्दम् सन्दीऽपि न पाणिपद्मे ॥२४॥
 तस्या हृदि व्रीडमनोभवाभ्यां दोलाविलासं समवाप्यमाने ।
 श्रितं धृतैर्गाङ्गकुलातपत्रे शृङ्गारमालिङ्गदधीश्वरश्रीः ॥ २५ ॥

नल इति । स्वरौ नले वरणास्रजं विधातुं निधानुं तां रामां
 त्वरयन्तीं त्वरयति स्वरं त्वरयामास अर्थेनां त्वरावतीं भैमी अपत्रपा स्रज्जा
 निषिषेध निय रयामास स्यादित्थभ्यामेन चःभ्यासस्येति धात्वभ्यःस
 सकारलोपयोः पत्रं तेन कारणद्वयेन सा भैमी हयानुरोधं सुभयानुरोधं
 तुलितं समं भूतं यथा तथा दधौ न वञ्जेणापि विररामंवेत्यर्थः एतेनास्या
 मध्यमानां यिकात् स्रजं । तुल्य लज्जा स्वरौ मध्येति लक्षणान् ॥ २३ ॥

स्रजेति । सा भैमी रसाद्गागादिय नलं वृत्त्यत इति स्रज् मस्र-
 रणमात्रा श्रुत्यक् टधृगित्वादिनः क्रमार्थे क्विप् श्रगागसश्च । तथा सम-
 लिङ्गयितुं समाह्वयेयितुं वञ्ज प्रयत्नं स्रजेद्योगमं अधत्तैव किन्तु तदीये
 तस्याः स्रम्भश्चिनि पाणिपद्मे स्रजो निष्किय त्वलक्षणः स त्विचविशेषः
 स्रज त्पात्र ताभ्यां हेतुभ्यां स्रन्दोऽत्योऽपि स्रन्दो व्यापारो न भ-
 वत् ॥ २४ ॥

तस्या इति । व्रीडमनोभवाभ्यां लज्जा स्वरौभ्यां दोलाविलास
 प्रेङ्गुलीनां समवाप्यमाने नीयमाने शान्दोन्मन इत्यर्थः । धृतैर्गाङ्ग
 कुलास्र सोमवंशस्यातपत्र भूतो नलो येन तस्मिन् तस्या हृदि हृदये-
 श्रितमाश्रित्य श्रितं शृङ्गारमधीश्वरश्री राजनच्छः मालिङ्गत् दोलाधि-
 ष्टुः श्रियो भोताः पुमांसमालिङ्गलि इति भ यः । नकाधिहिते हृदि-
 भैमी परां कोटिमाहृद इत्यर्थः ॥ २५ ॥

करः स्रजा सञ्जतस्सदीयः प्रियोन्मुखी भूय पुनर्व्यरंसीत् ।
 तदाननस्यार्द्धपथं ययो च प्रत्याययौ चातिचलः कटाक्षः ॥२६॥
 तस्याः प्रियं चित्तमुदेतुमेव प्रभूवभूवाच्च न तु प्रयातुम् ।
 सत्यः कृतः स्पष्टमभूत्तदानीं तयाच्चि-लज्जेति जनप्रवादः ॥२७॥
 कथं कथञ्चिन्निषधे श्वरस्य कृत्वास्पपद्मं दरवीक्षितश्चि ।
 वाग्देवताया वदनेन्दुबिम्बं तपावती साऽकृतमामिदृष्टम् ॥२८॥

कर इति । तदीयो दमयन्तीसम्बन्धिनः करः स्रजा वरणस्रजा-
 करणेन सञ्जतरीऽतिसद्गद्गः सन् नलस्योन्मुखीभूयाभिसुखीभूय पुनर्व्य-
 रंसीत् विरराम रमेर्लुङि व्याङ्गुप् परिभ्यो रम इति परस्मैपदं यमरमन
 मातां सुचेति सगिङ्गागमौ, अस्ति सिचोव्यक्त इतीङ्गागमे ईट ईटीति
 सलोपे च सवर्ण दीर्घः । तथा अतिचलोऽत्यन्तचञ्चलः कटाक्ष स्तदाननस्य
 नलसुखस्य अर्धः पन्था इति विशेषण समासे समासालः । अर्द्धं नपुं-
 लक मिति नैकदेशी समासः समप्रविभागे प्रमाणाभावात् । तमर्द्धपथं ययौ
 च प्रत्याययौ प्रत्याहृत्तश्च उभयत्र लज्जयेतिभावः ॥ २६ ॥

तस्या इति । तस्या दमयन्त्याश्चित्तं प्रियं नलमुदेतुं प्राप्तुमेव प्रागेव
 नेदानीमितिभावः । अस्ति तु प्रयातुं नलं गन्तुं न प्रभूवभूव न शशा-
 केत्यर्थः प्रभुशब्दादभूततद्भावे ङीर्दीर्घः । अस्ति च नृषि लज्जा नतु चेत-
 सीति शेषः इति जनप्रवादः तन्वा तथा भैरव्या स्पष्ट यथा तथा सत्यी
 कृतोऽभूत् अन्तःकरण वृत्तेरात्मैक संबन्धत्वाच्च तस्य लज्जा चक्षुपस्तु न तथेति
 तत्रैव लज्जेतिभावः ॥ २७ ॥

कथं कथमिति । तपावती लज्ज वती सा भैरवी कथं कथञ्चिदिति-
 कच्छ्रेण निषधेश्चरस्य नलस्यास्पपद्मं सुखारविन्दं दरवीक्षिता ईदृष्टा
 श्रीरस्य तत्कृत्वा लेशतोदृष्टेत्यर्थः शंषिकत्वस्य वैभाषिकत्वः दभावः
 सुखो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति क्तुस्तः । ईदृष्टं दरोऽव्यय । वग्देवतायाः

न जानतीवेदमवोचदेनाम् आकूतमस्यास्तद्वेत्य देवी ।
 भादस्त्रपोमिंप्रतिशीरया ते वितोर्यते लक्षयितुं न मेऽपि ॥२६॥
 देव्याः श्रुतौ नेति नलार्द्धनाम्नि गृहीत एव त्वपया निपीता ।
 अथाङ्गुलीरङ्गुलिभिः स्पृशन्ती दूरं शिरः सा नमयाञ्चकार ॥२७॥
 करे विधृत्येखरया गिरां सा पात्या पथीन्द्रस्य कृता विद्वस्य ।
 क्षमेति नामं व बभाज सार्धं पुरान्ध्रमाधारणमस्विभागम् ॥२८॥

सरस्वत्या वदनेन्दुयिन्व सामिदृष्टमर्घदृष्टमकृत अकार्षीत् तत्रापि लक्ष्मि-
 भव. मामोत्तर्ये जुगुप्सित मित्त्वमर. । नाहं शक्नोमि त्वया कारयितव्य-
 मिति देवीसुखवीक्षण्ये तात्पर्यमवधार्यम् ॥ २८ ॥

न जानतीति । देवी वाग्देवी अस्या भैरव्या स्तत्पूर्वोक्त माकूत
 मभिप्रायम् अवेत्यज्ञत्वा न जानतीव वक्ष्यमनेव एनां भेदां मिद वक्ष्य
 माण मवोचत् पचेर्षडःदेशस्य वा लङ् वचे कभित्युमागमः । तदेयाङ्
 त्वपयाः क्षमरेव प्रतिमारा यवनिका प्रतिमीरा यवनिका स्वत्तिर-
 स्स्वरणी च सेत्त्वधरः । तया कवरां ते तव भायोऽभिप्रायो संभ्रमापलक्षयितं
 प्रोक्तं न वितोर्यते न दीयते लज्जान्निर्हितो भयभयी न क्षायत इत्यर्थः
 कण्ठोक्ति मन्तरेण दुज्जान इत्यर्थ. तुमन्वायोगस्तदाच्यानां ॥ २६ ॥

देव्या इति । सा भैरवी देव्याः सरस्वत्या नेत्येवं नलस्यार्द्धनाम्नि
 नाम्नाऽऽर्द्धे अर्धनामधेये अर्धं ननु मकम् इत्येकशेषी समासः श्रुतौ श्रोत्रे
 गृहीत एव उच्यते मन्त्रेव त्वपया निपीता यस्ता सती अथ त्वपाव्याप्त्य-
 नन्तरमङ्गुलीभिः अङ्गुलीभिर्षण्य अङ्गुली स्पृशन्ती सतीत्यर्थः दूरमन्त्र-
 शिरोनमयःञ्चकार ननाम लज्जातिरेकाद्देदिभैराव्याञ्चेति कर्तव्यतामृदा
 क्रेव न नता न त विना स्थितेत्यर्थः ॥२७॥

कर इति । सा भैरवी गिरःसर्पःश्रयणा वाग्देवतया श्येशभासर्षि-
 शक्येवरश्च । विद्वस्य करे विधृत्येखरया इन्द्रस्य पथि पत्न्या न वा गच्छति
 नित्यमिति पात्या नित्यपथिक्ताकृता इन्द्रसमीपं नीता सतीत्यर्थः ।

भैमीं निरीत्याभिमुखीं मघीनः स्वाराज्यलक्ष्मीरभताभ्यसूयाम् ।
 दृष्ट्वा ततस्तत्परिहारिणीं तां व्रीडां विडौजःप्रवणाभ्यपादि ॥३२
 त्वत्तः श्रुता नेति नले मयातः परं वदस्वेत्युदिताथ देव्या ।
 ह्रीमन्मथैरथरङ्गभूमिभैमी दृशा भाषितनैषधाऽभूत् ॥ ३३ ॥

पथोऽग्निमित्यमित्यप्रत्यये पथः पन्थादेशे च डीप् । पुरश्चीणां सर्व-
 योषितां साधारणः सविभागः सर्वनामत्वे सविभव्य यद्गणं यस्य तद्वा-
 मेति नामैव साथे वक्तृत्वेनार्थवद्यथा तथा वभाज वभार वक्त्रोपाभूत्
 वामं सर्वं प्रतीपेच चारौ वक्त्रेच योषितात्यजम लः ॥ ३१ ॥

भैमी मिति । मघीन इन्द्रस्य भिसुखीं भैमीं निरीक्ष्य स्वः स्वर्गस्य
 राज्यं स्वख्ययं स्वर्गनाकेत्यमरः । द्रुलोपे पूर्वस्य टीघोऽणः । तस्य लक्ष्मीरभ्य-
 सूयामिन्द्रे भैम्यां चेष्टामभूत् वभार भङ् लङ् तङ् ह्रस्वदङ्गाटिति सलो-
 पः । ततोऽसूयानलरं तत्परिहारिणीं मिन्द्रप्रतिधेधनीपताकां भैमीं दृष्ट्वा
 विडौजःप्रवणा पुनरिन्द्रानुरक्ताः सती व्रीडामभ्यपादि अभिषेदे तथा माया-
 यद्धितं सा तु न गणयतीति लङ्ज्जइत्यर्थः । पद्यतेः कर्तरि लुङिः तडि-
 ङ्ङिः स्वादङ्गाटिति सलोपः चिण्ति पटः चिणो लुङिः तिङि चिष्पपटः
 चिणो लुङिति प्रत्ययस्य लुक् ॥ ३२ ॥

त्वत्तइति । अथ नले प्रमिते सति मया नेति त्वत्त एव श्रुतः श्रुत
 एवायं त्वञ्जेऽयैः ज्ञातइत्यर्थः । अन्यथा ज्ञात्वपि त किमिति न दृष्टोप
 इति भावः । अतो नलापरमन्य वदस्व नृपान्तरं ब्रूहीत्यर्थः । इति
 देव्या वाग्देवतया उदिता ह्रीमन्मथैरथरङ्गभूमि लज्जाकामरथद्वय-
 प्रवृत्तयुद्धनाशशालेव भैमी दृशा दृष्टेऽव भाषितो नैषधो नलो यथा साभूत्
 ह्रिया कण्ठेन वक्तुमशक्ताः कामादङ्कुञ्जाशक्ता कटाजदृष्ट्वा नलं सानुरागमै-
 व्यतेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

हसत्स्विति । द्विवि सोदलीति दिविषदो देशा आदित्या दिविषद
 इत्यमरः । सत्स्रद्धिपेत्यादिना क्तिप् । हृद्यभ्याञ्चेत्युपसङ्ख्यानमिति सप्रत्य

इसत्सु भैमीं दिविपत्सु पाणी पाणिं प्रणीयात्सरसां रसात् सा ।
 आलिङ्ग्य नीत्वाऽकृत पात्र्यदुर्गां भूपालदिक्पालकुलाध्वमध्वम्३४
 अदेशितामप्यवलीक्ष्य मन्दं मन्दं नलस्यैव दिशा चलन्तीम् ।
 भूयः सुरानर्द्धपथादथासौ तानिव तां नेतुमना नुनोद ॥ ३५ ॥
 सुखाजमावर्त्तनलोलनालं कृत्वालिङ्गं रवलयलक्ष्यम् ।
 भीमोद्भवा तां नुनोदेऽङ्गपालीं देव्या नवीदेव वृथा विवोढुः॥३६॥

लुक् सुपमादिषु चेतिषत्वम् । अर्थाद्धत लक्षण मूर्धन्याः सुपमादिषु द्रष्टव्या इति वचनात् । तेषु रसाद्दर्पाटसरसां पाणी पाणिं प्रणीय इसत्सु अङ्गो नरासक्तेति परिहसत्सु सः सरस्वती भैमीं आलिङ्ग्य भूपालानां दिक्पालानाञ्च कुलयोर्वगयोरध्वं तस्य मध्यस्थीत्वा पात्र्यानां तन्पात्र्य-चारिणां दुर्गादुर्गां देवीम् अकृत तद्वदलङ्कारमेकनक्ष्यां कृतवतीत्यर्थः । कञ् कर्तरि लुङि कृत्वाटङ्गादिति सिच् मकार लोपः ॥ ३४ ॥

अदेशितामिति । असौ देवी अदेशितामघोडितामपि टिशेचौरा-टिकात्कर्मणि क्तः । मन्दं मन्दं नलस्यैव दिशा चलन्तीङ्गुलीं चलेरात्मने-पदमनिन्त्वज्ञापनादिति यामन । तां भैमीम् अवन क्य भूयन्तानिन्द्रा-टोन् सुरान् एव नेतुं गनी यस्याः सः सती तु काममनसोरपीति मकार लोपः । तथाऽर्धपथादध्वमागतं परावन् नुनोद प्रेरयामास ॥ ३५ ॥

सुखेति । भीमोद्भवा भैमी सुखाजं स्वस्वदारविन्दम् आवर्तनेन दिग्बलनेन लोलनालं व्यावृत्तकण्ठनालं तथा च लीला मस्तीनां कुङ्कु-वाणां कुङ्कुमिति निवारणं शब्दानाम् अन्यत्र अलीनां भङ्गाणां अङ्कार-शब्दानां कर्तुः सङ्क्राविविधैः लक्ष्य दर्शनीयं च कृत्वा नवीदेवा नववधु-र्विवोढुः परिष्वेतु रिव तामालिङ्ग्य नीत्येत्यलोक्यां देव्याः सम्बन्धिभौं वृथा अङ्गपालीं परिरम्भणवन्धनम् अङ्गपालीं कृत. कोद्यां टारिका परिरम्भ-योगिति विश्वः । नुनोदे तस्याज ॥ ३६ ॥

देवोति । देवा तां भैमीं कथञ्चिन्न खलु कर्णासुदपि देवानश्च-तीति देवद्वोषी देवानश्चतीति देवद्रष्टृत्वपरः । अर्थात्तस्यादिना

देवी कथञ्चित् खलु तामदेवद्रीचीभवन्तीं स्मितसिक्तसृक्का ।
 आह स्म मां मय्यपि ते भयं का शङ्का शशाङ्कादधिकास्यविम्बे ! ३७
 एषामलत्वा चरणप्रणामं येषामनुज्ञामनवाप्य मय्यक् ।
 सुपर्ववैरे तव वैरसेनिं वरीतुमीहा कथमौचितीयम् ॥ ३८ ॥
 इतीरिते विश्वमितां पुनस्तामादाय पाणी दिविषत्सु देवी ।
 लुचा प्रणम्यां वदति स्म सा तान् भक्त्येयमर्हत्यधुनानुकम्पाम् ॥ ३९ ॥

अञ्जतेः किन्पत्न्यः विश्वदेवयोश्च देवद्रुञ्चतावत्प्रत्यय इति टेरद्रुदेशः
 अञ्जतेष्वेपसङ्गानमिति लोप् । सा न भवन्तीमित्यदेवद्रीचीं तान् देवाननभि
 गच्छन्तीमित्यर्थः विचिन्त्य विचार्य स्मितेन सिक्ते सृक्कणी ओठप्रान्तौ
 यस्याः सा सती प्रान्तावोठस्य सृक्कणीत्यमरः । शशाङ्कः अधिक सत्-
 कृष्टमास्यविम्बं सुखस्वरूपं यस्यास्तस्याः सस्वद्विः सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्
 ममासः । मयि स्थिते ते तय का शङ्का अविश्वासः न काचिदित्यर्थः इति
 तां भैभी भयमाह स्म उवाच लट् स्म इति भूते लट् ब्रुवः पञ्चानामित्या-
 दिना णलाहादेशः ॥ ३७ ॥

* एषामिति । हे यत्ने ! एषामिन्द्रादीनां चरणप्रणाम मकृत्वा
 येषा मनुष्यां मय्यक् भवत्यनिश मनवाप्य अनाकर्ण्य सुपर्ववैरे देवतः हेमे सति
 तव वीरसेनस्यापत्यं वैरसेनि नलम् अत इज् । वरीतुं वृत्तो वेति यिक-
 ल्यादिटो दीर्घः । इयमीहा मृहा कथमौचिती औचित्यं न कथञ्चि-
 दित्यर्थः ॥ ३८ ॥

इतीति । सा देवी इतीरिते सति विश्वमितां तां प्रतीतां भैभीं
 पुनर्भयः पाणौ हस्ते आदाय तस्याणिं मृहीत्येत्यर्थः । दिविषत्सु
 देवेषु विषये प्रणम्यां प्रणतं तानिन्द्रादिदेवान् वदति अ उक्तवती लट्
 स्म इति भूते लट् । किमिति भक्ता युष्मद्भक्ता इयं दमयन्तो अधुना इदा-
 नीम् अनुकम्पां भवत्कृपां अर्हति त्वह्वरणायां विहाय नलवरणार्थं
 अतुपहं कुर्वतेतिभावः ॥ ३९ ॥

युष्मान् वृणीते न बहून् सतीयं शेषावमानाच्च भवत्सु नैकम् ।
 तद्वः समेतं वृषमंशमेनं वरीतुमन्विच्छति लोकपालाः ! ॥४०॥
 भैम्याः स्रजः सञ्जनया पथि प्राक् स्वयम्बरं सम्बरयांबभूव ।
 सम्भोगमालिङ्गनयास्य वेधाः शेषन्तु कं हन्तुमियद्यतध्वम् ॥४१॥
 वर्णाश्रमाचारपथात् प्रजाभिः स्वाभिः रुहैवास्त्वलते नलाय ।
 प्रसेदुषी वेदुशृत्तभङ्गा दिक्ष्वैव कीर्त्तेर्भुवमानयद्वः ॥ ४२ ॥

युष्मानिति । हे लोकपाला ! सती सध्वी इयं भैमी युष्मान्
 बहून् वृणीते पातिव्रत्यभङ्गादिति भावः । शेषाणामवशिष्टानां भवमाना-
 दवमानप्रसङ्गवृत्तुसु मध्ये एकञ्च न वृणीते तत्तस्माद्दो यथाकं सम्बन्धिनं
 समेतं मिलितमशं सर्वेशसमष्टिरूपम् अपाभिश्च सुन्दराणां माताभि-
 निर्मितोऽन्वृष इति भावः । एनं वृषं वरीतुम् अन्विच्छति सर्वावरणैक
 वरणोक्तदोषानवकाशादिति भावः ॥ ४० ॥

किञ्च भैम्या नलवरणसम्भोगौ तत्र प्रागेव ब्रह्मण्यैव निवर्तितौ
 किमपरमवशिष्यते यद्विषयतः शर्मय वः प्रयाम इत्याह भैम्या इति ।
 किञ्च वेधाः स्रजं व प्राग्यष्टदूत्यानुसन्धानकाने पथि अन्तः परमर्गे स्रजः-
 सञ्जनया कण्ठे योजनया गयुपश्चनुभयेत् । भैम्याः स्वयम्बरं नलवरणं सम्ब-
 रयांबभूव निवर्तयामास तथा आलिङ्गनया आश्लेषणया पूर्ववद्वृत् ।
 सम्भोगं सम्बरयांबभूव एतच्चोभयं पञ्चमर्गे प्रसूयमादाधिगता मनो-
 न्यमन्य इतिदित्यत्र च श्लोकद्वयोक्तरीत्यनुसन्धेयं । शेषमितोऽवशिष्टन्तु अथ
 शेषं त्विष्यन्तिस्मिन् उपयुक्ततमामजता दिवाने स्त्री ना नागेशप्रधानयो-
 रिति वैजयन्ती । कं हन्तुं वियोज्जुं इयदेतावद्यथा तथा यतध्वं प्रयतति
 सम्भ्रमे लोट् । ब्रह्मण्डपेरलङ्घयत् इत्या वः प्रयाम इति भावः ॥ ४१ ॥

यदा किमेषु दोषग्रहणेन येनेत्य सुपालभ्यन्ते किन्तु गुणग्रहणे
 नैव तान् प्रसादयः सीत्याशयेनाह वर्णिति । वर्णानां ब्रह्मणादीनाम्
 आश्रमाणां ब्रह्मवर्त्यादीनाम् आचारपथात् हुत्तमार्गात् स्वाभिः स्वकी-

इति श्रुतेऽस्या वचने च हास्यात् कृत्वा नलस्याधरमास्यबिम्बम् ।
 भ्रूविभ्रमाकृतकृताभ्यनुक्षेपेपु तां साथ नलाय निन्द्ये ॥४३॥
 मन्दाक्षनिष्पन्दतनोर्मनोभ्रदुष्प्रेरमप्यानयति स्म तस्याः ।
 मधूकमालामधुरं करं सा कण्ठोपकण्ठं वसुधामुधांगोः ॥४४॥
 अथाभिलिख्येव समर्थ्यमाणां राजिं निजस्वीकरणाक्षराणाम् ।
 दूर्धाङ्कुराद्यां नलकण्ठनाले बधूर्मधूकस्रजमुत्ससर्ज्ज ॥ ४५ ॥

य मिः प्रजाभिः सङ्ग अस्वलते अवलते नलाय प्रसेदुपः प्रसन्नान् भाषयां
 सदवसशुव इति सदेः कसुरादेशः । वो युष्मानीदृश्या दूत्यकृत्य-
 इष्टया वृत्तनङ्गा चरित्यवैचित्र्या तद्द्वाराजेनेत्यर्थः श्वियाः पुं वदित्यादि
 पु वद्भावः । कार्तेदित्या नलाय दातुमिच्छेव कर्त्तृ ददातेः सनि भीमेत्या
 दितः दसादेशेऽभ्यासलोपः । अपत्यया इत्यकारप्रत्ययेऽट् । सुवसान
 यद्वा अतो नोतवती किं नोवद्भोरित्यादिना नयते द्विवचनकता नलस्य
 कीर्तिम् अलङ्कृतमय वः प्रयासो नतु भंभीं पाण्डयितुमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

इतीति । किञ्चेति चार्थः इतीत्यस्मृते अस्मा देव्या वचने श्रुते
 सति हास्याद्वचनाद्वेत्तोरगस्यबिम्ब नलस्याधरं चलदोषं कृत्वा एतेषु
 देवेषु भ्रूविभ्रमेण भ्रूवेष्ट्यैराकृतेनाकण्ठभावेन कृता अभ्यनुक्षेपः य स्तं
 मत्सु अथानुत्तानन्तरं सा देवी तां भंभीं नलय निन्द्ये नलसमापं नि-
 नायेत्यर्थः क्रियापहणञ्चतुर्थी ॥ ४३ ॥

मन्दाक्षेति । सा सरस्वती मन्दाक्षनिष्पन्दतनो लज्जानिश्चला-
 ङ्गास्तस्या भैस्या मनोसुखा कामेनापि दुष्प्रेरं प्रेरयितु मशक्यं मधूक-
 मालया मधुरं रस्यं करं वसुधामुधांगोर्भ्रुवन्दस्य नलस्य कण्ठोपकण्ठं
 कण्ठमपीपमानयति स्म तदास्याः स्मरादपि लज्जा वक्षीयसीति भावः ॥४४॥

अथेति । अथ बधूः कन्या भैनी अभिलिख्य लिखित्वा समर्थ-
 माणां निजस्यापीयस्य यत् स्वीकरणं तस्याक्षराणां तद्वाचकवर्ण-
 राजिं माल भिवं दूर्धाङ्कुराद्यां तद्भ्रुवियङ्गं मधूकस्रजं मधूकद्रुम-

तां दूर्वया श्यामलयातिवेलं शृङ्गारभासन्निभया सशोभाम् ।
 मालां प्रसूनायुधपाशभासं कण्ठेन भुभृद्भिभरांबभूव ॥ ४६ ॥
 दूर्वायजाप्रत्यलकावलिं तां नलाङ्गमङ्गादूभृशमुल्लसन्तीम् ।
 मानेन मन्ये नमितानना सा सासूयमालोकत पुष्पमालाम् ॥ ४७ ॥
 सा निर्मले तस्य मधूकमाला हृदि स्थिता च प्रतिबिम्बिता च ।
 कियत्यमग्ना कियती च मग्ना पुष्पेषुवाणालिरिव व्यलीकित् ॥ ४८ ॥

कुसुममालाम् अथ मधूक गुडः पुष्पमधुदुर्वाविलम्बितः । नलकण्ठनाभे
 उल्लसन्ति सुभवे ॥ ४६ ॥

तानिति । अतिवेलं भृश श्यामलया अतएव शृङ्गारभासन्निभया
 शृङ्गाररसप्रतापशब्दा दूर्वया सशोभा योनमानां प्रसूनायुधस्य कुसु-
 मासूयस्य पाशः पशुयुध तस्यैव भावस्या सा माला भुभृद्वन क-
 ण्ठेन निभरां वभूव भोक्तुमुल्लसन्ती भुभृद्वेति विवक्ष्य दाम् प्रत्ययस्य भु-
 द्वावद्विभावः । कडन्ताश्च प्रयुज्यते निर्मलेति मग्नेऽनुप्रयोगः ॥ ४६ ॥

दूर्वायिति । सा भर्मा दूर्वायजाण्येव जायती पलकावलि-
 येस्या सां नलाङ्गमङ्गादूभृशमुल्लसन्तीम् अमरकस्याप्यमरकत्वात्
 तदङ्गमङ्गस्येतिभावः । ता पुष्पमाला मानेन साफल्यरूपेण नमितानना
 मती सा सासूय मालोकतेति मन्ये अत्र दूर्वायैत्यादि प्रस्तुतमालाविशेष-
 णस्यः तदप्रस्तुतमप्यत्राप्रवर्ततेः मग्नामोक्तिः । तदुपरजायतेन लज्जाश्लेष-
 कननानन लोकेने म नकतासूयादेवुक्त्या प्रेक्षणानयोर रद्वाङ्गिभवेन
 मङ्गलः ॥ ४७ ॥

सिति । तस्य मलयस्य निर्मले च हृदि वल्लभि स्थिता वल्लिरिव-
 स्थिताः चलन्ती प्रतिबिम्बिताः च सा मधूकमाला कियती खल्ला यमग्ना
 कियती मग्ना अन्न प्रविष्टा च अर्धमग्नाः चेत्यर्थः । पुष्पेषु वाणा
 वलिरिव व्यलीकित्यत्रे जा ॥ ४८ ॥

कापि प्रमोदास्फुटनिर्जिहानवर्षैव या मङ्गलगीतिरासाम् ।
 सैवाननभ्यः पुरमुन्दरीणामुच्चैरुल्लुध्निरुच्चचार ॥ ४६ ॥
 रोमाणि सर्वाण्यपि बालभावाद्हरिभ्यः वीक्षितुमुत्सुकानि ।
 तस्यास्तदा कण्टकताङ्गयष्टेरुद्वीविकादानमिवान्वभूवन् ॥ ५० ॥
 रोमाङ्कुरैर्दन्तुरिताखलाङ्गी रस्याधरा सा सुतरां विरेजे ।
 शरव्यदण्डैः श्रितमण्डनश्रीः स्मारी शरोपासनवेदिकेव ॥ ५१ ॥

कार्येति । प्रमोदेन हर्षोतिरेकेणास्फुटं यथा तथा निर्जिहाना नि-
 ग्गं प्रलम्बं यस्याः सैव हर्षपादशब्दादस्फुटाङ्कुरैव निर्गच्छन्तीत्यर्थः ।
 काप्यपूर्वा पुरमुन्दरीणां या मङ्गलगीतिः सैव अस्फुटाङ्कुरा मङ्गलगीति-
 रेवानामननभ्याः उल्लुध्ननि मन्त्रज्ञेस्तार सुच्चार उच्यतेः अनुक-
 रिशब्देऽयम् उल्लुध्नित्वं रूपः कश्चिद्वपणत्वंको सुखोच्चार्यो ध्वनि-
 विशेष उल्लवादी स्तंभिकुच्चार्थत इत्युदाह्याणामाचारः । तथाच पुर-
 मुन्दरीणां यत्तु धार्मिकमङ्गले गानं तदेव हर्षपरवश्यादस्फुटाङ्क-
 रत्वात् उल्लुध्निकल्पमभूदित्यर्थः ॥ ४६ ॥

• अथास्यास्त्रिभिः पुलकोदयमाह रोमाणं त्यादि । तदा तत्-
 काले कण्टकताङ्गयष्टेः पुलकितङ्गयष्टेः तस्याः भैस्याः रुवाङ्गयष्टि
 रोमाणि बालभावात्कचत्वात् ववयोरभेदेन शिशुत्वाच्च बालः कचे शिशौ
 मूर्धं इति विश्वः । वरस्य योदुर्भलस्य श्रियं वीक्षितुं मुत्सुकानि सन्ति
 उद्वीविका उद्वमितीयोक्तरणं योवोद्वमनमिति यावत् उद्वीवयते
 सत्करोतीतिगमनाद्वा श्रिनिर्देशेऽपि त्यक्तत्वेन । तस्याः अदानं स्वीका-
 रमन्वभूदिति न्युत्प्रेजा बालाः ह्युद्वीवा भृशं पश्यन्तीतिभावः ॥ ५० ॥

रोमाङ्कुरैरिति । रोमाङ्कुरैः पुलकैर्दन्तुरितं विषमिदं मखिलाङ्क-
 यस्याः सा रभ्यौ अधरोष्ठौ अन्यलाधोभागश्च यस्याः सा अधरे दलवनेऽ
 नृक्षेऽधरोऽन्यवदिति विश्वः । सा भैमी शरव्यदण्डैल्लक्ष्ययष्टिभिः श्रिता
 मण्डनश्रीः प्रसधनश्रीः यस्याः सा । अरक्षेय स्मारी शरोपासनस्य

चेष्टा व्यवेशन्निखिलास्तदास्याः स्मरेणुपातै रव ता विवृताः ।
 अर्भ्यर्थं नीताः कलिना मुहूर्त्तं लाभाय तस्या वज्रं चेष्टितुं वापूर
 तन्म्रस्तनाल्यसृग्नि तस्य कण्ठे खेदं करे पञ्चशरश्चकार ।
 भविष्यदुदाहमहोत्स-स्य हस्तोदकं तज्जनयाम्बभूव ॥ ५३ ॥
 तूलेन तस्यास्तलना च्छरीस्तत् कम्प्रास्तु सा मन्मथवाणपातैः ।
 चित्तीयितं तत्तु नलो यदुच्चैरभूत्स भूभृत् पृथुवेपथुस्तैः ॥ ५४ ॥

शरभ्यासस्य वेदकेव सुनरां विरेजे शराभ्यामिनो व्याधप्रवर्णां निखात-
 लक्ष्ययष्टिकां वेदीं कञ्चलीति प्रसिद्धम् ॥ ५१ ॥

चेष्टा इति । तदा तदाते अस्या भैरव्यास्ताः प्रागनुभूताः निखिला
 चेष्टाः कटाक्षवाच्यणाङ्गविशेषादयः स्मरस्यपुत्रातेर्वाणप्रहारविधिता
 निरस्ता इवस्तुत्रेणा व्यवेशन् विनष्टाः नशेन्नुच्चैः पुधादित्वा दड् नशेऽम-
 लेन एवं वक्तव्यमित्येवं विनेतुरिति पाठेनिश्चयनादेगादित्वाटत
 एकहस्त्याधेनादेशे देर्निदित्वेत्वाभ्यामलोपो । प्रकारान्तरेणोत्प्रेजने अथ
 वा तस्या भैरव्या लाभाय स्ववाप्रये वज्रं वज्रविधं चेष्टितुं विजम्बितुं कलिना
 कलिपुरुषेणाभ्यथ्य मयि तिष्ठन्विति प्रार्थ्यं मुहूर्त्तमापत् काननातः या
 दमयन्तीष्मयां पापिष्ठस्य कठोरप्यार्गमनात्तस्य । विरुतदृपस्य चतुर-
 चेष्टासून्यत्वाच्चेत्य सुत्रेणा । एतेन स्याः स्तभ्याख्यनात्वि कउक्त स्तभः
 स्याद्विष्कियाङ्गत्वमिति लक्षणात् ॥ ५२ ॥

अथ चतुर्भिर्भलस्यापि सात्विकोदयमाह । तथा भैरव्या न्यस्तं भाल्यं
 स्मृशतीति तत्स्यक् स्युशोऽनुदके क्तिप् या । तस्मिन् तस्य कण्ठे करे च
 पञ्चशरः स्मरः खेदञ्चकार जनयामासेति यत् तत् भविष्यत उदाह-
 महोत्सवस्य मन्मथश्च हस्तोदकम् अर्थाजलं जनयां बभूवेत्यत्रेणा व्यञ्जका
 प्रयोगाद्भव्या ॥ ५३ ॥

तूलेनेति । मृदो मृदाः वोबोयुष्णवचनादिति विकल्पादनीकारः ।
 तस्या भैरव्यास्तूलेन कार्पासादिना तुलना साध्यं तत्तस्मात् सा भैरवी म-
 न्मथवाणपातैः कम्प्रा चला अस्तु किन्तुचैर्महान् भूभृद्राजा गिरिशभूभृद्

दृशोरपि न्यस्तमिवास्त राज्ञां रागाद्गृगम् प्रतिविम्बि माल्यम् ।
 वृषस्य तत्पीतवतीरिवाक्ष्णोः प्रालम्बमालम्बत युक्तमन्तः ॥५५॥
 स्तम्भस्तथालम्बितमां नलेन भैमीकरस्यर्शमुदः प्रभावः ।
 कन्दर्पलक्ष्मीकरणार्पितस्य स्तम्भस्य दम्भं स चिरं यथाऽऽपत् ५६

भूमिधरे नृप इत्यमरः । स नलस्तैर्वाणपातैः पृष्ठवेपथुः सहाकस्यः द्वितो-
 ऽथच् । अभद्रिति यत तत् चित्रीयतं चित्रीकरण नभो वरिविषयव्यञ्ज-
 क्यच् । अस्य च्यादीतिकारः यथजनत्वाद्भावेनिष्ठा । अल्पयायुना तुलचलने
 किं चित्रं शैलचलनन्तु चित्रीयत इत्यर्थः । धीरो राजा नलोऽपि चलति
 भीरुर्भमी चलतीति किं चित्रमितिभावः ॥ ५४ ॥

सात्विकानां सर्वरसमाधारणत्वाद्वाज्ञां रोषादभूत्यन्नत्वं नलस्य
 हर्षादित्येवं स्थिते तदाश्रित्येभ्यत्वोत्प्रेक्षते दृशोरिति । राज्ञां रागा-
 त्मत्त्वार्थाद्गृहगम्, वाष्पः रागेऽनुरक्तौ स त्वर्थ इति विश्वः । मापेक्षेऽपि
 गमकत्वात् समाप्तः । तत्र प्रतिविम्बने प्रतिफलतीति तत्र प्रतिविम्बि माल्यं
 मस्वरणम्क्व दृशो रक्ष्णोःरपि न्यस्तमिवास्त स्थितमित्युक्तेना । आसेल्लह् ।
 अपि सम्भावनायां दृशोरसि तथादृशोरपि न्यस्तां विमित्यर्थः नृपस्य नलस्य
 तुं तन्माल्यं कर्तुं अनुरागोत्थायुप्रतिविम्बितम् अक्ष्णोः पीतवतीस्तृ-
 षण्णया तन्माल्यङ्गलतोरिव सतोः प्रालम्बं मत्प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठ-
 दित्यमरः । अन्तर्मध्ये तथा प्राले स्वीकारेऽपि च दृश्यत इति विश्वः । युक्तम्
 आनम्बत अवलम्बते स्म अत्रापि राज्ञां द्वेषादरुच्या तत् प्रतिविम्बि-
 माल्ययुक्तमक्षिगतमेव कृतमित्युक्तेना । नलस्य तु रागातिरेकादक्षिभ्यां
 तत् दृष्यथा पातमित्युत्प्रेक्षितस्यैव बाह्यविम्बमाल्याध्यवसायभेदेन मध्ये
 प्रालम्बि या लम्बनमित्युत्प्रेक्षते ॥ ५५ ॥

स्तम्भ इति । नलेन भैमीकरस्यर्शेण या सुत् आनन्दः तस्याः
 प्रभायः तदनुभाव इत्यर्थः । स्तम्भो निर्दिष्टयाङ्गतलक्षणः सात्विक वि-
 शेषः सोऽपि तथा नून प्रकारेणालम्बितमाभूतियेनालम्बि लम्बोः कर्मणि
 लङ् । चिणि विभाषा चिस्सुलोःरिति विद्वत्याङ्गमागमः तिङ् धादा

चतुष्टय साक्षाज्यमिवाथ भिक्षां तारुण्यमुल्लङ्घ्य जराभिवारात् ।
 तं चारुमाकारमुपेक्ष्य यातुं निजां तनूमादधिरे दिगिन्द्राः ॥ ५७ ॥
 मायानलत्वं त्यजतो निलीनैः पूर्वैरहंपूर्विकया मघोनः ।
 भीमोद्भवासात्विकभावशोभादिदृश्येवाविरभावि नेत्रैः ॥ ५८ ॥
 गोत्वानुकूलप्रभवे विवाहे तत्प्रातिकूल्यादिव गोत्वशतुः ।
 पुरश्चकार प्रवरं वरं यमायन् सखायं दृष्ट्वा तया सः ॥ ५९ ॥

सप्तम्ययः । यथा स नलः कन्दर्पस्य लक्ष्मीकरणायादिर्पितस्य शराभ्यास-
 काले शरव्यत्वेन स्थापितस्य सप्तस्य स्थग्यायाः स्थम्बस्थग्या जङ्घीभावा
 वित्यमरः । दम्भं व्याजत्वं भावप्रधानो निर्देशः व्याज दम्भोपपद्य इत्य-
 मरः । चिरमापत् प्रापत् ॥ ५६ ॥

उतसृज्येति । अथ दिगिन्द्रा इन्द्रादिदिक्पाला यातुं गन्तुं सप्ता-
 जतीति सप्तत् महाराजविशेषः । येनेदं राजसूयेन मण्डलस्य शरश्च
 यः । शान्ति यज्ञात्तथा राज्ञः स सप्ताडित्यमरः । सत्सृष्टिपेत्यादिना
 क्रिप् मोराजसमः कादिति समो मकारस्य मकाराच्चातुस्वारः । तस्य भावः
 कर्म वा साक्षाज्यं तदुत्सृज्य भिक्षां याचजामिव तारुण्यं यौवनं सुल्लङ्घ्य
 जराभिव अरारत्समीपे तत्रैवेत्यर्थः तं कालं सुन्दरमाकार नचरूप सु-
 पेक्ष्य हित्वा निजां तनूमाकार मादधिरे स्वीचक्रः ॥ ५७ ॥

मायेति । स याननत्वं त्यजतो मघोन इन्द्रस्य निलीनैर्निगूढैः
 पूर्वैः प्राचीनैः नेत्रैः भीमोद्भवाया भैरवाः सात्विकभावानां शोभया
 दिदृक्षया दृष्टमच्छयेवेति फलोत्प्रेक्षा द्योत्या अविभावंफलवाच्योभादर्शनस्य ।
 अहं पूर्वोऽहं पूर्वदति योऽभमानः क्रियायां साऽहं पूर्तिका मयूरध्वंस-
 कादित्वत्त्वमामः । स्वार्थं मत्वर्थं वा टच्प्रत्ययः । आबिरभावि आबिभूतं
 भावे लुङ् । सप्तम्ययरोमाञ्चाः स्नेहो वैवर्ण्यवेपथू । अमु वैस्वर्ण्यमित्यदौ
 सात्विकाः परिकीर्त्तिताः ॥ ५८ ॥

गोत्रेति गोत्वानुकूलप्रभवे कुलानुकूलप्रभवे विवाहे गोत्वशतुर्गोत्रं
 मन्त्रज्ञानश्च गोत्रं नाभिः कुत्रेऽवन् इति विश्वः । तच्छत्रिन्द्रः तत्प्राति-

स्वकामसम्भोजप्रहान्धकारनिर्वापमिच्छन्निव दीपिकाभिः ।
 उद्गतवरीभिश्चुरितं विर्तने निजं वपुर्वायुमुखः शिखाभिः ॥६०॥
 पत्न्यौ वृते भीमजया न वज्रा वज्रा स्वमङ्गाय निजुङ्गुवे यः ।
 जनादपत्वप्य सहासहायस्तस्य प्रकाशोऽभवदप्रकाशः ॥ ६१ ॥
 मद्गण्डमालक्तकनेत्रचण्डं तमःकिरं कायमधत्त कालः ।
 तत्कालमन्तःकरणं वृषाणामध्यासितुं कोप इवोपनम्वः ॥६२॥

ब्रूय्यात् गोत्रशत्रुत्वादि न हि यो यस्य शत्रुः स तदनुकूलकार्यं सहत
 इति भावः । अत आयन् स्वयम्बरार्धमागच्छन् इणोलटः शतरि णादेशः ।
 प्रवरं अथ यं वरं बोद्धारमेव सखायं पुरश्कार दूत्वेन सहायत्वेन स्त्री
 चकारेत्यर्थः स एव तथा दृश्ये न सहस्राल इत्यर्थः । केचित्तु प्रवरनामा क-
 शिदिन्द्रेण सहायत्वेनार्नात इति व्याचक्षते तत्तु अमूलं चिन्त्यं भारता-
 दिष्वदर्थेनादिति ॥ ५९ ॥

स्वेति । अथ वायुमुखोऽग्निदीपिकाभिः दीपैः स्वः स्वीयः कामेन
 संभोजोऽज्ञानमेव महान्धकारस्तस्य निर्वापं प्रशान्ति मिच्छन्निव उद्गतवरी-
 भिरुद्गमनशीलाभिः गत्वरश्चेति करवन्तो निपातः । शिखाभिर्ज्वालाभिश्चु-
 रितं व्याप्तं निजं वपुर्विर्तने प्रकाशयामास ॥ ६॥

पत्न्याविति । यः प्रकाशः पत्न्यौ स्वामिनि वज्रौ भीमजया भैरव्या
 न वृते अनावृते सति जनादपत्वप्य लज्जित्वा लज्जा सापत्रपान्यत इत्य-
 मरः । जगुष्ठाविरामप्रमदार्थानां सुपसङ्घानात्पञ्चमी । अङ्गाय शीघ्र
 मङ्गा करणेन स्वसिजमात्मस्वरूपञ्च निजुङ्गुवे अपङ्कतवन् अहनि वज्रे र
 प्रकाशादिति भावः क्लृप्तेः कर्तरि लिट् । तस्य वज्रेः सहायोऽनुचरः सोऽ
 प्रकाशोऽनुज्वलोऽभवत् हा कष्टं प्रयासवैयर्थ्याद्ग्निरपत्वपयत्वं नि-
 स्तेजा एवासीदित्यर्थः ॥ ६१ ॥

मद्गण्डमिति । अथ कालो यमस्तत्कालं तस्मिन् स्वयम्बरकाले अ-
 त्कालसंयोगे द्वितीया । वृषाणां मन्तःकरणमध्यासितुं मधिष्ठातुम उपनम्व

दृग्गोचरोऽभूद्य चित्रगुप्तः कायस्य उच्चैर्गुण एतदीयः ।

ऊर्द्धं तु पत्रस्य मषीद एको मषेर्दधञ्चोपरि पत्ररुन्यः ॥६३॥

तस्यां मनोबन्धवमोचनस्य कृतस्य तत्कालमिव प्रचेताः ।

पाशं दधानः करबद्धवासं विभुर्बभावाप्यमवाप्य देहम् ॥६४॥

उपगतः कोपः दमयन्त्यादरोत्थक्रोध इव सदण्डं दण्डहस्तम् अ-
लङ्गके रक्ते तेन रक्तं रागादित्युपप्रत्ययः । कषायौ गर्दभस्य
कर्णावितिवदलङ्गके इत्युपमःनाप्रयोगः । ताभ्यां नेत्राभ्यां चण्ड क्रूर
किरतीति किरः इगु पदज्ञाप्रकीरः कः । तमसः किरः त तमस्य मं
कायं देह मधत्त कालोऽपि स्वरूपं प्रादुर्भावित्वर्थः ॥ ६२ ॥

दृग्गिति । अथ एतदीयः कालमस्वस्व उच्चैर्महान् गुणः प्रधानं
शेषभूतः चित्रगुप्तः चित्रगुप्ताख्यः कायस्यो लेखको जातिविशेषः दृग्गो-
चरो दृश्योऽभूत् लेखकः स्याद्विपिकरः कायस्योऽन्तरजीविक इति हला-
द्युधः । अन्यत्र वित्वं यथा तथा पूर्वं निर्गृहीतः कायस्यः कायनिष्ठ एत-
दीयः कालमस्वस्व उच्चैर्महान् गुणो नालगुणो दृग्गोचरोऽभूत् एकः
चस्त्वर्थः चित्रगुप्तेर्नालगुणयोरेक इत्यत्रगुप्तेः पत्रस्योर्ध्वं सुपरितले मषि-
न्ददतीति मषीदः मषीमयलिपिकरो लेखक इत्यर्थः । अन्यच्च पृथ्व-
वञ्जाय अन्यो नील गुणस्तु मषेर्मषिदृव्यस्योपरि कृदिकारः दङ्गनो वेति
दङ्कारविकल्पादुभयथा प्रयोगः । पत्र पत्रालम्बन दधत् दधानोऽभूत्
मषितोऽपि कोऽय नीलिमेत्यर्थः । नाभ्यस्तास्तुरिति नुमभावः । अत्र
मषेरुपरि पत्रमिति प्रतीतेराभासीकरणाद्द्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥६३॥

तस्यामिति । तस्यां दमयन्त्यां विषये तस्मिन् काले तत्कालं नल
वरणकाल इत्यर्थः । अन्यन्लसंयोगे द्वितीयाः कृतस्य मनोबन्धविमोचनस्य-
तत्प्रतियोगिमस्वस्वमिव स्थितमित्यर्थः उपप्रेताः करं बद्धवासं कृतमित्यति
करगतं पाशं बद्धनरञ्जु दधानो विभुः प्रभुः प्रचेताः वरुणाः अर्पां
विकारमप्यमप्ययमाप्येति चान्द्रव्याकरणस्यैव मप्युः । देह मवाप्य
वभौ ॥ ६४ ॥

सहद्वितीयः स्त्रियमभ्युपेयादेवं स दुर्बुध्य नयोपदेशम् ।
 अन्यां सभार्यः कथञ्चच्छतीति जलाधिपोऽभूदमहाय एव ॥६५॥
 देव्यापि दिव्यां नु तनुः प्रकाशीचक्रे मुदञ्चक्रभृतः सृजन्ती ।
 अनिङ्गतेस्तामवधार्य चिङ्गैसाहाचि वाला शिथिलाङ्गताऽभूत् ६६
 विलांकके नायकमेलकेऽस्मिन् रूपान्यथाकौतुकदर्शिभिस्तैः ।
 बाधा वान्द्रादिभिरिन्द्रजालविद्याविदां दत्तवधाहाधायि ॥६७

सहेति । जलाधिपोऽपांपतिः लङ्घयोरभेदाज्जडाधिपः मृदाऽयणीश्च
 मयरणः स्त्रिय कान्तामपि द्वितीयेन सह वर्तते इति सहद्वितीयः स-
 महाय एव तेन सहेति तुल्ययोग इति वञ्चव्रीहिः वीपसर्जनस्थेति
 विकल्पान्न सहस्य स भावः । उपेयादित्येव नयोपदेशं नीतिवाक्यम् अन्यां
 म्यन्तरं सभार्यः सस्त्रीकं सन् कथञ्चच्छति गच्छेदित्येवं दुर्बुध्य विपरीतं
 वृद्धा समासात् क्लेशवादेशः असहाय एवाभूदस्त्रीक एवामृदित्यर्थः ।
 दमयन्ती लोभात्तुर्वलं ससहायणोपेयादिति नीति मय्यङ्गु सटारा-
 नादरे सम्प्रति सापि दुर्लभेत्तज्जो वरुणस्य दुर्बुद्धिरितिभावः ॥ ६५ ॥

देव्येति । अथ देव्या सरस्वत्यापि चक्रभृतो गगनगतस्य विष्णो-
 रपि मुदो हर्षान् सृजन्ती दिव्यां स्वतनुं प्रकाशीचक्रे मानुषीवेष
 मुकृञ्च निजरूपमाविश्यापत्यः । तदा वाला दमयन्ती अनिङ्गतेः
 प्रकाशितं शिङ्गैर्वीणांशुतण्डुलादिभिः तां सरस्वती म्वधार्य मस्यङ्-
 निवर्ण्य निशित्य तस्या वाचि वागुपन्यासे शिथिलाङ्गता कियदेः स्या
 भगवत्या इति शिथिलितविश्रयाभूत् ॥ ६६ ॥

विलोकक इति । विलोकके विलोकितवति अस्मिन् नायक मेलके पुरोव-
 त्तिनीनां शुक्रमेलके राजसङ्गे रूपान्यथा रूपनानात्वं सैव कौतुकं विनो-
 टस्तद्दर्शिभिस्तत्रदर्शकैः दृशेयान्ताच्छील्ये णिनिः । तैरिन्द्रादिभिरि-
 न्द्रजाल विद्याविदा मन्द्रजालिकानां दत्तवधाज्जोवनोच्छेदाद्देतोर्बाधा
 पाडा व्यधाय विह्विता बतेति खेदे एतन्महेन्द्रजालाङ्गतावलोकना

विलोक्य तावाप्तदुरापकामौ परस्परप्रेमरसाभिरामौ ।

अथ प्रभुः प्रीतमना बभाषे जास्मूनदीर्वाधीरसार्वाभौमः ॥६८॥

वैदर्भि ! दत्तस्तव तावदेष वरो दुरापः पृथिवीश एव ।

दूत्यन्तु यत्त्वं कृतवानमायं नल ! प्रसादस्त्वयि तन्मयायम् ॥६९॥

प्रत्यक्षज्ञानामवलम्ब्य मूर्त्तिं हृतानि यज्ञेषु तवीपभोक्त्ये ।

संशरतेऽस्माभिरवीक्ष्य भुक्तं मन्त्रं हि मन्त्राधिकदेवभाषे ॥७०॥

मिन्द्रजालान्तरेषु अरुञ्जा तदपजोविनां तेषां वृत्तिविच्छेदः प्राप्त
इत्यहो मेदं देवमयेतिभावः ॥६७॥

विलोक्येति । अथ साक्षात्कारानन्तरं जास्मूनदीर्वाधीरस्य हे-
माद्रिसम्बन्धे सर्वस्या भूमेरीश्वरः सार्वाभौमः सर्वाध्वजः सर्वभूमिपृथिवी-
भ्यामणज्ज्वलप्रत्ययः अतुशक्तिकारिणां चेत्युभयपटवृद्धिः । प्रकर्महेन्द्रः
अप्रदुरापकामौ प्राप्तदुलभमनोरथौ परस्परप्रेमा अन्योन्यानुरागः
स एव रसस्तेनाभिरामौ अन्यथा रसाभावाद्दितिभावः । तौ दमयन्ती
नलौ विलोक्य प्रीतमनाः सन्तुष्टान्तरङ्गः सन् बभाषे ॥ ६८ ॥

ता बभाषन्त्युक्तं तत्र वैदर्भि तवद ह वैदर्भिति । हे वैदर्भि !
तव तावदेष पृथिवीशो नल एव दुरापो अष्टदनुग्रहं विना दुर्भो
वरो दत्तः प्रातिस्विकस्तावदेष वर उभयमाधारगटेव तु वरान्तरञ्च
भविष्यतीतिभावः । नलञ्चाह हे नल ! त्वं तु अमायमकपट दूत्यं दूत-
कर्म दूतस्य भावः कर्मणीति यत्काल्यः । कृतवानिति यत्तस्मात्प्रिय विषये
मया अयं यज्यमाणः प्रसादो वरो दत्त ॥ ६९ ॥

प्रत्यजेति । हे नल ! तव यज्ञेषु प्रत्यजेण लक्ष्यां दृश्यां मूर्त्तिं
विप्रह भवलम्ब्य इह हृतानि हर्षीष्यभोक्त्यं अतुभोक्त्यं प्रोपाभ्यां भुजे
गित्यात्मनेपदं । तथा हि अस्माभिर्भुक्तं मन्त्रं यत्तमवीक्ष्य प्रत्यजेणा
दृष्ट्वा मन्त्राधिकदेवभाषे शब्दातिरिक्तदेवमहावे संशरते मन्दिहते पतु-
र्यान्लशब्दे देवेति भाषामका । तत्रान्ते ह निवृत्त्यर्थं ते विप्रहं दर्शयिष्या
मीत्यर्थः ॥ ७० ॥

भवानपि त्वद्दयितापि शेषे सायुज्यमामादयतं शिवाभ्याम् ।
 प्रेत्यास्मि कीदृक् भवितेति चिन्ता मन्तापमन्तस्तनुते हि जन्तोः ७१
 तवोपवाराणामि नाम चिह्नं वामाय पारेऽसि पुरं पुरास्ते ।
 निर्वातुमिच्छोरपि तन्न मैत्री सम्भोगमङ्गाचभियाधिकाशि ॥७२॥
 धूमावलिप्रमथु ततः सुपर्वा मुखं मखास्वादविदां तमूचे ।
 काम मदीक्षामयकामधेनीः पयायतामभ्युदयस्वदीयः ॥७३॥

अथोभयसाधारणं वरमाह भवानिति । भवानपि त्वञ्च त्वद्दयि-
 तापि च ते च शेषे आद्युरवम ने शिवा च शिवय तःभ्यां शिव भ्यां पार्वती-
 परमेश्वराभ्यां सह पुमांस्त्रयेत्येकशेषः । सायुज्यभावः सायुज्यनादत्यम्
 आमादयतं प्र प्रुतम् अ सुष्णिकफलोक्तौ कारणम ह प्रेत्य लोकान्त-
 गत्या कीदृग्भविता कीदृशो भविष्यतीति चिन्ता जन्तोरन्तरन्तरङ्गे
 मन्तापं तनुते तच्चिह्नत्यर्थेयसुक्तिरित्यर्थः ॥ ७१ ।

तवेति । किञ्च तव वामाय निवामाय उपवाराणामि वाराणस्याः
 मभ्यां अथर्व्यं विभक्तेत्यादिना अथर्व्यभावः । अस्मिनाम नदी तस्याः
 पारे पारे मध्ये पञ्चवैत्यव्ययंभाः । नाम चिह्नं त्वन्नाम ह्युत परं
 नलपुरं पुरास्ते आसिष्यते भविष्यतीत्यर्थः आमे भविष्यदर्थे यावत्
 पुरानिपातयोक्तं । तत्पुरं निर्वातुं भोक्तुमिच्छो सुसुक्ष्मोरपि तव मैत्री-
 सम्भोगस्य सहोचान् प्रतिबन्धाद्भया अधिकाशि काश्यां न भविष्यति
 सुसुक्ष्मरपि त्वं यावज्जावं मैत्र्या सह नलपुरे विहर अन्ते काश्यां शिवसुः-
 दुज्यमाप्रुर्हीत्यर्थः ॥ ७२ ॥

धूमिति । तत इन्द्रव क्यानन्तर धूमावलिरेव शक्यं यस्य तत्
 मखास्वादविदां मखरसत्तानां क्रतुरिह मुखं मुखभूतः सुपर्वा देवोऽग्निः
 अग्निमुखो वै देवा इति श्रुतेः । तं नलमूचे तदेव ह ह्रे नल ! त्वदीयोऽ-
 भ्युदयो वृद्धिः मदीक्षामयी महतिरिव कामधेनुः तस्याः कामं
 पयायतां चारायतां मत्कटाक्षमात्रेण ते सर्वार्थसिद्धिभविष्यतीत्यर्थः ।

या दाहपाकौपयिकी तनुर्मे भूयात् त्वदिच्छावशवर्त्तनी सा ।
 तथा पराभूततनोरनङ्गात् तस्याः प्रभुः सन्नाधिकस्त्वमेधि ॥७४॥
 अन्तु त्वया साधितमन्वमीनरमादि पीयूषपरसातिशायि ।
 तद्भूय विद्मस्तव रूपकारक्रियासु कौतूहलगालि शीलम् ॥७५॥
 वैवस्वतोऽपि स्वत एव देवस्तृप्तमाचष्ट नराधिपराजम् ।
 वरप्रदानाय तवावदानैश्वरं मदीया रसनोद्गुरेयम् ॥७६॥

कर्तुः क्यच् सलोपश्चेति पय यच्चादानारार्थे क्यच् प्रत्ययो वैभाषिकः
 सलोपश्च श्रीजकोऽष्टरको नित्य पयस्सु विभाषेति वचनात् ॥७३॥

येति । दाहो भस्मीकरणं पाकरुण्डलविक्लेदनादि तयोः औप-
 यिकी उप यभृता विनदादिवात् स्वार्थे तकि डीप् उप याद्दृष्टस्त्वच्च ।
 ईदृशी या मे तनु सा त्वदिच्छया वशवर्त्तनी भूयात् । किञ्च त्वस्या
 स्तनोः प्रभुः स्वर्मा नियामकः सन् तया तन्वया पराभूततनोर्दग्धङ्गात्
 किं स्मरहरश्चदान्यतममुत्तिवात् इति भावः । अनङ्गादधिक एधि
 भव न केवलं रूपादेवानङ्गेऽधिकं किन्तु तज्जितु रनेरपि जेतत्वा-
 दिति भव । अस्तेनादिभिर्पि हेर्धि प्रसंगेत्या टत्वम् ॥ ७४ ॥

अस्त्विति । किञ्च हे भूप ! त्वया साधितं पदम् अन्नांशत्वा-
 दिभ्योनेति सांख्योपलक्षणं तयोः रस स्टाट् आदिशब्द-
 द्विष्यविपाकादि तत्सर्वं पीयूषरसमसृत्स्वट् मतिशेतेत्यतिशायि ततोऽ-
 प्युत्कटमस्तु ईदृग्वरदाने कारणमाह तदिदं तत्रासि तव यालं स्व-
 भाव रूपं रूपपादिपाकं कर्तुं निति स्रपवाराः रुटाः रूपकारस्तु
 वल्लवाः आरालिका अश्वरिका रुटा आदिनिका गुणा इत्यमरः कर्म-
 गण्यम् । तेषां क्रियासु पाकक्रियासु स्रपकारक्रियसु च बौतूहलेन
 शानत इति तच्छालि उत्कृष्टं विद्म अतस्तवेयं रूपदिद्या टमेत्यर्थः ॥ ७५ ॥

वैवस्वत इति । देवो वैवस्वतो यमोऽपि स्वत एव त्वप्रथित एव तृष्ट-
 सन् तं धराधिराजं ननुम् आवट् अत्रर्वात् तदेव हृष्टे चप ! तव कथ-

सर्वाणि शस्त्राणि महाङ्गचक्रैराविर्भवन् त्वयि शत्रुजैत्रे ।
 अत्राप्यमम्नादधिकं न किञ्चिज्जागर्त्तं वीरव्रतदीक्षितानाम् ॥७७
 कञ्चरैस्तस्यापि दशाविपाकं धर्मान्न चेतः स्वदत्तात् तथेदम् ।
 अमुञ्चतः पुण्यमनन्यभक्तेः सहस्रवास्तव्य इव त्रिवर्गः ॥७८॥

दानैरद्भुतकर्मभिः इयं मद्राद्या रमना विरं विरत्प्रभृति वरप्रदा-
 नाय जटाधू. वरदानभारो यया सा उदुरा उत्सुका ऋक्पूरित्वा-
 दिना समासान्तः ॥ ७६ ॥

सर्वाण्यति । हे नल ! सर्वाणि शस्त्राणि आशुधनि अङ्गचक्रैः स्वाङ्ग-
 कलापैः सह शत्रून् जेत्येव जले जयशं ये शत्रु जले जेतशब्दात्ताक्षील्ये
 तन्नलात् प्रज्ञादिशान् स्वादिपल्लय. नलोकेत्यादिना पक्षा प्रतिषेधान्
 कर्मणि द्विग्या योगविभगत्कर्मस्थते । त्वयि विषये आविर्भवन्तु
 एतवता को लाभस्तवाह वीरव्रतम् अहोष्यनिवर्तितं तत्र दीक्षि-
 तानां कृतसङ्ख्येनात्तादृशां शूराणां मन्मदस्त्रानादादिकं कृत्स्नम्
 अथप्यन्य किञ्चित् न जागति न स्फुरति सामान्येन विशेषणसमर्थ-
 नरूपोऽर्थांतरन्यसः ॥ ७७ ॥

कञ्चरमिति । किञ्च कञ्चं कष्टं दशाविपाकम् अथस्वपरिचितान
 गतस्यपि दुर्दशापन्नस्यपि तथेदहेतोर्भर्त्तान् न स्वदत्तात् न समन्ततु
 तोस्ततडादेशः । ततः किं तत्राह पुण्यं धर्मम् अमुञ्चत. अत्यजत
 न विद्यते अन्यस्मिन् अधर्मं भक्तित्यस्य तस्य नन्यभक्तेः अधर्मविसृष्टस्य
 त्वयापि धमयान् धर्मानां वर्गः त्रिवर्गः त्रिवर्गो धर्मकमर्थे शत्रुवर्गः स
 भोजकैरित्यमरः । सहस्रो वास्तव्यो वस्तेव हस्तस्यप्रय इवेत्यर्थः । धर्-
 मस्तव्यपत् कतरि णिञ्च वक्तव्यम् । अत्र त्रिवर्गसिद्धिलक्षणकार्येण धर्मतः ग
 रूपकारणसमर्थनकार्येण कारणसमर्थनरूपोऽर्थांतरन्यसः ॥ ७८ ॥

स्मितमिति । अयमसञ्जचेतः प्रचेतावरुण. एनं नृपतिं नलसिन्हा
 श्चितां मन्दहासम्पुरां वाचमवीचत् तदेवाह अधुना ते त्वय्यं भर्त्तुं

स्त्रिताञ्चितां वाचनवीचदेनं प्रसन्नचेता वृपतिं प्रचेताः ।
 प्रदाय भैतीमधुना वरी ते ददामि तद्यौतककीर्तुकेन ॥ ७६ ॥
 यत्राभितापस्तव तत्र देशे नन्वत् धन्वन्वपि तूर्णमम्भः ।
 आपो वहन्तीह हि लोकयात्रां यथा न भूतानि तथा पराणि
 प्रतारितापः शुचिभानुनाम् मरुः समुद्रत्वमपि प्रपद्य ।
 भवन्मनस्कारतर्वाङ्गमेन क्रमेलकानां निलयः पुरेव ॥ ८१ ॥

प्रदाय तस्मिन् प्रदाने यद्यौतकं युवयोर्वधुवरयोः देयं ह्यरणाः पराग ख्यं
 युतकादिषु यद्देयं स दासो ह्यरणं च तदित्यमरः । मरुः प्रपद्य । तत्कीर्तुकेन
 तद्दासोऽन्वठया वरी वृष्टभाणौ ते ददामि यौतकत्वेन दासा-
 भित्यर्थः ॥ ७६ ॥

तावेव वरावाह यत्रेत्यादि । ननु भो ननु ! यत्र देशे तव वा अग्नि-
 लापो जलेच्छाः तत्र धन्वनि मन्मथ्यनेऽपि रुमानौ मरुधन्वना विलभर ।
 तूर्णमागु अर्णोऽन्वस्त् उद्भवत अस्मि वरस्य स्थाप्यतामाह इह लोके यथा
 आसौ लोकस्य जनस्य यत्रा जनानं गमते जीवने यत्वेति वैजयन्ती ।
 वहन्ति प्रपद्यन्ति तथा अपर गयन्त्येति भूतानि पृथिव्यादीनि वहन्ति नि-
 यताह वागभट्ट । परानां य पराणिना प्राणो विश्रमेतश्च तत्र दर्शितः । स्वतः
 ज्ञाख्येऽयं वर इत्यर्थः ॥ ८० ॥

प्रसारितेति । किञ्च मरुनिर्जलस्थले भवतो मरुस्कार वित्ताभंग
 मङ्गल्य इति यवन अत ऊवर्षेत्यादिना मरुत् । तस्य लपो लेगस्तास्योद्गमे
 सतीति सप्रत्यलच्छेट । नकाणा जलजन्तुविशेषाणा मेलः एव मेलका
 मङ्गलाभेदां निलय तथा शुचिभानुना शुभ्रांशुना चन्द्रेण प्रसारिताः
 सुस्वर्धिता आपो यस्य स प्रसारित पद्य मरुः पृथिव्यादिना मभाकालः ।
 समुद्रत्वं प्रपद्यापि सम्प्रति भवन्मनस्कारतर्वाङ्गमेनेति त्वत् यान्च्छेट-
 तदित्यमरः । क्रमेलकाणां सदाणां निलयः मरु उद्वा मरु-
 णियः इति प्रसिद्धिः । तथा शुचिभानुना योऽप्यर्थेण शुचिरित्यनुवृत्ती

अस्नानिरामोद्भरश्च दिव्यः पुष्पे प भूयाद्भवद्भ्रमद्भ्रमात् ।
 दृष्टं प्रसूनापमया मयान्यत्न धर्मगर्माभयकर्मठं यत् ॥ ८२ ॥
 वाग्देवतापि स्मितपूर्वमुर्वीसुपर्षराजं रभसाद्भाषे ।
 त्वप्रेयसीसम्पदमाचरन्त्या सत्तो न किञ्चिद्गृहणीचिंतं ते ॥ ८३ ॥
 अर्थो विनैवार्थनर्यापकीदन्नाल्पोऽपि धीरैरवधीःणीयः ।
 मान्येन मन्ये विधिना वितीर्णः स प्रीतिदायो वद्भ्रमन्तुमर्हः ॥ ८४ ॥

धर्मो ज्ञतवहेऽपि स्य दिति विश्वः । प्रसारितारिऽस रितोदक सन् पुटे
 वास्तु पूर्ववन्नर्जन एव स्त्वित्यर्थः ॥ ८२ ॥

द्वितीय वरमाह अस्म निरिति । से नल ! भवतोऽद्भ्रसद्भ्रमात्करस्पशा
 देव पुष्पश्वस्नानिरस्नानतः दिव्य अ मोदभरः सौरभ्यसम्पच्च भूयात् कस्य
 वरस्य स अयतामाह यद्यस्मत् प्रसूनापमया पुष्पस स्येन धर्मगर्मणोः सुकृत-
 सुखयोरुभयस्मित्ये कर्मठ कर्मणि घट कर्मजममित्यर्थः । कर्मगुरस्तु कर्मठ
 इत्यभर । कर्मणि घटोऽजति ठन्प्रत्यय । अन्यदद्या न दृष्ट सुरार्चन
 स्वोपभोगाभ्यामिह सुत चोपयोग च्छा योऽयं वर इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

वागिति । वाग्देवतापि स्मितपूर्व यथा तथा उर्वीसुपर्षराजं
 भूदेवंन्द्र नलं रभसाद्भाषात् वभाषे रभसा वेगहृदयोरिति विश्व । अथ
 स्व प्रत्योक्तिपूर्वकं स्वदेयस्य वरस्यपरिहृत्यत्वं तावत्कार्यलोकेनाह
 त्वदिति त्वप्रेयस्याः टमयन्त्याः सम्पद हर्ष त्वद्वरणरूपं प्रियमित्यर्थः । प्रेम
 सम्पदौ हर्ष इति निपातः आचरन्त्या कुर्वन्त्या अत एव सत्तो मत् स्वस्ना-
 हिभक्तौ पञ्चम्यर्थे तस्मिन्प्रत्ययः । अहणीचित्तमाप्रतिन स्वीकारार्हे ते तव
 किञ्चित् ज्ञानान्तरं नास्ति अतो मह क्यं याह्यमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

अर्थ इति । किञ्च अर्थनया याच्ञ दैन्येन विनोपसः दक्षुपनरुद्ध-
 ल्योऽप्यर्थो हितार्थो धीरैः प्रेक्षावद्भिः अयधीरणीयः उपेक्ष्यो न प्रत्युत
 मान्येन पूज्येन विधिनेव ब्रह्मण्यैव वितीर्णो दत्तः दीयत इति दायः कर्मणि

अवाना वा ताड्ये सकलमुभयाकारघटनाद्-
 द्विधा भूतं रूपं भगवद्भिधेयं भवति यत् ।
 तदन्तर्भन्तं मे स्मर हरभयं सेन्दुममलं
 निराकारं शश्वज्जप नरपते ! सिध्यतु स ते ॥ ८५ ॥

घट्पत्ययः । अतो युक्तं चिण् क्तोरिति यग गना प्रीत्या टायः प्रातिदान
 रूपः अधिक इत्यत्र मन्त्रमर्हः । मन्ये मन्त्रव्यः त्वर्यः ॥ ८४ ॥

अथ परस्वरूपमेव पद्भितिः प्रपञ्चेनः च अवाभित्यादि । हे नरपते !
 नरेन्द्र ! अर्धे एकभगे अयमः अस्ती पुमानित्यर्थः । इतरक्षभागान्तरेण
 वामः स्त्री अत एव द्विधाभूतं स्त्रीपुंसात्मकम् उभयाकारघटनादुभयो
 रकारयोर्निलनात्मकल सम्पूर्णं भावदभिधेयं भगवच्छब्दात् च यन्ने
 रूपं भवति विद्यते मन्त्रं मन्त्रात्मकं तद्वदंथ वा हरभयमः श्वरात्मक
 सेन्दुमिन्दुकल समेतम् अमलं निमलं निराकारं परमार्थतो निरशक्त-
 न्ने रूपं स्वरूपम् अनरत्न करणे स्मर विनय शश्वज्जप मन्त्रात्मकत्वाज्जप-
 रूपेण चोदःसुस स मन्त्रमृति भगवानधनारी श्वरस्ते तय सिध्यतु प्रसादतु
 फलत्वित्यर्थः । मन्त्रपज्ञेतु वा ईकारेण सामकारण प्रणवन व भाधि तथाः
 अवाभः ई वापलक्षितम् एव सुभयाकारघटना दुनयाभ्यां साकाराभ्यां प्रणव-
 स्वरूपाभ्यां घटना सम्पुटकरणं द्विधा भूतं आकारं सकल समप यद्रूप
 भवति यत्स्वरूपं निष्पद्यत इति यनदेव हरभयं हकाररेफात्मकं
 तथा ई च इन्दुय ताभ्यां मीन्दुभ्यां सञ्ज वर्तत इति सेन्दु तुरीयस्वर
 विन्दुसहित ममल निर्दोष निरकार समृति मे मर्त्य मन्त्र प्रणव-
 द्वयसम्पुटितं हृत्स्त्रेखात्मकं सरस्वतचिन्तामणिमन्त्रमित्यर्थः । तदुक्तं
 परमेश्वरे उद्धारस्तु परोल्लेण परोल्लेप्रियतायुतेः । मालोष्टाव इ मयुक्तो
 ब्रह्महितयमलरा । तुरीयस्वर्यं तांशुरेखोद्धारसम्पन्नितः । एष चिन्ता-
 मणिनाम मन्त्रः सर्वायमायकः । जगदाजुः सरस्वत्या रहस्य परम मत-
 मिति ब्रह्मिण्य मन्त्रा प्रणवद्वितयमध्य इत्यर्थः । अनरित्यादि पूर्ववत् ।

सर्वाङ्गीणरसामृतस्तिमितया वाचा स वाचस्पतिः
 स स्वर्गीयमृगीदृशामपि वशीकाराय मारायते ।
 यस्मै यः स्पृहयत्यनेन स तदेवाप्नोति किं भूयसा
 येनायं हृदये कृतः मुक्तितना मन्त्रन्त्रचिन्तामणिः ॥ ८६ ॥
 पुष्पैरभ्यर्च्य गन्धादिभिरपि सुभगैश्चारुहंसेन मां च-
 न्निर्यान्तीं मन्त्रमूर्त्तिं जपति मयि मतिं न्यस्य मयैव भक्तः ।

यन्त्रपत्रे भगवद्गोनीव दृश्यं यद्रूपं त्रिकोणाख्यम् उभयाकारघटनात्
 त्रिकोणद्वयमेलनात् पट्कोणं भवति तस्य पट्कोणस्य मध्यमे मन्त्रम् यन्-
 न्तरोक्तं नरपते इत्यादि पूर्ववत् । अत्र देवतामन्त्रयन्त्राणां त्रयाणा-
 मपि प्रकृतत्वात् क्षेत्रप्रकृतज्ञेयं उलङ्कारः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ८५ ॥

सम्प्रति लोकोद्घोषेन मन्त्रमाहात्म्यमाह सर्वाङ्गीणेत्यादि । येन मुक्तितना
 पुण्याधिकेनायं पूर्वोक्तो मन्त्र एव चिन्तामणिः हृदये कृतोऽनुस्मृतः
 सोऽनुकृतः सर्वाङ्गीणेन सर्वाङ्गव्यापिना तत्सर्वादिदिरित्यादिना ख प्रत्ययः ।
 रसः शृङ्गारादिः तेनैवास्तुतेन स्तिमितया भरितया वावा यावै दग्धेन
 स वाचस्पतिर्वृहस्पति स्तस्मदृशो भवतीत्यर्थः । कस्यःत्यादौ क्वे पद्याः पति
 पुत्रेत्यादिना विमर्जनीयस्य सत्वमिति स्वामी तन्न च्छन्दोविषयत्वादिति ।
 स्वर्गे भवः स्वर्गीया वा नामधेयस्येति वृद्धत्वात् प्रत्ययः । तासां मृगी-
 दृशां स्त्रीणां वशीकाराय यशःकरणाय मार इवाचरति मारायते न
 कौशलं वाक्प्रदः स्त्रीवशं करणश्चेत्यर्थः । यद्वा भूयसा बहुतरोक्तेन किं
 किन्तु यो यस्मै स्पृहयति यत्कामयते स्पृहैरीषित इति सम्प्रदानत्वा-
 द्वातर्थी, स कामी तत्सुखमनेन मन्त्रेणाप्नोति एव यतोऽयं चिन्तामणि
 रिति भावः ॥ ८६ ॥

पुष्परिति । किञ्च हंसेन वाहनभूतेन चारु इत्यङ्घ्रियान्तीं सङ्घ-
 र्नीं मन्त्रमूर्त्तिं मन्त्ररूपां मां सुभगैर्मनोः पुष्पैर्गन्धादिरिदि
 शब्दाद्वपद्यपचारैरभ्यर्च्य मयि मतिं न्यस्य मनो निधाय मयैव भक्तः सन्

सम्प्राप्ते वत्सरान्ते शिरसि करमसौ यस्य कस्यापि धत्ते
 सोऽपि श्लोकानकाण्डे रचयति रुचिरान्कौतुकं दृश्यमस्य ८५
 गुणानामास्थानीं नृपतिलक ! नारीतिविदितां
 रसस्फीतामन्तस्तत्र च तव वृत्ते च कवितुः ।
 भवित्री वैदर्भीमधिकमधिकगुणं रचयितुं
 परीरम्भक्रीडाचरणगरणान्वहमहम् ॥ ८८ ॥

जपति चेत्तद्धि वत्सरान्ते सम्प्राप्ते कत्यसौ जपिता यस्य कस्यानन्तरस्यापि
 शिरसि कर धत्ते निवृत्ते सोऽनन्तरोऽधिकगुण्डे अरुम्भः। रुचिरान् श्लोकान्
 रचयति अस्य मन्त्रस्यैत कौतुकं महम् । दृश्यं द्रष्टव्यम् ॥ ८७ ॥

अथ श्लोकद्वयेन नल प्रत्युद्योगविशेषमाह गुणानामित्यादि । हे
 नृपतिलक ! नृपश्चिह्न ! गुणानां रूपानुवगदादानां श्लेषप्रसदादानाद्वा
 स्थानीमधारभूताम् अस्थानां क्रीडामस्थानमित्यमरः । नारा
 उत्तमस्त्विति विदिता विद्युताम् अन्यत्र रातिषु गाड्यापाङ्गुल्यादिषु
 विदिता प्रसिद्धा सा न भवत्येतातिदितां नङ् समसः । सापि न भव-
 तीति नारातिविदितां नङ्घस्य नशब्दस्य सुप्रपति समसः । तां रा-
 तिषु विदितामित्यर्थः । अन्तरन्तरे रसस्फीता र गभृता अन्यत्र शब्दा-
 रातिरमाद्या शब्दारादी विधेयीर्थे गुणे रागे द्रुवे रस इत्यमरः । वैदर्भी
 दमयन्ती वैदर्भीरिति च यथ रुद्रान्त्य च तव वृत्ते चरित्वविषये कवितु
 वेग्ययितुः कवेय कवि वर्णन इति धातोभृत् । अतिकण्ठ कण्ठे रिभ-
 क्यर्थेऽव्ययभावः । परीरम्भक्रीडाचरणमालिङ्गनानिोटाचरणमै
 शरणप्राणत्यागयस्यां क्रीडां तदेकजां विताः मन्त्रं मनुदिनं यथार्थेऽव्यया
 भायः ननु मकाटन्यतरस्यामिति समसः लङ् अङ्गुलसोरिति टिलोपः ।
 अधिकमन्यथ रचयितुं कर्तमहं भवित्री भविष्यामीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

भवदिति । किञ्च हे नल ! भवतो वृत्तस्य चरित्वस्य कौतुः क्री-

डाचरणमालिङ्गनकण्ठालस्य कवितुः कवे संस्थान

भवदूषत्तस्तोतुर्मदुपहितकण्ठस्य कविनु-
 मुग्धात् पुण्यैः श्लोकैस्त्वयि घनमुदेयं जनमुदे ।
 ततः पुण्यश्लोकः क्षितिभुवनलोकस्य भविता
 भवानाख्यातः सन् कलिकलुषहारी हरिरिव ॥ ८६ ॥
 देवी च ते च जगदुर्जगदुत्तमाङ्ग-
 रत्नाय ते कथय कं वितराम कामम् ।
 किञ्चित्त्वया न हि पतिव्रतया दुरापं
 भस्मास्तु यस्तव वत व्रतलोपमिच्छः ॥ ९० ॥

त्वयि विषये पुण्यैः पवित्रैः चारुभिर्वा पुण्यन्तुचाराय पीत्यमरः ।
 श्लोकैः पद्यैः जनमुदे घनं निरन्तरम् उदेयम् उदेतव्यम् उदेयता
 भित्तर्यः । एतेः कथपो यत्रत्ययः । ततः को मे लाभस्तवाह तत इति
 ततः श्लोकोदयान् पुण्यश्लोकः पुण्यकीर्तिः भव नाख्यातः कीर्तितः
 सन् हरिर्जनादेन इव क्षितिभुवनलोकस्य भूलोकस्य कलिकलुषहारी
 कलिकालकल्मषनाशनो भविता भविष्यति भवते लुटि शेषे प्रथम-
 चत्वाङ्गः । पुण्यश्लोको नलोराजा पुण्यश्लोको यार्धाष्टरः । पुण्यश्लोका
 च वैदेही पुण्यश्लोको जनाङ्गः ॥ कर्षोऽकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य
 च । ऋतुपणस्य राजर्षेः कीर्तनं कलिनःशनं मितं ॥ ८६ ॥

अथ ते सर्वं दमयन्तीं प्रत्याङ्ग देवीति । देवी सरस्वती च ते देवाश्च
 जगदुर्जगदुत्तमाङ्गरत्नाय त्वंलोक्यशिरामणये उत्तमाङ्ग शिरः शर्ष-
 मित्यमरः । ते तुभ्य कङ्कःस्यत इति कामर्माश्रित कर्मणि घञ् । वितराम
 प्रथमस्य सम्प्रत्यये लोट् । कथय पत्यौ व्रत नियमोऽस्त्वः कलित्वयस्या
 क्त्वा त्वया दुरापं दुष्प्राप नास्ति पतिव्रत्यतेजसोऽपतिव्रतशक्तिक्त्वा-
 टिति भावः । तथापि यः पापी तव पत्यौ व्रतमभ्यदा कलित्वं तस्य लोपं नाश-
 मिच्छः अभिलाषकः पिन्दुरिच्छिरित्यपत्ययान्तो निपातः न लोकेत्यादिना

कूटकायमपहाय नो वपु-
 विभ्रतस्त्वमसि वीक्ष्य विस्मिता ।
 आप्तुमाकृतिमतो मनीषितां
 विद्यया हृदि तवाप्युदीयताम् ॥ ६१ ॥
 द्रुत्यं वितीर्थं वरमम्बरमाश्रयत्सु,
 तेषु क्षणादुदलसद्विपुलः प्रणादः ।
 उत्तिष्ठतां परिजनालपनैर्नृपाणां
 स्वर्वासिहृन्दहतदुन्दुभिनादसान्द्रः ॥ ६२ ॥

षष्ठी प्रतिषेधात्कर्मणि द्वितीया । स पापी भस्मास्तु तथाचाकृद्द्वरप्रसदा
 देव तन्नतीकारात्तत्र ततो व्ययो न भविष्यतीति भावः । एतच्चोत्तरत्र
 वनवासो अजगरपक्षां दमयन्तो मजगरादुत्थोच्य पुन स्तां कामयमा-
 नस्य पापिष्ठस्य व्याधस्य वधे फलियतीति भारती कथात्वानुसन्धेया
 ॥ ६० ॥

अथ वरान्तरञ्च कूटेति । कूटकायं कपटदेह नलाकार मप-
 हाय वपुर्निजविग्रहं विभ्रतो विभ्रणाद्गोष्मन् वीक्ष्य त्वं विस्मिता
 विस्मयाविष्टा तेन तत्कामाश्चमिति प्रतिभर्षीति भावः । अतो हेतोर्भर्षा-
 षिता मभिलषिता माकृतिं शरीरमाप्तुं तव पि हृदि हृदये विद्यया
 कामरूपसम्पादकविद्यया उदीयता सुद्भयताम् उत्सूर्वादिषो भावे
 लोट् ॥ ६१ ॥

इत्यमिति । तेषु देवेष्विष्यं वरं वितीर्थं दत्त्वा अम्बर माकाश
 माश्रयत्सु मत्सु उत्तिष्ठता मासनेभ्यः उच्चलतां नृपाणां प्रणादो
 हृर्षोऽश्रुनिः प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागज इत्यमरः । परिजना
 नामःलापनै राभाषणैर्विपुलः सन् तथा स्वर्वासिनां दिव्यजनानां हृन्देन
 हृतनां तद्विजनां दुन्दुभिनां नादेन सान्द्रो घनः सन् क्षणादुदल

न दीपं विहेषादपि निरवकाशं गुणमये

वरेण प्राप्तास्ते न समरममारम्भसदृशम् ।

जगुः पुण्यशोकं प्रति नृपतयः किलु विदधुः

स्वनिश्वासेभैमीहृदयमुदयन्निर्भरदयम् ॥ ६३ ॥

भूभङ्गिर्लम्बितासौ करुणारमनटीमूर्त्तिमद्देवतात्वम्

तातेनाभ्यर्थ्य योग्याः सपदि निजमखीर्दापयामास तभ्यः ।

वैदर्भ्यास्तेऽप्यलाभात् कृतगमनमन प्राणवाञ्छां निजघ्नुः

सख्याः संशिक्ष्य विद्यां सततधृतवयस्यानुकाराभिराभिः ॥ ६४ ॥

नेति । प्राप्ताः स्वयम्बरागताः ते नृपतयो गुणमये गुणैकनिष्ठये
नने निरवकाशं दोषं विहेषादपि हेषे सत्यपीत्यर्थः । न जगुः नोत्षा-
टयामासुः तादृशगुणसम्पत्तिरदोषता चास्येति भावः । किञ्च वरेण शची
दत्तेन जेतुना पुण्यलोकं नल प्रति समररुमारम्भस्य युद्धोद्योगस्य सदृश
रनुकूलञ्च किञ्चिन्न जगुः नोचुः गैशब्द इति धातोर्निट् । साद्विध्यो-
गः किञ्च तत्र शच्याः स्वयम्बरकोभङ्गतामभाव इति भावः । किन्तु स्व-
निश्वासैर्दोषोत्थैः । भैमीहृदयहेतुः उदयली निर्भरा अतिभावा दया
यस्य तत्तथाभतं विदधुः तद्दुःखं विदधुश्चक्रुः स्वावरणं दुःखनाशनाजो
रुद्रा तद्दुःखपहणे श्रमोऽस्तित्यर्थः ॥ ६३ ॥

भूभङ्गिरिति । अमौ उदयली भूभङ्गिः भूपालः करुणस्य रमनद्या
करुणस्य रमनप्राज्ञस्य मूर्तिरुद्देवतात्वमधिदेवतात्वलम्बिता प्रापिता सती
स्वदुःखेन दुःखाकृता सतीत्यर्थः । सपदि योग्या राजर्हा निजमखीस्तेभ्यो
भूभङ्गाः सम्प्रदाने चतुर्थी । तेन पित्रा भीमिनाभ्यर्थ्य सम्प्राप्यदापया-
मास ते भूभङ्गोऽपि वैदर्भ्या अलाभाहेतोः कृतं गमन निष्कमणोच्छ्रायै
स्तेषां मनः प्राणानां वाञ्छां निष्कमणोच्छ्राकर्मणि सख्या भैस्य आख्यातो-
पयोग इति अयादानेधात्वङ्गमी । विद्यां कामरूपधारणविद्या सिद्धा-
तः कानां मणिच्छाभ्यस्य सततं नित्यं धृतो वयस्यानुकारो भैमीसादृश्यं याभि

अहह सह मघीना श्रीप्रतिष्ठासमाने
 निलयमभि नले ऽथ स्वस्मृतिष्ठासमाने ।
 अपतदमरभर्तुर्मूर्तिबद्धेव कीर्त्ति-
 र्गलदलमधुवाष्पा पुष्पवृष्टिर्नभस्तः ॥ ६५ ॥
 स्वस्यामरैर्नृपतिमंशमसुं त्यजङ्घि-
 रंशच्छिटाकदनमेव तदाध्यगामि ।
 उक्त्वा स्म पश्यति निवृत्य निवृत्य यान्ती
 वाग्देवतापि निजविभ्रमधाम भैभीम् ॥ ६६ ॥

स्ताभि रभिः सखाभिः काचने निजङ्घु, अन्धार्थि सद्यो अयेरचिति
 अहो दमयन्त्याः दयानृत्य मौनत्व द्वैत भवः ॥ ६४ ॥

अहरेति । अन्धेन्द्रमस्य न नन्दर मघीना इन्द्रेण सह श्री प्रति-
 ष्ठाया सम्पत्तिश्चा समाने मद्ये नले अन्धिलयमभि शिविर प्रति अभिर-
 भाग इति लक्षणार्थे कथमप्रवचनीयत्वात्तदोगे द्वितीयाः । प्रतिष्ठासमाने
 प्रत्याकुमिच्छति इति प्रपूर्वात्तदन्तेः कनकं लङ् । श नजादेशः कभव
 प्रविभ्य इत्यात्मने पठेत् । पृथक्कन इत्यात्मनेपठे गलन् खवन्
 अतिमधु यत्कनकवन्द एव । षष्ठीऽशु यस्या म साधनव ष्य युक्त्ये . ।
 मूर्तिबद्धा बद्ध मूर्ति भूतसत त्यथा । व चित्तान्य दिशिचिति निजः याः पर
 निपाताः । अमरभर्तुरिन्द्रस्य कर्त्तारिव दुष्प्राप्तिनभसो ननसः पक्ष्म्यास्त-
 चित् । अपततः पतितः अहरेत्यद्भुते स्थाभिदुःखमनदुःखाद्भ्रम-
 ताति कीर्त्तिरिव स्थितेनप्रेजा ॥ ६५ ॥

स्वभेति । अन्धेन्द्रमस्य अंगनम्भव तस् अष्टमिय सु-
 न्द्रया काच निजिनेनो न्यय इति अन्धेन्द्रः । अम् अर्थात् नले त्यज-
 ङ्गिरभर रिन्द्रादभरगां चेट अथयच्छेट पिदिमिदादिभ्योऽङ् । तथा
 यच्छेदने दुःखं तदयं तदध्यगामि अदिगतं स्थानाद्भूतजनवियोगः स्या
 वयच्छेट दुद्वहति ति भवः । विभ्रमं पादो वता सरपता अपि निज
 काचं य विभ्रमधाम विहायभवनं य लो । उक्त्वा उक्त्वा उतुक्त्वा सती

सानन्दं तनुजाविवाहनमहे भीमः स भूमीपति-

वैदर्भीनिपथाधिपौ नृपजनानिष्टाक्तिसंमृष्टये ।

स्वानि स्वानि धराधिपाथ शिविराण्यद्दृश्य यान्तः क्रमा-

देकां हौ बहवश्कार सृजतः स्मार्तिनिरे मङ्गलम् ॥ ६७ ॥

श्रीहृषं कविराजराजिसुकुटालङ्कारहीरः सुतम्

श्रीहीरः सु-वे जितेन्द्रियचयं मा मल्लदेवी च यम् ।

यातसाम्य चतुर्दशः शरदिजज्यात्स्त्राच्छस्त्रक्रीमेहा-

काशे चक्षुषि नेपथ्यचरिते मर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ ६८ ॥

उक्त उक्तना इति निपत् । भैभीं निवृत्त्य निवृत्त्य पुनः पुनः पराऽव्य
पश्यति स्म सन्धत्ते भ्रममरति मच्छृद्ध्यंग इति भावः ॥ ६६ ॥

सानन्दमिति । तत्र तस्मिन् तनयाया दुहितुः दमयन्त्या विवा-
हन परिणयन विपूर्वाद्ब्रह्मतेर्यन्ताङ्गान् ल्यट् । तदेव मह उक्तवः तस्मिन्
स भीमो भूमःपति भूपतिभया वैदर्भीनिपेधेद्वरो दमयन्तीनलौ तथा
स्वानि स्वानि शिविराण्यद्दृश्य यान्तो धराधिपा एको हौ बहव एते
कितयेऽपि नृपाणां ये जनः परिजनान्नेषां याः अनिष्टोक्ति रज्जं ल-
वाक्यनितासां संसृष्टय तद्दृष्टपरिहृ रय मङ्गलं नगरसंस्कारद देव-
तानुस्मरणतृथ्य घेषादिमङ्गलाचरणं क्रमादेको भीमसुकार हौ दम-
यन्तीनलौ सृजतः स्म सृजतां चक्रत्स्मार्तिनिरे बहवो धराधिपाः सकु-
रित्यर्थं क्रमालङ्कारः ॥ ६७ ॥

श्रीहृषमिति । शरदिभवा शरदिजा समुभ्यां जनेर्द । प्राट् -
शरत्काल दिवाञ्ज इति रूपभ्या व्युक् । सा च सा ज्येत्स्ना तद्दृष्टा-
मृष्टाः सूक्तयो यस्य तस्य स गतमन्यत् ॥ ६८ ॥

इति पदवाक्यप्रमाणप राव रपारीण श्रीमहोपध्यायक्रीलाच-
लमङ्गलनाथसूरिविरचितानां नेपथ्यव्याख्यायां जीवातुसमाख्यायां चतुर्दश-
मर्ग ॥ १४ ॥

नैषधचरितम् ।

पञ्चदशः सर्गः ।

अथोपकार्या निषधावनीपतिर्निजामयासीद्वरणस्रजान्वितः ।
वस्त्रनि वषण् सुवह्नि वन्दिनां वशिष्य भैमीगुणकीर्तनाकृतां ?
तथा पथि त्यागमयं वितीर्णवान् यथाऽतिभाराधिगमेन सागधैः ।
दृशीकृतं रत्ननिकायमुच्चकैश्चिकाय लोकेश्वरमुष्कमुत्सुकः ॥२॥

अथेति अथ स्वयम्बरविसर्गानन्तरं निषधावनीपतिर्नलः वरणा-
स्रजान्वितः सन् वन्दिनां स्तुतिपठकानां तथापि भैमीगुणकीर्तनां
कुर्वन्ति तत्कृतं तत्कारिणां किम् । विशिष्यातिगण्यं वह्नि भूयिष्ठा-
नि वस्त्रनि धननि वषण् निजामयाया उपकार्याम् उपकारिका-
मयासीदगमन् यतिर्लङ्घिः यमरमनभातां सञ्चेति सर्गतागमौ अस्ति
सिचोव्यक्तो इतीडागमः ॥ १ ॥

तथेति । अयं नलः तथा तेन प्रकारेण पथि स्वनिवेशमार्गं त्यज्यत
इति त्यगं धनं कर्मणि घञ् । वितीर्णवान् टत्तवान् यथा येन प्रकारेण
अतिभारस्यातिगुह्यस्याधिगमेन प्राप्या सागधैर्वन्दिभिरुत्पीकृतं दृश-
वत्प्राक्तम् उच्चकैश्चिकृतं रत्नानां निकायं समृद्धं लोको जन उतसुकः
सन् चिरं वञ्चकालम् उच्चकैश्चिकाय उष्कलेन सङ्घितवान् विभाषा
चेति कृत्वा उष्को धान्यत आदानं कटिकाद्योजनं शीलमिति च
य इव ॥ २ ॥

त्वपास्य न स्यात्सदसि प्रियान्वयात्कुतोऽतिरूपः सुखभाजनं जनः ।
 अमृदशी तत्कविर्वन्दिर्वर्षनैरपाकृता राजकरञ्जिलोकवाक् ॥३॥
 अदोषतामेव सतां विवृण्वन् द्विषां अदोषकणाधिरोपणाः ।
 न जातु सत्ये सति दूषणे भवेदलीकमाधातुमवद्यमुद्यमः ॥४॥
 विदर्भराजोऽपि ममं तनूजया प्रविश्य हृष्यन्वरोधमात्मनः ।
 शशं देवीमनुजातमंगयां प्रतीच्छ जामातरमुत्सुके नलम् ॥५॥

वपेति । अस्य नलस्य सदसि सभायां प्रियान्वयात्प्रियासमा-
 गमत् त्वपा अनुचितमाचरामाति लज्जादुःखं न स्यादिति काकु-
 स्यादेवेत्यर्थः । तथा हि अतिरूपेऽतिमात्रमौन्दर्यो जनः कुतः इव
 सुखभाजनं सुखास्पदमभवेत् न कृत्वापीत्यर्थः । अमाविव दृश्यत इति
 अमृदशी एतदृशी उक्तरूपेत्यर्थः । अदोषकणाधिरोपणादोषकणा-
 नालोचने कङ् वेति कञ् टिट्ठुण इत्यादिना डीप् आसर्वनाम्न
 इत्यात्वे अदोषेऽदोषादोष इत्युत्पत्तेः । राजकराजसमूहं रद्ध्यतीति
 राजकरञ्जिनां तद्विच्छादकूलवदिना लोकानां जनानां यक् पूर्वोक्ता
 नन्दोक्तिः तस्य नलस्य कवनां वन्दिनाञ्च वर्णनेः अहो निखिल
 राजकमवधुय त्वया स्तैरत्र लब्ध सर्वोत्तरेऽस्यत्यादिस्त्वैरपाकृता-
 न्वकृता वागयाकृतेति विरोधस्फुरण द्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥३॥

अदोषतामिति । द्विषां सर्वान्विन्य सत्कृता इत्यर्थः । अदोषकणा-
 धिरोपणाः अलंकारदोषवरोधः सतां सज्जनानाम् अदोषतां नि-
 दोषतामेव विवृण्वन् प्रकाशयन्ति शूरे कलहारोपणवदित्यर्थः ।
 अदोषे दोषारोपणं दोषमेव प्रकाशयन्तीत्यशङ्काहनेति । जातु कदा-
 चिदपि सत्ये दूषणे सति अलीक ममत्यम् अवद्यं दूषणम् अवद्यपत्यं-
 त्यादिना निपातः । आधातुम् आरोपयितुम् उद्यमः उद्योगो न भवेत्
 यथाह कलहारोपणवदितिभावः ॥ ४ ॥

विदर्भेति । अथ विदर्भराजो भीमोऽपि तनूजया दुहित्वा भैस्या
 ममम् आत्मनोऽवरोध मन्तपुरं हृष्यन् प्रविश्य जातस्यया मस्य वरलाभे

तनुत्विषा यस्य त्वणं स मन्मथः कुलश्रिया यः पविताः अदम्वयम्
 जगत्तयीनायकमेलके वरं सुता परं वेद विवेक्तुमीदृशम् ॥६॥
 सृजन्तु पाणिप्रहमङ्गलोचिता मृगीदृशः स्त्रीममयस्पृशः क्रियाः ।
 श्रुतिस्मृतीनान्तु वयं विदध्महे विधीनिति स्म्राह च निययौ च सः ७
 निरीय भूपेन निरीजितानना शशंस मौहूर्तिकमरुदंशकम् ।
 पुणैररीणैरुदयास्तनिमुषं तदा स दातुं तनयां प्रचक्रमे ॥८॥

सन्दिहानां देवीं निजमहिषीम् अनु लकीकृत्य हे उतसुके ! इष्टवरो-
 द्युक्ते ! इष्टोद्युक्त उतसुक इत्यमरः । नल जामातर दुहितुः पतिं
 प्रतीच्छ स्त्रीकर इति शशंस सिद्धं न समीहितमिति भावः ॥ ५ ॥

तन्विति । किञ्च यस्य नलस्य तनुश्रिया कःयकान्त्या स प्रसिद्धो
 मन्मथः त्वणं हि व इत्यर्थः । य कुलश्रिया अभिजनसम्पदा अस्मद-
 स्वयं पविता पवित्रीकर्ता पुनातेस्तन् नलोकेत्यादिना यथाप्रतिषेधात्
 कर्मणि द्वितीयाः । किञ्च जगत्तयीनायका स्तेषां मेल एव मेलके महे
 मेलान्त् षडन्तत् स्वर्थेक । इदृश वर विवेक्तु सुता परं तन्सुतैव
 वेद वेत्त विदोषणलोवेति नलदेश । अहो भाग्य त्वर्गानुकूलस्य मिति-
 भावः ॥ ६ ॥

सृजन्विति । स भूमि मृगीदृशः परश्या पाणिप्रहमङ्ग-
 लोचिता मङ्गलयोग्याः स्त्रीममयं स्पृशन्तीति तन्स्पृशः तन्ममावर-
 प्राप्ता इत्यर्थः । स्पृशेऽनुदके किन् । क्रियाः मङ्गलकर्माणि सृजन्तु नि-
 र्मान्तु वयं च श्रुतिस्मृतीनां समन्वितान् सृजन्त्विधीन् कर्माणि विदध्म-
 हे कर्महे इत्याह शोवाच सट्छ इति भूते लट् । निर्ययौ अन्-पुरादि-
 लगाम च ॥ ७ ॥

निरीयेति । भूपेन निरीय अन्-पुरादिगन्थ ईज्-गत-वितिधातोः
 सभासान् क्लोत्सवादेशः । निरीजित न्याननानि यस्या सा सुताः एहर्त्तं
 विन्दन्तीति मौहूर्त्तिकाः तदधीते तद्देति ठक् । तेषां संसन् ज्योतिषक-

अथावदहूतमुखः स नैषधं कुलञ्च बाला च ममानुकम्पिताम् ।
 स पल्लवत्वद्य मनोरथाङ्कुर शिरेण नस्त्वञ्चरणोदकैरिति ॥६॥
 तथोत्थितं भीमवचःप्रतिध्वनिं निपीय दूतस्य स वक्त्रगह्वरात् ।
 व्रजामि वन्दे चरणौ गुरोरिति द्रुवन् प्रदाय प्रजिघाय तं वञ्ज ॥०

परिष्वन्न अरोणौ रत्नीणौः समर्पित्वर्थः । अञ्ज गताविति धातोः कर्त-
 रिति क्तः स्वादिभ्य इति निष्ठानन्व । गुणैः शुभयच्छवीक्षणदिभिरुप-
 लक्षितसुरये विद्याहलम्ने जामित्वाख्येऽस्तनिस्तुपं निर्दोषमशमेयांशक-
 लम्ननवांशकं शशस कथयामास तटाः स भूपस्तनयां दातुं प्रचक्रमेऽन्वति-
 ष्टित्वर्थः ॥ ८ ॥

अथेति । अथ स भीमो दूत एव सस्य यस्य स सन् मम कुलञ्च बाला
 भैमी चानुकम्पिता सनुगृह्यतः सद्य नोऽस्माकं मनोरथाङ्कुर प्रागङ्कुरितो
 मनोरथः शिराय त्वञ्चरणोदकैः पादोदकैः पल्लवेन सहवर्त्तत इति
 सपल्लवः स इवाचरतु सपल्लवतु उपप्लवः सपल्लव इवास्त्वित्यर्थः । सर्व-
 गातिपटिकेभ्यः क्लिष्वक्तव्यम् इति पल्लवशब्दाटाचारक्लिबन्तौ धातोः
 प्रार्थनायां लोट् । इति नैषध नलमवदत् नलाङ्कानाय दूत प्रेषित-
 वानित्यर्थः ॥ ६ ॥

तथेति । स नलो दूतस्य वक्त्रमास्यमेव गह्वर गुहा तस्याः तथा
 उदित मुखितं भीमवचसः प्रतिध्वनिं निपीय दूतस्येतात् भीमवचन
 मुखित्वर्थः । व्रजामि गुरोः अशुरस्य चरणौ वन्दे स्वयमहम् आगच्छामि
 गुरुपादवन्दनायेति द्रुवन् वञ्ज वञ्जधनं प्रदाय पारितोषिकं दत्त्वा त
 दूतं प्रजिघाय प्राङ्मुखोत् हिगतावितिधातोः लिटि चेरच इति
 कत्वम् ॥ १० ॥

निपीतेति । स विदर्भभर्ता भीमो निपीतदूतालपितः श्रुत दूत-
 व क्य सन् निघायमाने श्रुता ताम्बन्डवाक् कफुटकूजितं येन सः कक
 वाक स्ताम्बन्डः कर्तुश्चरणायुध इत्यमरः । रथः कसकवाकः रथाङ्ग इत्य

निपीतद्रुवालपितस्ततो नलं विदर्भभर्ताऽऽगमयात्सुभूव सः ।
 निशावसाने श्रुतनाम्बुडवाग्यथा रथाङ्गस्तपनं धृतादरः ॥११॥
 क्वचित्तदा लेपनदानपरिहृता कमप्यहङ्कारमगात्पुरस्कृता ।
 अलम्बि तुङ्गाभनसन्निवेशनाद्दूषनिर्म्माणविदग्धयादरः ॥१२॥
 मुखानि मुक्तामणितीरणात्तत्र मरीचिभिः पाण्यविनासमाश्रितैः
 पुरस्य तस्याखिलवेगमनामपि प्रमोदहामच्छुरितानि रेजिरे ॥१३॥

नामकः इतरथाङ्गपर्यायाणां चक्रवाक नामत्वाभिधानात् पुलिङ्गता ।
 तपनं यथ सूर्यमिवेति श्रुतेरभा । इव वन् यः यथाशब्दानां प्रयोगे श्रौ-
 तीतिलक्षणत् । धृतादरः कन् नलभागमयावभव । नल, गमन प्रती-
 चितवानित्यर्थः । तः द्रुगुपमाः सामर्थ्यादिति ॥ ११ ॥

क्वचिदिति । तदा तत्काले अलेपनदानपरिहृता मुधःलेपनादि-
 क्रियादत्ता क्वचित् अलेपनकर्म्मणि पुरस्कृता प्रधान्येन नित्यक्ता
 मती कमप्यवाच्य अहङ्कारं गर्वमगत व्यपानां भङ्गभेदानां निर्माणे
 विदग्धया कथाचित्तुङ्गाभने सद्द्वेषनादुपवेशनादादर आत्मन्यभिमानो-
 ऽनम्बि प्रापि लसेयेति नुम गमः ॥ १२ ॥

मुखानिति । तदा तत्काले तस्य पुरस्य सम्बन्धिनः सखिलवेगमना-
 मपि मुखानि हाराणि वक्त्राणि च मुक्तामणितीरणात् तन्मयवर्चि-
 हाराः टपादानात् तीरणीऽस्त्रां वर्चिहारा मित्यमरः । पाण्यविनास नित्य
 पथिकविभ्रम माश्रितैः नित्यनिर्गतैरित्यर्थः । मरीचिभिः मयुष्यैः
 किरणैः मरीचिः स्त्रीपुंसयो रित्यमरः । प्रमोदहामच्छुरितानि रेजिरे
 अट्टहासस्य प्रमोद रेजिर इत्यर्थः । मुखत्याच्छ्रुत्याञ्च इय मग्ने जा-
 व्यस्रक प्रयोग इत्या ॥ १३ ॥

पथमिति । तथा तेन प्रकारेणाधिवासनाच्चुस्यकाटिभिः अधि-
 वसितव्यान्धुव्रतानां मधुलिङ्गामपि दन्तविभ्रमः क्षेतस्वभ्रान्त्य इति
 भ्रान्तिमदलङ्कारः अतर्पनिर्भया आतपेऽप्यम्हाना इत्यर्थः । पट्टाच्छटा

पथामनीयन्त तथाधिवामनान्मधुवतानामपि दत्तविभ्रमाः ।
 वितानतामातपनिर्भयास्तदा पटच्छिदाकालिव पुष्पजाः सुजाः ॥१४
 विभूषणैः कञ्चुकिता बभूवुः प्रजा विचित्रचिदैः स्रपितत्वघोमृहाः ।
 बभूव तस्मिन्मणिक्कृष्टिमैः पुरे वपुः स्वसुव्याः परिवर्तितोपमम् ॥१५
 तदा निसस्नानतमां घनं घनं ननाद तस्मिन्नितरान्ततं ततम् ।
 अवापुरुच्चैः सुधिराणि राणिताममानमानद्वमियत्तयाऽध्वनीत् ॥१६

पटकर्तनेन कृतानि यान्यवालिकान्यवालोल्लयानि पुष्पाणिः तंभ्यो जाता
 स्तज्जाः स्रजोमालिकाः पथां नगरमार्गाणां वितानता सुल्लोचनताम् अस्ति-
 वितान सुल्लो च मित्यमर । अनीयन्त नीता नयतेर्द्विकर्मकात् प्रधाने
 कर्मणि लङ् प्रधानकर्मगयाख्ये लाट् नाङ् द्विकर्मणामिति वचनत् ।
 पुष्पवितानश्चान्विता कपटविधानात् सवेत्त वद्वा इत्यर्थः ॥ १४ ॥

विभूषणैरिति । तस्मिन् पुरे प्रजा जना जनो लोकः प्रजाः प्रोक्ता
 इति हलायुधः । विभूषणैः कञ्चुकिताः सञ्जातकञ्चुकाः सर्वाङ्गीणाभ-
 रणा बभूवृहाः विचित्रचिदैर्विधानेख्यैः स्रपितत्वघो व्यप्रकान्तयो
 बभूवुः मग्नाः स्र यनुपमाञ्चेत्तस्मिन्निरनुपमगण्य मित्यविवक्ष्य द्वस्वत्वम्-
 उर्व्यास्तत्वभूमिः स्व वपुर्निजस्वरूप मर्णनां कृष्टिमैर्भणिवद्भ्रमट्टेः
 कृष्टिमोऽस्ती निबद्धा भूरिति स्वामी । परिवर्तितोपम निरस्तोपमानम्
 अमरगण बभूव कृष्टेन वद्वेन निष्ठत्त कृष्टिम भवप्रत्ययान्तादिभनिज्-
 वक्तव्यम् ॥ १५ ॥

तदेति । तदा तस्मिन् पुरे घन वांस्यतालाटिवाद्यं घनं निरन्तर
 निसस्नानतमामतिशयेन सस्नान किमेत्तडव्ययघटाभित्याटिना कासु
 प्रत्यय । ततं वाणाटिकं वाद्यं नितरामतिशयिक अव्ययघटासुप्रत्ययः ।
 तत विद्यत यथा तथा ननाद । आनङ् सुरजाटिवाद्य सुपजातिकं
 वंशाटिकन्तु सुधिरं कास्यतालाटिक इत्यन्तया केनचिन्वानेनामानं मान-
 रहितं यथा तथा अध्वनीत् दध्वान ध्वनंतुङ् अतो ह्लादेशो-

विपञ्चिराच्छादि न वेणुभिर्न ते प्रणीतगीतैर्न च तेषुभिर्भरैः ।
 न ते ङ्ङुक्केन न सीऽपि ढक्कया न मर्द्दलैः सापि न तेषु ढक्कया ॥७
 विचित्रवादित्रिनादमूर्च्छितः सुदूरचारी जनतामुखारवः ।
 समौ न कर्णेभ्य दिगन्तदन्तिनां पयोधिपूरप्रतिनादमेदुरः ॥८॥
 उदस्य कुम्भीरथ शातकुम्भजाश्चतुष्कचाक्षत्विषि वेदिकोदरे ।
 यथाकुलाचारमथावनीन्द्रजां पुरन्ध्रवर्गः स्रपयास्वभूव ताम् ॥९॥

रिति विवल्पाहृदिप्रतिषेधः । सुषिराणि वंशादिवाद्यानि उच्चस्तरां
 रणित रागन रणतेग्येलाङ्गावे क्तः । अवापः ततं वीणादिक् वाद्य-
 मानङ्गं सुरजादिकम् । वय दिवन्तु सुषिर कांस्य तःलादिकं धनमिति
 सर्वत्राप्यमरः ॥ ६ ॥

विपञ्चिरिति । विपञ्चि वीणादि विपञ्चिर्वक्त्रकी वीथेति वैजयन्ती ।
 लदिकारादिक्कस्यादीकार भावः । वेणुभिर्वेणुवाद्यैः नाच्छादि न च्छादि-
 ता च्छादयतेः कर्मणि लुङ् । ते वेणवः प्रणीतगैतैः प्रयुक्तगानैः गायकै
 रित्यर्थः । ना ङ्ङु दिपत इति विपरिणामेनेव कृत्तरत्वापि योज्यं
 भर्भराटयो व द्यविशेषाः ॥ १७ ॥

विचित्रेति । विचित्राणि वादित्राणि च ततादि चतुर्विध मित
 व द्यं वादित्रातोद्यनाम्क मित्यमरः । तेषां त्रिनादे समूर्च्छितः प्र-
 वृद्धः सुदूरचारी अतदूरव्यापी च जनतानां जनमसृष्टानां मुदेषा-
 रवः वक्त्रापकील हल पयोधीनां पूरेषु लक्ष्मीषु प्रतिनादेन प्रति-
 ध्वनिना मेदुरो मेदुस्वी प्रवृद्धः सन् भङ्गम समिदोदुरत् । दिगन्तदन्तिनां
 दिग्गजानां कर्णेपु न समौ न सातिस्मोति अतथयोक्तः । बधूमङ्गुल्लान-
 नार्थं मङ्गलं मङ्गलतृथ्यधोपणमकार्यु रित्यर्थः ॥ १८ ॥

उदस्येति । अथ मङ्गलतृथ्यधोपणान्तर परन्ध्रवर्गः सुव सिनी-
 मङ्गुः शातकुम्भजाः सौवर्णीः कुम्भीः पुरावलर्गाः उदस्य उदस्य
 अथ तदनन्तरं चतुष्केन चतुस्तव रुयडपेन चार्त्विषि अतिशयभाभे

विजित्य दास्यादिव वारिहारितामवापितास्तत्कुचयोर्द्वयेन ताः ।
 शिखामवाक्षुः सहकारशाखिनस्त्रपाभरस्नानिमिवानतैर्मुखैः ॥२०॥
 असी मुञ्जजातजलाभिषेचना क्रमाद्दुकूलेन मितांशुनीज्वला ।
 हयस्य वर्षाशरदां सदातनीं सनाभितां साधु बबन्ध सन्धया ॥२१॥
 असी प्रभिन्नास्वदुर्दिनीकृतां निनिन्द चन्द्रद्युतिमुन्दरीं दिवम् ।
 शिरोरुहौघेण घनेन संयुता तथा दुकूलेन मितांशुनीज्वला ॥२२

वेदिकोदरे वेदमध्ये यथाकुलाचार मनतिक्रम्य कलाचारमित्यर्थः ।
 तामवनीन्द्रजां भेमीं स्नपयाम् बभूव स्नानं करयामास स्नानेर्विभाषा मि-
 त्वादुहस्वत्वम् ॥१६॥

विजित्येति । तत्कुचयोर्द्वयेन भेमी कुचद्वयेन विजित्य दास्याद्वा-
 भीकरणादिव वारिहारितां जलवाहिनीत्वमवापिताः प्रापिताः अ-प-
 गयन्त्येति कर्तुः कर्मणि क्तः शयन्ते कर्तुश्च कर्मण इति वचनात् । ताः
 क्रमशः आनतैर्मुखं हारंश्च आनतंश्च सहकारशाखिनः शिखाञ्जतप-
 ल्लवं त्रपाभरणं या स्नानि स्नानता ताः सव तामिव अवाक्षुरधार्पुः बहो
 लङ्घि सचिच नवद्वजत्वादिना उद्धिः होदः पदो कः सितिक्रमे दस्यो-
 रिति पत्यं मिजस्तस्त्यादिना भर्भरि अङ्गागम । लोके द सीकृता
 स्त्रियो नतानना जलाहरणः टिकम कुन्ति भावः । अत्र दास्य दि-
 वेति हेतुमेवा स्नानिमवेति गुणस्वरूपोत्प्रेक्षा तयो रङ्गाङ्गभावेन सजा-
 तीयसङ्करः ॥ २० ॥

असाप्येति । असी भेमी मुञ्जजात जलाभिषेचन यस्याः सा जला-
 भिषिक्ता सता क्रमत् शःतायुना प्रभूतरेण दुकूलेन उज्वला वर्षाशरदां
 हयस्य सन्धया सन्धिस्यजेन सदातनीं सनातनीं सनाभितां तन्धत्यं
 साधु यत् तथा बबन्ध दपात् यपतु रपि जलाभिषिक्ताः, शरञ्च शिताम्बु-
 ज्वलो भवतीत्युपमा ॥ २१ ॥

असाप्येति । असी भेमी प्रभिन्नेत्येकै रस्वदुर्दिनीकृता अभिवृष्टा-
 मित्यर्थः । अथ चन्द्रद्युत्या चन्द्रतान्या सुन्दरीं दिवं नमस्तुती

विरेजिरे तच्चिकुरीत्कराः किराः क्षणं गलन्निर्मलवारिविप्रधाम्
 तमःसुहृच्चामरनिर्जयार्जिताःसितावमन्तःखलुकीर्त्तिमौक्तिकाः२३
 स्वदीयसा स्नानजलस्य वाससा प्रमाज्जनेनाधिकमुज्ज्वलीकृता ।
 अदभ्रमभ्राजत साऽध्रमशाणनात् प्रकाशरोचिः प्रतिमेव हेमजा२४
 तदा तदङ्गस्य विभर्त्ति विभ्रमं विलेपनामोदमुचः स्फुरद्गुचः ।
 दरस्फुटत्काञ्चनकेतकीदलात् सुवर्षमभ्यस्यति सौरभं यदि ॥२५॥

निनिन्द तदुपमाभूदित्यर्थः । कदथयती निन्दयतीति सादृश्यवाच-
 केषु टण्डो उपमालङ्कारः धनेन सान्देन मेधेन च शिरोरुहौघेण
 केषप येनोपलक्षितेति वर्षासःस्योक्तिः कचिदेक देशे शितांशुना चन्द्रेण
 च दुक्नुजेनोज्वजेनेति शरत्सास्योक्तिः ॥ २२ ॥

विरेजिर इति । क्षणं क्षणमात्रं गलन्त्योनिर्मलाश्च या वारिविप्र-
 धो स्तोयविन्दवस्त्रासां कृद्योगात्कर्मणि घञी । किरन्तीति किराः विलेप-
 का इयु पधस्तामीकिर क इति क । तस्या भैस्याधिकुरीत्करा केशनिकरा
 तमःसुहृद स्तमोनिभस्य चामरस्य लीलाचामरस्य निर्जयेनार्जिता
 सम्यग्दितः सिता मुक्ता एव मौक्तिकाः स्वभाषितपुष्पाः श्वेतिकात्पर्वस्य
 विकल्प टिकारः । कीर्त्तिरेव मौक्तिका वमन्तः उद्भूतान् इवेत्यग्रेणा
 व्यञ्जकाः प्रयोगाद्भ्याः । विरेजिरे खलु कणाःनाञ्च सप्रानामित्येत्याभ्या
 सलोपौ ॥ २३ ॥

स्वदीयमिति । स्वदीयसा सृदतरेण वामसा स्नानजलस्याङ्ग
 मङ्गलन प्रमाज्जनेन अपाकरणेन अधिकमुज्ज्वलीकृता विमलीकृता सा
 भैसी अद्रुमशाणनात् उज्ज्वलीकृतोपनेन शाणनात् उतधर्षणात् प्रकाशमुज्ज्वलं
 रोचिर्दीप्तिर्यस्याः सा हेमजा हेमः प्रतिमेव उदभं बहुलमभ्राजत
 अराजत ॥ २४ ॥

तदेति । सुवर्षं कर्त्तुं दरस्फुटतः ईषद्विक्रमतः ईषदर्थेदरेऽव्यय
 मित्यमर । काञ्चन केतकीदलात् काञ्चनकेतकीदलात् आख्यातो
 पयोग इत्यपादानत्वात्पुष्पम् । सौरभं ममोदमभ्यस्यति यदि अर्धेति

अवापितायाः शुचि वेदिकान्तरं कलामु तस्याः नकलामु परिण्डताः
 क्षणेन सख्यश्चिरगिच्छणस्फुटं प्रति प्रतीकं प्रतिकर्म निर्मसुः ॥ २६ ॥
 विनापि भूषामवधिः श्रियामियं व्यभूषि विज्ञाभिर्दर्शि चाधिका
 न भूषयैषाऽतिचकास्ति किन्तु सा ऽनेति कस्यान् विचारचातुरी २७

चेत् तथा तद्धि विलेपनेनःङ्गरागेण य चामोटी मनोज्ञगन्ध स्तं सुञ्चति
 किरतीति तन्मूचः स्फुरद्गुचः स्फुरत्कान्तेः तदङ्गस्य विभ्रममिव विभ्रमं
 शोभां विभर्ति विभ्रमः संशये भ्रान्तौ शोभायामिति वैजयन्ती । तथा च
 तदङ्गस्य सौरभगुणेन तद्द्रष्टव्यं सुवर्णाधिक्यकथनाद्दृष्टिरेकस्ताव-
 दंशः । यदृश्येन सुवर्णस्य सौरभसम्बन्धेऽपि सम्भायनया तत्सम्बन्धे
 रतिशयोक्तिभेद विभ्रममिव विभ्रममिति सादृश्यात्तेषां तदसम्बन्ध-
 सम्बन्धरूपो निदर्शनाभेदः तदङ्गोपमानसुवर्णस्योपमेयत्वकल्पनात्
 प्रतीपालङ्कारः तेनचङ्गिनाङ्गत्वेन तेषां सङ्कर इति विवेकः ॥ २५ ॥

अवापिताया इति । नकलामु कलामु शिल्पविद्यासु परिण्डताः
 केशलाः कलाः शिल्पे कालभेदे इत्यमरः । सख्यः शुचि शुद्धं वेदिकान्तरं
 स्रजवन्देरत्यां वेदिसमापितायाः तस्याः तमयन्त्याश्चिरगिच्छणेन चिरा-
 भ्यासनस्फुटं सुशिरं प्रति प्रतीकं प्रत्ययवयम् अङ्गं प्रतीकोऽवयव इत्य-
 मरः । प्रतिकर्म प्रसाधनं क्षणेन निर्मसुः स्फुरित्यर्थः ॥ २६ ॥

विनेति । भूषां विना अलङ्कारमन्तर्यापि श्रियां शोभानामवधिः
 सीमा इयं भैमी विज्ञाभिः प्रयोगे निपुण्याभिस्त विज्ञनिष्णातशिक्षित
 इत्यमरः । व्यभूषि विभूषिता तदा अधिका पूर्वावस्थातेऽप्युत्कृष्टा अदृशि
 दृष्टा च तथा अमानित्यर्थः । यस्तुतस्तु एषा भैमी भूषया नातिच-
 कास्ति किन्तु सा भूषयामया भैस्यातिचकासीति विचारचातुरी
 विमग्नकौगलं ज्ञस्यास्तु न कस्यापीत्यर्थः । लोकदृष्ट्या भूषणे भूष्यत्व-
 भ्रमादलङ्कारः भूषण भूषण्विति तु न काचिदिति भावः ॥ २७ ॥

विधाय बन्धूकपयोजपूजनं कृतां विधोर्गन्धफलीबलिश्रियम् ।
 निनिन्द लब्धाधरलोचनार्चनं मनःशिलाचित्तकमेत्य तन्मुखमरु-
 महीमघोनां मदगन्धतातमीतमःपटारम्भणतन्तुसन्ततिः ।
 अबन्धि तन्मूर्ध्वजपाशमञ्जरी कयापि धूपयज्ञधूमकीमला ॥२६॥
 पुनः पुनः काचन कुर्वती कवच्छटाधिया धूपजधूमसंयमम् ।
 सखीस्मितैस्तर्किततन्निजभ्रमा बधन्ध तन्मूर्ध्वजचामरं चिरात् ३०

विधायैवि । लब्धमधरेण लोचनाभ्यां चार्चनं येन तदधरलोचनार्चितं
 मित्यर्थः । तन्मुखं कर्तुं मनःशिलया धातुयिज्ञेयेण चित्तकं तिलकमेत्य तम लपत्र
 तिलक चित्तकारिण विशेषकमित्यमरः । विधोश्चन्द्रस्य बन्धुकेन बन्धुजीवक-
 कुसुमेन पयोजाभ्याश्च यन्पूजनं तद्विधय कृतां गन्धफलां चम्पक कलि-
 कायां बलेः पूजनस्य श्रियं शोभां निनिन्द कथं चम्पेयश्चम्पको हेम-
 पुष्पकः एतस्य कलिका गन्धफलीत्यमरः । अधरादाञ्जितं तन्मुखं बन्धु-
 कादाञ्जितं चन्द्रयिस्वमिव वभावित्यर्थः ॥ २६ ॥

महीति । महामघोनां भृदेवेन्द्राणां या मदनगन्धता सैव तमी र-
 जनी रजनीयाभिनीतमैत्यमरः । तस्या काम एव पटः तस्यारम्भणं तन्तु
 सन्ततिः तत्तदर्थं तन्तुद्वयवृत्त्येतेष्वुक्तेना । धूपयज्ञेण यज्ञेण यो धूमः
 तेन कीमला रस्या तन्मूर्ध्वजपाशमञ्जरी तत्केशपाशमञ्जरी कयापि रुष्या-
 अबन्धि वद्धा ॥ २६ ॥

पुनः पुनरिति । काचन कवच्छटाधिया केशपाशभ्रान्या धूपज-
 धूमस्य सुयम बध्धन पुनः पुनः कुर्वतीति भ्रान्तिमदलङ्कारः । सखीनां
 स्मितैस्तर्किते ऊहिते स पयोङ्को निजभ्रमो दद्या स सर्गी चिरात्तस्या
 मूर्धजाश्रमरमिष तद्वध्ध ॥ २७ ॥

बन्धेति । या कलिन्दवन्या कलिन्दो वनस्य बलभद्रस्य हलेन
 कृतेव अद्यापि कर्षणविशिष्टेव धनेर्निरन्तरैर्भङ्गैस्तद्गैस्तद्गैर्भङ्गुरा च्छराला
 भाति तां कालिन्दीं तस्याः कण्डिला वक्रा कवच्छटाकेशप य तदा तत्काले

वनस्य कृष्टेव हलेन भाति या कलिन्दकन्या घनभङ्गभङ्गरा ।

तदार्षितैस्तां करुणस्य कुट्मलेर्जहास तस्याः कुटिला कचच्छटा ३१

एतैतया हाटकपर्णिकालिके बभूव केशाम्बुदविद्युदेव सा ।

सुखेन्दुसम्बन्धवगात् सुधाजुषः स्थिरत्वमृहे नियतं तदायुषः ॥३२॥

ललाटिकासीमनि चूर्णकुन्तला बभूस्तमां भीमनरेन्द्रजन्मनः ।

मनःशिलाचित्रक्रीपसभवा भ्रमीभृतः कज्जलधूमवक्त्रयः ॥३३॥

अपाङ्गमालिङ्ग तदीयसुसुक्कैरदीपि रेखा जनिताञ्जनेन या ।

अपाति सूत्रं तदिव द्वितीयया वयःश्रिया वर्द्धयितुं विलोचने ३४

अर्षितैस्तैः करुणस्य हाटकविशेषस्य करुणस्तु रसीहृत्त इति विश्वः ।

कुन्तलैः जहास जहासेवेत्यर्थः व्यञ्जका प्रयोगाद्भय्योत्रे जा ॥ ३१ ॥

एतैत । एतया भैस्या अलिके ललाटे एता ललाटमलिक गोधि-
रित्यमरः । सा हाटकपर्णिका सुवर्णपर्णः केश एवाम्बुदस्तस्य विद्युदेव
यभूव विद्युन्नेत्कथं स्थिरत्व तत्र च । सुखेन्दुसम्बन्धवगात् सुधाजुषोऽमृत-
पायिन तस्या विद्यतः समश्चिनः अयुषः स्थिरत्वं चिराय स्यापित्त
नियतम् ऊहे उत्रोत्ते उपसर्गादस्तुल्यं वी वचनमित्यात्मनेपदम् ॥३२॥

ललाटिकेति । भीमनरेन्द्राज्जन्म तस्या सस्या भैस्या अवर्ष्यो
बह्वर्षादिर्व्यधिकरणो जन्मादत्तरपद इति वामनः । ललाटसालङ्कारो
ललाटिका कर्णललाटात्कर्णोद्धार इति कन् प्रत्ययः । तस्याः सीमनि-
प्रत्ते चूर्णकुन्तलाः व्यलका मनःशलाया हाटकविशेषस्य चित्रकं तिलकं
सएव दीप सतः सभवाः जाताः भ्रमी भ्रमं विश्वतीति भ्रमीभृतो भ्र-
मन्यः कज्जलस्य धूमस्तस्य्यादकधूमस्तस्य वक्त्रयो लता इवेत्युत्रे जा
बभूस्तमा मतिशयेन बभूः तिङ्घाटासुप्रत्यय ॥ ३३ ॥

अपाङ्गमिति । अपङ्गनेन जनिता या लेखा तदीयं दमयन्तीय अपा-
ङ्गमालिङ्ग स्पृहा अदीपि आयातत्वाच्चेत्तद्द्विः प्रसारिता सतो रराज ।

अनङ्गलीलाभिरपाङ्गधाविनः कनीनि कानीलमणेः पुनः पुनः ।
 तमिस्रवंशप्रभवेन रश्मिना स्वपङ्कतिः सा किमरञ्जिनाञ्जनैः ॥३५॥
 असेविषातां सुषुमां विदर्भजादृशाववाप्याञ्जनरेखयान्वयम् ।
 भुजह्वयज्याकिणपङ्कतिस्फुरीः स्मरेण वाणीकृतयोः पयोजयोः ३६
 तदक्षितक्वाकतुलागसा नखं निखाय कृणस्य रुगस्य चक्षुषी ।
 विधिष्यदुद्वृत्तमिषेप तत्तयोरदूरवर्त्तिक्षतता स्म शंसति ॥ ३७ ॥

तत्र सुनेविल्यर्थे विधेयस्त्रापेक्षया नरं सकृन्निर्देशः । द्वितीयया वयं श्रिया
 यौवनसम्पदा मिलीचने वर्धयितुं दर्शयितुं स्तम्भपातीव पातितमि-
 न्युपेक्षः । प्रतेर्गन्तव्यमर्थेण ३५ । एतावन्के जेवमिति नियित्य पातितं
 सीमास्त्रयमिव सञ्जनरेखा विरराडेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अनङ्गेति । अनङ्गलीलाभि स्मरविलासैर्हेतुभिः पुनः पुन अपाङ्ग-
 धाविनो नेत्रालागामिनः कनीनिका तारका सैव नीलमणि इन्द्र-
 नलोपलः तस्य स्मरश्च तमिस्रवंशप्रभवेन तद्वृत्ततमः क्लमसम्भवेना
 क्षिप्तेल्लयः । रश्मिना सा रेखाकृपा स्वपङ्कतिः रश्मिसंग एवारञ्जि-
 रञ्जितम् किम् । अङ्गनैः कञ्जनैः नारञ्जति सापङ्कवोक्तका ॥ ३५ ॥

असेविषातामिति विदर्भजादृशी वंदर्भीनेत्रे अञ्जनरेखया
 सहान्वयं सस्वस्थ मवाप्य भुजह्वरे ये ज्याविणपङ्कतं कदाधातरेखे तत् स्पृ-
 शोस्तदृक्तयोः एतेन स्मरस्य मध्यमार्चित्य गम्यते । स्मरेण वाणीकृतयोः
 पयोजयोः मरोजयोः सुषुमासिच सुषुमा तां परमशोभा मसेविषातां
 प्राप्रता मिलितमङ्गवस्तुमस्वस्थे निदर्शनाभेद सञ्जनरेखे तदृक्षी ज्य-
 धानरेखाप्युगौ स्मरसङ्गशाणसरोजे इव रेजुतिल्लय ॥ ३६ ॥

तदिति तस्याः अक्षिभ्यां सह तत्काले प्रसाधनकाले तला साऽथ
 तेनैवागमः अपर धेन ह्येतना विधिष्येवा उणस्य रुगस्य सारङ्गस्य
 चक्षुषीः ख निखाय निययोरुद्वृत्तं नदिनां त्पदितिम् इदेष एष्वदिति
 दन् तदरेणण कर्म तयोर्भगवत्तयोः रदूरवर्त्तिक्षतता नियतवर्त्तिक्षतत्वं कर्तव्यं

विलोचनाभ्यामतिमात्रपीडितेऽवतंसनीलास्फुरद्द्वयौ खलु ।
 तयोः प्रतिद्वन्द्विध्याऽधिरोपयाम्भूवतुर्भीमसुताश्रुती ततः ॥ ३८ ॥
 धृतं वर्तंसोत्पलयुग्ममितया व्यराजदस्यां पतिते दृशाविव ।
 मनोभवाभ्यङ्गमितस्य पश्यतः स्थिते लगित्वा रमिकस्य कस्यचित् ।
 विदर्भनुभ्रुवश्रवणावतंसिकामणीमहः विंशुककार्मुकोदरे ।
 उदीनेनात्पलवाणसम्भृतिर्नलं परं लक्ष्यमेवैक्षत स्मरः ॥ ४० ॥

शंसतिष्ठा शशंस स्तस्य स्वाभाविकेक्षणो पूर्वोक्तापरः प्रयुक्त विधिनस्ये-
 त्याटनलतत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ३७ ॥

विलोचनाभ्यामिति । तत्र भीमसुताश्रुती कैर्मथोक्ते विलोचना-
 भ्यामतिमात्रं पीडिते सत्यौ अवतंसनीलास्फुरद्द्वयौऽवतंसनीलोत्पल-
 युगलं तयोर्विलोचनयोः प्रतिद्वन्द्विध्या प्रतिपक्षबुद्ध्या अधिरोपयाम्भूव-
 तः आरोपयामासतुः खल्वित्युत्प्रेक्षा विलिना पीडितस्तुल्यं प्रतिपक्ष
 मलर्धन इति भावः ॥ ३८ ॥

धृतमिति । एतया भैरव्या धृतमवतंसोत्पलयुग्मसस्यां भैरव्यां पतिते
 सत्यौ तत्रैव लगित्वा व्यामज्य स्थिते पश्यतः सुतो मनोभवा कामेन आभ्य-
 ङ्गमितस्य तदेकासक्तिलतस्य कस्यचिद्रमिवस्य रसवती रागिण इत्यर्थः ।
 अत इद्विति ईदृशार्थवति टक्प्रत्ययः । दृशाविव व्यराजित् विरराजेत्युत्-
 पेक्षा ॥ ३९ ॥

विदर्भेति । विदर्भनुभ्रुवो वैटर्भ्याः श्रवणावतंसिका कर्णावतंसि-
 भृतया मणी लटिकारादीकारः । तस्य महः प्रभैव कियुककार्मुकं
 पलाशकृमुमचापं तस्योदरे मध्ये उदीता उत्पन्ना नेत्रस्यैवत्पलवाणस्य
 सम्भृतिः सम्भरणं यस्य स सन् स्मरौ नलं परं नलमेव लक्ष्यमेवैक्षत सर्वथा
 नलस्यायमीदृक स्मरवाणो भविष्यति इति ॥ ४० ॥

मनाचरत्तथ्यसृष्ट्याविचरणां तदाननं कर्षलतायुगेन किम् ।
 बन्ध जिवा मणि कुण्डले विधु द्विचन्द्रबुद्ध्या कथितावसूयकौ ४१
 प्रवादि भैमी परिधाय कुण्डले वयस्ययाभ्यामभितः समन्वयः ।
 वदाननेन्दोः प्रियकामजन्मनि अग्रत्ययं दीरधुरीं धुरं ध्रुवम् ४२
 नवेगितं यावकरागदीप्तये लगत्तदीयाधरमीन्नि मिकथकम् ।
 राज तत्रैव निवत्तुमुत्सुकं मधूनि निर्धूय सुधामधर्मिणि ४३ ॥

मनाचरदिति । तद नन कर्षं तथ्यसृष्ट्याविचरणा मनाचरत्
 ४१ सत्ययिमर्षं मर्कुर्वत् द्विचन्द्रबुद्ध्या द्वौ चन्द्रावभाविता भ्रान्त्या कथि-
 नावसूयकौ सूचिता वसूयकौ स्वहेपिणौ मणि कुण्डले एव विधु चन्द्रौ
 जित्वा कर्णलतयोर्युगेन प्रवक्ष्यन्मिति मिथ्याचन्द्रयोरेव वक्ष्यन् सुश्रुतने
 जितस्य शत्रोर्वक्ष्यन् सचितमिति भावः ॥ ४१ ॥

अवादीति । वयस्यया सख्या कुण्डले मणि कुण्डले परिधाया-
 लेष्य भैमी क्वादि उदिता किमिति हे भैमि ! तदाननेन्दोरेभ्यां
 मणिकुण्डलाभ्या मय मभित उभयतः समन्वयः समाश्रयः प्रियस्य नलस्य
 कामजन्मनि त्वयि रागोदये दीरधुरीन्दुदयास्यवोगमस्वस्त्रिनीन्दुग
 प्रवति फलदानभारं वहति ध्रुव मित्यत्रेण चन्द्रस्याकांतिरिक्तो-
 रवप्रहमध्यगते धौरधुराश्रये यदाह वराह मिच्छिः । द्विधाकं सुन-
 शानदाहर धुरा स्वान्येभयस्यैव हे शितांशोरिति ॥ ४२ ॥

निवेगितमिति । तदीयस्य तमयन्तो य धरस्य मीभिः प्रदेशे यावक-
 तागस्य लक्तकरागस्य दीप्तये स्फुरणाय निवेगितं न्यमानं लगत् मत् सिक्काकं
 मधूर्च्छिष्टं मधूनि दानार्थिनि निर्धूय निरस्य सुधया समानो धर्मः स्वादात्मा
 प्रत्या म सुधाधरा न समोद रूप स्थान यथा यथा वनन धम जातायेषु
 समानस्य लभाय इति वधमनस्यैव । समानस्य चन्द्रस्य मधूर्ध्रमस्य दर्कस्य-
 यत्र समानस्येति योगविभाग त्वपक्तमधर्मसंन्यानादीमद्विरिति का-

स्वरेण वीणेत्यविशेषणं पुराऽस्फुरत्तदीया खलु कण्ठकन्दली ।
 अवाप्य तन्वीरय सप्त मौक्तिकासरानराजत् परिवादिनी स्फुटम् ४४
 उपास्यमानाविव शिञ्जितुं ततो मृदुत्वमप्रौढमृणालनालया ।
 विरेजतुर्माङ्गलिकेन संयुतौ भुजौ सुदत्या वल्लभेन कम्बुनः ॥ ४५ ॥
 पदद्वयेऽस्या नवयावरञ्जना जनैस्तदानीमुदनीयतार्पिता ।
 चिरयपद्मौ परिरभ्य जाग्रती निशीव विश्लथ्य नवा रविद्युतिः ४६

शिका । धर्मादिनिष् केवनात्मनो वहुर्व ह्यिति प्रतिषेधाद्यनेभ्य इति
 डीप् । तस्यां सुधामधर्मिनि अमृतसदृश्यां तत्रैव तटायाधरसीस्रैव
 निवस्तुं स्यात्सुत्सुक रराज अन्था कथम् अत्रैव लगेदित्युक्तं वा उत्-
 ष्टस्थानलभे चिरपरिचितमपि स्वस्य नमत्सृजति नत्वौचित्यं
 गम्यते विशेषार्थिभिरिति भावः ॥ ४३ ॥

स्वरेणेति । तटाया दमयन्तीया कण्ठकन्दली कण्ठनालः
 पुरा पूर्वं स्वरेण ध्वनिना वीणेत्यविशेषणं निविशेषं यथा तथा अस्फु-
 रत् वीणेत्येवावधानार्थः । अथ वीणेतिस्फुरणानन्तरं सप्त मौक्ति-
 कासरान्मुक्तायटारेव सप्ततन्वारवाप्य परिवादिनी परिवादिन्याख्या
 वीणा सती अराजत् स्फुटमित्युक्तं चायां विपद्वा सा तु तन्वीभि
 सप्तभिः परिवादिनीत्यमरः ॥ ४४ ॥

उपास्यमानाविति । ततः कण्ठभूषणानन्तरं माङ्गलिकेन मङ्गलार्थेन
 प्रयोगजनमिति ठक् । कम्बुनः शङ्खस्य वल्लभेन रुद्युतौ शङ्खः स्यात्कम्बुर-
 स्त्रिय मित्यमरः । सुदत्याः सस्या भुजौ अप्रौढमृणालनालया बालविस-
 कान्दिण्डेन मृदुत्वं मर्दव शिञ्जित मभ्यसितुं सुपास्यमानौ सेव्यमाना
 विव विरेजतु रित्युक्तं वा ॥ ४५ ॥

पदेति । तदानीं प्रसाधनकाले अस्या भैस्यः पदद्वये अर्पिता
 नवयापस्य नव लङ्गस्य रञ्जना य वोऽलक्तो द्रुमामय इत्यमरः । निशी रात्वौ
 विश्लथ्य विश्यञ्च चिरं य प्रभाते पद्मौ पद्मे वा पुंसि पद्मं नलिन मित्य-

कृतापराधः सुतनोरनन्तरं विचिन्त्य कान्तेन समं समागमम् ।
 स्फुटं सिधेवे कुसुमेदुपावकः सरागचिह्नश्चरणौ न यावकः ४७ ॥
 स्वयं तदङ्गेषु गण्डि चारुतां परस्परैर्गौव विभूषितेषु च ।
 किमूचिरेऽलङ्कारानि तानि तत् दृष्ट्वैव तेषां करुणं बभूव यत् ४८
 कानाधिकासुत्तरमुत्तरं त्रिंशं पुषोष यां भूषणचुम्बनैरियम् ।
 पुरः पुरस्तस्यपि रामणीयके तथा ववाधेऽवधिबुद्धिधारिणिः ४९

मरः । परिरभ्य प्राथ जायती प्रकाशमाना नवा प्रत्यया रवित्यतिरिव
 वाताकेपधेव स्थितेति जनैरुदनायत उन्नताः उत्तरेऽपि त्वर्थ ॥ ४६ ॥

कृतेति । सुतनोर्भेभ्याः कृतापराधः पूर्वं विरहकाले सापराधः
 कुसुमेदुपावकः कानाग्निः अतन्तरं कान्तेन समं नानेन सह समागमं
 विचिन्त्य सरागचिह्नो रक्तचिह्नमहितः सन् स्वयन्तथा कृष एष राग
 इति भावः । चरौ सिधेवे स्फुटं याव एष य वकोऽनक्तस्तु नेति सा-
 पङ्क्तवोत्रे चा यावादिभ्य कच्चित्तिव्यर्थे कन्प्रत्ययः ॥ ४७ ॥

स्वयमिति । स्वयं स्वभावत एव चारुताङ्गेषु परस्परैर्ग इतरे-
 तरेऽपि विभूषितेषु च परस्परमेतन्नान् प्रत्यययव कस्यचित्कर्मन य-
 विशेषस्य च स्फुरणादिति भावः । तदङ्गेषु भेभ्योऽङ्गेषु तेषां प्रोक्त-
 छेमपट्टादीनां करणमर्पणं दृष्ट्वैव बभूविति यतहास्तस्यात्यलङ्कारानि
 कर्तृषि कचिरे किम् उक्तं सम्भावित्वेऽप्युपेक्षा ॥ ४८ ॥

क्रमेति । इयं दमयन्ती भूषणचुम्बनैराभरणमस्त्यैः कत्तरमुत्तर
 सुपर्यपरि उपर्युदाह्य श्रेष्ठेषुत्तरः स्मृतिस्तमरः । क्रमेण धिकां यां
 श्रिय शोभां पुषोष तथा श्रिया रामणीयके कर्मनः यत्ने मनोस्तादिसा
 द्यप्रत्ययः । पुरोऽपि तस्युपि स्थिते मति अवधिबुद्धिधारिणिरियत्तः धी-
 परस्परं ववाधे वधिना इयत्तारहिता सा शोभनस्पर्तिरिति भावः ।
 धोरणियदः पङ्क्तेर्देर्णय इति सम्प्रदायः ॥ ४९ ॥

मणीमनाभौ सुकुरस्य मण्डले वभौ निजास्यप्रतिविम्बदर्शिनी ।
विधोरदूरं स्वमुखं विधाय सा निरूपयन्तीव विशेषमेतयोः ५०
जितस्तदास्येन कलानिधिर्दधे द्विचन्द्रधीमात्तिकमायकायताम् ।
तथापि जिग्ये युगपत् सखीयुगप्रदर्शितादर्शबह्वभविष्णाना ५१
किमानियुग्मार्षितदर्पणाद्रे तदास्यमकं बह्व चान्यदस्वजम् ।
हिमेषु निर्वाप्य निशामसाधिभिस्तदास्यमालोक्यमितं व्यलोक्यत ५२

मणीति । मणीमनाभौ रत्नप्रख्ये सुकुरस्य मण्डले दर्पणतले
निजास्यप्रतिविम्बदर्शिनी सा भैमी मुखं विधेश्चन्द्रमादूरं समीपगत
विधाय एतयोः स्वमुखचन्द्रयोः शेषं तागतस्य निरूपयन्ती परीक्षमाणेव
वभौ परीक्षका ह्यभयमेकत्वावम्यथ्य परीक्षन् इति भावः ॥ ५० ॥

जित इति । वलानिधिश्चन्द्र शिल्पे कला विधेरश इत्य-
भिधानात् । तदास्येन भैमीमुखेन जितः सन् द्वौ चन्द्राविति धीरेव
कर्मप्रता साक्षी प्रमाणं यस्याः सा त्सात्तिका साया कारणभूता यस्य स
सुमाय कायो यस्या स्तस्या भावस्ततः तां दधे दधारति एकाकिना तन्-
स्यस्य दर्शयत्यादेः ऽपि चन्द्रो सायया हा वभूदित्यर्थः । तन् मुखन्तु स्य-
मपि कपटदेव त्वित्वमापद्य पुनस्तस्मिन्नागोत्याह तथापि हिमतेः ऽपि युग-
पत्सखीयुगेन प्रदर्शिताभ्यामदर्शाभ्यां दर्पणाभ्या तद्गतप्रतिविम्बद्वय
वशेनेत्यर्थः । दर्पणे सुकरादर्शा विलसन् । बह्वभविष्णुना ताच्छील्येन बह्व
भविष्वा प्रतिविम्बद्वयेनात्मना च त्वित्वमापन्नेन तन्मुखेनेत्यर्थः । भवत्येति
इषान्प्रत्ययः जिग्ये जितः त्विभिर्द्वौ सुजयाविति भावः ॥ ५१ ॥

किमिति । आली टग्नेन सखी द्वयेन अर्षिते दर्पणाद्रे तदास्य
भैमीमुखम् एकमनेकार्कप्रतिविम्बतर्कवटनेकाविद्याप्रतिविम्बतब्रह्मव-
ञ्चेति भावः । बह्व भैकसु अत्यत् तन्मुखमदृशं चास्यजपद्गानिशासु
समर्पिभिस्तन्मुखानैः सुकलभायलक्षणै रूपललितं सत् हिमेषु निर्वाप्य
मृत्वा मृत्वा च तदास्यस्य भैमीमुखस्य आलोकेन दर्शनेन सह वर्तत इति

पलाशदामेति मिलच्छिलीमुखैर्वृता विभूषामणिरश्मिमण्डलैः ।
 अलक्षि लक्षैर्धनुषामसौ तदा रतीशमर्षस्वतयाभिरजिता ॥५३॥
 विशेषतीर्थैरेव जङ्गनन्दना गुणैरिवाजानिकरागभूमिका ।
 जगाम भायैरिव नीतिरुज्ज्वलैर्विभूषणैस्तत्सुषमा महार्घताम्

सालोक्यं तस्य भावः सालोक्यम लोकेनीयत्वं रस्यत्वमिति यावत् तदानन-
 सालोक्यं तदानन समानालोकत्वञ्च इतम्भ्रं प्रं सत् इण्यः कर्तरि क्तः व्यलो-
 क्यत किम् ? इष्टं किमित्यत्रेण । निवाणकाले यां देवतां ध्यायन्ति तत्-
 सालोक्यं लभन्त इत्यागमः । निशि हिमोपघातान् कुलीभावाञ्च तस्यास्य-
 कथैव नास्ति टिवा तदभाव तदा समानालोकैर्वा कथञ्चित्त्वाम्यं लभते
 पद्ममिति तात्पर्यम् ॥ ५२ ॥

पलाशेति । पलाशदाम किंशुकमालेति मिलनः शिलीमुखा अ-
 लयो वाणः यः येषु तैरिति भ्रान्तिमटलङ्कारः । विभूषामणिरश्मिमण्डलै-
 राभरणरञ्जकान्तिपटलैर्वृता अमौ भूमौ तदा रतीशस्य कामस्य
 सर्वस्वतया सर्वधनमेव धनुषां लक्षं शतसहस्रैरभिलक्षिता अलक्ष-
 त्पर्यैः । व्यञ्जका प्रयोगः इत्यत्रेण राजधनं शस्त्रिभिरभिरप्यत इति
 भावः ॥ ५३ ॥

विशेषेति । विशेषतः तीर्थसुखा मरुत्प्रसूयैः जङ्गनन्दना जाङ्गवीव-
 नन्द्यादित्वङ्गाप्रत्यये ङाप् । गुणैर्विद्याविनयादिभिः अजनदुत्पन्नाऽजा-
 निक सहजः शेषिकपत्न्येत्ययः । तस्य रागस्य प्रेम्णो भूमिरेव भूमिका
 आस्पदं पलाशदिभिरिव भाग्यैर्देवान्कृत्यैः नीतिरिय एज्ज्वलैर्विभूषणैः
 तस्याः सुषमा परमा शोभा कान्तिमहार्घता महामुल्यता मन्वन्तोत्क-
 र्णतां जगाम जाङ्गव्या इव पवनत्वमुत्कर्षः पलाशैः परमप्रेमः स्पदत्व-
 र्चने । फलप्राप्तिः सुषमायास्तु लोकोत्तरवचकारकारित्वमिति
 विवेकः ॥ ५४ ॥

नलात् स्ववैश्वस्यमनाप्तमानता नृपस्त्रिया भीममहोत्सवागताः ।
 तदङ्घ्रिलाक्षामदधन्त मङ्गलं शिरःसु सिन्दूरमिव प्रियायुषे ५५
 अमोघभावेन सनाभिताङ्गताः प्रान्त्रगीर्वाणवराक्षरस्वजाम् ।
 ततः प्रणम्याधिजगाम सा ह्यिया गुरुगुरुब्रह्मपतिव्रताश्रियः ॥५६
 तथैव तत्कालमथानुजीविभिः प्रसाधनारुञ्जनशिल्पपारगैः ।
 निजस्य पाणिग्रहणक्षणोचिता कृता नलस्यापि विभोर्विभूषणा ५७

नलादिति । नलः स्वकाशात् स्वस्य वैश्वस्यं वैधव्यं विश्वस्ता विधवे
 समे इत्यमरः । अतः प्रमप्राप्तमानताः अन्यथा नलः स्वभर्तृन् वैराय-
 माणान् हनिष्यतीति भयात् भैमीं प्रणता भीमस्य महोत्सवे भैमीविवाह
 इति आगता नृपस्त्रियः राजस्तद्राजकान्ताः प्रियायुषे न केवलं प्रणमन्त
 मङ्गलाचरणादपि स्वभर्तृजीवनाय मङ्गलं सिन्दूरमिव तस्या भैम्या
 अङ्घ्र्याः लाक्षां प्रणामात्सक्त मलक्तक शिरःस्वदधन्त अधारयन् दधधा-
 रण इति धातोः लङि तज् । स्त्रियां सिन्दूरधारणं पतिमन्या
 इत्यागमः ॥ ५५ ॥

° अमोघेति । ततः प्रसाधनान्तरं ह्यिया गुरुः देवतातिभारा
 सा भैमी प्रणम्य गुर्यादीनिभियाद्य अमोघभावेन अवैफल्यगुणेन प्रस-
 न्नानाङ्गीर्वाणाना भिन्द्रादिदेवतानां वराक्षरस्त्रजां वरदानवः ग्गु-
 म्पानां सनाभितां सादृश्य गतास्तद्दमोघाः गुरुणां पित्रादीनां ब्रह्मणां
 ब्राह्मणानां पतिव्रतानां स श्रिय आशीर्वादानभिजगाम लेभे ॥ ५६ ॥

तथैवेति । अथास्मिन्नवसरे स एव कालो यस्मिन् कर्मणि तद्विल्ल-
 खितमित्यर्थः । तथैव तथा भैम्यास्तथैव प्रसाधनासञ्जन प्रसाधनाकरणं
 तदेव शिल्प विद्यावियेषः तस्य पारगैः पारदर्शिभिः अन्त्यान्तेत्यादिना
 उपत्ययः । अनुजीविभिः सेवकैः निजास्यात्कीयस्य विभोः स्वामिनो नल-
 स्यापि पाणिग्रहणक्षणोचिता विवाहकलोचिता विभूषणा प्रसाधना
 कृता ॥ ५७ ॥

नृपस्य तत्राधिकृताः पुनः पुनः
 विचार्य तान् बन्धमवापयन् कचान् ।
 कलापलीलोपनिधिर्गुरुत्तजः
 स यैरपालापि कलापिसंसदः ॥ ५८ ॥
 पतत्रिणां द्राघिमशालिना धनु-
 गुणेन संयोगजुषां मनोभुवः ।
 कचेन तस्यार्जितमार्जनश्रिया
 समेत्य सीभाग्यमलम्भि कुट्मलैः ॥ ५९ ॥

नृपस्येति । तत्र प्रसाधने अधिकृताः नियुक्ताः तान् वक्ष्यमाणान्
 नृपस्य नलस्य कचान् केशान् विचार्य अपराधं मनुचिन्त्य पुनः पुनः
 बन्धमवापयन् प्रापितवन् अपापिणी चङ् द्वितीयस्यैकाचोद्दिभावा-
 यत्तदोर्नित्यसम्बन्धादर्थः कर्तव्यरुतः पञ्जास्यजर्तति त्यज. त्यजन्या
 स्तस्याः कलापिसंसदो मयूरमङ्गलस्य कलापस्य बह्वभारस्य लीला यिनः सः
 स एवोपनिधिन्यास बह्वभोचनकालकृतो निजेषु इत्यर्थः । पुमानुपनिधि-
 न्यास इत्यमरः । अपालापि अपलपितः पुन बर्होदयेऽपि न प्रत्यर्पित
 इत्यर्थः । अतो बन्धनमुचितमिति भावः ॥ ५८ ॥

पतत्रिणांमिति । कुङ्कुमैर्धविक्रमितकुमुभं कर्त्तुमि द्राघिमशालि-
 निना दृष्टशोभिना प्रियस्मिरेत्यादिना द्राघिमशालस्य द्राघ्यादेशः । अर्जित
 मार्जनश्रिया सस्य द्रितभट्टादिमस्करसम्पदा तस्य कचेन केशयागेन
 समेत्य मिलित्वा द्राघिमशालिना अर्जितमार्जनश्रिया सस्यादितोत्तेजन-
 सम्पदा धनुर्गुणेनालिमानारूपेण संयोगजुषां सम्बन्धभाजां मनो-
 भुवः कुसुमेधः पतत्रिणां वाणनाभोः । अयमिह भोः । अथ सौन्दर्य
 मलम्भि लब्धमिति निदर्शनभेदः ॥ ५९ ॥

अर्घ्यरत्नौघमयेन मण्डितो
 रराज राजा मुकुटेन मूर्धनि ।
 वनीयकानां स हि कल्पभूरुह-
 स्ततो विमुञ्चन्निव मञ्जुमञ्जरीम् ॥ ६० ॥
 नलस्य भाले मणिवीरपट्टिका-
 निभेन लग्नः परिधिर्विधावर्ध्नी ।
 तदा शशङ्काधिकरूपतां गते
 तदानने मातुमशक्तिमुद्वहन् ॥ ६१ ॥
 वभव भैस्याः खल मानसौकसम्
 जिघांसतो धैर्यभरं मनोभवः

अर्घ्येति । हि यस्मात् राजा नलः वनीयकानामर्थिनां कल्पभू-
 रुहः कल्पवृक्षः वनीयको याचनको मार्गस्यो याचकार्थिनो विद्यमरः ।
 ततोऽर्थिकल्पवृक्षत्वादनर्घ्यरत्नौघमयेन अमृत्यमणिनिचयप्रचुरेण मुकु-
 टेन मूर्धनि मण्डितोऽलङ्कृतः सन्मञ्जुं फलदां मञ्जरीं सकलिकां बाल-
 शाखां मुञ्चन्निव त्वजन्निव रराज त्वत्प्रेजा ॥ ६० ॥

नलस्येति । विधोः परिधिः परिवेषी नलस्य भाले ललाटे
 मणिवीरपट्टिकानिभेन स शशमयीरोचितपट्टिमिषेण लग्नः सन् ततः
 शशङ्कादधिकं रूप स्वरूपं सौन्दर्यं वा यस्य तस्य भावस्तत्ताङ्गते तदानने
 नलमुखे मातुमभिव्याप्तमशक्तिं मुद्वहन् यमौ यः परिवेषयन् परिवेष्टु
 शोभते इति स्तोत्रैकदेवशर्तीत्याधाराधेययो रानुरुष्पादधिकालङ्कारः ।
 आधाराधेययोरानुरुष्पाधावाधिको मत इति लक्षणात् ॥ ६१ ॥

वभवेति । भैस्या मानसं स्वान्तं सरोविशेषस्य मानसं स्वान्तमिति
 विश्वः । तदोकः स्थान यस्य तन्मनोनिष्ठं हसं चक्राङ्गा मानसौकस
 इत्यमरः । धैर्यभरं धैर्यातिशयं धैर्यधनं जिघांसतो हन्त मिच्छतः

अवाप मुक्तावलिरास्यचन्द्रमः-

स्ववत्सुधातुन्दिलविन्दुदन्ताम् ॥ ६६ ॥

यदुहता श्रीर्बलवान् बन्तं द्विषन्

बभूव यस्याञ्जिषु वारणेन सः ।

अपूपुरत्तान् कमललार्थिनीं वनान्

समुद्रभावं स बभार तद्भुजः ॥ ६७ ॥

वविरास्यचन्द्रमसो मुक्तावन्तः अवन्या सुधायास्तुन्दिलानां म्दलानां
विन्दुना दन्ता समूहस्य मवाप तद्भाषित्यने ॥ ६६ ॥

यदिति । श्रीं सम्पत्तिः पद्मा च यदुहता यस्यास्तुद्रुःहजःश्री-
दुहता यद्वा यदिति भिक्षं पटम् अन्वयं पशुस्येथे योष्यम् । योभा सम्पत्ति
पद्मे च लक्ष्मीं श्रीं विव कथ्यत इति विद्वाः बन्तं मस्य द्विषन् विदम्बन् स
बन्तः काञ्जिषु टुष्टेषु यस्य भुजस्य कर्तृसम्बन्धिनाः वारणेन शत्रुनिवा-
रणं प्रकृता बलवान् प्रबलो बभूव कथ्यत स प्रसिद्धो बल द्विषन् वला-
सुरस्य द्विदन्तु द्विषोऽस्य इति शत्रुं प्रस्ययोऽत्रादेशः तस्यापि न
सिति प्रस्य कारासुलोकेन्द्रादिना वशीप्रतिषेधात्कर्मणि वशी । यस्य
समुद्रस्य सम्बन्धिनाः वारणेनापि साधनेनाञ्जिषु बलवान् बभूव बल
संन्यं वनं प्योन्यं वनं यत्कर्मलोऽसुर इति यावत् । श्रीं राजः
वनान् निरालङ्कारान् तान् प्रसिद्धान् कर्मकारिणी कर्मणीकायान् कथ्यत
य समुद्रः तान् कर्मकारिणी जलार्थिनी वनान् मेघानपूपुरत पुरवा-
सामपिबन्तः पृच्छोतेवां वक् । कर्मणा श्रीं जनेन पशुं कथय कर्मणो कृता-
वनं स नृ बन्तं वाद्यु वनो मन्ना धने ऽव्युट इति च यावत् । स तद्भुजो
ननवाहः इदृया इह वनेत इति समुद्रो इदृयाभङ्गितः स सुनसीति
समुद्रः वातरथं वा विपश्चिन्दादिना जलधेः कारणादिकः उच्यते ।
तस्य भावः समुद्रस्य वभार सुदृताभरणं मासुलोकेति, उच्यते वाः वातराजं
अग्निदेव विषयस्य विषयलोबभवोरिति सिद्धत्वं इति ॥ ६७ ॥

कृतार्थयन्त्रार्थजनाननारतम
 वभूव तस्यामरभूरुहः करः ।
 तदीयमृले निहितं द्वितीयम्
 ध्रुवं दधे कङ्कणमालवानताम् ॥ ६८ ॥
 रराज दीर्घमण्डनमण्डलीजुषोः
 स वज्रमार्णव्यासितारुणत्विषोः ।
 सिप्रेण वपेन् दशदिङ्मुखं न्दुखौ
 यगः प्रतापाववतीजयार्जिवी ॥ ६९ ॥
 धने समस्तापघनावन्निस्विताम्
 विभूषणां सगिण्डलान् ननः ।

कृतार्थयन्त्रिति । तस्य ननस्य करेण हन्तेतानारतमथान्तमर्थिजनान्
 कृतार्थयन् भाषान् ववन् अमरभूरुहः कल्कवृक्षो वभूव तदीयेवल्प-
 वृक्षमन्वन्धिन मृले मणिवन्दे निहितं मरुक् द्वितीयवत् सद्विर्ताः
 कङ्कण वनवन्दमानस्य नतान्दधे दधार ध्रुव मित्यत्रे चाद्याम् ॥ ६८ ॥

रराजिति । स नलोदेःमण्डने मण्डलीजुषो वाहभूषणपटल-
 भाजो वज्रयां हारणा भाषक्याणा पद्मरगणाञ्च यथ सङ्घा सि-
 तारुणयोः श्वेतलोहितयोः त्विषोः कान्तयोःसप्रेण दशदिगन्तोद्मुखौ
 दशदिगन्त्व्य पिनो अवनीजयार्जिवी भविजयमस्पाटितौ यथासङ्घां
 यगप्रतपो वपेन् रराज अत्र द्विभिप्रेति चलादिशब्दे रसत्वत्य
 प्रतिरूपोऽपङ्कवालद्वारभेदः । तस्य प्रवस्त्वितयथसङ्घादयभेदेन सङ्कर
 वर्धस्त्रिवत्यत्रे चा गभ्यते सा च सापङ्कवेति सङ्करः ॥ ६९ ॥

धने इति । ननः समस्तापघनावन्निस्वितां रुदाव्यवगतां कङ्कं
 प्रतं कोऽयरोऽपधेनु इत्यमरः । विभूषणां सस्त्रिभिन घने सन्धे
 मणिमण्डले स्वरूपरेख साकारमस्थानं कृतलोक्ष्य सेवद्या विस्रः से-
 वाचणाः सुवाकुशलाः तेन विस्रुक्नुपुष्णपाविति चणपप्रत्ययः ।

स्वरूपेरेखामवलोक्य निष्कली-
 चकार सेवाचरणदर्पणार्पणम् ॥ ७० ॥
 व्यलोकिक लोकेन न केवलं चलन्-
 मुदा तदीयाभरणार्पणद्युतिः ।
 अदर्शिविष्कारितरत्नलोचनैः
 परस्परैरेव विभूषणैरपि ॥ ७१ ॥
 ततोऽनुवाणीयनिनयन्तृकं रथम्
 युधि क्षतारिचितिभज्जयद्रथः ।

तेषां दर्पणार्पणं दर्पणस्त्रिधापन निष्कलीचकार दर्पे वाक्य-
 लोचन्यायेन मणिसमूहलोचनेषु कृतत्वादिति भावः । अतएव समाध्य
 ऽलङ्कारोऽयम् । एकस्मिन् कारणवाक्यसाधनेऽन्यत्रमागतिति । काक
 तालीयनयतः स समाधिर्दृश्यत इति क्लृप्तात् ॥ ७० ॥

व्यलोकीति । तर्ह्ययानो नर्नयनाभाभरणानामर्पणेनाभोचने-
 नयाद्युतिशोभासाचलन्मुदा लोकेन जनेन केवलं न व्यलोकिकविला-
 किता किन्तु विष्कारितानि यिस्तारितानि रत्नान्येव लोचनानि
 यैस्तैर्विभूषणैरपि अचेतनैरर्पयति भावः परस्परैरेव अदर्शिविभूषण-
 चेतनलोकेनेत्यर्थः । अर्थापत्तिरलङ्कारः सा रत्नलोचनेति रूपकोत्येति
 सङ्घट्टः तेन विभूषणानि रत्नलोचनं रन्त्येत्यं पश्यन्ती वा इच्छन्ती इत्य-
 त्सेहा व्यञ्जने ॥ ७१ ॥

ततोऽन्विति । ततः प्रसूधनानन्तरं युधि क्षतारिचितिभज्जयद्रथ-
 भूषणयेन स जयन्तुथो यस्य सः जयद्रथः जयद्रथ इत्यर्थः । अन्यत्र
 अरिचितिभज्जयद्रथः जयद्रथः संशयस्य स जतो येन स तथोक्तः जयानां
 सकृद्गन्तानां यत्तया यिवाह यत्तया मुदितो हृष्टः अन्यत्र युद्धवाक्यया
 मुदितः जयन्त्येव जनितवित्तेऽत जननीययोः । क्षतित्वा नबोद्धाया
 जय्या स्त्रिधा परस्मादिति वञ्जयन्ती । किरिटान् किरिटयुक्तः अन्यत्र

नृपः पृथास्तूरिवाधिरूढवान्

स जन्ययातासुदितः किरीटवान् ॥ ७२ ॥

विदर्भनाम्नस्त्रिदिवस्य धीक्षितुम्

रसोदयाद्भ्रसरसस्तमुज्ज्वलम् ।

मृहाद्मृहादेत्य धृतप्रसाधना

व्यराजयन् राजपथानथाधिकम् ॥ ७३ ॥

अजानती कापि विलोकनीत्स्वका

समीरधूताहुमपि स्तनांशुकम्

कुचेन तस्मै चलतेऽकरोत् पुरः

पुराङ्गना मङ्गलकुम्भसम्भृतिम् ॥ ७४ ॥

किरीटवानिति प्रसिद्धः स नृपो मलः पृथास्तूरिर्जुन इव वार्ष्णेयो
वर्षेयनामा अमृत्युं लृष्येरपत्यं पुमान् वार्ष्णेयः लृष्यस्य इतश्चानिष्-
रति ठक् । स नियन्ता सारथिर्दस्य स वार्ष्णेयनियन्तकञ्जद्वयतश्चेति
कप् । रथ मधिरूढवान् अध्यरोहते स्त्रिदिवसेषु पृथगेना ॥ ७२ ॥

विदर्भेति । अथ विदर्भनाम्नो विदर्भदेश्यान्स्य त्रिदिवस्य स्व-
र्गस्य सम्भ्रान्त्योऽभ्रसरसः तत्तत्याः पौराङ्गना उज्ज्वल दीप्यमानं नमं
वीक्षितं रसोदयाद्गागातिरेकाद्भृतं प्रसाधनं याभिस्ता अलङ्कृताः सन्ती
मृहात् मृहात् वीक्षुं वां द्विर्भावः । एत्यागस्त राजपथन् राजकार्गन्
अधिकं व्यराजयन्नयोभयन् ॥ ७३ ॥

अथ वाराङ्गना तात्कालिकीः शृङ्गारचेष्टा नवभिर्वर्षयति अजान-
तीत्यादि । कापि पुराङ्गना विलोकनीत्स्वका मलदर्शनसङ्गा कृती सखी-
रेण धृतमधं यस्य अर्धापस्तमपि स्तनांशुकमजानती व्यासङ्गादपि-
कुचेन स्तनांशुकैश्च कुचकुम्भेन चलते मृहाद्भिर्गच्छते तस्मै नकाय
पुरोऽप्ये मङ्गलकुम्भसम्भृतिं मङ्गलार्थं पूर्णकुम्भसम्भरणमकरोत् प्र-
वेणोत्सवेषु नावस्त्रवेष्टितं पूर्णकलयमप्ये स्यापगेदित्वाचारः ॥ ७४ ॥

सखीं नल दर्शयमानयाङ्गतो
 जवादुःस्तस्य करस्य कङ्कणे ।
 विषज्य पारैस्स्रुटितैरतर्कितैः
 कृत कथापि क्षणराजमोक्षणम् ॥ ७५ ॥
 लमन्तव्याः शमुखास्सुजस्मित-
 प्रसूनवाणीवधुनाणिपल्लवम् ।
 यियामतस्तस्य वृषस्य जज्ञरे
 प्रपस्तवस्तनि तदेव योवतम् ॥ ७६ ॥

मखीमिति । अङ्गुतः कतञ्चिन्नेतच्छनादिदिङ्गान् उक्त्वा विङ्ग-
 खोरङ्ग इत्यमरः । सखीं नलं दर्शयमानयाः मुख्या नलं दर्शयमान-
 येत्यर्थः । विषज्यत्यन्नेऽटम् उरुमङ्गानाऽटणि क्त्वा मखा वकत्येक
 कर्मत्वम् । कथं पि पुर इत्यया जीवादुःस्तस्य नलदृष्टेन योर्त्विप्रस्य करस्य
 मखीमिति कङ्कणे विषज्य लणिना स्रुटितैः विङ्गं रतर्कितै रचिन्तितै-
 पन्तैः हारै क्षण राजमोक्षणं कृत तदेव मङ्गलिक लाजावकिरण
 लातमित्यर्थः । आवश्यकदायमाचारः यथोक्तं रधुवगसपि अवाकिरन्
 दयष्टुं ह्यस्ते न जैः पोरयोपित इति ॥ ७५ ॥

लमन्तव्यैः । नभः एव दर्शो मुख्यान्वयस्वजातिं स्मितान्वयप्रसू-
 नाति वग्येव मधुनि मल्लिकणि पापय एव पल्लवास्तेषां इव ।
 ते लमन्तो यस्मिन् वक्तथोक्तं तद्वीर्यत ययतिममृच्च एव गाभिण्य
 योवतं गग इत्यमरः । भिस्त्रादिभ्योऽण द्यति गङ्गस्य गणे व्युत्थण सा-
 मर्थ्यादेव भस्याटेरतर्कित इति पुंल्लवः । यियामतोर्जिभ जिगमिपतः
 यानेः मनन्ताङ्गत् गत्वादेगः । तस्य वृषस्य नलस्य प्रपस्तवस्तनि तत्कालोचित-
 मङ्गनदृश्याणि जज्ञरे जातानि जनेभिश्चि मनहनेत्यादिना उरधा

करस्य नाम्बू लजिघत्सु रेकिका
 विलोकनैकाग्रविशोचनोत्पला ।
 मुखे निश्चिन्नेप मुखद्विराजता-
 रुषेव लीलाकमलं विलासिनी ॥ ७७ ॥
 कयापि वीक्षाविमनस्कलाचने
 समाज एवोपपतः समीयुषः ।
 घनं सविघ्नं परिरम्भमाहमे-
 स्तदा तदालोकनमन्वभूयत ॥ ७८ ॥
 दिदृक्षुरन्या विनिमेषवीक्षणा
 वृणामयोग्यां दधती तनुश्रियम् ।

करस्येति । करस्यताम्बूनं अतु मिच्छुर्जिघत्सुः घसादेशत्-
 मनन्तादुप्रत्ययः । एकैवैकिका विलोकनैकाग्रे तदेकाग्रो विलोचनोत्पले
 यस्याः सा मतो कावित् पितृसिनो सुलस्य द्वितोयो राजा द्विराजः
 वृत्तिविषये सङ्गाशब्दस्यापूरणार्थत्वं त्विभागेत्यादिवद्द्विराजः । द्विराजस्य
 भावोद्विराजता तत्र रुषा रोषेणैवेत्युन्नेजा । लीलाकमलं सुखे निश्चि-
 न्नेप विदधे एतेन विभ्रमाख्य सेटानुभाव उक्तः विभ्रम स्वरवाऽक्ताले
 भूषास्यान विपर्यय इति लक्षणात् ॥ ७७ ॥

कयापीति । कयापि कान्तया विनिमेष वीक्षणां नल दर्शनलालसेन
 विमनस्के विसुखे विषयान्तर विसुखे शोचने यस्य तस्य तस्मिन् समाजे ज-
 नसङ्घ एव समीयुषः समेतस्योपपतेर्जास्य घनं गाढं यथा तथा परि-
 रम्भमाहृषैरासिङ्गनसाहृसकृत्सैः तदा तत्काले नलविलोकनं स
 विघ्नं यथा तथा अन्वभूयत अनुभूतं कामाब्धाः किं न कुर्वन्तीति
 भावः ॥ ७८ ॥

दिदृक्षुरिति । दिदृक्षुर्नलं द्रष्टुमिच्छुः अतएव विनिमेषवीक्षणा
 विनिमेषवर्हाटिः अणाम योग्याम मातुषीं तनुश्रियं मङ्गसौन्दर्यं दधती

पदाग्रमात्रेषु यदस्पृशन्महीम्
 न तावता केवलमश्वरोऽभवत् ॥ ७१ ॥
 विभूषणस्रंसनस्रंसनार्पितैः
 करप्रहारैरपि धूननैरपि ।
 अमान्तमन्तः प्रसभं पुरा परा
 सखीषु सम्पापयतीव सम्पादम् ॥ ८० ॥
 वतंसनीलाम्बुदहेण किं दृशा
 विलोकमाने विमनीषभूवतुः ।
 अपि श्रुती दर्शनसक्तचेतसाम्
 न ते न ते शुश्रुवतुर्मृगीदृशाम् ॥ ८१ ॥

अस्या पदाग्रमात्रेषु मर्हो यदस्पृशत् तावता केवलं महीतलस्पर्शेनैव
 अश्वरोऽभवत् अन्वयाश्वरसोऽस्याः को भेद इति भावः । अत्र मही
 मसृष्टित्वापमेयस्योपमानादोषदत्तत्वकथनेन भेदप्रधानसदृशोक्तिव्य-
 त्तिरेकात्प्रहारभेदः । भेदप्रधानं साधस्य सुपमानोपमेययोः । अधि-
 क्यः सत्वकरणाद् व्यतिरेकः स उच्यते इति लक्षणात् ॥ ७९ ॥

विभूषणेति । पराम्या काचित् सखीष्वनरलःशरीरे अमान्तम-
 न्ताधिक्यं दृक्त्वान्ते सम्पादं कृषं विभूषणानां स्रंसनस्य अमान्त यथास्थाना-
 भिवेशनाय अप्रितैः प्रयत्नः करप्रहारैः पाण्डिचारैरपि तथा धूननैरपि
 प्रसभं वदन् पुरा सम्पापयतीव सम्पापवःसाक्षेत्वात्प्रेक्षा वादत्पुरानि-
 पातयोर्लङ्घितभूते सट् । वटा तच्छुद्धादिदृश्यापवाय प्रस्थादिकं सुदिभि-
 वर्जान्नि धुवन्नि च तद्वदिति भावः ॥ ८० ॥

वतसेति । दर्शनसक्तचेतसां नक्षत्रिकोक्तनासक्तचित्तानां मृगीदृशां
 श्लोकां श्रुती कर्षो वतंसनोऽश्वदहेण कर्णावतसोत्पन्नेन दृशा चक्षुषेति

काञ्चिन्निर्माय चक्षुःप्रसूतिचक्षुकितं तास्त्रशङ्कन्त कान्ता
 मौग्ध्यादाच्चूडमोघैर्निचलितमिव तं भूषणानां मणीनाम् ।
 साहस्रीभिर्निमेषाकृतमतिभरयं दृग्भिरालङ्कितः किञ्च
 ज्योतिष्टोमादियज्ञश्रुतफलजगतीसार्वभौमभ्रमेण ॥ ८१ ॥
 भवन् सुद्युम्नः स्त्री नरपतिरभूद्यस्य जननी
 तमूर्वश्याः प्राणानपि विजयमानस्तनुवचा ।

रूपकं विलोकमाने नलं पश्यन्त्यौ अपिमनसौ विमनसौ बभूवतः दुःखिते
 किमित्युत्प्रेक्षा अस्मिन्स चक्षुषो रक्षोरजसां सलोपश्चेति चक्षुःप्रत्ययः स
 लोपस्य अस्य च वितीकारः । तेन विमनीभावेन ते न युश्रुवतः सन्वया
 कथं पथि करणानां स्वविषय पश्यन्ति मिति भावः ॥ ८१ ॥

काञ्चिदिति । तासु पौरकान्तासु मध्ये काचित्कान्ता भूषणानां
 सम्बन्धिनानां मणीनामोघैः आचूडमाश्लेषणकम् अभिविधयाव्ययी-
 भावः । निचलितं खादितमिव स्थितं तं नलं चक्षुर्भ्यामिव प्रसूतिभ्यां
 निकृज्जपाण्यभ्यां पाण्यनिर्कुज्जः प्रसूतिरित्यमरः । चक्षुकितं निर्माय स्त-
 र्जातं कृत्वा अधिक दृष्टव्येः । मौग्ध्यान्मोहादशङ्कन्त शङ्काप्रकार
 मेवाह अयं पुमान् ज्योतिष्टोमादि यज्ञानां श्रुतं ज्योतिष्टोमादि वाक्याव-
 गतं फलं फलभूता जगती लोकः स्वर्गस्तस्याः सार्वभौमः सर्वभूमेरीश्वरः
 इन्द्रः सर्वभूमेष्टिथिवीभ्यां मण्यजडाविति अण्प्रत्ययः । इति भ्रमेण
 भ्रान्त्या निमेष मल्लतमनिमेषकृतवृद्धिभिः अनिमेषाभिरित्यर्थः । साह-
 स्रीभिः सहस्रसङ्ख्या कार्भिः अण्चेति मत्वधीयोऽण् प्रत्ययः । दृग्भिरनेत्रै-
 रालङ्कितः किमित्याशङ्कन्तेत्येकान्वयो वा मण्यभूषितमेनं दृष्ट्वा पौर-
 कान्ता अस्मिन् इन्द्रभ्रान्त्या नेत्र सहस्रमेनं प्राप्तं किमित्युत्प्रेक्षितवत्त्व
 इत्यर्थः । भ्रान्तमत्सङ्कार्ण्येयसुत्प्रेक्षा ॥ ८२ ॥

भवसिति । सुद्युम्नो नाम राजा स्त्री भवस्रीश्वरशापः सन् यस्य
 पुरुषवसो जननी मातःभत् उर्वश्याः प्राणान् प्राणमत् मसुरो

हरारब्धक्रोधेन्धनमदनसिंहासनमसा-

वलङ्कूर्मीणश्रीरुदभवदलङ्कूर्तुमधुना ॥ ८३ ॥

अर्धी सर्वसुपर्वणां पतिरसावेतस्य यूनः कृते

पय्कत्वाजि विदर्भराजभुतया युक्तं विशेषज्ञया ।

अस्मिन्नाम तथा हते सुमनसः सन्तोऽपि यन्निर्जरा

जाता दुर्मनसो न सोढुमुचितास्तेषां तु सानौचिती ॥ ८४ ॥

मनोहारिरूप मित्तर्यः । तस्या मिलायां बुधादुत्पन्न मैलं पुरुरवस
मैलं तनुरुचा अङ्गलावगलेन विजयमानो अतिशयानोऽसौ नलः पुरे-
णारब्धस्यावेशितस्य क्रोधस्य क्रोधान्नेरिभ्यकस्य दाह्यस्य मदनस्य
सिंहासन मलङ्कूर्तुम् अधिष्ठातु मलङ्कूर्मणि अलङ्कूर्मीणः कर्मत्वमोऽलङ्क-
र्मीण इत्यमरः । अषडक्षेत्वादिना खप्रत्ययः । सा श्री र्यस्य सः मदन
राज्याभिषेकार्हः सप्तधुना उदभवत् ततोऽपि सुन्दर इत्यर्थः । अत्र
सुदुम्नो नाम राजा ऋगयासक्तो हिमवत्पार्श्वे पार्वतीवर्न प्रविष्टः ईश्वर-
शापात् स्त्रीत्व प्राप्य बुधात्पुरुरवसमतिस्तुन्दरमिन्दुवधवर्तकं जनया-
मासेति पौराणिको कथःतुषन्वेया ॥ ८३ ॥

अर्धीति । अर्थित्वं प्राप्नोऽसौ प्रसिद्धः सर्वसुपर्वणां पतिर्देवेन्द्र
एतस्य यूनः कृते यन्नलार्थं विशेषज्ञया विदर्भराजभुतया वैदभ्यां पय-
न्वाजि परित्यक्तस्वयत्तः युक्तम् अन्यथा अत्तल स्यादिति भावः । किन्तु
अस्मिन्ने त्वया वैदभ्यां हते सति निर्जरा देवा इन्द्रादयः सुष्ठम म्यन्ने
जामनोति सुमनसः सुप्तोऽजाणादिकोऽसुप्तप्रत्ययः । शोभनचित्ताश्च स-
न्तोऽपि दुर्मनसो दूनमनसो जाता नामेति यत् नामेति सम्भावनायान्तेषां
देवानां सा तु दुर्मनीकरणन्तु विधेयप्रधान्यात् स्त्रीत्वान्निर्देशः । अनौ-
चिती अनौचित्यं मोटं नौचिता विशेषज्ञाना सत्कृष्टवस्तुस्वीकरण
सुचितमेव किन्तु देवतादिवशाकरण साहसमनुचित मिति भावः ॥ ८४ ॥

अस्योत्कृष्टतकण्ठलोठिवरणस्रक्सात्तिभिर्दिग्धवैः
 स्वं वक्षः स्वयमस्फुटन्न किमदः शस्त्रादपि स्फोटितम् ।
 व्यावृत्त्यापनतेन हा शतमखेनाद्य प्रसाद्या कथम्
 भैस्या व्यर्थमनोरथेन च शची साचीकृतास्याम्बुजा ॥ ८५
 मा जानीत विदर्भजामविदुषीं कीर्त्तिं मुदः श्रेयसीम्
 सेयं भद्रमचीकरन्मघवता न स्वं द्वितीयां शचीम् ।
 कः शच्या रचयाञ्चकार चरितं काव्यं स नः कथ्यता
 मेतस्यास्तु करिष्यते रमधुनीपात्रे चरित्रे न कैः ॥ ८६ ॥

अस्येति । अस्य मलस्योत्कृष्टते कण्ठे लुण्ठतीति लोठिन्या वरण-
 स्रजः सात्तिभिर्दिग्धवैः स्वयं स्वतः स्फुटदपि लुण्ठदपि इदं स्व वक्षः
 शस्त्रादपि किं न स्फोटितं तत्र यावद्विस्फोटितव्यमेवेत्यर्थः । किञ्च
 भैस्या व्यर्थमनोरथेन व्यावृत्त्यापनतेन प्रत्यावृत्तेन शतमखेनेन्द्रेण साचीकृतं
 तिर्य्यकृतम् आस्याम्बुजं यस्याः सा पराङ्मुखः शची कथं प्रसाद्या
 प्रसादयितव्या न कथञ्चिदित्यर्थः । हा विपादे ॥ ८५ ॥

मेति । विदर्भजां वैदर्भीमविदुषीम विशेषज्ञां मा जानीत मन्यध्वं
 देवानन्द विज्ञाय मानुषानन्दे पात्ताः कथमविदुषीशङ्कान्निरस्यति ।
 मुद आनन्दाकीर्त्तिं श्रेयसीं प्रशस्यतरां ततः किं तत्राह सेयं दमयन्ती
 प्रयोजका मघवता इन्द्रेण पर्येन स्वमात्मानं द्वितीयां शची मची-
 करत् नकारितवता नेन्द्र यत्र इत्यर्थः । करोतेणौ चङुप्रधायाह्रस्व-
 चङिति द्विभावे सन्वद्भावे सन्वत इत्यभ्यासात्त्वदीर्घे लघोरिति
 दीर्घः । भद्रम् इन्द्रस्यावरणं साधु कीर्त्तिकरत्वादित्यर्थः । स पु शची-
 त्वा सेयाह कः कविः शच्याश्चरिते काव्यं रचयाञ्चकार स कवि
 नोऽस्माभ्यं कथ्यतां न कोऽपीत्यर्थः । एवं स दमयन्त्याः सम्बन्धिनी रमधुनी
 रसवती तटिनी ह्लादिनी धुनीत्यमरः । तस्याः पात्रे कूलद्वयमध्ये

वैदर्भीवद्भजन्निर्मिततपः शिल्पेन देहश्रिया
 नेत्राभ्यां स्वदी युवायमवतीवासः प्रसूनागुधः ।
 गीर्वाणालयकार्वाभौमसुकृतप्राग्भारदुष्प्रापया
 योगं भीमजयानुभूय भजतामद्वैतमद्य त्विषाम् ॥ ८७ ॥
 स्त्रीपुंसव्यतिपञ्जनं जनयतः पत्युः प्रजानामभू-
 द्भ्यामः परिपाकिमः किमनयोर्दाम्पत्यसम्पत्तये ।
 आसंसारपुण्ड्रपक्ष्मिभ्यः प्रेमार्पणक्रीडया-
 प्येतज्जम्पतिगाढागरचनात् प्राकर्षि चेतोभवः ॥ ८८ ॥

प्रवाहस्यान इत्यर्थः । पाव तु भजने योग्ये पित्ते कूलद्वय नरं इति
 वैजयन्ती । चरित्त्वे कं कविभिर्न करिष्यते सर्वैरपि स्वतएवेत्यर्थः । स्वय
 मेव दृष्टान्त इति कवेस्तात्यर्थं तस्मात्कार्तिकरत्वाद्देतदेव भद्रं मिति
 भावः ॥ ८६ ॥

वैदर्भीति । अथन्यां वासो यस्य भूलोकमन्त्रथोऽयं युवा नलो वैदर्भी
 तमयन्या वद्भुज्जन्तसु निर्मितेन तपसा शिल्पेन निर्माणेन तमयन्ती-
 तप फलेनेत्यर्थः । देहश्रिया कायकान्त्या नेत्राभ्यां स्वदितं रोचते
 नेत्रानन्दं करोतीत्यर्थः । रुच्यर्थानां प्रीयमाणत्वाद्भुवर्षी । तस्मादयं गी-
 र्वाणालयमर्वाभौमसुकृतप्राग्भारैर्नाकनायकसुकृतराशिभिरपि दुष्प्रापया
 इन्द्रादिदुर्लभयेत्यर्थः । भीमजया भैस्यः योगं मनुभूय चद्य त्विषा
 कार्त्वीनां रुद्वैतमद्वैतियत्वं समाधारणं भजतां गच्छतु ॥ ८७ ॥

स्त्रीपुंसति स्त्रीं व पुमांश्च स्त्रीपुमांसौ अचतुरादिना निपातनात्
 कायुः । तदेव्यतिपञ्जनं जनयतः रुद्रुटन कर्षतः प्रजानाम्पत्युः स्वपुः परि-
 पकेन निद्रुतः परिपाकिमः परिपक्व इत्यर्थः । भावप्रत्ययान्नादिमनिज्व-
 क्तव्यः । अन्त्यां स्वभ्याम अन्योर्दमयन्ती नलोयोर्दाम्पत्यस्य जयापतित्वस्य
 सम्पत्तये सम्पादात्प्राप्तत्वे किं नोचेत्कथमीदृगनुद्धपसङ्घटकत्वमिति भावः ।

ताभिर्दृश्यत एष यान् पथि महाज्यैष्ठीमहे मन्महे
 यदूदृग्भिः पुरुषोत्तमः परिचितः प्राग्मञ्चमञ्चतुक्तः ।
 सा स्त्रीराट् पतयालुभिः शितिमितैः स्यादस्य दृक्चामरैः
 सन्ने माघमघाभिघातियमुनागङ्गौषयोगे यया ॥८६॥

किञ्च चेतोसुयः कामस्यापि असांसारं संसारमारभ्य अभिविधा वव्ययी-
 भावः । पुरश्चूँपुरुषयोः स्त्रीपुंसयोः मिथोऽन्योन्योऽस्मृणोऽपेण मनुरागो-
 त्पादनमेव क्रीडा तथापि एतज्जम्पत्यो यो गाढोराग प्रेमा तस्य रचनान्
 सम्पादनान् प्राकृषिं प्रकृषिङ्गमित इत्यर्थः । तथाभ्यास विना कथमीदृ-
 गन्योन्यानुसामजननचतुरीभावः लपेग्यन्तात्कर्मणि नृङ् । दम्पती
 जम्पती जायापतीत्यमरः । जायाशब्दस्य दम्भावो जम्भावश्च निपातितः
 ॥ ८८ ॥

ताभिरिति । ताभिः स्त्रीभिरेष नलः पथि राजपथे दान् गच्छन्
 यातेर्लटः शब्दादेशः । दृश्यते याभिः पूर्वस्मिन् जननि ज्येष्ठया नजलेण
 यक्ता पौर्णमासी नजलेण यक्तः काल इति डीप् । सा महती पञ्चा
 ज्येष्ठी तस्यां यो मह उन्मयः तस्मिन् मञ्चपर्यङ्क महन् मञ्चस्य इत्यर्थः ।
 शयनं मञ्चपर्यङ्क पल्लङ्गा खटुका समा इत्यमरः । पुरुषोत्तमः परि-
 चितः कृतः उपासित इत्यर्थः । तादृक् सुकृत विना कथमीदृङ्गहाभाग-
 दयनं लभ्यत इति भावः । यथाहुः । दंलाहृदञ्च गोविन्दं मञ्चस्यं
 मधुसूदनम् । रथस्यं वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते । सा स्त्री पतया-
 लुभिर्परिपातुकैः स्मृष्टि गृहिपतीत्य दिना चौरादिकात्पतेरानुचिरया-
 न् न्विघादिना गेरय देशः । शितिभिः मितैश्चस्य ननस्य दृग्भिः दृष्टि-
 भिरिव स्त्रीणां राट् स्त्रीराट् सत्सू द्विषेत्यादिना क्तिप् । राज
 चिङ्गत्वान् चामराणा मिति भावः । यया स्त्रिया अघान्यतिङ्गलीत्यघाति
 धानी पारविनाशा ताच्छीत्ये णिनि । हो हेरिति कत्वं हनस्ताच्छिल्य-
 ग्लोरिति नकारस्य नकारः । तस्मिन्मुनागङ्गयोरौषयोगेः समीपे गङ्गा-
 यस्तनमङ्गमे प्रयाग इत्यर्थः । सामोष्ये अव्ययीभावः तृतीयासप्तम्यो

वैदर्भीविपुलानुरागकलनासौभाग्यमत्वाखिल-
 क्षीणीचक्रशतक्रतौ निजगदे तद्वृत्तवृत्तकर्मैः ।
 किञ्चास्माकनरेन्द्रभूतुभगतासम्भृतये लग्नकम्
 देवेन्द्रावरणप्रसादितशचीविश्राणिताशीवचः ॥ ६० ॥
 आसुताममपासनाम्यग्वभुजां मैथ्यैव राजव्रजे
 तादर्थ्यागमनानुरोधपरया युक्तार्जि लज्जाव्रजा ।

वैदर्भीविपुलानुरागकलनासौभाग्यमत्वाखिल-
 क्षीणीचक्रशतक्रतौ निजगदे तद्वृत्तवृत्तकर्मैः ।
 किञ्चास्माकनरेन्द्रभूतुभगतासम्भृतये लग्नकम्
 देवेन्द्रावरणप्रसादितशचीविश्राणिताशीवचः ॥ ६० ॥
 आसुताममपासनाम्यग्वभुजां मैथ्यैव राजव्रजे
 तादर्थ्यागमनानुरोधपरया युक्तार्जि लज्जाव्रजा ।

वैदर्भीति । अखिलक्षीणीचक्रशतक्रतौ अखिलभूतुकदेवेन्द्रे
 अखिलक्षीने वैदर्भीविपुलानुरागकलना तस्यलोगदानुरागलाभः
 संव सौभाग्यवाङ्मयं कर्म तस्या मैथ्या वृत्तवृत्तकर्मैरतीव चरित्व
 प्रकाशैरिन्द्रप्रतिषेधादिभिः कर्तृभिः वृत्तं पद्ये चरित्वे च वर्तलं नि-
 स्तलं वृत्तमित्यभयवाच्यमरः । निजगदे गदितं ताडगनुरागाभावे कथमि-
 न्द्रादिप्रतिषेध इति भावः । किञ्च देवेन्द्रस्यावरणेन वरणप्रतिषेधेन
 प्रसाधितया सन्तोषितया शच्या विश्राणित दत्तमार्गवैच एव अस्माक
 मियमास्माकी ऋद्धदस्मिन्नेरम्यारस्यां खड् वेति चकारादण तस्माद्विणि
 च युष्माकाकाम्भारिविति अस्माकादेशः । तस्या मरेन्द्र भुयो राजपुत्रा
 मैथ्याः सुभगताया पतियाङ्गभ्यस्य सम्भृतये लाभाय लग्नकं प्रतिभूः स्युर्ग-
 म्नकाः प्रनिभुय रत्यमरः । स्त्रीणां सौभाग्यस्य शचीप्रसादकभ्यत्वादिति
 भावः ॥ ६० ॥

आत्मानं त्रिदशप्रसादफलतां पत्ये विधायानया
 ह्रीरोषापयशः कथानवसरः सृष्टः सुराणामपि ॥ ६१ ॥
 इत्यालेपुरनुप्रतीकनिलयालङ्कारसारश्रियाः
 लङ्कुर्वन्नुरामणीयकममृगालोक्य पौरस्त्रियः ।
 मानन्दं कुरुविन्दमुन्दरकरस्यानन्दनं स्यन्दनम्
 तस्याध्यास्य यतः शतक्रतुहरित्क्रीडाद्रिमिन्दोरिव ॥ ६२ ॥

अ सुखं म मिति । राज्ञां भु भुजां राजव्रजे स्वयम्बरगतराजसमाजे
 तादर्थ्येन नलाद्यर्थं यदभिगमनं स्वयम्बरप्रवेशनं तस्मानुरोधेऽनु-
 वर्तनमेव पर प्रधानं यस्या स्तया नलैकपरया भैस्या आसुत्राम मित्प्र-
 यत्न मभिविधाव्ययभावाः अनर्थेति ममासान् एत् । मखभुजां देवानाम
 पासनात्प्रतिषेधाद्भेतो । लज्जया सृजा प्रमार्जन युक्ता योग्यैवर्जि
 अर्जिता आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्ज । सुखी भवेदिति न्य यादिति
 भावः । अनया भैस्या त्रिदशप्रम देन फलित सफलमात्मानं पत्ये वीराय
 उलय दत्तव । सुराणां ह्रीरोषापययसां सम्प्रतिषेधप्रसक्तानां कथाया
 अप्यनवसरः सृष्टः अनवकाशः कृतः तदनुत्तर्यैव प्रकृतेन कश्चिदर्थावकाश
 इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

इतीति । कुरुविन्दः पद्मरागः कुरुविन्दस्तु सुस्तायां कुल्यापत्रीहि-
 भेटयोः । हिङ्गुले पद्मरागेऽपि सुकुलेऽपि समारित इति विश्वः । तद्वत्-
 सुन्दरौ करौ हस्तौ अन्यत्र सुन्दराः करा अशरो यस्य तस्य आनन्दय-
 तःत्यानन्दनम् आनन्दकरं नन्द्यादित्य ल्ङा । स्यन्दन रथमध्यास्य अधिष्ठाय
 यतो गच्छत इषोलटः शत्रुादेशः । तस्य नलस्य शतक्रतु हरितः प्राच्याः
 क्रीडाद्रि सुदयार्द्रिं त मध्यास्य यतो गच्छत इन्दोरिव अनुप्रतीक-
 निलयानां प्रत्यव्यवसंश्रयाणाम् अलङ्कारसाराणाम् आभरणश्रेष्ठानां
 श्रिया शोभासाधनेनै लङ्कुर्वन्त्या आत्मानं प्रसादयन्त्या स्तनोर्मूर्तेः राम-
 णीयक रमणीयत्वं योगोपधाद्गुरुपोत्तमाद्यञ् । आलोक्य सानन्दमम्

श्रीहर्षं कविराजराजिमुक्कटालङ्कारहीरः सुतम्
 श्रीहारः सुभुवे जितेन्द्रियचयं मा मल्लदेवी च यम् ।
 यातः पञ्चदशः कृशेतररसस्वादाविहायं महा-
 काव्ये तस्य हि वैरिभेनिचरिते सर्गोऽनिसर्गोज्ज्वलः ॥ ६३ ॥

पौरस्त्रिय इति पूर्वसम्भोगोक्तरीत्यं आलेपुरालपन् आलेपेर्निट् । अतएव
 एत्वभ्यास लोपो ॥ ६२ ॥

श्रीहर्षमित् । कृशेतरेणकृशेन निर्भरेण रसेन शृङ्गारेण स्नादौ
 रुचिरे तस्य कृतौ काव्ये पञ्चदशानां पूरणः पञ्चदशः तस्य पूरणेऽपि ।
 सर्गो दातो गतः समाप्त इति यावत् ॥ ६३ ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावरपारीण श्रीमहोपाध्यायकोलाचल-
 मङ्गलनाथस्वरिवरचितयां नैषधव्याख्यायां जीवतुसमाख्यायां पञ्चदशः
 सर्गः ॥ १२ ॥

नैषधचरितम् ।

पोङ्गः सर्गः !

वृतः प्रतस्थे स रथैरथो रथी
गृहान् विदभीधिपतेर्धराधिपः ।
पुगीधमङ्गातममात्मवित्तमम्
द्विधा पुरस्कृत्य गृहीतमङ्गलः ॥ १ ॥
स्वभूषणांशुप्रतिविम्बितैः स्फुटम्
भृशवदातैः स्वनिवासिभिर्गुणैः ।
स गेक्षणां समुपासि चामरै-
र्विधूयमानैः स विधुप्रभैः प्रभुः ॥ २ ॥

एत इति । अथो प्रसःधनानन्तरम् रथोऽस्यास्तीति रथी रथिकः
स धराधिपो नलः अतिशयेनात्मवित्तम मात्मतत्त्वज्ञानिनं गौतमं गौत-
माख्यमृषिं पुरोधसं पुरोहितं द्विधा पुरस्कृत्य पूरयित्वापि कृत्वा च
पुरस्कृतः पूजितेऽभियुक्तेऽपतः कृत इत्यमरः । गृहीतमङ्गलः स्वीकृत-
मङ्गलाचारः सन् तथैव रथैर्वृतो विदभीधिपतेर्भीमस्य गृहान् प्रति प्रतस्थे
प्रस्थितः समवप्रतिभ्यः स्य इत्यात्मनेपदम् ॥ १ ॥

स्वेति । स प्रभुर्नलः स्वभूषणानामशुषु मण्डिषु प्रतिविम्बितै-
र्भृशवदातैः स्वच्छैर्विधूयमानैः कम्पमानैः विधोः प्रभेव प्रभा वेषान्-
भृगेक्षणां चामरैर्यादृश्यानां सद्भिर्निवासिभिरुचैः चामरव्य जेनेत्यर्थः ।
भृशवदातैः स्वनिवासिभिः स्वनिष्ठैर्गुणैः श्रुतिशीलादिगुणैरेव समुपासि

परार्ध्वेषे गभरणैः पुरः सरैः
 सहाजिह्वने निषधावनीभृति ।
 दधे सुनासीःपदाभिधेयताम्
 स रूढिमात्वाद्यदि वृत्रजात्रवः ॥ ३
 नलस्य नासीरसृजौ महीभृजाम्
 किरीटारत्नैः पुनरुक्तादीपया ।
 अदीपि रात्रौ वरयात्रया तथा
 चमूरजामित्रनमिस्रसम्पदा ॥ ४ ॥

उपासितः स्फुटं प्रतिविम्बितवःसरैः स्वामिमेवार्थं साविर्भूतं चामर-
 गुण्यत्वं सुत्रं जने ॥ २ ॥

परार्द्ध्वेति । निषधावनीभृति नले परार्ध्वानि श्रेष्ठानि परा-
 वराधरोत्तम पूर्वाञ्जेति यत्रल्य । तानि वेषा आख्या वक्ष्या-
 भरणादि शोभाः आकल्पवेषो नेपथ्यं मित्यमर । ते च आभ-
 रणानि कटकमकुटादीनि च येषां ते पुरसरे सुनासीरैः सहा
 जिह्वाने गते सति स प्रसिद्धौ वृत्रजात्रव इन्द्रं सु पूजायाञ्च सुर इति
 यदिति स्वामी । सुः शोभना नासीरा यस्य सः सुनासीरः तस्य पटस्या-
 भिधेयतां वाच्यत्वं रूढिमात्वादश्वरुणादिवत् समुदायं प्रतीतिमात्वाद्
 दधे यदिति न तु नलवरणपटार्थयोगाद्यथा युक्तं मित्यर्थः । एतन्नासीर
 दर्शनामयमेव सुनासीर इन्द्र इति प्रतीयत इति भावः ॥ ३ ॥

नलस्येति । चमूरजोमित्रास्तमिस्रसम्पदो यस्यां तथा चमूरजो
 मेलनाद्वादाश्वकारयेत्यर्थः । तथापि नलस्य नासीरसृजाम् अप्ये
 सरसम्पाटकानां महीभृतां रात्रौ किरीटगतैः पुनरुक्तादीपा यस्यां
 वया प्रकृतया वरस्य वोढुर्यात्रया विषयैकमृद्व्याख्या रात्रौऽपि
 अदीपि दीपं भावे लुङ् । दीपं प्रकृतयेन सा यात्रा गादश्वकरेऽपि
 दीपवदिति इत्यर्थः ॥ ४ ॥

विदर्भराजः क्षितिपाननुक्षणम्
 शुभक्षणामन्तरत्वसत्वरः ।
 दिदेश दूतान् पथि यान् यथोत्तरम्
 चममसुष्योपचिकाय तच्चयः ॥ ५ ॥
 हरिह्रिपद्मिभिर्ङ्गैर्नैर्नभो-
 नभस्वदाध्मापनपीनितैर्भूत् ।
 तरस्वटश्चजिनीध्वजैर्वनम्
 विचित्रचीनांशुकवल्गिवेङ्गितम् ॥ ६ ॥
 भ्वाऽऽत्तयत्नीं निजतोरणस्रजा
 गजालिकर्णानिलखेलया ततः ।

षिटर्भेति । विदर्भराजो भीमः शुभक्षणस्य विवाहसङ्घर्षस्य
 आमन्त्रतरस्वेन सत्वरः सन् यतुं ये क्षितिपालानेव दूतान् उक्त-
 रोक्तं यथार्थं विष्णुः सव्ययोभावः । दिदेश तच्चयस्तेषां प्रेषितानां
 राज्ञां समूहः पथि मार्गे अमुष्य नलस्य चम सुपचिकाय वधेयामाम
 मङ्गितेति कृत्यं । तावन्तः प्रेषणा इति लम्नातिक्रमभीरोराज्ञ स्वर-
 तिथयोक्तिः ॥ ५ ॥

हरति । विचित्राणि चीनांशुकानि पट्टवस्त्राणि तैरेव वल्गुभिर्वे-
 ङ्गितं नभोऽनारिक्तं नभस्वतो वयोराध्मापनेन पूरणेन पीनितैः स्थलितैः
 पीनित स्थूल पीवर इत्यमरः । हरिह्रिपद्मिभिः सिंहराजव्याघ्रैः
 तटाकारे रित्यर्थः । शार्ङ्गैर्न हीपिनौ व्याघ्रेत्यमरः । अंशुकैरंशुक नि-
 र्भितैः तरस्विनां वेगवतः मञ्चानां ध्वजिनीषु सेनासु ध्वजैर्वन मभूत्
 वनकल्प मभूदित्यर्थः ॥ ६ ॥

भ्रुवेति । स भङ्गीपतिर्नलः गजालीनां गजघटानां कर्णानिलैः
 खेलया निजया तोरणस्रजा तोरणमालयैव भ्वा व्याह्वयन्तीं शीघ्र

ददर्श द्रुतीमिव भीमजन्मनः
 स तत्प्रतीहारमहीं महीपतिः ॥ ७ ॥
 स्रष्टैदेलैस्तम्भयुगस्य रम्भयो-
 च्चकास्ति चण्डातकमण्डिता स्म मा ।
 प्रियासखीवास्य मनः स्थितिरफ्, रत्-
 सुखागतप्रश्नतूर्यनिस्वना ॥ ८ ॥
 विनेतृभर्तृद्वयभीतिदानयोः ।
 परस्परस्मादनवाप्तवैगमः ।
 अजायत द्वारि नरेन्द्रसेनयोः
 समागमः स्फारमुखारवोद्गमः ॥ ९ ॥

भागच्छेति आह्वयन्ती भीमजन्मनो भैस्या द्रुती मिवेत्युपेक्षा तस्य
 भीमस्य प्रतीहारमहीं ददर्श स्तैर्हाहार प्रतीहार इत्यमरः ॥ ७ ॥

स्रष्टैरिति । रम्भयोः स्तम्भयुगस्य द्वारशोभायै प्रस्थापितकटलि
 स्तम्भयुगलस्य स्रष्टैर्दनेः पणे दण्ड तकेण अर्द्धोर्द्धकेण भण्डिता भण्डिता
 अर्द्धोर्द्धकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकं मंशुक इत्यमरः । सा ह्यरमही मनसि
 स्थित्या मनोगतत्वेन स्फारन् वलं त्रिगं कृन् स सुखागतप्रश्नः प्रश्ना-
 कृतः करोतिर्गन्तुं कर्मणि क्त । तूर्यनिस्वनो यथा सा सती अस्य ननस्य
 प्रिया सखी भीमसखीव चकास्तिश्च चकामामाम कटलाटलतूर्ये
 निस्वनयोगत् सुखसना स्वागतं पृच्छती भीमसखीव वभावित्यु-
 पेक्षा ॥ ८ ॥

विनेतेति । विनेत्वोर्नियामकयोर्भर्तृः स्वामिनो हयोर्भीत्या दा-
 लयोर्नरेन्द्र सेनयोर्भीम ननसेनयोः परस्मादन्वोन्यस्मादनवाप्तं वैगमं
 चिंश्चन यच्छिन् स्फारस्तारो मुखारवोद्गमः कलत्रलोदयो वा यच्छिन् स-
 समागमोभेवनं द्वारि राजभवनद्वारे अजायत जातः ॥ ९ ॥

निवेश्य बभूवित इत्युदीरितम्
 दमेन गत्वा इ पथे कृताहेणम् ।
 विनीतमाहारत एव पङ्गताम्
 गतं तमैच्छिष्ट सुदा विदर्भराट् ॥ १० ॥
 अथायमुत्थाय विमार्थ्य दीर्युगम्
 सुदा प्रतीयेष तमात्मजन्मनः ।
 सुरस्रवन्त्या इव पात्रमागतम्
 धृताभितो वीचिगतिः सरित्प्रतिः ॥ ११ ॥
 यथावदस्मै पुरुषोत्तमाय ताम्
 स साधुलज्ज्मीं वञ्जवाहिनीश्वरः ।

निवेश्येति । दमेन भीमजात्मजेन बभूवन् जामातृ बभूवन् निवेश्य
 उपवेश्य गत्वा प्रत्युद्गत इत इत्युदीरितम् इत्याः गघन भेषधार्थ्यतामिति
 प्राञ्जितं अर्द्धपदे अर्द्धमार्गे कृताहेणं कृतपृजां विनीत मनुगतम् आ-
 हारतो हारभारभ्य पादाभ्यां गच्छति पङ्गः तत्तां पङ्गतां पाटचारित्व
 गतं पादस्य पटः ज्यति गोपहृतेष्विति पादस्य पटः देशः । त नलं विद-
 र्भराट् भीमो सुदाः एच्छिष्टः अर्द्धाञ्जीत् ॥ १० ॥

अथेति । अथ नलेक्षणानन्तरम् अयं विदर्भराडुत्थाय दीर्युगं
 प्रसाय्ये आत्मजन्मनः आत्मजायाः भैम्बाः पात्र योग्य मभ्यागत नलं
 धृता अभितो वीचिगतिरुभयतस्तरङ्गप्रसारो यद्य स सरित्प्रतिः ससद्ः
 सुरस्रवन्त्या भागीरथ्या इव अस्या गत पात्रं तीर्थद्वयः नरमिव सुदा
 हृषेण प्रतीयेष प्रत्येच्छदालि लिङ्गेत्यर्थः । ॥ ११ ॥

यथावदिति । अथ वरप्रत्युद्गमनानन्तरं वञ्जवाहिनीश्वरः वञ्ज-
 सेनाधीश्वरः सहीभृतां राज्ञां पतिराजराजः स भीमः पुरुषोत्तमाय

शिवामथ स्वस्य शिवाय नन्दिनाम्
 ददे पतिः सर्वविदे महीभृताम् ॥ १२ ॥
 असिखदद्यान्मधुपर्कमर्पितम्
 स तद्वधात्तर्कमुदर्कदर्शनाम् ।
 यदेष पास्यन्मधु भीमजाधरम्
 मिषेण पुण्याहविधिं तदा कृतम् ॥ १३ ॥

पुरुषश्रेष्ठाय शिवाय भद्रमूर्त्तये सर्वविदे सर्वज्ञाय अथै नलाय साधु-
 लक्ष्मीं समीचीनशोभां शिवां भद्रमूर्त्तिं स्वस्य नन्दनां दुहितरं तां दम-
 यन्तीं यथावदुपार्हं विधिवदित्यर्थः । तदर्हमिति वतिप्रत्ययः । ददे
 दत्तवान् अन्यत्र वाङ्मनीश्वरो नटीपतिः समुद्रः परुषोत्तमाय विष्णवे
 लक्ष्मीं ददे ददौ तथा महीभृतां पर्वतानां पतिर्हिमवान् स्यनन्दनां
 शिवां गौरीं शिवाय शम्भवे ददौ च अथान्तरं प्रति विशेषणविशेष्ययो-
 रपि श्लिष्टत्वादभिधायाः प्रकृतार्थोपलक्षणत्वाद्वाच्यार्थानुपपत्त्याभावो-
 बल्लणाच्च ध्वनिरेवोपस्यपर्यवसायः । शिवं भद्रं शिवः शम्भुः शिवा गौरी
 शिवा भयेति सर्वत्र शःशतः ॥ १२ ॥

असिखदति । स नलः अर्पितं दत्तं मधुपर्कं दधिमधुघृतात्मकं
 त्विमधुरमसिदस्वन् स्वादितयानिति यत् स्वादेणै चङुपयाहस्वः
 तन्मधुपर्कस्वादनम् उदकेदर्शनामगाभिफलं ज्ञाना मुदर्कफलं सुत्तरं
 मित्त्वमरः । तर्कं कश्चिद्द्रवस्य व्यधादकार्शित् तं तर्कमेवाह एष नलः
 भीमजाया भैरव्या अधरमेव मधुं माजिकं पास्यन्धास्यन् मिषेण मधु-
 पर्कपानव्याजेन पुण्याहविधिं कर्मादौ कर्त्तव्यं पुण्याहं कर्ममेव चका-
 रति सापञ्चवोत्सेजा इति यत्तं तर्कमिति पूर्वेण मन्त्रस्य मङ्गल्युक्त्ये-
 खादौ पुण्याहक्रिया प्रसिद्धैव ॥ १३ ॥

वरस्येति । वरस्य नलस्य पाणिः परपत्तकौतुर्कं शत्रुबध लम्पटः
 परहिंसालोकुपयु बधुः करः पङ्कजकानोभास्करः शेरथ तद्बृहती

वरस्य पाणिः परघातकौतुकी
 बधूकरः पङ्कजकान्तितस्करः ।
 सुराञ्जि तौ तव विदर्भमण्डले
 ततो निबद्धौ किमु कर्कशैः कुशैः ॥ १४ ॥
 विदर्भजायाः करवारिजेन यन्-
 नलस्य पाणेरुपरि स्थितं किल ।
 विगङ्गा सूत्रं पुरुषायितस्य तद्
 भविष्यतोऽस्मायि तदा तदालिभिः ॥ १५ ॥
 मखा यदस्मै किल भीमसंज्ञया
 स यत्नमख्याधिगतं ददौ भवः ।

रित्यादिना सुट् तलोपौ । तव, पूर्वापराधाद्भेतो सौ बधूवरौ शोभनो
 राजा यस्य तस्मिन् सुराञ्जि विदर्भमण्डले विदर्भराज्ये कर्कशैः कुशै-
 निबद्धौ संयतौ किमु ? धामिकराज्ये दुष्टा बध्नन् इति भावः । बधूवरयोः
 कुशस्त्रेण करबन्धनं केषाञ्चिदाचारप्राप्तस्य बन्धनस्य अपराधहेतुक त्वसु-
 त्रे च्यते ॥ १४ ॥

विदर्भजाया इति । विदर्भजायाः वैटभ्याः करवारिजेन कर-
 कमलेन नलस्य पाणेरुपरि स्थितं किलेति यद्भावे क्तः । सूत्रप्रते अनेनेति
 सूत्रं भावयतः पुरुषायितस्य पुरुषवदाचरितस्य सूत्रकस्त्रवाचरं विगङ्गा
 विभाव्य तदा तदालिभिर्भीमोसखाभिः अस्मायि मन्द्महासि स्थायतेभावे
 लुङ् चिण्विष्टज्ञायादेशः । इत्वेन करस्योपरि स्थित्या पुंभावः सुत्रं च्य
 स्थितं कृतम् इत्यर्थः ॥ १५ ॥

अथैकविंशतिश्लोक्या यौतक टान वर्षयति सखेत्यदि । स प्रसिद्धो
 भगवान् रेश्वरो यत्नसख्याधिगतं कुंवरमतीलक्ष कुपेराङ्गध्वमित्यर्थः ।
 यत्नः कपिपङ्कजैर्बवितेत्यमरः । यञ्जिन्तामणिदामः भीम इति रुञ्जया नाम्ना
 सखा सन् स्वनामधरणात्प्रातः सन्नित्यर्थः । व्येककेधो भगो भीमः
 इत्यमरः । अस्मै भीमरूपाय ददौ स्वनामकरणं पारितोषिकत्वेनेतिभावः ।

ददे तदेष श्वशुरः सुरोचितम्
 नलाय चिन्तामणिदाम कामदम् ॥ १६ ॥
 बहोर्दुरापस्य वराय वलन-
 चितस्य दातुं प्रतिविम्बकैतवात् ।
 बभौतरामन्तरवस्थितं दधद्
 यदर्थमभ्यर्थितदेयमर्थिने ॥ १७ ॥
 अस्मि भवान्याः क्षतकामुरासुरम्
 वराय भीमः स्म ददाति भामुरम् ।

ददे तत् सुरोचितं देवतायोग्यं कामदुष चिन्तामणोनां दाम मातृकं
 श्वशुरः पत्न्याः पिता भीम भूपतिः वराय कामाक्षी ददौ ॥ १६ ॥

तद्विष्टासं व वर्णयति । बहोरिति दहाम वराय दातुं चितस्य
 राशीकृतस्य दुरापस्य दुर्बलस्य बहोरनेकस्य भाषितपुस्तत्वात् पु व-
 द्भाव । वस्तुनः पदार्थजातस्य प्रतिविम्बस्य कैतवान्निषादनरभ्यन्तरे
 स्थितम् अर्थिने याचकाय अभ्यर्तितो याचितः सन् देयो देयनेन निश्चितः
 तमभ्यर्थितं तदेवमर्थं वस्तुजातं तदेतच्चिन्तामणिदाम स्वयं दाहत्वादर्थि-
 देयमथजातं पूर्वोक्तप्रतिविम्बव्याजः टलधार्मिनेति सापञ्चयोर्त्राजा
 व्यञ्जनाप्रयोगः इत्याद्या बभौतराम् अतिशयेन बभौ तिङाघाटासु
 प्रत्ययः ॥ १७ ॥

अस्मिनेति । भीम क्षतकामुरासुर क्षतमहिषासुरं जलापी म-
 हिषो वाह द्विपत्कासरभरिभा इत्यमरः । भामुरं भाम्बर भवान्या-
 दुगोया अस्मिं दत्तमित्यर्थः । वराय नलाय ददाति स्म स्वयम्बरस्य रा-
 गिगद्या दुगोया अस्मिं दत्त स्तत्वाह यश्च यन्मोग निमन्मया महिषादि-
 मर्दानानन्तरं निष्टत्तरणरागवा केषुच सुरत सुखासक्तताया दुगोया धवस्य
 स्वप्रियस्य यन्मोनामधारिणेति वाच्यल्यकरणोक्तः धयः प्रियः पति भर्त्से-
 त्यमरः । तस्मै भीमभूमजे सोऽस्मि ददे दत्तः खलु ददातेः कर्मणि
 निष्ट ५ । ८ ॥

ददे हि तस्मै धवनासधारिणे
 स शम्भुः सन्मोगनिमग्नयाऽनया ॥ १८ ॥
 अधारि यः प्राक्कृच्छिः शसुरद्विषा
 कृपाणमस्मै तमदत्त कूकुदः ।
 अहायि तस्या हि धवाह्वं मञ्जिना
 स दक्षिणाह्वेन पराङ्गदारणः ॥ १९ ॥
 उवाच यः सान्द्रतराङ्गकाननः
 स्वशौर्यसूर्योदयपर्वतव्रतम् ।
 सनिर्भरः शायनधौतधारया
 समूढमन्थः क्षनयत्तुजास्रजा ॥ २० ॥

अधारोति । यः कृपाणः प्राक् पूर्वं मद्भिषः सुरद्विषा दुर्गया अधारि
 धृतः तं कृपाणम् असिं कूकः कन्या कूक रित्युच्यते कन्या इति कृपाणात्
 तां ददातीति कूकुदः कन्याप्रदो भीमः सन्कृत्यः लङ्घृतं कन्यां यो ददाति
 स कूकुद इत्यमरः । अस्मै नलाय दत्तवान् दाने कारणात्तर भाह
 तस्या दुर्गायाः सम्बन्धिना धवस्य प्रियस्यार्धे वामार्धे मञ्जतोति तन्मञ्जिना
 दक्षिणाह्वेन कर्ता यः कृपाणधारोति भावः । परेषां ससर्गिण्याम् अङ्ग-
 दारणो गत्वविदारणः अहायि अन्धाजि खलु अन्यथा स्वप्रिया-
 ङ्गदारण प्रसङ्गादिति भावः । ह्यतेः कर्मणि लङ् चिषि युग गम ॥ १९ ॥

उवाचेति । सान्द्रतरा निरन्तरा अङ्गास्रजायाख्यानि चिद्राम्येव
 काननानि यस्य स शायनेनोत्तजनेन धौतया निमलया धारया अस्या
 आसारेण सनिर्भरः सप्रवाहः क्षतेषु प्रहृतेषु शत्रुषु जातं तज्जनेना
 स्रजा रक्तेन समूढा धृता सन्ध्या येन स यः कृपाणः स्वशौर्यमेव सूर्य-
 स्योदयपर्वतस्य व्रतं सूर्योदयनियमं सुवह वङ्गतिस्तु इति रूपका-
 लङ्कारः ॥ २० ॥

यमेन जिह्वा प्रहितेव या निजा
 तमात्मजां याचितुमर्थिना भृशम् ।
 स तां ददेऽस्यै परिवारशोभिनीम्
 करग्रहार्चामसिपुत्रिकामपि ॥ २१ ॥
 यद्गृह्णामीवभतुः स्वयोषिता-
 मुरोजपत्रावलिनैवकञ्जले ।
 रणस्यलस्यखिलजगयितावने
 गृहीतदीक्षैरिव दक्षिणीकृते ॥ २२ ॥
 पुरैव तस्मिन् समदेशि तत्सुता-
 भिकेन यः सौहृदनाटिनाग्निना ।

यमेनेति । या निजा अमिपुत्रिका भृशमत्यर्थं मर्थिना याचकेन यमे-
 नान्तरात् तं भीम सात्मजा भैमीं याचितुं प्रेषिता प्रहितेव स्थितेः स्यात्प्रजा
 स भीमः परिवारशोभिकेन परिवारशोभिनीं परिवारः परिवारे
 खड्गकोशे परिक्रुत इति विश्वः । करग्रहस्य हस्तधारणस्य चाङ्गा
 तामसिपुत्रिकां छत्रिका म भीमोभूपतिरस्य ददे यस्तः पुत्रिकयोः प्रह-
 त्वत् केवलप्रकृत श्लेषः ॥ २१ ॥

यदिति । यस्या अमिपुत्रिकाया अङ्गभूमौ प्रालदेशे रणस्यल
 मेव स्यखिलजगयितावने तत्र मेरत इति तच्छायिन व्रत इति षण्णि ।
 तच्छायितैव व्रत तत्र गृहीतदीक्षैः दक्षिणीकृते अमिपुत्रिकायै तत्
 क्वात्किञ्चिद् दक्षिणीकृते इत्यर्थः । स्वयोषितामुरोजयोः पत्रावलिः,
 लनपत्राङ्गो, नैव कञ्जले इव वभतुर्विरेजतुः इत्यत्रेणाभावे श्लिष्टि
 अतुसादेशः ॥ २२ ॥

पुरेति । तत्सुताभिकेन भैमीकामकेन कञ्च... कामयिताभीकः
 इत्यमरः । कमितेति निपातनात्पाठः । अतएव सुहृदयस्य भावः सौहृद
 सौहार्दं युवादित्यदण् सुहृदवादिना सुहृदनेत्यादिभोभयपदवर्द्धिः

नलाय विश्राणयति स्य तं रथम्
 वृषः सुलङ्घ्याद्रिससुद्रकापथम् ॥ २३ ॥
 प्रसूतवत्ता नलकूवरान्वय-
 प्रकाशितस्याप महारथस्य यत् ।
 कुवेरदृष्टान्तबलेन पुष्पक-
 प्रकृतैतस्य ततोऽनुमीयते ॥ २३ ॥
 महेन्द्रमुच्चैःश्रवसा प्रतार्य य-
 न्निजेन पञ्चाक्षत सिन्धुरन्वितम् ।

अतएव सौहृदशब्दादपि हृद्वावाडिति वामनः । तद्वाटयति यस्तेन
 सौहृदनाटिना अग्निना यो रथः परैव स्वयम्बरात्मागेव तस्मिन्
 भीमे समदेषि सन्दिष्टः दत्त इत्यर्थः । सुलङ्घ्याः सुसङ्गरा अद्रयः
 समद्राः कापथाः अन्ये कुत्सितपथाश्च यस्य तङ्कापथ्यनयोरिति क्रोः कदा-
 देशः । तमग्निदत्तं रथं नलाय न्यो भामो विश्राणयति स्य ददावित्यर्थः ।
 विश्राणनं वितरणम् इत्यमरः ॥ २३ ॥

• प्रसूतवत्तैः । यद्यथादस्यापि कुवेरवदितिभावः महारथस्य
 महतोरथस्य अन्यत्र महानुयो यस्य तस्य रथिकविशेषस्य प्रसूतवत्ता
 प्रकृतमारथवत्ता सूतज्ञता च सारथिः इत्यमरः । मत्स्वन्तत्वात्तल्पत्वयः ।
 अन्यत्र सूतवत्ता प्रजनितता प्रपूर्वात् सूते क्तान्वत्त्वालपत्ययः । अनलेन
 अग्निना दात्वा कुबेरेण पुल्लेण चाम्बयाद्योगात्प्रकाशत इति तत्प्रकाश-
 तस्य भावस्तत्तयतः कारणादेतस्य महारथस्य कुबेर एव दृष्टान्तो नि-
 र्देशनं तच्छब्देन पुष्पकप्रकृतता अनुमीयते अयं महारथः पुष्पक-
 प्रकृतो भवितुं महर्षित प्रसूतवत्तादि धर्मयोगी महारथत्वात् कुबेरवदिति
 अनुमातुं शक्यत्वादित्यर्थः । अतएवानुमानः लङ्कारः साध्यसाधन निर्देश-
 न्वनुमानं सुदीरितम् इति लक्षणात् । रूपहेतुत्वेन तर्कानुमानेन
 वैलक्षण्यं रूपकञ्च प्रसूतवत्तादिप्रकाशितैः तत्प्रकाशितेति सिरूपकं
 द्रष्टव्यम् ॥ २४ ॥

स तद्देऽस्मै हयरत्नमर्पितम्
 पुरानुबद्धं वरुणेन बन्धताम् ॥ २५ ॥
 जवाद्दवारीकृतदूरदृक्पथ-
 स्तथाक्षियुग्माय ददे मुदं नयः ।
 ददद्दृष्ट्वाद्दरासतां यथा
 तथैव तत्पांशुलकण्ठनालताम् ॥ २६ ॥
 दिवस्परिदरदर्शिनाद्रा-
 ददौकि यस्तस्मिन्नि विश्वकर्मणा ।

महेन्द्रमिति । सिन्धुः समुद्रः उच्चैःश्रवसा महेन्द्रं प्रताप्य वञ्च-
 यित्वा यद्द्वयरत्नं मुञ्चैःश्रवसोऽपि श्रीरुमित्यर्थः । निजेन पत्न्या स्वाभिना
 वरुणेन अन्वितमकृतं तस्मै ददौ इत्यर्थः । पुरा स्वयम्भरात्पूर्वं बन्धतां
 बाधवतम् अनुबद्धं प्रवर्त्तयितुं वरुणेनार्पितं दत्तं हयरत्नं स भूमि-
 स्तस्मै नवाय ददे दत्तवन् ॥ २५ ॥

जवादिदिति । अक्षि युग्माय दृष्टुर्दृष्टियुग्माय दृष्टकः यां दर्शनेच्छा-
 याम् अदरं अस्या तस्य दासतां विधेयतां दधत् अत्यन्तदृष्टकःमेव
 कुर्वन् यो हयो जवाद्देमात्तथा तेन प्रकारेण अवारोक्तोऽवाकतो प्राग-
 दूरोक्त इति यावन् निजंलोकतश्च गम्यते पारावारे परार्वाचीत्यमरः ।
 स दूरदृक्पथे येन स तथा मुदन्प्रिं न दधे किन्तु तृष्णामेव बधयति
 अवारि कृतमार्गत्वादिति भावः तथा तेन प्रकारेण तत्तस्मै त्पूर्वोक्ता
 अवारि करणतृष्णा अकारि त्युच्चेतीति पांशुलं पांशुमान् शुक्लश्च कण्ठ-
 नालो यस्य तस्य भावस्तत्तान्दर्शमुदं न दधे कण्ठशेषकारी कथं मुदं
 दद्यादितिभावः अक्षियुग्मस्य पांशुलकण्ठनालत्वं नाम दूरोक्तधर्मी
 धूमरप्रान्तत्वञ्च उक्तकण्ठाचरितत्वम् अजस्रदर्शनीयवेगोऽयमश्च इति
 तत्पर्यम् अवारि करणद्वयसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धेऽपि रतिशयोक्तिः ॥२६॥

दिवस्परिदरिति । दिवस्परिदरस्य दमयन्तीरागिण इति भावः
 कस्तादिदं यान् अनुकृत्ये । आदरदर्शना आदरत्वेन विश्वकर्मणा देव

तमेकमाणिक्यमयं महोन्नतम्
 पतदुग्रहं ग्राहितवान्नलेन सः ॥ २७ ॥
 नलेन ताम्बूलविनामिनोऽश्विनै-
 र्मुखस्य यः पूगकणैर्भृतो न वा ।
 इति व्यवचि स्वमयूखमण्डला-
 दुदञ्चदुञ्च रुणचारुणश्चिरात् ॥ २८ ॥
 मयेन भीमं भगवन्तमर्चता
 नृपेऽपि पूजाप्रभनान्नि या कृता ।
 अदत्त भीमोऽपि स नैषधाय ताम्
 हरिणमगोर्भोजनभाजनं महत् ॥ २९ ॥

शिल्पिनः यः पतदुग्रहः त भः स प्रत्य दरात् अदौक प्रापितः दौकते-
 र्नव्यर्थे गदनात्कर्मणि ङ्ङ् । त विश्वकर्मदत्तमेकमाणिक्यमयमेकपद्धार-
 गोपलविकारं महती उच्चैर्तर्यस्य तन्मत्यञ्जत गृह्यते अनेनेति यज्ञः
 पततोयज्ञः निस्तृतताम्बूलभाजनं पतयाज्ञः षतदुग्रहः इत्यमरः ।
 विभाषायज्ञ इति अप्रत्ययभावः पक्षे दृङ्निश्चिः गमश्चेति अप्रत्ययः । त
 स भीमो नलेन ग्राहितवान् अयाहयत् नलय ददावित्यर्थः । २७ ॥

नलेनेति । यः पतयाज्ञः उदञ्चदुञ्चतः उच्चादुन्नतादरुणाद्रक्त-
 वर्णात् स्वमयूखमण्डलाङ्केतोश्चारुणः, ताम्बूलविनामिना ताम्बूलशोभिना
 नलेनोर्जाभितैः निस्तृतं मुखस्य सम्बन्धिमिः पूगकणैः क्रसुकशकलैर्भृतः
 पूर्णो न वेति सन्दिह्येतिशेषः चिरादुख्यवचि विविक्तः निश्चयान्तः
 सन्देहाबद्धारः ॥ २८ ॥

मयेनेति । भगवन्तं भीममीश्वरम् अर्चता अर्चते भौवादि-
 काङ्क्षः शब्दादेशः । मयेन दैत्यशिल्पिना प्रभोर्नायकस्य तस्मिन् प्रभुनास्मि
 श्वाभिनामधारिणि नृपे भीमे या पूजा कृता स भीमोऽपि हरिन्दसे-
 गारुत्मतमयोः सम्बन्धि तन्मय महद्भोजनपात्रं भोजनभाजनं भोजनपात्र
 रूपानां पूजां नैषधाय नलाय दत्त ॥ २९ ॥

छदे र दैव छविमस्य विभ्रतां
 न केकिनां सर्पविष प्रसर्पति ।
 न नीलकण्ठत्वमधास्य इव चेत्
 स कालकूटं भगवानभोज्यत ॥ ३० ॥
 विरोध्य दुर्वांससमसूषलद्दिवः
 स्रजं त्यजन्नस्य किमिन्द्रसिन्धुरः ।
 अदत्त तस्यै स मदच्छलात् सदा
 यमभ्रमातङ्गतयेव वर्षुकम् ॥ ३१ ॥
 मदान्मदप्रे भवताथवा भिया
 परं दिगन्तदापि यात जीवत ।

छट इति । अस्य गारुडतमभजनस्य क्वचिं कार्त्तिकं सदा सर्वथैव
 छदे पक्षे विभ्रतां केकिनां सर्पविषं न विमर्षति न व्यभ्रोति स
 भगवानीश्वरोऽपि अत्र गारुडतमाजने कालकूटमभोज्यत चेत् भुञ्जीत
 यदि नीलकण्ठत्वं नःधास्यत् तदभावात्कालकूटविषस्य कण्ठस्याथ
 नीलकण्ठत्वमस्येत्यर्थः । यथाःवगयात् केकिनो निर्विषास्तत्पालं भोजने
 किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ३० ॥

विरोध्येति । अभ्रमातङ्गतया मेघरूपगजत्वेन ह्येतना मदच्छला-
 न्कटस्त्रावमिषात् वर्षुकं वर्षणशीलमिवस्थितम् इति सापञ्चवोत्प्रेक्षा
 लक्षपतेस्ताडिना उक्कट् प्रत्ययः । यसिन्धुरसमीभोऽस्यै नञ् य अदत्त
 दत्तवान् स ननसात्कृतसिन्धुरो दुर्वांससं विरोध्य विरुध्य अस्य दुर्वा
 संसः मन्वन्विनौ तद्वत्सामित्यर्थः । स्रजं त्यजन् निपन् इन्द्रसिन्धुर एरावत
 इव दिवः स्रगांस्त्रलत्किम् ? स्रटसस्रकृत्यगापराधनिमित्ता दूर्वासंसः
 यापार्द्धवद्गत एरावत एवायं किमित्युत्प्रेक्षा ॥ ३१ ॥

मदादिति । यो गजो ह्येतिक्करिष्य । दिग्गजाः ! मदान्कटपारव-
 श्यन्मदप्रे समाप्रएव भवत तिष्ठत अथवा भिया दिगन्तःदपि परं दूरं

इति स्म यो दिक्करिणः ! स्वकर्षयो-
र्विनाह वरुणस्त्रजमागतैर्जनैः ॥ ३२ ॥

अधत्त वीजं निजकीर्त्तये रदौ
द्विषामकीर्त्तये खलु दानविप्रुषः ।
अबः अमैः कुम्भकुचां शिरः श्रियम्
सुदे मदस्त्रेदवतीसुपास्त यः ॥ ३३ ॥
न तेन वाहेयु विवाहदक्षिणी-
कर्त्तव्ये सङ्घानुभवेऽभवत् क्षमः ।
न शातकुम्भेषु न मत्तकुम्भिषु
प्रयत्नवान् कोऽपि न रत्नराशिषु ॥ ३४ ॥

दूरानाटोत्तमाः परेत्यमरः । यात गच्छत जावत यथा कथञ्चित्प्रायः नु
धारवत इति इत्य मक्षरस्त्रज वर्णपरिक्लृप्त विभेत्त वाग्दृष्टि मन्त्ररेणेत्यर्थः ।
किन्तु स्वकर्षयोः अगतागतैर्यातायातै श्रेटाभिरेव आह्वय्य ब्रूते स्म
वेत्यर्थः गम्योत्प्रेक्षा सट् स्म इति भूते लट् ब्रुवः पञ्चादित्वादिना
पुलाहादेशौ ॥ ३२ ॥

अधत्तेति । यो गजो निजकीर्त्तये तत्प्ररोहयेत्यर्थः । रदौ दन्तः श्व
वीजमधत्त द्विषामकीर्त्तये तत्प्ररोहय दानविप्रुषो मदविन्दूनेव
वीजमधत्त कीर्त्तकीर्त्तयोः सितामितकारित्वात्सित सितयोरेव दन्तदा-
नयोर्वीजत्वेनोत्प्रेक्षा । किञ्च कुम्भावेव कुचौ यस्या स्तां मदेन स्त्रेदवती
मिति सत्विकोक्तः शिरः श्रिय शिरः शोभाभेव अत्रयोः अमै व्यापारैः
कर्षतानैरेव व्यजनवातैरिति भाव सुदे हर्षाय उपास्त असेवन्त्युत्प्रे-
क्षात्रयस्य संसृष्टिः ॥ ३३ ॥

नेति । तेन भीमेन विवाहे दक्षिणीकृतेषु वरायाङ्करिणीकृते
ष्वित्यर्थः । वाहेयु वाजिषु विषयवाजि वाह्वार्वगन्धर्व इत्यमरः ।
प्रयत्नवानुद्योगवानपि सङ्घानुभवे इत्यन्तापरिच्छेदे क्षमो नाभवत् शात-
कुम्भेषु स्वर्णेषु तपनीयं शातकुम्भमित्यमरः । मत्तकुम्भिषु मदगजेषु

करग्रहे वाम्यमधत्त यस्तयोः
 प्रसाद्य भैम्या न च दक्षिणीकृतः ।
 कृतः पुरस्कृत्य ततो नलेन स
 प्रदक्षिणस्तत्क्षणमाशुशुक्लणः ॥ ३५ ॥
 स्थिरा त्वमश्रुव भवेति मन्त्रवा-
 गनिगदागास्य किमाशु तां ह्विया ।

रत्नमार्गिषु न सर्वत्र सङ्गादुभये क्षम इत्यनुषङ्गः । विवाहादिषु सङ्गा
 सम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्ते रतिशयोक्तिभेदः ॥ ३४ ॥

करेति । य आशुशुक्लणः शेषितमिच्छतीत्याशुशुक्लण-
 रग्निः शिखावानाशुशुक्लण रित्यमरः । आङ्कि श्रुषेः सनन्ता-
 दाहः पूर्वाच्छ्रुषे धातोः सनन्तादुपत्ययः भाषायामपीष्यते । तयोर्भैमी-
 नक्षयोः करग्रहे पार्श्वग्रहे षाम्यं वक्रतां वामभागवर्त्तत्वम् व्यधत्त
 वाम्य सव्ये प्रतःपञ्चेति यिञ्च । अतु वास्यानन्तरं भैम्या प्रसाद्य प्रसर्त्वा-
 कृत्य दक्षिणीकृतश्च दक्षिणभागवर्त्तीकृतश्च दक्षिणः स नलो वामपरः
 कन्दानुवर्त्तिष्यति यिञ्च । नलेन स आशुशुक्लणस्तत्क्षणं सणव
 क्षयो दक्षिणं तत्कर्त्तव्यंति क्रियाविशेषणं स चासौ क्षय्येति तत्पुरुषे
 वात्यन् सयोगे द्वितीया । पुरस्कृत्य व्यधत्तः कृत्वा च प्रदक्षिणोऽत्यन्ता-
 तुङ्गो दक्षिणभागवर्त्तीव कृतः पूर्वं प्रतिकूलोऽव्यग्निं प्रार्थनया अनु-
 कूलित इत्येकोऽर्थः अग्निप्रदक्षिणी कृत्येत्वादि श स्त्रार्थोऽनुष्ठित इत्य-
 परार्थः ॥ ३५ ॥

स्थिरिति । अश्रुव स्थिरा भवेति मन्त्र वाक् तां दमयन्तीम्-
 अश्रास्य क्षाकरं प्रकाश्या मार्गिषं शिखावदयला भवेति एवं रूपं हृदीयं
 ह्विया ह्नीनोपमाकरश्चेतुकवच्छ्रुता इवेत्युत्प्रेक्षा आशु सपदि
 अनेयददृश्यतां गता उच्चरितप्रध्वंसित्यादिति भावः । नशेर्लुङि पुषा-
 दिवादिङि नश्चिन्त्योरलिच्छेवं वक्तव्यम् । ह्नीनोपमावं व्यनक्ति

शिला चलेत् प्रेरणया नृणामपि
 स्थितस्तु नाचालि विडोजसापि सा ॥ ३६ ॥
 प्रियांशुकग्रन्थिनिबद्धवाससम्
 तदा पुरोधा विदधे विदर्भजाम् ।
 जगाद् विच्छिद्य पटं प्रयास्यतो
 नलाद्विश्वासमिवैष विश्ववित् ॥ ३७ ॥
 भ्रुवावलोकाय तदुन्मुखभ्रुवा
 निर्दिश्य पत्याभिदधे विदर्भजा ।

शिला अश्मा नृणां मतुष्यःणाम् अपि प्रेरणया चलेत् सा दमयन्ती वि-
 डोजसाः देवेन्द्रेणापि स्थितेः पतिव्रतः, नाचालि न चालिता चले-
 गर्यन्तात्कर्मणि लुङ् । अत्र पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थहेतुकत्वात्काव्यलिङ्ग
 मलङ्कारः ॥ ३६ ॥

प्रियेति । तदा तत्काले विदर्भजां वैदर्भीं प्रियस्य नलस्यांशुके
 ग्रन्थिना बन्धविशेषेण निबद्धवाससं ग्रन्थितांशुकं विदधत् कुर्वन् देशा-
 चारप्राप्तत्वादिति भावः विश्ववित् सर्वज्ञ एष पृथ्वीकृतः पुरोधाः गौतमः
 पश्चिच्छिद्य हेधा विपद्य प्रयास्यतः परित्यज्य गमिष्यतो नलाद्विश्वास
 जगादेव व्याग स्पर्थापमार्थं मित्रानयोर्वस्त्राङ्गुलद्वयं जपन्त्येति उत्प्रेक्षा
 अत्रारण्यपर्वणि नलोपाख्याने श्लोकः । ततोऽर्धं वाससं शिख्वा विवस्य च
 परं तप । सुप्रामुत्सृज्य वैदर्भीं प्राद्ववङ्गतचेतन इति ॥ ३७ ॥

भ्रुवेति । विदर्भजा वैदर्भी भ्रुवावलोकाय भ्रुवमरुन्धन्नीञ्च यं दर्श-
 यति यास्त्रात् । तदुन्मुखभ्रुवा भ्रुवाभिमुखं भ्रुवस्य तेन पत्या नतेन नि-
 दिश्य पश्येत्यादि अभिदधे अभिहितं कर्मणि लिट् । किं तदाह अस्य
 भ्रुवस्य अणिमा, अणुत्वम् अजिषाची चक्षुः प्रमाणको न स्यात्किञ्च-
 क्षुपा नक्षत्रेति किमित्यर्थः । तथापि चक्षुषा अणुतावगमेऽपि अगमो-
 दितो ज्योतिःशास्त्रोक्ती महिमा महत्त्वं तथ्यः प्राभाषिकः अणुत्वपाहि

किमस्य न स्यादग्निमाप्तिमाक्षिक-

स्तथापि तथ्यो महिमाऽऽगमीदितः ॥ ३८ ॥

धवेन सादृशि बधूरुन्वतीम्

सतीमिमां पश्य गतामिवाणुताम् ।

कृतस्य पूर्वं हृदि भूपतेः कृते

दृणीकृतस्वर्गपतेर्जनादिति ॥ ३९ ॥

प्रसूनता तत्करपल्लवस्थितै-

रुडुच्छिविव्याम्बु विहारिभिः पथि ।

मुखःमराणामनले रदावले-

रभाजि लाजैरनयोष्कितैर्द्युतिः ॥ ४० ॥

प्रत्यक्षस्य दूरत्वदोषदुष्करत्वेन दुर्बलत्वादिति भावः महदपि दूरादणु-
प्रतीयत इति प्रसिद्धम् ॥ ३८ ॥

धवेनेति । पूर्वं विवाहात्प्रागेव हृदि कृतस्य पतित्वेन मनसि निश्चि-
तस्य भूपतेः स्वस्य नलस्य कृते तदर्थं मित्त्वर्थः । तादर्थ्येऽव्ययं दृणीकृत-
स्वर्गपतेरगणित महेन्द्राञ्जनत्वेन पञ्चमी विभक्त इति पञ्चमी । अथ तां
सूक्ष्मतां पातिब्रह्मगुण्येन न्यूनताञ्च गतामिव स्थितां सतीं साध्वी मरुन्वती
सा बधुर्नवोदा भैमी धवेन भ्रात्रा नलेन इमां पश्यत्युक्ता इतियेषः
सदृशि दृश्यग्यन्तादत्तनेपदिनः कर्मणि क्तः । अभिवादिदृशो रात्तनेपद
इति वाच्यम् अथि कर्मत्वं गयन्ते कर्त्तृश्च कर्मण इति अनभिहितकर्मत्वं
वोढव्यस्त्वानित्वात्सङ्घटितान्तःपुरः सवानित्यं दुस्तरमित्युक्तम् अरुन्वत्या
सङ्घटितत्वमिति भावः ॥ ३९ ॥

प्रसूनति । तत्करपल्लवस्थितैर्द्वीभार्थं तस्याः पाणिपल्लवधृतैरि-
त्यर्थः । लाजैर्भेदशालिभिः परिवेषापरपय्यायैः लज्जाः पुं भूम्नि
परिवेषक इति वैजयन्ती । प्रसूनता पुष्पत्वमभाजि तत्सदृश्यं प्राप्तिमि-
त्यर्थः । भजतेः कर्माणि क्तम् । यथा नया बध्वः उत्जम्बितैरुपकृते रतेय

तथा प्रतिष्ठाञ्जतिधूमपङ्कति-
 गेता कपोले स्रगनाभिर्गोभिताम् ।
 ययौ दृशोरञ्जनतां श्रुतौ श्रिता
 तमाललीलामलिकेलकायिता ॥ ४१ ॥
 अपङ्कतः स्वेदभरः करे तयो-
 स्त्रपाजुषोर्दानजलैर्मिलन्मङ्गः ।
 दृशोरपि प्रसृतमश्रु सार्त्त्वकम्
 घनैः समाधीयत धूमलङ्घनैः ॥ ४२ ॥

पयि मध्ये मार्गे व्योमचारिभिः खंचरैः सङ्घि रूढुष्कविर्नक्षत्रकान्तिरभाजि
 तथा अमराणां सुखे आस्यभूते अनले अग्निमुखे वै देवा इति श्रुतेः ।
 रटावलेर्दन्तपङ्के द्युतिरभाजि अलकस्य लाजद्वयस्य क्रमेष करपङ्कवाद्य-
 नेकाधारवृत्तिः कथमात्यर्यायभेदस्तावत् तदुपमेन लालानां प्रसूनटल-
 ग्नास दृश्याद्विदर्शनभेद इत्यनयो रङ्गाङ्गभावंन सङ्करः ॥ ४० ॥

तथेति । तथा बध्ना प्रतिष्ठा स्वीकृता आश्रितेर्लाजाञ्जते धूमपङ्कति
 धूमरेखा कपोले स्रगनाभिः कस्तूरीव शोभन इति तच्छोभितङ्कता
 दृशो रञ्जनतां ययौ तदादृशं गतेत्यर्थः । श्रुतौ श्रिते तमालस्य तमा-
 लावतंसस्य लीलां विल संश्रिता अलिके ललाटे ललाट मालिनं गोधी-
 त्यभर । अलकायिता अलकवदाचरिता उपमानादाधारकाद्यन्तात्क-
 र्माणि क्तः । अत्राप्येकस्यै धूमस्य क्रमाटनेकाधारमुन्नत पय्यादात्तदुप-
 जीयना सुत्तरेषां यथायोग्यमुपमा निदर्शनाभ्यां पुर्ववत्सङ्करः ॥ ४१ ॥

अथानयोस्त्रिभिः कात्तिकोदयमाङ्ग स्रपङ्कत इत्यादिना । त्वपा
 जुषोर्लाञ्जाभाजोक्तयोर्वध्वरयोः करे स्वेदभरो मुहुर्दानजलैः स्तत्रानो
 चितदानजलैर्मिलन्निश्रीभवत्प्रपङ्कतिः आम्बादितः दृशो रङ्गोः प्रसृतं
 गलितं सार्त्त्वकं सत्वसमुद्भूत मश्रु घनैः साम्नेर्धूमलङ्घनैः धमपीङ्गमैः

बहूनि भीमस्य वस्तूनि दक्षिणाम्
 प्रवच्छतः सत्त्वमवेक्ष्य तत्क्षणम् ।
 जनेषु रोमाञ्चामितेषु मिश्रताम्
 ययुस्तयोः कण्टककुट्टमलत्रियः ॥ ४३ ॥
 बभूव न सन्धविजित्वरी तयोः
 श्रुतिक्रियारम्भपरम्परात्परा ।
 न कम्पसम्पत्तिमलम्पदयतः
 स्थितोऽपि वङ्किः समिधा समेधितः ॥ ४४ ॥

समाधीयत समःहितः परिहृतः इति यावत् । अत्र स्वेद शुण्णेः सहज-
 योरागन्तुकदानोटकधूमाभिभवाभ्यां तिरोधानान्दीवनमेदः । मीनं
 वस्तुना यत्र वस्तुनरनिगूहन मिति संज्ञयात् ॥ ४३ ॥

बहूनि । तयोर्वधुवरयोः कण्टक कुट्टमलत्रियः पुलकाहुरसम्पदः
 बहूनि वस्तूनि धनाभ्येव दक्षिणां तत्वानटान प्रवच्छतो टटतो भीमस्य
 सत्यसुताङ्गमवेक्ष्य तत्क्षणं तत्काले अत्यन्तयोगे द्वितीया । रोमाञ्चामितेषु
 गतेषु जनेषु मिश्रतां मेलनं ययुस्तेन रोमाञ्चे सति तिरोहिता
 इत्यर्थः । पूर्ववटनद्वारः ॥ ४३ ॥

बभूवेति । तयोर्वधुवरयोः श्रुतिक्रियाणां श्रुत्यङ्गकर्मणामारम्भ-
 परम्परायां त्वरा प्रयोगाद्विच्छेदत्वरा समसम्भ्रमः सन्धस्य निष्क्रियान्-
 कणस्य सान्द्रिकस्य विजित्वरी विजेती इत्यङ्गजसन्धिभ्यः कुरपट्टिड्टाण्य
 जिह्वादिना लोपः । न बभूव नापक्रोतं शय केत्यर्थः । समिधा इत्यनेन
 समेधितः प्रदीपितः अयतः स्थितो वङ्किरपि वस्यसम्पत्तिं वेपथुङ्के नानु-
 स्यन्तिरोद्धं नाशकदित्यर्थः । मादानुरागविकाराणां दुर्धारवेगत्वा-
 दिति भावः । अत्र बभूवत्वासमिधुर्वङ्कुरपकारणसङ्घातेऽपि सन्धकम्प-
 निवृत्तिरूपकान्यान्वृत्ते विवेचोक्तं रङ्गहारः । तत्र मय्या मनुवृत्ति
 विवेचोक्तं रितिसंज्ञायाम् ॥ ४४ ॥

दमस्वसुः पाणिममुष्य गृह्णतः
 पुरोधसा संविदधेतरां विधेः ।
 महर्षिगोवाङ्गिरसेन साङ्गता
 पुलोमजामुद्वहतः शतक्रतोः ॥ ४५ ॥
 स कौतुकागारमगात् पुरन्धिभिः
 सहस्ररन्धीकृतमीक्षितुं ततः ।
 अधात् सहस्राक्षतनुत्रमित्वना-
 मधिष्ठितं यत् खलु जिष्णुना मुना ॥ ४६ ॥
 तथागनाया निरशेषि नो ह्विया
 स सव्यगालोकि परस्परक्रिया ।

दमस्वसरिति । दमस्वसुः पाणि गृह्णतः तादृहृहत इत्यर्थः ।
 अमुष्य नलस्य पुलोमजां शवाम् उद्वहतः शतक्रतोर्गिरन्द्रस्य महर्षिणा
 ग्वाङ्गिरसेन सहस्ररन्धीकृतमनेकमशक्तं शतक्रतोर्गिरन्द्रस्य साङ्गता
 माङ्गुगयं संविदधेतरा मतिशयेन सम्पादिता तिङ्श्रयथाटासु-
 मन्वय ॥ ४५ ॥

स इति । ततो ह्योमानन्तरं स नलो वीक्षितुं सर्वेषां विस्मयवी-
 क्षणार्थं सहस्ररन्धीकृतमनेकमशक्तं शतक्रतोर्गिरन्द्रस्य तद्भावेति ।
 कौतुकागारमङ्गलमृहं पुरन्धिभिः सह दृष्टो यनेति चापकात्सहा प्रयोगे
 सहार्थे तृतीया । अगात् प्राविशत् यथागारं जिष्णुना जयशीलेन
 इन्द्रेण चामुना नलेनाधिष्ठितं तं सहस्राक्षतनुत्रमित्वनामिन्द्रकवच-
 तुल्यतामधान् ॥ ४६ ॥

तथेति । अथ वरेण बध्ना च यथाविधि यथा शास्त्रं त्वहं त्विदि-
 नम् अत्यन्त सयोगे द्वितीया । तद्विगतार्थेत्यादिना समाहारेद्दिगुः राजाङ्गः
 सखिय एष दिगुरेकवचनं रात्रिं प्राङ्गाः पुंसि इति पु लिङ्गता । अथ-

विमुक्तसम्भोगमशायि सस्पृहम्

वरेण बध्वा च यथाविधि त्यक्तम् ॥ ४७ ॥

कटाक्षणाञ्जन्यजनेर्निजप्रजाः

क्वचित् परीक्षासमचीकरत्तराम् ।

धराः पुरीभिर्वरयात्रयागता-

नभोजयेद्भोजकुलाङ्कुरः क्वचित् ॥ ४८ ॥

स कश्चिद्रूचे रचयन् तमनो-

पहारमस्वाह ! रुचेर्यथाचितम् ।

नाया वसुन्नास्तु अयनेति पिपासार्थञ्चिति निपातनात्सुधु । त्रिभुया न
निरशेषे तानपय्यां प्र मभोजि इत्यर्थः । परस्परक्रिया अन्वयेत्येता
सस्यम्ययेच्छ नालोकि नयीकृता तथा विमुक्तसम्भोगं यथा तथा सस्पृहं
साभिनापमेव अशयि शयितं भावे लङ् । यथाह व्यापस्तम्बः त्विरात्र
समयोरयःशय्याः ब्रह्मचर्यं मन्त्रारण्यवर्जितेषु तयोः शयामनरेण
दण्डोपनिप्रवासमा सूत्रेण परिशीलितवर्तीति ॥ ४७ ॥

कटाक्षणादिति । भोजकुलाङ्कुरो भोजकुलकुमारो दमः निजाः प्रजाः
स्वजनान् प्रजा स्यात्स्वन्तौ जने इत्यमरः । कटाक्षणात्कटाक्षकरणात्तत्क-
क्षित इत्यर्थः कटाक्षयने क्तकरेत्तं तिगयन्लाङ्गे ल्यट् । जन्यजनैः सङ्घ
जन्याः स्निग्धाः वरस्यश्रेत्यमरः । परीक्षाम् सदुपमिति यावत् द्रवः केली
परीक्षाम् इत्यमरः । उपसर्गस्य घञ् मनुष्ये बहुलमिति टीघः । क्वचित्प्र-
देशे क्वचीकरत्तरा मतिशयेन कारय माम करोतेर्णौ चङ् मनुभावाद्ध्य-
मत्वे टीघः तिङ् घाटाम् प्रत्ययः । तटा क्वचित् प्रदेशान्तरे वरस्य वात्सया
सङ्घ आगतान् जनान् धराः पुरीभिः क्षितिमुन्दरीभिः अमभोज-
यद्भोजय माम् तत्काले परीक्षासकरसमौक्यादितिभावः । निगरण
चलनार्थम्येषेति परस्परं गति वृत्तः स्वादिना आणकृतः कर्मत्वम् ॥४८॥

पिपासतः काञ्चन सर्वतोमुखम्
 तवार्पयन्तामपि काममोदनम् ॥ ४६ ॥
 मुखेन तेष्वोपविशत्वसाविति
 प्रयाच्य सृष्टानुमतिं खलाहमत् ।
 वराङ्गभागः स्वमुखं मतोऽमुना
 स हि स्फुटं येन किलोपविश्यति ॥ ५० ॥

तात्कालिकमेव परीक्षासं बद्धधा बद्धधा वर्णयति स इत्यादि ।
 स टमः कश्चिञ्जन्यजनमूचे उवाच किमिति अङ्ग ! भो ! अत्र प्रदेशे पि
 पासतः उन्नतः पिवतेः समन्तात्कटः यतरि डीप् । सर्वतोमुखम् उदकं
 पुष्करं सर्वतोमुखमित्यमरः । यथा तव काञ्चन स्त्रियः इचेत्सुपाया
 यथोचितं यथाहंनेमनस्य निष्ठानापरस्वस्य चोष्यद्रवस्य उपहारं
 समर्पणं स्य तेमनस्य निष्ठानमित्यमरः । रचयन्तु यथा कुर्वन्तु काम
 मोदनमस्य न चार्पयन्तां प्रयच्छन्त्विति अस्य पिपासतो मुखपाने क्वो
 ऽङ्ग इवेः स्वाङ्गमौन्दर्याद्भेतेः मनो अपहरतीति मनोऽपहारं मनो-
 हारं कर्मण्यण् । मुखमास्यं सर्वतः समन्तादप्ययन्तां कामस्य मोदनं समर्पण
 रचयन्तु रमयन्तामिति चेत्यर्थः । इत्येवे इत्यवयवः अत्रोभयोरप्यर्थयो-
 र्विवक्षितत्वेन प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतश्लेषः ॥ ४६ ॥

मुखेनेति । हे जन्य ! अत्र पङ्कावसौ ते तत्र मुखेन काञ्च-
 ख्येन वक्त्रेण च अधिकरणे साधनत्वनिर्देशः मुख इत्यर्थः । उपविश-
 त्विति प्रार्थनायां लोट् । प्रयाच्य पार्थ्यं सृष्टानुमतिं कृतःङ्गीकारं जन्य
 खला काचिद्गूर्ता अपहसत् परिजडात् किमिति अमुना जन्येन स वराङ्ग
 भागो अस्याः गोप्यप्रदेशः वराङ्गेनूः प्रं श्लुयोरित्यमरः । स्फुटं यथा तथा
 स्वमुखं मतोऽङ्ग स्ववक्त्रसदृशत्वेन अमुमत इत्यर्थः । येन वराङ्गेन उप-
 विश्यते किल मुखोपवेशनाङ्गीकारो नान्तरीयकः सिद्ध इति भावः ॥५०॥

यवामिमे मे स्त्रितमे इती रणो
 गले तथोक्त्वा निजगुच्छमेकिका ।
 न भास्यदस्तु छगलो वदन्निति
 न्यधत्त जन्यस्य ततः पराकृषत् ॥ ५१ ॥
 नलाय बालव्यजनं विधुन्वती
 दमस्य दास्या निभृतं पदेऽर्पितात् ।
 अहासि लोकैः सरटात् पटोञ्छिनी
 भयेन अङ्गायतिलङ्घुरं ह ॥ ५२ ॥
 पुरस्यलाङ्गूलमटात् खला वृभी-
 सुपाविगत् तत्र ऋजुर्वरहिजः ।

यवामिति । इमे यवां भयत्यौ मे मम अतिशयेन स्त्रियौ स्त्रितमे
 प्रियतमे इत्यर्थः । नद्याः शेषस्यान्यतरस्य स् इति विकल्प्य दुःखस्य । इती-
 रिष्य इति याटिनः । ईरतेर्णिनिः । जन्यस्य वरसखस्य गले कण्ठे तथोक्त्वा
 स्त्रोतमेत्वक्त्वा एकेवैकिका तयोरेन्यतरा स्त्री कात्यर्वस्येतीकारः । अट
 इद स्त्रीतमेति वचो वदन् त्व तच्छगलो रिक्तकण्ठः सन् न भासि न शोभ
 य इत्युक्तेतिशेषः गम्यमानाथेत्वाटप्रयोगः । निजमात्मन्यं गुच्छं ह्वातिष-
 ट्ठिक्कारं ह्कारभेदा यटिभेदा गुच्छगुच्छार्धगोक्षना इत्यमरः ।
 न्यधत्त निदधे अपरत्वयात् स्त्री अटोमे मे इदं शब्द मयङ्गं वदन् ऋगन-
 ऋगोऽधीत्यपा कृषदाचकष कषे स्तोटादिका कृष् अजाकागो स्तव-
 ऋगवस्तच्छगलका अजेत्यमरः ॥ ५१ ॥

नखावेति । नलाय बालव्यजनं विधुन्वती चापरयाङ्घ्रिणी दमस्य
 दास्या निभृतं निगूढम्यदे अर्पिताद्विष्टटात् अङ्गायतिलङ्घुरं हृषी
 अङ्गादेर्घ्यव्य धिवेगात् वेगेन अङ्गामारोहत इत्यर्थः । सरटात् कक-
 षासःत् सरटः ककषः स्यादित्यमरः । भयेन पटोञ्छिनी वस्त्र-
 त्यागिनी सती लोकैर्जनैरहासि परिहृषिता ॥ ५२ ॥

पुनस्तमुत्थाप्य निजामतेर्वदाऽ

हसन्न पश्चात् कृतपुच्छतत्प्रदा ॥ ५३ ॥

स्वयं कथाभिर्वरपक्षमुभ्रुवः

स्थिरीकृतायाः पदयुग्ममन्तरा ।

परेण पश्चान्निभृतं न्यधापयत्

ददर्श चादर्शतलं हसन् खलः ॥ ५४ ॥

अथोपचारोद्दुरचारलोचना-

विलासनिर्वासितधैर्यमम्पदः ।

पुरस्येति । खला काविद्वृत्ता वृसीमःसनं मुनीनामासनं वृसीत्यमरः । पुरस्यलाङ्गूल पुरोभागस्यलपुच्छं यथा तथा अटाहृत्तवान् ददाते कृद्धिः गाति-
स्यादिनासिचो लृक् । तत्र तस्यां अजुसुग्धो वरस्य सम्बन्धि द्विजः उपा-
विशत् उपविष्टः निजामतेः स्वःज्ञानस्य वदतीति अज्ञानात्कृतमिति वद-
तीत्यर्थः । पचाद्यच् वटा यदो वटावदोवक्ता इत्यमरः । पुनस्तं द्विजं
उत्थाप्य पश्चात् कृतपुच्छं तां वृसीं प्रददातीति तत्प्रदा सता प्रदेति
प्रपूर्वा हृदानेः कर्मोपपदत्कप्रत्ययः । अहसत् जहास च पुच्छस्व पुरो-
पस्थाने द्विजस्य प्रकाशमेहनत्वप्रतीतेः पृष्ठत उपस्थाने पशुत्वप्रतीतेश्चेति
भावः । कूर्मादिपठसुष्टौ पुच्छव्यपदेशः ॥ ५३ ॥

स्वयमिति । खलो धूर्त्तः स्वयं स्वेन कथाभिरिष्टावापैः स्थिरीकृ-
तायाः निचलीकृताया वरपक्षे सुभ्रुवः स्त्रियाः पदयुग्मं अन्तरा पाद-
युगलस्यान्तराले अन्तरालरेष युक्त इति द्वितीया । परेण पुरुष लरेष
पश्चात् पृष्ठतो निगूढं यथा तथा आदर्शतलं दर्पणस्वरूपं न्यधापयत्
निधापयामास स हसन् ददर्श च वराङ्गप्रतिबिम्बदर्शनाद्वासः ॥ ५४ ॥

अथेति । अथोपचारेषु उद्दुरा उदूढभारा तत्परा इत्यर्थः । अक्
परित्यादिना संभाषान्तः । तासां वारुलोचनानां स्त्रीणां विलासैः साधनै

स्मरस्य शिल्पं वरवर्गविक्रिया-
 विलोककं लोकमहासयम्, हुः ॥ ५५ ॥
 तिरोबन्धकसरोजनालय
 स्थिते स्थितं यत् खलु यूनि बालया ।
 तथा तदीये हृदये निखाय तदु-
 व्यधीयतामम्बु खलु हवेधिता ॥ ६ ॥
 कृतं यदन्यत्करणोचितत्यजा
 दिदृक्षु चक्षुर्दवारि बालया ।
 हृदस्तदीयस्य तदेव कामुके
 जगाद् वार्त्तामखिलां खले खलु ॥ ५७ ॥

निर्वासिता निष्काहिता धैर्यसम्पद्येन तस्य स्मरस्य शिल्पं स्मृष्टिः स्मर-
 कृता इत्यर्थः । वरवर्गस्य जन्यजनस्य विक्रिया वक्ष्यमाणविकाराः कर्त्तव्यः
 विलोककं दृष्टजनं सुन्दरहासयन् परिवारिकाविलासदर्शनादेव जन्म-
 जनस्य जनहासकरः स्मरविकारो जात इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

तिर इति । तिरोबन्धन् तीर्थग्वन् वक्त्रसरोजनाल कण्ठो यस्या
 लया बलिबन्धुरवा बालया यवत्या यूनि तदस्ये स्थिते स्थितवति सति
 कर्त्तरि क्तः । यत् स्थितं किञ्च कृतं खलु भावे क्तः, तथा बालयाः तदीये
 यवसम्बन्धिनि हृदये तस्मिन् तस्मिन् य गाढं प्रवेष्टुं असम्भस्यनभिसुख
 यद्विषयं तद्देधिता तद्देधित्वं व्यधीयत विहितं तत् स्थितं तस्य तिरयोम-
 लक्ष्यवधी स्मरोजात इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

कृतमित्ति । करणोचितं क्रियाः ह्यन्यजतीति तत्पत्या तम् कर्त्तव्य-
 यकृतेत्यर्थः । स्वप्नेः कृप् । तः दृश्या बालया तरुण्याः स्मर्यत्कर्त्तव्यं
 यत्कृतं दिदृक्षु दृशेनोत्सुकं चक्षुः स्वदृष्टिं यद्वारि वारितं तदेव क य-
 करणं दिदृक्षतादर्शनहयमेव तदीयस्य बालाम्बन्धिनी हृदो हृदय-
 स्थास्थितां वार्त्तां वृत्तानं खले धूमं कामुके जगाद् चतुः तस्यै जगादे-

जलं ददत्याः कलितानतेर्मुखम्
 व्यवस्यता साक्षसिकेन चुम्बितुम् ।
 पदे पतहारिणि मन्दपाणिना
 प्रतीक्षितोऽन्येक्षणवञ्जनक्षणः ॥ ५८ ॥
 युवानमालोक्य विदग्धशीलया
 स्वपाणिपाथोरुहनालनिर्मितः ।
 श्लथोऽपि मख्या परिधिः कलानिधौ
 दधावहो तं प्रति गाढवन्धताम् ॥ ५९ ॥

त्यर्थः । तत्र क्रियाएक्या सान्द्ररागशरवश्य मदर्शनीत्सुकं चक्षुः स्वदृष्टिः
 यदवारि प्रणयकोपस्य सूचितेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

जलमिति । जलं ददत्या आवर्जयन्त्या अतएव कलिता आन-
 तिर्य्या तस्या नम्रमुख्यादित्यर्थः । मुखं चुम्बितुं व्यवस्यता उद्युञ्जानेन
 भ्रुवस्सतेर्लटः शवादेशः । अतएव मन्दपाणिना श्लथहस्तेन सहसा बलात्का-
 रेण वर्त्तते यस्तेन सह साक्षसिकेन केनचित् योजःसङ्घोऽन्धसां वर्त्तत इति
 ठक् । पदे स्त्रीचरणे पतहारि यस्मिन् तस्मिन् सति चुम्बनव्यसनात्कल-
 पानमप्यविगणयत्यर्थः । अन्येक्षणवञ्जनक्षणः परदृष्टिवञ्जनसमयः प्रती-
 क्षितः आकाङ्क्षित इत्यर्थः । कामाभ्याः किं न कुर्वन्तीति भावः ॥ ५८ ॥

युवानमिति । विदग्धशीलया प्रगल्भस्वभावया कयाचिद् युवा-
 नमालोक्य कलानिधौ क. मशित्याकरे चन्द्रे कला शिल्पे विधोरंश इत्य-
 भिधानात् । सख्या स्वपाणिपाथोरुहनालाभ्यां निजभुजाभ्यां निर्मितः
 निजभावसूत्रनार्थं कृतः परिधिः परिवेष्टरूपत्वात् परिरम्भः परिवेषः
 चन्द्रे तत्त्वम्भावनयेति भावः । श्लथोऽपि सन् तं युवानं प्रति तस्मिन्नि-
 त्यर्थः । गाढवन्धतान्दधौ गाढालिङ्गनसुखं तस्माद्भूटित्यर्थः । अहो
 कार्यकरणवैरस्याद्विदग्धकार्योप्रादाञ्च अ स्य्यं अतएवासङ्गति विष-

नतभ्रुवः स्वच्छनखानुविम्बन-
 छलेन कोऽपि स्थटकम्पकण्टकः ।
 पयो ददत्वाशरणे भयं क्षतः
 स्मरस्य वाणोः शरणे न्यविक्षत ॥ ६० ॥
 मुखं यदस्माय विभज्य सुमुखा
 द्वियं यदालम्बा मतास्यसासितम् ।
 अत्रादि वा यन्मृदु गङ्गद युवा
 तदेव जगच्छ तदाप्तिलग्नकम् ॥ ६१ ॥

मालङ्काराः संसृष्टाः कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे स्यादसङ्गतिः । विरह-
 कार्त्तिस्योत्तिरिति च लक्षणात् । अत्र रतिरङ्गस्योक्तेः उक्तसङ्गतापि
 प्रियसख्यां विविधविभ्रम तनुता । भावादङ्गगतं यिशुभाङ्गिकृति सुस्वति
 मृते ॥ ५६ ॥

मतेति । स्मरस्य व यै भयं क्षतः क्षतएव स्फुटौ कम्पकण्टकौ
 वेपथरोमाक्षौ रागसत्त्विकौ प्रहारसत्त्विकौ च यस्य सः रोमाक्षोऽपि च
 कण्टक इत्यमरः । कोऽपि युवा पयो ददत्वा नतभ्रुवः स्त्रियं स्वच्छनखे-
 प्वनुविम्बनछलेन प्रतिविम्बव्याजेन चरणे पाद एव शरणे रक्षित
 न्यविक्षत निविष्ट इति सापङ्गवोटेष्वा व्यञ्जकाप्रयोगाद् गम्या नेविश
 इति लङ्कितम् इगुपधाटनिट्काः इति श्लोकादिदेशः ॥ ६ ॥

सुखमिति । सुभ्रुवा कयाचिदोषिता मुखं विभज्य कृत्नीकत्व कि-
 ष्टिहिलत्वेत्यर्थः । यदध्यायि विक्षतं क्षयतेभानि लङ्कितं चिन्पि उद्यादेशे,
 क्षुयमानम्पय य मतास्यं नखसुखं यथा तथा आसितम् आसेभानि क्तः ।
 मृदु मृदुत् अत्रादि वा अटितस्य वदेः कर्मणि लङ् । युवा तदेव तद्देहा-
 त्वमेव तदाप्तौ तस्याः प्राप्नो सङ्गकं प्रतिभुवं जगच्छ गाढानुरागानु-
 भावत्वान् तस्मेति भावः ॥ ६१ ॥

विलोक्य यूना व्यजनं विधुम्बती-
 भवाप्रसत्त्वेन भृशं प्रसिष्वदे ।
 उदस्तकण्ठेन मृषोष्मनाटिना
 विजित्य लज्जां दृश्ये तदाननम् ॥ ६२ ॥
 स तत्कुचस्फुटकचेष्टिदोर्लता-
 चलद्दलाभम्यजानानिलाकुलः ।
 अवाप नानानलनालशृङ्खला-
 निवदनीडोद्भवविभ्रमं युवा ॥ ६३ ॥

विलोकेति । व्यजननाललङ्कक विधुम्बती चालयन्ती काङ्क्षिद्विलोक्य
 अवाप्रसत्त्वेन उद्विक्तसत्वगुणेन यूना भृशं प्रसिष्वदे स्विन्नं सञ्जातसा-
 त्विकोऽर्भदित्यर्थः । स्विद्यतेभावे लिट् । मृषोष्मनाटिना नाटकेन उदस्त-
 कण्ठेन उदर्यावेषेण कृता तेन लज्जां विजित्य विरुज्येत्यर्थः । तदानन
 तस्याः ध्यानं दृश्ये दृष्टं व्यजनपवनापेक्षयेति भावः । दृश्ये कर्मणि
 लिट् । अत्रागन्तुकेन धर्मखेदेन रुज्जुकारित्वस्वेदेन ग्रहणानीलना-
 लङ्कारः । मिलन वस्तुना यत्र दम्बन्तरनिर्गृहर्नामिति लक्षणात् ॥ ६२ ॥

स इति । स पर्योक्तो युवा तस्या व्यजनस्तथाः वचनेः स्पृष्टमेव
 स्पृष्टक घट्टणं तदेव चेष्टा यस्या स्तस्या टोर्लतादाश्च लद्दल इवाभातीति
 तदाभं इत्युत्प्रेक्षा लतायाः पत्त्रेण भवितव्यमिति भावः । तस्य व्यजनसा-
 निलेन आकुलः उद्गारित्वा तत्कुचस्फुटवाहुरुत्सङ्घिन इत्यर्थः ।
 नानानलनालो नानाविधलक्षणकः शृङ्खला एव शृङ्खला निगृहस्तथा निवद्वस्य
 नीडोद्भवस्य पशुषो विभ्रमं विलासं अवाप उपरि उद्गार्यमाण बाल
 व्यजनवर्त्तिसुखनिश्चलाङ्गः पञ्जरवद्वपस्वीय तद्वभावित्यर्थः । नीडोद्भवा
 गस्तन्तः इत्यमरः ॥ ६३ ॥

श्रावच्छटा कापि कटाक्षणस्य सा
 तथैव भङ्गी वचनस्य काचन ।
 यया युवभ्यामनुनाथने मिथः
 कृषोऽपि द्रुतस्य न शेषितः श्रमः ॥ ६४ ॥
 पपौ न कश्चित् क्षणमास्यमीलितम्
 जलस्य गण्डूषमुद्गीतसम्पदः ।
 चुचुस्व तत्र प्रतिविधितं मुखम्
 पुरः स्फुरन्त्याः स्वरकार्मुकभ्रुवः ॥ ६५ ॥
 हरिन्क्षणेर्भोजनभाजनोऽर्पित
 गताः प्रकीर्णं किल वारयात्रिकाः ।

अःयच्छटेति । सा तात्कालिकी रौषबाध्या कटाक्षणस्य कटाक्षोप-
 योगस्य तत्करोतीति गयन्ता ह्यट् । श्रावच्छटा भङ्गी तथैव वचनस्य काचन-
 भङ्गी जातेति विशेषः । यया कटालवचनभङ्गा युवभ्यां युवत्या यूना च
 च पुमान् स्त्रियेत्केकशेषः । कृषोऽनुनाथने परस्परपार्श्वने नाथतेर्याचा-
 वत्वाह्यट् । कृषोऽलो द्युतस्य श्रमः प्रयासो न शेषितः स्वयमेव तत्कार्य-
 कारित्वाच्चावेक्षित इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

पपार्विति । उद्गीतसम्पदः उत्पन्नकौतुकः कश्चिद्युवा पुरः स्फुरन्त्याः
 पुरोदत्तान्याः स्वरस्य कार्मुके कार्मुकभ्रुवो यस्या जलदात्रया
 कास्येन मीलित मिश्रितं सङ्क्रान्तं प्रतिविम्बुजलस्य गण्डूषं नक्षुषित-
 जलमित्यर्थः तत्र गण्डूषगाय मुखभयङ्गा पविष्टमिति द्रष्टव्यम्
 अन्यथा प्रतिविम्बाटिकार्यायोगादिति भावः । क्षणं क्षणमात्रं न प-
 पौ किन्तु तत्र जने प्रतिविधितं मूषं चुचुस्व ॥ ६५ ॥

हरिन्दिति । हरिन्क्षणेभरकतोपलस्य मन्वन्त्रिणि तदन्ते भोजन-
 भाजने भोजनपात्रे अर्पिते सति प्रकीर्णमार्तरौपङ्गाः पत्रभाजन भा-

भ्रुवं न शाकैः प्रवितीर्णमस्ति व-
 स्त्रिषेदमेवं हरितेति बोधिताः ॥ ६६ ॥
 ध्रुवं विनीतः स्मितपूर्ववाग् युवा
 किमप्यपृच्छन्न विलोकयन्मुखम् ।
 स्थितां पुरः स्फाटिककुट्टिमे वधुम्
 तदङ्घ्रियुग्मावनिमध्यबद्धकृ ॥ ६७ ॥
 अमी लसद्वाप्यमखण्डिताखिलम्
 वियुक्तमन्यान्यममुक्तमार्दवम् ।

भ्रुवन्वयेति भावः । वरयात्वा प्रयोजनमेषामस्तीति वारयात्त्रिकाः वरेण सह
 भोक्तारः प्रयोजनमिति ठक् । इदं वो युष्माकं प्रवितीर्णं दत्तं भाजनं
 शाकैः चाकतरूपत्वं शाकैः पृथच्छटाविति वैजयन्ती । भ्रुवङ्कुतं नास्ति
 न भवति किन्तु हरिता हरितया पालाथो हरितो हरितित्थमर ।
 त्विषा स्वकान्या एव मेषं वा भ्रान्तिः कथमिति बोधिताः । अत्र क-
 ल्पितसाः श्यान्नरकतभाजनेषु पत्रभाजनभ्रान्तिनिबन्धनाद्भ्रान्तिमदल-
 हारः ॥ ६६ ॥

ध्रुवमिति । युवा कोऽपि तरुणः पुरोऽप्ये स्फाटिकैः स्फाटिकमये कु-
 ट्टिम निबद्धभुमौ स्थितां वधुं तस्याङ्घ्रियुग्मस्य अवनिमध्ये अन्तराल-
 मध्ये बद्धदत्तदृष्टिः सन् तत्सङ्क्रान्तदहाराङ्गप्रतिविम्बाकृतः सच्चिन्त्यर्थः ।
 मुखं न विलोकयन् न पश्यन् नदर्थस्य नशब्दस्य सुश्रुतेति समासः । ध्रु-
 वमन्य विनीतः सधुः किल स्मितपूर्वा वाग्यस्य स सन् किमपि यत्कि-
 ष्चिदपृच्छत् अत्र युनस्त्रीसम्भाषणे पादावलोकनेन सुखावलोकनादिति
 धमयोगाद्भिनीतत्वोत्प्रेक्षा ॥ ६७ ॥

अमी इति । अमी जना जन्मजना लसन् वःष्यो यस्य तमखण्डित
 मखिल स्वरूपं यस्य तदखण्डिताखिलमित्यर्थः । अन्येन्य वियुक्त मसंसिद्धं

रसोत्तरं गौरमपीवरं रसा-
 दभुञ्जतामोदनमोदनं जनाः ॥ ६८ ॥
 वयोवशस्तोकविकस्वरस्तनीम्
 तिरस्तिरश्चुस्वति सुन्दरे दृशा ।
 स्वयं किल स्रस्तमुरस्यमम्बरम्
 गुरुस्तनी ह्रीणतराऽपराऽऽदधे ॥ ६९ ॥
 यदादिहेतुः सुरभिः समुद्वे
 भवेत्तदाज्यं सुरभिं भ्रुव ततः ।
 बधूभिरेभ्यः प्रवित्तीयं पायसम्
 तदोषकुल्यातटमैकतं कृतम् ॥ ७० ॥

तथाप्यसुक्तामादवमकठिन रसोत्तर स्वादुभयिष्ठं गौरं शुभ्रमपीवरम-
 स्युक्तं अमोदनमद्वमभुञ्जत मार्थकविशेषत्वात्परिकर ॥ ६८ ॥

वय इति । सुन्दरे रूपसम्पन्ने एषि वयोवशेन स्तोकविकस्वर-
 स्तनेन्द्रेदिने किञ्चित्किञ्चिद्दृष्टमानकचां काञ्चित् तिरस्तिरोदृशा-
 तिरश्चीनदृष्ट्या चुस्वति तृष्णाया पश्यति सति व्यपरा पृथस्तनी स्त्री स्वयं
 किने वृथैवेति भावः । अतिशयेन ह्रीणा लज्जिता ह्रीणतरा सती ह्रीणातोः
 कालोत्तरम् तुदयित्वादिना पक्षे निष्ठानत्वनामिनादिष्विति कृत्स्नस्य
 इति पूर्वद्भावः । स्रस्तमुरस्यमम्बरमुत्तरीयमादधे यथा स्थान निदधे
 कैमुत्येनाप्यदर्शनसम्भवनाभिमानादिति भावः ॥ ६९ ॥

इति । यद्युक्तान् कारणात् समुद्वे उत्यक्तौ सुरभिर्गौर सु-
 गर्भश्च य सुरभिर्वाच्येव सौम्ये सुगन्धौ स्त्रीष्वसौरभेति यादवः । आदि-
 ज्ञेयमनकारणं ततः कारणाद् यदाप्यं सुरभि सुगन्धि भवेत् सुरभिस्तस्य
 सुरभिः यत्कर्मिति भावः । भ्रुवमित्युत्प्रेक्षायां बधूभिः परिवेष्टीभिः
 एभ्यो जन्मजनेभ्यः पदसि संस्कृतं पायसं परमासन्नं पायसमित्यमरः ।

यदप्यपीता वसुधालयैः सुधा
 तदप्यदः स्वाद् ततोऽनुमीयते ।
 अपि क्रूरषर्बुधदग्धगन्धिने
 स्पृहां यदस्मै दधते सुधान्धसः ॥ ७१ ॥
 अबोधो नो ह्यनीभृतं मदिङ्कितम्
 प्रतीत्य वा नाहतवत्यसाविति ।
 लुनाति यूनः स्म धियं क्रियङ्गता
 निवृत्य बालादरदर्शनेषुणा ॥ ७२ ॥

समुक्त भिक्षादिभ्य इत्यण् प्रत्ययः । प्रवितीर्य दत्त्वा तस्य सुरभ्यः च्छस्य
 ओघः प्रवाह सस्य कुल्या कृत्विससरित् तस्याः तटे मैकतं सिकतामय
 पुलिनं कर्तमिति रूपकं देशे लुचिचौ चिण् प्रत्ययः ॥ ७० ॥

यदपीति । यद्यपि यद्यपि सुधा वसुधालयैर्भूनिलयैरपि अपीता
 न पीता तथाप्यदः आल्य ततः सुधातोऽपि स्वाद्दनुमीयते यतः सुधं वा
 न्धोऽन्नं येषां ते सुधान्धसो देव्यः क्रूरषर्बुधदग्धगन्धिने यज्ञाग्निद्रुष्ट
 गन्धवति अस्मै आख्याय स्पृहामिच्छां दधते स्पृहेरोऽप्युत इति सम्प्रदान-
 त्वाच्चतुर्थी । अस्माकमुभयानुभवाभावेऽपि तद्वत्प्रवृत्तिविज्ञेन तदुभयर-
 मतः रतस्यानुमानं सुकरमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

अबोधोति । असौ बाला युवतिः ह्यनीभृतं निगूढं मदिङ्कित
 मदिभिप्रायं नो अबोधो नाबोधो ब्रह्मतेः कर्त्तरि लुङि तड् टीपजने-
 त्वादना स्त्रेषिणादेशः । प्रतीत्य ब्रह्मापि नाहतवती न गणितवती त्वेवं
 रूपां यूनोधिं संशयबुद्धिं कियत् कर्मचित्प्रदानि गता निवृत्य आदर-
 दर्शनं सरागर्हाष्टः किञ्चिद्दृश्येनमसकलवृष्टिरिति व्याचक्षते ईषदर्थे-
 टरोऽव्ययमित्यमरः । तेनैवेषुणा शब्देण लुनाति स्म । एतावतैव
 यनो विपमानुरागशङ्काशङ्क रूढं तं इति भावः ॥ ७२ ॥

न राजिकाराद्धमभोजि तत्र कै-
 मुखेन मीत्कारकता दधहृदि ।
 धुतोत्तमाङ्गैः कटुभावपाटवा-
 दकाण्डकण्डूयितमूर्ध्वं ताल्लभिः ॥ ३ ॥
 वियोगिदाहाय कटुभवस्त्रिष-
 सुषारभानोरिव अण्डमाहृतम् ।
 मितं सृदु प्रागथ दाहदायि तत्
 खलः सुहृत्पूर्वमिवाहितस्ततः ॥ ७४ ॥
 नवौ युवानी निजभावगोपिना-
 वभूमिषु प्राक्प्रहितभ्रमिक्रमम् ।

नेति । तत्र भोजने कैर्जनैः दधहृदि दधिवह्निना सङ्कतमित्यर्थः ।
 राजिकाराद्ध राजसर्षपनिष्कं तत्पिष्टमयं व्यञ्जनमित्यर्थः । अथो राज-
 सर्षपेषुव । कृधाभिजनने त्वादिना राजिकेति यादवः । कटुभावपाट-
 वान् कटुसामर्थ्यात् धुतोत्तमाङ्गैः कम्पितमसकैः यथा अकाण्डे असमये
 कण्डूयितं मर्धताम् मर्धानस्तान्नि च यै सौः सङ्गैः मीत्कारकता
 असोत्कारेण मुखेन यज्ञेण नाभोजि सर्वैरेवं कर्म्मह्वरेव अभोजि
 अभावोक्तिं अण्डहरः ॥ ७३ ॥

वियोगिति । वियोगिनां दाहाय कटुभवस्त्रिषोष्णीभवस्य-
 स्त्रिषो यस्य तस्य सुषारभानोश्मस्य अण्डमिव स्मितमित्युपमेया । मितं
 शुभ्र तद्राजसर्षपनिष्कं व्यञ्जनं पूर्वमादौ सुहृदाप्रः ततः पश्चात् काण्ड-
 काले अहितो ऽनाप्रः अण्ड इवेत्युपमा प्रागादौ कटु अथ पश्चाद् दाहदायो-
 तिदाहकाले बभूवेतिशेषः ॥ ७४ ॥

नवाविति । नवावपूर्वा युवानौ युवतिश्च युवा च पुमान् क्रियेत्ये-
 कशेषः । निजभावगोपिनौ स्नाभिप्रायवस्तुको सक्तौ अतएव प्राक् प्रथम-
 मभ्रमिष्वच्यविषये नदुर्ध्वं नदुः समासः । प्रहितभ्रमिक्रमं ततश्चाह-

दृशोविधत्तः स्म यदृच्छया किल
 त्रिभागमन्योन्यमुखे पुनः पुनः ॥ ७५ ॥
 व्यधुस्तमां ते मृदुमांससाधितम्
 रमादशित्वा मृदु तेमनं मनः ।
 निशाधवोत्सङ्गकुरङ्गजैरदः
 पलैः मपीयूषपलैः किमश्रपि ॥ ७६ ॥
 परस्परकूतजदूतकृत्ययो-
 रनङ्गमारङ्गमपि क्षणं प्रति ।

प्रकार इत स्ततः प्रवर्तित भित्तये. दृशोस्त्रिभागं तृतीयभागमपाङ्गमि-
 त्यर्थः । दृष्टिविषये मङ्गलाशब्दस्य पूरणाश्रयत्वमिति कैयट । पुनः पुनरन्यो-
 न्यस्य मुखे यदृच्छया किल अन्विचयेन विधत्त. अ आदौ ह्रिया विषया-
 न्तरदर्शनव्याजादेव अन्योन्यमुखमपाङ्गदृष्ट्या दृश्यतुरिति चक्षुः प्री-
 त्याख्या प्रथम वस्थैका ॥ ७५ ॥

व्यधुस्तमामिति । ते जन्याः मृदुना अकठिनेन मांसेन साधितं
 निष्पदितं तेमनं निष्ठानापराख्यं चाप्यविशेषः स्यात्तेमनं तु निष्ठानं
 इत्यमरः । रसद्रागादशित्वा आस्ताद्य अद इदमेमन निशाधवस्येन्दो
 रुत्सङ्गे यः कुरङ्ग सज्जैः तत एव पीयूषरसैः अमृतद्रवमिश्रितैः पले-
 मासैरश्रपि किमपावि कि? श्रितैः पाकर्थं वा गदनात्कर्मणि लङ्
 घटादि भित्वाङ्गुस्त्रः । इति मनोमतिं व्यधुस्तमाम् अतिशयेन विदधु-
 रित्युत्प्रेक्षितवन् इत्यर्थः । दधातेर्लङि तिङ्धादाम् प्रत्ययः ॥ ७६ ॥

परस्परिति । परस्परकूतजम् अन्योन्याभिलाषजन्यं दूतकृत्यं
 दूतव्यापारो नयनादिवेष्टारूपो ययो स्तयोः संज्ञाभिरेव कृतसमागम-
 निश्चययो रित्यर्थः । यूनो स्तरुणयोः स्त्रीपुंसयो रनङ्गमारङ्गं सेवितु
 मपि रन्तमपीत्यर्थः । क्षणं कालं प्रति निश्चयः प्रत्ययः समागमक ल-
 निश्चयोऽपि इत्यर्थः । जनेषु जनमध्य एव कियञ्चिराट् षा किञ्चिञ्चिरा-

निमेषणेनैव कियञ्चिरायुषा
 जनेषु यूनोरुदपादि निर्णयः ॥ ७७ ॥
 अहर्निशा वेति रताय पृच्छति
 क्रमोऽप्यशीतात्रकरार्पणाद्विष्टे ।
 द्विधा विदग्धा किल तन्निषेधिनी
 न्यधत्त सन्ध्यासधुरेऽधुरेऽङ्गुलीम् ॥ ७८ ॥
 कियत् त्यजन्नादनमानयन् कियत्
 करस्य पप्रच्छ गतागतेन याम् ।
 अहं किमेष्यामि किमेष्यतीति मा
 व्यधत्त नम्रं किञ्च लज्जयाननम् ॥ ७९ ॥

बस्यायिना निमेषणेन निमीलनेनैव उदपादि उत्पन्नः उत्पद्यते कर्त्तरि
 लङ् चिम्बुते पठः । परेषु निर्दिष्टेष्ववयवेषु समागम इति काल निश्चयो-
 ऽपि सन्नयैव कृत इत्यर्थः ॥ ७७ ॥

अहुरिति । विष्टे क्रमोऽप्यशीतयोः अक्षयोः करार्पणात् सूच-
 नान् रताय अहर्निशा वेति पृच्छति सति विदग्धा चतुरा द्विधा किल
 तत्कालद्वयं निषेधताति तन्निषेधिनी सती सन्ध्यासधुरे सन्ध्यासवर्णे
 अधुरे अङ्गुलि न्यधत्त सन्ध्यासवर्णाधरस्यर्गेन आवयो सन्ध्यासमये समा-
 गम इति सूचयामासेत्यर्थः । द्विधा स्त्रीभिरङ्गुल्याधर माच्छाद्यत
 इति प्रसिद्धम् ॥ ७८ ॥

कियदिति । कियदोऽनन्यजन् अपसारयन् कियदानयन् आकर्षन्
 करस्य गतागतेन यात,याताभ्यां विप्रतिपदङ्गानधिकरणवाचि इति
 वेभाषिको ह्यहं एकवद्भावः । किमेष्यामि किं त्यमेष्यसि वेति याम्
 प्रच्छ सा स्त्री लज्जया किल आनन नम्रं व्यधत्त शिरोऽवनतिभेदेन त्य
 — निवर्तनीत्यर्थः ॥ ७९ ॥

यथामिषे जग्मुरनामिषभ्रमम्
 निरामिषे चामिषमोहमूर्च्छरे ।
 तथा विदग्धैः परिकर्मनिर्मितम्
 विचित्रमेतं परिहस्य भोजिताः ॥ ८० ॥
 नखेन कृत्वाधरसन्निभां निभादु
 युवा मृदुव्यञ्जनमांसफालिकाम् ।
 ददंश दन्तैः प्रशशंस तद्रसम्
 विहस्य पश्यन् परिवेषिकाधरम् ॥ ८१ ॥
 अनेकसंयोजनया तदा कृते-
 निकृत्य निष्पिष्य च तादृगर्जनात् ।
 अमी कृताकालिकवन्निस्मयम्
 जना बहु व्यञ्जनमभ्यवाहरन् ॥ ८२ ॥

• यथेति । ते जन्याः यथा आमिषे मांसे अनामिष मिति भ्रमं जम्बुः
 यथा निरामिषे अनामिषे आमिषमोहं मांसभ्रमं चोहरे वह्नित्वा
 तथा तेन प्रकारेण विदग्धैः कुशलपाचकैः परिकर्मणा संस्कारेण नि-
 मितम् अतएव विचित्रं भोज्यवस्तु परिहस्य विहस्य भोजिताः सर्वे
 सर्वज्ञत्वमादिताः इत्यर्थः ॥ ८० ॥

नखेनेति । युवा मृदोर्व्यञ्जनमांसस्य फालिकां खण्डिकादिभात्
 सच्छिद्य भक्षणव्याजात् नखेनाधरसन्निभां परिवेषिकाधराकारां कृत्वा
 विहस्य परिवेषिकायाः भोज्यप्रदातृणा अधरं पश्यन् दन्ददंश ददव न्
 तस्य रस स्वादुं प्रशंसय अहो असृतकल्पमिति तृष्णाव चेत्यर्थः । तदधर-
 वञ्चेति भावः ॥ ८१ ॥

• अनेकेति । तदा भोजनकाले अमी जना भोक्तारः अनेकेषां संस्कार-
 द्रव्याणां संयोजनया मेलनेन तदा निकृत्य स्थित्वा निष्पिष्य पिष्ट्वा च अर्ज-

पिपासुरस्तीति विबोधिता सुखम्
 निरीक्ष्य बाला सुहितेन वारिणा ॥
 पुनः करे कर्तुमना गलन्तिकाम्
 हमात् सखीनां सहसा न्यवर्त्तत ॥ ८३ ॥
 युवा समादित्मुरमत्वगं हृतम्
 विलोक्य ततैशाङ्गोऽनुविश्वनम् ।
 चकार तन्वोविनिवेशितं करम्
 बभूव तच्च स्फुटकण्टकोत्करम् ॥ ८४ ॥

नात्यस्य दनाद्देतोः तादृकया विचित्रं कृतं निष्पादितं किञ्च कृतम् आक -
 लिक्शेष्वाकालभवेपु तत्कालदुर्लभेषु वस्तुषु पटर्षेषु विषययो येन तत्
 बद्धनेकं व्यञ्जनं सुपटंगमभ्यवाहरन्नमुञ्जत ॥ ८२ ॥

पिपासुरिति । वारिणा सुहितेन वारिणा तदर्थेति । सौ-
 हित्यं तर्पणं तद्विप्रित्ययः । शेषं च पठः प्रत्ययानुसारादिना समास नि-
 षेधः । केनचिद्व्यनेतयेपु, पिपासु पातुमिच्छरणाति विबोधिता बाला
 सुखं निरीक्ष्य पुनर्गलन्तिकां पातुं ककयानुगलन्तिकेत्यमरः । करे हस्ते
 कर्तुमना धत्तुकामा तु काममनसोरपि इति सकारलोपः । सखीनां
 हमादास्नात् स्नानहसोश्चेति विश्वस्य दपप्रत्ययः । सहसा सुपदि न्यवर्त्तत
 निवृत्ता अधरपिपासोक्लृत्वपरिज्ञानादिति भावः ॥ ८३ ॥

युवेति । युवा समत्वगं पातुगतं हृतं समादित्तुः समादात्तुमिच्छुः
 सन् दटातेः सनन्त दु प्रत्ययः सनि साधित्यादिना रसादेशे व्यञ्जानलोपः ।
 तत्र हते एषदृशो मृग ष्याः अनुविश्वन विलोक्य करं तस्य स्त्रीप्रति-
 विश्वस्य नीव्यां निवेशितश्चकार तत्प्रतिविश्वस्य स्फुटकण्टकोत्करमव्यक्त-
 पुनकप्रकरं बभूव तावतव विश्वस्य पुन कतत्वः इति भावः ॥ ८४ ॥

प्रवेष्टेति । कोऽपि युवा श्रितभोजनस्थसः प्राग्भोजनभजनः

करतत्त्वगत इति भावः । कतानु-

प्रलेहजस्त्रे हस्तानुविष्वनाम्
 चुचुम्ब कोऽपि श्रितभोजनस्थलः ।
 सुहृः परिस्पृश्य कराङ्गुलीमुञ्चै-
 स्ततोऽनुरक्तैः स्वमवापितैर्मुखम् ॥ ८५ ॥
 अराधि यन्मनीनष्टगाजपत्रिजैः
 पलैर्मृदु स्वादु सुगन्धि तमनम् ।
 अग्राकि लोकैः कुत एव जेमितुम्
 न तत् सङ्ग्यात्तमपि स्म शक्यते ॥ ८६ ॥
 कृतार्थनद्याटभिरिद्वितैः परा
 परामि यः किञ्चनकुञ्चितभ्रुवा ।

विष्वनां प्राप्नप्रतिविष्वानां काला मितिशेषः । सुहृः परिस्पृश्य ततः
 स्पर्शादनन्तरं स्वम्बस्वमवापितैरास्यं प्रापितेषुस्वितै रित्यर्थः । अतएव
 अनुरक्तैः सस्त्रैश्चैः कराङ्गुली संस्पर्शकृत्ययैश्च चुम्ब सुहृर्लेहलेहनव्याजेन
 कालाप्रतिविष्वानुस्पृष्टाङ्गुलिसुखवृन्दनादेव तत्प्रतिविष्वचुम्बनात् सुख-
 मन्वभूदित्यर्थः ॥ ८५ ॥

अराधीति । मनीना मत्स्या सृगाः शशादयः अजाश्वकाः पत्रिणः
 पत्रिणसृष्टकादयः तेभ्यो जातै स्तज्जैः पलैर्मामैः पलनं जाङ्गलं मांसं पलनं
 क्रव्यमामिषम् इति हलात्घः । अदु मनोहरं स्वादु रसवत् सुगन्धि सुरभि
 यत्तमनं लेह्यमराधि अराधि तत्तमनं लोकैर्भीकृजनैः सङ्ग्यात् गण-
 यितुम् अपि न शक्यते अ जेमितु मशितं कुत एवाग्राकि वञ्चलत्वाच्चेति
 भावः पाके राध्यते रध्यतिजेमत्यन्ति चमतीति भट्टमल्ल ॥ ८६ ॥

कृतेति । स्वादुभिर्भनोहरैः इक्षितैर्मयनादिवेदितैः कृतार्थनो
 देहीति कृतार्थनो यो युवा किं न किञ्चनकुञ्चितभ्रुवा किलिभ्रुवा
 क्लिया पुरा पूर्वं परामि पर्यहारि स युवा भोजनलीलया भोजन-
 व्यापारेण तद्व्याजेनेत्यर्थः । सुहृ अङ्गुलिं क्षिपन् प्रसङ्गाननया तथा

क्षिपन्मखे भोजनलीलयाङ्गुलीः
 पुनः प्रसन्नाननयाऽन्वकस्मि सः ॥ ८७ ॥
 अकारि नीहारनिभं प्रभञ्जना-
 दधूपि यच्चागुरुमारदारुभिः ।
 निपीय भङ्गारुकसङ्गि तच्च तै-
 रवर्षि वारि प्रतिवारमीदृशम् ॥ ८८ ॥
 त्वया विधातर्यदकारि चामृतम्
 कृतञ्च यज्जीवनमस्व साधु तत् ।
 वृथेदमारम्भि तु सर्वतोमुखम्
 तयोचितः कर्त्तमिदं पिवस्तव ॥ ८९ ॥

पुनरन्वकस्मि अनुकस्मितः काय्यकतरो दृष्टाङ्गुलिः कृपापात्रं भव-
 तीति भावः ॥ ८७ ॥

अकारोति । यद्धारि प्रभञ्जनादयो वायुसञ्चारादित्यर्थः । पवमानः
 प्रभञ्जन इत्यमरः । नीहारनिभं हिमकल्प तद्वन्ध्यातल मित्यर्थः । अ-
 कारि कृतम् अगुरुमारदारुभिः धूपकैरधूपि धूपितं वासितं चेत्यर्थः ।
 ईदृशमीदृश्यां भङ्गारुकसङ्गि कनकादकालगतं भङ्गारुः कनकालके-
 त्यमरः । वारि निपीय प्रतिवारं प्रतिपानं तत्र तस्मिन्देये काने
 वा तेर्भोक्तृभिरवर्षि वर्णितम् ॥ ८८ ॥

त्वयेति । हे विधातः ! त्वया अस्व अमृतञ्च अमृतनामकं पी-
 युषञ्च यदकारि तदा जीवनं जीवनसंज्ञकञ्च यत्कृतं तदुभय
 साधु सफलं सर्वतो मुखानि प्रवाहवक्त्राणि च यस्य तत्तथा कृतमिति
 यावत् वृथेदमारम्भि अकारि पेयस्य सुखवैयर्थ्यादिति भावः । किन्तु
 तव अस्यास्मिन् पिवतीति इदं पिवः पाता इदमभिभोजनस्तु पात्रादिना
 यप्रत्ययः । तथा सर्वतोमुखः कर्त्तुं सुचितः यस्य तदुपयोगादिति भावः पुष्करं
 सर्वतो मुख इत्यमरः ॥ ८९ ॥

सरोजकोशाभिनयेन पाणिना
 स्थितेऽपि क्रूरे मुञ्जरेव याचते ।
 सखि ! त्वमस्मै वितर त्वमित्युभे
 मियो न वादाद्दत्तुः किलौदनम् ॥ ६० ॥
 इयं कियञ्चारु कृचेति पश्यने
 पयःप्रदायाहृदयं समावृतम् ।
 भ्रुवं मनीषा व्यतरद्यदुत्तरम्
 मिषेण भङ्गारुष्टतेः करद्वयी ॥ ६१ ॥
 अमीभिराकण्ठमभोजि तद्गृहे
 तुषारधारामृदितव शर्करा ।

सरोजेति । क्रूरे ओदने स्थितेऽपि अन्व. क्रूरं भक्तमन्त्रमेटन
 भस्मेति हलानुधः । सरोजकोशस्याभिनयोऽनुकरणं यस्य सः कमलसुक-
 नाह्वकारी तदीयकृचप्रहणाभिलाषव्यञ्जक इत्यर्थः । तेन पाणिना
 मुञ्जरेव याचते पुनः पुनः क्रूरं याचते याचमानाय यूने यया रुभयपरि-
 त्वाच्छ्रमप्रत्ययः । उभे स्त्रियौ हे सखि ! त्वमेवास्मै वितर देहि मिषो-
 यादाद्दत्त्वादादोदनं न ददतुः किल खलु ? पराभिप्रायज्ञाने तद्द्वैयर्थ्या-
 टिति भावः ॥ ६० ॥

इयमिति । पयः प्रददातीति पयः प्रदाया तस्याः सम्बन्धि समावृत
 माच्छादितं हृदय वक्षः कर्म हृदय कियन्तौ चारु कृचौ यस्याः मेति
 पश्यने कृचपरिमाणं जिज्ञासमानावेत्यर्थः । करद्वयी तस्याः पाणि
 यगली भङ्गारुष्टतेर्मिषेण कनकानुकाधारणव्याजेन यद्यस्मादुत्तरमेतद्
 भङ्गारुपरिमाणमित्येवं रूपसुत्तर व्यतरदददात्तस्माद्भ्रुवं मनीषा
 चित्तज्ञेत्युपेक्षा ॥ ६१ ॥

अमीभिरिति । अमीभिर्जन्यैस्तद्गृहे भांसभवेण तुषारधारया
 हिमोदकेन मृदिता मर्दता शर्करा खण्डविकारा इव तत्साधु शुभ

बाहं द्विषड्भयणीपयः स्तुतम्
 सुधाह्लादात् पङ्कमिवोष्ठतं दधि ॥ ६२
 तदन्तरन्तः सुषिरस्य विन्दुभिः
 करम्बितं कल्पयता जगत्कृता ।
 इतस्ततः स्पष्टमचोरि मायिना
 निरीक्ष्य लक्ष्णाचलजिह्वताभृता । ६३ ॥
 ददामि मे तन्न रुचेर्यदास्यदम्
 न यत्र रागः सितयापि किं तथा ।

चेत्पर्यः । सगडविकाराः शकंरा मितेत्यमरः । सुधाह्लादादङ्गुतं ।
 अमृतकर्दममिव स्थितमित्यत्रे जा । बाहं द्विषन्ती मङ्गिणी साच सा वः
 यणी चिरप्रसूता स्त्रियाः पुं वदित्वादिना पुं वद्भायः ललाटी मङ्गि
 बाह इत्यमरः । तस्याः पयसः जीरात् स्तुतमुत्यादितं स्तुतेः कर्म
 क्तः । दधि आकण्ठ मभोजि भङ्गम् ॥ ६२ ॥

तदिति । निरीक्ष्य वीक्ष्य सृष्ट्यादौ स्वसृष्टं दधि हृदा लक्ष्णा
 गङ्गिनेन चलजिह्वताभृता लोलजिह्वत्वधारिणा अतएव मायि
 स्वचापल्यवच्चुनाचतुरेषु जगतकृता अद्रा सदास्तद्विधे अन्तरन्तमध्ये इ
 रस्य जातावेकवचनम् । सुषिराणां विन्दुभिर्मण्डलैः करम्बितं मि
 कल्पयता तत्र वस्तुनिश्चिद्रूपं कर्तव्यता मता इतस्ततोऽचोरि चो
 सर्वथा कतिपयावयवणां स्वादे कृतस्विदाणामिति भावः । स्पष्टमित
 प्रेक्षायां ब्रह्मणोऽप्याकर्षकं मङ्गिपदधि किमुतान्येषामिति भावः ॥ ६

ददामीति । यत् रुचे. रागस्यास्पदनन्ते मङ्गं न ददामि य
 रागस्तथा सितया कृतमलं सगडविकाराः शकंरा मितेत्यक्तं रक्तः
 रागिणः किं सितवस्तुमेति च गम्यते । इतीरिषे इतिवादिने रा
 रुचिच्छला क्लमप्रयोगे क्लमप्रयोग एव कर्मव्य इति. न्यायादित्य
 विस्वमिव अधरो यस्या क्तया यित्वाच्छा स्त्रिया विस्वफलमदायि दत्त
 निदानराङ्गमङ्गीरातेत्यर्थः । तर्हि

इतीरिणे विम्बफलं फलच्छला-
 द्दायि विम्बाधरयारुचञ्च तत् ॥ १४ ॥
 समं ययोरिङ्गितवान् वयस्ययो-
 स्तयाविहायोपहृतप्रतीङ्गिताम् ।
 अकारि नाकूतमवारि सा यया
 विदग्धयाऽरिञ्च तयैव भावदित् ॥ १५ ॥
 सखीं प्रति स्नाह युवेङ्गितेक्षिणी
 क्रमेण तेऽयं क्षमते न दित्सुताम् ।
 विलोम तद्व्यञ्जनमर्प्यते त्वया
 वरं क्षिमस्मै न नितान्तमर्धने ॥ १६ ॥

फलमरुचत् अरोचिष्ट स्त दूवभूषेत्यर्थः । प्रियाधरप्रतिविम्बप्रतिनिधि-
 त्यादितिभावः । रुचदीप्तौ प्रीत्यर्थाङ्गुड् अद्भुतो लुङीति परस्मैपदं
 पुषादिद्यतादीत्यादिना च्छोरडादेशः ॥ १४ ॥

सममिति । ययोर्वयस्ययोः सहचर्योः समं तुल्यं यथा तथा
 इङ्गितवान् दृगादिमज्ञावान् तयोर्मध्ये उपहृतप्रतीङ्गितां दत्तप्रति-
 मज्ञां विहाय परिहृत्य किन्तु यया आकूतप्रतीङ्गितं नाकारि किन्तु
 सा प्रथमा अवारि यारिता यदास्यामय मपरक्तो रक्तश्चात्मनः स्यात्
 तदोदामितमित्यर्थः । विदग्धया चतुरया द्वितीयैवायम्भावविङ्गावज्ञः
 अरिञ्च रञ्जितः अरुष्टः एतेन पूर्वविद्या द्वितीया गम्भीरा सोऽपि भावश्च
 साद्युक्तमेतदिति गम्यते ॥ १५ ॥

सखीमिति । युवेङ्गितेक्षिणी युवाभिप्रायदर्शिनो काचित् सखीं
 परिवेषिकां वयस्यां प्रत्याह सा उवाच लट् सा इति भूते लट् । क्षिमिति
 अयं युया ते तव सम्बन्धिनी क्रमेण दित्सुतां न क्षमते पङ्कक्रमेण परि-
 वेक्षणं नसङ्गतं इत्यर्थः । अतस्तु यानित नमर्धने यत्क यत्सं वरकृतज्ञप्तं
 व्यञ्जनं निष्ठानं विलोम विपरीतं व्यतक्रमेण नार्थते न दीयते व्यप्राय

समाप्तिलिप्येव भुजिक्रियाविधे-
 र्दलोदरं वर्तुलयाऽऽलयीकृतम् ।
 अलङ्कृतं क्षीरवटैस्तदन्नताम्
 रराज पाकार्पितगैरिकश्रिया ॥ ६७ ॥
 चुचुम्ब नीवीवलयोर्वशीं परम्
 पुरोर्ध्वपारि प्रतिविम्बितां विटः ।
 पुनः पुनः पानकपानकैतवा-
 च्चकार तच्चुम्बनचुङ्कृतान्यपि ॥ ६८ ॥

शोषदेयमिति भावः । विलोम अरोमक अतएव वरसुत्कृष्ट व्यञ्जन
 बराङ्गमर्दिनेऽस्मिं किं नार्थत इत्यर्थान्तरस्यापि विवक्षितत्वात् केवलप्रकृत-
 न्नैवः व्यञ्जनं शस्यु निष्ठान चिह्ने प्रवयवेऽन्तरे इति यादवः ॥ ६६ ॥

समाप्तमिति । तदा तत्काले क्षीरपक्वा वः। क्षीरवटाः पिष्टकविशेषाः
 ते रलङ्कृतमन्नत मभ्यवहरतान्दलय्य गेख्यपत्वस्योदरं मध्यपात्रं समाप्ति-
 अभिव्यक्तिः पवि व्यङ्गीकरण इतिधातोर्घङन्तः । तदर्धमार्पिता न्यस्ता गैरि-
 कश्री धांतुरागो यस्यां तया क्षीरवटपात्रेण अग्निसयोगभेदेन अर्पिता
 उत्पादिता गैरिकस्येव श्रीः क निर्धेपां तैः इति परिणामः वर्तुलया
 निस्तनया अन्यत्र निकलैरित्यर्थः । भुजिक्रिया भुजिधात्वर्थः । सर्व विधि-
 व्यापारो भोजनमिति यावत् तस्य सम प्रौ या लिपि स्तङ्गजीकरणेऽस्व
 यिन्यास क्षया आलयीकृतमःस्यदीकृतमिव तदर्धकृतमिति यावत् रराजे-
 त्वन्ने वा ॥ ६७ ॥

चुचुम्बेति । विटः पुरोऽद्ये पार्यामधि अधिपारि पानपात्राभि-
 त्तर्षः । पारी पात्री पराङ्गयोरिति विश्वः । वारिवचनभाण्डमिति
 आसीत् । प्रतिविम्बितासुवीवलयोर्वशीं भ्रमणसुवीर्षीं स्त्रीं परं केवलं न
 चुचुम्ब किन्तु पुनः पुनः पानकपानकैतवात्तस्या चम्बने चुङ्कृतान्यपि चूषण

निजस्य टीकां प्रवबन्ध कामुकः
 स्पृशद्भिराकृतशतैस्तदौचित्यम् ॥ १०१ ॥
 हृतप्रुते भोजनभाजने पुरः-
 स्फुरत्पुरन्ध्रप्रतिविम्बिताकृतेः ।
 युवा निधायोरसि लङ्ङुकद्वयम्
 नखैर्लिखेत्तद्य ममर्दं निर्दयम् ॥ १०२ ॥
 विलोकिता रागितरेण सन्निभम्
 ह्यियाऽथ वैसुख्यमिते सखीजने ।
 तदालिखनीय कुतोऽपि शार्करीम्
 करे ददौ तस्य विदस्य पुत्रिकाम् ॥ १०३ ॥

घौङ्गे देन औचित्यमानुकूल्यं स्पृशद्भिराकृतशतैरित्यर्थः । अकृताना-
 यतं निजस्यात्मनोऽस्य हृदो हृदयस्य टीकां व्याख्यां प्रवबन्ध स्फुरद्वय
 तस्य निवेदयः सः सैत्यर्थः । उचितोत्तरदान देव प्रत्यर्घ्यप्रकाशनासदेव
 तस्याः स्वानमिति भावः ॥ १०१ ॥

हतेति । युवाः पुरोऽपि हतेन प्रुते चिह्ने भोजनभाजने स्फुरन्ती
 वा पुरन्ध्राः स्फुरन्त्याः प्रतिविम्बिता आकृतिः शरं रं तस्या उरमि-
 मङ्कुकद्वयं वतुनिर्दिष्टकतिशेषपण्ड्यम् निधाय नखैर्लिखेत् विदटार-
 निर्दय ममर्दं पीडयः मास तदौच कृत्तस्य ममभावनेति भावः ॥ १०२ ॥

विलोकित इति । रागितरेण आत्मन्यानुरक्तेन केनचित् कश्चित्
 विलोकिते सख्येव जन सखिन् निजकथ्याम् अथ विलोकितानन्तरं
 ह्यिया वैसुख्यमिते पर ह्न्स्यताकृते सति एतेन तस्या अपि तस्मिन्
 तद्यः रागसूचित स्तदाऽलिखनीयमसखी कुतोऽप्यः नीय शार्करीं शार्करामयीं
 शिकाराद्येऽप्यप्रथयः । पुत्रिकां कतिमपतीं पाद्माविकावित्यर्थः पाद्मा-
 विका पुत्रिका आदिद्वयपरः । पुत्राच कतिमा पुत्रि इति कप्रत्यये कान्-
 पूर्वस्येकारः । करे विदस्य ददौ एव मेधा सखीकरणेनेति सूचया-
 मः सैत्यर्थः ॥ १०३ ॥

निरीक्ष्य रम्याः परिवेषिका भ्रुवम्
 न भक्तमेवैभिरवाप्तदृष्टिभिः ।
 अशक्तुर्वद्भिर्बहुभक्तवत्तया
 यथोत्भक्ता व्यञ्जनपुञ्जराजयः ॥ १०४ ॥
 पृथक् प्रकारेङ्गितशंसिताशयो
 युवा ययोद्गृप्ति तयापि तापितः ।
 ततो निरागः परिभावयन् परा-
 मये ! तयाऽतोपि सरोपयैव सः ॥ १०५ ॥

निरीक्ष्येति । यथा यथेष्टं बहुभक्तवत्तया कृतभोजनतया
 अशक्तुर्वद्भिर्बहुभक्तवत्तया भोक्तृमशक्तुर्वद्भिर्बहुभक्तवत्तया भोक्तृरा-
 शाना श्रेण्यः उत्भक्तास्त्यक्ताः तथा बहुभक्तं परिवेषिकादिति भावः ।
 अतोत्भक्ते रम्या रमणीयाः परिवेषिका योषितः निरीक्ष्य अवाप्त-
 दृष्टिभिस्तवावैव तदप्रैभिर्भोक्तृभिर्न भक्तमेव भ्रुवामित्युत्प्रेक्षा अन्यथा
 कथमेतं भोक्तृराशयः पात्रेषु तथैव दृश्यन् इति भावः ॥ १०४ ॥

पृथगिति । यथा पृथक्प्रकारेङ्गितशंसिताशयो नानाविधचेष्टापका-
 शितहृदयो युवा उदासि तया रोषदनादरपरया अतापि तापितः
 सनापितः अत्युपसर्गो धात्वयाननुवर्त्तते । औदासीन्यात् निरीक्ष्योऽस्पृहः
 परामन्यां परिभावय विभावय स यथा सरोपया अन्य वलोकनरूप्या
 पूर्वयैव अतोपि तोषितः तोषयतेः कर्मणि लुङ् । अये इति सङ्ग्रहे
 अन्य वलोकःङ्गि रोषदर्शनः तून्मिभितापितोऽयं न तु विरक्तेति ज्ञात्वा
 सलोपसङ्ग्रहान्न इत्यर्थः । अये क्रोधे विषादे च अरण्ये सङ्ग्रहेऽपि
 चेति विश्वः ॥ १०५ ॥

पय इति । पयः पायः क्षीरं वा क्षीरं यस्याः सा मण्डपमण्डलं
 मण्डपसमूह एवम्भिर यस्याः सा यटाः वटकाः शुभ्रवर्तुलपिष्टकविशेष-
 काः एवाननेन्दुर्यस्याः सा पृष्णलङ्कावे वे सानौ यस्याः सा रत्नेः पदम

पयस्विता मण्डपमण्डलाभ्यरा
 बटाननेन्दुः पृथुलङ्ककक्ष्मी ।
 पदं रुचेर्भोज्यभुजां भुजिक्रिया
 प्रिया बभूवोञ्च लक्रुहारिणी ॥ १०६ ॥
 चिरं युवाकूतयतैः कृतार्थन-
 श्विरं सरोषेङ्गितया च निर्हृतः ।
 सृजन् करच्छालनलीलयाञ्जलिम्
 व्यषेचि क्लिञ्चिद्विधुताम्बुधारया ॥ १०७ ॥
 न षड्विधः पिङ्गजनस्य भोजने
 तथा यथा यौवतविभ्रमोद्भवः ।

स्वभिलाषास्पदं लावण्यास्पदञ्च उच्यते । स्वच्छैः कुरैर्भक्तैः हारिणी
 हारवती मनेहारा च स्वस्व कुरा भक्तमिति कृतार्थयुध । भुजिक्रिया
 भोजनक्रिया भुज इति धातुनिर्देशेनार्थानुसङ्गात् । भोज्यभुजाभोज्यभुजा
 भोजिनाञ्च प्रीणानीति प्रियः दृष्टवस्त्वना च बभूव रूपकालङ्कारः ॥ १०६ ॥

विररमिति । विरम कृतयतं यदायतं कृतार्थन कृतमर्थनो
 युगा चिरं सरोषेङ्गितायाः सरोषेङ्गावस्था निर्धृतयावधुतोऽपि सन् कर-
 च्छालनलीला तटापारस्तया तद्व्यजेनेत्यर्थः । व्यञ्जन् सृजन्सृजन्-
 श्वेन प्रार्थयमान इत्यर्थः । क्लिञ्चिद्विधुतया निर्धृतय इन्द्रधारया धारा वि-
 धूननव्याजेनेत्यर्थः । व्यषेचि निषिक्तं कोपादिति भावः ॥ १०७ ॥

न षड्विध इति । पिङ्गजनस्य यिः जनस्य पिङ्गपङ्कविको विट इत्य-
 मरः । भोजने भोजनकाले षड्विधो मधुरादिभेदेन षट्प्रकारः तथा
 श्वस्तौष नाशक्त नापुश्यान् पोषणार्थं लुङि तड् । यथा युवतीनां समूहो
 यौवत भिन्नः तद्विभ्रमोऽपि । तत्र युवतीति समर्थ्याङ्गस्थाः तद्विभ्रम इति टि
 लोपः । विश्वमैर्विकानै रङ्गवः उद्भवः पचाद्यन् । ससृजन् ससृज्-
 क्तमायः अपारोऽपरिमितः शृङ्गारमयः शृङ्गारो नाम सप्तभोरसः मधु-

अपारशृङ्गारमयः समुन्मिषन्
 भृशं रसस्तोषमधत्त सप्तमः ॥ १०८ ॥
 मुखे निधाय क्रमुकं नलानुगै-
 रथोज्झि पर्षालिरवेत्य वृश्चिकम् ।
 दमार्पितात्तर्मुखवामनिर्मितम्
 भयात्रिज्ञैः सम्भ्रमहासिवाखिलैः ॥ १०९ ॥
 अमीषु तथ्यावृत्तरत्नजातयो
 विदर्भराट् चारुनितान्तचारुणोः ।
 स्वयं गृहाणैकमिहेत्युदीर्य तद्
 हयं ददौ शेषजिष्ठक्षवे हसन् ॥ ११० ॥

राटिषड्रसापेक्षया इति भव । तोषम-त्त एकोऽपि लोकोत्तरो बह्वन-
 तिशेन इति भावः ॥ १०८ ॥

मुखे रति । नलानुगै नलानुवरै क्रमुकं पूगं फलं मुखे निधाय
 दमेनार्पितमन्त मुखस्य अन्तर्मुख विभक्त्यर्थेऽव्ययोभावः । मुख्यामं लवङ्ग-
 तकोलाकर्पूराटिवासनः द्रव्यं कर्मण्यण् । तेन निर्मितं तयोर्विशेषण-
 विशेष्यभावविचक्षणयोर्विशेषण समसः । वृश्चिकं मवेक्ष्य भवेनाकुनैरात्रिनैः
 अतएव सम्भ्रनेण हासिता अस्मिन्ना येस्तैः सङ्घः पर्षालिः नागवर्णा
 कञ्चोष्णि रज्ज्जतः उज्ज्व विसर्गं कर्मणि लुङ् ॥ १०९ ॥

अमीष्विति । विदर्भराट् विदर्भदेशाधीश्वरो भीमः चारुनितान्त-
 चारुणोर्यथासङ्गं रथ्यातिरमणीययो रिहानयो स्तथ्य नृतरत्नजातयोः
 सत्यासत्परत्नौषयोः जाने जान्यौषजन्वस्विति विश्वः । मध्ये एकं स्व
 गृहाणेत्युदीर्य शेषं समस्यमेव जिष्ठक्षवे गृहीतमिच्छवे तस्यैवाति च
 इत्यादितिभावः धृङ्गेः सनन्त-दुप्रत्ययः मधुपिपासादित्वाद्द्वितीया रुमासः
 तयोः कृत्विमार्कंत्विमयोर्द्वयं हसन् ददौ तत्र कृत्विमं विनोदय दद
 अन्वदौचित्यादिति भावः ॥ ११० ॥

पयस्त्रिता मण्डपमण्डलाभ्यरा
 षटाननेन्दुः पृथुलङ्कुक्षणी ।
 पदं हृत्वेर्भोज्यभजां भुजिक्रिया
 प्रिया बभूवोऽञ्जनाकृष्टारिणी ॥ १०६ ॥
 चिरं युवाकूतयतैः कृतार्घन-
 श्विरं सरोषेद्भित्तया च निर्दुतः ।
 हृजन् करत्नालनलीलयाञ्जलिम्
 व्यषेचि किञ्चिद्विधुताम्भारया ॥ १०७ ॥
 न षड्विधः पिङ्गजनस्य भोजने
 तथा यथा यौवतविभ्रमोद्भवः ।

अभिलाशस्यटं लावण्यास्यटस्य उज्वलैः स्वच्छैः कूर्तैः भक्तैः हारिणी
 हारयती मनोहरा च अथ कूर्त भक्तमिति हृलायुध । भुजिक्रिया
 भोजनक्रिया भुज इति धातुनिर्देशेनार्थान्तरात् । भोज्यभजाभोज्यभजा
 भोजिनाञ्च प्रीणातीति प्रियाः हृदयवृत्तना च बभूव रूपत्रासङ्कारः ॥ १०६ ॥

विरमिति । विरम कूतयतं यंटायतं कृतायेन कृतमार्घनी
 युवा चिरं सरोषेद्भित्तयाः रोषवेडात्त्वा निर्दुतं चावधुतेऽपि सन् कर-
 चाबनलीला तटापारस्तया तद्भाजेनेत्यर्थः । अञ्जनाञ्च जस्यञ्जलि-
 ज्ञेन प्रार्थयमान इत्यर्थः । किञ्चिद्विधुतया निर्दुतय इत्युधारा धारा वि-
 धूननव्याजेनेत्यर्थः । व्यषेचि निषिक्तः कोपादिति भा । ॥ १०७ ॥

न षड्विध इति । पिङ्गजनस्य पिङ्गजनस्य पिङ्गपङ्कविको विट इत्य-
 मरः । भोजने भोजनकाले षड्विधो मधुरादिभेदेन षट्प्रकारः तथा
 भयलोष नाधस्त नापुण्यात् पोषणार्थे लुब्धित इत् । यथा युवतीनां समूहो
 यौवत भिन्नदिभोज्यत् । तत्र युवतीति समर्थ्याङ्गस्याः तद्वित इति टि
 लोपः । विभ्रमैर्विकानैः कृद्भवः उद्भवः पद्याद्यत् । सुसुनिपत् ससञ्ज-
 न्मनाय अगारेऽपरिमितः शृङ्गारमयः शृङ्गारो नाम सप्रभोरसः मधु-

अपारशृङ्गारमयः समुन्मिषन्
 भृशं रससोपमधत्त सप्तमः ॥ १०८ ॥
 सुखे निधाय क्रमुकं नलानुगै-
 रथोज्झि पर्षालिरवेत्य वृश्चिकम् ।
 दमार्पितात्सुखवामनिर्मितम्
 भयावित्तैः सन्म्रमहासि नाखिलैः ॥ १०९ ॥
 अमीषु तथ्यावृतरत्नजातयो
 विद्भर्राट् चारुनितान्तचारुणोः ।
 स्वयं गृहाणैकमिहेत्युदीर्य तद्
 हयं ददौ शेषजिष्टत्वे हसन् ॥ ११० ॥

राटिषड्रसापेक्षया इति भव । तोषम-त्त एकोऽपि लोकोत्तरो वक्षन्-
 तिथेन इति भावः ॥ १०८ ॥

सुख इति । नलानुगै नलानुचरै क्रमुकं पूगं फलं सुखे निधाय
 दमेनार्पितमन्त सुखस्य अन्तसुखं विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । सुखगमं लवङ्ग-
 तकोलाकर्पूरादिवासनादृष्यं कर्मण्यण् । तेन निमित्त तयोर्विशेषण-
 विशेष्यभावाविवक्षयाः विशेषण समसः । वृश्चिक मवेक्ष्य भयेनाकुनैरावित्तैः
 अतएव सन्म्रनेण हासिता अखिला येस्तैः सद्भिः पर्षालिः नागवल्ली
 कञ्जोज्झि चञ्जितः उञ्ज विसर्गे कर्मणि लुङ् ॥ १०९ ॥

अमीष्विति । विद्भर्राट् विद्भरदेशाधीश्वरो भीमः चारुनितान्त-
 चारुणोर्यथासङ्ग रम्यातिरमणीययो रिहानयो स्तथ्य न्दतरत्नजातयोः
 सत्यासत्परत्नौषयोः जाने जात्यौषजन्वस्विति विश्वः । मध्ये एकं स्वयं
 गृहाणेत्युदीर्य शेष समस्यमेव जिष्टत्वे गृहीतमिच्छवे तस्यैवाति चा-
 रुत्वादिति भावः पङ्के सनन्त-दुप्रत्ययः मधुपिपासादित्वाद्द्वितीया रुमासः ।
 तयोः क्वत्विमाकृत्विमयोर्द्वयं हसन् ददौ तत्र क्वत्विमं विनोदाय ददौ
 अन्वदौचिन्यादिति भावः ॥ ११० ॥

इति द्विवारं शुचिमिष्टभोजनाम्
 दिनानि तेषां कतिचिन्मुदा ययुः ।
 द्विरष्टसंवत्सरवारमुन्दरी-
 परीष्टिभिर्माष्टमुपैयुषां निगि ॥ १११ ॥
 उवाच वैदर्भस्तच्छेषं पक्ष्वा
 निशाः कथाङ्गीं परिणीय तां नलः ।
 अथ प्रतस्थे निषधान् सञ्चानया-
 रथेन वार्ष्णीश्टहीतरश्मिना ॥ ११२ ॥
 परस्य न स्मष्टमिमामधिक्रिया
 प्रिया गिष्णुः प्रांगुरमाविति ब्रुवन् ।
 रथे स भैमीं स्वयमध्यरूढ-
 न् न तन् किं वा प्रिन्नदिमां जनेक्षितः ॥ ११३ ॥

इतीति । इति द्वि कृतो द्विवारं मह्ययां क्रियाभ्याश्चिगणने-
 कत्वसुचिति । शुचि पवित्रं निष्टश्च भुञ्जत इति तद्भोजनान्नाथा
 निगि द्विरावृत्तः अष्टसम्बसरा यामांतामां षोडशयुषाणां वारमुन्दरीणां
 गणिकनां परीष्टिभिर्भोजने, परीष्टिमाजने भक्तविति वैजयन्ती ।
 तृष्टिमुपैयुषां तेषां नलातुगानां कतिचिद्दिनाः निमुदा ययुः ॥ १११ ॥

उवासेति । नलः कथाङ्गीं तां दम्पयन्तीं परिणीय वैदर्भस्तच्छेषं
 पक्ष्वा पक्ष्वा, सङ्ख्यव्ययेत्यादिना वष्ट्रवीक्ष्यौ उच्यमानः नलः । निशा
 रत्नीः उवाच अत्यन्त संयोगे द्वितीया । तयऽनय भैम्या सङ्ख्ये रपत्वं
 वार्ष्णीयो नलमः रथि द्दित्तानिञ् इति ठक् । तेन श्टहीता रश्मयः प्र-
 पञ्चा यस्य किरणप्रपञ्चौ रश्मावित्यमरः । तेन रथेन निषधान्
 प्रतस्थे ॥ ११२ ॥

परस्येति । परस्य अन्यतरस्य इमां भैमीं स्मष्टमधिक्रिया अधि-
 कारो न प्रिया भैमी गिष्णु, अर्धौ रथः प्रांगुरस्यतः इति ब्रुवन् स्वयुक्ति-
 युक्तं वदन् तत्किस तत्कारणादेव इमां भैमीं स नलो जनेक्षितः धन्

इति स्मरः शीघ्रमति शकार तम्
 बधू च रोमाञ्चभरेण कर्कशौ ।
 स्वलिष्यति स्निग्धतनुः प्रियादियम्
 मदीयमी पीडनभीरुदोर्युगात् ॥ ११४ ॥
 अथ किमाजन्मनिजाङ्गवर्द्धिताम्
 प्रहिय पुत्रीं पितरौ विषेदतः ।
 विस्त्वय तौ तं दुहितुः पतिं यथा
 विनीततालत्रगुणीभवद्गुणम् ॥ ११५ ॥
 निजादनुव्रज्य स मण्डनावधे-
 र्मलं निवृत्तौ चटलापतां गतः ।

स्वयमेव रथे अध्यहरुत्तम् अधिरोहयामस स्पर्शनोभादिति भावः
 रुहेणैववह । नास्मिन्नत् अनौचित्यदिति भावः । स्निग्ध अलिङ्गन इति
 स्निग्धेर्लिङ्गि चोक्सादेशः ॥ ११३ ॥

इतीति । स्निग्धतनुर्मसृणुषी मदीयमी अतिसुकुमरणी
 इय भेमी पीडनाङ्गीरु दोर्यग यस्य तस्मात् मदीयसः पीड-
 नासहत्वादिति भावः । प्रियात् स्वलिष्यतीति मृदुत्वात् स्वलि-
 ङ्गने स्निग्धत्वात्प्रियभुजन्नरात् ससंभवेति शीघ्रमति प्रत्यत्यसमति-
 स्मरः तं नल बधू भेमी च रोमाञ्चभरेण पुलकोत्करेण कर्कशावस्निग्ध-
 गात्रौ शकार अस्य परस्परान्गसङ्गहेतुके रोमाञ्चे अलिङ्गनानीव
 स्वलितप्रतिवन्धार्थे च सुत्प्रेक्षते ॥ ११५ ॥

अथेति । अथ पितरौ माता पितरौ पिता मात्रेति विवक्ष्यादेक-
 शेषः । अजन्म जन्मप्रभृति अभिविधावव्ययीभावः । निजाङ्गे स्वोत्पन्ने
 वर्द्धितां पुत्रीं दुहितरं गौरादित्वाटीकारः । प्रहिय हिनोतेः क्लोत्यप् ।
 तथा विषेदतः विषस्यौ किं नेत्यर्थं सदेर्लिङ् । अतएक हलित्वादिना
 एत्वाभ्यासलोपो । यथा तौ मी पितरौ विनीत या विनयसम्पत्त-
 तयां लक्षगुणीभयनो लक्षगुणा सन्निवृत्तौ यस्या तथोक्तं दुहितुः

तडागकल्लोल इवानिलं तटा-
 वृतानतिर्व्यावृते विदर्भराट् ॥ ११६ ॥
 पितात्मनः पुण्यमनापदः क्षमा
 धनं मनस्तुष्टिरथाखिलं नलः ।
 अतः परं पुत्रि ! न कोऽपि तेऽहमि-
 त्युदश्रुतेष व्यसृजन्निजौरसीम् ॥ ११७ ॥
 प्रियः प्रियैकाचरणाञ्चरेण ताम्
 पितुः स्मरन्तीमचिकित्सदाधिषु ।

पतिं जामतरं च । समसः टविभाषा स्वसृपत्योरिति विकल्पादङ्क-
 विश्लेष्य पिषीदतः ॥ ११५ ॥

निजाटिति । स विदर्भराट् भीमो नल मनुब्रह्म निवृत्तौ निवृत्ति-
 समये चटुलपतीति अति चटुनापञ्चाटुवादः सन् अन्यत्र चटुलाः आपः यस्य
 तत्तथोक्तं चटुलाप सन् अक्षपरित्यादिना समः सानलः । तडागस्य कल्लो-
 लो मङ्गोर्मिः अयोमिषु मङ्गुस्तूल लकल्लोलावित्यमरः । अतिव ननुब्रह्म
 तटात् धृता स्वेकता अतिनिर्जनमस्कारः अन्यत्र प्रकृता यस्य स सन्
 निजानु मखलतायधेरः द्रुमं नलं न व्यावृते निवृत्तः ॥ ११६ ॥

पितेति । हे पुत्रि ! आत्मनस्तव पिता जनकः पुण्यं सुकृतम्
 अनापदः क्षमाः सर्वनिवृत्तिभ्यः न धनं वित्तं मनस्तुष्टिं मनोवृत्तिं रथ
 किं वक्तुना अखिलमुक्तमन्यञ्च सर्वं नलो नलएव अतोऽस्मादस्मान्
 परमचक्षाभिः अहं तु ते तव वरोऽपि यः कश्चिदेवेत्यर्थः इति इत्य
 सुकृतिषेवः एष भीम उदश्रुः उद्वाप्य सन् निजामौरसीम् उरसा
 निर्मितां पत्नीं उरसोऽन्यतरस्या मित्यण्प्रत्ययः सञ्जाधिकारादभिधेय-
 नियम इति कश्चिन्ना । व्यसृजत् विमसज् ॥ ११७ ॥

प्रियरति । प्रियैकाचरणात् खेपलेचरणात् तथोपलानना-
 टिति यावत् । पितुः स्मरन्तीं पितरं स्मरन्ती मित्यर्थः । अधीगर्घदयेषां
 कर्मेषाति कर्मणि षष्ठी । तां दमयन्तीं प्रियो नलशिरेण आधिष मनोव्य-

शशाम मोऽम्बाविरहैर्वपावको
 न तु प्रियप्रेममहाम्बुधावपि ॥ ११८ ॥
 अमौ महीभृद्भ्रुवा तु मण्डित-
 स्तया निजोपत्यकयेव कामपि ।
 भुवा कुरङ्गेक्षणदन्तिचारयो-
 र्वभार शोभां कृतपादसेवया ॥ ११९ ॥
 तदेकतानस्य नृपस्य रक्षितुम्
 चिरोढया भावमिवात्मनि श्रिया ।
 विहाय मापत्न्यमरञ्चि भीमजा
 समग्रतद्वाञ्छितपूर्तिवृत्तिभिः ॥ १२० ॥

यासु विषये अचिकित्सदुक्तं कुर्यामाम प्रियरागातिरेकेण कथञ्चित्
 पितृविरह मसङ्गनेत्यर्थः । कितनिवास इति धातोर्व्यधिप्रतिकारे
 गुप्तिच्छिद्रुभ्यः सन्निति मन् । सेऽनुभवसिद्धो अम्बाविरह एव और्वपा-
 वको बह्मयाग्निः प्रियप्रेममहाम्बुधौ प्रियः नुरागसमुद्रेऽपि न शशाम
 संसुद्रे षाथौर्वस्य दुर्वारत्वादिति भावः कन्यानां पितृतो मातरि वात्मन्या-
 हिरहो दुःसह इति भावः ॥ ११८ ॥

असाविति । ब्रुधातु ब्रुधेव अन्यत्र ब्रुधातुभिर्गणिकादिभि
 र्मण्डितोऽलङ्कृतो महीभृद्भ्रुवा पर्वतश्च कुरङ्गस्येव कुरङ्गाणाम् रक्षितुम्
 दन्तिन इव दन्तिनां चारो गतिः स चारश्च तयोर्भुवा स्यानेन कृता पाद-
 सेवा प्रत्यन्तपर्वतसन्निकर्षश्च यया तथा भैस्या कामस्य अर्निर्वाच्या शोभां
 कान्तिं वभार ॥ ११९ ॥

तदिति । चिरायकृदयाधृतया परिणतय च श्रिया राज्यलक्षणा
 तदेकतानस्य दमयन्त्येकवृत्ते. एकतानोऽनन्यवृत्ति रित्यमरः । नृपस्य
 नक्षस्य भावं चित्तवृत्तितुम् आत्मनि विषये रक्षितुं स्थिरीकर्तुमिवेत्यप्रेक्षा
 सापत्न्यं सपत्नी वरं विहाय भीमजा भैमी समयाणां तद्वाञ्छितानां

मसारमालावलितोरणां पुरीम्
 निजाद्वियोगादिव लम्बितालकाम् ।
 ददर्श पश्यामिव नैषधः पथा-
 मथाश्रितोदुग्धीविकमुन्नतैर्गृहैः ॥ १२१ ॥
 पुरीं निरीक्ष्यान्यमना मनागिति
 प्रियाय भैस्या निभृतं विमर्जितः ।
 ययौ कटाक्षः सहसा निवर्त्तिना
 तदीक्षणैर्नाह पथे समागमम् ॥ १२२ ॥

पूर्त्तिवृत्तिभिः पूरणव्यापारै ररञ्जि रञ्जिता परचित्तः नुरञ्जनाय सपत्नं
 रण्युपासते साध्य इति भावः ॥ १२० ॥

मसारंति । अथ नैषधो नलः मसारा निराहारा बलयः इ-
 नीलमालिका एव तोरणानि यस्यां स्ताम् अथएव निजाद्वियोगाच्चलवि-
 ङ्गान् लम्बितालकां सक्लः राभावाद्द्विस्रस्त कुलनामिवमिस्थिता न्युत्प्रेक्ष
 उन्नतेर्गृहैः प्रसादैराश्रिता उदुग्धीविका उदुग्धीवीभवन यस्मिन् कर्म
 तद्यथा उदुग्धीवयतेस्तत्करोतीति गयलाङ्गावयनिर्देशे न्युत्प्रेक्षे
 कारः पथां ननागमनमार्गाणां लट्टोगात्कर्मणि षष्ठी । पश्यतीति प
 द्दृष्टि मिव स्थिता मित्यत्रेण । पात्रादिनाथ प्रत्यये पुनरन्येन पात्रा
 नाशे पश्यादेशः । पुरीं पुरं ददर्श प्रोषितभक्तेकाः लम्बितालकाः
 मार्गान् प्रतीक्षन् इति भावः ॥ १२१ ॥

पुरीमिति । मनागोपत् पुरीं निरीक्ष्य अन्यमना अन्यासन्न
 इति हेतोः प्रियाय भैस्या निभृतं गृहं विमर्जितः तदुद्दृष्टिपरिण
 प्रकृतः कटाक्षः सहस्रानिवर्त्तिना भैमीभयासिद्धवृत्तेन तदंक्षण्येन न
 सह अर्धपथेन समागमं ययौ उभावप्यन्योन्याभिप्रायं जप्तुपरि
 र्पदपि भर्त्सरन्यासङ्गं न सहते सा सोऽपि तथेयतां मनुवन्ते
 भावः ॥ १२२ ॥

अथ नगरधृतैरमात्यरत्नैः

पथि समियाय स जाययाऽभिरामः ।

मधुरिव कुसुमश्रिया सनाथः

क्रममिलितैरलिभिः कुट्टहलोत्कैः ॥ १२३ ॥

कियदपि कथयन् स्ववृत्तजातम्

श्रवणकुट्टहलचञ्चलेषु तेषु ।

कियदपि निजदेशवृत्तमेभ्यः

श्रवणपथं स नयन् पुरीं विवेग ॥ १२४ ॥

अथ पथि पथि लाजेरात्मनो बहुवल्ली-

सुकुलकुलसकुल्यैः पूजयत्यो जयेति ।

त्रितिपतिमुपनेमुत्तदधाना जनाना-

मसृतजलमृणालीमौकुमार्यं कुमार्यः ॥ १२५ ॥

अथेति । अथ जायया अभिरामो रनणायः स नलः कुसुमश्रिया सनाथः पुष्पमम्पदा युक्तो मधुवसनः क्रमेणः नन्त्येण मिलितः कुट्टहलोत्कैः बिनोदोत्सुकै रलिभिरिव नगरे धृतैः संरक्षिताय स्थितैः ध्रियतः क्रतुरिक्तः । अमात्यरत्नै मन्त्रिवर्यैः सह पथि नगरपथे मार्गे समियाय सङ्गतः ॥ १२३ ॥

कियदिति । स नलः श्रवणकुट्टहलेन चञ्चलेषु व्यप्रेषु तेष्वमात्येषु विषये स्ववृत्तजातं स्वचरितस्वरूपं कियदपि स्तोकं कथयन् तथा निजदेशवृत्तं स्वराष्ट्रवृत्तान्तम् एभ्यः सहायात्कियदपि किञ्चिच्छ्रवणपथं नयन् श्रवणं पुरीं विवेग ॥ १२४ ॥

अथेति । अथ पथि पथि अमृतजलस्य या मृणाली विषतन्तु स्तद्वत् सौकुमार्यं दधानाः कोमलः इयः कुमार्यो नार्यः आत्मनो बहुवल्लीनां सुकुलकुलसकुल्यै सुकुलोत्करतल्यैर्लाजेर्जयेति जयमस्य पूर्वं पूजयन्त्यः जनानां मध्ये तं त्रितिपतिं ननम् उपनेषुरपतांस्थर इत्यर्थः ॥ १२५ ॥

अभिनवदमयन्तीकान्तिजालावलीक-
 प्रवणपुरपुरन्ध्रीवक्त्रचन्द्राम्बयेन ।
 निखिलनगरसौधाट्टावलीचन्द्रशालाः
 क्षणमिव निजसञ्ज्ञां साम्बयामम्बभूवन् ॥ १२६ ॥
 निषधवृषमुखेन्दुश्रीसुधां सौधवाता-
 यनविवरगरश्मिश्चेणिनालीपनीताम् ।
 पपुरतुलपिपामापांशुलत्वापरागा-
 न्यखिलपुरपुरन्ध्रीनितनीलोत्पलानि ॥ १२७ ॥
 अवलिपतिरथार्द्धस्त्रैणपाणि बाल-
 स्खलितसुरभिलाजव्याजभाजः प्रतीच्छन् ।
 उपरि कुसुमवृष्टीरेष वैमानिकाना-
 मभिनवकृतभैमीसौधभृमं विवेश ॥ १२८ ॥

अभिनवति । निखिलः सु नगरे सौधाना मट्टालकपङ्क्तिषु चन्द्रशाला-
 चन्द्रशाला शिरोऽर्द्धमिति हलः युध । अभिनवस्य दमयन्त्याः कान्तिजालस्य
 नः वणराशेरवलीकप्रवणानां दर्शनतत्पराणां पुरपुरन्ध्रीणां पौराङ्गनानां
 वक्त्रचन्द्रेण्येन योगेन क्षण निजां रुक्षां चन्द्रशालाभिधानं साम्बयम्
 चन्द्राणां शालेत्येव सूचितार्था मन्वभ्रयद्विव ॥ १२६ ॥

निषधति । अतुलया पिपामया पांशुलत्वं तदेव उपरागः उप-
 प्रवेयेषां तान्यखिलपुरपुरन्ध्रीणां पौराङ्गनानां वक्त्रचन्द्रैर्नताग्येय
 नालोत्पलानि सौधवातायनविवरैर्गच्छन्तीति तङ्कास्ताभिः रश्मीनां
 नयनरश्मीनां श्रेण्यभिरेष नालं रूपनीताः मालासपि निषधवृषस्य स-
 खेन्दुं तस्यायामृषणं पपुः अट्टाक्षुरित्यर्थः ॥ १२७ ॥

अवनति । एषः अवनीपतिः ऊर्ध्वं उपरिपद्येषु ये स्त्रैणाः स्त्री-
 वत्स्वितः स्त्रीपुंसाभ्यां नन्द्यादिना नप्रत्यय । तेषुः पाणिप्रवालेभ्यः
 अखलित ये सुभय सुगन्धयो लाजा स्तद्व्यःजम्भवन्ते तङ्काजः वैमानि-

इति परिणयमित्यं यानमेकत्र याने
दरचकितकटाक्षप्रेक्षितं चानयोस्तत् ।
दिवि दिविषदधीशाः कौतुकेनावलोक्य
प्रणिदधुरिव गन्तुं नाकमानन्दमान्द्राः ॥ १२६ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिसुकुटालङ्कारहीरः सुतम्
श्रीहीरः सुपुषे जितेन्द्रियचयं मा मल्लदेवी च यम् ।
काशमीरैर्महिते चतुर्दशतयीं विद्यां विदद्भिर्महा-
काव्ये तद्भुवि नैपधीयचरिते सर्गोऽगमन् षोडशः ॥ १३० ॥

कानां विमानैश्चरतां देवानां चरतीति ठक् । उपर्यपरिष्ठात् कुसुम-
वृटीः प्रतीच्छन् स्त्रीकुर्वन्नभिनवकृतां प्रत्यप्रनिर्मितां भूम्याः सौधभूमि
विंश ॥ १२८ ॥

इतीति । अनयो दमयन्तीननयोरित्येवंविधं परिणय विवाह
मित्यमेकत्र रणे यानं यात्वानिद्विपूर्वोक्तं दरचकितमीषदक्षस्वभावं कटाक्ष-
प्रेक्षितं कटाक्षधीक्षणं च दिव्याकाशे दिविषदासधीशादेवा अवलोक्य अ-
थानन्दमान्द्राः यानन्दपूर्णाः सन्तः नाकं सगर्गलोकं गन्तुं प्रणिदधुः चिन्त-
यामासुः ॥ १२६ ॥

श्रीहर्षमिति । चतुर्दशतयीं चतुर्दशावयवां चतुर्दशविधा मित्यर्थः
सङ्ख्याया अवयवे तयपट्टिड्डाणञ् हयसच् दध् इ मात्वच् तयपठ् कृडञ्
क्यरप् इत्यादिना डीप् । विद्यां विदद्भिः विपश्चिद्भिः चतुर्दश विद्या-
स्थानानि जानद्भिः काशमीरैः काशमीरदेशियैर्विहद्भिः महिते पूजिते
तद्भुवि श्रीहर्षोत्पन्ने तद्विरचित इत्यर्थः । षोडशानां पूरणः षोडशः
पूरणो ढट् । गत मन्थत् ॥ १३० ॥

इति पट्वाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्याय कोलाचल-
मल्लिनथस्वरिविरचितायां जीवातसमाख्यायां नैषधव्याख्यायां षोडशः
सर्गः समाप्तः ॥ १६ ॥

नैषधचरितम् ।

०१०६०८

सप्तदशः सर्गः

अथारभ्य वृथाप्रायं धरित्रीधावनश्रमम् ।
सुराः सरस्वदुल्लोललीला जग्मुर्यथागतम् ॥ १ ॥
भैमीम्यत्ये भुवस्तस्मै चिरं चित्ते हृतामपि ।
विद्यामिव विनीताय न विपेदुः प्रदाय ते ॥ २ ॥
कान्तिमन्ति विमानानि भेजिरे भासुराः सुराः ।
स्फटिकाद्रेस्तटानीव प्रतिविम्बा विवस्वतः ॥ ३ ॥

अथेति । अथ नागनेकजिगमिषाननरं सुरा इन्द्रादयः वृथा-
प्रायमिति ऋदूक्तिः वृथैवेत्यर्थः धरित्रीधावनश्रमं भुञ्जमणायासमा-
रभ्य कृत्वा सरस्वदुल्लोलानां समुद्रमहोभीषां लोलेव लीला येषान्ते सन्त
यथागतं जग्मुर्यथा वृथैव सागरतरङ्गास्तटं धावित्वा यथातर गच्छ-
न्तीति तद्वद्गता इत्यर्थः ॥ १ ॥

भैमी मिति । ते देवाश्चिरं चित्ते हृताम् आकाङ्क्षितामपि तां भैमीं
भुवः पत्ये नलाय विनीताय प्रथितः य विद्यामिव प्रदत्त न विपेदुश्च न हि
महलो दत्त्वानुतापिनश्च न तेषामदेयमस्ति भावः ॥ २ ॥

कान्तिमन्तीति । भासुराः भास्वराः इन्द्रादयः कान्तिमन्ति टी-
प्रानि विमानानि व्योमयानानि विवस्वतोऽर्कस्य प्रतिविम्बाः स्फटिका
द्रेः कलास्य तटानीव भेजिरे एतेन विमानानां तदधिष्ठातृणां च
व्यतितेजसित्वं सुकृतम् ॥ ३ ॥

जयावज्जातिन वातेन बलाकृष्टबलाहकैः ।

श्वसनात् स्वस्य शीघ्रत्वं रथैरेषामिवाकथि ॥ ४ ॥

क्रमाद् दवीयमां तेषां तदानीं समदृश्यत ।

स्पष्टमष्टगुणैरुर्व्यात् पर्यवस्यन्निवाणिमा ॥ ५ ॥

ततान विद्युता तेषां रथे पीतपताकताम् ।

लक्ष्मकेतुशिखोक्लेखा लेखा जलमुचः क्वचित् ॥ ६ ॥

पुनः पुनर्मितन्तीषु पथि पाथोदपंक्तिषु ।

नाकनाथस्थालम्बि बभूवाभरणं धनुः ॥ ७ ॥

जयादिति । जयान्निजवेगाज्जातेन वातेन बलाः कृष्टा बलाः हका
मेवा येस्तं षामिन्द्रादीनां रथैर्विमानैः स्वस्यात्मनः श्वसनात् शीघ्रत्वं वायु-
वेगत्य सकथीवेत्वे प्रेक्षा अन्यथा कथं तथा मेषाकर्षणमिति भावः कथेशौ-
रादिकात्कर्षणं लङ् मित्वाङ्गस्त्वम् ॥ ४ ॥

क्रमादिति । क्रमाद्दवीयमान्दिविजानां सतां दूरयद्वादिद्यमुनि-
स्थूलदूरेत्यादिना यणादिव रत्नापः पूर्वगुणश्च । तेषां मिन्द्रादीनां तदानीं
दूरिभावकाजे अणिमा अणुत्वम् अष्टगुणं मणिमाद्यष्टमगुणं यदृश्यं
सामर्थ्यं तस्मात्प्रकाशात् पर्यवस्यत् स्वयमेव परिशिष्यमाणमिव स्पष्टम-
दृश्यत सन्दृष्टं दूरे अणुत्वेनावभासादिय मुक्ते जा ॥ ५ ॥

ततानेति । क्वचित्प्रदेशे जलमुचो मधस्य लेखः लक्ष्मैः केतुशिखाभि-
र्ध्वजापे रुक्लेखा विदारणं यस्याः सा सती विद्युता करणेन तेष मि-
न्द्रादीनां रथे पीताः पीतवर्णाः पताका तेषां तेषां भावः स्तत्ता तां ततान
ध्वजदण्डापोक्लेखनेनेत्या स्तद्धितो रथेषु पीतपताका इव रेजु
रित्यर्थः ॥ ६ ॥

पुनः पुनरिति । नाकनाथस्थालम्बि इन्द्ररथस्य धनुः पथि
पुनः पुनर्मितन्तीषु संसृज्यमःणासु पाथोदीनां मेषानां पंक्तिषु आभ-
रणं बभूव यद्वन्मेषदृष्टं सङ्गच्छते तस्य तस्याभरणं बभूवेत्यर्थः । एवं

जले जलदजालानां वज्रवज्रानुविम्बनैः ।
 जाने तत्कालजैस्तेषां जाताऽशनिसनाथता ॥ ८ ॥
 स्फुटं सावर्ण्यवंध्यानां कुलच्छवं महीभुजाम् ।
 चक्रे दण्डभृतश्चुम्बन् दण्डश्चण्डरुचिं क्वचित् ॥ ९ ॥
 नलभीमभुवोः प्रेम्नि विस्मिताया बधौ दिवः ।
 पाशिपाशः शिरः कम्पस्वस्तभूपश्रवःश्रियम् ॥ १० ॥
 पवनस्कन्धमारुह्य नृत्यत्तरकरः शिखी ।
 अनेन प्रापि भैसीति भ्रमश्रुते नभःसदाम् ॥ ११ ॥

कृत्वमेन्द्रधनुर्योगेना अद्य सुखेन्द्रधनुर्योगात्कथं इति भावः अथवा
 तादृशःसम्बन्धे सम्बन्धोक्ते रतिशयोक्ति रत्नहारः ॥ ७ ॥

जल इति । जलदजालानां मेघवृन्दानां जले तत्कालजै स्तत्-
 कालजातैः वज्रःवज्रस्य इन्द्रकुलीशस्यानुविम्बनैः प्रतिविम्बे स्तेषां
 जलदजालानामयनिसनाथता वज्रसाक्षिण्यं रोहितयोगिव मिति यावत्
 इन्द्रायुधं शक्र धनु सदेव ऋजु रोहित इत्यमरः । माता जाने इत्युत्प्रे-
 क्षायाम् ॥ ८ ॥

स्फुटमिति । क्वचित्प्रदेशे दण्डभृतो यमस्य दण्डो गदा चण्ड-
 रुचि सूर्यं चुम्बन् सूर्यमण्डलं स्पृशन्नित्यर्थः सावर्णिः सूर्यमिवः तद्व-
 ध्यानां महीभुजां कुलस्य श्वं चक्रे दण्डसंयोगादकर्मण्डलं तद्वश्य-
 राजकुलस्योद्भूतं श्वत्वमिव वनौ इत्यर्थः । स्फुटमित्युत्प्रेक्षा ॥ ९ ॥

नलेति । पाशिनो वरुणस्य पाशः पाशवलय नलभीमभुवोः नल-
 भैस्योः प्रेम्नि अन्यान्य नुरागे विषये विस्मिताया विस्मयाविष्टाया
 दिवो नभसः शिरः कम्पेन स्वस्तभूपस्य गनितावतसस्य श्रवसः श्रौत्वस्य
 श्रियं शोभां दधौ अथ श्रियमिव श्रियमिति सादृश्यात्प्रापिदृश्याना-
 भेदः ॥ १० ॥

पयनेति । पवनस्कन्धं वायुस्कन्धाख्यं नभोदेशे मारुह्य अतएव
 नृत्यत्तरः अतिगयेन नृत्यन्तः कराः अथथो हृन्नाथ यस्य सः शिखी श्वमि

तत्कर्णा भारती दूना विरहाङ्गीमजागिराम् ।
 अध्वनि ध्वनिभिर्वैशैरनुकल्पैर्व्यनोदयत् ॥ १२ ॥
 अथायान्तमवैजन्त ते जनौघममित्विषम् ।
 तेषां प्रत्यङ्गमप्रीत्या मिलच्छोमेव मूर्त्तिमत् ॥ १३ ॥
 अद्राक्षुराजिहानं ते स्मरमग्रेसरं सुराः ।
 अन्नाविनयशिक्षार्थं कलिनेव पुरस्कृतम् ॥ १४ ॥

नभःसटां नभसुराणाम् अनेनाग्निना नून भैमी प्रापि प्राप्ता अन्यथा
 कथमेतच्छ्रमण मिति भ्रमं चक्रे भ्रान्तिं जनयामासेत्यर्थः ॥११॥

तदिति । भारती सरस्वती भीमजागिरां विरहादभाव दुदूना
 परितप्ता तेषां देवानाम् अनुकल्पैः कृशकाशवद्भैमीगिरां प्रतिनिधिभिः
 मस्यः स्यात्प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु ततोऽधमः इत्यमरः । वैशै वींषः-
 सम्बन्धिभिः तस्येदमित्यण् । ध्वनिभिः शब्द व्यनोदयन् विनोदित-
 वती ॥ १२ ॥

अथेति । अथ देवा आयान्तमागच्छन्त अमेरिवत्विट् यस्य तमसि-
 त्विषम् असिषोभं जनौघं जनसमाजं तेषां देवानां प्रत्यङ्गमप्रीत्या
 कौतुकान्कलदागच्छन्तमिहपृष्ठवद्व्योमसाकाशमित्युत्प्रेक्षा अवैजन्त
 अपश्यन् ॥ १३ ॥

अद्राक्षुरिति । ते सुराः इन्द्रादयः आजिहान मागच्छन्तम् ओहाङ्-
 गताविति धातेर्लटः शानजादेशः । अग्रेसरं सङ्घामवर्त्तिनम् अतएव
 अन्ताणां मिन्द्रियाणां च पाचकाणां च अथो रथस्यावयवे पाचकेऽप्यर्त्तमि-
 न्द्रिय मिति विश्वः । अविनयस्य दुर्व्यापारस्य शिक्षार्थं मभ्यासार्थं कलिना
 कलिपुरुषेण पुरस्कृतं पूजितम् अथतः कृतमिव स्थितं स्मरं काम
 मद्राक्षुर्दृशेर्लङि इटोवेति विकल्पादड्भाव पक्षे सिचि ह्रिद्धि ॥ १४ ॥

अगम्येति । अगम्यार्थं मगम्यागमनार्थमित्यर्थः तृणप्राणाः तृण-
 प्रायप्राणाः प्राणानविगणय्य अगम्यागन्तार इत्यर्थः । पृष्ठस्थीकृते

अगम्याथं तृणप्राणाः पृष्ठस्त्रीकृतभीक्ष्णयः ।

शम्भलीभुक्तमखेखा जना यत्पारिपार्श्वकाः ॥ १५ ॥

विभर्त्ति लीकजिह्वावं बुद्धस्य स्पृहयेव यः ।

यस्येशतुलयेवात्र कर्तृत्वमशरीरिणः ॥ १६ ॥

ईश्वरस्य जगत्कृत्स्नं सृष्टिमाकुलयन्निमाम् ।

अस्ति योऽस्त्रीकृतस्त्रीकृतस्य वैरमनुसरन् ॥ १७ ॥

चक्रे शक्रादिनेत्राणां स्मरः पीतनलश्रियाम् ।

अपि दैवतवैद्याभ्यामचिकित्स्यमरीचकम् ॥ १८ ॥

पृष्ठतः कृते भीक्षुयौ यं स्ते लज्जाभयवर्जिता इत्यर्थः शम्भलीभिः
धात्रीभिर्भुक्तं सर्वस्वं धनं येषाम्ने कृष्टुर्नाशम्भलीसमेत्यमरः । एवं विधा
जनः यस्य स्मरस्ययापारिपार्श्वका परिपार्श्ववर्त्तिनः परिजना इत्यर्थः ।
परिसुसञ्चेति चकारात् ठक् ॥ १५ ॥

विभर्त्ति । य स्मरो बुद्धस्य सम्बन्धसामान्ये पृष्ठी । बुद्धे-
नेत्यर्थः । स्पृहयेव लीकजिह्वावं लीकजितवं विभर्त्ति यस्य स्मरस्य
ईशतुलया ईश्वरस्यः पेशयेत्यर्थः । शरीरं न भयतीत्यशरीरि तस्या
नङ्गस्य सतो ऽत्र लोके कर्त्तव्यं एकत्र जेष्टत्वम् अन्यत्र स्रष्टृत्वं उपा-
ट नादिगोवरत्नानादि मन्वा देवेश्वरस्य कर्त्तव्यं शरीरमतन्वमिति
तार्किकाः । पराभिभूता सन्तन्वरा तत्साभ्यायतिद्वदावरनीति
भावः ॥ १६ ॥

ईश्वरस्येति । स्मरः कृत्स्नं जगत् ईदृशीं स्त्रीपुंसात्मिका
मित्यर्थः । ईश्वरस्य सृष्टिमाकुलयन्निगच्छन् तस्य ईश्वरस्य वैर मनुस्मरन्
स्त्रियो न भवन्तीत्यस्त्रियो अस्त्राणि कृता अस्त्री कृता । अभूततद्भावे द्विः
अस्त्रीकृता स्त्रियो येन सोऽस्त्री कृतः मनु नष्टतः कप् । अस्ति वर्त्तते
ईश्वरवैरात् स्त्रीणां मीश्वरकृतस्त्रीत्वमस्त्रलघ्वाकरोदित्यर्थः ॥ १७ ॥

चक्र इति । स्मरः पीतनलश्रियां शास्त्रात्कृतनलसौन्दर्याणां

यत्तत् क्षिपत्समुत्कम्पसुत्यायुकमथारुणम् ।

बुधुर्विबुधाः क्रोधमाक्रोशक्रोशघोषणम् ॥ १६ ॥ १

यमुपासन्त दन्तौष्ठततासृक्शिव्यचक्षुषः ।

भ्रुकुटीफणिनीनादनिभनिश्वामफूत्कृताः ॥ २० ॥

दुर्गं कामाशुगेनापि दुर्लङ्घ्यमवलम्ब्य यः ।

दुर्वासो हृदयं लोकान् सेन्द्रानपि दिधक्षति ॥ २१ ॥

शक्रादिनेत्राणां मिन्द्रादिवक्षुषां दैवतवैद्याभ्यामचिकित्सां चिकित्सां च मशक्यं न रोचयन् इत्यरोचकं रोगविशेषं चक्रे नलरूपदर्शित्य स्तेभ्यः स्मररूपं नारोचनेत्यर्थः । स्मरादपि रमणीयत्वात्तस्येति भावः ॥ १८ ॥

यदिति । अथ स्मरदर्शनानन्तरं विबुधा देवा यत्तद्यत्किञ्चिद्भ्रुवन्तु क्षिपन्तं प्रेरयन्तम् उन्कम्प कम्पितं आक्रोशेषु क्रोश घोषणा उच्चैर्घोषः यस्य तं दूरादाह्वानघोषणं कर्तव्यमित्यर्थः । क्रोधं क्रोधिपुरुषं बुधुः ददशुरित्यर्थः । बुधेर्भौवादिकाङ्गम् ॥ १६ ॥

य मिति । यं क्रोधं दन्तौष्ठस्य क्षतेन यदसृष्टकं तच्छिष्याणि तत्कल्याणि चक्षुषि वेधान्ते भ्रुकुक्षेय फणिनी मुजङ्गी तद्नादनिभानि तत्फूत्कारकल्याणि निश्वामफूत्कृतानि वेधान्ते ईदृशाः परिजनाः उपासत आसेर्लङ् । तत्सेवका अपि तदृशा एवेत्यर्थः ॥ २० ॥

दुर्ग मिति । यः क्रोधः कामाशुगेन कामवायेनापि दुर्लङ्घ्यं दुरित-
क्रमं दुर्वाससोसुने हृदयमेव दुर्गमवलम्ब्य सेन्द्रान् सनाथानपि लोकान्
दिधक्षति दग्धु मिक्षति दहतेः सनन्ताङ्गति ढत्वकत्वभावाः ।
दुर्लङ्घ्यदुर्गावलम्बनो दुर्जयो ऽस्तीति भावः । नित्यक्रद्धो भगवान् दुर्वासो
दुर्द्वेषेति प्रसिद्धम् ॥ २१ ॥

वैराम्यमिति । यः क्रोधः उच्चैरपि रञ्जमं राग रक्तवर्णतां जनय-
न्नपि वैराम्यं तद्द्राहृत्वं करोतीति विरोधः । नैस्पृह्यं करोतीति तदा-

वैराग्यं यः करोत्युच्चैरस्त्रं जनयन्नपि ।

सूते सर्वेन्द्रियाच्छादि प्रज्वलन्नपि यस्ततः ॥ २२ ॥

पञ्चेष्टविजयामक्तौ भवस्य क्रुध्यतो जयात् ।

येनान्यविष्टहीतारिजयकालनयः श्रितः ॥ २३ ॥

हस्तौ विस्तारयन्निभ्ये विभ्यदर्धपथस्थवाक् ।

सूचयन् काकुमाकूतैर्लोभस्तत्र व्यलोकितैः ॥ २४ ॥

भासीकरणाद्विरेधाभासाऽनङ्कारः । क्रुदस्य न कृत्वाप्यनुराग इति भावः । क्रोधः प्रज्वलन् प्रकाशमानोऽपि अन्नः सन्नापय सर्वेन्द्रियागत्याच्छादयतीति तदाच्छादि तदावरकलमो मोहमन्त्रकारश्च सूते जनयति क्रोधाच्चो न किञ्चित्पश्यतीति भावः । अत्र प्रज्वलन्तमः शब्दयोः अर्थभेदेन विरोधपरिहारः तत् पूर्ववदलङ्कारः ॥ २२ ॥

पञ्चेष्टविति । येन क्रोधेन पञ्चेष्ट विजयामक्तौ स्मरविषयसङ्गिकाले क्रुध्यतः स्मरस्य कृपयतः भवस्य कर्मणि षष्ठी । जयाद्देतेर्न नन्वेन कार्यान्तरेण विष्टहीतस्य विकृतस्य अरे ऊचे कालनयः श्रितः तत्कालोचितां नीतिमाश्रितः । स्मरसंहारकाले स्मरहरं क्रोधोजिगय तत्काले तस्य क्रोधवशीकृतत्वात् इति भावः । अत्र कामन्दकः बनिना विष्टहीतस्य द्विपता लच्छवर्त्तनः । कुर्वतापचयं शत्रोरात्मोच्छित्तिविशङ्कयेति ॥ २३ ॥

हस्ताविति । तत्र सङ्घे तैरिन्द्रादिभि र्निभ्ये धनिके ईश्वर आद्यो घनी स्वामीत्यमरः । हस्तौ विस्तारयन् याच्जामद्रवा पसारयन् विभ्यन्नस्यन् अतएवार्धपथस्थवागर्द्धोक्तवाक्वाक्यम् अकूतै वित्तैः काकं विकृतस्वरं सूचयन् गद्गदः सन्नित्यर्थः । लोभो व्यलोकित विषयवान् उट इत्यर्थः ॥ २४ ॥

दन्त्येति । यस्य लोभस्यानुजीविनोऽनुचराः दैव्यं कार्पण्यं स्तेन्यं स्तेयं स्तेनाग्रं नमोपशे त्यत्र स्तेनादिति योगविभागात्काणिकः व्यङ्-

दैन्यस्तेन्यमया नित्यमत्याहारामयाविनः ।

भुञ्जानजनसाकृतपश्या यस्यानुजीविनः ॥ २५ ॥

धनिदानाम्बुवृष्टेर्यः पात्रपाणाववग्रहः ।

स्वान् दासानिव हा निःस्वान् विक्रीणीतेऽर्थवत्सु यः ॥ २६ ॥

एकद्विकरणे हेतु महापातकपञ्चमे ।

न तृणो मन्यते कोपकामो यः पञ्च कारयन् ॥ २७ ॥

यः सव्वेन्द्रियमद्भापि जिह्वां बह्नावलम्बते ।

तस्यामाचार्य्यकं याज्जापटवे वटवेऽर्जितुम् ॥ २८ ॥

प्रत्ययः । तदुभयमया तत्र चुरा नित्यं सर्वदा अत्याहारेण बह्वधित्वेनामया-
विनो रोगिणः सर्वत्रामयस्येत्यप सङ्गानाद् दीर्घश्च । सुञ्जानाना मञ्जतां
जनानां स कृतं स भिषग्यं पश्यन्तःति पश्याः द्रुतारः पात्रादिना शप्र-
त्ययः पश्यादेशश्च ॥ २५ ॥

धनिदानेति । यो लोभः पात्रपाणौ सम्प्रदानीयहस्ते धनिनां
दानाम्बु वृष्टेः दानोदकवर्षस्य अवग्रहः प्रतिबन्धकस्वरूपः । तथा नि-
स्वान् धनहेतान् स्वान् स्वजनान् पुत्रदारादीन् दासानिव अनायास-
देयानिव अर्थवत्सु काव्येषु विक्रीणीते यितरति लोभादिति भावः ।
वा इति विषादे अहो लोभस्य वैचित्र्यमयी शक्तिरिति ॥ २६ ॥

एकेति । यो लोभो महापातकानां ब्रह्महत्यादीनां पञ्चके पञ्चकमध्ये
एकं च द्वे च एकद्वानि सङ्क्षेपग्रहणे बह्वधित्वेऽपजननाद्बहुवचनं तेषा-
मेकद्विनां करणे यथासङ्घं एकस्य ब्रह्महृत्तनस्य द्वयोः पानगमयोः
करणे हेतु इत्यर्थः । कोपकामौ स्वयं पञ्चापि पातकानि धारयन् तृणेन
मन्यते नाद्रियत इत्यर्थः । न हि बह्वकारो स्वल्पकारिणं गणयतीति
भावः । कामक्रोधाभ्यामपि पापिष्ठो लोभ इति रहस्यम् ॥ २७ ॥

य इति । यो लोभः सर्वेन्द्रियाणि सद्भास्यो यस्य स सद्भापि जिह्वां
बहु प्रचुर मयलम्बते प्रावेण तथैवास्त इत्यर्थः । किमर्थं तत्राह तक्षं

पथ्यां तथ्यामगृह्णन्तं मन्दा बभ्रुप्रबोधनाम् ।
 शून्यमाश्लिष्य नोष्णन्तं मोहमैजन्तं हन्तं ते ॥ २६ ॥
 श्वः श्वः स्वप्राणप्रयाणेऽपि न स्मरन्ति स्मरद्विषम् ।
 मग्नाः कुटुम्बजम्बाले वालिशा यदुपासिनः ॥ ३० ॥
 पुंसामलम्बनिर्वाणज्ञानदीपमयात्मनाम् ।
 अन्तर्म्हापयति व्यक्तं यः कज्जलवदुष्मलम् ॥ ३१ ॥
 ब्रह्मचारिव्रतस्थायियतयो गृह्णिष्यं यथा ।
 तयो यमुपजीवन्ति क्रोधलोभमनोभवाः ॥ ३२ ॥

जिज्ञासा मध्ययनशालामूतायामिति भावः । याचञ्जःपटवे भिन्न निपुणाय
 शिष्याय यद्वे ब्राह्मणाय आचार्यकं गुरुत्वमर्जितमिवेत्युत्प्रेक्षा । गुरवस्तु
 अध्ययनशलायां स्वशिष्येभ्यो विद्याशिक्षां ददतीति प्रसिद्धम् । अलो-
 पमोत्प्रेक्षाभ्यां स्वजातीयकाभ्यां वाक्यार्थयोः शब्दहेतुत्वान् शब्दार्थहेतुक-
 काव्यलिङ्गमलङ्कारो सङ्घीयते इत्यङ्कारवयस्य परस्परसम्बन्धनाङ्गाङ्गि-
 भावः ॥ २८ ॥

पथ्यामिति । ते देवाः मन्दा मदस्वभावाः अतएव पथ्यां हितान्
 तथ्यां मत्यां बभ्रुप्रबोधनां सुहृदपदेशम् अगृह्णन्तमस्वीकृष्याणं शून्य
 यत्किञ्चित्, श्वं वस्त्राश्लिष्य आश्लय नोष्णन्तं मोह्यादत्यजन्त अतएव
 हन्तेति खेटः मोहं ऐजन्त ॥ २६ ॥

श्वः श्वः इति । यदुपासिनो यत्केवकाः वालिशा मग्ना अतएव कुटु-
 म्बजम्बाले पुत्रकललादिपक्षे मग्ना श्वःश्वः परश्वोवेत्यर्थः । प्राणानां प्र-
 याणे निष्क्रमणे सत्यपि स्मरद्विषमीश्वरं न स्मरन्ति ॥ ३० ॥

पुंसामिति । यो मोहः अलम्बोऽप्राप्तो निर्वाणज्ञानदीपमयः सुख-
 विप्रकाशात्मकः अःत्मा यै स्तोषाम् अनात्मज्ञानानां पुंसां सुज्वलं नि-
 मलम् अन्तरलःकरणं कज्जलवदुष्मलवद्व्यक्तं स्फुटं स्थापयति मोहसा-
 धनात्मसाक्षात्कारविघातकेयं दुरात्मतेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ब्रह्मचारीति । ब्रह्मचार्यादय स्वयः आश्रमा गृह्णिष्यं यथा क्रोधा-
 दय स्वयं यं मोहं मुदजीयन्तीति मोहं मूलास्ते तादृशतीति निवर्त्तन्त
 इति भावः ॥ ३२ ॥

जाग्रतामपि निद्रा यः पश्यतामपि योऽन्वता ।
 श्रुते सत्यपि जाड्यं यः प्रकाशेऽपि च यस्तमः ॥ ३३ ॥
 चिह्निताः कतिचिद्देवैः प्राचः परिचयादमी ।
 अन्ये न केचनाच्चूडमेनःकञ्चुकमेचकाः ॥ ३४ ॥
 तत्रादीर्णं इवासीधौ सैन्येऽभ्यर्षमुपेयुषि ।
 कस्याप्याकर्षयामासुस्ते वर्षान् कर्षककर्षान् ॥ ३५ ॥
 प्रावाण्मज्जनवदूयज्ञफलेऽपि श्रुतिसत्यता ।

का अद्वा तत्र धीवृद्धाः ! कामाध्या यत्खिलीकृतः ॥ ३६ ॥

जाग्रतामिति । यो मोहो जाग्रतां प्रवृद्धानाम् अपि निद्रा यः पश्यतां चक्षुःश्रुता मयन्वता तद्राहित्यं यः श्रुते शास्त्रे श्रवणे सत्यपि जाड्यं मौढ्यं यः प्रकाशे तेजसि सत्यपि तमसि निद्रादिचतुष्टयकार्यकारित्वात्तद्वज्ज गरचक्षुःराद्यनिवर्त्यत्वाच्च प्रसिद्धनिद्रादिचतुष्टयविलक्षण्ये कापि तत्त्वमिदिरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

चिह्निता इति । कतिचिदमी पूर्वोक्तस्मारादयः अन्ये च आचूड-
 माशिश्वमेनसः कञ्चुकेन मेचकाः मलिनाः केचन देवैः कर्तृभिः प्राचः
 परिचयात् पूर्वानुभवजन्यमस्कारात् चिह्निता चिह्निताः अतएव अमी ते
 इति प्रत्याभिप्राया इति यावत् ॥ ३४ ॥

तत्रेति । उदीर्णं उच्चलिते असीधौ अमोधाविव अभ्यर्षं हृषे
 युषि रुमीपं गते तत्र तस्मिन् सैन्ये ते देवाः कस्यापि कस्यचित् पुरुषस्य
 कर्णकर्कशान् कर्णकटून् वर्षान्वाक्यानि आकर्षयामासुः ॥ ३५ ॥

अथ सप्रवृत्तारिंशता स्रोकैस्तानेव वर्षानाह यावेत्यादि । हेधो
 वृद्धाः ! ज्ञानवृद्धाः ! यज्ञफले स्वर्गादौ श्रुतिसत्यता जोतिष्टोमादिदेव-
 वाक्यप्रामाण्यं यावोन्मज्जनवत् यावत्प्रवृत्तवाक्यस्यैव तदेतदर्थं तत्र
 तादृशी श्रुतौ का अद्वा को विश्वासः यद्वक्त्रद्वया कामद्वा तृतीयपुत्र-
 मार्थमार्गः खिलीकृतः हेऽखिला प्रहृते समे रत्यमरः । प्रमाणं सिद्धं
 विज्ञाय तद्विरुद्धे न श्रेय मित्यर्थः ॥ ३६ ॥

केनापि बोधिसत्त्वेन जातं सत्त्वेन हेतुना ।
 यद्देहमर्मभेदाय जगदे जगदस्थिरम् ॥ ३७ ॥
 अग्निहोत्रं त्वयी तन्त्रं त्रिदण्डं भस्मपुण्ड्रकम् ।
 प्रज्ञापीरुषानिःस्वानां जीवो जल्पति जीविकाः ॥ ३८ ॥
 शुद्धं वंशहयीशुद्धौ पित्रोः पितोर्यदेकयः ।
 तदन्तकृत्वा दाषाददाषा जातिरस्ति का ॥ ३९ ॥

केनेति । बोधिसत्त्वेन बुद्धेन बुद्धस्तु श्रीधनः शास्ता बोधिसत्त्वो
 विनायक इति यादयः । केन अथवाप्यमहिम्ना जात भावे क्तः । स एव
 अहंयवचन इत्यर्थः । यद्यस्माद्देहस्य कालान्तरम विफलयोगिनित्वात्म-
 साधकश्रुते मर्मभेदाय प्राणायामद्वयं सत्त्वेन हेतुना यत्सत्तृक्षणिक
 मित्स्वनुमानेन जगदस्थिरं क्षणिकं जगदे गदितम् अतो न पारलौकिक-
 सुखाद्यथा हस्तगतं मूर्च्छिकं सुखं ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

सम्प्रति वृहस्पतिमतावत्त्वेन वैदिकं विदुष्यति अग्निहोत्रमिति ।
 अग्निहोत्रं मग्निहोत्रं स्वयं कर्म त्वयो त्विन्द्री तन्त्रं तदर्थविचारात्मकं
 मीमांसायाः स्तं त्रिदण्डं मन्त्राः मन्त्रादिपाठादप्यसकत्वं । भस्मनः पुण्ड्र-
 कनिर्यक्त्रकम् एतानि जीवो वृहस्पतिः प्रज्ञा पीरुषानिःस्वानान्त-
 द्रुहिताना मित्यर्थः । जीविकाः जीवनीपायान् जल्पति ब्रूते अस्मात्तास्ति
 परबोक्त्र इति निश्चयाद्येष्टचेष्टितमेव द्रुतमिति भावः ॥ ३८ ॥

शुद्धमिति । यद्यतः कारणान्मिमांसादिपितृपरम्परयोर्मध्ये नि-
 धारे सप्रमां बोध्यायां द्विरक्तिः पिता मातृत्वैक्येण । एकयः एकैक-
 स्यैव वंशहयीशुद्धौ उभयतलशुद्धौ सत्यां शुद्धं पुत्रस्य शुद्धता भवति
 तत्तस्मादनन्तानां कृत्वा नाम् अदाषाददाषाद्विदोषा जातिः का-
 स्ति न कृत्वापीत्यर्थः । यथाहुः प्यन दाविह संसारे दुर्वारे मकरध्वजे ।
 कुत्रे च कामिनीमने क जातिपरिवस्यतेति ॥ ३९ ॥

कामिनीवर्गसंतर्गने कः सङ्क्रान्तपातकः ।

नाम्नाति स्नाति हा मोहात् कामक्षाममिदं जगत् ॥ ४० ॥

ईर्ष्याया रक्ततो नारीर्षिक् कुलस्थितिदाम्भिकान् ।

अरान्धत्वाविशेषेऽपि तथा नरमरत्ततः ॥ ४१ ॥

परदारनिवृत्तिर्या सोऽयं स्वयमनादृतः ।

अहल्याकेलिलीलेन दम्भो दम्भोलिपाणिना ॥ ४२ ॥

गुरुतल्पगतौ पापकल्पनां त्यजत द्विजाः ! ।

येषां वः पत्युरत्यञ्जेर्गुरुदारग्रहे ग्रहः ॥ ४३ ॥

कामिनीति । किञ्च कामिनीवर्गस्य स्त्रीजातस्य संसर्गेः सद्रिकर्षे कः पुनान् संक्रान्तपातकोऽपि न सर्वोऽपि पातकोय अतएवदं जगत्कामिन का-सकदोषेण क्षामव्रतं कीणव्रतं चायो मः इति निष्ठातकारस्य सकारः । तथा मोहात् स्वप्रत्तानाकलनाद्याम्नाति उपवसति स्नाति गृहत्वबद्धैव पुन व्रतानि चरतीत्यर्थः । हा इति खेदे किञ्चन व्रतसङ्घे णाप्येकेनैव पातके सर्वनायात् इति भावः ॥ ४० ॥

* ईर्ष्येति । अरान्धस्य अविशेषे समानेऽपि ईर्ष्या असङ्गुण्य-तथा नारी स्त्रियं रक्ततो निरुन्धतः तथा तद्वद्वरं पुरुष मरत्ततो अन्वारयतः कुलस्थित्या कुलवृत्तेन दम्भेन कैतवेन चरन्तीति दाम्भिकान्ध-कान् चरतीति ठक् । दम्भस्तु कैतवे कत्क इति विश्वः । धिक् धिगुपर्यादिषु इति द्वितीया । स्त्रीदोषादिव पुरुषदोषेऽपि कुबहाने रेकत्वाभिनिवेशे दम्भादप्येको हेतु इति भावः ॥ ४१ ॥

परेति । या परदारेभ्योनिवृत्तिः सोऽयं दम्भः अहल्याकेलिनीलेन गौतमस्त्रीरतिलालसेन दम्भोलिपाणिनेन्द्रेण स्वयमात्मा अनादृतः अतो न पारदार्यमनावर इति भावः ॥ ४२ ॥

गुरुतल्पेति । * किञ्च हे द्विजाः ! गुरुतल्पगतौ गुरुदारगमने तल्पं यथाकृदारेषु इत्यमरः । पापकल्पनां पापसम्भावनां त्यजत कृतः

पापात्तापा मुदः पुण्यात् परासीः स्युरिति श्रुतिः ।

वैपरीत्यं ध्रुवं साक्षात्तदाख्यात बलाबले ॥ ४४ ॥

सन्देहेऽप्यन्यदेहाप्तेर्विवर्जं वृजिनं यदि ।

त्यजत श्रोत्रियाः ! सत्रं हिंसादूषणमंशयात् ॥ ४५ ॥

यस्त्रिवेदीविदां बन्धः स व्यासोऽपि जजल्प वः ।

रामाया जातकामायाः प्रशस्ता हस्तधारणा ॥ ४६ ॥

येषां यः पत्न्यश्च तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणा इति श्रुतेः । गुरोर्दृष्टस्मते-
र्दारपदे तद्भार्यागमने अत्युच्चैरतिमहान्दृष्टः उच्यते तस्मादत्रापि न
दोषबुद्धिः कार्येति भावः ॥ ४२ ॥

पारदिति । परासोऽर्च्यतस्य पुनः पापात्पापावरणात्तापाः दुः-
खानि पुण्यात् पुण्यावरणात्मुदः सुखानि स्युरिति श्रुतिः । विधिनिषेधा-
भ्यःसगम्यं तदित्यर्थः । वैपरीत्यं पानगमनादिपापान् सुखं तथा
यच्चादिपुण्या दुःखञ्च विपरीतफलं भवत्युच्यते एव साक्षात्तत्वं तदि-
त्यव्ययं तयोरित्यर्थः । तयोः प्रत्यक्षागमयो बलाबले व्याख्यं त हे हिजाः !
कथयत पावप्रवनवाक्यवन् प्रत्यक्षविरोध श्रुतिरिव दुर्बलेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

सन्देह इति । हे श्रोत्रियाः ! चान्दसाः ! श्रोत्रियश्च न्दसौ समौ इत्य-
मरः । श्रोत्रियश्च न्दोऽधीते इति चान्दशब्दात्तदधीत इत्यर्थः । यिकल्पेन
च प्रत्ययः श्रोत्रभावयोर्निपातनात् साधुः । अन्यदेहाप्तेऽर्च्यतस्य देहान्तर-
प्राप्तेः सन्देहेऽपि देहात्मशादिना विपत्तिपक्षरिति भावः । वृजिनं
पारदार्थादिपापं कर्तुं वृजनेनेऽवमित्यमरः । विषयं पाक्षिकदोष-
स्यापि परिहायत्वात् त्वच्छ्रं यदि तत्सर्हि हिंसादूषणमंशयात् वैध-
हिंसायामपि सांख्यादिभिः प्रत्यवायङ्गीकारादिति भवः । यत्र यथा
त्यजत पारदार्थादेः पुनरहिंसात्मकत्वात्प्रत्युत परदृष्टिकरत्वाच्च नक-
श्चित्प्रत्यवाय इति भावः ॥ ४५ ॥

व इति । किञ्च नो व्यासस्तयाः वेदनां समाहारस्त्रिवेदी

सुकृते वः कथं श्रद्धा सुरते च कथं न सा ।
 तत्कर्म पुरुषः कुर्याद्येनान्ते सुखमेधने ॥ ४७ ॥
 बलात् कुरुत पापानि सन्तु तान्यकृतानि वः ।
 सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान् मनु ब्रवीत् ॥ ४८ ॥
 स्वागमार्थेऽपि मा स्यास्मिंस्तीर्थिका ! विचिकित्सवः ।
 तं तमाचरतानन्दं स्यच्छन्दं यं यमिच्छथ ॥ ४९ ॥

त्रिलोकीव प्रक्रिया । तद्विदां तयोष्टद्धानां वन्द्य । सेऽपि जातकमायाः
 जाताभिन्नमायाः रामाय हस्तधारणा करपङ्कथं प्रयस्ता कर्त्तव्येति
 प्रयस्ता वो युष्माकं जजल्प व्यक्तं सुकृतान् स्वयं चित्वाङ्गदाविचित्त्ववीर्य-
 भार्यासु पुत्रोत्पन्नादिति भावः । इन्द्राचारोऽप्यत्र प्रमत्तमित्यर्थः ॥४६॥

सुकृत इति । सुकृते तयोयज्ञादौ वः कथं श्रद्धा विश्वासः सा श्रद्धा
 सुरते वः कथं न तत्रैव भवितव्यमित्यर्थः । कृत, पुरुषः तत्कर्म कुर्यादेव
 कर्मणामन्ते कर्माले सुखं कर्म एधने वर्धते सुखार्थं कर्म कुर्या-
 दित्यर्थः । तच्च सुरतमेवानुभवसिद्धत्यान् न सुकृतं वेपरीत्यादिति
 भावः ॥ ४७ ॥

• बलादिति । किञ्च बलान् बलावारात्पापानि कुरुत बलान्-
 कृतपापानि वो युष्माकं मकृतान् सन्तु अकृतान्येव भवितव्यनात्यर्थं ।
 कृत, सर्वान् बलकृतानर्थान् व्यापारानकृतान्मनुरब्रवीत् तस्माद्बलाच्चेत्कृते
 ऽपि दोषो नास्तोत्यर्थः । अत्र मनु, बलाद्दत्तं बलाद्भक्तं बलाद्यज्ञापि लेखि-
 तम् । सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान्मनुरब्रवीत् । यद्यपि बलात्कृतं व्य-
 ङ्गारपराङ्मत्तिपरमेतत् तथापि पापमकृत्यता चार्त्तकविषयतया प्रकृत-
 तीति द्रष्टव्यम् ॥ ४८ ॥

स्वेति । हे तीर्थिका ! शास्त्रिणः ! मत्पथीयं मनु प्रत्यय ।
 तीर्थं शास्त्रोऽध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिष्वित्यमरः । तस्मिन्ननुपेक्षे
 स्वागमार्थं बलात्कारलक्षणे स्वयं स्वार्थेऽपि विचिकित्सवः सांशा-

श्रुतिस्मृत्यर्थबोधेषु कौकमत्यं महाधियाम् ।

व्याख्या बुद्धिबलापेक्षा सा नीपेक्ष्या सुखोन्मुखी ॥ ५० ॥

यस्मिन्नस्तीति धीर्देहे तद्दाहे वः किमेनसा ।

क्वापि किन्तत् फलं न स्यादात्मैति परमात्मिके ॥ ५१ ॥

मृतः स्मरति कर्माणि सती कर्मफलोर्मयः ।

अन्यभुक्तैर्ह्येति तस्मिन् रित्यलं धूर्त्तवार्त्तया ॥ ५२ ॥

यिकाः विचिक्त्वात् सशय इत्यमरः । कितः मननादप्रत्ययः यस्ते-
र्लटि धादेश । किन्त य यमः नन्दमि ऊथ तं तमः नन्द स्व ऊन्दं यधे-
च्छमाचरत यनुभवनेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

ननु मनुवचनस्य व्यवहारविषयत्वान्न यमर्थ इत्याक्षेपन्न प्रत्याह
श्रुतीति । महाधियां चित्तबुद्धीनां एसां श्रुतिस्मृत्यर्थानां बोधेष्वैकमत्य
सम्प्रतिपत्ति क्व न कारीत्यर्थः । किन्तु बुद्धिबलापेक्षा ज्ञानशक्त्यनुसारेण
व्याख्या प्रतिपादन सैव निर्णायकैतियेयः । एवं स्थिते व्याख्या सुखो-
न्मुखी सुखप्रवणा नीपेक्ष्या सैव दाहोत्यर्थः । अन्यथा भ्रूरो भवेदिति
भायः ॥ ५० ॥

नन्वेवं सुखलौलात्प्रायचरणे परत्वाभिष्टं स्यादित्याह यस्मिन्निति ।
यस्मिन्देहे अस्तीति धीरह बुद्धिः अस्मीत्यव्ययमस्मदर्थानुवादे यद्दमर्थेऽपि
इति गणव्याख्याने । पाठप्रहार मिति सुन्दरि ! नास्ति दूय इत्यादि
प्रयोगश्च । तस्य दाहे मति बो युष्माकमेनसा किम् ? न स्यात् । गौरोऽहं
लयोऽहं मित्यादि बुद्धिप्राप्त्याद्याद्देहादतिरिक्तः फलभोक्ताऽस्मीत्यभि-
मानः । तद्धि परमात्मिके परोक्तिनामप्रमाणके न तु वेदवदनुभवसिद्ध
इत्यर्थः । अत्मेति अत्मेति कतनाम क्वापि क्वचित्कल्पितेऽर्थे तस्यै-
वः फलं किम् ? नस्यात् अस्तु नाम किन्न शिक्त्वं वस्तुतस्तृभय मध्यम-
न्दिग्धमेवेति भावः ॥ ५१ ॥

नन्वत्रागमा मनुवदस्ति प्रमाणमत आह मृत इति । मृतः कर्माणि
स्मरतानि स्मरति मृते जलो कर्मणां फलोर्मयः सुखदुःखसुलाना

एकं सन्दिग्धयोस्तावत् भावि तत्रेष्टजन्मनि ।

हेतुनाहुः स्वमन्वादीनसाङ्गानन्यथा विटाः ॥ ५३ ॥

जनेन जानतास्मीति कार्यं नायं त्वमित्यसौ ।

त्याज्यते ग्राह्यते चान्यद्द्वौ श्रुत्यातिधूर्त्तया ॥ ५४ ॥

एकस्य विश्वपापेन तापेऽनन्ते निमज्जतः ।

कः श्रौतस्यात्मनो भीरो ! भरः स्याद् दुरितेन ते ॥ ५५ ॥

भवन्तीतिशेषः । अन्यभङ्गैः आङ्गादिवाङ्मणभोजनैश्च ते त्वप्रिरिति धूर्त्तवार्त्तया प्रतारकप्रवादेनालम् अगमोऽपि कस्यचित्प्रलाप एवेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

धौत्यप्रकारेणैवाह एकमित्यादि । सन्दिग्धयो रिरिदृशोर्मध्ये एकं तावदवश्यम्भावि तत्रेष्टजन्मनि इदमिद्वौ सति मन्वादीन्मन्वादिप्रयोगान् हेतुन् कारणमहुः अन्यथा तदमिद्वौ मन्वादिमङ्गानङ्गविकल्पा-
नाहुः ॥ ५३ ॥

धूर्त्तस्य इदं कर्मकाण्डं विडम्ब्य ज्ञानकाण्डं विडम्बयति जनेनेति ।

• अतिधूर्त्तया अतिप्रतारिकया श्रुत्या कार्यं देह मन्मद्गृहमिति जानता देहा-
दावात्मबुद्धिं कुर्वता जनेन प्रयोष्येन अयं कायः त्वमात्मानेति त्वच्छते
मोच्यते अन्यदेहादन्यदुब्रह्म ग्राह्यते तत्त्वमस्यादित्वाक्ये रङ्गी-
कार्यते सत्यस्य असत्यकरणादसत्यस्य सत्यकरणाच्च अहो इत्याद्यर्थ
करणम् ॥ ५४ ॥

एकस्येति । एकस्य परमार्थतोऽद्वितीयस्य श्रौतस्य उपनिषदज्ञा-
त्मानः आत्मभूतस्य तथा विश्वपापेन अशेषपापेन अनन्ते तापे दुरन्त-
दुःखे निमज्जतः ते तव हे भीरो ! दुरितैनेकेन स्त्रीसङ्घर्षपापेन को
भरः आत्मवाददाम्भिकस्य पापैकफलं परस्य एतेन किमत्रैव वैराग्येषु
वेत्यर्थः ॥ ५५ ॥ •

किन्ते हन्ताहतात् पुष्पात् तन्मात्रे हि फलत्यदः ।
 न्यस्य तन्मूर्ङ्गानन्यस्य न्यास्यमेवाश्रमो यदि ॥ ५६ ॥
 तृष्णानीव घृणावादान् विधूनय बधूरसु ।
 तवापि तादृशस्यैव का चिरं जनवञ्चना ॥ ५७ ॥
 कुरुध्वं कामदेवाज्ञां ब्रह्माद्यैरप्यलङ्घिताम् ।
 वेदोऽपि देवकीराज्ञा तत्राज्ञाः काधिकार्हणा ॥ ५८ ॥

किमिति । हे मूर्ख ! हन्ताहतात् पुष्पात् तव कि
 न किञ्चित्त्वर्थः । प्रत्युत अतः इदं पुष्पं तन्मात्रे तन्मूर्ङ्गान् हन्त एव
 फलत्यदः फलं सूते अपि सम्भावनायाम् । अथा मनो देवताधिष्ठितस्य मूर्ङ्गि
 न्यास्यमर्पणीयमेव यदि शङ्कनोग्यत् । तत्तत्रैव स्वस्यैव मूर्ङ्गि न्यस्य निधेहि
 अस्मत्तर्लोऽपि विधिः हे लुक् । पापापासनाद्वरं स्वयमुपभोग इति
 भावः ॥ ५६ ॥

तृष्णानीव । बधूरसु स्त्री विषये घृणा वादान् हासोऽस्ति सन्दर्भेन
 मण्डित्यन्व मनुष्येण तत्कल्पं वसः । स्तनो च पानी परिश्रितौ च
 पिबन्तौ स्थानानरे किं ? नरकोऽपि योऽपि दत्यदि जगुष्मावाटन्
 घृणा जगुष्माकपयोरिति यादवः । तृष्णानीव विधूनय विसर्जय धृञ्
 प्रियोनुग्वक्तव्यः । तवापि तादृशस्य जगुष्मितस्यैव सतश्चिन्तयन्तं जनवञ्च-
 ना विरक्तपलापे लोकावञ्चना का किमर्था ॥ ५७ ॥

कुरुध्वमिति । हे अज्ञा ! मूर्खा ! ब्रह्माद्यैरलङ्घितां कामदेवस्य ज्ञां
 कुरुध्वं नचाय मर्षादिकावार इत्याह वेदोऽपि देवस्यैवं देवकीया-
 गर्हादिभ्यश्चेति अपत्यवे जनवरयोः । कुम्भकव्यः देवस्येति कुम्भकः । आज्ञा
 यः सन् श्रुतिः श्रुति मर्षेवाश्चेति भगवद्भवमादिति भावः । तत्र वेदे
 अधिका अर्हणा पूजा का किं निमित्तेत्यर्थः । इत्यम् अविशेषे काम-
 देवाश्चैव कार्या ब्रह्माद्यैरप्यलङ्घितादिति भावः ॥ ५८ ॥

प्रलापमपि वेदस्य भागं मन्यध्वमेव चेत् ।
 केनाभाग्येन दुःखान् विधीनपि तथेच्छथ ॥५६॥
 श्रुतिं अद्भुतं विचिन्ताः प्रक्षिप्तां ब्रूथ च स्वयम् ।
 भीमांसा मांसलप्रज्ञा ! स्तां यूपहिपदापिनीम् ॥ ६० ॥
 को हि वेदाख्यसुभिन् दा लोके इत्याह या श्रुतिः ।
 सत्रामाग्यादसुं लोकं लोकः प्रत्येतु वा कथम् ॥ ६१ ॥
 धर्माधर्मौ मनुज्जं ल्यन्नगच्छार्जनवर्जनौ ।
 व्याजान्मण्डलं रण्डार्थी अद्भुतयि सुधा बुधैः ॥६२॥

प्रलापमिति । हे मूढाः ! वेदस्य भगवन्मर्थवादाद्यं प्रलापमनर्थक-
 मपि मन्यध्वं जानीथैव चेत् केनाभाग्येन भाग्यविपर्ययेण दुःखयन्ती त
 दुःखाः पचाद्यच् । तान् दुःखकराणां विधीनपि विधिभागमपि तथा
 प्रलापात्तेच्छथ न मन्यध्वं एकदेशोपहृतात्त राशिवत् कृत्स्नस्यापि अनु-
 पादेयत्वादिति भावः ॥ ५६ ॥

श्रुतिमिति । हे भीमांसया मांसलप्रज्ञा ! निश्चित बुद्धय इति परि-
 हःसोक्तिः विचिन्ता भ्रान्ताः सन्तः श्रुतिं वेदं अद्भुतं विचिन्तयिष्यथ
 यूपहिपदापिनीं सयुपकृतुषु जगद्दृक्कियाटां प्रतिपादिकां तां श्रुतिं स्वय-
 मेव प्रक्षिप्तां विप्रुतार्थाद्ब्रूथ तत्कृतो वेदस्य प्रामाण्यमित्यर्थः ॥६०॥

कोहीति । किञ्च या श्रुतिः कोहि तद्वेद यद्यसिन् लोके परलोके
 अस्ति वा नवेति फलमितिशेषः । कोहि वेद न कोऽपित्याह तस्याः एवं
 सन्दिह्यनायाः श्रुतेः प्रामाण्यावलम्बनादसुं लोकं परलोकं प्रत्येत
 विश्वसिति न प्रत्येति वा अतो न प्रतिष्ठावादीति श्रुतिर्न अद्भुते-
 त्यर्थः ॥ ६१ ॥

एवं श्रुतेरप्रभाण्य सङ्गा श्रुते रथाह धर्मत्यादि । व्याजान्मण्डलं रण्डार्थी-
 पदेयकैतवान् रण्डार्थी राड् रण्डार्थी दण्डार्थी सन् कथञ्च कर्त्तर-

व्यासस्यैव गिरा तस्मिन् अद्वैत्यज्ञा स्य तान्त्रिकाः ।
 मत्स्यस्याप्युपदेशान् वः को मत्स्यानपि भाषताम् ॥ ६३ ॥
 पण्डितः पाण्डवानां स व्यासश्चाटुपटुः कविः ।
 निनिन्द तेषु निन्दत्सु स्तुवत्सु लुतवान्ना किम् ॥ ६४ ॥
 न भ्रानुः किल देव्यां स व्यासः कामात् समाकृजत् ।
 दासीरतस्तदासीयन्मात्वा तत्राप्यदेशि किम् ॥ ६५ ॥

शक्ये अर्धनवर्जने यथासङ्गं करण करणे ययो स्तो धर्माधर्मौ जल्प-
 न्वथासङ्गमूर्खत्वेन वज्जत्वेनोपादेशन् वृधे विद्वद्भिः सधैव अद्धारिय अद्भि-
 तमित्त्वर्थः ॥ ६३ ॥

व्यासस्येति । हे तान्त्रिकाः ! तन्त्रय स्रवेदिनः ! तदधीते तद्देति
 ठक् । व्यासस्य गिरा मन्त्रं प्राह्य मिति व्यासोक्त्यै तस्मिन् अद्वैत्यज्ञा स-
 त्वे स्य स्थिराः स्य चेत्तर्हि व्यासोक्तिः मत्स्यपुराणे मत्स्यस्य मत्स्यदेशस्य
 मीनस्य च उपदेशाननुशासनीयान् अतएव मत्स्यपुराणान् वो युष्मान् को
 भाषतां कस्यापि न सम्भाष्या इत्यर्थः । मत्स्य उपदेशेति स्वकपोलकल्पितं
 वदन् व्यासो न अद्भ्यवचन इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

पण्डित इत्यादि । पुनर्व्यासमेव विदुस्त्वयति । पण्डितः पण्डितमानी
 चाटुपटु चाटुवादकृशलः पण्डितानां कवि व्यासोऽपि तेषु पाण्डवेषु
 निन्दत्सु स निनिन्द किं ? स्तुवत्सु सत्सु नस्तुत वान् किं ? तस्मिन्मान्
 निन्दन् स्तुवन् स्तुवन् व्यसोऽपि पाण्डवपण्डपातो कश्चित्कविर्न यथार्थ-
 वादीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

कामचारी च स इत्याह नेति । स व्यासो भ्रातृविचित्रवीर्यस्य देव्यां
 पत्न्यां काम दनुरागात्समासजटासङ्गस्यैकिल सुवनुजानात् दोषस्येत्
 तत्राह तदा तत्राग्रे द. सारतश्च सीहिदुरोत्पादयेति भावः । तत्रापि मात्वा
 सत्यवत्या अदेशि आदित् किम् ? ॥ ६५ ॥

देवैर्द्विजैः कृता ग्रन्थाः पन्था येषां तदाहृतौ ।
 गां नतैः किं न तैर्व्यक्तं ततोऽप्यात्माऽधरीकृतः ॥ ६६ ॥
 साधु कामुकतामुक्ता शान्तस्वान्तैर्मखोन्मुखैः ।
 सारङ्गलोचनासारां दिवं प्रेत्यापि लिप्सुभिः ॥ ६७ ॥
 उभयी प्रकृतिः कामे सज्जेदिति सुनमतम् ।
 अपवर्गे तृतीयेति भणतः पाणिनेरपि ॥ ६८ ॥
 विभ्रत्युपपि यानाय जना जनितमज्जनाः ॥
 विग्रहायाग्रतः पञ्चाङ्गत्वरारभ्रविभ्रमम् ॥ ६९ ॥

देवैरिति । हे मृदाः ! एषां वः देवैर्ब्रह्मादिभिः द्विजैः व्यासा-
 दिभिश्च कृता ग्रन्थाः गा प्रणमेदिव्यादिस्रुतयः पन्थाः प्रमाणं तदाहृतौ
 तदुपन्यादरे सति गां धेनुं नतैः प्रणतैः सौर्भवंद्भिः ततो गोरप्यात्मा सं
 व्यक्तमधरीकृतो न किं ? कृत एवेत्यर्थः । पशुप्रणामत्पयोरपि निरुप-
 ता स्याद्गस्याः किञ्चित्फलमस्तीति भावः ॥ ६६ ॥

साध्विति । प्रेत्य सृत्वापि सारङ्गलोचना सृगःष्य एव सारो स-
 ०.रांशो यस्यां तां दिवं लिप्सुभिः अतएव शान्तस्वान्तैः सुद्विचिन्तैः सङ्ग-
 मखोन्मुखैः कृतप्रवर्णैर्मृदु क सुकता अभिस्तु रतिमुक्ता साधु सम्य-
 गिति सिद्धं विहाय साध्य प्रवृत्तेरुपहासः ॥ ६७ ॥

उभयीति । अपवर्गे तृतीयेति भणतः सूत्रवतः पाणिनेर्मुनेरपि
 उभयी प्रकृतिः स्त्रीपुंसात्मिका या तृतीया पुरुषार्थे सजेत् तृतीया
 प्रकृतिः पदव्यक्तिरपवर्गे भोज्याख्ये चतुर्थे पुरुषार्थे सजेदिति मतं
 स्फुटम् अयमेवास्य सूत्रस्यार्थो न द्वितीयाभिभक्तिविधानमित्यर्थः ।
 तथाव वृथा कामं विहाय अपवर्गे प्रवृत्तमाना यूयं नपुंसका कृता स्येति
 भावः ॥ ६८ ॥

विभ्रदिति । उपरि यानाय ऊर्ध्वलोकगमनाय जनितमज्जना-
 सीर्थेषु कृतमज्जनाः अधो गच्छन् इत्यर्थः । ईदृशाः जनाः अपतो

कः शमः क्रियतां प्राज्ञाः ! प्रियाप्रीतौ परिश्रमः ।
 भङ्गीभूतस्य भूतस्य पुनरागमनं भ्रमः ॥ ६८ ॥
 एनसानेन तिर्यक् स्यादित्यादिः का विभोषिका ।
 राजिलोऽपि हि राजेव स्वैः सुखी सुखहेतुभिः ॥ ७१ ॥
 हताश्च द्विवि दीव्यन्ति दैत्या दैत्यारिणा रणे ।
 तत्रापि तेन युद्धान्तां हता अपि तथैव ते ॥ ७२ ॥

विप्रहाय युद्धाय बहुमग्रतो गमनावेत्यर्थः । पश्चाद्भरणां पश्चाद्भामिनां
 गत्वरचेति करवन्तो निपातः । अन्ध्राणां भेषानां विभ्रममिव विभ्रमं चेटं
 विभ्रटिति निदर्शनः लङ्कारः । स चोद्धगमनाय अधो गच्छन् इति स्थलिनः
 स्थलार्थप्रयत्नरूपविविचितालङ्कारोत्पत्त इति सङ्करः । तेन तेषामवि-
 श्वस्यकारित्वं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ६८ ॥

क इति । हे प्रज्ञाः ! प्रज्ञायन्त इति सोपह्रस्व सामन्वितः प्रज्ञा-
 ङीना इत्यर्थः । प्रज्ञा अहोत्यादिना मत्वर्थीयेण्प्रत्ययः । शमः शान्तिः
 वैराग्यं कः क्रियते किन्तु प्रियाप्राप्तौ इष्टस्त्रीसङ्गतौ परिश्रमः
 क्रियतां न च तस्यापेन यातना शरीरप्राप्तिशङ्का का दैत्याङ्ग भङ्गी-
 भूतस्य देहस्य पुनरागमनं कृतः पुनरुद्भव इति भ्रमः इति देहातिर-
 ङ्गत्सङ्गावाभिमानोऽपि तादृगेवेति भावः ॥ ७० ॥

अस्तु वा यातनाशरीरं तत्रापि सुखमेवेत्याह एनसेति । अनेन
 एनसा एवं विधयापेन तिर्यम्यातनाशरीरं स्यादिति का विभोषिका
 विभोषणं विपूर्वाङ्गोषयतेर्धात्वर्थनिर्देशेन्यन् कात्पूर्वस्येकारः । हि
 यस्माद्राजिनो ह्युभयस्त्रिर्यगपि समौ राजिश्च दुष्पुभावित्थमरः ।
 राजेव स्वैः सजात्यनुद्वर्षः सुखहेतुभिः सुखसाधनैः सुखी सुखवानेव
 तिरयःभपि शरीरेन्द्रिय भिमानिनां सुखमेवेति तद्देतोः पापास्त भेतस्य
 मिति भावः ॥ ७१ ॥

अन्यत्र शास्त्रं विदुष्वयति हता इति । रथे हताः, दिवि स्वर्गे दि-
 व्यन्ति क्रीडन्ति चेत्तर्हि दैत्याः असुराः दैत्यारिणा विष्णुना रथे हताः

स्वञ्च ब्रह्म च संसारे सुक्तौ तु ब्रह्म केवलम् ।
 इति स्वोच्छित्तिमुक्त्युक्तवैदग्धी वेदवादिनाम् ॥ ७३ ॥
 मुक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम् ।
 गौतमं तमवेतैव यथा वित्य तथैव सः ॥ ७४ ॥
 दारा हरिहरादीनां तन्मग्नमनसो भृशम् ।
 किं न मुक्ताः पुनः सन्ति कारागारे मनोभवः ॥ ७५ ॥

सत्यामपि हननोत्तरकालिन मपीत्यर्थः । तथैव पूर्ववदेव तत्रापि
 स्वर्गेऽपि तेन विष्णुना सह युद्धानां युद्धेरन् नचैतदस्ति तस्मादपि
 शास्त्रं सृष्टेत्यर्थः ॥ ७२ ॥

अथ मोक्षशास्त्र विदुष्वयति स्वमित्यादि । संसारे संसारावस्थायां
 स्वं च ब्रह्म च जीवब्रह्मणो क्षेत्रमुक्तौ मोक्षावस्थायां तु केवलमेकं
 ब्रह्म इति स्वस्य जीवस्योच्छित्तिरेव मुक्तिः तस्याः उक्तौ प्रतिपादने
 वैदग्धी वैदग्ध्यां गुणवचनेत्यादिना प्यञ् । स्तौत्वविवक्षायां षिङ्गौरादि-
 भ्यश्चेति ङोप् । सैव वेदवेदिनां वावदूका यदन्तीति भावः ॥ ७३ ॥

अद्वैतमोक्षं दूषयित्वा द्वैतमोक्षं दूषयति मुक्तय इति । यः शास्त्र-
 कर्ता सचेतसां प्राणिनां शिलात्वाय नवगुणाद्यन्तोच्छेदरूपत्वात् तत्सदृश-
 मुक्तस्वरूपाः निर्हरणाय शास्त्रमूचे प्रथिनाय त तच्छास्त्रकर्तारं गौतमं
 गौतमाख्यं न तु गौतममित्यर्थः । अवेत जानीथ अवपूर्वादिणो मध्यम-
 पुरुषवस्तुवचनम् । एवं च सति यथा वित्य जानीथ वेत्तेः पूर्ववद्रूपं तथैव
 सः अथ पुरुषार्थोपदेशाद्गौतमः पशुतमो मूढतम एवेत्यर्थः । गौणोऽयं
 शब्दो न तु मूढः अदन्तमवलविवक्षा चेति भावः ॥ ७४ ॥

हरिहरहरिहरस्यगर्भोपासनया मुक्तिरिति मतं निरस्यति दारा
 इति । हरिहरादीनां दारा लक्ष्मणादयः भृशं य-
 ख्वैव मग्नमनसो लग्नचित्ता सन्तोऽपि

देवसेदस्ति सर्वज्ञः करुणाभागबन्धवाक् ।

तत्किं वाग्व्ययमावान्नः कृतार्थयति नार्थिनः ॥ ७६ ॥

भविनां भावयन् दुःखं स्वकर्मजमपीश्वरः ।

स्यादकारणवैरो नः कारणादपरेपरे ॥ ७७ ॥

तर्काप्रतिष्ठया सास्यादन्योन्यस्य व्यतिघ्नताम् ।

नाप्रामाण्यं मतानां स्यात् केषां सत्प्रतिपक्षवत् ॥ ७८ ॥

भुवः कामस्य कारागारे बन्धनालये कारा स्याद्बन्धनालये इत्यमरः । पुनः
सन्नि वसन्नि तद्गणे वर्त्तन्त इत्यर्थः । ततस्तर्कपि मित्येवेति भावः ॥ ७५ ॥

किञ्च देवोऽपि नास्ति यत्प्रमादान्मुच्येमहीत्याह देव इति ।
सर्वज्ञः करुणाभाकरुणिकः वंशम्यनेर्घृण्यरहित इत्यर्थः । अथश्रवा-
गमोषवचनो देव ईश्वरोऽस्ति चेत्तत्तर्हि किं ? किमर्थं मर्थिनो मोक्षा-
र्थिनो नः अस्मान्वाग्वायमावान् उच्चारणमात्रेण न कृतार्थयति न मोच-
यतीत्यर्थः । अतः सोऽपि नः कर्त्तारि भावः ॥ ७६ ॥

नन्वस्यैवेश्वरः किं त्वस्मत्कमानुसारात् फलं प्रयच्छन्न दुष्यतीत्या-
शङ्काभ्युपेत्य दूषयति भविनामिति । भविनां समारिणां स्वकर्मजमपि
दुःखं भावयन्नौदासीन्यं विहाय निमित्तं भवन्तीश्वरी नोऽस्माकमकारणाद्
वैरी स्यान् अपरे परे अन्ये शत्रवः कारणादन्योन्यापकारलक्षणाहंरिणः
अतः सर्वोऽपि न विश्वमनीय इति भावः ॥ ७७ ॥

किञ्च सर्वाण्यप्यास्तिकमतानि परस्परविरोधादप्रामाण्यान्वे-
त्याह तर्केति । तर्कस्य युक्तेरप्रतिष्ठया अप्रतिष्ठत्वेन कारणेन सा-
स्यादकारणत्वाद्देतोःरन्योन्यस्य व्यतिघ्नतां परस्पर प्रतिरुद्धतां सर्वनाम्नो
वृत्तिमात्रे दे भवत इति अन्यगन्धस्य द्विरुक्तिः पूर्वपदात्प्रथमैकवचन
शेषे कर्मणि पठः कर्मव्यतीहारं द्योतनार्थोऽप्यपसर्गप्रयोगः इतरंतरा-
न्योन्योपपटञ्जेति प्रतिषेधात्कर्मव्यतीहारोऽप्यात्मनेपदाभावः । केषां
मतानां दर्शनानां सत्प्रतिपक्षवत् मिथः प्रतिरुद्धहेतुन मिथ अप्रामाण्यं
न स्यात् तस्मादेवेत्यर्थः ॥ ७८ ॥

अक्रोधं शिञ्जयन्त्यन्यान् क्रोधना ये तपोधनाः ।
निर्ह्वनास्ते धनायैव धातुवादापदेशिनः ॥ ७९ ॥
किं वित्तं दत्त्वं तुष्टेयमदातरि हरिप्रिया ।
दत्त्वा सर्वं धनं सुग्धा बन्धनं लब्धवान् वलिः ॥ ८० ॥
दोग्धा द्रोग्धा च सर्वोऽयं धनिनश्चेतमा जनः ।
विस्मज्य लोभसंचोभमेकदा यद्युदासते ॥ ८१ ॥
दैन्यस्यायुष्यमस्तैन्यमभक्ष्यं कुन्निवञ्चना ।
स्वाच्छन्द्यश्च तानन्दक्रन्दलीक्रन्दमेककम् ॥ ८२ ॥

अक्रोधमिति । क्रोधनाः स्वयं क्रोपनशीला. नन्दार्थम्यश्चेति यत् ।
ये तपोधनाः दुर्वासआदयः अन्यानितरानक्रोध श न्नं शिञ्जयन्त्युपदिशन्ति
ब्रुविशःसीति द्विकर्मकत्वं । ते निर्धनाः स्वयं निःस्वाः सन्तो धनाय
धनार्थं धातुवादापदेशिनः. परेषां धातुविद्योपदेशार इव तद्वदपहास्याः
स्मरिति भावः ॥ ७९ ॥

• किमिति । हे वटान्या ! वित्तं धनं किं किमर्थं दत्त्वं नदस्येत्यर्थः
सम्पन्ने लोट् । न चादाने लक्ष्मीलोभ इत्यःह इय हरिप्रिया लक्ष्मीर-
दातरि तृष्णा अदानेनैव तुष्यतीत्यर्थः । तथा हि मूढो दुर्बुद्धिः बलि-
र्वीरोचनिः सर्वं धनं दत्त्वा बन्धनं प्राप्नवान् वामनाय विष्णवे दत्त्वा त्रिवि-
क्रमेण तेनैव बद्ध इत्यर्थः ॥ ८० ॥

दोग्धेति । अयं सर्वो जनः चेतसा अन्तरङ्गेण धनिनो धनि-
कान् दोग्धा रीक्तीकर्त्तारश्च स्वायुःकर्षणाय मनसीकृतनिश्चया इत्यर्थः ।
अतएव द्रोग्धा जिघांसुश्च ताच्छील्येत्तन् अतएव न लोकेत्यादिना षष्ठी-
प्रतिषेधः । किन्तु लोभसंचोभं विकार याच्ञादैर्न्यं विस्मज्योदासते यदि
निःस्पृहा स्तिष्ठन्ति यदि एको द्वौ वा एकदा नास्तिकः कश्चिदित्यर्थः ।
सङ्घाव्ययेत्यादिना • बद्धवीहौ डच्समासान्तः ॥ ८१ ॥

दैन्यस्येति । अस्तैन्यमस्तेयं क्वचित्सञ्ज्यप्रतिषेधेऽपि नञ समास

इत्यमाकर्ष्य दुर्वर्णान् शक्रः सक्रोधतां दधे ।
 अत्रोचदुच्चैः कस्कोऽयं धर्ममर्माणि क्लन्तति ॥ ८३ ॥
 लोकत्रयीं त्रयीनेत्रां वज्रवीर्यस्फुरत्करे ।
 क इत्थं भाषते पाकशासने मयि शासति ॥ ८४ ॥
 वर्सासङ्कीर्णतायां वा जात्यलोपेऽन्यथापि वा ।
 ब्रह्महादेः परीक्षासु भङ्गमङ्ग ! प्रमाणय ॥ ८५ ॥
 ब्राह्मण्यादिप्रसिद्धाया गन्ता यन्नेक्षते जयम् ।
 तद्विशुद्धिमशेषस्य वर्सावंशस्य शंसति ॥ ८६ ॥

इत्येते अहिमेतिवत् । दैन्यस्य घोचनाया आद्येषु हित मायुष्यं तदर्थं
 मित्यर्थः । हितार्थं यत्प्रत्ययः । आनन्दकन्दलीकन्दमानन्दाङ्कुरमूलकम्
 एक मेकाकि असङ्हाये कन्प्रत्ययः । स्वाच्छन्द्यं स्वेच्छाचारित्वं चञ्चत
 गच्छत मा वृथा हताः स्ये इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

इत्यमिति । इत्यमेवं विधानं दुर्वर्णान् दुर्वाक्यानि आकर्ष्य शक्रः स-
 क्रोधतां दधे अक्रोधकः कोऽयं क इत्यस्य सम्भ्रमे द्विरङ्गः कस्मादिपु-
 चेति सकारः । धर्ममर्माणि क्लन्तति भिनत्ति स्यङ्ङ्कारः अवोचत् ॥ ८३ ॥

लोकेति । त्रयीनेत्रां वेदत्रयं लोकत्रयीं त्रिलोकीं वज्रवीर्येण
 कुलिशप्रभावेण स्फुरत्करे पाकशासने देवेन्द्रे मयि शासति क इत्यमस्य
 भाषते प्रवर्षति ॥ ८४ ॥

यावोक्त्वञ्जनवदित्वादिना शस्त्राप्राप्त्याय प्रवर्षितं तस्मिन्सदाह-
 वर्णेत्यादि । वर्णानां ब्राह्मण्यादिवर्णानामसङ्कीर्णतायामसाङ्ख्ये अन्वया
 वाषिष्ठ्यनिषिद्धव्यन्याययोगे सति जात्यलोपे जातिभ्रंशाभावेऽपि विषये
 ब्रह्महादेः पातकिनः परीक्षासु तलादिदृश्यशोधनेषु भङ्गं पराजयम्
 अङ्ग ! भोः ! प्रमाणय प्रमाणीकृत्य एतदेव सर्वत्र वर्सासाङ्ख्यादि शास्त्रे
 प्रामाण्येऽपि दर्शन मित्यर्थः ॥ ८५ ॥

ब्राह्मण्यादिति । किञ्च ब्राह्मणी आदिर्यस्याः प्रसिद्धायाः प्रख्यात-

पुत्रेष्टिश्ये न कारीरीमुखा दृष्टफला मखाः ।

न वः किं धर्मसन्देहमन्देहजयभानवः ॥ ६४ ॥

दण्डताण्डवनैः कुर्वन् स्फुलिङ्गालिङ्गितं नभः ।

निर्ममेऽथ गिरामूर्त्तीभिन्नसम्भेव धर्मराट् ॥ ६५ ॥

तिष्ठ भोस्तिष्ठ कण्ठोष्ठं कुण्ठयामि हठादयम् ।

अपष्ठ पठतः पाठ्यमधिगोष्ठि गठस्य ते ॥ ६६ ॥

पुत्रेति । हे नास्तिकाः ! पुत्रेष्टि. पुत्रकामेष्टिः श्येनो नाम क्रतु-
विशेषः कारिरी पुत्रकामेष्टिः सा मुखमादिर्येषां ते तन्मुखा दृष्टफलाः
फलसम्पत्तनात्प्रसिद्धतत्प्रमाणभावादित्यर्थः । अतएव मखाः क्रतवो वो
युष्माकं धर्मे अयं सन्देहोऽतएव मन्देहाः सूर्येण सहयुध्मानो राज-
सविशेषा स्तेषां जये निरासे भानवः सूर्या न किम् ? एकदेशसम्पादैक-
देशान्तरेऽपि न सन्दिग्ध मित्यर्थः । सन्देहजये भानव इत्यत्र रक्षांसीह
वा पुरोऽनुवाक्यार्थोऽनुसन्धेयः ॥ ६३ ॥

• दण्डेति । अथ धर्मराड्यमः भिन्नसर्मा चार्वाकप्रलापैर्विद्विर्ग-
मर्मेव स दण्डस्य दण्डयुद्धस्य ताण्डवनैः भ्रमणैर्नभः स्फुलिङ्गालिङ्गितम्
अग्निकणाकीर्णं कुर्वन् गिरा मूर्त्तीः याक्परम्परा जर्मिर्वास्त्रिया मित्य-
मरः । निर्ममे उवाचेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

तिष्ठेति । भोः पातकापशद ! तिष्ठ सम्भ्रमे दिवङ्गतः । अधिगोष्ठि
गोष्ठ्यां विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । अपतिष्ठतीत्यपठु. प्रतिकूलं प्रसव्यं प्रति-
कूलं स्यादपसव्यमपठु. चेत्यमरः । अपः दुःसुप्तु स्य इति तिष्ठते. औष्णः टिक
उप्रत्यये आतोलोप इटि चेत्याकारलोप उपसर्गात् सुनोति इत्यादि-
ना पत्यं । पाठ्यं पठनीयप्रबन्धं पठतः शठस्य धूर्त्स्य ते तव कण्ठ भोष्ठौ
च कण्ठोष्ठं प्राण्यङ्गत्वात् एकवद्भावः । हठादत्वात् पाष्णिकप्रसभौ ह-
टाविति वैजयन्ती । कुण्ठयामि स्तम्भयामि ॥ ६५ ॥

वेदैस्तद्विधिभिस्तद्वत् स्थिरं मतगतैः कृतम् ।

परं कस्ते परं वाचा लोकं लोकायत ! त्यजेत् ॥ ६७ ॥

समज्ञानाल्पभूयिष्ठपात्र्यवैमत्यमित्य यम् ।

लोके प्रयासि पन्थानं परलोके न तं कुतः ॥ ६८ ॥

स्वकन्यामन्यमात्कर्तुं विद्यानुमतिदृष्ट्वनः ।

लोके परत्र लोकस्य कस्य न स्याद्दृढं मनः ॥ ६९ ॥

वेदैरिति । हे लोकायत ! चावीक ! वेदे श्रुतिभि तद्विधिभि वेद-
विरोधिभिर्मतगतैर्बौद्धादिदर्शनगतैश्च स्थिरं कृतं स्थापितं परं लोकं
परं केचन ते तव वाचा कस्यजेत् न कोऽपीत्यर्थः । बद्धादृतस्यैव प्राःमाणि-
कत्वादिति भावः ॥ ६६ ॥

समेति । हे नास्तिकाः ! लोके इहलोकौ समज्ञाना मध्यमज्ञाना
बद्धाः किञ्चिद्वाः भूयिष्ठा जना अधिकाय एषां पान्थाः परलोक प-
थिकाः व्याप्तिका इत्यर्थः । ते वैमत्यं विरोधमेत्य सर्वसम्मतं मार्गं सुत्-
सृज्येत्यर्थः । यं पन्थानं दुर्भागं प्रयास्यनुयासि तं पन्थानं परलोकेऽपि
कुतो न प्रयासि प्रयास्यन्नेव तत्फलं मनुभविष्यसीत्यर्थः । इह प्रच्छन्न-
मापानां यज्ञा वैवस्वतो मतः इति शास्त्रादहमेव नियन्तेति-
भावः ॥ ६७ ॥

मेति । स्वकन्यां स्वदुहितरमन्यसात्कर्तुमन्यसौ दातुमित्यर्थः ।
देये त्वाचेति सातिप्रत्ययः । विद्यानुमतिं दृष्टवानिति तद्वशा तस्य तद्वचनः
ब्राह्मे विवाहे व्याख्येय दीयते यत्फलं कृता । तज्जः पुनःत्यभयतः पुरुषानेक
विंशतिम् । त्रियत्याह रतिदानानि कन्या पृथ्वी सरस्वती इत्यादि सर्व-
शास्त्रसम्प्रविदयकस्य इत्यर्थः । दृष्टेः कनिष् । कस्य लोकस्य जनस्य मनः
परत्र परलोके इदं न स्यात् स्यादेव न तु तद्वशापै चालमि-
त्यर्थः ॥ ६८ ॥

जलानलपरीक्षादौ सम्बादो वेदवेदिने ।

गलहस्तितनास्तिक्यां धिक् धियं कुरुते न ते ॥ ८७ ॥

सत्येव पतियोगादौ गर्भादेरध्रुवोदयात् ।

आक्षिप्त नास्तिकाः ! कर्म न किं मर्म भिनत्ति वः ॥ ८८ ॥

याचतः स्वं गयाश्राद्धं भूतस्याविश्य कञ्चन ।

नानादेशजनोपज्ञाः प्रत्येषि न कथाः कथम् ॥ ९० ॥

वर्षस्त्रिया गन्ता सम्भोक्ता जयं दिव्यपरीक्षणे विजयं नेक्षत इति यत्
तत्पराजयन मेव अशेषस्य वर्षवशस्य ब्राह्मणादिकुलस्य विशुद्धिं सत्कर्म
शंसति अन्यथा कथं तद्गन्तः पातकित्वशंसी पराजय इति भावः ॥ ८६ ॥

जलेति । किञ्च वेदवेदिते शास्त्रबोदिते जलानलपरीक्षादौ
जलादिदिव्यशोधनादौ आदिशब्दात्कारिणादिसंग्रहः । सम्बादः फल-
प्रत्यभिज्ञा ते तव गलहस्तेन तुल्यं गलहस्तितं नास्तिक्यं यथा तां धियम्
आस्तिक्यबुद्धिं न कुरुते धिक् तामितिशेषः । धिङ्निर्मलाननिन्द्योः
इत्यमरः ॥ ८७ ॥

सतीति । हे नास्तिकाः ! नास्तिपरलोकाः ! अस्ति नास्ति इदं
मतिः इति ठक् । पतियोगादौ भर्तृसम्पर्कादि दुष्कारणसकल्ये सत्येव
आदिशब्दान्बोधोदयादिकारणसंग्रहः । अध्रुवोदयःत्कादाचिकोत्पत्ति-
काङ्क्षोदयादिकार्यात् आदिशब्दादृश्यादिकार्यसंग्रहः । तस्मादाक्षिप्तम्
अर्थापत्तिमिद्वकर्मजनान्तरा इदं वो युष्माकं नास्तिकानां मर्म हृदयं किं
न भिनत्ति एतेनैव अदृष्ट मस्तीति बोद्धव्यमित्यर्थः ॥ ८८ ॥

वदुक्तं मन्यदुक्तेष्टते त्वप्रिरिति अलं धूर्त्तवार्त्तयेति तत्रोत्तरमःह
दावत इति । कञ्चन जन भाविश्य स्वमात्मनो गयाश्राद्धं याचतो भूतस्य
ब्रह्मराक्षसादेः सम्बन्धि नानादेशजनोपज्ञा नानादेशजना एवोपज्ञा
ज्ञानं प्रमाणं यासान्नास्तप्रमाणका इत्यर्थः । उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्या-
दित्यमरः । तथा स्वपाख्यानानि गयाश्राद्धात्तस्य उक्तिरासीदित्येव रूपं पृथि

नीतानां यमदूतेन नामभ्रान्तेरुपागतौ ।
 अद्भुत्से संवदन्तीं न परलीककथां कथम् ॥ ६१ ॥
 जज्वाल ज्वलनः क्रोधादाचख्यौ चाक्षिपन्नमुम् ।
 किमाख्य रे ! किमाख्येदमस्त्रदये निरर्गलम् ॥ ६२ ॥
 महापराकिणः श्रौतधम्मैकवत्तजीविनः ।
 क्षणाभक्षणमूर्च्छाल ! स्मरन् विस्मयसेऽपि न ॥ ६३ ॥

कथं न प्रत्येपि न विश्वसिषि प्रत्येतव्य एवायमर्थः प्रमाणात्स्वादा-
 दित्सर्थः ॥ ६६ ॥

नीतानःमिति । किञ्च यमदूतेन यमकिङ्करेण नाम्ना नाम-
 साध्येन भ्रान्तेरित एव नेतव्या इति भ्रमं नीतानां यमसंज्ञिधिं
 प्रापितानां वा उपागतौ ययं निवर्त्तध्वमिति वसाजया सद्यः पुनः स्वदेह-
 संक्रान्तौ सत्यां संवदन्तीं तन्नामकप्रातिवेशिकपुरुषान्तरणेन प्रत्यभि-
 क्षायमानार्थां परलीककथां पुनरागतपुरुषोक्तां कायं किन्तु स नेतव्य
 इति यमाज्ञा जातिति वाचां कथं न अद्भुत्से न प्रत्येषि अद्भुत्यैव सम्वादा-
 दित्सर्थः ॥ ६० ॥

जज्वालेति । अथ ज्वलनोऽग्निः क्रोधाज्ज्वाल दिटीपे रे इति
 तुच्छसम्बोधने अस्त्रदये निरर्गल मप्रतिबन्धं किमाख्य किं प्रलपसी-
 त्वर्थः । सम्भ्रमे द्विरुक्तिः इत्याक्षिपन् असुश्रुत्वाकवन्दित मिति आचख्यौ
 जगाद ॥ ६१ ॥

अथ यदम्यग्रवपितम् अग्निहोत्रं त्रयोत्यादि तं निराचष्टे महा-
 पकारिण इति । हे जणमभक्षणो अभोजने मूर्च्छाल ! मूर्च्छामापन्न !
 क्षियमासेत्सर्थः । अद्भुजलूपतापाञ्चेति यत्तुल्ये लक्षप्रत्ययः । श्रौतस्य श्रुति-
 चोदितस्य धर्मस्यैकस्यैव वसेन सामर्थ्येन जीविनः प्राणधारिणः
 मङ्गलान्ते ये पराकिणो मासोपवासव्रतितनक्तान् स्मरन् अपि न विस्मयसे
 धर्मोपजीविनो वैदिका न तु दम्भोपजीविन इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

कस्मिन्नपि मते सत्ये हताः सर्वमतत्वजः ।

तद्दृष्ट्वा व्यर्थतामात्रमनर्थस्तु न धर्मजः ॥ १०० ॥

क्वापि सर्वैरवैमत्यात् पातित्यादन्यथा क्वचित् ।

स्यातव्यं श्रौत एव स्यादधर्मे शेषेऽपि तत्कृते ॥ १०१ ॥

बभाण वरुणः क्रोधादरुणः करुणोऽङ्गितम् ।

किं न प्रचण्डात् पाषण्डपाश ! पाशःद्विभेपि नः ॥ १०२ ॥

ननु नास्तिकानामिह तावत् सुखं सिद्धम् आस्तिकानान्त तच्चास्ति
आसुष्टिकन्तु सन्दिग्धं तथा च वृथानुष्ठानह्ये इति कुतो दार्ढ्यमित्त्व-
त्वाह कस्मिन्नपीति । आस्तिकमतमध्ये कस्मिन्सिद्धिपि मते सत्ये प्रमाणे
सति सर्वमतत्वजः सर्वास्तिकमतत्वाजिनो हताः परलोकभ्रष्टाः स्युः
तद्दृष्ट्वा सर्वास्तिकमताप्रामाण्येन तु व्यर्थतामात्रं मनुष्ठानवैयर्थ्यमेव ।
धर्मजो धर्मापचारजन्योऽनर्थः परलोकध्वंशरूपस्तु नास्त्येव एतच्च
पाण्डिकत्वमभ्युपेत्योक्तं परमार्थं तु आस्तिकमतं मेव ग्राह्यम् इति
भावः ॥ ६६ ॥

तत्रापि वैदिकमतमेव ग्राह्यमित्याह क्वपीति । क्वापि क्व-
त्रापि वैदिकमते अवैमत्यात्परलोकं प्रत्यसम्बिधानात् अन्यथा कर-
णाच्च पातित्यात्प्रत्यवायात् शेषे अवैदिकाचारेऽपि तत् कृते पातित्या
पाताच्च क्वचित् क्वापि श्रौत एव धर्मे वैदिकाचारे एव सर्वैः स्यातव्यं
स्थितिः स्यात् स एव ग्राह्य इत्यर्थः तयोरेव कृत्यार्थस्वत्वार्थाः इति भावे
कृत्यस्तव्यप्रत्ययः ॥ १०० ॥

बभाषेति । अथ वरुणः क्रोधादरुणः रक्ताङ्गः मनु करुणोऽङ्गित
सुञ्चितकरुणं निष्कृपं यथा तथा बभाष तदेवाह याप्यः पाषण्डः
पाषण्डपाश ! देवबाह्यापसद ! याप्ये पाशप् ! याप्यः कुत्सितः । हे पाषण्ड-
पाश ! प्रचण्डात् क्रूराज्ञोऽस्माकं पाशायुधात्त विभेपि किं ? निजपाशेन
बध्नाति वरुणः पापकारिण इति किं ? न श्रुत मिति भावः ॥ १०१ ॥

मानवाशक्यनिर्माणा कूर्माद्यङ्कविलाशिला ।
 न अहापयते मुग्धा ! स्तिर्थिकाध्वनि वः कथम् ॥ १०३ ॥
 शतक्रतुरूजाद्याख्याविख्यातिर्नास्ति काः ! कथम् ।
 श्रुतिवृत्तान्तसम्वादेन वचमदचीकरत् ॥ १०४ ॥
 तत्तज्जनकतावेशान् गयाश्राद्धादियाचिनः ।
 भूताननुभवन्तोऽपि कथं अद्वय न श्रुतीः ॥ १०५ ॥
 नामभ्रमादयमं नीतानथ स्वतनुमागतान् ।
 सम्वादादिना जीवान् वीन्य मा त्यजत श्रुतीः ॥ १०६ ॥

मानवेति । हे मुग्धा ! मुग्धा ! मानवानामशक्यनिर्माणा निर्मातु
 मशक्याः कूर्माद्यङ्कं कूर्मवरं च द्विचिह्नं यस्य तद्विन वक्तुं यस्याः सा शिला
 सालयामशिला वो यद्गान्तिर्निकाध्वनि श्रोत्रियमार्गं कथं न अहा-
 पयते न विश्वसयति शास्त्रोक्तं लक्षणसम्वादित्वादितिभावः ॥ १०३ ॥

शतेति । हे नास्तिका ! शतक्रतुरूजा इति अतिरिचिताः
 आख्या इन्द्रस्य वैश्यादिवर्णानां रुमाख्या अतिशब्दात् पुरन्दरि
 संप्रहः । तामां विख्यातिः प्रसिद्धिः श्रुतिवृत्तान्तसम्वादः वेदव्यवहार-
 प्रत्यभिज्ञानः वो यद्गान्ति कथं न चमदचीकरत् न व्यसिष्यत् श्रुति-
 सम्वादादप्यहीतव्येऽर्थे कृतो नास्तिवादावकाश इत्यर्थः ॥ १०४ ॥

श्रुतिप्रमाणमेव कृत इत्यशब्दं हाभ्यामुदपादयति तदित्यादि ।
 तेषु तेषु जनेषु जनवेशान् तन्मुखेन यत्किञ्चिद्याचितुं कृतप्रवेशान्
 तदुक्तं गयश्राद्धादियाचिनः पिशाचित्वादिविशेषकर्मयाचकान्
 भूतान् ब्रह्मराजमादिदेवयोनिभेदान् भूतोऽस्मादेवयोनिनयः इत्यमरः ।
 अनुभवन् प्रत्यक्षणं पश्यन्तोऽपि श्रुतं स्तद्धिषायकवेदान् कथं न अद्वय
 नविश्वसिय ॥ १०४ ॥

नावेति । किञ्च नामभ्रमात् नामसःस्यकृतभ्रान्तेः यमद्वीतान्
 अथ स्वतनुमागतान् पुनर्यमःतथा स्वकार्यं प्रविष्टान् सम्वादादिना

संरम्भैर्जम्भजैत्रादेः स्तभ्यमानाङ्गलाङ्गलन् ।
 मूर्ङ्गि बद्धाञ्जलिर्देवानथैवं कश्चिदूचिवान् ॥ १०७ ॥
 नापराधी पराधीनो जनोऽयं नाकनायकाः ! ।
 कालस्याहं कलेर्वन्दी तच्चाटु चटुलाननः ॥ १०८ ॥
 इति तस्मिन् वदत्येव देवाः स्यन्दनमन्दिरम् ।
 कलिमाकलयाञ्चक्रुर्द्वापरञ्चापरं पुरः ॥ १०९ ॥
 सन्दर्शोन्नमदुग््रीवः श्रीवज्जत्वकृताङ्गुतान् ।
 तत्तत्पापपरीतस्नान्नाक्रीयान्नारकीव सः ॥ ११० ॥

वेदसम्बादियमनोक्रुष्टतान्कथकान् जीवान्दत्त्यान् वीक्ष्य श्रुतीर्वेदान् मा-
 त्यजत एकत्र प्रामाण्यदर्शनादत्याथ्यथा न कार्यत्यर्थः ॥ १०५ ॥

संरम्भैरिति । जम्भजैत्रादेरिन्द्र दिवर्गस्य संरम्भैः कोपैः संरम्भः
 सम्भ्रमं कोप इति विश्वः । स्तभ्यमानाप्रतिबध्यमानाङ्गलाङ्गल्याद्य निर्ग-
 ष्कन् कश्चिद्व्रजतो धूर्तः वन्दिर्मूर्ङ्गि बद्धाञ्जलिः सन् देवान्नत्वा नरकृत्य
 एवं वक्ष्यमाणं सूचिवनुक्तवान् प्रथः कसु ॥ १०६ ॥

यदूचिवांस्तदाह । हे नाकनायका देवाः ! पराधीनो नापराधी
 अहं कलेः कालस्य कलिदुगाटिदेवस्य तच्चाटुभि स्तप्रियवादै श्रुटुला-
 नन अपलमुखः स्वामिचित्तानुकूल्य वन्दी न क्षलव्य इति भावः ॥ १०७ ॥

इतीति । इति इत्यं तस्मिन् वन्दनि वदति जल्यत्येव सति देश
 इन्द्रादयः स्यन्दनमन्दिरं रथस्थं कलिम् अपरं ततोऽन्यं द्वापरं द्वापर-
 दुगादिदेवञ्च पुरोऽपि अकाल्यञ्चक्रुः ददृशुः ॥ १०८ ॥

सन्दर्शेति । तं स्तैः पापैः ब्रह्महत्यादिभिः परीतः परिवर्षितः
 स कलिः श्रीवज्जत्विन कान्तिभूम्ना कृताद्भुतान् जनितविषयन् तः-
 निन्द्रादीन् नरकोऽ स्यास्तीति नारकी नरकस्थः स्यान्नारकस्तु नरकः
 इत्यमरः । नारको तान् स्वर्गस्थान् उन्नमदुग््रीवः उत्कम्बरः सन् स-
 न्दर्श ॥ १०९ ॥

गुरुव्रीडावलीढः प्रागभून्ममितमस्तकः ।
 स त्रिशङ्कुरिवाक्रान्तस्तेजसैव विडौजसः ॥ १११ ॥
 विमुखान् द्रष्टुमप्येनं जनङ्गम इव द्विजान् ।
 एष मत्तः सहेलन्तानुपेत्य समभाषत ॥ ११२ ॥
 स्वस्ति वास्तोष्यते ! तुभ्यं शिखिन्नस्ति न खिन्नता ।
 सखे ! काल सुखेनासि पायहस्त ! सुदस्तव ॥ ११३ ॥
 स्वयम्बरमहे भैमीवरणाय त्वरामहे ।
 तदस्माननुमन्यध्वमध्वने तत्र धाविने ॥ ११४ ॥

गुर्विति । प्राक्प्रथमं गुर्व्या व्रीडया क्वलीटो यस्तः व्रीडावमानना-
 वज्ञा इत्यमरः । अथ त्रिशङ्कः वशिष्ठ्यापदगन्धर्वयो राज्ञा इव वि-
 डौजस इन्द्रस्य तेजसैव आक्रान्तोऽभिभूतः स कलिः नमितमस्तको
 ऽभूत् ॥ १११ ॥

विमुखानिति । जनान् गच्छति जनङ्गम सख्यालः सख्याल इव
 मातङ्गः द्विवाकीर्त्तिजनङ्गमाः इत्यमरः । गमच्छति सप्त्यायं क्वप्प्रत्यय
 इति ङीरस्वामी । तं द्रष्टुमपि विमुखान् द्विजानिव एनं कलि मपि
 विमुखान् किमुत सम्भाषण मितिभावः । तानिन्द्रादीन्कृत्तो मदाश्वः कलिः
 महेल सावज्ञ सुपेत्य हेलावज्ञा विलसयोः विश्वः । समभाषत सम्भाषित-
 वान् ॥ ११२ ॥

स्वस्तीति । वास्तोष्यते ! भुवःपते ! अधिष्ठातः ! वास्तोष्यते इन्द्र वा-
 स्तोष्यति ष्टङ्मेधाच्छः चेत्यस्यादेव निपातनाटलुकि पत्नः । तुभ्यं स्वस्ति
 क्षेम स्वस्त्यःशीः क्षेम पुग्याटौ इत्यमरः । नमः स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी ।
 शिखिन्नग्ने ! खिन्नता खेदोन सखे ! काल यम ! सुखेनापि वर्त्तसे
 पायहस्त ! वरुण ! तव सुदो मोदाः सर्वत्र काकरनुमन्धेयः ॥ ११३ ॥

स्वयमिति । हे देवः ! स्वयम्बरणव महे उक्त्ये भैमीवरणाय त्व-
 रामहे तत्तच्छाटश्चान् तत्र धाविने स्वयम्बरगाभिने अश्वतगमनयेत्यर्थः ।
 धनुमन्यध्वम अनुजानीध्वम ॥ ११४ ॥

तेऽवज्ञाय तमस्योच्चैरहङ्कारमकारणम् ।

ज्जिरेऽतिचिरेणै न स्मित्वा दृष्टमुखा मियः ॥ ११५ ॥

पुनर्वक्ष्यसि मामैवं कथमुद्वक्ष्यसे नु सः ।

दृष्टवान् परमेष्ठी यं नैष्ठिकब्रह्मचारिणम् ॥ ११६ ॥

द्रोहिणं द्रुहिणो वेत्तु त्वामाकर्ष्यावकीर्णनम् ।

त्वज्जनैरपि वा धातुः सेतुर्लङ्घ्यस्त्वया न किम् ॥ ११७ ॥

त इति । ते देवाः । अस्य कलेस्त पूर्वोक्त सञ्चैरुत्कट मकारण महेतुक महङ्कार गर्वमवज्ञाया विगणय्य अतएवातिचिरेण अविलम्बेन मिथे-
दृष्टमुखः । परस्परमुखायलोकित, सन्तः स्मित्वा ईषद्वस्मिन्ना एनं कर्त्विं
ज्जिरे ज्जु ॥ ११४ ॥

पुनरिति । हे कले ! पुनरेनं मा मा वक्ष्यसि सम्भ्रमे द्विशक्तिः ।
नैवं वक्तव्यं यतो न सृष्ट्यामह इत्यर्थः । अनक्तिक्रमर्षयोः किं वृत्त्येऽपीत्य-
मर्षार्थं यचेर्लट् । सर्वं कथं नोद्वक्ष्यसे परिणोष्यसि वहेर्लट् । कुतः यत्त्वां
•परमे तिष्ठतीति परमेष्ठी पितामहः परमे स्थः किञ्चेति निराकरण-
मिति वक्तव्यात् पत्वं । नैष्ठिकब्रह्मचारिणं यावज्जीवब्रह्मचारिणं दृष्ट-
वान् स चालङ्घयान्न इति भावः ॥ ११५ ॥

द्रोहिणमिति । अथवा त्वज्जनै स्वदुभृत्यैः कामक्रोधादिभिरपि
ब्राह्मणः सेतुर्मर्यादानियोग इति यावत् लङ्घो लङ्घयितुं शक्यः शकिलि-
ङ्चेति चकाराच्छकार्थे क्यप्रत्ययः । त्वया तन् खाभिना द्रुहिण किं न
लङ्घ्याः ? लङ्घ्या वेत्यर्थः । किन्तु अवकीर्णं स्वलितमनेनेत्यवकीर्णीं क्षत
व्रतः दृष्टादिभ्यथेति इप्रत्ययः । य मवकीर्णिने अतएव द्रोहिणम् अज्ञा-
लङ्घनापराधीनं त्वामाकर्ष्य द्रुहिणो ब्रह्मैव वेत्तु जानातु यत्कर्त्तव्यं यदि-
त्यर्थः । किं तया अस्माक मित्यर्थः ॥ ११६ ॥

अतीति । किन्तु त्रैलोक्ये यूनां गर्वमुत् गर्वहन्ता स दृप्तान्तः स्वय-

अतिवृत्तः स वृत्तान्तस्त्रैलीक्ययुवगर्वमुत् ।

आगच्छतामुपादानं स स्वयम्बर एव नः ॥ ११८ ॥

नागेषु सानुरागेषु पश्यत्सु दिविषत्सु च ।

भूमिपालं नलं भैमी वरं साववरहरम् ॥ ११९ ॥

भुजगेशानसहेषान् वानरानितरान् नरान् ।

अमरान् पामरान् भैमी नलं वेद गुणोज्ज्वलम् ॥ १२० ॥

इति श्रुत्वा स रोषान्धः परमधरमं युगम् ।

जगन्नाथनिशारुद्रमुद्रस्तानुक्तवानदः ॥ १२१ ॥

स्वर प्रसङ्गो अतिवृत्तो अतीतः कुत आगच्छतां नोऽस्माकं स्वयम्बरएव
मुपादानं भवस्थानं तत एवागच्छाम इत्यर्थः ॥ ११७ ॥

नागेष्विति । नागेषु नागकृमारेषु च सानुरागेषु सानुरागयुक्तेषु
पश्यत्सु सत्सु षष्ठी चानादरे इति चकारात् कनादरे सप्रमी । भैमी-
भूमिपालं नलं वरं नलमेव वरं वोदार व्यववर्तु वृष्णोतिष्ठा वरयते
चौरादिकाहीष्णायान्तदन्तःखण्डं अग्लोपत्वेनासन्वङ्गावादित्वदीर्घयोर
भावः ॥ ११८ ॥

भुजगेति । भैमी भुजगेशान् मङ्गलानामानसहेषानमाचारवेषानि-
तगाम्नादन्वान् नरेन्द्रान् वानरानमरानिन्द्रादीन् पामराक्षीषान्
दिवर्गः पामरोनीचः इत्यमरः । वेद वेत्ति विदोऽदो वेत्ति चकारादेशः नल-
मेव गुणोज्ज्वलं युग्याद्यं वेद ॥ ११९ ॥

इतीति । इतीदं श्रुत्वा अतएव रोषेण अन्धः परमः ज्ञानपरवशः
धरमं युगं चतुर्थं गपपि स कलिः जगन्नाथनिशा काररात्रिः तत्र रुद्रः
कान्तान्तकः तस्य सुद्रेव सुद्रा प्रकारो यस्य सः तादृशः सन् तानिन्द्रादी
नदो वक्ष्यमाणं वाक्यसक्तवान् ॥ १२० ॥

कयापि क्रीडतु ब्रह्मा दिव्याः स्त्रीर्दीव्यत स्वयम् ।
 कलिस्तु चरतु ब्रह्म प्रैतु चातिप्रियाय वः ॥ १२२ ॥
 चर्य्यैव कतमेयं वः परस्मै धर्मदेशिनाम् ।
 स्वयं तत् कुर्वतां सर्वं श्रोतुं यद्विभितः श्रुती ॥ १२३ ॥
 तत्र स्वयम्बरेऽलम्भि भुवः श्रीनैषधेन सा ।
 जगती ह्यीश्व युष्माभिर्लामस्तुल्याभ एव वः ॥ १२४ ॥

यदुक्तं पुनर्वक्ष्यसीत्यादिना श्लोकद्वयेन तत्रोत्तरं सोऽङ्गुष्ठमाह कया-
 पीत्यादिना श्लोकद्वयेन । हे देवाः ! ब्रह्मा कयापि अगम्योऽपीति भावः ।
 प्रजापतिर्वैवस्वान् दुहितरमभ्यगादिति श्रुतेः । क्रीडतु अस्तान् स्वयं
 यूयञ्च दिव्याः स्त्रीर्दीव्याभिर्वेश्यादिभिरपीति भावः कर्मचेति करणस्य
 कर्मत्वम् । दिव्यत क्रीडत कलिस्तु वो युष्माकम् अतिप्रियाय अत्यन्तप्रियैरे
 ब्रह्म चरतु नैषिक स्निष्टतु प्रैतु स्त्रियतु स्त्रियताञ्च ॥ १२१ ॥

ततः किं तत्राह चर्य्यैवेति । परस्मै धर्मदेशिनां स्वयं तु यत्कर्म श्रुती
 कर्णौ श्रोतुं विभितः भीयोहोऽन्यतरस्यामिति विकल्पाद्दकारः । सर्वं तत्
 •पारदार्यादिकं कुर्वता अहल्यायै जारेतिश्रुतेः । वो युष्माकं चर्या कतमा
 कीदृशी अवाच्येत्यर्थः । स्वयमनाचरिणां परोपदेशवचन मविश्वसनीय
 मिति भावः ॥ १२२ ॥

यदुक्तमिति सदृत्तान् इत्यादिना श्लोकत्ववेषे तत्रोत्तरं प्रपञ्चे-
 नाह तत्रेत्याभिः षोडशभिः । हे देवाः ! तत्र स्वयम्बरे भूपत्नीः
 भूलोकलक्ष्मीः सा भूमौ नैषधेन नलेन अलम्भि लम्बा लभेपर्यन्तात्मनिषि
 लुङि विभाषा चिस्त्वमुलोः, विकल्पान्नुभागमः । युष्माभिस्तु जगतः स्वर्लोकस्य
 ह्यीः अलम्भि स्वर्लोकलज्जाकरमिदम् यमानमिति भावः । एवं लाभो
 युष्माकं नलस्य च त्यदाद्योक्तेषु । तस्याभः समानस्फूर्तिरेकरूप एव लम्बं
 एवं भिन्नमिति भावः ॥ १२३ ॥

दूरादिति । •हे देवाः ! दूरान्नोऽस्मान् प्रेक्ष्य युष्माकं मियं यौष्माकी

दूरान्नः प्रक्ष्य योष्णाकी युक्तयं वक्त्रवक्रणा ।
 लज्जयैवाममर्थानां मुखमास्त्राकमीक्षितम् ॥ १२५ ॥
 स्थितं भवद्भिः पश्यद्भिः कथं भो ! स्तदमाश्रितम् ।
 निर्दग्धा दुर्विदग्धा किं सा दृशा न ज्व तत्क्रुधा ॥ १२५ ॥
 महावंशाननादृत्य महान्तमभिलाषका ।
 स्त्रीचकार कथं कारमहो सा तरलं नलम् ॥ १२६ ॥
 भवादृशैर्दिगामीशैर्दृश्यमाणां स्वरोत्तमाम् ।
 स्त्रीकुर्वाणः कथं सीढः कुत्त्रीड्मृगां नलः ॥ १२७ ॥

मुग्धदृष्टदोरन्यतरस्याम् इत्याद्यपत्यये तस्मिन्वर्षि चेत्यादिना यद्वाकादेशे
 टिड्वाण्डित्यादिना ङीप् । इयं वक्त्राणां वक्रणा यक्रीकरणं तिर्यङ्मुख-
 त्वं तत्करोतीति गयनादृच् । लज्जयैव स्वःपराधित्वादिति भावः । अस्त्राक
 मिदमास्त्राकं योष्णाकीवत् प्रक्रियाः सुख भांक्षितुमममर्थानां सतां युक्ता
 ॥ १२४ ॥

स्थितमिति । भो देवा ! कथं भवद्भिः स्थितमुदासितं भावे क्तः । तदौ-
 दासीन्य मम-अथ मयुक्तं किं तर्हि तदकार्यं तदाह । दुर्विदग्धा दुर्वि-
 नीता सा भैमी ज्वलत्क्रुधा दीप्यमानक्रोपया दृशा किं न निर्दग्धा दग्धै-
 वेत्यर्थः ॥ १२५ ॥

दाह्यत्वे हेतुमाह महेति । महान्तम् उत्कृष्टपुरुषमभिलाषका काम-
 यमाना नपतेत्यादिनाः उकङ् प्रत्ययः न लोकेत्यादिनाः षष्ठी प्रति-
 षेधः । सा भैमी महावंशानुत्कृष्टकुलान्दहतो वंशुश्च वशो तेषो कुले वर्ग
 इति विश्वः । अनादृत्यार्थ-र्यं तरलं चपलं नलं राजानं दृग्दृशेषु
 नलः पोटगने राशि इति विश्वः । कथङ्कारं कथमित्यर्थः अन्यथैव कथ
 इत्यादिना अमुन्प्रत्ययः । स्त्रीचकार वद्रे अहो ! इत्याद्यर्थेण नदीवेगे
 सति वेषो दृष्ट्यावसम्बन्धवदपङ्कस्यमिदं चेतितमिति भावः ॥ १२६ ॥

भवादृशैरिति । भवादृशैर्भयद्विधैर्दिगामीशैर्दृक्पालैर्दृग्दृश्यमाणा

दारुणः कूटनाश्रित्य शिखी साक्षी भवन्नपि ।

नावहत् किं तदुद्वाहे कूटमाक्षिक्रिया-यम् ॥ १२८ ॥

अहो महःसहायानां सम्भूता भवतामपि ।

क्षमेवास्मै कलङ्काय देवस्यैवामृतद्युतेः ॥ १२९ ॥

सा वव्रे यं तमुत्सृज्य मत्तमीर्ष्याजुपः स्य किम् ।

ब्रूतागःसद्मनस्तस्माच्छङ्गनाद्याच्छिनद्भि ताम् ॥ १३० ॥

सग्नियमाणां स्तुतेषां भेमीं स्व कर्वाणो गृह्णन्त एव कृतव्रीडो भवतां
कृतावजः व्रीडवभाननावशान्तरः । तृण तृणकल्पो नल कथ सेटः
जानः महद्भिः हि परिभवो न सोदव्य भित्थः ॥ १२७ ॥

दारुण इति । अयं शिखी शिखावानग्निः दारुणः काष्ठस्य कूटं राशि
यश्चित्य साक्षित्वादिति भावः । अन्यत्र दारुणः क्रूरकर्मा संवदाह-
कत्वादिति भावः । अतएव कूटं कपटं आश्रित्य साक्षी भवन्नपि कपट-
साक्षिणीषोऽपि सन्निति च गम्यते । तदुद्वाहे तयोर्देवयन्तान्त्यां विवाहे
कूटमाक्षिणः क्रियां अमृतपदनव्यापारं किं नावहत् तदानग्निसाक्षिकोऽयं
न सिञ्चोदिति भावः ॥ १२८ ॥

अहो इति । अहो देवाः ! महःसहायानां तेजस्विनां भवताममृतद्युते
देवस्यैकोरिव क्षमा जानिरेव । अन्यत्र क्षितिरेवास्मै श्रीपरिभवरूपः
कलङ्काय अपवादाय सम्भूता सञ्जाता क्षतान् स्त्रियोऽपि नगण्यन्तीति
भावः । क्षितिकान्त्योः क्षमा कलङ्कोऽङ्गापवादयोरिति चामरः । चन्द्र-
श्यामिका भूच्छायेवेति केचित् ॥ १२९ ॥

सति । हे देवाः ! सा भेमी नलं वव्रे तम् उत्सृज्य अपराधिने त
विहाय किं किमर्थं मत्तं मां प्रति कुपद्गृहेत्यदिना सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी ।
ईर्ष्याजुपः स्य कोपभाजः स्य ब्रूत अस्तु वा अहमेव वागः सद्मनो अप-
राधाकरात्तस्मान्मलात् अद्यैव तां भेमीं क्षङ्गना कपटेन आच्छिनद्भि
आहुरामि सीमीष्ये वर्त्तमाननिर्देशः ॥ १३० ॥

यतध्वं सहकर्तुं मां पाञ्चाली पाण्डवैरिव ।
 सापि पद्मभिरस्त्राभिः संविभज्यैव भुज्यताम् ॥ १३१ ॥
 अथापरिवृढा सोढुं मूर्खतां मुखरस्य ताम् ।
 चक्रे गिरा शराघातं भारती सारतीवया ॥ १३२ ॥
 कीर्त्तिं भैमीं वरांश्चास्त्रै दातुमेवागमन्नभी ।
 न लीढे धीरवैद्ग्धीं धीरगम्भीरगाहिनी ॥ १३३ ॥
 वाग्मिनीं जडजिह्वास्तां प्रतिवक्तुमयक्तिमान् ।
 लीलावहेलतां कृत्वा देवानेवावदत् कलिः ॥ १३४ ॥

ततः किमस्त्राकमत आह यतध्वमिति । पाञ्चाली द्रौपदी पाण्डवै-
 रिव सा भैमी च स्त्र भिर्मया युष्माभिसत्तुर्भिस्य त्पदाद्येकशेष । पद्मभिः
 सविभज्य भुज्यतां किन्तु मां सह कर्तुं सहायीभिवितुं यतध्वम् अतो
 मामनुमन्यध्व इति भावः । अत्रानागतज्ञत्वं प्रवाहमित्यन्वाहा कृतयुगे
 द्वापरपुरुषोपमाः ॥ १३१ ॥

अर्थेति । अयं कलिप्रनाःपानकर भारती सरस्वती मुखरस्य प्रसूतः
 कलेस्तां तादृशीं मूर्खतां मृष्टतां सोढुं अपरिवृढा असमथां सती प्रभौ परि-
 वृष्ट इति निपातनान् सःपु । भारणे अभिनवेशेन तीव्रया तीक्ष्णया
 गिरा वाचैव शराघातं शरप्रहारं चक्रे वाक्प्रयत्नेन जघान इत्यर्थः ॥
 ॥ १३२ ॥

कीर्त्तिमिति । हे गट ! अमी देयाः अस्मै नलाय कीर्त्तिं पुण्यश्लोक-
 तां भैमीं वरं देहितां च दातुमेवागमन्नागताः नतु स्वयन्तां परिपश्यितुं
 परिषेत्तुं गमन्नुडित्वान् च्छेरन्नादेशः । तथा हि अगम्भीरावगाहिनी
 अस्त्राणां पाहिर्षा धीस्वाहणां बुद्धिधीराणां मनीषिणां वैद्ग्धी मभि-
 प्रःयं न लीढे नास्मादयति नवेत्तीति व्याख्याता वैद्ग्धी ॥ १३३ ॥

वाग्मिनीमिति । जडजिह्वोऽप्रगल्भयाक्लिः वाग्मिनीं प्रगल्भ वा-

प्रौञ्छि वाञ्छितमस्माभिरपि तां प्रति सम्प्रति ।
 तस्मिन्नले न लेगोऽपि कारुण्यस्यास्ति नः पुनः ॥ १३५ ॥
 वृत्ते कर्मणि कुर्मः किं तदा नाभूम तत्र यत् ।
 कालोचितमिदानीं नः शृणुतालोचितं सुराः । ॥ १३६ ॥
 प्रतिज्ञेयं नले विज्ञाः ! कलेर्विज्ञायतां मम ।
 तेन भैमीञ्च भूमिञ्च त्याजयामि जयामि तम् ॥ १३७ ॥
 नैषधेन विरोधं मे चण्डतामण्डितौजसः ।
 जगन्ति हन्त गायन्तु रवेः कैरववैरवत् ॥ १३८ ॥

चलां भारतीं प्रतिवक्तुं मनोहरः असक्तः सन् लीलाविशेषेण अवहेलिता
 मवधोरितां कृत्वा अगण्यवचिषेत्यर्थः देवानेवावदत् ॥ १३४ ॥

प्रौञ्छीति । सम्प्रत्यस्माभिरपि तां भूमिं प्रति वाञ्छितमिच्छां प्रौञ्छि
 प्रौञ्छितं उञ्छतेः कर्मणि लुङ् । किन्तु सम्प्रति तस्मिन्नले नोऽस्माकं कारु-
 ण्यस्य लेगोऽपि नास्ति ॥ १३५ ॥

अकारुण्यत इतार्थं किं करिष्यतीत्याशङ्क्याह वृत्त इति । हे सुरा !
 देवा ! वृत्ते गते कर्मणि भैमीवरणकर्मणि किं कुर्मः न किञ्चिदित्यर्थः ।
 यद्यस्मात् तदा तत्काले तत्र स्वयम्बरे नाभूम नाशेत्यर्थः । किन्तु कालो-
 चितमेतत् कालोचितं इदानीम् अस्मिन् काले नोऽस्माकमालोचितं पुनः
 भावे क्तः । शृणुत ॥ १३६ ॥

प्रतिज्ञेति । हे विज्ञा ! नले विषये कलेर्भमेयं प्रतिज्ञा विज्ञायता मव-
 धार्यतां तामेवाह तेन नलेन प्रवीज्येन भैमीञ्च भूमिञ्च राज्ञञ्च त्याज-
 यामि अतएव तं नलं जयामि उभयत्र सामीप्ये वर्त्तमानप्रत्ययः ॥ १३७ ॥

नैषधेनेति । चण्डतामण्डितौजसः क्रौर्योपस्कृततेजसो मे कले
 नैषधेन नलेन सह विरोधं रवेः कैरेवैः कुसुदैर्वैरवत्तत्सुखं जगन्नि-
 लोकाः गायन्तु हन्तेति हर्षे ॥ १३८ ॥

द्वापरः साधुकारेण तद्विकारमदीदिपत् ।

प्रणीय श्रवणे पाणिमवाचन्नमुचे रिपुः ॥ १३६ ॥

विम्लेयमतिरस्मात् साधु वैलक्ष्यभीक्ष्णसे ।

यद्दत्तेऽल्पमनल्पाय तद्दत्ते ह्यियमात्मने ॥ १४० ॥

फलतीमां चतुर्वर्गं यच्छतांशोऽपि यच्छति ।

नलस्याम्नदुपपन्ना सा भक्तिर्भूतावकेयिनी ॥ १४१ ॥

द्वापर इति । द्वापरः कले. सहचारियुगविशेषः साधुकारेण सा-
ध्वित्यनुकरणेन तस्य कर्तविकार प्रलाप मटादिपत् अत्र उच्यते दीप्यतेर्ण
चङ्घः भ्राजभ्रासभापदीपजोवेत्यदिना विकल्पदुपधा ह्रस्वः दीर्घो
लघोरित्वाभ्यासदोषः । अथ नमुचे रिपुरित्द्र. अथये कर्णो पाणिं
प्रणीय निधाय कर्णो पिधायैचर्थ. अयो त् ॥ १३६ ॥

विस्मयेत । हे कले ! विम्लेयमतिविस्मयनायवुद्विस्तं अस्मात्
वैलक्ष्यं ह्नापतामीक्षसे पश्यसि साधु जगतोऽस्तु यद्भक्तिरिति यदुक्तं
तत्साधुक्तमित्यर्थः । कृतः अनस्य य महाहाय यद्दत्ते तदल्पदत्तम-
त्मने दात्रे ह्यियं दत्तं अधिकदानाहाय अल्पदान दातुरेव ह्नाकरमि-
त्यर्थः ॥ १४० ॥

ततः किमत आह फलेति । यच्छतांशो यस्यः भक्तेः शततमांशोऽपि
सद्वागदस्य दत्तविषये पूरण्यायत्व विभागवत् । फलसंभां फलावधि
चतुर्वर्गं पुरपायचतुष्टयं यच्छति ददाति पाप्मादिना यच्छदेयः ।
वयसुपन्न आश्रयो यस्यः सा अस्यदुपपन्ना उपपन्न आश्रय इति निपातः ।
सा नलस्य भक्तिरवकेऽन्यमिद इत्यवकेयिनी निष्कला ताच्छिद्ये निः
शब्देभ्यो ङीप् । बन्धोऽफलोऽवकेयोऽित्यमरः । भूता तद्भक्तिचतुर्वर्गदान-
मपि न फलं न पर्याप्तं किं पुन भेदोदानमिति श्रुतीनामस्माकं युक्तैव श्रु-
रिति भावः ॥ ४१ ॥

भव्यो न व्यवसायस्ते नले साधुमतौ कले ! ।
 लोकपालविशालोऽसौ निषधानां सुधाकरः ॥ १४२ ॥
 न पश्यामः कलेस्तस्मिन्नावकाशं क्षमाभृति ।
 निचिताखिलधर्मे च हापरस्योदयं वयम् ॥ १४३ ॥
 सा विनीततमा भैमी व्यर्थानर्थग्रहैरहो ।
 कथं भवद्विधैर्वाध्या प्रमितिर्विभ्रमेरिव ॥ १४४ ॥
 तन्नामत्ययुगं तां वा त्वेता स्पृष्ट्वितुमर्हति ।
 एकप्रकाशधर्माणं न कलिहापरौ ! युवाम् ॥ १४५ ॥

नेति । हे कले ! साधुमतौ सद्वृद्धौ नले ते तव व्यवसाय उद्योगो
 भव्यः स्वलो न कृतः निषधानां सुधाकरो असौ नलः लोकपालविशालः
 अतस्तदपकारो न श्रेयस्कर इति भावः ॥ १४२ ॥

नेति । किञ्च क्षमाभृति क्षान्तिभृति अतएव तस्मिन् नले कलि-
 पुरुषे च कलहस्य चावकाशं वयं न पश्यामः धर्मेण भूमौ पातयतः क्षान्तस्य
 कुतः कलिदोषः कलहेवेति भावः । किन्तु निचिता अखिलधर्मा येन
 तस्मिन् नले हापरस्य ततोऽयुगस्य सन्देहस्य चावकाशं न पश्यामः
 हापरौ युगसंशयौ इत्यमरयादवौ । धर्मसाकल्यनिश्चयज्ञानयोस्तद्विरोधि-
 त्वादिति भावः ॥ १४३ ॥

नेति । किञ्च विनीततमा अतिसाध्वी सा भैमी व्यर्थो निष्प्रयो-
 जनोऽनर्थग्रहोऽकार्याभिनवेशो येषः नैर्भवद्विधैः युष्मादृशैः प्रमितिः
 सम्यगनुभूतिः विभ्रमैभिय्यात्तानैः इव कथं वा एता वधिषुं शक्या न
 शक्येत्यर्थः । पातिव्रत्यतेजसे दुर्धर्षत्वादिति भावः । अतएवाहो इत्या-
 चर्याविष्कारः ॥ १४४ ॥

तदिति । हे कलिहापरौ ! युगविशेषौ ! प्रकाशधर्मा प्रकाशपुरुष-
 स्तेजः स्वभावस्य धर्मादनित्यत्वेनोदन् । धर्माः पुरुषयमन्याय स्वभावाचार
 सोमपाः इत्यमरः । एकः केवलसङ्काशः प्रकाशधर्मा तमेकप्रकाश

करिष्येऽवश्यमित्युक्त्वा करिष्यन्नपि दुष्यसि ।

दृष्टादृष्टा हि नायत्ताः कार्य्यीया हेतवस्तव ॥ १४५ ॥

द्रोहं मोहेन यस्तस्मिन्नाचरेदचिरेण सः ।

तत् पापसम्भवन्तापमान्, यादनयात्ततः ॥ १४६ ॥

युगशेष ! तत्र हेषस्तस्मिन्नेष न साम्प्रतम् ।

भविता न हितायैतद्वैरं ते वैरसेनिना ॥ १४७ ॥

तत्र यास्मीत्यसज्ज्ञानं राजसं रुदिहास्यताम् ।

इति तत्र गतो मा गाः राजसंमदि हास्यताम् ॥ १४८ ॥

धर्माणाम् एतत् स्त्रियामपि योष्वं । ईदृशं तं नलं तां दमयन्ती वा अस्य युगं हतयुगापेक्षया अधर्मयुगं त्वेता युगविशेषः अग्नित्वयश्च त्वेताग्नि त्वितवे युगः इत्यमरः । स्पर्धितुं नार्हति नामत्ययोर्युगमन्विनोर्हयश्च तं नलं स्पर्धितुं नार्हति सौन्दर्येणेति च गम्यते ॥ १४५ ॥

करिष्य इति । हे कले ! अयं करिष्ये इत्युक्तं सर्वथा पापं करिष्यामीति प्रतिज्ञाय करिष्यन्नपि करिष्यमाणवस्थोऽपि दुष्यसि दृष्टोऽसि क्लिप्त कल्पेति भावः । तथा हि कार्य्येऽपे कार्य्यीयाः दृष्टाश्चः । दृष्टादृष्टहेतवो दृष्टः दृष्टकारणानि तवायत्ता अधीनाः न किन्तु वलादपि कार्य्यं सत्यः दर्यान् तस्माद् दूर्वारस्ते दोषभावः ॥ १४६ ॥

द्रोहमिति । किञ्च बो मोहेन तस्मिन्नेष विषये द्रोहं मपकार मा-चरेत् सोऽचिरेण तस्मिन्नादनयाद् दुर्नयाद्देतो सत्यः पसम्भवं ततः द्रोहजन्यं पापं तीव्रयातनामः प्रयात् ॥ १४७ ॥

युगेति । हे युगं शेष ! युगाधम ! कले ! तत्र तस्मिन्ने एष हेपो न सास्यत न युक्तं वैरसेनिना नलेन सङ्ग एतद्देवं ते तत्र हिताय न भविता न भविष्यतीति ॥ १४८ ॥

तत्रेति । हे कले ! तत्र सत्यम्बरे यामि यास्यामीति सामीप्ये वक्तव्यमानप्रत्ययः । उत्पद्यमानं राजसं राजः प्रयुक्तमसत् ज्ञानं दुर्बुद्धिरिच्छे-

अपरेऽपि दिशामीशा वाचमेनां शचीपतेः ।
 अन्वमन्यन्त किन्त्वेनां नादत्त युगयोर्युगम् ॥ १५१ ॥
 कलिं प्रति कलि देवा देवान् प्रत्येकशः कलिः ।
 सोपहासं समैर्वर्षैरित्यं व्यरचयन्मिथः ॥ १५२ ॥
 तवाऽगमनमेवाहं वैरसेनौ तथा वृते ।
 उद्वेगेन विमानेन किमनेनापि धावता ॥ १५३ ॥
 पुरा यासि वरीतुं यामग्र एव तथा वृते ।
 अन्यस्मिन् भवतो हास्यं वृत्तमेतत्तपाकरम् ॥ १५४ ॥

दानीम् अस्यतां निरस्यताम् अस्य तेः कर्मणि लोट् । इति इत्वं
 रागात् तत्र गतः सन् राजसंसदि राजसभायां हास्यता उपहास्यतां
 भागाः ॥ १४६ ॥

अपर इति । दीशामीशाः अग्न्यादयोऽपि एतां शचीपतेर्वाच-
 मन्वमन्यन्त तेऽपि तथैवोचुः किं त्वेनां वाचं युगयोः कलिद्वापारयोर्युगं
 युग्मं कर्तुं नाददे न स्वीचकार ॥ १५० ॥

कलिमिति । देवाः कलिं प्रति कलिश्च देवान् प्रति एकशः प्रत्येकं
 वीष्मायां शष् । सोपहासं समैर्वर्षैरुभयसाधारणशब्दै रित्यं वक्ष्यमाणभ-
 ङ्गा मिथः कलिं कलहं व्यरचन् ॥ १५१ ॥

कलहप्रकार मेवाह तत्रेति । हे मूर्ख ! तथा भैरव्या वैरसेनौ
 नखे वृते सति तत्र स्वयम्बरे व्यगमन मप्रवाण मेवार्हम् अतएव उद्वेगेन
 धावता अनेन विमानेन व्योमयानेन किम् ? अन्यत्र हे देवाः ! तत्र
 स्वयम्बरे तथा नखे वृते सति आगमनं ततः प्रत्याहरणम् अहं गभैर्ष्यना
 ल्युट् तवानेन अपिधा अपिधानम् आतसोपसर्गे इण्प्रत्ययः । तद्वता नि-
 गूहितेन विमानेन शानोद्वेगेन वृथा व्यर्थमनेन किम् ? अत्र द्वयोः अव्य-
 र्थयोः प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतश्लेषः ॥ १५२ ॥

पुरेति । यत्र भैरीं वरीतुं पुरा यासि यास्यसि यावत्परानिपात-

पत्न्यौ तथा वृतेऽन्यस्मिन् यदर्थं गतवानसि ।

भवतः कोपरोधस्तादक्षमस्य वृथारुषः ॥ १५५ ॥

यासि स्मरं जयन् कान्त्या योजनौघं महावता ।

समूढस्वम् वृतेऽन्यस्मिन् किञ्च ह्यीक्षेऽत्र पामर ! ॥ १५६ ॥

योर्लट् । तथा अप एव प्रागेव अन्यस्मिन् वृते सति त्रपाया आक्र-
रम् अःकरायितम् एतद्भवतः अःसं मुखं हा शोचामः इत्यर्थः । हा
विषादादिष्वत्यमरः । अभितः परितः इत्यादिना हाशब्दयोगे
द्वितीया ॥ १५३ ॥

पुनः पूर्ववत् लोकेद्वयेन मिथ कलहमाह । हे कले ! यस्य यदर्थं
गतवानसि तथा भैस्या अन्यस्मिन् पत्न्यौ वृते सति अक्षमस्य कार्याशक्तस्य
अतएव वृथारूपो निष्फलकोपस्य भवतः कोपरोधस्तः कोपस्य नि-
रोधो अस्तु अस्तेर्लोटि तातडदेशे अन्यत्र तु हे शक्र ! अक्षमस्य
भवतस्तव अधस्तात् अधर कोऽपरः कोऽन्यः स्वकोऽधमः कश्चिन्नासि
इत्यर्थः । समानमन्यत् दिक्शब्देभ्यः सप्रती इत्यादिना अधर शब्दात्
प्रथमार्थे अस्तीति प्रत्यय अस्तीति चेत्यटादेशः पञ्चमस्यप्रत्यये नेति
तद्योगपञ्ची ॥ १५४ ॥

यासीति । हे पामर ! नीच ! कले ! विवर्णः पामरी नीच इत्यमरः ।
त्वं महावता महाद्वेन विमानेन समूढः सम्यक् ऊढः मन् कान्त्या सौन्दर्येण
स्मरकाय जयन् तत्कृत्यः सन्नित्यर्थः । योजनानां योजनाख्याधत्माना-
नानां ओघं योजनन्तु चतुष्कोशमिति भावः । यासि गच्छसि किन्तु अत्र
स्वयम्बरे अन्यस्मिन् वृते सति ते ह्यीः न किम् अन्यत्र तु हे अत्रप !
निर्जञ्ज ! अमर ! देवत ! त्वं कान्त्या कामनीयकेन जनौघं जनसङ्घं
उद्यन् यासि अत्र स्वम् मूढोऽसि अतएव अस्मिन् वृते तव हि किम् ?
पूर्ववदलङ्कारः ॥ १५५ ॥

नलमिति । अथ देवास्तांतीयीकतुरीययो मूर्तयचतुरीयो-
र्यगयो हांपर कल्प्यैर्यगम कनलं प्रत्यनपता आसिं पं डनेष्वा यस्य

नलं प्रत्यनपेतार्त्तिं तार्त्तीयीकतुरीययोः ।

सुगयीर्युगलं बुद्ध्या दिवि देवा धियं दधुः ॥ १५६ ॥

द्वापरैरूपरीवारः कलिमत्सरमूर्च्छितः ।

नलनिग्राह्णिणीं यात्रां जग्राह ग्रहिलः किल ॥ १५७ ॥

दलेष्टापूत्तसम्पत्तेर्दूरदुर्गानसुं प्रति ।

निषेधन्निषधान् गन्तुं विघ्नः सञ्जघटे घनः ॥ १५८ ॥

कियताप च कालेन कालः कलिप्रियवान् ।

भैमीभर्तुरहंमानी राजधानीं महीभुजः ॥ १५९ ॥

तद्बुद्ध्या दिवि धियं दधुः दिव गन्तुमपु रित्यर्थः । तृतीयादौ कः स्वार्थं
वक्तव्यः चतुरश्रयो वार्त्तिकतुरीय सिद्धिः ॥ १५६ ॥

द्वापरैरिति । मत्सरमूर्च्छितो मूर्च्छितमत्सरः मत्सरप्रवृत्तवैरः आहृ-
ताग्न्यादिषु द्रष्टव्यः । अतएव ग्रहिलः आग्रहयान् पिच्छादित्वा-
नन्वर्थीय इत्यवप्रत्ययः । कलिं द्वीपर एकएव परीवारो यस्य तन्मात्र-
सङ्घः सन्नित्यर्थः नलनिग्राह्णिणीं नलनिग्रहार्त्तमित्यर्थः । यात्रां जग्राह
किल खलु ॥ १५७ ॥

नलेति । नलस्य इष्टापूत्तयोः कतुख तादिकर्मयोः त्रिष्वथ कतु-
कर्मणं पूत्तं स्वातःदि कर्मणीत्यमरः । सम्पत्तेरभिज्याप्तेः कलिं प्रति दुःखेन
गच्छन्त्येष्विति दुर्गेषु दुरोरधिकरणे सुपसङ्घानमिति इत्यर्थः । तान्
दूरदुर्गानतिदुर्गमात्रनिषधान् देशान् गन्तुं निषेध गमनं प्रतिवधन् घनो
निरन्तरो विघ्नः सञ्जघटे घटितवानित्यर्थः । धर्मगुप्रतया निषधदेशा
कलिनापि दुष्प्रशा वपूत्रु रित्यर्थः ॥ १५८ ॥

कियतेति । अथ कियतः च कालेन अहंमानी अहङ्कारी कलिः
कालः भैमीभर्तुः महीभुजो नलस्य राजानो धीयन्ते ऽस्यामिति राज-
धानी नगरी करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणार्थं ल्युट् । ता सुपेयिवान्
उपगतः निपातनात्साधुः ॥ १५९ ॥

वेदानुद्धरतां तत्र सुखादाकर्षयन् पदम् ।
 न प्रसारयितुं कालः कलिः पदमपारयत् ॥ १६० ॥
 श्रुतिपाठकवक्त्रेभ्यस्तत्राकर्षयतः क्रमम् ।
 क्रमः सङ्घचितस्तस्य पुरे दूरमवर्त्तत ॥ १६१ ॥
 तावद्गतिर्धृताटोपा पादयोस्तेन संज्ञिता ।
 न वेदपाठिकण्ठेभ्यो यावदत्रावि संज्ञिता ॥ १६२ ॥
 तस्य होमाज्यगन्धेन नासा नाशमिवाऽगमत् ॥
 तत्रातत दृशो नामो क्रतुधूमकदर्थिते ॥ १६३ ॥

अथात्र संज्ञितादिति विधाध्ययनसम्पत्तिं क्रमदनादरेणाह वेदा-
 निति । तत्र राजधान्यां वेदानुद्धरतासञ्चारयतामधीयानानामित्यर्थः ।
 सुखात्पदं हनपरास्त्वं पदजातमाकर्षयन् पदं प्रसारयितुं नापारयत्
 नाशकरोत् ॥ १६० ॥

श्रुतीति । तत्र पुरे श्रुतिपाठकवक्त्रेभ्यो वेदाध्यैः तस्येभ्यः क्रम-
 सुभयापरास्त्वं पदजातमाकर्षयत स्तस्य कठोः क्रमः पादव्यासः सङ्घचितः
 सन् दूरमवर्त्तत प्रवेशयत्याः दूरे स्थित इत्यर्थः ॥ १६१ ॥

तावदिति । तावन् तत्पर्यन्तं तेन कलिना पादयोः धृताटोपा
 ससम्भ्रमा गतिः संज्ञिता सङ्गता यावद्देवपाठिनामध्येतृणां कण्ठेभ्यो
 सुखेभ्यः संज्ञिता नाश्यावि नश्रुता तच्छृणोतेस्तुभय एव पादयोरिति
 भावः । तदेतद्वरगयद् श्रुतं अत्राद्यकामो निर्भुज ब्रूयात् स्वर्गकामः
 प्रहसन् उच्यते म उभयमनरेष्यति ॥ १६२ ॥

तस्येति । तत्र पुरे होमज्यगन्धेन तस्य कोर्नासा घ्राणेन्द्रियं
 नाशमगमदिव असौ कलिः क्रतुधूमेन कदर्थिते अर्धोक्तते दृशो नेत्रे ना
 तत नातनिष्ट नोन्मादितपानित्यर्थः । ततोनेर्निर्दिष्टं तद् तनादिभ्य

अतिथीनां पदान्भोभिरिमं प्रत्यतिपिच्छले ।
 अङ्गणे गृह्णिष्या मत्र खलेनानेन चख्वले ॥ १६४ ॥
 पुटपाकमिव प्राप क्रतुशुभ्रमहोष्मिभिः ।
 तत्प्रत्यङ्गमिवाकर्त्ति पूर्त्तोर्मिव्यजनानिजैः ॥ १६५ ॥
 पितृणां तर्पणे वर्णैः कीर्णाद्देश्मनि वेश्मनि ।
 कालादिव तिलात् कालाद् दूरमत्रसदत्र सः ॥ १६६ ॥
 स्नातृणां तिलकैर्मेने स्वमन्तर्दीर्णमिव सः ।
 कृपाणीभूय हृदयं प्रविष्टैरिव तस्य तैः ॥ १६७ ॥

अथासोरिति सिञ्जुक् पक्षे अनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिक-
 चोपः ॥ १६३ ॥

अतिथीनामिति । अत्र पुरे अतिथीनां पदान्भोभिः पादप्रणा-
 लनोदकैः असं कलिं प्रति अतिपिच्छले अत्यन्तप्रदरे पिच्छादित्वादि-
 शब्दप्रत्ययः । गृह्णिष्या गृह्णस्यानां अङ्गणे खलेन धूर्त्तैष तेन कलिना
 चख्वले खलित भावेचिट् ॥ १६४ ॥

पुटेति । असौ कलिः क्रतुषु शुश्रापामग्नीनां महोर्मिभिर्महा-
 विदाहैर्वर्हिः शुश्रा कृष्णवर्त्मा इत्यमरः । पुटपाकं गूढपाकं प्रापत्
 इवेत्युपेक्षा । यापो तडाकादीनामूर्भयएव व्यजनानि तेषामनिलैस्तत्प्र-
 त्यङ्गं तस्य कले रङ्गजातं वीष्वाया मव्ययीभावः । अकर्त्तीव कर्त्तमिवेत्यु-
 त्रेचा कृतिच्छेदन इति धातोः कर्मणि लुङ् ॥ १६५ ॥

पितृणामिति । स कलिः तत्र पुरे वेश्मनि वेश्मनि गृहे गृहे
 वीष्वायां द्विर्भावः । वर्णैश्चातुर्वर्ण्येन पितृणां तर्पणे तर्पणकर्मणि कीर्णात्
 विश्विष्णात् कालात्तिलात् कृष्णतिलात् कालान्मृत्योरिव अत्रसत्
 लक्षः कालो मृत्युर्न महाकाले यस्यो र्यमकृष्णयोः इति विश्वः ॥ १६६ ॥

स्नातृणामिति । तस्य कले हृदयं कृपाणीभूय खङ्गीभूय प्रविष्टै-

पुमांसं मुमुदे तत्र विन्दन् मिथ्यावदावदम् ।
 स्त्रियं प्रति तथा वीक्ष्य तमथ ज्ञानवानयम् ॥ १६८ ॥
 यत्तयूपघनां जप्तौ स पुरं शङ्कमङ्गुलाम् ।
 जनैर्धर्मघनैः कीर्णां व्यालक्रीडीकृताञ्च ताम् ॥ १६९ ॥
 स पार्श्वमशकङ्कन्तुं न वराकः पराकिणाम् ।
 मासोपवासिनां छाया लङ्घने घनमस्त्रवतम् ॥ १७० ॥
 आवाहितां द्विजैस्तत्र गायत्रीमर्कमण्डनात् ।
 स सन्निदधतीं पश्यन् दृष्टनष्टोऽभवद्विया ॥ १७१ ॥

रिव स्थितैः प्रसिद्धैः स तृषां स्त्रायिनां तिलकैः स कलिः स्वमात्मानम्
 अन्तर्दीर्घमेव मेने ॥ १६७ ॥

पुमांसमिति । अथं कलिः सत्र पुरे मिथ्या अदतं तस्मात् वदावदं
 यत्कारं अरिचलीत्यादिना द्वित्यमात्मभ्यः सस्येति साधुः । पुमांसं
 विन्दन् पश्यन् मुमुदे तद्वारा प्रविकल्पितः भावः । अथ स्त्रियं प्रति तथा
 मिथ्यावदानं वीक्ष्य तमोक्तिं ज्ञानेत्यर्थः । ज्ञानवान् स्थानोऽभून् अत्र
 दोषाभावाद्दिति भावः । सयोगादे रातोधातो रिति निष्ठा नत्वम् ॥ १६८ ॥

यद्येति । स कलिः यत्तयूपघनां निरन्तरां पुरं शङ्कमङ्गुलां शूना-
 कीर्णां तां पुरीं व्यानैः सर्पैः श्वापदैर्वा क्रीडीकृतां अङ्कुरिषितां जप्तौ
 तथा दुरासदसमन्वयेत्यर्थः । व्य षो भुजङ्गमे क्ते श्वापदे दुष्टदन्ति-
 नीति विश्वः ॥ १६९ ॥

स इति । वराकस्तु अत्रः स कलिः पराकिणां कञ्च विशेषचारिणां
 हादशाङ्गोपवासस्तु पराकः परिकीर्त्तित इति अरण्यात् । पार्श्वं समीपं
 मन्तं नाशकत् शङ्कोतेर्लिटित्वात् चो रङ्गादेयः । मासोपवासिनां तु आ-
 यः शङ्कने छायाकमणे घन भयम् अस्त्रवत् दुरासदात् तपस्विनाम्
 इति भावः ॥ १७० ॥

आवाहितामिति । स कलिः सत्र पुरे द्विजैः रावाहितामाङ्कताम्

स गृहे गृहिण्यां पूर्णे घने वैखानसैर्हते ।
 यत्याधारेऽमरागारे कापि न स्थानमानशे । १७२ ॥
 हिंसागर्वीं मखे वीक्ष्य रिरंभुर्धावति स्य सः ।
 सा तु सौम्यवृषासक्ता खरं दूरान्निराम तम् ॥ १७३ ॥
 कापि नापश्यदन्विष्यन् हिंसाभात्मप्रियामसौ ।
 स्वमित्रं तत्र न प्रापदपि मूर्खमुखे कलिम् ॥ १७४ ॥

अनण्याकर्मण्डलान् सन्नद्धधर्ती सन्नद्धितां सतीं गायत्रीं गायत्रीदेवीं
 पश्यन् भिया दृष्टनटः पूर्वं दृष्टो व्यननरमदृष्टः सद्य एवादर्शन गतो-
 ऽभवत् छानानुलिप्रवत् पूर्वकालरुमासः ॥ १७१ ॥

स इति । स कलिः गृहिण्यां पूर्णे गृहस्थैः पूर्णे सम्बन्ध सामान्ये
 षष्ठो । गृहे वैखानसै वानप्रस्थैः वैखानसोयने वासी वानप्रस्थश्च तापस
 इति यादवः । हते घने निरन्तरे यतिनामाधारे यत्प्रधिष्ठित इत्यर्थः ।
 अमरागारे देवालये कापि स्थानं स्थित नानशे न लेभे अत आदेरन्तोते
 र्यस्येत्यभ्यास दीर्घसुडागमौ ॥ १७२ ॥

हिंसेति । स कलिः मखे हिंसायां गौस्तां हिंसागर्वीम् अन्ध-
 भ्यार्थमित्यर्थः । गौरतद्धितलुगिति समासान् एच् । वीक्ष्य रिरंभुरन्त
 मिच्छुः विहर्तुमिच्छुरमेः सनन्तादुप्रत्ययः । धावति स्य द्रुतमगात् सः-
 गौस्तु सौम्यः सोमयागः स एव वृषोधर्म स्तत्र आसक्ता सङ्गता तदृषी
 सतीत्यर्थः । तरुण वृषभाक्रान्ता चेति गम्यते सृजते वृषभे वृषः इत्यमरः ।
 अतएव खरं क्रूरं कलिं खरं गर्दभं दूरं निरामे वृषाक्रान्ताया गोः खर-
 निःसारणं युक्तमिति भावः ॥ १७३ ॥

कापीति । असौ कलिः तत्र पुरे काप्यत्ननः प्रिया मिष्टाम्
 अन्विष्यद्वापश्यत् मूर्खमुखे मूढवक्त्रे ऽपि स्वस्य भित्तमनुकूलं कलिं कलत्रम्
 प्रापत् प्रजानां तथा निश्चयन इति भावः ॥ १७४ ॥

मौनेन व्रतनिष्ठानां स्वाश्लोशं मन्यते स्म सः ।
 वन्द्यवन्दारुभिर्जज्ञा स्वगिरश्च पदाहतम् ॥ १७५ ॥
 मुनीनां स वृषीः पाणौ पश्य त्राचामतामपः ।
 मेने धनैरमी ह त्तुं गम्तुं मामङ्घ्रियताः ॥ १७६ ॥
 मौञ्जीभृतो धृतापाढानागशङ्के स वर्णिनः ।
 रज्ज्वाभी बहुमायान्ति ह त्तुं दग्धेन मां ततः ॥ १७७ ॥
 दृष्ट्वा पुरः पुरोडागमाभीदुत्तामदुर्मताः ।
 मन्वानः फण्णितीस्तव स सुर्माचाशु च स्रुचः ॥ १७८ ॥

मौनेनेति । स कलिः व्रतनिष्ठानां मौनेन वाग्यमनेन स्वस्याः
 श्लोशं शपं मन्वते स्म मानस्य व्रतः । अत्यन्यदेत्यर्थः । वन्द्यामभिवाद्यान्
 वन्द्यवन्दारुभिर्भिरुदके षडन्व्येराकः । स्वगिरः पदेनाहतं जज्ञौ मेने तत्
 सवै तस्य तादृशं स्वजनकं जानमित्यर्थः ॥ १७५ ॥

मुनीनामिति । स कलिः मुनीनां पाणौ उर्मैरामनानि उद्वेग-
 नार्थं स्पृहता इत्यर्थः । व्रतनिष्ठा मामन वृषी इत्यमरः । तथा आच-
 मता सुवस्मृगतः सेषां पाणौ अयश्च पश्यन् अमां मुनयोः माङ्घ्र्यं हृत्तरे
 ह त्तुं दृग्गणे सुद्वरे धनमिति वैजयन्ती । अङ्घ्रिः शपुष्पोद्यता इति मेने
 तादृशदुःखं प्रपेक्ष्यथः ॥ १७६ ॥

मौञ्जीति । स कलिः मौञ्जीभृतोः मौञ्जीविकारमेधलाधारिणः
 धृतापाढान् धृतपलागदाढान् पालाशोदगल्ब आपाड इत्यमरः ।
 विशः स्वाः धर्मोऽश्व दग्धयो रित्यणप्रत्ययः । वर्णिनो ब्रह्मचारिणः वर्णाद्-
 ब्रह्मचारिणीति इणित्ययः । मां रज्ज्वाः पशेन बहुं ततो वन्द्य-
 नानन्तरं दग्धेन हन्तुं द्यादानीत्यागशङ्के तथा विद्वेष इत्यर्थः ॥ १७७ ॥

दृष्ट्वा इति । स कलिः पुरोऽप्ये पुरोडाशं पिबपिबुद्विजेयं दृष्ट्वा
 उज्ज्वासेन भवेन दुर्मता विद्वन् आभीत् स्रुवात्तार्थं ए पाणभ्रमादिति

आनन्दन्मदिरादानं विन्दन्नेष द्विजन्मनः ।
 दृष्ट्वा सौवामणीर्मिष्टं तं कुर्वन्तमदूयत ॥ १७६ ॥
 अपश्यद्वावतो ब्रह्मविदां ब्रह्माञ्जलीनसो ।
 उदडीयन्त तावत्तस्तस्यास्त्राञ्जतयो हृदः ॥ १८० ॥
 स्नातकं घातकं जज्ञे जज्ञौ दान्तं कृतान्तवत् ।
 वाचंयमस्य दृष्टौय यमस्यैव विभाय सः ॥ १८१ ॥

भायः । सुतो जुहादिपात्यः षि फणिनी भुजङ्गीर्भवानः तस्त आसन्त्
 अशु वाप्यञ्च सुभोव अत्र सञ्जु फणिनीभ्रान्त्या भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ १७८ ॥

आनन्ददिति । एष कलिः द्विजन्मनो ब्राह्मणस्य मदिराया अ दान
 सुरापहं विन्दन्नेष नन्दत् अनाचारबुद्ध्या सुभवे अथ तं ब्रह्मणं सौ-
 वामणीं सुवामण्याख्याम् इष्टि कुर्वन्त दृष्ट्वा ज्ञान्वा अदूयत पर्यतप्यत
 सुरापहविधानात् पाप स्तव्य निराशे ऽर्मादित्यर्थः ॥ १७६ ॥

अपश्यदिति । अशौ कलिः ब्रह्मविदां ब्रह्माध्यायिनां यावतो ब्रह्मा-
 ञ्जलीनध्ययनकालीन मञ्जनिं संहृत्य हस्तवध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः
 स्रुतः इति स्मरणात् । पाठे ब्रह्माञ्जलिः इत्यमरः । अपश्यत् तावतः तस्त
 कलेः अस्त्रञ्जलयो रक्तञ्जलयो हृदः कलिहृदयादुदडीयन्त उडुनीना
 इत्यर्थः ॥ १८० ॥

स्नातकमिति । सः कलिः स्नातकं समाप्नोवेदं स्नातकाद्देसमाप्ता
 विति कनूप्रत्ययः । तं घातकं हनारं लघपतेत्यादिना उक्तप्रत्ययः । जज्ञौ
 भेने दान्तं तर्पस्वनं तपःक्लेशसङ्घोदान्त इत्यमरः । कृतान्तवत् कृतान्त-
 त्वत्वं जज्ञौ वाचं यच्छतीति वाच यमो भौनव्रती वाचि यमो व्रत इति
 ख्वप्रत्ययः । वाचंयमपुरन्दरीवेति निपातनात्पाधुः । यमस्य यमस्यैव
 दृष्ट्वा दर्शनेनैव विभाय भीतवान् भियो ङिट् । सर्वत्वेषां तपसो दुर्धमे-
 त्वाङ्गीतिरिति द्रष्टव्यम् ॥ १८१ ॥

स पाषण्डजनान्वेषी प्राप्नुवन् वेदपण्डितम् ।
 जलार्थीवानलं प्राप्य पापस्तापादपासरत् ॥ १८२ ॥
 तत्र ब्रह्महृणं पश्यति सन्तोषमानशे ।
 निर्वैर्य सर्वमेधस्य यज्ज्वानं ज्वलति स्म सः ॥ १८३ ॥
 यतिहस्तस्थितैर्यस्य राम्नैरारम्भि तर्जना ।
 दुर्जनस्याजनि क्लिष्टिर्गृह्णानां वेदयष्टिभिः ॥ १८४ ॥
 मण्डलत्यागमेवैच्छद्दीप्य स्थण्डिलशायिनः ।
 पवित्रालीकनादेष पवित्रासमविन्दत ॥ १८५ ॥

स इति । पापः क्लृप्तः स क्लृप्तः पाषण्डजनान्वेषी सन् वेदपण्डित
 वैदिकं प्राप्नुवन् जलार्थी वानलं प्राप्य तः पापं तत्रापि जन्म सन्नापापे
 तोरपासरत् अपस्ततः ब्रह्मतेजसः पण्डितदाहकत्वादिति भावः ॥ १८२ ॥

तत्रेति । एषः क्लृप्तः तत्र पुरे ब्रह्महृणं ब्रह्महृणं हतवन् ब्रह्म-
 हृण इति क्लृप्तः पश्यन् सन्तोषमानशे प्रपद्यत तत्र ब्रह्महृणं सर्व-
 मेधास्तथागस्य यज्ज्वानं तदाजिनं निर्वैर्य निश्चित्य ज्वलति स्म सन्तो-
 षभूत् ब्रह्महृणं ब्रह्महृणं मालमत इति श्रुत्या सर्वमेधे ब्रह्महृणं दिश्वर्षलम्भ-
 विधानात्तस्य धर्मत्वादिति भावः ॥ १८३ ॥

यतीति । दुर्जनस्य यस्य यतीनां मस्तरिणां हस्तेषु स्थितैराम्भै
 वैष्णुदण्डैः त्रिदण्डेन कमण्डलुरिति ऋते इति भावः । तर्जना त्वाहन
 मारम्भि कृतेत्यर्थः । तथा गृह्णानां वेदयष्टिभिः सन्दर्भवेष्णुदण्डैश्च वेष्णु-
 मान् स कमण्डलु इति ऋते इति भावः । क्लिष्टिः क्लेशो ऽजनि जनिता
 जनेर्यन्नात्कर्मणि लङ् । यतिः पाराशरोभीमस्तु कर्म मस्तरियतिः ।
 ब्रह्मदर्मा वेदयष्टिर्दंशो राम्भस्तु वेष्णवः इति सर्वत्र यादवः ॥ १८४ ॥

मण्डलेति । एषः क्लृप्तः स्थण्डिलशायिनः अथ शवेन व्रतितः व्रत
 इति स्थितिः । यः स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलस्य यसौ इत्यमरः ।
 वीक्ष्य मण्डलत्यागं देशत्यागमेव ऐच्छत् पवित्राणां कुशानामालीकनात्

अपश्यञ्जिनमन्विष्यन्नजिनं ब्रह्मचारिणम् ।
 क्षपणार्थी सदीक्षस्य स क्षपणमैक्षत ॥ १८६ ॥
 क्षपतामक्षमालासु वीजाकर्षणदर्शनात् ।
 स जीवाक्षटिकष्टानि विपरीतदृगन्वभूत् ॥ १८७ ॥
 त्रिसन्ध्यं तत्र विप्राणां स पश्यन्नघमर्षणम् ।
 वरमैच्छद् दृशोरेव निजयोरपकर्षणम् ॥ १८८ ॥
 अद्राक्षीत् तत्र कञ्चिन्न कलिः परिचितं क्वचित् ।
 भैमीनलव्यलीकाणप्रश्नकामः परिभ्रमन् ॥ १८९ ॥

पवेः क्लिशात्त्राममविन्दत यथा शक करे वक्त्रं तथा विप्रकरे कृषा
 इति ऋते रिति भावः । अस्त्री कृष कृषोदर्भः पवित् मथ कक्षुणम्
 इत्यमरः ॥ १८६ ॥

अपश्यदिति । स कलिः जिनं जिनाख्यं बाह्यदेवत मन्विषन्
 ब्रह्मचारिण मजिनं क्लृप्ताजिनं जिनराहित्यञ्चापश्यत् किञ्च क्षपणार्थी
 क्षपणकान्वेषी सदीक्षस्य दीक्षितस्य राज्ञोऽक्षपण मक्षदेवं क्षपणकरा-
 हित्यम् ऐक्षत राजसूये अभिषेचनीये अष्टावर्गदिव्यन्तीति श्रवणादिति
 भावः । तदुभय मयस्य दुःसहमिति भावः ॥ १८६ ॥

क्षपतामिति । विपरीतदृग्वेदविरुद्धदर्शी सः कलिर्जपता मक्ष-
 मालासु वीजानां पद्मादिवीजानां जपमङ्गलानार्थानां माकर्षणस्य दर्शनात्
 जीवाक्षटिकष्टानि प्राणाकर्षणदुःखानि अन्वत् ॥ १८७ ॥

त्रिसन्ध्यमिति । त्रिसन्ध्यं सन्ध्यात्रये समाह्वारैकत्वे वा तस्येति
 नपुंसकत्वम् अत्यन्त संयोगे द्वितीया । विप्राणां मघमर्षणं मन्त्रसाध्यं पाप-
 हरं स्नानकर्म पश्यन् निजयोर्दृशोराकर्षणं सुत्याटनमेव परम् अप्रिय
 मैक्षत् ॥ १८८ ॥

अद्राक्षीदिति । तत्र कलिर्भैमीनलव्यलीकाणोः दोषलेशस्य प्रश्नं

तपःस्वाध्याययज्ञानामकाण्डद्विष्टतापसः ।

स्वविद्विषां श्रियं तस्मिन् पश्यन्नुपतताप सः ॥ १६० ॥

कम्बं तत्रोपनन्वागा विश्वस्या वीक्ष्य तुष्टवान् ।

स मन्त्रौ तं विभज्याथ वामदेव्याभ्युपासकम् ॥ १६१ ॥

वैरिणी शुचिता तस्मै न प्रवेशं ददौ भुवि ।

न वेदध्वनिरालम्बमस्वरे विततार च ॥ १६२ ॥

दर्शस्य दर्शनात् कष्टमग्निष्टोमस्य चानशे ।

जघ्नीं पौर्णमासेत्री सौमं सोऽमन्यतात्तकम् ॥ १६३ ॥

कामयत इति तत्कामः शिनिकामभिज्ञः चरिष्ये षः । परिभ्रमन् कश्चित्
किञ्चिदपि परिचितं नादाक्षीत् ॥ १६६ ॥

तप इति । अकाण्डे अनावसरे द्विष्टा विरुद्धा तापसा वेन सः कलिः
तस्मिन् पुरे स्वविद्विषां स्वविरोधिनां तप सान्द्रायणादिचर्यां स्वाध्यायो
वेदपाठः यज्ञाः सोमादयः तेषां श्रियं सन्तुष्टिं पश्यन्नुपतताप यत्सुहृद्दे
दुर्वीरत्वादिति भावः ॥ १६० ॥

कम्बमिति । स कनि स्तत्र पुरे उपनन्वायाः स्वयभागतायाः पि-
त्रस्याः सर्वस्याः स्त्रियाः कम्बं कमितारं रत्नारमित्यर्थः । नमिकम्पीत्या-
दिना रप्रत्ययः । वीक्ष्य तुष्टवान् हतोप अथ तं कम्बं वामदेयो नाम देवता
विशेषः । तस्यःभ्युपासकं वीक्ष्य विरुध्य मन्त्रौ तदुपासकानां न काञ्चन
स्वयभागतानां परिहरेदिति श्रुते रूपगमस्य धर्मत्वः इति भावः ॥ १६१ ॥

वैरिणीति । वैरिणी विरोधिनी शुचिता शुद्धता तस्मै भुवि प्रदेशे
न ददौ अस्वरे वा नभसि च वेदध्वनिः ब्रह्मघोषः बालम्बन भवकार्गं
न विततार ॥ १६२ ॥

अनन्तरज्ञाकृत्यं प्रश्नप्रमिति पूर्वं रूपेणितं तथापि स्थितत्वाद्
व्याख्यायते दर्शस्येत्यादि । सः कलि दर्शस्य दर्शस्येष्टेः अग्निष्टोमस्य सोम-
यागविशेषस्य च दर्शनात्कष्टं महद्दुःखमनये प्राप तथा पौर्णमासं

तेनादृश्यन्त वीरघ्नो न तु वीरहृष्यो जिनाः ।
 नापश्यत् सोऽभिनिर्मुक्तान् जीवन्मुक्तानवैक्षत ॥ १२४ ॥
 स तुतीषाम्नतो विप्रान् दृष्ट्वा स्पृष्टपरस्परान् ।
 होमशेषीभवत्सोमभुजस्तान् वीक्ष्य दूनवान् ॥ १२५ ॥
 दृष्ट्वा जनं रजोजुष्टं तुष्टिं प्राप्नोत् भटित्यसौ ।
 तं पश्यन् पावनस्नानावस्थं दुःस्थसतोऽभवत् ॥ १२६ ॥
 अधावत् क्वापि गां वीक्ष्य ह्वन्यमानामयं मुदा ।
 अतिथिभ्यस्त तां बद्ध्वा मन्दं मन्दो न्यवर्त्तत ॥ १२७ ॥

पूर्णमासेष्टं ईक्षत इति ईक्षी तद्दृशीं सन् जुष्टं आन्तोऽभूत् सोम
 सोमयागमन्तकं सत्यु ममन्यत ॥ १२३ ॥

तेनेति । तेन कलिना वीरघ्ना रणे वीरघातिनो जनाः अमनुष्य-
 कर्तृकेवेति चकारादच् अतएव क्वचिन्मनुष्यकर्तृकेवेति कौमारं सूत्रम्
 अदृश्यन्त वीरहृष्यः क्षत्रियघातिनः भद्रभास्कराः अग्नित्वागिनो वा
 विरहा वा एष देवानां योऽग्निं मुदास्यत इति श्रुते रित्यनेन अदृश्यन्त
 स कलि रभिनिर्मुक्तान् यान्मुप्रान् अभि स्तूर्योऽन्तमेति ते अभिनिर्मुक्ताः
 मुमुतेः कर्मणि क्तः । तान् पापिषान्नापश्यन् किन्तु जीवन्मुक्तानात्मा-
 रामान् पुण्यानवैक्षत ॥ १२४ ॥

स इति । स कलिः स्पृष्टं परस्परं यैस्तान् स्पृष्टपरस्परं अन्नतो
 भक्षयतो विप्रान् दृष्ट्वा तुतीष होमशेषीभवन्तं सोमं भुजस्तान् वुक्ष्य-
 पूनित्यर्थे । वीक्ष्य ज्ञात्वा स्नानवान् परितप्रवान् सोमभक्षणे परस्पर-
 दोषाभावादिदिति भागः ॥ १२५ ॥

दृष्टेति । रजोभिर्जुष्टं जनं दृष्ट्वा भटिति द्राक्तुष्टि असौ प्राप
 ततोऽनन्तरं रजोभिर्धूमं जनं पावनस्नानावस्थं पश्यन्वायव्यज्ञानतिष्ठ
 जानन् दुःस्थो दूनोऽभवत् ॥ १२६ ॥

अधावदिदृष्टि । मन्दो मुदोऽय कलिः क्वापि देशे ह्वन्यमाना मालभ्य-
 मानां गां वीक्ष्य मुदा अधावन् किन्तु तां गां अतिथिभ्यो ऽतिथ्यर्थं

हृष्टवान् स द्विजं दृष्ट्वा नित्यनैमित्तिकत्यजम् ।
 यजमानं निरूप्येन दूरं दीनमुखोऽद्रवत् ॥ १८८ ॥
 आननन्द निरीक्ष्यायं पुरे तत्रात्मघातिनम् ।
 सर्वस्वारस्य यज्वानमेनं दृष्ट्वाऽथ विव्यथे ॥ १८९ ॥
 क्रतौ महाव्रते पश्यन् ब्रह्मचारीत्वरीरतम् ।
 जज्ञौ यज्ञक्रियामन्नः स भाण्डाकाण्डताण्डवम् ॥ २०० ॥
 यज्वभार्याश्वमेधार्खालङ्गालिङ्गिवराङ्गताम् ।
 दृष्ट्वाचष्ट स कर्त्तारं श्रुतेर्भण्डमपण्डितः ॥ २० ॥

हृत्यमानां ब्रह्मा मन्दं सखेदं वर्त्तत महोक्त वा महाजम्बा अत्रिक्षा
 योऽपकल्पयेत् इति विधानादिति भावः ॥ १८७ ॥

हृष्टवानिति । स कलि नित्यनैमित्तिकत्यजं दानहोमादिकर्म-
 त्वागिनं क्रिप् । द्विजं दृष्ट्वा हृष्टवान् अर्थेन द्विजं यजमानं दीक्षितं नि-
 रूप्य निश्चित्य दीनमुखो विवर्णमुख मन् दूरमद्रुवत्यन्नायत न ददाति
 न जुहोति न वदतीति दीक्षितस्य तं निषेधे तेन दोषाभावादिति
 भावः ॥ १८८ ॥

आननन्देति । अयं कलि सत्र पुरे आत्मघातिनं निरीक्ष्य आननन्द
 अर्थेन आत्मघातिन सर्वस्वारो नःमात्माङ्गतिको याग विशेषः । तथा
 रघुवशेऽप्यङ्गं यो मन्त्रपतान्नुमयहौषीदिति तस्य यज्वान दृष्ट्वा त-
 द्याजिन विदित्वा स कलि विव्यथे ॥ १८९ ॥

क्रतविति । स कलि महाव्रते महाव्रताख्यं क्रतौ ब्रह्मचारिण्य
 इत्ययां कुत्रशाययतं ब्रह्मचारी पश्यत्यः सम्भवाद इति श्रुतिवि-
 हितं ग्रास्यभाषणम् असती कुत्रेत्वरत्यमरः । इज्जि सतिभ्य-
 करप् । पश्यन् यज्ञक्रियां भाण्डानां ग्रास्यभाषणाम् अकाण्डताण्डवम्
 अनेकालप्याटमयविजृम्भणं जज्ञौ भग्नवेदित भग्न्यतेत्यर्थः ॥ २०० ॥

यज्वेति । अपण्डितो मृषः स कलि यज्वभार्यायाः यजमानस्य
 पत्न्या अश्वमेधे अश्वस्य तिङ्गेन भेङ्गेन आसङ्गितवराङ्गतां मयोजितयो-

अथ भीमजया जुष्टं व्यलोकित कतिर्नलम् ।
 दुष्टदृग्भिर्दुरालोकं प्रभयेव प्रभाविभुम् ॥ २०२ ॥
 तयोः सौहार्दसान्द्रत्वं पश्यन् शल्यमिवानशे ।
 समच्छेदमिवानच्छेदं स तन्नर्मोक्तिभिर्मथः ॥ २०३ ॥
 अमर्षादात्मनो दोषान्तयोस्तेजस्वितागुणात् ।
 स्पृष्टं दृश्यायनीशस्तौ तस्मादप्यचलत् कलिः ॥ २०४ ॥
 अगच्छदाश्रयान्वेषी नलहेषी स निश्चलन् ।
 अभिरामं गृह्यारामं तस्य रामसमश्रियः ॥ २०५ ॥

नितां निरायत्याश्रयस्य शिञ्जं महिष्युपस्थे निधत्ते इति श्रुतिविहितामिति
 भावः । इहा श्रुतेः कर्त्तारं वेदप्रणेतारं भण्डमचष्ट केनविद्मण्डेन
 प्रणीता वेदा इत्यन्येत्त्वर्थः ॥ २०१ ॥

अथेति । अथ कलिर्भीमजया भैस्या जुष्टं सेवितं दुष्टदृग्भिः
 पापदृष्टिभिरण्यत्र रोगोपहतदृष्टिभिर्दुरालोकं दुर्दर्शनं नलं प्रभया दीप्त्या
 जुष्टं प्रभाविभुं सूर्यं इव व्यलोकितं अपश्यत् ॥ २०२ ॥

तयोरिति । सः कलिस्तयोर्भैमीनलयोः सुहृद्देभावः सौहार्दं
 प्रेम युवादिभ्योऽङ्गं हृद्भोग्या दना उभयपददृष्टिः । तेन सान्द्रत्वं सद्गत्वं
 पिच्छन्त्वं पश्यन् शल्यमानशे इव प्रापेय तथावधपरस्परनर्मोक्तिभिः
 परिहासविशेषैः समच्छेदं सानच्छेदं प्रापेव ॥ २३ ॥

अमर्षादिता । सः कलिरमर्षात् क्रोधादात्मनो दोषात्प्रपिष्टत्वदोषा-
 न्तयोर्भैमीनलयोस्तेजस्वितगुणाच्च तौ दृश्यापि स्पृष्टं द्रष्टुमर्थाशः
 सन् तस्मादपि देशादचलत् पलाय ॥ २०४ ॥

अगच्छदिति । नलहेषी सः कलिर्शाश्रयान्वेषी सन् अतएव
 तदलाभाद्विश्रंसन् रामसमश्रियो रामचन्द्रसमानकान्तेः तदा नलस्या-
 भिरामं रमणीयं गृह्यारामं स ग

रक्षितवृत्तत्वेन बाधनं न तपोधनैः
 मेने मानी मनाक् तत्र स्वानुकूलं कलिः किल ॥ २०६ ॥
 दलपुष्पकर्मैर्विजपूजामिभिविना ।
 स नलेनार्जितान् प्राप तत्र नाक्रमितुं द्रुमान् ॥ २०७ ॥
 अथ सर्वोद्दिष्टामत्तिपूरणाय स रोपितम् ।
 विभीतकं तदर्थं कुरु धर्मेऽप्यकर्मठम् ॥ २०८ ॥
 स तं नैपधर्मेऽस्य निकटं निष्कटध्वजम् ।
 बद्धमेने निजं तस्मिन् कलिरालम्बनं वने ॥ २०९ ॥

रक्षति । रक्षितं वृत्तपालनां लक्षणे यतसहस्राष्टतत्वेन तत्र
 वृत्ताराने तपोधनैः कटभिर्बाधनं नास्ति स्वस्थेतिशेषः । अतएवोभय-
 प्राप्नो कर्मणीति षष्ठी न कर्त्तरि । तदर्थं निर्बाधत्वात् मानी आग्रही
 कलिः स्वस्वानुकूलं नियामयोग्यं मेने किल तमाराम भित्तिशेषः
 ॥ २०६ ॥

दमेति । सः कलिः क्षत्वारामे दनैः पत्नैः पुष्पैः फलैश्च देवानां
 विजानःञ्च पूजया अमिभिविना तदर्थंभिप्रायेण नलेनार्जितान् द्रुमान्
 अकर्मिणुम् अविजानुं न प्राप क्रमणं न प्रापेत्यर्थः । उदीच्यानां प्रायेणायं
 भावानुसारिः ॥ २०७ ॥

अर्थेति । अस्मै कलिः सर्वैः सुद्विदालरुगुल्याद्यङ्कुराणामासत्तेः सम्भ-
 वस्य पूरणाय रोपितम् अङ्कुरोऽग्निधोर्द्वन्द्व इत्यमरः । कर्मणि घटत
 इति घटत्वं कर्मणः कर्मणि प्रोऽडच् । धर्मेऽप्यकर्मठं मनुष्यकृत् विभी-
 तकं नाम एतं कृत् वृत्तददशे अनेकैः कृत्ः शालः इत्यमरः ॥ २०८ ॥

स इति । स कलिः क्षत्वारामे वने निजमार्त्तयमालम्बनम् आश्रयं सौधस्य
 नलप्राददस्य निकटं नैःदधं निष्कटस्य वृद्धागमस्य ध्वजं चिह्नं
 वृत्तारामस्य निष्कटः इत्यमरः । तं विभीतकं बद्धधिकं यथा तथा मेने
 ॥ २०९ ॥

निष्पदस्य कलेस्तत्र स्थानदानाद्विभीतकः ।

कलिद्रुमः परं नासीदासीत् कल्पद्रुमोऽपि सः ॥ २१० ॥

ददौ पदेन धर्मस्य स्यात्तुमेकेन यत् कलिः ।

एकः सोऽपि तदा तस्य पदं मन्येऽमिलत्ततः ॥ २११ ॥

उद्भिद्विरचितावामः कपीतादिव तत्र सः ।

राज्ञः साग्नेर्द्विजात्तस्मात् सन्वासं प्राप दीक्षितात् ॥ २१२ ॥

विभीतकमधिष्ठाय तथाभूतेन तिष्ठता ।

तेन भीमभुवोऽभीकः स राजर्षिरधर्षि न ॥ २१३ ॥

निष्पदस्येति । स विभीतकः अक्षरान्नो निष्पदस्य निराश्रयस्य
ले स्तत्रारामे स्थानदानादायः सदानात्कलिद्रुमः परं कलिद्रुम एव
।सीत् किन्तु कल्पद्रुमोऽप्यासीत् सङ्कल्पार्थदानादिति भावः । भूतावाः सः
।लिद्रुमः इत्यमरः ॥ २१० ॥

ददौ यिति । यद्यस्मात्कलिः धर्मस्यैकेन पदेन स्यात्तुं ददौ इत्यर्थः ।
वैश्वन्तु मनागितस्ततः कारणात् तद्व्ययैकएव तस्य कलेः पदं स्थानम-
मलत् एकपदस्थानदानादेकवृत्तस्थानं प्राप्तिमित्यर्थः । दानानुरूपं फल-
श्रुत इति भावः ॥ २११ ॥

उद्भिदिति । उद्भिदि वृक्षे विरचितावामः कल्पितस्थितिः सः
लिः साग्नेराहितान्नेः सथाठराग्नेश्च द्विजात् द्विजातेर्वर्षिकादण्डजाञ्च
।क्षितात् कतदीक्षात् अन्यत्र उभयत्रापि वा ईक्षितादृष्टात् तस्माद्वाञ्चो
लात्कपीतादुलूकाह्वयस इव तापं प्राप प्रापेति लिट् प्रापदिति पद-
वेदे लुङ् ॥ २१२ ॥

विभीतकमिति । विभीतक मल्ल मधिष्ठाय तिष्ठता तथाभूतेन जल-
श्वान्वेषिणा सता तेन कलिना भीमभुवो भैस्या अभिकामयत इत्यभी

तमालम्बनमासाद्य वैदर्भीनिषधेशयोः ।

कल्पं कलिरन्वियन्मवात्सीद्वत्सरान् बहून् ॥ २१४ ॥

यथासीत् कानने तत्र विनिद्रकलिका लता ।

तथा नलच्छलासक्तिविनिद्रकलिकालता ॥ २१५ ॥

दोषं नलस्य जिज्ञासुर्वभ्राज ह्यपरः क्षितौ ।

न दोषः कोऽपि लोकस्य सुखेऽस्तीति दुरायया ॥२१६॥

कः कविता अनुको ऽभीकः कवितेति कचप्रत्ययान्तो निपातनात्सुः ।
स राजर्षिनलो नाधर्षि नाभ्यभावि तं जनमपिष्टेन भीतेन पिशाचेन
भीमभुवोऽयं करस्यानादभीको निर्भीकः कश्चिद्वृष्टिमन्त्रवादिनाऽधर्षीति
ध्वनिः । तेनच राजमन्त्रवादिनो रौपस्यं गम्यते ॥ २१३ ॥

तस्मिन् । कश्चि स्तं वृष्ट मन्त्रम्बन मासाद्य वैदर्भीनिषधेशयोः
भैमीनक्षयोः कल्पमशुचित्व मन्त्रिण्यन् बहून्वत्सरान् अत्यलक्षयोगे
द्वितीया । अवात्सीदुवास वसेर्लृष्टि सिच सस्यार्धभातकेति तत्त्वं वदन्नजे-
त्वादिना वृद्धिः ॥ २१४ ॥

यथेति । तत्र कानने वने यथा विनिद्रकलिका उच्चिद्रकोरका-
लता आसीत्तत्र नलस्य कले कलने आसक्त्याऽभिनिवेशेन विनिद्रो
जागृकः कलिः काचपुष्पितः यस्मिन् तस्य भावस्तत्ता आसीत् अत्यार्ध-
शेदेऽपि विनिद्रकलिकालतेति शब्दमात्रशाम्यात्तथेत्युक्तम् ॥ २१५ ॥

दौर्षमिति । अयं ह्यपरोऽपि नलस्य दोषमनाचारं जिज्ञासुर्वीकस्य
सुखे वाचि अदोषो निर्दोषः कोऽपि नास्तीति दुरायया लोको हि सर्वत्र
दोषवृष्टिपरत्वात्सर्वथा दोषवृष्टे द्रव्यति वध्यति चेति दुराययेण क्षितौ
वभ्राज ॥ २१६ ॥

अमुष्मिन्नारामे मततनिपतद्दोहदतया
 प्रसूनैरुन्निद्रैरनिगममृतांशुप्रतिभटे ।
 अमौ बद्धातस्वः कलिरर्जनि कादस्वविहग-
 कृदच्छायाभ्यङ्गोचितरुचितया लाञ्छनमृगः ॥ २१७ ॥
 स्फारे तादृशि वैरसेनिनगरे पुण्यैः प्रजानां घनम्
 विघ्नं लब्धवतयिरादुपनतिस्तस्मिन् किलामीत् कलेः ।
 एतस्मिन् पुनरन्तरेऽन्तरमितानन्दः स भैमीनजा-
 धाराद् व्यधित भ्रमः श्रुतिशिखावन्दारुचूडं धनुः ॥ २१८ ॥
 श्रीहृषं कविराजराजिसुकुटालङ्कारहीरः सुतम्
 श्रीहीरः सुसुवे जिन्दित्रयचयं मा मल्लदेवी च यम् ।

अमुष्मिन्निति । मतत निपतद्दोहदतया मिलडूपादिसंस्कारतया
 तरुगुल्मनताटोनामकानि कृशलाः इत पुष्प श्रुत्यावक द्रव्यं दोहदं स्यात्
 तत्कियेति शब्दाभावे । उन्निद्रैर्विकसितैः परस्परनिगममृतांशुप्रतिभटे
 चन्द्रस्ये अमुष्मिन्नारामे बद्धातस्वः कृताश्रयेऽमौ कलिः कादस्व-
 विहगस्य धमपतिविशेषतः अदृश्य भङ्गोचितरुचितया चितप्रभा-
 लेपयोग्यार्णतया लाञ्छनमृगोऽर्जनि कनिताः चन्द्रस्यार्णं कलङ्कोऽभू-
 दित्यर्थः ॥ २१७ ॥

स्फार इति । प्रजानां पुण्यैर्भैरेव तादृशि तथा नीरश्चे वैर-
 सेने र्भलस्य नगरे घन निरन्तरं विघ्नं कथ्येतिवद्ध्य लब्धवतः प्राप्नवतः
 कले शिरकाल सुपनतिः स्थिति र्ः किल एतस्मिन् घने निरन्तरे अस्मि-
 न्नवकाशे अन्तरलःकरणे अतितानन्दः अतिहृष्टः स स्फारी भैमीनजा-
 राद् व्यधितकर्तुः श्रुतिशिखां कर्णौ चन्द्ररूपनम्रा चूडा कोटिर्थास तद्
 धनुः व्यधित विहितवान् कलिर्विप्रया प्रगम्यथाक म कामसुखमयम्
 मित्यर्थः ॥ २१८ ॥

यातः सप्तदशः स्वसुः सुसहसि कन्दप्रशस्तेर्महा-
काव्ये तद्भुवि नैषधीयचरिते सर्गे निसर्गेज्ज्वलः ॥२१६॥

श्रीहर्षमिति । स्वसुः सोढर्या । कन्दोनाम राजा तत्रशस्ते सुकते
सहसि अत्यन्तसहसि तस्माच्छ्रीहर्षाद्भवतीति तद्भुवि एककन्देना-
कोदरत्यब्धपदेशः गतमन्यत् ॥ २१६ ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावरपारीणमहोपाध्याय कोका-
समन्विताषस्त्रिविरचितः या नैषधव्याख्याया जीवातुमम ख्यायां सप्त-
दशसर्गः समाप्तः ॥ १७ ॥

नैषधचरितम् ।

अष्टादशः सर्गः ।

ऽयमित्यमथ भीमनन्दिनीं दारुमारमधिगम्य नैषधः ।
तृतीयपुरुषाद्यवारिधेः पारलम्बनतरीमरीरमत् ॥ १ ॥
आत्मवित् सह तथा दिवानिशं भोगभागपि न पापमाप स ।
ऽहता हि विषयैकतानता ज्ञानधौतमनसं न लिम्पति ॥ २ ॥

सोऽयमिति । सोऽयं नैषधो नलः इत्यं स्वयं परमार्गेण दारुमार-
रेप सार स्थिरांशं सारो वने स्थिरांशे च इति विश्वः । अतएव पु-
।ङ्गनिर्देशः । भीमनन्दिनीं भीमीं नन्दादित्यात् ल्युट् प्रत्ययः । अधिगम्य
।प्य अथ तृतीयपुरुषाद्यवारिधेः षट्कारुमारस्य पारलम्बनेन परतर-
।प्रौ तरिं नावलां दमयन्ती मरीरमत् रमयाभास रभेणौ चङ्खञ्जित्
।रघोद्धतः उत्तं योनराविह रथोद्धताङ्गाविति लक्षणात् ॥ १ ॥

आत्मेति । आत्मविदात्मज्ञानी स नलः कृत्या भैस्या दिवानिश
।रुनिशं इन्द्रैकवद्भावः अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । भोगभागपि सम्भोगयान-
।त्यर्थः । भजोषिषः । पापं नाप ननु निष्पृच्छाङ्गेन्द्रियाणान्त नरः पतन
।अतीति निषेधात् कथं दिवानिशं विषयलोपस्य न पापमत् आह ।
।हतेति तथा हि अःहता विकृता विषयेषु शब्दादिष्वेकतानता
।रुनिष्ठत्वं ज्ञानेन धौतमनसं क्षालितान्तःकरणं न लिम्पति न पात-
।तीत्यर्थः । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुनेति भगवद्भव-
।दितिभावः । सासान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तर न्यासः ॥ २ ॥

न्यस्य मन्त्रिषु स राज्यमादरादारराध मदनं प्रियामखः ।
 नैकवर्षमणि तोटिकुट्टिमे हेमभूमिभृति सौधभूधरे ॥ ३ ॥
 वीरसेनसुत कण्ठभूषणीभूतदिव्यमणिपंक्तिगक्तिभिः ।
 कामनोपनमदर्यवागुगाद् यस्तुणीकृतमुपर्वपर्वतः ॥ ४ ॥ :
 धूपितं यदुदगस्वः चिरं मेचकैरगुरुसारदारुभिः ।
 जालजालधृतचन्द्रचन्दनजोडमेदुरसमीरशीतलम् ॥ ५ ॥
 कापि कामगरुत्तपत्तयो यं मदानुरभितै नदीपिका ।
 तेनिरे विर्तिमिरं स्मरस्फुटैः पतापनिकराङ्कुरश्रियः ॥ ६ ॥

न्यस्यति । स राजा मन्त्रिषु राज्यं न्यस्य राज्यभारं निधाय नैक-
 वर्षां अनेकवर्षां नजयस्य न गच्छस्य सुधूपितं समासात् । तः मणि-
 कोटयो यस्मिन् तादृशं कुट्टिमं यस्मिन् । तयोक्ते हेमभूमिभृति सुवर्ण-
 भूसम्भृते भज्ज् । कृष्णं सौध एव भूधरस्तस्मिन् प्रियामख भर्मासिद्धि-
 सदादरात् । मदनमारराध निधये यथा मञ्जु मेगाविन्दु इव स भैरवा-
 सङ्गतस्य सौधे स इति भावः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्विधतिशोका सौधं वर्णयति वीरेत्यादयः । सौधा वीर-
 सेनसुतस्य नक्षस्य कण्ठभूषणीभूताया दिव्याया मणिपङ्क्तिमणिकामादि-
 काया गक्तिभिः चित्त्यपभाषे । कामनया मदर्यमात्रेण उपनमदर्यता समा-
 प्रेक्षयता मंत्रं गुण उक्तं तस्मात्तुणीकृतं सुवर्णवर्णोत्पद्य विन्दुसुरासक्त-
 नज्जः न सौधे नारायणं तु मन्त्रदारां विनीतविरं इत्यादि ॥ ४ ॥

धूपितमिति । यत्र सौधस्य उदरात्तममलनारायणमिदं चित्त्य-
 सेवके उष्णं ताम्रं सादरं मणिः सादरं कृत्वा धूपितं तद्वस-
 यस्मिन्मिदं यत् । विन्दु जालजालैः तदाकमपीय एते विन्दोः चन्द्र-
 चन्दनजोडैः कर्पूरश्यामगडनकृष्णैः मदुरैः स सुवर्णकृष्णवर्ण वायुना
 र्णितलम् ॥ ५ ॥

कामपि । कामगरुत्तपत्तयो इति प्रसिद्धे । तेन कृता दिव्यव्या

कुङ्कुमैणमदपङ्कलेपिताः क्षालिताश्च हिमवाल्कास्युभिः ।

रेजुरध्वततशैलजस्रजो यस्य सुग्धमणिक्वट्टिमा भुवः ॥ ७ ॥

नैषधाङ्गपरिमर्द्देदुरामोदमार्द्देवमनोज्ञवर्षया ।

यद्भुवः क्वचन सूत्रशय्ययाऽभाजि भालतिलकप्रगल्भता ॥ ८ ॥

क्वापि यन्त्रिकटनिष्कुटस्फुटकोरकप्रकरसौरभोर्मिभिः ।

सान्द्रमध्रियत भीमनन्दिनी नासिकापुटकुटीकुटुस्त्रिताम् ॥ ९ ॥

वर्त्तयो दशा यःसालाः । अन्वयः कामवाणोत्पन्ना इत्यर्थः । मङ्गलानि
सुरभितैलानि यासाला दीपिकाः आरस्य स्फुरतो दोःप्रतापनिकरस्य
भजतेजोमण्डलस्यःहुराणां शीरिव शीर्यासालाः सत्यः य सौधं क्वापि
वितिमिरन्तमोरहितलेनिरे चक्रिरे ॥ ६ ॥

कुङ्कुमेति । कुङ्कुमैणमदयोः काश्मीरकस्तूरिकयोः पङ्केन लेपिताः
दिग्धाः हिमवाल्कास्युभिः कर्पूरोदकैः क्षालिता धौताः सिताभ्यो हिम-
वाल्कैरिति कर्पूरपय्यायेत्यमरः । अध्वसु प्रवेशमार्गेषु तता विस्तृता शैल-
जस्र शंटेयस्य शिला कुसुमाख्यगन्धद्रव्यस्य स्रजो यासु ताः यस्य सौधस्य
सुग्धः सुन्दरा मणीनां कुट्टिमाः कुट्टिमरूपभुवः कुट्टिमोऽस्तीनिवद्वा
भूरिति यादवः । न्तद्वचनं सामान्ये विशेषभाव द पौनरुक्त्य सन्दर्भ-
इमस्तु वर्णनादुदात्तालङ्कारः ॥ ७ ॥

नैषधेति । नैषधस्य नलस्याङ्गपरिमर्द्देन मेदुराः सान्द्राः आनोदो
मार्द्देवं मनोज्ञं वर्णाश्च यस्या स्रया क्वचन स्थितः सूत्रशय्यया कुसुम-
शयनेन यस्य सौधस्य भुवो भालतिलकप्रगल्भता ललाटिकालङ्गीरभाजि
प्राप्तेति निदर्शनालङ्कारः ॥ ८ ॥

क्वापीति । क्वापि क्वचित्प्रदेशे यस्य सौधस्य निकटे निष्कुटे स्ट्टारामे
स्फुटतां कोरकप्रकराणां कलिकानिवहानां सौरभोर्मिभिः परिमलपर-
म्यराभिः भासंनन्दिनी भैमी नासिकापुटानां कुटीकुटुस्त्रितां मार्द्दस्य
सान्द्र निरन्तरमध्रियत आधारि नन्दनविहारसुखमनुभूयते तथेति भावः । ९ ॥

ऋद्धसर्वं ऋतुवृक्षवाटिकाकीरकृत्तसहकारशीकरैः ।

यज्जुपः स्वकुलमुख्यमाशुगो घ्राणवातमुपदाभिरञ्चति ॥ १० ॥

कुत्रचित् कनकनिर्मिताखिलः कापि यो विमतरत्नजः किल ।

कुत्रचित् रचितचितशालिकः कापि चास्यरविधेन्द्रजालिकः ॥ ११ ॥

चित्ततत्तदनुकार्यविभ्रमाधायिनैकविधरूपरूपकम् ।

वीक्ष्य यं बद्धधुवन् गिरी जरा वातकी विधिरकल्पि शिल्पिराट् ॥ १२ ॥

भित्तिगर्भमृद्वगोपितैर्जनैर्यः कृताद्भूतकथादिकोतुकः ।

सूत्रयन्त्रजविशिष्टचेष्टयाऽऽश्चर्यमञ्जिवद्धालभञ्जकः ॥ १३ ॥

ऋद्धेति । अःशुगः पवनस्यर्थाविति यादवः । स्वकुलमुख्यं स्वकुल-
श्रेष्ठं यज्जुपः सौधमेविनी जनस्य घ्राणवातं निश्चसमारुतं रूढा अवरूढा
रूढानेः कमणि क्त । ऋद्धः मरूढा वा ऋद्धतेः कर्त्तरि क्त । तं सर्वं
ऋतवो यस्यां ऋत्यक इति प्रकृतिभावः । तस्य वृक्षवाटिकायां कीरैः शुकैः
कृत्तानां खण्डितानां सहकाराणां शः करैरेवोपपद भिः उपायनेरञ्चति
पूजयति च ॥ १० ॥

कुत्रचित् इति । यः सौधे कुत्रचित् प्रदेशे कनकनिर्मितमप्यनं वक्ष्य-
सः कः पि प्रदेशे विमतरत्नेभ्यः जान म तज्जः किल कुत्रचित्द्वये रचिता
शिल्पाः शालिका यस्य स कापि च भागे कापि च भागान्तरे अभिर-
विधाभिः जीणप्रकारैरिन्द्रजालिक इन्द्रजालान् मत्वधीयन् । प्रति
क्षयमन्यदान्यथा न्यथाः प्रतं यमान इत्यर्थः ॥ ११ ॥

चित्तेति चित्त्रेप अनेत्येप तेषां अनुनाय्याणां अभिनयानां राजर्षि-
मनुष्यदीनां विश्वमं विनासि आधायोनि उदुपादकानि रूपानि नाना-
प्रकारस्वरूपाणि रूपकाणि प्रतिमा वक्ष्यन् तं यं सौधे वीक्ष्य बद्ध यथा
तथा शिरोधुवन् कल्पयन् । शिल्पिराट् राजगित्यो विधिः ऋटा जरया
वातकी वातरोमः वातातिमाराभ्यां कुक्कुच् इतीतिप्रत्ययः कुगाममच्च ।
अकल्पि अर्त्तिकं आश्रय्यावेगान् तदाशिरः कल्पितमित्यर्थः ॥ १२ ॥

भित्तिःति । यः सौधो भित्तिगर्भे यं मृद्वःस्तोषु गोपितै युपैर्जनैः

तामसीष्वपि तमीषु भित्तिगैरत्नरश्मिभिरमन्दचन्द्रिकः ।
 यस्तपेऽपि जलयन्त्रपातुकासारदूरधुततापतन्द्रिकः ॥ १४ ॥
 यत्र पुष्पशरशास्त्रकारिका शारिकाभ्युषितनागदन्तिका ।
 भीमजानिषधसार्वभौमयोः प्रत्यवैजत रते कृताकृते ॥ १५ ॥
 यत्र मत्तकलविङ्कशारिकाश्रेष्ठकेलिपुनरुक्तिवत्तयोः ।
 कापि दृष्टिभिरवापि वापिकांस्तंसहसमिथुनस्मरोत्सवः ॥ १६ ॥

कृतमद्भुतकथादिकौतुकः पितृकथाप्रसंगनादिविनोदी येन सः स्वयमेव सौधः
 कथयतीति भ्रान्तिकर इत्यर्थः । कौतुकल विनोदः स्यात् कुतुकञ्च कुतुहलं
 इति ह्यायुधः । किञ्च सूत्राणां यन्त्रेण ज ता तयः तज्जयः विशिष्ट-
 चेष्टया हसितनिमग्नोन्मेषदिचेष्टाविशेषेणाययं सञ्जयलि कुर्वन्तीति
 तत्सङ्घिन्यो बह्व्यः शालभाञ्जिका दारुपुत्रिकाः यस्य सः ॥ १३ ॥

तामसीष्विति । य सौधः तामसीषु तमस्विनाष्वपि अण् प्रक-
 रणे ष्योत्स्नादिभ्य इत्युपसहानानाकत्वर्थीयाऽण्प्रत्ययः । तमीषु
 रात्रिषु भित्तिगैः कदागतैरत्नरश्मिभिः मण्यप्रभाभिः अमन्दा चन्द्रिका
 • यस्य सः यस्तपेऽपि यीष्टेऽपि जलयन्त्रैः पातुकैः पतनशालैः आसारैः
 मस्य तैर्धुता तापतन्द्रिका यस्य सः ॥ १३ ॥

यद्वेति । यत्र सौधे पुष्पशरशस्त्रस्य कारिकावती शारिकाभि-
 पक्षिप्रियेभैः । व चालः सुखरा शारोति यादवः । अभ्युषिता अधिष्ठता
 नागदन्तिका भित्तिनिर्गताः दारुविशेषो यस्य दन्तिका नागदन्ताः स्युरिति
 यादवः । भौमानलवोरते कृतकृते प्रत्यवैजत इदं कृतमिदं सुदुर्तमिति
 अनुसन्दधे ॥ १५ ॥

यद्वेति । यत्र सौधे कापि प्रदेशे तयो भौमानलयोः दृष्टिभिरपि-
 कोत्तंसानां दीघिकलङ्काराणां हसमिथुनानां स्मरोत्सवः स्मरतकेलिः
 मत्तैः कलविङ्कैः सट्टकैः शारिकाभिश्च अश्लेष्य केलिभिः प्रास्यक्राडाभिः
 पुनरुक्तवत् पुनरुक्तिमयथा तथा अपि वा तत्तुल्यमदर्शीत्यर्थः ॥ १६ ॥

यत्र वैष्णववैष्णवस्वरै ऊर्द्धुतैश्चपवनीपिकालिनाम् ।
 कङ्कणालिकलहैश्च वृत्यतां गोपितं सुरतकूजितं तयोः ॥ १७ ॥
 लणसारस्रगशृङ्गभङ्गुरा स्वादुबज्ज्वलरसैकसारिणः ।
 नानिधं त्रुटति यत् पुरःपुरा किन्नरीविकटगीतिभङ्गुतिः ॥ १८ ॥
 भित्तिचित्रलिखिताखिलक्रमा यत्र तस्यरितिहाससङ्ख्याः ॥
 पद्मनन्दनसुतारिरंसुतामन्दसाहसहसन्मनोभुवः ॥ १९ ॥

बलेति । यत्र सौधे वैष्णवीणासम्बन्धिभोरवैः वैणवैः वैष्ण-
 वसम्बन्धिभिः स्वरैः उपवन्या मारामेऽपि पिकानामलिनां भङ्गाणाञ्च ऊर्द्ध-
 कतैः ऊर्द्धारैश्च वृत्यतां नर्त्तकीजनानां कङ्कणालिकलहैर्भूषणकलहैः
 भूषणवलीकलकलैश्च तयोर्दम्पत्यैः सुरतकूजितं मणितान्दिकूजितं गोपितं
 तिरस्कृतम् अतो न विस्त्रम्भयिषात इति भावः ॥ १७ ॥

लण्येति । लणसारस्रगस्य शृङ्गवङ्गङ्गुरा भङ्गवती एकत्र तयो-
 श्चारणादन्वत् स्वभावादितिभावः । अतएवोज्ज्वलरसस्य शृङ्गाररसस्य
 शृङ्गारः शुचिबज्ज्वल इत्यमरः । एका सुख्या सारिणः कृत्या किन्न-
 रीणां प्रवीणगयकानां विकटा विपुला गीतस्य भङ्गुतिः भङ्गुरा-
 खलरः अनुकारिशब्दोऽयं मनिष नित्यं पुरा न त्रुटति न त्रुटिता न
 विच्छिद्येत्यर्थः । पुरा लुङ् च खं इति भूते लुङ् अत्र गीतभङ्गुतेः
 शृङ्गाररसश्चरणीयत्वेन रूपणाद्रूपकालङ्कारः ॥ १८ ॥

भित्तीति । पद्मनन्दनस्य वङ्गणः सुतया रिरसुता रन्तमि-
 ष्युता सैवामन्दं महत्साहसं तेन हृषन् स्वप्रयाससाफल्यसन्तोषात्
 अयमानो मनोभूः कामो यासु ताः इतिहृषसङ्ख्या इतिहासोक्त-
 दत्तान्ता यत्र सौधे भित्तिषु चित्रलिखितां व्यखिलाः क्रमा विधेया
 यासन्ताः सत्यसास्यः ॥ १९ ॥

पुष्पकाण्डजयडिण्डिमयितम् यत्र गौतमकलत्रगामिनः ।
 पारदारिकविलाससाहसं देहभर्तुर्दृष्टिं भित्तिषु ॥ २० ॥
 उच्चलत्कलत्रवालिकैतवाद्द्वैजयन्तविजयार्जिता जगत् ।
 यस्य कीर्त्तरवदायति स्म सा कार्त्तिकीतिथिनिशीथिनीस्वसा ॥ २१ ॥
 गौरभानुगुरुगेहिनीस्मरं द्रुतभावमिति वृत्तमाश्रिताः ।
 रेजिरे यदजिरेऽभिनीतिभिर्नाटिकाभरतभारतीसुधा ॥ २२ ॥
 शम्भुदाखनसम्भुजिक्रियामाधवव्रजवभूविलासयोः ।
 गुम्फितैरुगनसा सुभाषितैर्यस्य हाटकविटङ्कमङ्कितम् ॥ २३ ॥

पुष्पेति । पुष्पकाण्डस्य पुष्पपोः जयडिण्डिमयितं तद्दवाच-
 रितम् उपमानादावरक्यजन्तात्कर्त्तरि क्तः । गौतमकलत्रगामिनोऽहल्या-
 गन्तुर्द्वैजयन्तस्य परदारान् गच्छतीति पारदारिकः गच्छतौ पर-
 दारादिभ्य इत्युपसङ्ख्यानानात् ठक् तस्य विलासो विजृम्भणं तदेव साहसं
 यत्र सौधभित्तिषु उदृष्टिं उदृष्टितं सुन्मीलितम् ॥ २० ॥

उच्चलति । क्तिकाभिर्नक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी कार्त्तिकी
 नक्षत्रेण युक्ताः काल इत्यण् । सैव तिथिस्तस्या निशीथिनी रात्रिस्तस्याः
 स्वसा भगिनी सदृशात्यर्थः । वैजयन्तस्येन्द्रप्रसादस्य विजयेनार्जिता
 स्यात् प्रामादो वैजयन्त इत्यमरः । उच्चलत्कलत्रवाणां उड्डीनपारावतानां
 वालिकैतवाच्छ्रेणीव्याजादित्यपङ्गवभेदः । यस्य कीर्त्ति कार्त्तिकीः जगदवदा-
 यतिस्म तेऽपि तावन्तस्तत्र सन्तीति भावः दंपो लटि त्वास्यायादेशः ॥ २१ ॥

गौरिति । गौरभानोश्चन्द्रस्य गुरुगेहिन्यां वृहस्पतिपत्न्यां स्मर-
 सोद्भूतभावन्तु क्व खलत्वं तदेवेति वृत्तं वगदत्वमाश्रितास्तद्वर्णनपरा
 इत्यर्थः । भरतभारतीसुधाः भरतशास्त्रसारभूताः नाटिकाः रूपक-
 विशेषाः चतुरङ्गात् नाटिकेति उक्तलक्षणत्वात् । यस्य सौधस्याजिरे प्राङ्गणे
 अभिनीतिभिरभूतयैः रेजिरे शुशुभिरं ॥ २२ ॥

शम्भुति । यस्य सौधस्य हाटकस्य विटङ्कं हिरण्यकपोत-

अङ्गि भानुभुवि दासदारिकां यञ्चरः परिचरन्तमुज्जगी ।

कालदेशविषयासहस्रारादुत्सुकं शुक्रपितामहं शुक्रः ॥ २४ ॥

नीतमेव करलभ्यपारतान्प्रतीर्ष्य मुनयस्तपोऽर्षवम् ।

अश्वरःकुचघटावलम्बनात् स्यायिनः क्वचन यत्र चित्रगाः ॥ २५ ॥

यत्र वीक्ष्य नलभीमसम्भवे मुह्यन्ति रतिरतीगयोरपि ।

स्यर्द्धयेव जयते ज्जयाय ते कामकामरमणी बभूवतुः ॥ २६ ॥

पालिका हिरण्य हेम हाटकं कपोतपालिकायन्तु विटङ्कं पुं नपुंसक
मिति चामर । यन्मादास्वने देवदास्वने सम्भजिक्रिया सम्भोगविहारः
माधवस्य लक्षणस्य ब्रजवधुविलासो गोपाङ्गनाविहार ब्रजो गोभूमिपु इति
यादव । तयोर्विषये लक्षणसा गुम्फितं विरचितैः सुभाषितैः सहस्रैर-
ङ्कितं शुक्रविरचितशिवलक्षणाचरितं तत्र लिखितं मित्यर्थः ॥ २२ ॥

अङ्गीति । यञ्चरो यः सौधवारी युक्तः कीरः कालदेशविषयाया
मसहत् योग्यायोग्यविचाराजमान् स्मरान् कामवशादुत्सुकं मासक्त
मतएव अङ्गि नरायो भानुभुवि यमुनयां न विविके कालिन्दी सूर्य-
तनया यमुना यमनस्रमा इत्यमर । दासदारिकां कैवर्तकन्यां मत्य-
वती मित्यर्थः । नतु कुलीनां कैवर्ते कामधीवरा वित्यमर । परिचरन्तं
रमयन्तं शुक्रपितामहं पराशरमुज्जगी गायति स्म शुक्रो व्याससुते कीर
इति विश्वः ॥ २४ ॥

नीतमिति । करलभ्यपारतां करप्राप्यपारतं चामरफलत्वञ्च नीत-
मेव तीर्षप्रयमेव तपोऽर्षव मप्रतीर्य तरणद्विरत्येत्यर्थः । अश्वरसां
कुचणव घटाः कुचघटाः घटः कुचनिभायस्त्रीत्यमरः । तेषां मवलम्बनात्
स्यायिनो विद्यान्ता तरणथ्यान्ता घटादिक मवलम्ब्य विश्रम्यन्तीति
भावः । एवम्भूता मुनयो यत्र सौधे क्वचन प्रदेशे चित्रगाः स्थिता
इत्यर्थः ॥ २५ ॥

यत्रेति यत्र सौधे नलभीमसम्भवे नलभैष्यो वीक्ष्य स ह्यतो रस्यतो.

तत्र सौधसुरभूधरे तयोराविगसुरथ कामकेलयः ।

ये महाकविभिरप्यवीक्षिताः पांशुलाभिरपि ये न शिक्षिताः ॥२७॥

पौरुषं दधति योषिता नले स्वामिनि श्रिततदीयभावया ।

यूनि शैशवमतीर्षया कियत् प्रापि भीमनुतया न साध्वसम् २८

दूत्यसङ्गतिगतं यदात्मना प्रागशिश्रवदियं प्रियं गिरः ।

तं विचिन्त्य विनयव्ययं ह्लिया न स्म वेद करवाणि कीदृशम् २९

अतएव स्पृष्ट्या मत्सरेणैव जयतोरभिभवतोः रतिरतीशययोरपि जया-
याभि भवाय ते नलदमयन्त्यौ कामकामरमणी बभूवतुः तज्जयाय स्वयमन्ये
ततोऽप्यनुकृष्टे कामतद्रमण्यौ बभूवतुः ते अतिशय्य स्थिते इत्यर्थः अभूत-
तद्भावोच्चः ॥ २६ ॥

तत्रेति अथ तत्र सौधसुरभूधरे प्रासादमेरौ तयोः भैमीनलयोः
कामकेलयः कामकेलयिहाराः आविरासुः आविर्बभूवुः प्रादुराविः
शब्दयोः कृष्णस्तिपरिनियमात्तत्प्राप्त्ययवत् कृष्णस्तिपङ्कणसामर्थ्यात् नास्ति
भूभावः । ये केलयः अस्त्रां केलिः परिहारः स इति यादवः ।
महाकविभिर्वात्स्यायनशास्त्रज्ञै रप्यवीक्षिताः अदृष्टा ये पांशुलाभिः
सधारण्योभिरपि न शिक्षिता नाभ्यस्ताः ॥ २७ ॥

पौरुषमिति । पौरुषं पुरुषत्वं यवादित्वाद्गणप्रत्ययः । दधति दधाने
स्वामिनि पत्न्यौ यूनि नले यिषये क्रमादुयोषिता श्रित सद्दोयभाव सद्दधी-
नन् यया तथा अस्वतन्त्रया शैशवमतीर्षया अद्याप्यनिशेषितबाल्या
कर्तरि क्तः । भीमनुतया साध्वस सङ्गमभय कियच्च प्रापि सहदेव प्रापी-
त्यर्थः । तच्च रसीभवतः स्यायिनः कार्यं पत्युरत्यानन्दकरञ्चेति प्रप-
ञ्चित कुमारसम्भयसञ्जीवन्त्यां भावसाध्वसपरिग्रहादित्यत्र । अत्र भय-
हेतुनाऽनागतपौरुषादीनां त्रयाणां भैमीगतस्त्रात्वादीनां त्रयाणाञ्च
यथासङ्गं सम्बन्धाद्यथासङ्गालङ्कारः ॥ २८ ॥

दूत्येति । मू. क्. पूर्वं दूत्ये दूत्यकर्मणि सङ्गतिगतं सिन्द्रदूत्यावस्था-

यत्तया सदसि नैषधः स्वयं प्रागृहृतः सपदि वीतलज्जया ।
 तन्निजं मनसिकृत्य चापलं सा शशाक न विलोकितुं नलम् ॥३०॥
 आसने मणिमरीचिमांशले यां दिशं स परिरभ्य तस्थिवान् ।
 तामसूयितवतीव मानिनी न व्यलोकयदियं मनागपि ॥ ३१ ॥
 ह्रीमरिन्निजनिमज्जनोचितं मौलिटूरनमनं दधानया ।
 द्वारि चित्तयुवतिञ्चिया तथा भर्तृहृतिगतमञ्जुतीकृतम् ॥ ३२ ॥

सागत प्रिय ननमात्मनेगिर अशेषवत् आरयति स्मेति आरयते गर्णे
 चङ्गाववायाः त्वस्वे सत्वद्वावच-श्रुतिः शरण्येता-न्यादिना विकल्प-दध्या-
 सस्यत्वम् । तं विनयव्यय विनय लोपं विचिन्त्यानुसृत्य क्षुधया सा भैमी
 कौहय करवाणोति न वेद स्य इति इतिकर्तव्यताः मृदाभवत् ॥ २६ ॥

यदिनि । किञ्च प्राक् पूर्व सपदि वीतलज्जयाविलज्जया तथा भैम्या
 सपदि नैषधः स्वयं हृत इति यद्विजमात्म य तन स्वयम्भरणरूप चापल
 मनसिकृत्य हृदि निधाय अन्वितावान् इति मनमोतिदमामं युन्द
 वादेशः । सा भैमी ननं विलोकितुं न शशाक ३० ॥

आसने इति । स ललो मणिमरीचिभिः सासने सान्द्रं आसने
 सपिपिठे या दिशं परिरभ्य तस्थिवान् । यद्दृशाभिमथ्येनाभ्यत इत्यने ।
 मानिनी इय दमयन्तीति ता प्रियपरिरभ्यां दिशमसृष्टवतीत्यु-
 मपठ्या-
 दीर्घान्तेत्यु-
 मिति भावः ॥ ३१ ॥

ह्रीति । ह्रीमरिति निजं निमज्जन तस्थोचितं तदनुभा-
 त्वात्तस्येतिभावः । मौनेर्भ्रुो दूरनमन दधानयाः द्वारि द्वारदेशे चित्त-
 युवतेः अरिव श्रीयस्याः क्षया तद्विचक्षणयेत्यने । तथा भैम्या भर्तृ नलस्य
 हृतिगतमञ्जुनगतमञ्जुतीकृतम् अमृततद्धारिणि क्षुधया प्रिय न कि-
 द्दित्तल्लवचेत्यने ॥ ३२ ॥

वेङ्ग पत्युरविशन्न साध्वसाद् वेगितापि गयनं वभाजन ।
 भाजितापि सविध न सास्वपत् स्वापितापि न च सम्मुखाभवत् ३३
 आत्मनापि हरदारसुन्दरी यत् किमप्यभिललाप चेष्टितुम् ।
 स्वामिना यदि तदर्धमर्थिता सुद्विस्तस्तदनया तदुद्यमः ॥ ३५ ॥
 ह्रीभरादिसुखया तथा भियं सञ्चितामननुरागशङ्कनि ।
 स स्वचेतसि लुलोप सस्मरन् द्रुत्यकालकलितं तदाशयम् ॥ ३५ ॥
 पाश्वमागमि निजं सहालिभिस्तेन पूर्वमय मा तथैकया ।
 कापि तामपि नियुज्य मायिना स्वात्ममात्रसचिवावशेषिना ॥ ३६ ॥

वेङ्गेति । सा भैमी साध्वसात्युर्विषम नाविशत् वेगिता कथञ्चित्
 रुखाभिः प्रवेशिता शयन तल्प न वभाज न भजे भाजिता प्रापितापि
 सविध समीप अत्यलभयोगे द्वितीया । न स्वपत् न निदद्रौ स्वापितापि
 समीपे निद्रापिन रि संसृवा अभिसृष्टा नामवन्न वभुव एतेन नवोढाया
 मौग्ध्यात् लज्जाविजितमन्वथ व रुक्मम् ॥ ३३ ॥

• आत्मनेति । हरदाराः पाश्वतीय सुन्दरी सा आत्मना स्वयमपि
 यत्किमपि चेष्टितुं यत्किञ्चन कर्तुमभिललाप स्वामिना पत्या तदर्धं
 तत्कारणात् मर्शिता यदि प्रर्थिता चेत्तर्हि अनया भैम्या तदुद्यमस्तस्य-
 नलस्योद्यमो सुद्विस्तः प्रतिबद्धो भवति स्वयं विकीर्षितमपि न करोती-
 त्यर्थः ॥ ३४ ॥

ह्रीभरादिति । स नल ह्रीभरादिसुखया तथा भैम्या अननुराग-
 शङ्कनि वैमख्यदग्धनननुरागानावशङ्कनि स्वचेतसि सञ्चितां संक्रा-
 मितां भियं द्रुत्यकाले कलितमवगत तस्या आगतं चित्तवृत्त संस्मरन्
 लुलोप तदनुरागस्यानुसन्धानेन भयं लुनोदेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

पार्श्वमिति । मायिना कपटपटना तेन नजेन सा भैमी पूर्वमा-
 लिभि बह्वीभि मखीभि सह निजं पाश्व समीप मगमि आगमिता

सन्निधावपि निजे निवेशितामालिभिः कुसुमशङ्खशास्त्रवित् ।
 आनयदुख्यवधिमानिव प्रियामङ्कपालिवलयेन सन्निधिम् ॥ ३७ ॥
 प्रागुच्चुम्बदलिके ह्यियानतां तां क्रमाद्हरनतां कपोलयोः ।
 तेन विश्वसितमानसां भटित्यानने स परिचुम्ब्य सिस्त्रिये ॥ ३८ ॥
 लज्जया प्रथममेत्य ऊङ्कृतः साध्वसेन बलिनाथ तर्जितः ।
 किञ्चिदुच्छसित एव तद्दृदि न्यग्भव पुनरर्भकः स्मरः ॥ ३९ ॥
 बल्लभस्य भुजयोः स्मरोत्सवे दित्सतीः प्रसभमङ्कपालिकाम् ।
 एककश्चिरमरोधि बालया तल्पयन्त्वणनिरन्तरातया ॥ ४० ॥

गमेर्यन्तात्कर्मणि लुङ् भिष्वङ् इत्यम् । अर्थकया तथा आल्या सङ्घ-
 शेषिता अथ तानेकामपि कर्षि निवृज्य स्वात्ममात्रं स्वयमेव मन्त्रियेऽलि-
 कचरो यस्याः सा अवशेषिता विविक्त मकरोटित्यर्थः । ३६ ॥

सन्निधाविति । कुसुमशङ्खशास्त्रवित् कामशास्त्रपारगः स आलि-
 भिर्निजे सन्निधौ निवेशितामपि प्रियां विविच्य अ.वधिमानिवाश्रयित
 इव अङ्गुपनि. प्रयोञ्ज्य तद्वलयेन तत्रापि चालिङ्गनपूर्वमानयदिति
 कामशास्त्रादिति भावः ॥ ३७ ॥

प्रागिति । प्राक् पूर्वं अलिके ललाटपट्टके अन्तुम्बन् अतः ह्रिया-
 नतां बन्धमुखीं क्रमात् हरनतां किञ्चिदुच्छसितसुखीमित्यर्थः । तां कपो-
 लयोश्च गेयदयोः अचुम्बन् तेन विश्वसितमानसां विश्वसितान् तां दम-
 यन्ती भटिति द्रागानने सुखे परिचुम्ब्य सिस्त्रिये स्मितयान् अन्तु प्रवेश-
 नाभादिति भावः ॥ ३८ ॥

लज्जयेति । स्मर एवार्भकोऽहिम्नः अग्रगण्यवस्यत्वात्तथा रूपणम् ।
 तस्याः हृदि किञ्चिदुच्छसित एव पूर्वोक्तचुम्बनद्युपलाननेन कि-
 ञ्चिदुच्छसितः सन्नेव पुनर्लज्जया ह्रिया एत्यागत्य ऊङ्कृतः ऊङ्कारेण
 वारितः अथ तथःप्यङ्गुमने बलिना ततोऽपि प्रबलेन साध्वसेन त्रासेन
 पुंसां तर्जितो भक्तिः सन् न्यग्भव सङ्घकोच ॥ ३९ ॥

बल्लभस्येति । स्मरोत्सवे स्मरने प्रसभ वलात् अङ्गुपालिका साविङ्गनं

हारसाधिमबिलोकने मृषाकौतुकं किमपि नाटयन्नयम् ।
 कण्ठमूलमदसीयमस्पृशत् पाणिनोपकुचधाविना धवः ॥ ४१ ॥
 यन्वयास्मि सदसि स्रजश्चित्रसन्मयाऽपि भवदर्हणार्हति ।
 इत्युदीर्य निजहारमर्पयन्नस्पृशत् स तदुरोजकोरकौ ॥ ४२ ॥
 नीविसीम्नि निहितं स निद्रया सुभ्रुवो निशि निषिद्धसम्बिदः ।
 कम्पितं शयमपासयन्नजं दोलने जेनितबोधयाऽनया ॥ ४३ ॥

अंपरीर म आश्लेषो परिष्वङ्गः पगूहनम् । आतिङ्गनमपि क्रीडीकरणं
 शङ्खपाल्यपीति यादयः । टिन्वतीर्दातुमिच्छतो रालिङ्गनप्रवृत्तयो रि-
 त्यर्थः । ददानेः सनन्नाङ्गटः शलादेशः सनि सीमेत्यादिना इत्येऽभ्यास-
 लोपः । वल्लभस्य भुजयोरेकक एकार्का भुजः अमहाप्रे कनुप्रत्ययः । तल्प-
 यन्त्रण्ये तत्याश्लेषणं निरन्तरालया अव्ययधानया निरन्तराङ्गटतल्ये-
 त्यर्थः । बलयः विरमरोधि निरुद्धः तल्पनाश्लय कर मरुणदित्यर्थः ॥ ४० ॥

हारैति । धवः पतिरय नलः हारस्य स धिम्नो रःमणीयकस्य
 विलोकने किमपि मृषाः कौतुकं नाटयन्नयत्तुं कुचसमीपे धावतीति
 • तद्भाविना कुचसङ्घर्षिणा पाणिना असुष्या इदम् अदसीय त्वदादित्वा-
 इद्वाद्वाङ् । कण्ठमूलमस्पृशत् ॥ ४१ ॥

यदिति । हे प्रिये ! यद्यस्मत्स्वया सदसि स्रजावरणम लया
 अश्रितः पूजितोऽस्मि अश्लेषेः पूजायामितीङ्गम. नाश्लेषेः पूजयामित्यनु
 नाश्लिकलोपप्रतिषेधः । तन्मयापि भवत्या अर्हणा पूजा सर्वन. स्त्रो वृत्ति-
 माले पुंवङ्गावः । अर्हति युञ्जते इत्युदीर्य निज हार मर्पयन् स नल
 सत्या उरोजकोरकौ कुचकुड्मल यस्पृशत् ॥ ४२ ॥

नीवीति । स नलो निशि निद्रया निषिद्धसम्बिदो लुप्तसंघावाः
 सुभ्रुवः प्रियायाः नीविसीम्नि नीवीप्रदेशे निहितं कम्पितं कम्पमिति
 सात्विकोक्तिः । निजं शय प. णि दोलने. पाणिव्यापारैः जनितबोधया
 प्रबुद्धया अनया प्रियया प्रयोज्यया अपासयन् निरासयामास ॥ ४३ ॥

स प्रियोरुद्युगकञ्चुकांशुके न्यस्य दृष्टिमथ सिस्त्रिये नृपः ।
 आववार तदथास्वराञ्चलैः सा निरावृत्तिरिव तपावृता ॥ ४४ ॥
 बुद्धिमान् व्यधित तां क्रमादयं किञ्चिदित्यमपनीतसाध्वसाम् ।
 किञ्चित्त्वन्नसि चित्तजन्मना ह्यीरनामि धनुषा समंमनाक् ४५
 सिस्त्रिये हसति तेन न स्त्र सा प्रीणितापि परिहासभाषणैः ।
 स्त्रे हि दर्शयति ते परेण काऽनर्घ्यदन्तकुरुविन्दमालिके ॥ ४६ ॥
 वीक्ष्य भीमतनयास्तनद्वयं मग्नहारमणिमुद्रयाङ्कितम् ।
 सोढकान्तपरिरम्भगाढा सा त्वमानि सुसुखी सखीजनैः ॥ ४७ ॥

स इति । स नृपः प्रियाया ऊरुद्युगस्य कञ्चुके वर्मभृते अंशुके
 दृष्टि न्यस्य सिस्त्रिये स्त्रितवान् तदेव दृष्टवानिति भावः । अथ सापि
 निरावृत्तिरिव आवरणरहितेव साक्षाद्दृष्टोरुद्युगैर्वत्थैः । अतएव
 तपावृता लज्जामग्ना इति तदूरुद्युग मस्वराञ्चलैर्वस्त्रान्नाववार व्या-
 दृतमप्यनावृत्तमित्वावृणोदिति तपावृतावृत्तिः ॥ ४४ ॥

अथ शनैर्मौग्वात्यागात् मध्यमवय्वां प्रपितेत्याह बुद्धिमानिति ।
 बुद्धिमानुपायज्ञोऽयं तां प्रियां क्रमादित्य मुक्तरोत्वाः किञ्चिदपनीत-
 साध्वसामपसारितभयां व्यधित विहितवान् किञ्च वित्तजन्मना कामेन
 तस्या मनसि ह्यी धनुषा समं मनागनामि मित्राभावयत्ताद्दृष्टिः । शनै-
 र्ज्जान्वयाकारेण कामः स्वयम् उल्लिख्य इत्यर्थः । अथ हि नमनधनुर्न-
 मनवोः कार्यकारणयोः पौवांपर्येण सहोक्त्यलङ्कारः ॥ ४५ ॥

सिस्त्रिय इति । सा तेन परिहासभाषणैः परिहृत्कोक्तिभि-
 र्प्रीणिता हसतितापि प्रीडोत्थलत्कर्णेषु क्तः धृञ्प्रिजेर्नुक्त्वन्वयः । सि-
 स्त्रिये न तु हसति अस्मितपेशाकरोत् न तु हसति मिति गाम्भीर्योक्तः ।
 हसितलक्ष्यदर्शनं स्मितमितभेदः । तथा हि का स्त्री दन्तः एव कुरुविन्दाः
 पद्मराजाः कुरुविन्दस्तु सुक्तयां पद्मरागे हे । अनर्घ्ये सुखोभने तन्मासिके
 स्त्रे आकाशयेते हे परेषु दर्शयति ॥ ४६ ॥

व च्येति । मग्नानां विष्णोर्द्विधादन्तःप्रविष्टाणां हारमणीनां

याचते स्य परिधापिकाः सखीः सा स्वनीविनिविडक्रियां यथा ।
 अन्वमिन्वत तथा विहस्य ता वृत्तमत्र पतिपाणिचापलम् ॥४८॥
 कुर्ब्वती निचुलितं ह्यया कियत् सौहृदाद्विवृतसौरभं कियत् ।
 कुड्मलोन्मिषितसूनसेविनीं पद्मिनीं जयति सा स्य पद्मिनी ॥४९॥
 नाविलोक्य ननमामितुं स्यरो ह्यीर्न वीक्षितुमदान्मृगीदृशः ।
 तद्दृशः पतिदिगाचलन्नथ व्रीडिताः समकुचन्मुहुः पथः ॥५०॥

सदया पटेनाद्धितं भीमनय मन्वदयं वीक्ष्य सखीजनैः सुसुखी सा
 भैमी सोऽहं कालस्य यः परिरम्भस्तस्य गाढता दाढीं यथा सा सत्य-
 मनि गाढ परिरम्भेति अनुमितेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

याचते इति । यथा परिधापिकाः वस्त्रवस्त्रिणीः सखीः स्वस्या-
 त्मनो न विनिविडक्रियां वदवन्व याचते स्य तथा ताः सख्योविहस्य
 अत्र नीविदेगे पत्युः पाणिचापलमाकर्षणं वृत्तं भूतमन्वमिन्वत अनुमि-
 तवत्यः । अन्यथैतत्पार्श्वनानुपपत्तेरिति भावः मितेतेर्लाडि तद् ॥ ४८ ॥

कुर्वतीति । पद्मिनी पद्मिनीजातिः स्त्री कमलिनी च सा भैमी
 क्रियदातिवृत्तं ह्यया निचुलितं निगृहितं कियत् सुहृदयस्य भावात्सौ-
 हार्दात् स्नेहाद्युवाटित्वादण्प्रत्ययः । सुहृदयस्य सुहृत्सख्यदणोवेलर्जाणि
 सुहृद्वान्भवेभ्यपटडडिः । विगतं सौरभं मनोस्रवं सौगन्ध्यञ्च यस्य तच्च
 कर्तवती कुड्मलोन्मिषितनिचु सूनानि सेवते इति तत्सेविनीं तद्वलीं
 पद्मिनीं कमलिनीं जयति स्य तद्दृशनावित्यर्थः ॥ ४९ ॥

नेति । स्यरोः मृगीदृशः सुभ्रुवो भैम्याः नलम् अविलोक्यामितुं
 नादात् ह्यीः वीक्षितुं नादात् तदा तस्याः दृशोऽदृश्यः पत्युर्दिशा तन्कार्गण
 सुकुचरचलन् अथ व्रीडिताः सत्यः पथस्तन्कार्गणमकुचन् सङ्घचितः ॥ ५० ॥

नेति । अनया भैम्या पतिर्नेत्योर्लक्ष्यतां विषयतामपि नानायि न
 नीतिः तथा परीक्षितुं विषयतामपि नानायि कुतः यद्यस्माद्विलोकने

नानया पतिरनायि नेत्रयोर्लक्ष्यतामपि परोक्षतामपि ।

वीक्ष्यते स खलु यद्विलोकने तत्र तत्र नयने ददानया ॥ ५१ ॥

वासरे विरहनिःसहा निशां कालयोगसमयं समैहृत ।

सा ह्यिया निशि पुनर्दिनोदयं वाञ्छति स्म पतिकेतिलञ्जितापूर

तत् करोमि परमभ्युषेपि यन्मा ह्यियं व्रज भियं परित्यज ।

आलिवर्ग इव तेषु ह्यमित्यमूं शश्वदाश्वसनमूचिषान्नलः ॥ ५२ ॥

येन तन्मदनवर्जिता स्थितं ह्यीनर्हीपधिनिरुद्धशक्तिना ।

सिद्धिमद्विरुद्धेजि तैः पुनः स प्रियप्रियवचोः भिमन्त्रणैः ॥ ५५ ॥

निमित्ते तत्र तत्र नयने ददानया तेषु तेषु विषयेषु दत्तदृष्टया तया
वीक्ष्यते स खलु अयजनीयतया विलिनएव प्राय इति भावः ॥ ५१ ॥

वासरे इति । सा भैमी वासरे विरहस्य निःसहा इति पचाद्यच् ।
ह्यिया कालयोगसमयं प्रियसम गमकालं निशां समैहृत ए कृत निशि
पुनः पत्यु केलिषु लञ्जिताः सती दिनोदयं दिनप्रादुर्भावं वाञ्छति
स्म ॥ ५२ ॥

तदिति । हे प्रिये ! तत्प्रिय तदेव करोमि यदभ्युषेपि अह्नी-
करोषि ह्यियं न व्रज भयं परित्यज अहन्ते आलिवर्गं सखीजनद्वय-
इत्यमूं प्रियां ननः शश्वन्नुद्ध मुञ्च पुनः पुनः शश्वदित्यमरः । आश्वसनं
सान्त्वयचन मूचिषु न ॥ ५३ ॥

येनेति । येन तन्मदनवर्जिता तस्यः कामग्निन ह्यीरेव मर्हीपधि-
स्तयः निरुद्धशक्तिना पतिवर्द्धशक्तिना सता स्थित तस्ये भावे क्तः । स कामा-
ग्निः सिद्धिमद्विः सिद्धिशक्तिर्कैलेः पूर्वीकैः प्रियस्य पत्युः प्रियवचोभिरे-
वः भिमन्त्रणैर्मन्त्रप्रयोगैः पुनरुदतेजि उत्तेजितनिजनिशतन इतिधातो
ग्यर्थेन त् कर्मणि लुङ्, । औपधप्रतिबोधोऽग्निः प्रतिमन्त्रेण प्रकृतस्थो भव
तीति भावः रूपकालङ्कारः ॥ ५४ ॥

यद्विभूय दयितार्पितं करं दोर्द्वयेन पिदधे कुचौ दृढम्
 पार्श्वगं प्रियमपास्य सा ह्रिया तं हृदि स्थितमिवालिलिङ्गं तत्पु
 अन्यदस्मि भवतीं न याचिता वारमेकमधरं धयामि ते ।
 इत्यसिस्वददुपांशुकाकुवागुपमर्द्दं हठवृत्तिरेव तम् ॥ ५६ ॥
 चुम्बनादिषु बभूव नाम किं तद्दृया भयमिहापि मा कृथाः ।
 अलपन्विति तदीयमार्दमं स व्यधत्त रमनावलिव्ययम् ॥ ५७ ॥
 अस्तिवास्यभरमस्ति कौतुकं सास्तिघर्मजलमस्तिवेषथ ।
 अस्तिभीति रतमस्तिवाञ्छितं प्रापद्स्तिमुखमस्तिपीडनम् ॥ ५८ ॥

यदिति । सा भैमी दयितेनार्पितं करं विभूय दोर्द्वयेन भुजयुगेन
 कुचौ दृढं यथा तथा यत्पिदधे आच्छादयामास तत्तस्मान् ह्रिया पार्श्वगं
 वह्निःसमीपस्थं प्रियमपास्य निरस्य हृदि स्थितमालिलिङ्गं वालिङ्ग-
 यती किमित्यन्प्रेक्षा ॥ ५५ ॥

अन्यदिति । हे प्रिये ! भवती मयत्किमपि याचिता अर्थयिता तन्
 दुर्द्वयादिवाद्द्विकमता । नास्मि किन्तु एकवरं सुकृतं ते तवाधरं धयामि
 पिबामि घेष्टं प्रार्थनायां लोटोभिप् । इतीत्यसुपांशु मन्दङ्काकुवागविकृत-
 स्वरोक्तिः सोऽयं नलः उपमर्द्दं हठवृत्तिरेवात्कारवृत्तयस्य स एव सन्
 तमधरमसिस्वदत् स्फादितवान् स्वदेणौ चङुपधायाः ह्रस्वः ॥ ५६ ॥

चुम्बनेति । हे प्रिये ! चुम्बनादिषु कृतेषु किं नामानिष्टं बभूव
 न किञ्चदित्यर्थः । तत्तस्मादिह करिष्यमाणेऽपि पृथा भयं माकृथाः इत्य-
 दीयं अयं नलः सृगदृशं प्रियायाः आदिममाद्य आदिश्वेति वचनान्कम-
 त्ययः । रमनावलिव्ययं कार्शुमोवनञ्चकार ॥ ५७ ॥

अस्तीति । सा भैमी अस्तिवास्यस्य सर्वत्र वक्तृतायाः भरः अत्य-
 निकल्पं यस्मिन् लज्जं सम्बन्धकार अस्तिजोरादिवचनमात्रं वञ्चमोहिः ।
 एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं कौतुकमौत्सुक्यं धर्मजलं स्वदः वेषणः कम्पः सा-

ह्वीस्तावेयमुचितैव यन्त्रवस्तावके मनसि मत्समागमः ।

तत्तु निस्त्रपमजस्त्रमङ्गमाद् व्रीडमावर्हति मामकं मनः ॥५६॥

इत्युपलभत सम्भुजिक्रियारम्भविघ्नघनलज्जितौर्जताम् ।

तां तथा स चतुरोऽथ सा यथा त्वप्तुमेव तमनु त्रपामयात् ॥६०॥

प्रातरात्मगयनाद्विनिर्यतीं सन्निरुध्य यद्साध्यमन्यदा ।

तन्मुखाप्राणमुखं सुखं भुवोजम्भजित्क्षितिशचीमचीकरत् ॥६१॥

स्त्रिक्रमावोपलक्षणं एतद्वि विदितं समेदं मामकं मनस्तु स्वपत्नीनव-
मङ्गमाद्द्विष्टितं मनोरथसुखमालिङ्गनाटौ पराङ्कितं नखदलजतादि-
एयम्भूतरतं प्रापत् ॥ ५८ ॥

ह्वीरिति । हे प्रिये ! तवेयं ह्वीरुचितैव यद्यस्मात्स्तावके
मनसि मत्समागमो मत्सङ्गति नवः साम्प्रतिकः तत् निस्त्रपं निर्लज्जं
भामकमटं य नमः अजस्रमङ्गमादित्यसमागमादेव व्रीडमावर्हति ॥ ५६ ॥

इतीति । सम्भुजिक्रियारम्भस्य सम्भोगव्यापारोक्तक्रमस्य विघ्नः प्रति
वन्धकं घनलज्जितैर्निबिडब्रीडैः भावे क्तः । जितान्ता प्रियाञ्चतुरः स नल-
क्षया उपलभत यथा सा प्रिया तमनु तं प्रतिल प्रुमेव ऊदित्वा द्विकल्प-
दिदभावः । त्रपामयात् उक्तेषु नम्भभवत् त्रपञ्जहादित्यर्थः ॥ ६० ॥

प्रातरिति । भुवो जम्भजित भूदेवेन्द्रानलः प्रातरात्मगयनद्वि-
निर्यती निर्गच्छती क्षितिशचीम्भुलीकेन्द्राणीनां प्रियां सन्निरुध्य अन्य-
दा अनन्तरजणे असौध्यमलभ्यं सखीसेननःदिति भावः । तदनुभूतदर
मुखाप्राणमुखं सुखं च्चस्वनप्रसुखं सुखमचीकरत् तथा करयामासत्यर्थः ।
करोतीति । उपधाह्रस्वादि कोऽन्यतरस्यामिति विकल्पादङ्गिकर्तुः कर्मत्वं
॥ ६१ ॥

नायकस्य शयनाद्दृष्टुं खे निर्गता सुदमुदीत्य सुभ्रुवाम् ।
 आत्मना निजनवस्मारोत्सवस्मारिणीयमहृणीयत स्वयम् ॥६३॥
 तां मिथोऽभिदधतीं मखीं प्रियस्यात्मनश्च स निशाविचेष्टितम् ।
 पार्श्वगः सुरवरात् पिधां दधद् दृश्यतां श्रुतकथो हसन् गतः ॥६४॥
 चक्रदारविरहेक्षणत्रणे विभ्यती धवहसाथ साभवत् ।
 कापि वसुनि वदत्यनागतं चित्तमुद्यदनिमित्तवैकृतम् ॥६५॥

नायकस्येति । अहं खे ऊपरस रोः सुपीत्यङ्गो नकारस्य रेफादेशः ।
 नायकस्य शयनाद्निर्गता इत्यं भैमी सुभ्रुवां मखीनां सुदं स्वसम्भोगदर्शन-
 जन्यमितिभावः । उदीच्य आत्मना मनसा निजनव स्मारोत्सवं विश्वम्भो-
 गसम्भोगं स्मारतीति तत् स्मारिणी मती स्वयमेवाहृणीयत तत्प्रकाशनादजि-
 ह्वत्त्वयायां ह्रीच्चेतिजिह्वेति लज्जते हृणीयते इति भट्टमल्लः । कण्ठा-
 दियगन्तं शङ्कत् । तत्र हृणाजिति जिह्वकरणदात्मनेपदम् ॥ ६३ ॥

तामिति । स नलः प्रियस्य पत्युः आत्मनश्च निशाविचेष्टितं रात्रिवृत्तं
 मिथोरहंसि मखीरभिदधतीं मखीः मयः कथयन्ती ब्रुवेरर्धवत्त्वाद् द्विकर्म-
 कत्वम् । तां प्रियां पार्श्वगः समापस्थो हसन् सुराणामिन्द्रादीनां
 वराह्वरप्रसटत् पिधामन्धं आतयोपसर्ग इत्यङ् प्रत्ययः । वटि भा
 गुरिरङ्गोपमित्यकारलोपः । दधत् श्रुतकथः श्रुतप्रदावचनः सन् दृश्यतां
 गत ॥ ६४ ॥

अथास्याः प्रियविरहार्माहृण्युतामाह चक्रेति । चक्रदाराणां
 रात्रौ चक्रगणनितयाः विरहेक्षणत्रणे वियोगदर्शनकाले विभ्यती
 मयं त्वस्यन्तां सा भैमी धास्य प्रियस्य हसायाभवत् अकरण्डासा-
 ज्जहासत्यर्थः । स्वनहंसोर्वेति विदित्यट्प्रत्ययः । अथवा युक्तमयमित्यत
 अह । कापि इति । कापि तत्र विजने अनागतं वस्तु आगाम्यर्थ एव
 उद्यदुद्यमानमनिमित्तवैकृतमाकाशकविकारो यस्य तत्तादृक् चित्तं

चुम्बितुं न मुखमाचकर्ष यत् पत्युरन्तरमृतं ववर्ष तत् ।
 सा तुनोद न भुजं यदर्पितं तेन तस्य किमभून्न तर्पितम् ॥ ६६ ॥
 नीतयोः स्नानपिधानतां तथा दातुमाप भुजयोः करं परम् ।
 वीतवाञ्छनि ततो हृदंगुके केवलेऽप्यथ स तत्कुचद्वये ॥ ६७ ॥
 याचनात्र ददतीं नखार्पणं तां विधाय कथयान्यचेतसम् ।
 वक्षसि न्यसितुमात्तत्कारः स्वं विभेद मुमुदे स तन्नखैः ॥ ६८ ॥
 स प्रसह्य हृदयापवारकं हर्तुमक्षमत सुभ्रुवी वहिः ।
 ह्रीमयं न तु तदीयमान्तरं तद्विनेतुमभवत् प्रभुः प्रभुः ॥ ७१ ॥

वदतीत्यर्थः । चक्रविरहदर्शनात् बुद्ध्या स्फुटोनिज आगामिप्राभातिक-
 विरहएव हेतुभूत इतितात्पर्यार्थः ॥ ६५ ॥

चुम्बितुमिति । सा प्रिया चुम्बितुं सुखं न आचकर्ष इति यत्तदनाक-
 र्षणं पत्युरन्तरलःकरणे अमृतववर्षं तत्तल्यमित्यर्थः । अर्पितमुपरिन्यस्तं
 भुजं न तुनोद न निराम तेनाङ्गीकारेण तस्य नलस्य सम्बन्धि किं न
 तर्पितमभूत् नाप्यायितं सर्वाङ्गसन्तर्पणमभूदित्यर्थः ॥ ६६ ॥

नीतयोरिति । स नखः तथा स्नानपिधानतां नीतयोस्तद्दोषे ततो
 नीतवाञ्छन्यपसारितभुजे हृदंगुके स्नानोत्तरीये अथ केवले अपसारितां-
 गुके तत्कुचद्वयेऽपि पर भुजं करं दातुमर्पयितुमाप करदःनमापेत्यर्थः ।
 अर्षेकस्य करस्य क्रमादनेकेषु भुजांगुककुचेषु वृत्तिकथनाक्रमेण क्रमनेक-
 क्विद्वित्याद्युक्तलक्षणः पर्यायाच्छङ्कारभेदः ॥ ६७ ॥

याचनादिति । याचनाददनाच्चर्षार्पणं न ददतीं नखजतमत्तुवलीनां
 प्रियां कथया केनचित्कथाव्याजेन चित्तपृच्छेत्यादिना अङ् प्रत्यय । अन्य-
 मानसां व्यासक्तचित्तां विधाय वक्षसि स्वीरामिन्यसितु मात्तत्कारो गृहीत-
 प्रियाकरः सन् तन्नखैः प्रियानर्थैः स्वमात्मानं विभेदाभिनत् व्यदा-
 रयत् ननन्द च ॥ ६८ ॥

स इति । प्रभुः स्वामी स नलः सुभ्रुव वहिर्वाङ्गहृदयापवारक-

स स्मरेण बलिनाप्यहापिता ह्रीन्ममे भृशमशोभताबला ।
 भाति चापि वसनं विना न तु व्रीडधैर्यपरिवर्जने जनः ॥७०॥
 आत्य नेति रतयाचितं न चेन्नामतोऽनुमतवत्यसि स्फुटम् ।
 इत्यसुं तदभिलापनीत्सुकं धूनितेन शिरसा निरास मा ॥७१॥
 या शिरोविधुतिराह नेति ते सा मया न किमियं समाकलि ।
 तन्निषेधमसङ्घ्यताविधिर्यक्तमेव तव वक्ति वाञ्छितम् ॥७२॥

सुत्तरीयं प्रसङ्ग इत्वं अजमत तदीयं दमन्तीय मान्तरं अन्वर्त्ति ह्री-
 मयं नतु तद्द्रव्यापवारकं विनेतु मनुनेतुं प्रभुः समर्थोऽभवत् ॥ ६६ ॥

मेति । बलिना स्मरेण ह्रीन्ममे लज्जाधैर्ये अहापिता अत्या-
 जिता जहातेर्ग्यन्तात् सन्वद्भावे द्विकर्मकादप्रधाने कर्मणि क्तः । सा
 अबला भृशमशोभत तथा हि जनो वसनं विनापि भाति व्रीडधैर्य-
 योः परिवर्जने परित्यगे तु न भाति इति न शोभते नतु निर्लज्जधैर्या
 इति भावः ॥ ७० ॥

आत्येति । हे प्रिये ! रतयाचितं सुरतभिन्नां मां नेति नात्य
 न च त्रयोपि चेत् ततः प्रतिषेधात् स्फुटं व्यक्तमनुमतवत्यसि अप्रतिपिङ्ग
 मनुमतं भवतीति न्यायात् इति भावः । इतीत्यं तस्या अभिलापने उत्-
 सुकमसुं प्रियं सा भैमी धूनितेन कस्मितेन धूङ्प्रीजोतुं ग्वक्तव्यः ।
 शिरसा निरास अहो अत्यन्नाभिमतर्येऽपि निषेधशीलता स्त्रीणामिति
 भावः ॥ ७१ ॥

येति । हे प्रिये ! या ते शिरोविधुतिः कर्त्वी नेत्याह निषेधं ब्रूते
 मेयं शिरोविधुतिर्मया समकलि मृहीतार्थेवेत्यर्थः । कलयतेः कर्मणि
 लुङ् । तस्य शिरोविधुतिरूपस्य निषेधस्य समसङ्घ्यता विषमेतरसङ्घ्यता
 सैव विधिः द्वौ नजौ प्रकृतमर्थं ब्रूत इति न्यायात्तय वाञ्छितमभि-
 लापं व्यक्तमेव वक्ति वचेर्लट् निषेधार्थमपि शिरोविधूननं व्यर्थमेव भव-
 तित्यर्थः ॥ ७२ ॥

नात्य नात्य शृण्वानि तेन किं ते न वाचमिति तां निगद्य सः ।
 साम् दूत्यगतमाह तं यथा तज्जगाद् सृष्टुमिस्तदुक्तिभिः ॥७३॥
 नीविशीम्नि निदिडं पुरारुणत् पाणिनाथ शिथिलेन तत्करम् ।
 सा क्रमेण न न नेति वादिनी विघ्नमाचरद्मुष्य केवलम् ॥७४॥
 रूपवेपवसनाङ्गवासनाभूषणादिषु पृथग्विदग्धताम् ।
 सान्यदिव्यायुवतिभ्रमत्रमा नित्यमेत्य तमगात् नवा ॥७५॥

नेति । हे प्रिये ! नात्य नात्य नालयसि मस्त्रेव हिदुक्तिः । तेनाना-
 लपनेन ते तव वाचं न शृण्वानि किं न शृण्वानि किं शृण्वानिमेवेत्यमस्त्रा-
 वनानिदेषः । तां प्रियां निगद्य स नलः सा प्रिया दूत्यगतं दूत्यावस्था-
 गतं तमात्मानं यथा येन प्रकारेणाह स उक्तवती तत् सर्वं सृष्टुमिस्तदु-
 क्तिभिः जगदेत्यर्थः । तदा तथा निःशङ्कत्वमालम्ब्य सम्प्रति क्रियार्थं
 वृथा सङ्कवमीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

नीवीति । सा प्रिया नीविशीम्नि वस्त्रपत्न्येति तत्कर प्रिय-
 हस्त पुरा प्रथमं पाणिना निदिडं भृगं अचरन्तु रूढवती रूढते कर्त्तरि
 लङ् । क्रमेण केवलं अथ शिथिलेन मनाक् चलितेन पाणिना नननेति
 वादिनी याचिकेनिदेषमेव कुर्वती अमुष्य प्रियकरव्यापारस्य विघ्न-
 माचरत् क्रमान् प्रियकरव्यापारमसृष्टित्यर्थः । अलौकिकान् नीविदेशे
 क्रमादनेकव्यापारमस्त्रेऽप्युक्तिपर्यायं लङ्कारभेदः ॥ ७४ ॥

रूपेति । रूप सौन्दर्यं वेपं नेपथ्यं वसन वस्त्रं अङ्गवासना भूषणादिना
 गरोरमस्कारः भूषण कङ्कणादि तान्यादि र्देषां तेषु शोभासम्पन्नेषु पृथग्-
 विदग्धतां विलक्षणशोभां नित्यमेत्य अतएव नवा नवा याम्नीकतया नित्यार्थे
 द्विभावं । सा भैमी अन्या क्विवत् दिव्या यवतिरिप्ति भ्रमं भ्रान्तिजनने
 यथा मसर्था मिति तं ननस् अगत इगो ग लङ् ॥ ७५ ॥

इङ्कितेनेति । सा भैमी इङ्कितेन वद ज्वलीकणादिवेष्टितेन निजं
 रागदागरं चटनिः प्रियवादे गुणज्ञतां पतिगुणाभिज्ञतां परिवर्ष्या

इङ्गितेन निजरागसागरं संविभाव्य चटुभिर्गुणज्ञताम् ।
 भक्तताञ्च परिचर्ययानिशं साधिकाधिकवशं व्यधत्त तम् ॥७६॥
 स्वाङ्गमर्पयितुमेव वामतां रोषितं प्रियमथानुनीय सा ।
 आतदीयहृठमस्वभङ्गतां नान्वमन्यत पुनस्तमर्थिनम् ॥७७॥
 आद्यसङ्गमसमादराण्यधादङ्गभाय दधती कथञ्चन ।
 अङ्गकानि घनमानवामताव्रीडलभितदुरापतानि सा ॥७८॥
 पत्युरागिरिगमातरु क्रमात् स्वस्य चागिरिजमालतं वपुः ।
 तस्य चार्हमखिलं पतिव्रता क्रीडति स्म तपसा विधाय सा ॥७९॥

भक्ततां भक्तिमत्त्ववानिशं संविभाव्य सम्यग्ज्ञापयित्वा गणनास्त्रिच
 रूपं । तं प्रियम् अधिकाधिकवशं मत्तन्वशस्वट प्रकारे गुणवचनस्येति
 द्विरुक्तिः कर्मधारयवद्भावात्सुपोलुक् । व्यधत्त इङ्गिताद्यनुमितैः रागा-द्
 द्विगुणैः स्तस्यः सोऽत्यन्तवशस्वटोऽभूदित्यर्थः ॥ ७६ ॥

स्वाङ्गमिति । सा दमयन्ती स्वाङ्गमर्पयितुं वामतां वक्रता मे-
 न्याथ रोषितं प्रियमनुनीय प्रसाद्य अथाधिने भङ्गार्पणकाङ्क्षितं तं प्रियं
 तदीया प्रियसम्बन्धिनीया हृटाङ्गतात् सवसुक्तता सम्भोक्तुमिच्छा तावत्स-
 र्यन्त मातदीयहृठमस्वभङ्गताम् आङ्गोभय्यादाभिर्विध्योरित्यव्ययीभावेन
 नपुसकह्रस्वत्वम् । नान्वमन्यत रूपप्रियप्रसादनमात्रे स्वयं प्रवृत्तिः न
 सम्भोगे सत्यपि रागवश इति भावः ॥ ७७ ॥

आदेति । सा प्रिया घनं निविडैर्मानवामताव्रीडैः कोपवक्रता-
 मन्दाजैर्लभिता प्रापिता दुरापता दौर्लभ्यम् येषां तानि दुर्लभान्यङ्गानि
 कथञ्चन लक्ष्णेण वङ्गभाय दधती धारयन्ती आद्यसङ्गमेन हेतुता म-
 मादराणि तुल्याकाङ्क्षाण्यधात् दधार अपितवतीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

पत्युरिति । पतिव्रता सा दमयन्ती तपसा अस्वलितचारित्र्य-
 रूपेण क्रमात्पत्युर्नलस्य आगिरिशं गिरिशं रेश्वर मारभ्य आतरु तर-
 पयन्त स्वस्यात्मनश्च आगिरिज गिरिजा मस्त्रिकाम् आरभ्य आलत

न स्थञ्जी न जलधिर्न काननं नाद्रिभूर्न विषयो न विष्टपम् ।
 क्रीडिता न सह यत्र तेन सा सा विधैव न यया यया न वा ॥८०॥
 नम्रयांशुः कविकर्षणि प्रिये वक्त्रवातहतदीप्तदीपया ।
 भर्तृमौलिमणिदीपितास्तया विस्मयेन ककुभो निभालिताः ॥८१॥
 काल्तमूर्द्ध्नि दधती पिधित्स्वया तन्मणेः श्रवणपूरमुत्पलम् ।
 रन्तुमर्चनमिवाचरत् पुरः सा स्ववक्त्रभतनोर्मनोभुवः ॥८२॥
 तं पिधाय सुद्विताथ पार्श्वयोर्वीच्य दीपमुभयत सा स्वयोः ।
 चित्तमाप कुतुकाद्भुतवपातङ्गमद्भुतनिर्विगतसारम् ॥ ८३ ॥

लताःपथेल सवत्राभिविवाच्ययोभाव । वपुटेवगश्वरोरगमृगविह-
 गाद्रिहृत्शरीर तथा तस्य वपुषोऽह अनुकुर मखिलं क्रीडायाः सा-
 धनञ्चविधाय निमये क्रीडति स्म निरङ्कुगमहिमत्वःत्यतिव्रतानामिति
 भाव ॥ ७८ ॥

नेति । सा भैमी तेन नलेन सह यदन क्रीडिता न क्रीडितवती
 कर्त्तरि क्तः सा म्यली अकृषिमभूमि नास्ति जामपदेत्यादिना अकृषि-
 मर्थे हीप्- एवं स जलधिर्नास्तीति योज्य । विषयोदेशः किञ्च सा वि-
 धा प्रकारेण न नास्ति यया विधया क्रीडितवती नवा धेनुकादियस्य-
 प्रकारेण तेन सह विजहासित्यर्थः ॥ ८० ॥

नरुपेति । प्रिये अशुकविकर्षणि मति नम्रया नतया वक्त्रातेन
 फुकारेण हतदीप्रदापया तथा भैम्या भर्तृमौलिमणिना दीपिता
 प्रकाशिताः ककुभो द्विगो विस्मयेन निभालिताः दृढा ॥ ८१ ॥

कालेति । सा प्रिया तस्य मणेः पिधित्स्वया पिधातुमिच्छया
 कालस्य मूर्द्ध्नि श्रवणपूरस्यनं दधती मती रन्तुं रतिकर्म कर्त्तुं पुरः
 कर्मादीं स्ववक्त्रभगव तन्मण्ये तस्य नलमूर्त्तमनोभुवः कामस्य रत्नधि-
 वतस्यार्चन मादरदिवेत्प्रेजा ॥ ८२ ॥

तमिति । सा भैमी तं शिरोमणिं पिधाय कर्षोत्पलेनाच्छाद्य सु-

एककस्य शमने परं पुनर्जाग्रतं शमितमप्यवेक्ष्य तम् ।

जातवङ्गिवरसंस्मृतिः शिरः सा विधूय निमिमील केवलम् ॥८४॥

पश्य भीरु ! न मयापि दृश्यसे यन्निमेषितवती दृशावसि ।

इत्यनेन परिहस्य सा तमः सखिधाय समभोजि लज्जिता ॥८५॥

चुम्बासेऽयमयमङ्गुसे नखैः श्लिष्यसेऽयमयमर्ष्यसे हृदि ।

नो पुनर्न करवाणि ते गिर ऊं त्यज त्यज तवास्मि किङ्करा ८६

दिता अय स्योरुभयदोभयोः पार्श्वयोर्दीपं वीक्ष्य कुतुकं कौतुकम्
अद्भुतानोक्तानाद्भुतञ्च निर्वापितस्य पुनः प्रदुर्भावात्तरा वस्त्राकर्षणात्
आतङ्क शङ्का भक्तिर्वा पुरुषसञ्चिधानात् तेषां सङ्घटः सम्बन्धस्तत्र निवे-
शितः निरुद्धः स्मरौ यस्मिन् तत्तद्वत् वित्तम् अप तया प्रदुर्भोगि
कः भूस्तदा किञ्चित् सङ्घचित इयः सीदित्वर्थः ॥ ८३ ॥

एककैति । एककस्य दीपस्य शमने निर्वापणे सति शमितमपि
पूर्ववच्चिर्वापितमपि पुनर्जाग्रतं नन म यया ज्वलन्तं नाभ्यस्ताच्छतु-
रिति नुमः प्रतिप्रेषः । अपरन्तं दीपं सर्वेक्ष्य सा जाता वङ्गैर्वरस्य दा
टाहपाकौपयिकी तनु रित्यादिनोक्त्तवरदानस्य संस्मृत्यर्थः । सा मती
शिरौ विधूय कम्पयित्वा दुर्गारत्वं निश्चित्यर्थः । निमिमील केवलं
स्वयं निमिमीलताञ्जी जाता भीरुणामेव स्वभाव इति भावः ॥ ८४ ॥

पश्येति । हे भीरु ! भयशीले ! भयः कुतस्तुकनाविति कुप्रत्ययः ।
मयापि न दृश्यसे पश्य यद्यस्माद्दृश्यौ निमेषितवती निर्मात्तितवती अस्मि
तदितीत्यमनेन नलेन परिहस्य लज्जिता सा तमः अन्धकारं सखिधाय
समभोजि सम्भ्रुक्ता अन्यथा मुक्तानां दुराराध्यत्वादिति भावः ॥ ८५ ॥

अथाश्वकारकल्पनाया फल युग्मेनाह चुम्बासे इत्यादि । मायिनी
वचनचतुरा सा भैमी अयं चुम्बासे नखै रङ्गुसे चिङ्गुसे अयं श्लिष्यसे
अय हृदि हृदये अर्थसे पुनस्ते तव गिरमात्तां न नो करवाणि करवा-
ण्येव ऊभिति निवारणे त्यज त्यज तव किङ्करा दास्यास्मि किं यत्तत्
बहुपु कञ्जविधान भित्यङ्प्रत्यये टाप् ॥ ८६ ॥

इत्यलीकरतकातरा प्रियं विप्रलभ्य सुरते ह्रियं च सा ।
 चुम्बनादि विततार मायिनी किं विदग्धमनसामगोचरः ॥ ८७ ॥
 खेप्सितोद्गमितमात्रलुप्तया दीपिकाचपलया तमोषते ।
 निविशद्भूरतजन्मतन्मुखाकूतदर्शनसुखान्यभुङ्क्त सः ॥ ८८ ॥
 यदुम्बुवौ कुटिलिते तया रते मन्मथेन तदनामि कार्मुकम् ।
 यत्तु ङ्ङमिति मा तटा व्यधात्तन् स्मरस्य गरमुक्तिङ्ङुतम् ८९
 ईक्षितोपदिगतीव नर्तिनुं तत्तन्गोदितमुदं मनाभुवम् ।
 कान्तदन्तपरिपीडिताधरा पाणिधूननमियं वितन्वती ॥ ९० ॥

इति । इतीय मलीकं यथा तथा रतकातरा रतकातये नाट-
 दली ह्रियं प्रियञ्च विप्रलभ्य प्रतार्य सुरते चुम्बनादि विततार दटौ तथा
 हि विदग्धमनसां कुशलधियां किमगोचर अविषय किं किमसाध्य
 मित्यर्थः । प्रियवाक्यभोतेर्विस्मय विजहार आपत्काले नास्ति मर्यादेति
 न्यायादिति भावः ॥ ८७ ॥

खेति । स नल तमएव धनो मेधसाग्निन् खेप्सितेन खेच्छया उद्ग-
 मितेवोत्पादितैवेद्गमितमाया सा च सा लुप्ता च तथा तयोक्तया क्षण-
 कया टोरिकैव चपला विद्युत् विद्युच्चञ्चला चपलापि चेति यादवः । तथा
 निविशद्भूरताज्जन्म येषां तेषां तस्याः सुखाकूतानां सुखचेष्टितानां
 दर्शनाद्यानि सुखानि तान्यभुङ्क्त स्थिरप्रकाशे तद्विस्मयविधातभयात्
 क्षणिकप्रकाशेन तच्च अन्वभुङ्क्त दर्शनसुखमन्वभुङ्क्तित्यर्थः ॥ ८८ ॥

अथ चेष्टितान्येवाह यदित्यादि । तथा रते भगौ कुटिलिते नख-
 दनादिपीडनेषु वर्जिते तदेव मन्मथेन कार्मुक मनामि नमितं सा तटा
 तन्काले ङ्ङमिति यदकरोत् सुखातिरेककृततद्बहुतं स्मरस्य गरमुक्तिङ्-
 ङुतं वाग्मोक्षकालङ्कार तन्मते तस्योद्दीपक मभूदित्यर्थः ॥ ८९ ॥

ईक्षितेति । कान्तस्य दन्ते परिपीडिताधरा अतएव पाणिधूनन-

भा शशाक परिरम्भदायिनी गच्छितुं वृहदुरः प्रियस्य न ।
 चञ्जमे स च न भङ्गरभ्रुवस्तुङ्गपीनकुचदूरतां गतम् ॥ ६१ ॥
 वाञ्छवन्निपरिरम्भमण्डली या परस्परमपीडयन्तयोः ।
 आस्त हेमनलिनीमृणालजः पाश एव हृदयेगटस्य सः ॥ ६२ ॥
 यत्नभेन परिरम्भ पीडितो प्रियभीहृदि कुचाववापतुः ।
 केलनीमदनयोरुपाश्रये तत्र वृत्तमिलितोपधानताम् ॥ ६३ ॥

वितस्वती इय दमयन्ती ततन्ने विधुननन्ने उदितस्तु मङ्गातरुं
 मनोसुखं नतितु सुप्रदिशती नृत्यं कुर्वत्यपदिशन्तीव स्थिता आच्छिन्नदो-
 नुभिति विवल्यान्नमभ वः ईजिता प्रियेणेतिशेषः ॥ ६० ॥

सति । परिरम्भदायिनी आच्छिद्यन्ती सः प्रियस्य वृहदुरः लसुरः
 अतएव गच्छितुम् अभव्यम् न शश केत्याह्वाययधिक्येनाधिकाल-
 ह्वरभेटः । स नलघु भङ्गरभ्रुवः प्रियाया स्तुङ्गपीनकुचाभां दूरताङ्गव
 सुरो गच्छितुं न चञ्जमे न शशाकेत सम्बन्धेऽप्यसम्बन्धरूपाति
 शयोक्ति ॥ ६१ ॥

वाञ्छति । तयोः सम्बन्धिनीभ्यां वाञ्छवन्निभ्यां परिरम्भः स एव
 मण्डली वृष्टनं परस्पर मपीडयन् स हेमनलिनीमृणाल ज्जातस्तज्जः
 हृदये शेत इति हृदयेशय कामः अधिकरणे शेतेरित्युच्यते । शयवास-
 वासिष्वकाल इत्यलङ्क । तस्य पाशः पाशःस्थो बन्ध एवास्त स्थित
 इत्यश्रेया ॥ ६२ ॥

यत्नभेनेति । यत्नभेन प्रियेण परिरम्भः स्थित्य पीडितो मण्डलीकृतौ
 क्वी एव केलनी मदनयोरुपाश्रयो रूपाश्रये अथवाविशेषे आसन्दि-
 मञ्चकः खटुपाश्रयो मत्तवारण इति यावत् । तत्र प्रियस्याः इदि वन्निभ
 वृत्ते वर्त्तुने मिलिते भङ्गते उपधाने उपवर्हे उपधानं त्वपवर्हमित्यमरः ।
 तयो भावस्तता तां मण्डलोपधानतां अवपतुरित्युच्यते ॥ ६३ ॥

तत्प्रियोरुयुलं नलापितैः पाणिजस्य मृदुभिः पदैर्बभौ ।
 उत्प्रशस्ति रतिकामयोर्यस्तम्भयुग्ममिव शातकुम्भजम् ॥६४॥
 बहूमानि विधिनापि तावकं नाभिमूर्युगमन्तराङ्गकम् ।
 स व्यधादधिकवर्त्मकैरिदं काञ्चनैर्यदिति तां पुराह सः ॥६५॥
 पीडनाय मृदुनी विगाह्य तौ कान्तपाणिनलिने स्पृहावती ।
 तत्कुचौ कलगपीननिष्ठुरौ हारहासविहते वितेनतुः ॥ ६६ ॥
 या कुरङ्गमदकुङ्कमाञ्चितौ नीललोहितकुचौ वधुकुचौ ।
 स प्रियोरसि तयोः स्वयम्भोराचचार नखकिंशुकार्चनम् ॥६७

तदिति । तत्तद्व्यप्रियायाः ऊरुयुगलं नलेनापितैर्न्यस्तैः मृदुभिः
 अनतिक्रतैः पाणिजस्य नखस्य पदैश्चिह्नै रूक्षता प्रशस्तिर्यस्य तदुत्प्रशस्ति
 शातकुम्भजं हिरण्यं रतिकामयो जयस्तम्भयुग्ममिव बभौ इत्यनु-
 प्रेक्षा ॥ ६४ ॥

बहूनि । हे प्रिये ! नाभिमूर्युगं चान्तरा तन्मध्येवर्त्ति अन्त-
 रान्तरेण युक्त इति द्वितीया अन्तराशब्दो मध्यमाधेयप्रधानमाचष्ट इति
 काशिका । तावकमङ्ग वराङ्गं विधिना वेधमापि बहूमानि वज्र मत कृतः
 यद्यस्माद्विदमङ्गकमधिवर्णकैरुत्कृष्टवर्णैः काञ्चनैः कुचैः व्यधान् किमिति
 तां प्रियां स नलः पुराह उक्तवान् पुरा लड् चम्पे इति भूते लट् ॥ ६५ ॥

पीडनायेति । कलगदत्पीनौ निष्ठुरौ कठिनौ च तस्याः कुचौ
 कल्लुरौ मृदुनी कोमले तथापि तौ तादृक् कुचौ विगाह्य प्राप्य पीडनाय
 पीडनं कर्तुं स्पृहायती व्याप्रियमाणेत्यर्थः । कान्तस्य पाणिनलिने
 करकमले कम्पणी हारएव हासस्तेन विहते तिरस्कृते वितेनतुयक्रतुः
 कथयार्थप्रयुक्ताः परिहासास्पदम्भवतीति भावः ॥ ६६ ॥

वेति । कुरङ्गमदकुङ्कमाभ्यां कस्तूरिकाभ्यां राभ्यां अश्वितौ लेपितौ
 अतएव नीला च सा लोहितः च वर्णो वर्णेनेति तत्पुरुषसंभारः । सा र-
 म्ययो स्तौ नीलः कण्ठे लोहितः केशेष्विति नीललोहितः तस्य रगिन

अम्बुधेः कियदनुत्थितं विधुं स्वानुविम्बमिलितं व्यडम्बयत् ।
 चुम्बदम्बुजमुखीमुखं तदा नैषधस्य वदनेन्दुमण्डलम् ॥८६॥
 पूगभोगवज्रताकषायितैर्वासितैरुदयभास्करेण तौ ।
 चक्रतुर्निधुवनेऽधरासृतेस्तत्र साधु मधुपानविभ्रमम् ॥ ६६ ॥
 आह नाथवदनस्य चुम्बतः साम्ना शीतकरतामनञ्जरम् ।
 सीत्कृतानि सुदती वितन्वती सत्त्वदत्तपृथुवेषुसादा ॥ १०० ॥

रुग्ययो स्तौ बध्कचौ प्रिययाः उरसि स्वयम्भुयोः स्वत उत्पन्नयोः
 ईश्वरमूर्त्योश्च तयोः कुचयोः स नलो नस्त्रैः नखजतैरेव किंशुकैः पलाशकुसुमै
 रर्चनमाचचारेति गम्योऽप्येजा ॥ ६७ ॥

अम्बुधेरिति । तस्याः अम्बुजमुख्याः प्रेयसाः मुखं चुम्बत् पिवत्
 नैषधस्य वदनेन्दुमण्डलं तथा अम्बुधेः कियत् किञ्चिदनुत्थित मीषन्धून
 मुदित स्वानुविम्बेन स्वप्रतिविम्बेन मिलितं यत्नं विधुं इन्द्रं व्यडम्बयनु-
 चकार तथा मुखयोर्मिथः संश्लेषात् कात्स्न्येनादृश्यमानत्वादिदमुप-
 मीतम् ॥ ६८ ॥

पूगेति । तौ कामिनौ तत्र निधुवने रते व्यवायो याम्यधर्मो मैथुनं
 निधुवनं रतं पूगः क्रमुक वृन्दीरिति चामरः । पूगभोगः क्रमुक-
 भक्षणं ताम्बूलवर्णमिति यवत् । तस्य वज्रतया वाज्रत्येन कषायितै
 सञ्जातकषायरमैः उदयभास्करेण कर्पूरविशेषेण वासितैः सुरमितैः अध-
 रासृते साधु मधुपानस्य विभ्रममिव विभ्रमं लीलाञ्जकतुरिति सादृश्या-
 ज्ञेपाद्भिददर्शनालङ्कारः ॥ ६९ ॥

आहेति । तदा अधरपानकावे सीत्कृतानि वितन्वती वेदनया
 सीत्कारं कुर्वती मत्वेन दत्तः सर्वगुणकृतः पृथुं पथुः कम्पाख्यः
 सान्त्विको यस्याः सा सुदती भैमी चुम्बतः सूर्यं पिवतो नाथवदनस्य
 प्रियमुखस्य शीतकरतां शीतांगुत्यं शीतकारित्वञ्च कञ्जो हेत्वित्यादिना
 तान्दीप्त्ये टपल्लभः । अनञ्जर मशब्दमेवाह स्य ज्ञापयामासेत्यर्थः । अन्यथा
 कथं सीत्कारादिकार्थमिति भावः ॥ १०० ॥

चुम्बनाय कलितप्रियाकुचं वीरसेनसुतवक्त्रमण्डलम् ।
 प्राप भर्तुममृतैः सुधांशुना सक्तहाटकषटेन मितताम् ॥१०१॥
 वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैत्ति सामुना पर्यरम्भि परिरभ्य चासकृत् ।
 चुम्बिता पुनरचुम्बि चादरात्तृप्तिरापि न कथञ्च नापि च ॥१०२॥
 छिन्नमथ्यतनु हारमण्डलं सुग्धया सुरतलास्यकेलिभिः ।
 न व्यतर्कि सुदृशा चिरानपि स्नेनविन्दुकितवक्षसा हृदि ॥१०३॥
 यत्तदीयहृदि हारमौक्तिकैरासि तत्र गुण एव कारणम् ।
 अन्यथा कथममुत्र वर्तितुं तैरगाकि न तदा गुणच्यतैः ॥१०४॥

चुम्बनायेति । चुम्बनयाधरासुतपानया कलितोहस्तगृहीतः
 प्रियाकुचोयेन तद्वनमुखविम्बं कर्तुं अमृतं भर्तुं पूरयितुं सक्तो हस्त-
 गतो हाटकस्य कनकस्य षटो यस्य तेन सुधांशुना चन्द्रेण मिततां मड-
 शतां प्राप अमृतसम्प्राणाय कनककनकहस्त आगतः सान्नादमृता-
 गुरिवेत्युपेक्षयाः मृतकरुणं व्यञ्जय इति अलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ १०१ ॥

वीक्ष्यति । अमुना ननेन सा प्रिया वीक्ष्य वीक्ष्य सुदुर्भीक्ष्यापि
 पुनरैत्ति इति सा अमृतपरिरभ्यापि पुनः पर्यरम्भि परिरभ्या रभेर
 शब्दोत्थितितुमागम । सा अमकृत् चुम्बिताथ दरात् पुनरचुम्बि
 चुम्बिता कथञ्चनापि तृप्तिव नापि रागातिरेकादितिभावः सर्वत्र कर्मणि
 लङ् ॥ १०४ ॥

द्विद्विभक्ति । सुरतल्येवनास्य नि तैरेव केलिभिः छिन्नमथ्यतनु महत्
 हारमण्डले सुक्ताकलापः स्नेदविन्दुवणव विन्दुका स्नार्थे क. ते अस्
 मद्गताः स्नेदविन्दुकितं तारकादिधादितत् । तद्वतो यस्य स्नया सुग्धय
 सुदृशा भक्ष्या चिरादपि हृदि चित्ते न व्यतर्कि न व्यभावि स्नेदविन्दु
 हारममृतादिति भावः अतएव भ्रान्तिसदलङ्कारः ॥ १०३ ॥

द्यति । तदीये भेदांमस्यन्विन हृदि वक्षसि हारमौक्ति
 मङ्गाह रैरासि आच्छादति यत् आसंभावे लङ् । तत्र स्थितौ गुण

एकवृत्तिरपि मौक्तिकावलिच्छिन्नहारवितती तदा तयोः ।
 छायायान्यहृदयेऽपि भूषणान्निवारिभरभाविते ऽभवत् ॥१०७॥
 वामपादतल्लुप्तमन्मथश्रीमदेन सुखवीक्षिणाऽनिशम् ।
 भुज्यमाननवयौवनामुना पारसीमनि चचार सा मुदाम् ॥१०८॥
 आन्तरानपि तदङ्गसङ्गमैस्तिर्पितानवथवानमन्यत ।
 नेत्रयोरम्हतसारपारणां तद्विलोकनमचिन्तयन्बलः ॥ १०९ ॥

स्त्रवं कान्यादिश्च सएव कारणम् अन्यथा गुणच्युतैः गुणभ्रष्टैर्हार-
 मौक्तिकैस्तदा तस्मिन् समये असुत्रास्मिन्वक्षसि वर्तितं कथं नाथाकि
 न शक्तञ्च ततो गुणएवात्कारणं अन्यथापतनप्रमङ्गादनुपादेयत्वाच्चेति
 भावः ॥ १०६ ॥

एकेति । तदा तत्कावे तयोर्भयोर्मध्ये एकस्मिन्नलएव वृत्ति-
 र्दृष्ट्याः सापि मौक्तिकावलिः छिन्ना हारविततिमुक्ताकलापो यस्य त-
 स्मिन् पुस्कत्वात् पुवद्भावः । आनिवारिभरेण स्वेदपूरेण भाविते स्त्राविते
 अन्यस्याः भस्याः हृदये सर्वनाम्नो वृत्तिभावे पूर्ववदस्य पुवद्भावः ।
 छायाया प्रतिविम्बेन विभूषणमभवत् अत्रैकस्यैव हारस्योभयत्र भूषणत्वेना-
 सम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्ते स्तद्वृत्तिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ १०७ ॥

वासेति । वामपादस्य तलेनाद्यपदेशेन लुप्तिहृती मन्मथस्य श्रियो
 मदः सौन्दर्यदर्पी येन तेनानिर्गम सुखवीक्षिणा अनाकण्डडृष्टिना
 असुना बलेन भुज्यमान नवयौवन यस्याः सा भैमी मुदामानन्दानां पा-
 रसीमनि चचार परमानन्दमापेत्यर्थः ॥ १०८ ॥

आन्तरानिति । नल सास्या अङ्गसङ्गमैर्वाह्यावयवसम्पर्केरानगा-
 नवययांस्तर्पितानाथायितानमन्यत तस्या विलोकनमात्रात्कारं नेत्रयोः
 स्त्राङ्गोरम्हतसारपारणाममृतविशेषस्वादमचिन्तयद्भावयत् ॥ १०९ ॥

वह्म मन्यतविदर्भजन्मतो भूषणानि सद्यथा च चेतसा ।
 तैरभावि कियदङ्गदर्शने यत्पिधानमयविघ्नकारिभिः ॥ ११० ॥
 योजनानि परिरम्भणेऽन्तरं रोमहर्षजमपि स्य बोधतः ।
 तौ निमेषमपि वीक्षणो मिथो वत्सरथ्यवधिमध्यगच्छताम् १११ ॥
 वीज्य भावमधिगतुमुत्सुकां पूर्वमच्छर्माणकुट्टिमे मृदुम् ।
 कौऽयमेत्यदितसम्भ्रमीकृतां स्थानुविस्वमददर्शदेयताम् ॥ ११२ ॥

वह्मन् इति स नलो विदर्भजन्मतो वंद्यर्था भूषणानि सद्यथा वदन्त्या
 वह्ममन्यत तटीयत्वादिभि भावः । चेतसा वह्ममन्यत कृतः यद्यस्मात्त-
 भूषणैः कियताञ्छित् अङ्गानां दर्शने पिधानमयं खादनरूपं विघ्नं
 कुर्वन्तीति तत्कारिभि रभावि भूतम् अतोभूषणवद्भुवानी नाति
 रक्कत इति भावः ॥ ११० ॥

योजनानीति तौ भंभीनलौ परिरम्भे रोमहर्षाञ्जत तज्ज
 तन्मन्त्रमथन्तरं योजनानि बोधतः स्य योजनव्यवधानं सवङ्गतमित्यर्थः ।
 बोधते भौवादिकाद्भूते नत् स्य इति मिथोऽन्त्येन्य वीक्षणो निमेषमपि
 वत्सरथ्यवधि व्यवधानस अक्षयगच्छता मन्वते स्य ॥ १११ ॥

अथानयो अतिमुष्यं पञ्चभिर्गणयति वीज्येत्यादि । एष नैषध
 मृदु सद्यवयवाम् अतएव पूर्वभाष्येन प्राक्भावश्चातिमुष्यपरःस्थ
 कृतापात्तमुष्य मधिगतुं प्राप्नुमन्मुकासिच्छनी ता वीज्य विहृतां ता-
 कोऽयमित्युक्तिरेव उदितं मन्त्रमो यस्या मा अततां कृता मन्त्रभी
 इतम् अभूततद्भावेति । ता प्रियाम अस्ते मणिक्काटुम स्थानुविस्व च-
 प्रतिःसुमददर्शन् दर्शितवत् मप्रतिःसुमददर्शनात् भान्ति मनयतेति
 तस्या ज्योत्समपावकालेन्य । तयोः । उदितं गणयति तज्ज । अमि-
 तात् एताराकालेन एतमङ्गं तादर्शितं कर्म । अत्यम उभयदणपद्वाय-
 पाप्रय तस्या । तज्ज मद्रिय मद्रियेन मन्त्रवृत्तान् अन्वया वैरव्यादिति
 भावः ॥ ११२ ॥

तत्क्षणावहितभावभावितहादशाश्रमितदीधितिस्थितिः ।
 स्वां प्रियानभिमतक्षणोदयां भावलाभलघुतां नुनोद सः ॥११३॥
 स्वेन भावभजने स तु प्रियां बाहुमूलकुचनाभिवृत्तैः ।
 निर्ममे रतरहः समापनागर्ममारमसंविभागिनीम् ॥ ११४ ॥
 विश्वैरवयवैर्निमीलया लोमभिर्द्रुतमितैर्विनिद्रताम् ।
 सूचितं प्रवमितमीत्कृतैश्च तौ भावमक्रमजमध्यगच्छताम् ॥११५॥

तदिति । स नल स्तम्भिन् जणे अवहितभावेनः यद्विहितेन भावितः
 ध्याता हादशाश्रमितदीधित्योः स्त्र्याचन्द्रमसोः स्थितिर्येन सः सन्
 व्यात्मनेऽनभिमतक्षणे अश्रितकाले उदयः प्रादुर्भावा यस्या स्तां भाव-
 लानस्य च्युतिसुखप्राप्ते लघुतामागुभावितां नुनोद निवारयामास
 तत्काले हृदि शोभाकारधारणा सिद्धिरिति रतिरहस्ये अत्र पुरुषव
 शक्त्याधिवयोक्त्या योषितो बहुशक्तिप्रयुक्तरसाभाशङ्कापि समूलकापजपि-
 तंति द्रष्टव्यम् ॥ ११३ ॥

स्वेनेति । किन्तु स नलो भावभजने स्वस्य च्युतिसुखे प्रसक्ते प्रिया
 बाहुमूलयोः कुचयोर्नाभौ च चुम्बनरूपायैः तेन स्वेन सह रतरहसः
 सुरतरहस्यस्य समःपनागर्ममारे च्युतिसुखोत्कर्षे समसंविभागिनीं निर्ममे
 समप्रविभागिनीञ्चक्रे एतेन तयोर्विप्रलम्भवन् सम्भोगस्य पि समान-
 शक्तित्यसक्तम्भवतीत्यनुसन्धेयम् ॥ ११४ ॥

विश्वैरिति । तौ द्वौ विश्वैः शिथिलपायैरवयवैः निमीलया
 निमीलनेन भिदादित्वादञ् । द्रुतं हठाद्विनिद्रतामितैः विकासं प्राप्ते
 लोमभिः कृशितैः निश्चामैः सीत्कारैश्च सूचितं ज्ञापितं स्वस्तता वपुषि
 मालन दृशौ मूर्च्छना चरति लाभलक्षणम् । श्लेषयत् स्वजघन घनं सुद्ध
 स्वात्कृतानि गलगर्जतानिचेत्युक्त्वादिदतिभावः । व्यक्रमं युगपज्जात मक्रम-
 जम्भावम्पातसुखमध्यगच्छतां प्राप्नवन्तौ एवञ्चोभयोः समरागता सम्भ-
 वति अन्यथा पूर्वच्युतसोत्तरच्याविनि वैराग्येन तद्गङ्गप्रसङ्ग इति
 भव ॥ ११५ ॥

आसु भावमधिगच्छते स्तयोः सम्मदेषु करजप्रसर्पणा ।

फाणिषु मरिचावचूर्णना सा स्फुटं कटुरपि स्पृहायहा ॥११६॥

अर्द्धमीलितविलीलतारके सा दृशी निभुवनकामालसा ।

यन्मृहत्तं भवहृत्तं तत् पुनस्तृप्तिरासु दयितस्य पश्यतः ॥ ११७ ॥

तत्कामस्तमदिदीक्षत क्षणं तालवृन्तचलनाय नायकम् ।

तद्विधाधि भवदेवतं प्रिया वेधसोऽपि विदधाति चापलम् ॥११८॥

कःस्तेति । भावं च्युतिमुख मधिगच्छते स्तयोः सम्मदेषु नन्दना-
भेदु करजप्रसर्पणा नखनतकरण म सा स्थिता सा नखनतक्रिया कटुस्ती-
च्छापि कटुरमापि च रसे कटुः कटु कार्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः इत्यमरः ।
स्पृहायहा रुचिकरी फाणिषु विकारेषु मत्स्यवृद्धी फाणितं खण्डविकर
इत्यमरः । मरिचस्यावचूर्णना चूर्णैरवध्वंसना तच्चूर्णेषु इत्यर्थः ।
स्फुटं स्फुटापादि गयान्तात् गयासुश्रये दुच् । येयं सम्मदेषु नखापेणा सा
फाणिषु मरिचपेर्पणा तद्विद्विष्टैवाभूदित्यर्थः । अत्र वाक्यार्थयोः स्तदास्य-
योगेन सादृश्यात्पेटसम्भवदस्तुसम्बन्धलक्षणो वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनाभेदे-
ऽनङ्कारः ॥ ११६ ॥

अर्द्धेति । निभुवनकामालसा सुरतशालिभन्वरा सा प्रिया अर्द्ध-
मीलिते इव विलीलतारके च तारकाक्षणः कनीनिकेत्यमरः । तालयो
दृशी यन्मृहत्तं मीषत्कान भवहृत्तवस्थे दृशावित्यर्थः । पश्यतो दयि-
तस्य पुनस्तृप्तिरासु नाभीदित्यर्थः ॥ ११७ ॥

तद्विधाति । तस्याः कामस्त नायक नलक्षणं तानवृन्तचलनाय अज-
नवीजनः अजन तालवृन्तक मित्यमरः । अदिदीक्षत दीक्षयति अ-
प्रवर्त्तयदित्यर्थः । तथा विभवदेवतं मसाराधिदेवतं अधिष्ठात्येत्यर्थः
तद्विधा तदृशी उक्तप्रकारा क्रिया सुरतशालिषुटा वेधसोऽपि चापल
विदधाति जनयति किञ्चुतान्यस्येतिभावः । सामान्येन विशेषसमर्थन
दुपोऽर्थान्तरन्यः ॥ ११८ ॥

स्वेदविन्दुकितनासिकाशिखं तन्मुखं सुखयति स्म नैषधम् ।

प्रोषिताधरशयालुयावकं तद्विलुप्तपलकं कपोलयोः ॥ ११६ ॥

ह्रीणमेव पृथु मभ्ररं कियत् क्लान्तमेव वज्र निर्वृतं मनाक् ।

कान्तचेतसि तदीयमाननं तत्तदालभत लक्ष्मणादरात् ॥ १२० ॥

स्वेदवारिपरिपूरितं प्रियारोमकूपनिवहं यथा यथा ।

नैषधस्य दृगपात् तथा तथा चित्तमापदपटणतां न सा ॥ १२१ ॥

वान्तमाल्य ऋचदृशसंयमन्यस्तद्वस्तुयुगया स्फुटीकृतम् ।

बाहुमूलमनया तदुज्ज्वलं वीक्ष्य सौख्यजलधौ ममज्ज सः ॥ १२२ ॥

स्वेदेति । स्वेदविन्दुकिता सञ्जातस्वेदविन्दुका नासिका शिखा
नासाग्रं यस्य तत्रोषिताधरशयालुयावकं पानान्विष्टतौषण्णतारक्तक
कपोलयोर्विलुप्तपलकं विलुप्तकपोलतमालपत्रं तमालपत्रं तिलकचित्रकाशि
विशेषक मित्यमरः । तस्याः मुखं नैषधं सुखयति स्म ॥ ११६ ॥

ह्रीणमिति । पृथु भयिष्ठं ह्रीणं लज्जितमेव कियत्सभ्ररं वज्र-
क्लान्तमेव मनागेय निर्वृतं सुखितं तत्तदीयम् अननं प्रियासुखं तदा तत्-
काले कान्तचेतसि आदरादासक्तेर्लक्ष्मणसङ्ग्रामलभत वज्रमत मभ्रटि-
त्यर्थः । सर्वावस्थामनोहरं तन्सुखमिति भावः ॥ १२० ॥

स्वेदेति । नैषधस्य सा दृग्दृष्टिः स्वेदवारिणा परिपूरितं प्रियाया
रोमकूपानां निवहं समृहं यथा यथा अपात् पिबति स्म पिबतेर्लक्ष्मि-
गातिस्थेत्यादिना सिद्धो लक्ष् । तथा तथा अपदपटणतां नास्तु विदुषाः
नाभृदित्यर्थः । चित्तं वज्रकूपं मभ्रतोऽकूपानेऽपि दृष्ट्वा नादेति विरुद्ध
मित्यर्थः । लोकोत्तरवस्तुदशने दृष्ट्वा बद्धत एवेति विरोधाभासे-
ऽलङ्कारः ॥ १२१ ॥

वान्नेति । स नलः यान्तसुदीर्घं माल्य येन तस्य वचनस्य
केशपाशस्य संयमे बन्धने न्यस्तं विनिष्ठा हस्तयुग यथा तया कथयति तदवस्था
स्फुटीकृतं सुज्वलं बाहुमूलं वीक्ष्य सौख्यजलधौ तानन्दरागे ममज्ज ॥ १२२ ॥

वीक्ष्य पत्यु रधरं रुगोदरी बन्धुजीव मव शङ्कसङ्गतम् ।
 मञ्जुलं नयनकञ्जलैर्निजैः संवरीतुमशकत् स्मितं न सा ॥१२३॥
 तां विलोक्य विमुखश्चितस्त्रितां पृच्छतो हसितहेतुमीशितुः ।
 ह्रीमती व्यतरदुत्तरं बधूः पाणिगण्डुर्हृदिदर्पणार्पणाम् ॥१२४॥
 लालनात्मचरणस्य चुम्बनाच्चारु भालमवर्तक्य तन्मयम् ।
 सा ह्रिया नतनताननाच्छाच्छेयरागमुदितं पतिं निगः ॥१२५॥
 स्नेहभाजि हृदयेऽनुविस्वितं वीक्ष्य मूर्त्तमिव हृत्कृतं प्रियम् ।
 निर्ममे धुतरतत्रम निजैर्ह्रीनतातिस्त्रिदुनामिकाग्निर्लः ॥१२६॥

वीक्ष्येति । सा रुगोदरी । निजैर्नयनकञ्जलैर्निजैः । बन्धुजीव । जीवित्वात् ।
 इति भावः । मञ्जुलं मनीषरम् । अतएव शङ्कसङ्गतं बन्धुजीव । बन्धुजीवस्य
 मिराभ्यन्तः पत्युः । अथ स्मितं मन्दहासकस्वरीति । निगोऽन्तरात् ।
 चाम । ममकलत्रेति भावः ॥ १२३ ॥

ता इति । विमुखः निदृश्यते । तथा चितस्त्रिता रुग्णता ता
 विलोक्य हसितहेतुः कितकारणं प्रपन्नः । इत्यनु पत्युः ह्रीमती बधुः
 नरोदा । मयि पाणिगण्डुर्हृदि । पाणिगण्डो दर्पणार्पणा । मीशितुः
 व्यतरः ॥ १२४ ॥

लालयेति । सा प्रियः आत्मचरणस्य आत्प्रेक्षुम्बनात् । लालनात् ।
 सम्पदाद्वेते । लालया । चाम्भालः रथ्यलनाटं तस्य मुखम् । यलीक्य । श्लुया
 नतनतानना । अतिन्यस्योः । मती । प्रेयरागः उदितं । निगोः निगायाः ।
 पहृत्वादिना । निमयाः निगन्ताः । पतिः बन्धुः ममरति । तिराणानङ्कारः
 ॥ १२५ ॥

स्नेदेति । स्नेहभाजि । स्नेहे हृदये । तस्य अनुविस्वितं । पतिर्विस्वाम् ।
 अतएव मूर्त्तमूर्त्तमलं । हृत्कृतं मिराभ्यन्तः । मिरा वीक्ष्य । ह्रीनता । लज्जनता ।
 निजैः अतिस्त्रिदुनामिकाग्निर्निजासमाकर्तयतो । निरकोरतथमो यस्य
 तं निर्ममं चकार । तस्य अन्मयनुदतोऽपि व्यितेत्यशेषः ॥ १२६ ॥

सूतमायकानिदेशविभ्रमैरप्रतीततरुवेदनादयम् ।

दत्तदंशमधरेऽधिगामुका सासृशन्मृदु चमञ्जकार च ॥१२७॥

वीक्ष्य वीक्ष्य करजस्यविभ्रमं प्रेयसार्जितसुरोजयोरियम् ।

कान्तमैजत हससृशं क्रियत् कोपमङ्कुचितलाञ्छनाञ्जला ॥१२८॥

रोपभूपितमुखीमिव प्रियां वीक्ष्य भीतिदरकम्पिताक्षरम् ।

तां जगाद स न वेद्मि तन्वि ! तं ब्रूहि शास्मि तव कोपरोपणम् ॥१२९॥

रोपकुङ्कुमविलेपनाम्ननाम्नन्ववाचि कृशतन्ववाचि ते ।

भृद्युक्तमस्यैव रञ्जना मानने विधुत्रिधियमानने ॥ १३० ॥

सूतेति । सूतमायकस्य कामस्य निदेशविभ्रमैराज्ञाविनामै रप्रतीततरो वेदनादयो यस्मिन् सदनपारवश्याऽऽज्ञायमानदुःखमित्यर्थः । अधरे दन्तदंशं अधिगामुका प्राप्ता लपपतेत्यादिना उक्त्वा नलोकेत्यादिना पञ्च प्रतिषेधः । सा भैमी कियत्किञ्चिच्चमत्कृता त्वापिता सती मृदु मन्द-मसृशत् करतलेन दंशं परामृशदित्यर्थः ॥ १२७ ॥

वेत्तेति । इयं भैमी प्रेयसा प्रियतमन उरोजयोः कुचयो र-जित करजस्य विभ्रम नखजत वीक्ष्य वीक्ष्य दर्शं दर्शं द्वियत्किञ्चिक्कोपेन मङ्कुञ्चिता सकृलित्वा विलोचनाञ्जलाः कष्टान्तः यस्याः सा सती हसं स्पृशतीति तन्स्पृशं हसन्तं कान्तमैजत ॥ १२८ ॥

रोपेति । रोपेण भूपितमुखी मिव स्थितां प्रियां वीक्ष्य स नलो भित्वा दरकम्पिताक्षरमीपञ्जलाक्षर यथा तथा तां जगाद किमिति जेतन्वि ! तव कोपरोपणं कोपजनक अपराधिनं न वेद्मि तं ब्रूहि शास्मि दग्दयामि ॥ १२९ ॥

रोपेति । ननु कृशतनु ! कृशं हि ! सख्यद्वी नदी ह्रस्वः । अवाच्यवनते अत्रप्रादुर्धते किन्तु । अवाचि वाच्यमे विधोरपि विधेया मानना पूजा यस्य तस्मिन्विधोरपि पश्यते तयानने अयत्कसमया अपाप्रकाला रोपण

क्षिप्रमस्यतु रुजा नखादिजाः तावकीरमृतशीकरं किरत् ।
 एतदर्थमिदमर्जितं मया कण्ठचुम्बि मण्डिदाम कामदम् ॥१३१॥
 स्वापराधमलुपत् पयोधरे मत्करः सुरधनुःकरस्तव ।
 सेवया व्यजनचातनाभुवा भूय एव चरणौ करोतु वा ॥ १३२ ॥
 आननस्य मम चेदनौचितो निर्दयं दृशनदंशदायिनः ।
 शोष्यते सुदति ! वैरमस्य तत् किं त्वया वद विदग्धनाधरम् ॥ १३३ ॥

कृद्भ्रमं तस्य विलेपनान् नागीपट्टच्छना माभूदेव निष्कलङ्के सुखे रोषकलङ्को
 मभूदित्यर्थः ॥ १३० ॥

क्षिप्रमिति । हे प्रिये ! कण्ठचुम्बि कण्ठसङ्घि कामदमभोष्टदं
 मण्डिदाम मण्डिमालिका नखादिजाः नखदन्तजतादिजन्यः तावकी-
 रमृदीयाः रुजाः पीडाः भिदादित्वादप्रत्ययः । क्षिप्रमस्यतु निरस्य-
 त इदं मण्डिदाम मया एतदर्थम् एतत्पीडानिरासार्थं सेवार्जितं सम्पा-
 दितम् ॥ १३१ ॥

खेति । हे प्रिये ! तव पयोधरे स्तने मेघं च स्त्री स्तनादौ पयो-
 धरावित्यमरः । सुरधनुस्त्रिविधेषु इन्द्रधनुश्च करोतीति तत्करः ।
 दिवाविभादिनाटप्रत्ययः । मत्करो व्यजनस्य वाहनचातनया धूनेन
 भवतीति तद्भुवा सेवया स्वापराधमलुप्यन् नुनोद लुप्येर्नङीत्वात्
 च्छुरदः देशः । भूयएव पुनरपि चरणौ करोतु सेवतां वा सःमान्देन विशेष
 लक्षणा ॥ १३२ ॥

आननस्येति । हे प्रिये ! निर्दयं यथा तथा दृशनदंश ददातीति
 तद्दयिनो दष्टवतो समानस्य मन्दस्वस्थानौचितो अनौचित्यं चेत्तर्हि
 हे सुदति ! सुदग्ने ! त्वया अधरं विदग्ध अस्थानस्य वैरं किं न शोष्यते
 न निर्यात्यते यद्दृशनदंशस्य प्रतिदंशनमेव प्रतीकार इति भावः
 ॥ १३३ ॥

दीपलोपमफलं व्यधत्त यस्तेपटाहृतिषु मच्छिखामणिः ।

नो तदागमि परं समर्थना सोऽयमस्तु पदपातुकस्तव ॥ १३४ ॥

इत्यमुक्तिमुपहृत्य कीमलां तल्पचुस्विचिकुरश्चकार सः ।

आत्मभौलिमणिकान्तिभङ्गिनीं तत्पदारुणसरोजसङ्गिनीं ॥ १३५ ॥

तत्पदाखिलनखानुविम्बनैः स्वैः समेत्य समतामियाय सः ।

रुद्रभ्रमविजिगीषया रतिस्वामिनापदगमूर्तिताभ्यता ॥ १३६ ॥

आख्यतैष कुरु कोपलोपनं पश्य नश्यति कृशा मधीर्निशा ।

एवमेष त् निशान्तरे वर रीपशेषमनुरीत्यसि जगाम ॥ १३७ ॥

टीपति । हे प्रिये ! पटाहृतिषु वस्त्राकर्षणेषु मच्छिखामणि स्ते तव कवचां दीपलोपं दीपनिर्वापणमफलं यञ्चकार निष्कलीचकार तदागमि तस्मिन्पराधे समर्थना समाधान नो परं नास्त्येव किन्तु सोऽयं शिखाःमणिः तव पदपातुकः पादपाती लघपतेति उक्तञ्च अस्तु प्रणिपात एवात्र प्रतीकारः ॥ १३४ ॥

इत्यमिति । स नलः इत्युक्तप्रकारेण कीमलां ललितपदां उक्ति यःणी उपहृत्य उपायनीकृत्य तल्पचुम्बिनः शय्यावलम्बिनश्चिकुरः स्वकेशा द्युस्य सः, आत्मभौलिमणिकान्तिरेव भङ्गिनीन्तरङ्गिणीं तत्पदे मैमिचरणे- एव अरुणसरोजे कोकनद्रे तत्सङ्गिनीं तद् युक्तां चकार नमश्चकारेत्यर्थः । नद्योहि रक्तनीलकमलादियुक्ता भवन्तीति प्रसिद्धम् ॥ १३५ ॥

तदिति । सः नलः स्वरखिलेषु पदयोः दशसु नखेषु अनुविम्बनैः प्रतिविम्बैः समेत्य दशभिर्भिलित्वा रुद्रेभ्य एकादशभ्यो भीतेर्विजिगीषया परिजिगीषया उप समीपे दशानासुपदयोः एकादशेत्यर्थः । सद्वा व्ययेत्यादिना वञ्जनीहौ समासानी इच् टिलोपः । उपदशा मृतयो दस्य तस्य भावसत्ता तदुभ्यता एकादशमूर्तिभ्यता रतिस्वामिना कामिन समतां सादृश्य मियाय एकादशरुद्रजिगीषया एकादशमूर्तिधारी साक्षात्काम इवालक्ष्यतेत्युक्त्वा ॥ १३६ ॥

अ एव नैष रति । हे प्रिये ! कोपस्य लोपनं निवर्तनइहूमा कुप्यसेत्यर्थः ।

साऽथ नाथमनयत्कृतार्थतां पाणिगोपितनिजाङ्घ्रिपङ्कजा ।
 तत्प्रणामधुतमानमाननं स्मेरमेव सुदती वितम्बती ॥ १३८ ॥
 तौ मिथो रतिरसायनात् पुनः सम्भक्तुमनमौ वभूवतुः ।
 चक्षमे न तु तयोर्मनोरथं दुर्जनीरजनिरल्पजीविता ॥ १३९ ॥
 स्वप्मात्तशयनीययोस्तयोः स्वैरमाख्यत वचः प्रियां प्रियः ।
 उत्सवैरधरदानपानजैः सान्तरायपद्मन्तरान्तरा ॥ १४० ॥

सधैर्वसन्तस्तु निःशः उत्तरायणरात्रिः कृष्या अल्पा पश्य नश्यति निर्याति
 किन्तु निशान्तरे हेमन्तदिग्वात्तमेव जगत्त्वापि न चिरमिति भावः ।
 रोषणेन मनुरोत्थसि अतुसरिष्यसि वरं किञ्चित् प्रियमितीत्यमेव नल-
 क्तः ख्यत आह स च किञ्चिदो नुडिः ख्याडादेशे तद् अस्ति वक्ति ख्याति-
 भ्योऽडः इति चैरडादेशः ॥ १३७ ॥

अथ प्रियप्रणामानन्तरं पाणिगोपिते तस्मिन् स्मरणाभयात्का-
 टिके निजाङ्घ्रिपङ्कजे यया सा तस्य प्रणामेन धुतमानं निरस्तकर्णम्
 कृतएवाननं स्मेरं सुस्मितमेव वितम्बती सा सुदती भैमी नाथं कृतार्थतां
 पूर्णकाम मनयत् ॥ १३८ ॥

ताविति । तौ द्वौ मिथोरति रन्व्येत्यानुशासः । सैव रसः यनमौपथ्य-
 विशेषः यज्जराः व्याधिर्विध्वंसि भेषजं तद्रसायनमिति वाभट्टः । तस्मात्प्रवृत्ति-
 हेतोः पुनः सम्भक्तुमनमौ सम्भोक्तुमिच्छन्ती मनसौ ययोः सम्भोक्तुमनमौ वभू-
 वतुः किन्तु दुर्जनो दुर्जनका परशुभङ्गेपित्वादिति भावः । अल्पजीविता
 गतरात्रिणासतिह्वामादधिरस्यायिनो रजनिरस्तयोर्मनोरथं न चक्षमे
 न मेहे दुर्जनः परशुभासङ्गेऽल्पजीवीः चेति युक्तमिति भावः । अल्पा-
 वशिष्टाः किञ्चिदासम्भोग्योः रपयांस्ततेति तात्पर्यम् ॥ १३९ ॥

स्वप्नमिति । स्वप्नं निद्रातुम् आत्तशयनीययोः प्रप्रतल्पयो-
 क्तयोः प्रिययोः मध्ये प्रिय प्रियामधरयोरन्व्येत्येतांपयोरन्व्येत्यदान-

देवदूत्यमुपगत्य निर्दयं धर्मभीतिकृततादृशागसः ।

अस्तु मेयमपराधमार्जना जीवितावधि नलस्य वश्यता ॥४१॥

स जगः सुसुखि ! यत्त्वदीक्षणं तच्च राज्यमुह येन रज्यसि ।

तन्नलस्य सुधयाऽभिषेचनं यस्त्वदङ्गपरिरम्भविभ्रमः ॥ ४२ ॥

शर्म किं हृदि हरेः प्रियार्पणं किं शिवाह्वं घटनं शिवस्य वा ।

कामये तव महेषु तन्वि ! तं नन्वयं सरिदुदन्वदन्वयम् ॥ ४३ ॥

पानाभ्यां जातं सज्जैरुत्सवैरानन्दैरनुरागैः मध्ये मध्ये सान्तरायाणि
सप्रतिबन्धानि विच्छिद्य विच्छिद्य प्रयोज्यमानानि पदानि पदाख्यशब्दा
यस्मिं सद्भवो व क्रय स्वैर यथेच्छमख्यताः बोधत् ॥ १४ ॥

किम् तद्वाक्य तदेव एभि रावष्टे देहेत्यादि । हे प्रिये ! देवदूत्यं
दूतदूत्यमुपगत्य निर्दयं यथा तथा धर्मभीत्या धर्मलोपभीत्या कृततादृक्
तथा प्रतिकृताचरणरूपमार्गोऽपराधो येन तस्यापराधनलस्य भ्रमसम्ब-
न्धिनी मेयं जीवितावधि जीवितान्तं यथा तथा वश्यता यशवर्तिता
वशङ्कत इति यत्रान्यथ । अपराधस्य मार्जना परीहारः अस्तु यावज्जीव
दास्यमेवास्य प्रतीकारं भवत्वित्यर्थः ॥ १४१ ॥

म इति । हे सुसुखि ! नलस्य स जगः उक्तवः जग उद्धर्षो मह
उद्धवन्मरः । यत्त्वदीक्षणं त्वद्दृशेणम् ऊरु महद्वृज्यञ्च तत् येन त्वं रज्य-
सि रक्षाभवसि क्रुशि रजीत्यादिना श्यन् परकंपटञ्च । तदेव सुधया
अभिषेचनं मष्टाभिषेक्तस्य यत्त्वदङ्गस्य परिरम्भविभ्रमं कालिङ्गनलीला
त्वत्सम्बन्धं विना मे न किञ्चिद्भोवत इत्यर्थः ॥ १४२ ॥

शर्मति । हरेर्विष्णोः हृदि वक्षसि प्रियार्पणं लक्ष्मीधारणं कि
गम शिवस्य शिवायाः गौर्याः अर्द्धे अर्द्धदि घटनं किं शर्मं नेति भावः ।
किन्तु ननु तन्वि ! ऊर्ध्वार्ङ्ग ! इहेदानीं तव मया मह तं प्रसिद्ध
सरिदुदन्वतो सरित्कमुद्रयो रन्वयं मेलनमय महङ्कारं कामये मिथुनात्तर
सम्भेदवत् मिश्रसंज्ञं मेदानीयभासादिति भावः ॥१४३॥

दीयतां मयि दृढा ममेति धीर्वक्तुमेवमवकाश एव कः ।
 यद्विधूय तृणवर्हिवस्पतिं क्रीतवत्यसि दयापणेन माम् ॥१४४॥
 शृण्वता निभृतमालिभिर्भवहाग्विलासमसक्तमया किल ।
 मोघराघवविसर्ज्यजानकीं आविष्णीं भयचलासि वीक्षिता ॥१४५॥
 कुम्भपत्रविनिमीलितक्षुपात् कच्छपस्य धृतषापलात्पलात् ।
 त्वत्सखीषु सरटाच्छिरोधुतः स्वं भियोर्जभदधतीषु वैभवम् ॥१४६॥
 त्वं मदीयविरहान्मया निजां भीतिभीरितवती रक्षयुता ।
 नोज्झितास्मि भवतीं तदित्ययं व्याहरद्वरमसत्यकातरः ॥१४७॥

दीयतामिति । हे प्रिये ! मयि विषये ममेति धीं भवत्युक्तिरुददं
 दया तथा दीयतामित्येवं वक्तुम् अवकाश एव कः यद्यथाः हिवस्पतिं मन्द
 तृणवर्हियुय निरस्य दययैव पणेन मध्येन मा क्रीतवती स्वीकृतवत्यसि
 क्रीतवती ऽस्मीति भावः ॥ १४४ ॥

शृण्वतीति । हे प्रिये ! मालिभिः मखीभिः मङ्ग भवत्या वाग्विलास
 मवनाम्नोदृत्तमात्रे पुं वद्भावः । असक्तनेत्रयोनिभृत गूढ शृण्वता मया
 मोघं व्यटमेव राघवस्य विदग्धा त्वाञ्छा जानकीं सीतां शृणोतीति
 तच्छ्रायिणी अतएव भयेन चला कम्पा सती सीतादृत्तान्मश्रयणेन स्वयं
 तथैभता वीक्षिता दृष्टामि किल ॥ १४५ ॥

अथ युष्मन्नाह कुम्भेत्यादिकुम्भेति कनित्याः । श्लुविकुम्भिसर्जनाथां
 वनिटौ कुम्भेन स्पर्शेन पत्रेषु विनिमीलति सङ्घृचति यस्तस्मान् कुम्भ-
 श्लिपात् ह्रस्वशास्त्राश्रयः कुम्भदन्तम् । तथा धृतषापलात् कच्छपस्य
 पलात मांसात् सरटान् ककुनासात् शिरोधुतः कस्मितशर्पः मन् त्वत्सखीषु
 स्व वीर्यं भियो वैभव भयातिरेकमभदधतीषु वर्णयन्तीषु सतीषु ॥ १४६ ॥

त्वमिति । त्वञ्च मदीयविरहान्निजांस्मांतिं रक्षो रक्षसांरिवती
 उक्तवती रक्षयुता मया श्रुतामि किन्तु तलच्छाहाक्यश्रवणात्कारणात्
 भवतीं नोज्झितास्मि न त्वच्छाभि उञ्जते नैदृमिष । इतीश्रमसत्यकातरौ

सङ्गमय्य विरहेऽस्मि जीविका यैव वामथ रताय तत्क्षणम् ।
 हन्त दत्य इति रुष्टयावयोनिद्रयाद्य किमु नोपसद्यते ॥ १४८ ॥
 ईदृशं निगदति प्रिये दृशौ सम्मदात् कियदियं न्यमीलयत् ।
 प्रातरालपति कोकिले कलं जागरादिव निशः कुमुदती ॥ १४८ ॥
 मिश्रितोरु मिलिताधरं मिथः स्वप्नवीक्षितपरस्परक्रियम् ।
 तौ ततोऽनु परिरम्भसम्युटे पीडनां त्रिदधतौ निद्रद्रुतुः ॥ १४९ ॥
 तद्यातायातरं हञ्जलकलितरतिश्रान्तिनिश्वासधाराः-
 जस्रव्यामिश्रभावस्फुटकथितमिथः प्राणभेदव्युदासम् ।

ऽन्तर्भीः अयं नलः वर व्याहरत् अपरित्यागवरं ददः वित्यर्थः । उक्त-
 मस्त्रीजगादिभयत्रवणात् दृथा विरहभीतासि तथापि न भेतव्यमित्यर्थः
 ॥ १४७ ॥

सङ्गमयेति । यैवाहं विरहे विरहदशायां वां युवां सङ्गमय्य स्वप्न-
 सङ्गतिमुखमनुभाव्य जीविका जीवितव्यस्मि अथेदानीन्त्याः मम क्षणो-
 ऽवकाश उपरतिरूपसां रताय सुरतायैव तद्वथ. तंप्रपद्यथः । ददातेर्नटि-
 यम् । हन्त इति रुष्टया कुड्या किमु तदित्युक्ते च । निद्रया अद्य आ-
 वयो नोपसद्यते न सन्निरुध्यते सीदतेर्भावे जट् ॥ १४८ ॥

ईदृशमिति । प्रिये नले ईदृशमिदृशवाक्य निगदति सति तदा प्रातरु-
 पसि कोकिले कलं यथा तथा आलपति सति निशः स्वप्नानो जागराद्वा-
 त्विजागराद्गतोः कुमुदतीव इय भैमी सम्मदात्सुलोपात्कियद्दृशौ न्यमी-
 लयतर्मान्तर्यत स्म भ्राजभासेत्यादिना विक्ल्य दुपधादीर्घौलघोरित्य-
 भ्याःसर्दीर्घे ॥ १४९ ॥

मिश्रितेति । ततोऽङ्निमीननानन्तरन्तौ मिथः परस्परं मिश्रिता
 परु यस्मिन् मिलितायधरौ यस्मिन् कर्मणि तत्स्वप्नवीक्षिताः वासनाव-
 यात् स्वप्नदृष्टाः परस्परक्रियाः स्वप्नादिव्यापाराः यस्मिन् कर्मणि तद्याथा

बालावक्षीजपत्वाङ्कुरकरिमकरीमुद्रितोर्षीन्द्रवक्ष-
 शिष्काख्यातैकभावोभयहृदयमयाहृन्मानन्दनिद्राम् ॥१५०॥
 श्रीहर्षं कविराजराजिसुकुटालङ्कारहीरः सुतम्
 श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मा मल्लदेवी च यम् ।
 यातोऽस्मिन् शिवशक्तिसिद्धिभगिनी सौभ्रात्रभव्ये महा-
 काञ्चे तस्य कृतौ नलीयचरिते सर्गोऽयमष्टादशः ॥ १५१ ॥

तथा परिरम्भसु) ब्यालिङ्गनपञ्जरे पीडनां मियः संक्षेपं विदधती कुर्वन्ती
 निद्रदत्तुः निद्रासुखमनुबभूवतुः ॥ १५० ॥

तदिति । यानायातानां गतगतानां रंजसो वेगस्य ष्छलेन कविता
 ज्ञापितः रतिश्रान्तियां भिक्षासां निश्वासधाराणां निश्वासपरम्पराणां
 अजस्रव्यामिश्रभावेनानवरतमेवनेन स्फुटं कथितो मियः प्राणभेदस्य व्यु-
 दासोऽभावो यस्य तद्द्वालायः प्रियायाः वज्रोजयोः कचयो र्याः पत्वाङ्कुर-
 करिमकर्याः ताभिर्मुद्रितेनोर्षीन्द्रस्य वक्षमेव चिह्नेन लिङ्गेनाख्यातो
 व्याख्यात एकभावः ऐक्यं ययोस्ते उभये हृदये यस्मिन् एकाचिह्नत्वा-
 देकमिति भावः । वृत्तिविषये उभयन्दस्थाने उभयशब्दप्रयोगदत्तारकं प्राक् ।
 तद्वत् आनन्दनिद्रां सुखशायिकां अगान् ॥ १५१ ॥

श्रीहर्षमित्यादि । शिवशक्तिर्मिद्विनाम काचित् स्वकृति सैव
 भगिनी तथा सह सौभ्रात्रं सुभ्राह्मणं यथादित्यादण् प्रत्ययः । भ्राता च
 भगिनी च भ्रातरौ भ्रातृभगिन्यौ भ्रातरावित्यमरः । आहृत्पूर्वौ स्वस्र
 दृष्टिहृद्यमित्येकशेषः । तेन सौभ्रात्रेण भव्ये एककृतकत्वादिभ्यं निर्देशः ।
 अष्टौ च दश च अष्टादश द्वादश । संख्यायामवच्छ्रमोत्तर्गात्योरित्याच्यन्तेषां
 पूर्णकोऽष्टादशः तस्य पूर्णे इट् टिलोप गतमन्यत ॥ १५२ ॥

इति पटवाक्यप्रमाणपारावारपारांण श्रीमहोपाध्यायकोलाचन-
 मल्लिनाथसूरिविरचितयां जीवात्मभाष्ययां नैषधव्याख्यायां अष्टादशः
 सर्गः ॥ १८ ॥

नैषधचरितम् ।

ऊनविंशः सर्गः ।

निशि दग्मितामालिङ्गन्यां विबोधविधित्सुभि-
निषधवसुधामीनाङ्गस्य प्रियाङ्गमुपेयुषः ।
श्रुतिमधुपदस्त्रग्वैदग्धीविभावितभाविक्क-
स्फटरसभृशभ्यक्ता वैतालिकैर्जगिरे गिरः ॥ २ ॥

अथ काव्ये प्रयोगे वैचित्त्यस्याप्यलङ्कारत्वाद्दृष्टान् सर्गे तद्वैचित्त्य-
माश्रित्य प्रभातवर्णनमारभते । निशोति । निशि निशायां पद्मनादिना
निशादेशः । दशमो वयोऽवस्थाविशेषोऽस्याः अस्तीति दशमी वृद्धा वर्षीयान्
दशमीऽप्ययानित्यमरः । वयसि पुराणादितीष् प्रत्ययः । तस्याभावज्ञात्ता
दग्मिता त्वतलोर्गुणवचनस्य पुं वद्भावः । तामालिङ्गन्यां प्राप्सवन्त्यां प्रभा-
तकल्पायां सत्यामित्यर्थः । प्रियायाः अङ्गुष्ठस्यङ्गमुपेयुषः प्राप्सस्य निषधव-
सुधामीनाङ्गस्य निषधदेशमन्त्रयस्य नलस्य विबोधविधित्सुभिः विधातु-
मिच्छुभिर्गम्यादिपाठात् द्वितीया समासः । वैतालिकैर्वोधकरैर्वेन्दुभिः
वैतालिका बोधकरा इत्यमरः । श्रुतिमधुपदस्त्रजां श्रवणमधुपदपङ्क्तिनां
वेदग्धी यद्गवनाच्चातुर्यं कौशिक्यादिदृष्टिसम्पत्तिः । तथा विभाविताः व्यञ्जि-
ताः भागाः अस्य सन्तीतिभायः रसबोधकविभावादिचतुर्विधविभाववान्
मत्स्यधीयन् प्रत्ययः । अतएव स्फटोऽभिव्यक्तः सवाकत्वप्राप्सइत्यर्थः । एवं
विशेषणविशेषेण रसेव गृहकारादिना भृशमभ्यक्ताः रसभरिता इत्यर्थः ।
गिरो गं, तवाचो वक्ष्यमाणाः जगिरे गीयन्ते स्म गायतेः कर्मणि लिट् ।

जय जय महाराज ! प्राभातिकीं सुषमामिमाम्
 सफलयतमां दानादक्ष्णो दरालसपक्ष्मणाः ।
 प्रथमशकुनं शब्धोत्थायं तवास्तु विदर्भजा
 प्रियजन सुखाम्भोजात्तुङ्गं यदङ्ग ! न मङ्गलम् ॥ २ ॥
 वरुणाष्टद्विशीमाशामासादयन्तमसुं रुची-
 निचयसिचयांशांशभ्रंशक्रमेण निरंशुकम् ।
 तुहिनमहसं पश्यतीव प्रसादमिपादसौ
 निजमुखमितः स्मेरं धत्ते हरैर्महिषी हरित् ॥ ३ ॥

अस्मिन् सर्गे हरिणा वृत्तं रसयुगद्दयैर्नमोभ्यौस्त्रौभेदैर्जसौस्त्रौ गो यदा
 हरिणी तदेति लक्षणात् ॥

जयजयेति । हे महाराज ! नम ! जयजय अभोक्षण सर्वोत्कर्षण
 पत्तस्वनिव्व दौ द्विर्भावः । इमां युगेवर्हिनीं प्राभातिकीं सुषमां परमां शे-
 भां दरमिपदलभानि पक्ष्मणा ययोस्तयोः अत्यार्थत्वव्यय दरमिति यादव ।
 अक्ष्णोदानादृष्टजेपात् सफलयतमां अतिशयेन सफलय तिङ्ब्यशादामुप-
 लब्धय । तव ते विदर्भजा वैदर्भी शय्याया सत्यरसुख्यय शब्धोत्थायं अपादाने
 परीक्षायासिति गमन् । परीक्षा त्वरा स्थियप्रथमोत्थानं लभ्यते । अतएव
 प्रथमशकुनं प्रथममङ्गलमस्तु तदा तस्यामेव प्रथमाज्ञिपातादितिभावः ।
 कृतदत्तयत आह अङ्ग ! भो ! यद्यस्मात्प्रियजनस्य सुखाम्भोजात्तुङ्गमधिक
 मङ्गलं नान्तीत्यर्थान्तरन्यः ॥ २ ॥

वरुणेति । असौ हरैरिन्द्रस्य महिषी हरित्प्राचीटिक् वरुणाष्ट-
 द्विशीमाशां प्रतीचीन्द्रशमासादयन्तं मङ्गल्वन्तमसं पुरस्यं रुचिनच-
 योऽंशुसमृद्धं कृटिकारादिति ङीप् । सण्य सिचयः पटः सिचयो वस्तु
 वसन संशुकमिति यादव । तस्य अशांशस्य अशः वीक्ष्यायां द्विरुक्तिः ।
 क्रमेण निरंशुकं नीरुचि शैषिकः कप् । विवसनञ्च तुहिनमहसं चन्द्र

अमहतितरास्ताडक् तारा न लोचनगोचरा-
 स्तरणिक्रिरणा द्यामश्नन्ति क्रमादपरस्पराः ।
 कथयति परिश्रान्तिं रात्रीतमः सहयुद्धना-
 मयमपि दरिद्राणप्राणस्तमीदृयितस्त्रिषाम् ॥ ४ ॥
 स्फुरति तिमिरस्तोमः पङ्कप्रपञ्च इवोच्चकैः
 पुरुमितगरुञ्चञ्चञ्चपुटस्फुटचुम्बितः ।

पशून्नीव प्रसादमिपात् प्रभातिकवैशद्यच्छलात्स्मेर यस्मिन् तत् स्मेरं
 निजमुखं धत्तदय अत्र मियगद्धेन प्रसादरूपपापङ्गवेन पराङ्गनासङ्गतपुरु-
 षदशेनजन्मस्मितत्वोभ्रे जगत् सापङ्गवोभ्रे जा ॥ ३ ॥

अमहतीति । अतिशयेन महत्या महतितराः प्रियादिषु पुव-
 झावप्रतिषेधे रूपकल्पेत्यादिना डोहृभ्यः । ततोऽन्यमसामे अमहति-
 तराः स्त्रियाः तारा स्तरकाः ताडक् पूर्ववङ्गोचनस्य गोचराः विषयाः
 नभवन्ति प्रत्येक् विषयत्वासम्भवात् वञ्चटोपापत्तौ वा ता न प्रसभादनेक-
 वचनत्वनिर्वन्नेन तरणोरकेस्य किरणाः अपरे परे च सततक्रिया अप-
 रस्पराः सन्तः अपरस्पराः क्रिया सातत्यइति निपातनात् साधुः । क्रमा-
 दद्यामाकथमश्नन्ति ग र्दन्ति अयन्तमीदृयितो निशापतिः दरिद्राणप्राणः
 कीणवत् मन् दरिद्रतेः कर्त्तरि ल्यट् । वलान्तर्धामिनोः प्राच इति
 यादयः । रात्रेस्तमांसि ऊटिकाराहाडीप् । तैः सह युध्वनां सह
 युद्धतां सङ्घेचेति कृनिप् । वनोऽन स हुरति वक्तव्यात् इति पाठः । वनी
 रचेति डीप् प्रत्ययो नास्ति । विषाम्नासां परिश्रान्तिं कथयति शोभम-
 च्चदोऽलङ्कारः ॥ ४ ॥

स्फुरतीति । तिमिरस्तोमस्तमोराशिः पुरु भूयिष्ठ यथा तथा सित-
 गरुतां हंसानां हंसस्तु श्वेतगरुतइत्यमरः । चञ्चद्विचञ्चपटेः स्फुटयुम्बित
 प्रलीलितः उच्चमंढः पङ्कप्रपञ्चः पङ्कराशिरिव स्फुरतीत्युपमा । कालि-

अपि मधुकरी कालिमन्या विराजति धूमल-
 च्छविरिव रवेर्लाक्षालज्ज्मीं करैरभिपातुकैः ॥ ५ ॥
 रजनिवमधुप्रालेयान्मः कणक्रमसंभृतैः
 कुशकिणलयस्याच्छैरशेषैरुद्विन्दुभिः ।
 सुपिरकुशलेनायःसूचीशिखाङ्गुरमङ्कुरम्
 किमपि गमितान्यन्तर्मुक्ताफलान्यनुनेरि ॥ ६ ॥
 रविश्चिच्छ्रचामोङ्कारेषु स्फुटामलविन्दुताम्
 गमयितुममुरुञ्चीयन्ते विहायसि तारकाः ।

मात्मानं मन्यत इति कालिमन्या अतिक्रणोत्थः । वर्णाञ्जानपटादिति
 लीप् कालिशब्देऽपदान् मन्यते राक्षसाने खजित्यनव्यस्येति ह्रस्व ।
 अर्हर्षिर्षादित्यादिना मुभागमः । सा मधुकरी भृशपि लाजालज्ज्मीं यल-
 क्रकशोभामभिपातुकैरभिकासकैर्नपपतेत्यदिना उवङ् न लोकेत्यादिना
 पठोप्रतिषेधात्कर्मणि द्वितया । रवेः करैः धूमलच्छवि लणलोहित-
 कालिरिव विराजति धूमधूमलोक्षणलोहितमित्यमरः । अथ काल्या
 भङ्गा रविकरैर्लोहित्यदिविकारात् तत्गतेन तदुद्यापिता धूमलान्योन्-
 प्रेजेति सङ्करः ॥ ५ ॥

रजनीति । रजने रात्रौ यमयव करणीकराद्युदभवा यमयः
 करणीकर इत्यमरः । तत्र ते प्राणेशान्मसो हिमजनस्य ये कणाः तैः क्रमेण
 समृतेरारम्भैः कुशकिणलयव जातः शकवचनं दर्भाङ्गुराणामित्यर्थः ।
 अग्निं शेरत इति अग्रशयैरग्रश्वैरधिकरणे जेतेरित्यन् । सुपिरं छिद्रवि-
 धाने कुशनाभयमो लौहस्य सूचीनां शिखङ्गुर परमायुधगणसङ्करं
 सङ्कम किमपि किञ्चिदुगमितान्यन्तर्मुक्ताफलान्यनुनेरि अनुवक्रुरिति
 मन्त्रश्लज्जः । अथ दर्भाद्यविन्दुनां तेषु सूच्यपलनसक्ताफलैरुपमा
 प्राणेशान्मः क्रोशयमनुत्यरुपणाद्रजने । करिणोः रूपणसिद्धिरं कदेशा-
 यतं कदलनयोः रङ्गाङ्गिभावात्संश्लिष्टः ॥ ६ ॥

रवीति । रवेः हययव शब्धो मन्त्रविशेषः क्रतुभिः पर्वाङ्घ्रि दिवि-

स्वरविरचनायासामुच्चैरुदात्ततयाहृताः

शिथिरमहसो विम्बादस्त्रादसंग्यमंगवः ॥ ७ ॥

व्रजति कुसुदे दृष्ट्वा मोहं दृशोरपिधायके

भवति च नले दूरं तारापतौ च हतौजसि ।

लघु रघुपतेर्जायां मायामयीमिव रावणि-

स्तिमिरचिकुरग्राहं रात्रिं हिनस्ति गभस्तिराट् ॥ ८ ॥

देव इत्यत इति तस्यैव शक सन्नयत्वश्रुतेरिति भावः । तासां स्त्रां ऊंकारेषु स्फुटा व्यक्त अमलाः स्वच्छाः विन्दवोऽन्यवर्णाः यस्यास्ताङ्गमयितु विहायमि अमस्तारका उच्चीयन्ते संगृह्यन्ते किञ्च आसां स्त्रां स्वरविरचनायोदात्ताः व्यस्वरसम्पदनार्थमुच्चैरत्यन्तमुदात्ततया हृद्यतया उच्चैरुदात्त इत्युक्तलक्षणस्वरविशेषतया च उदात्तः स्वरभेदे स्यात्काव्यालङ्कारहृद्ययोरिति विश्वः । अस्त्रात् शिथिरमहसश्चन्द्रस्य विम्बादंशव आहृता अनेनेतिशेषः अन्यथा स्वांशवस्तारकाश्च गता इति भावः । अशंशयमित्युत्प्रेक्षायमर्थाभावेऽप्ययीभावः ॥ ७ ॥

व्रजतीति । कुसुदे कैरवे कपिविशेषे च कुसुदः कैरवे रक्तपङ्कजे कुसुदः कपाविति विश्वः । दृष्ट्वा हिंसं कर्तुं दृष्ट्वा मोहं सङ्कोचं मूर्च्छनञ्च व्रजति तथा नले भवति नैषधे त्वयीव दृशोरपिधायके निद्रया निमीलितान्ते इत्यर्थः । अन्यत्र नले कपिविशेषे दृशोरपिधायके भवति सति नलो योगे नले रात्रिं पिष्टदेवे कपीश्वर इति विश्वः । तथा तारापतौ चन्द्रे सुप्रीवे च कश्चिन्मध्ययोस्तारा सुप्रीवगुरुर्योषितोरिति विश्वः । दूरमत्यन्तं हतौजसि निस्तेजस्ते सति मायामयीं मायकल्पितां रघुपतेर्जायां सीतां रावणस्य पत्न्यं रावणिः इन्द्रजित् इज् । लघु क्षिप्रं गभस्तिराट् सूर्यो रात्रिं निमिराण्येव चिकुरास्तेषु गृहीत्वा तिमिरचिकुरग्राहं स्वार्त्ते उपपदे णसुलंभावः हिनस्ति ॥ ८ ॥

त्रिदशमिथुनक्रीडातल्पे विहायमि गाहते
 निधुवनधुतस्त्रग्मागञ्जीभरं ग्रहसङ्ग्रहः ।
 मृदुतरकराकारै स्तूलात्करैरुदरम्भरिः
 परिहरति नाखण्डो गण्डोपधानविधां विधुः ॥ ६ ॥
 दशयतचतुर्वेदीयाखाविवर्त्तनमूर्त्तयः
 सविधमधुनाऽलङ्कुर्वन्ति ध्रुवं रविशस्मयः
 वदनकुहरेष्वश्रुतृणामयं तदुदञ्चति
 श्रुतिपद्मयस्तेषामिव प्रतिध्वनिरध्वनि ॥ १० ॥

त्रिदशेति । अष्टेतरपल्लवणं ग्रहसङ्ग्रहकारकागणः त्रिदशमिथु-
 नानां देवद्वन्द्वानां क्रीडातल्पे विहायस्यावाशे निधुवने सुरते धुतस्त्रग्माग नाना
 निर्मात्यानां अञ्जीभरगोभाब्यतिरेकं गाहते किञ्चाखण्डोपिधु मृदुतरकरा
 एवाकारो येषां स्तदकारं साद्रूपं स्तूलोत्करै स्तूलपटकेरुदरं विभक्तिं इति
 उदरम्भरिरुदरेण परितमध्यः व्याप्तोदरः सस्त्रित्यर्थः फनेपरिहर कम्भरि-
 शेति चकारात्सिद्धः । गण्डोपधानस्य कपोलोपवर्णस्य उपधानं लोपवर्ण-
 त्त्वमरः । विधां प्रकारेण परिहरति गण्डोपधानत्वम्भजत इत्यर्थः अत्र
 श्रियमिव श्रियं विधामिव विधामिति सादृश्यात्तेषां उभयत्र निदर्शनो
 त्यानात् सजातीयमसृष्टिः ॥ ६ ॥

दशेति । दश यथा यासु ताः सङ्ग्रहसङ्ख्या इत्यर्थः । ताश्च तत्त-
 तुर्वेदेण स्वायेति विगेषणसममः अन्यथोभयद्विगुमाप्री वञ्च स्यादिति
 तासां विवर्तनं मूर्त्तियेषाले तद्विवर्त्तनरूपा रवेः रश्मयोधुवं सविधमलङ्कु-
 र्वन्ति समीपङ्गुच्छन्ति कृतस्तन् तस्मात्तस्मात्साध्यै देव तेषां रश्मिनामिवार
 श्रुतिपद्मयो वेदान्तमयः प्रतिध्वनिरश्रुतृणां सूर्यगिष्याणां वदनकु-
 हरेषु उदञ्चतुद्गच्छति अध्वनि सूर्यगिष्याध्ययनध्वनिव्याजेन तेषा
 मिव वेदरश्मान्तेषु प्रतिध्वनीनां प्रापणात्तस्मात्साध्य सञ्जीय
 इत्यर्थः ॥ १० ॥

नयति भगवानम्भोजस्यानिबन्धनबान्धवः
 किमपि मघवत्प्रासादस्य प्रघाणमुपपन्नताम् ।
 अपसरद्दरिध्वान्तप्रत्यग्वियत्प्रथमण्डली-
 लगनफलदश्रान्तस्वर्णाचलभ्रमविभ्रमः ॥ ११ ॥
 नभसि महसां ध्वान्तध्वाङ्गप्रमापणपत्रिणा-
 मिह विहरणैः श्ये नम्पातां रवेरवधारयन् ।
 शशविगसनत्वामादागामयाञ्चरमां शशी
 तदधिगमनात्तारापारावतैरुदडीयत ॥ १२ ॥

नयतीति । अम्भोजस्य पद्मकुलस्यानिबन्धनबान्धवोनिर्व्याजवन्धुर्भ-
 गवान् सूर्यः अपरसन्त्यरीणि विरोधीनि ध्वान्तानि यस्यास्तस्याः प्रत्यङ्-
 वियत्पधमण्डल्यां पश्चिमाकाशमार्गे देशे लगनात् ध्वान्तोदयध्वंसनादि-
 त्यर्थः फलदः फलीभवन् व्यश्रान्तस्वर्णाचलभ्रमे विभ्रमो निरन्तरमेरुप्रदक्षि-
 णीकरणप्रयासो यस्य स सन् किमपि कस्यापि हेतोर्मघवत्प्रासादस्य
 वैजयन्तस्य प्रघाणमलिन्दं प्रघाणप्रघणालिन्त्वा वर्हिद्वारप्रकोष्ठकरत्यमरः ।
 अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्चेति निपातः । उपपन्नतामाश्रयतां नयति
 प्रघाणमाश्रितवानित्यर्थः । सूर्य इवाश्रकारं निरस्य क्षणादुदयद्रिमाश्रित
 इत्यर्थः ॥ ११ ॥

नभसीति । ध्वान्तानामेव ध्वाञ्जाणां वायसानां प्रमापणे मारणे
 पत्रिणां श्येनानां ध्वाञ्जात्प्रघोषपरभृद्वलिभुग्वःयसा अपि अथ शशादनः
 पत्नी श्येन इति चाभरः । महसान्तेजसां नभसि विहरणैः विजम्भणैः
 रवेः श्येनपातेऽस्यां अयति श्येनं श्येनपाता श्येना खेटः घडः सास्यां
 क्रियेति श्येनतिलश्येपाते ददति सुमागमः । तमवधारयन् निश्चिन्वन् शशी
 स्वाङ्गस्तस्य विशसनंतासात्तद्गयात् चरमां पश्चिमां आशागभात् तस्यां उक्ता
 नस्यायगमनान् तदुक्तान्तज्ञानान् ताराभिरेव पारावतैः पक्षिविशेषैः पारा

भृशमविभक्तसारा चारा च्युता इव मौक्तिकाः
 सुरसुरतजक्रीडालूनाद्युमहियदङ्गणम् ।
 बद्धकरकृतात्प्रातः सम्मार्जनादधुना पुन-
 निरूपधिनिकावस्यालक्ष्मीविलक्षणमीच्यते ॥ १३ ॥
 प्रथममुपहृत्याहुं तारैरखण्डिततण्डुलै-
 स्त्रिभिरपरिपहूर्वापर्वावलीशपलीकृतैः ।
 अथ रविरुचां ग्रामातिथ्यं नभः स्वविहारिभिः
 सृजति गिगिरक्षोदश्रेणीमयैरुदसक्तभिः ॥ १४ ॥

वतः कनकरवः कपोतदन्तमरः । उदङ्घेत तण्डुलं भावं लङ् रूपका-
 सङ्घारः ॥ १२ ॥

भयमिति । तारा तारका सुराणां सुरद्वानां पुमान् श्लेषोक्त-
 शेषः । सुरतजया क्रीडया विहारण्युनाः श्लेषान् चारा च च्युताः सक्त-
 एव मौक्तिकाः स्वर्णकपत्यय स्यात्कृत्यव्येतिकारः तारैरखण्डितपेजा ।
 युमहियदङ्गणं नभः प्राङ्गुणं भृशमविभक्त अप्यङ्गुणं दधाद्धारण्यपेण-
 षयोः रित्त्वस्य लङ् रूपं नञ् शाकटायनस्येति भेदमादेशः । अपुनापुन-
 ददानौ तु बद्धकरेण सङ्घकरेण खलपुःस्यात् बद्धकरदन्तमर । कृता-
 त्प्रातः सम्मार्जनादाच्छाटनाद्वि शेषीकरणादित्यर्थः । निरूपधि निर्याज
 कपटोऽस्त्रोव्याजदम्भोपधयत्सङ्घकृतव इत्यमरः । तस्या निजाव-
 स्याया निजस्वरूपस्य लक्षणाः शोभायाः विलक्षणमव्ययते खलपरिहृदि-
 यत्बद्धकरद्वयमन्तरोक्तमपि पूर्वविलक्षणमनक्षरकमनक्षरित्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रथममिति । नभः कर्तृ रविरुचां प्रथमं त्रिभिरपरिपत तभोऽहन्त-
 सैव दूर्वापर्वणां दूर्वाण्डानामवनिः तथा शवलीकृतैः विलीकृतैः
 तारैरुहुभिरेव उदङ्घ्यजतयोरिति तारासङ्घार्थं यादवः । अखण्डित-
 तण्डुलैः अर्धं सुपहृत्य दद्यादथ स्वविहारिभिः गिगिरक्षोदश्रेणीमयै-
 र्विमयोः करपुञ्जरूपैरुदसक्तभिः मन्वोदनेत्यादिना उदकसङ्घस्योदादेशे

असुररहितमप्यादित्याद्यां विपत्तिमुपागतम्
 दितिमुतगुरुः प्राणैर्योक्तुं न किं कचवत्तमः ।
 पठति लुठतीं कण्ठे विद्यामयं मृतजीवनीम्
 यदि न वहति सन्ध्यामौनव्रतव्ययभीरुताम् ॥ १ ॥
 उदयशिखरिप्रस्थान्यङ्गा रणेऽत्र निशः क्षणे
 दधति विहरत्पूपाण्युष्णद्रुताश्मजतुस्त्रवान् ।
 उदयदरुणाप्रह्वीभावाद्रादरुणानुजे
 मिलति किमु तत्सङ्गाच्छङ्गा नवेष्टकवेष्टना ॥ १६ ॥

इत्यर्थः । यामातिथ्यं अतिव्यथं अतिथेर्यः । स यामरूपमातिथ्यं सृजति
 सम्पादयति रूपकालङ्कारः ॥ १४ ॥

असुरेति । दितिमुतानां दैत्यानां गुरुः शुक्रः असुभिः प्राणै ररहितं
 अचेतनमपि अन्यत्वासुरेभ्योरहितमपि चतुर्थीं तदर्धेत्यादिनासमासः
 आदित्योत्यां सूर्योत्याङ्कचपत्ते देवोत्यां तथा प्रवृत्तिभूतत्वात् तदुत्पत्त्वव्यप-
 द्देशः । विपत्तिमुपागतं तमोऽश्वकारं कचवत् चैनां वृहस्पतिपुत्रसञ्जी-
 वनीविद्यार्थं शुक्रमुपागतः स दैत्यहतः पुनः शुक्रेणोज्जीवितइति
 भारतीकथा । तं कचमिव प्राणैर्योक्तुं कण्ठे च लुठतीं परिवर्तमाना
 माच्छिनद्योरिति विकल्पान्नुमभावः । मृतजीवनीं विद्यां न पठति
 किं पठेदेव किं त्वयं शुक्रस्तत्काले सन्ध्यामौनव्रतव्याङ्गयात् भीरुतां
 न वहते न धत्ते यदि अन्यथा कथमीदृश्विद्यावान् पुरोवर्तिन सश्वकार-
 कतारसुपेक्षते इति भावः ॥ १५ ॥

उदयेति । अत्रास्मिन् क्षणे निशोनिशाया अङ्गा दिवसेन रणे सति
 विहरत्पूपाणि सञ्चरत्सूर्याणि उदयशिखरप्रस्थानि सानूनि प्रस्थोऽस्ती
 सानुमानयोरिति यावत् । ऊष्णता दूतानां त्रिलीनानामश्मजतूनां धातु-
 विशषणां स्त्रवान् दधति रक्तप्रवाहादिति भावः । य उदयत उद्य

रविरश्वहयानश्वस्यन्ती भ्रुवं वडवा बल-
 प्रतिबलबलावस्थायिन्यः समीक्ष्य समीपगान् ।
 निजपरिवृढं गाढप्रेमा रथाङ्गविहङ्गमी
 स्मरशरपराधीनस्वात्ता वृषथ्यति सम्प्रति ॥ १७ ॥
 निशि निरशनाः क्षीरस्यन्तः क्षुधाऽश्वकिशोरका
 मधुरमधुरं ह्येपत्येति विलोलितबालधि ।

च्छतेऽहगस्यान्तरेः प्रह्वीभावाटरात्रणः मश्वहाभरात् अकणानुजे गरुडे
 भिनति सङ्गः कृति मति तस्वङ्गादुगहडभिननः हेतोर्भवा इटका यस्या मा
 वेदना परिधिः यस्या गङ्गास्यट किमु यद्यक्तेतना न समङ्गच्छेत् तदा-
 हनपञ्चव्याप्रदयादिणा नवेटकावेदना कष्यादिर्ति मन्वावनयो-
 त्त्रेया ॥ १६ ॥

रवेति । बलप्रतिबलस्य बलप्रतिबलस्येन्द्रस्य बनेप भनेष्वतिबल
 इति तदवस्थायिन्यो वडवाः स्मरङ्गः समीपगान् रविरश्वहयान् समीक्ष्य
 अश्वस्यन्तीः कामयत इत्यर्थः । गाढप्रेमा इटानुरागा अतएव स्मरशराणां
 पराधीनस्वात्ताः परतन्त्रचित्ता रथाङ्गविहङ्गमी चक्रयाकी जातेरश्वः-
 ल्पदिना डोप् । निजपरिवृढं स्वकालं सम्प्रति जप कालं वृषथ्यति
 कामयत इत्यर्थः । भ्रुवमित्यश्रेयायाम् । सुप अत्कन वडव् अश्वक्षीर-
 वृषलवकानाः मात्स्यप्रती क्यर्वात्यनुरागाः टेषः स्वश्वरपयोर्भेषुने च्छया
 वक्रज्यमित्यर्थनियम ॥ १७ ॥

निशिति । श्रे मङ्गराज ! निशि निरशना निराहारा अतएव
 क्षीरस्यन्त क्षीरमात्मनो भ्रमसि कुल ते तथाश्वकिशोरका अश्व-
 बालका बालः किशोर इत्यमरः । विलोलितबालधि व्यालोलितपुच्छ
 यद्यः तथा लघुः मधुरमधुरं मधुरप्रकारं ह्येपति स्तननि किमु मणि-
 मन्यमधुरं मणिमन्वाचलः तद्भवानां गिलाः जटणेपलधिषेपाणा
 नेह्याः स्त्राटय ईङ्गवण ईङ्गवित्तः तेन यिनं च ध्रुवणपाविति

तुरगसमजः स्थानोत्थायं कण्ठान्मणि मय्यभू-
 धरभवशिलालेहायेहाचर्या लवणस्यति ॥ १८ ॥
 उडुपरिषदः किं नार्हत्त्वं निशः किमु नौचिती
 पतिरिह न यत्ताभ्यां दृष्टो गणेशरुचीगणः ।
 स्फुटमुडुपतराश्रमं वक्षः स्फुरन्मलिनाश्रमन-
 क्वि यदनयोर्विच्छेदेऽपि मृतं वत न द्रुतम् ॥ १९ ॥

चणप् प्रत्ययः । तुरगाणां समजः समूहः पशूनां समज इत्यमरः । समुदो
 रजः पशुष्वित्यप्प्रत्ययः । कण्ठान्मलि कण्ठत्किङ्किर्णिकं यथा तथेत्यर्थः ।
 स्थानः दुत्याय स्थानोत्थायं अपादाने परीष्णावामिति णसुल् । लवण-
 स्यति लवणमात्मन मिच्छति अश्वचीरेत्यादिना क्षीरलवणोर्लालसाया
 मसुगागम. लालसा तृष्णातिरेकः ॥ १८ ॥

उडुति । उडुपरिषदस्तारः गणस्यार्हतोभावः अर्हत्त्वं नौचिती न
 किं ब्राह्मणादित्वात् षड्प्रत्यये अर्हतोनुमिति नुमागमः पित्वाङ्गाङ्-
 शिक्रात् ईकार इति वामनः यस्येति लोपः यस्य हल इति यकारलोपः ।
 एतेनौचिती व्याख्याता । मम भावस्तु विशेषः निशोऽपिनौचितीकिमु
 अनौचित्यमेवाह यद्यस्मात् इह समये गणेशरुचीगणः परिगणेशकान्ति-
 चयः परिर्जाणकिरण इत्यर्थः । गणेशेय इत्यौष्पादिक एयप्रत्ययः ।
 ईदृशः पतिश्चन्द्रः ताभ्यामुडुनिशाभ्यामपि न दृष्टः स्त्रीणां पत्युः क्षीणा-
 वस्थाने ईदृश मनुचितमित्यर्थः । किञ्च अश्रम इयमाश्रमनी तस्येदमित्यण्
 अश्रिति प्रकृतिभावः । स्फुरन्ती मलिना आश्रमनी च्छविर्यस्य तद्वि-
 लात्मनः सङ्कादं उडुपतेर्वक्ष अश्रमविकार अश्रम आश्रमसमयं विकारार्थं
 ऽण्प्रत्ययः । अश्रमनोविकार उपसङ्ख्यानमितिलोपः । स्फुटं सत्यं कुतः यद्य-
 स्मादनयोः स्वङ्कान्तयोर्विच्छेदे विद्योगेऽपि द्रुत शीघ्रं नमृतं वतेति खेदे
 उभावन्योन्यानुरागविरुद्धकारिणावित्यर्थः ॥ १९ ॥

अरुणकिरणे वङ्गौ लाजानुङ्गुनि जुहोति या
 परिणयति तां सन्ध्यामेतामवैमि मणिर्दिवः ।
 इयमिव सएवाग्निभ्रांस्तिं करोति पुरा यतः
 करमपि न कस्तस्यैवात्कः सकौतुकमीक्षितुम् ॥ २० ॥
 रतिरतिपतिहैतश्चीको ! धुरं विभ्रमस्तमाम्
 प्रियवचमि यन्मग्नाचाख्या वदामतमां ततः ।
 अपि विरचितो विघ्नः पुण्यदुहः खलु नर्मणः
 परुषमरुपे नैकस्यै वामुदेतु मुदेऽपि तत् ॥ २१ ॥

अरुणेति । या सन्ध्याः अरुणस्यानुरोः किरणे तेजस्यैव वङ्गौ उद्-
 न्त्येव लाजानुङ्गुनि जुहोति सन्ध्यां वधुं दिवोमणिं सूर्योवरः परिणयति
 उद्गच्छति अर्चमि वाक्यार्थः कम इत्यग्रे नेत्यर्थः । किञ्च इय सन्ध्या
 वधुरिव वरः सूर्योऽपि भ्रान्तिमरुणयात् अग्निविभ्रमं जलहोमानन्तर-
 काय मग्निप्रदक्षिणं भ्रमणञ्च पुरा करोति करिष्यत्येव यावत् पुरा-
 निपातयोनेट् । किञ्च तस्यैव परिणेतुर्दामणं करमंगुं हस्तमपि बलि-
 हस्ताश्रयः करा इत्यन्तर । सकौतुकं सकृत्कृतं यतःतथा मन्त्रवच्च कौतुकं
 विषयभोगे हस्तसूत्रे कृत्तुञ्चन इति यादव । ईक्षितुं को नेत्को नीत्सुकः
 सर्वोऽप्यत्सुका एवेत्यर्थः ॥ २० ॥

रतिरति । हे रतिरतिपत्योहैतस्य द्वित्यस्यैव श्री. यवोः तौ
 द्वितीयौ रतिकामी ! प्रियवचमि चाटय दे धुरं विभ्रमस्तमां स्तोत्र मति-
 शयेन विभ्रम तथापि यद्यस्मिन्मयेपु आचाख्या उपदेशादिकारिणी
 नग्न कपणवन्दिनी रित्यन्तर । ततोवदामतमा मरुद्वदाम इत्यर्थः ।
 उभयत्रापि तिङ्श्रय्यादःसुप्रत्यय । पुण्यदुहं मुक्तविरोधिनी नर्मणः
 सुखविहारस्य विघ्नोविरचित अन्तपि यतः परुषं नष्टं मुदे कृपाय
 तदपि बद्धमाणं वधो वां यवयोर्मध्ये एकस्यै भैस्यै अरुपे हयोऽ

भव लघु युताकान्तः सन्ध्यामुपास्व तपोमय !
 त्वरयति कथं सन्ध्येयं त्वां न नाम निशानुजा ।
 द्युतिपतिरथावश्यङ्कारी दिनोदयमासिता
 हरिपतिहरित्पूर्णाभ्रूणायितः क्रियतः क्षणान् ॥ २२ ॥
 मुषितमनसश्चित्तं भैमि ! त्वयाद्य कलागृहै-
 निषधवसुधानायस्यापि श्लथश्लथता विधौ ।

भावाय क्वचित्सस्यप्रतिषेधेऽपि नञ् समः स इष्यते नोदेति न जायते
 किन्तुरूप एवेत्यर्थः । अप्रियमपिहितं वाच्यमेवेत्यतोवदाम इत्यर्थः ॥ २१ ॥

भवेति । हे तपोमय ! तपोनिष्ठ ! महाराज ! लघु शीघ्रं युता पृथक्-
 भूता कान्ता प्रिया यस्य सः । युताकान्तः विस्मृतकान्तो भव कान्तागन्दस्य
 प्रियादिपाठात् स्त्रियाः पुम्बदित्यादिना पूर्वपदस्य न पुम्बद्भावः अप्रियादि-
 श्चित्प्रतिषेधात् । सन्ध्यामुपास्व सेवस्व इय निशानुजा सन्ध्या प्रातःसन्ध्या
 त्वां कथं नाम न त्वरयति तथा हि अथानन्तरन्दिनोदयन्दिनप्रादुर्भाव
 मवश्यङ्कारी स्वयन्दिनकर्त्ता स सन्नित्यर्थः । आवश्यकार्थमर्णयोः रित्या-
 दशब्दकार्थेनिष्णः मयूरव्यसकादित्वत्समासः । आवश्यकार्थत्वादिह भविष्य
 तीत्यर्थः । अत्रेनोर्भविष्यदधमर्णये रितिकारान्तोक्तपठोः प्रतिषेधः सम्भवति
 अतएवात्र प्रत्युदाहरणं काशिकायां अवश्यं कारी कटस्येति तस्माद्दीना
 वयमिति द्वितीयाप्रयोगश्चिन्त्यः रुद्रयोगप्रख्या दुर्वारत्वादिति । द्युति-
 पतिः सूर्यः हरिरिन्द्रः पतिर्यस्य तस्या हरितः प्राच्याः पूर्णभ्रूणः सम्पूर्ण-
 गर्भः गर्भोभ्रूण इमौ समावित्यमरः । सैवाचरितः उपमानक्यजन्तात्कर्त्तरि
 क्तः । क्रियतः क्षणान् अत्यल्पयोगे द्वितीया । आसिताः न क्षणमपीत्यर्थः ।
 अतः सत्वरसुत्तिष्ठेति तात्पर्यम् ॥ २२ ॥

मुषितेति । हे भैमि ! अद्य कलागृहैः कामकलानिवासैर्गृहैः
 पुंसि च भ्रून्नि चेत्समरः । त्वया मुषितमनसो हृतचित्तस्य निषधवसुधा-
 नायस्य नलस्य विधौ अनुष्ठाने श्लथश्लथता अतिशयिलता कर्मधारयवत्पुं

अजगणदयं सन्ध्यां बन्ध्यां विधाय न दूषणम्
 नमसितुमना यन्नाम स्यान्न संप्रति पूषणम् ॥ २३ ॥
 न विदुषितरा कापि त्वत्तस्ततो नियतक्रिया-
 पतनदुरिते हेतुर्भर्तुर्मनस्विनि ! मा स्मभूः ।
 अग्निगभवदत्यागादेन जनः खलु कामुकी-
 सुभगमभिधास्यत्वद्दामापराङ्मुखतावदः ॥ २४ ॥
 रह महचरीमेतां राज्ञापि स्त्रितरां क्षणम्
 तरणिकरणैः स्त्रीकान्तैः समात्तभते नभः ।

बद्ध्वात् सुपेलुक् । चित्तमयं नलः सन्ध्यां बन्ध्यां शून्यां विधायानुपा-
 स्तेत्यर्थः । दूषणदोषनाजगणन् न गणयति अयद्यथात् सन्ध्यां पूषणं
 सूर्यं इन्द्रं पूषणं यस्याः संप्रति नियमात्तत्र सर्वनामस्याने हीप् । न-
 मसितुमना नमस्कृतुं नाम नमो वरिवदित्वाज क्यङित्यजलात् सुगा-
 गमा क्यङ्यविनायेति क्यङोत् । तु काममनसोऽपीति सकारलोपः नस्या-
 क्षाम भवेदित्यर्थः ॥ २३ ॥

नेति । हे मनस्विनि ! त्वत्त प्रभृति पञ्चमः अतविदुषी विदुषि-
 तरा धरुषेत्यादिनाहस्य । कापि नास्ति ततो नैयामद्याहेतोः भर्तुर्निय-
 तक्रियापतनदुरिते नित्यकर्मभ्रमरापे हेतुर्माभूः अस्त्रेत्तर लडुवेति चहा-
 राङ्ङ्मा ह्यग दडभावाः । तथा हि उद्दाम उच्छृङ्खल अतपाररेणाम-
 हस्य कनहस्य वटावटो यज्ञः चरीत्यदिना वटेर्द्विकृति अथ्यासस्यागा
 गनश्च । जनोलोकोऽग्निगम्भवत्यः कलां अत्याग दमेचनाहेतोः सर्वनाम्नो
 हस्तिमात्रे पंचद्भावः । एन सुभग कामुकी उपस्यन्ती वक्ष्यमभिधास्यति
 स्त्रीलोल वक्ष्यतीत्यर्थः । तस्यादेन जग सुभ्रैति भावः । उपस्यन्ती
 कामुकीत्यमरः । जानपटादीनां मंथनेच्छाया प्यङ् ॥ २४ ॥

रहिति । हे राजन् ! स्त्रितरामुजदस्त्रियमपि स्त्रीशब्दस्य जाति-

उदधिनिरयद्वास्वत्स्वर्णोदकुम्भदिदृक्षताम्

दधति नलिनं प्रस्थायिन्यः श्रियः कुमुदान्मुदा ॥ २५ ॥

प्रथमककुम्भः पात्यत्वेन स्फुटेक्षितवृत्तहा-

ण्यनुपदमिह द्रव्यन्ति त्वां महामि महः पतेः ।

वाचित्वेऽपि तन्निष्ठगुणगतातिशयविवक्षया तरप्प्रत्यय इति भगवान्
भाष्यकारः । नद्याः शेषस्थान्यतरस्यामिति ह्रस्वः । सहचरीं सहचारिणीं
पर्यायपदं चरसीदिति टिक्करेण डीप् । एतां प्रियां क्षणं रक्षत्यज रक्षति
त्यजति त्याग इति भट्टमल्लः । रक्षे भौवादिक्कात्तोऽटि सिप् । नभः कर्त्तु-
स्तोकेन लेशेन सुक्तै स्तोकोन्सुक्तैः करणे चेतिशेषः कर्मणि क्तः कर्म
कर्तरि वा क्तः । स्वयं सुक्तैरित्यर्थः तरणिकरणैः करणैः समालभते आत्मान
मनुलिम्पतीत्यर्थः । यच्च शक्यं समालम्भनमित्यपीत्यनुलेपनपर्याय इति
यादवः । किञ्च कुमुदान् व्यदानान् नलिनं पद्मं प्रति गम्यमानोप-
देशेन क्रियापेक्षया कर्मत्वं । प्रस्थायिन्यः प्रतिष्ठमानाः गृह्यादित्वात्
णिनिः अत्र गमिगास्यादिपाठः दक्कनोरिति पद्योप्रतिषेधात्कर्मणि द्विती-
येति केचित् । तत्रप्रतिष्ठते कर्मकत्वमनालोच्यत इत्युपेक्षणीयं । श्रियः
शोभया मुदा हर्षेण उदकानि धीयन्ते ऽस्मिन्नित्युदधिः कर्मण्यधिकरणे
चितिकप्रत्ययः । शयवामिवासवाहृदयेषु चेत्युदादेशः । तस्मान्निरयन् नि-
गच्छन् व्यतेर्लटः शत्रादेशः । स च सो भास्वाश्च सएव स्वयंस्वोदकुम्भः एक
हृत्वाद्गौ पूरयितव्योऽन्यतरस्यामित्युदादेशः । तद्दृक्षतां नलोकेत्यादिना
पद्योप्रतिषेधे गमिगास्यादिपाठान् द्वितीयासमासः । तासां भावस्तत्ता तां
दधति । दृक्षन्त इत्यर्थः । नवमन्दिरप्रदेशे पूर्णकुम्भदर्शनस्य मङ्गला-
वह्वर्वा इति भावः ॥ २५ ॥

प्रथमिति । प्रथमककुम्भः इन्द्रदिशः पत्न्यां गच्छतीति पात्योऽनित्य-
पधिकः पथोर्नेतीन्प्रत्ययः पत्युदेशश्च । तत्त्वेन इन्द्रदिगतत्वेनत्यर्थः स्फुट-
मीक्षितो वृत्तहां यन्त नि इन्हृदित्यादिना सौ सर्वनामस्थाने दाघे ।
महःपतेः स्वयस्य महामि अन्पदं इन्द्रज्ञानान्तरामिह देशे त्वां द्रव्यन्ति

पटिमवहनादूहापोहलमाणि वितम्बता
 महच्च युवयास्तावल्लक्ष्मीविवेचनचातुरीम् ॥ २६ ॥
 अनतिशियिले पुम्भावेन प्रगल्भबलाः खलु
 प्रसभमलयः पार्थोजास्ये निविग्य निरित्वराः ।
 किमपि मुञ्चतः कृत्वा नीतं वितीर्य सरोजिनी
 मधुरसमुप्रीयोगे जायां नवान्नमचीकरन् ॥ २७ ॥
 मिहिरकिरणाभोगम्भक्तं प्रवृत्ततया पुरः
 कलितच्लुकापोगानस्य ग्रहार्थमियं किमु ।

ततः किं तत्र ह पटिमवहनात् तं जगताय ज्ञातव्यस्य च वचनात् धार-
 ष्यात् । पटुश्च तारतं ज्ञथोरिति शाश्वत । ऊहापोहयोः सदमह-
 ष्टहृत्वागयोः लमाणि यक्तानि तानि महाम्भितस्तेन्द्रस्य तव च युवयो-
 ल्यदृष्टानि सर्वानित्यमिति ल्यटाद्येकशेषः । तावल्लक्ष्मीविवेचनचातुरीं
 तावल्लक्ष्मीन वितम्बता उभयदर्शिन सुभयतारतस्यं विवेक्त युक्त-
 मित्यर्थः । अहृष्टेन्द्रने ॥ २६ ॥

अनतिशितः पुम्भावेन पुम्बेन हेतुना प्रगल्भबला स्त्रीभ्योऽपि
 प्रबला अनयो भृङ्गा अनतिशियिले रंषद्विक्रमिने पार्थोज पद्ममेव स्यं
 तस्मिन् प्रसभं बलात् निविग्य निरित्वरा निगच्छन् इग्नगजिसर्पिभ्यः
 करप् । सखतः सुवि कृत्वा सरोजिनीमधुरमं नलिनीरमस्वरूपमाप्ताद्यं
 उप्रीयोगे प्रात वितीर्य दृष्ट्या जायां स्वकालः मलिनीं किमप्यवाच्यं
 नवान्न मचीकरन् कारयाम सु भोजयाभामुरित्यर्थः । करोतेर्णो च-
 डप्रधाया ह्रस्वः ह्रस्वोऽन्यतरस्यामिति अणि कर्त्तुः कर्मन् । बली पुमान्
 स्यलरमुद्यालगतमपि सृष्टमद्रं वनादाच्छिद्यं सस्त्रियं प्रयच्छतीति
 भावः ॥ २७ ॥

मिहिरति । सरोजिनी द्विनोदये प्रातःकाले प्राग्विक्रमिनेनेकेन
 हेतुना मिहिरकिरणा मुञ्चत इत्याभागं भोज्यं भोक्तं प्रवृत्ततया इयं

इति विक्रमितीनेकेन प्राग्दलेन सरोजिनी
 जनयति मतिं साक्षात्कर्तुर्जनस्य दिनीदये ॥ २८ ॥
 तटतरुखगग्रेणीसाराविण्यैरिव साम्प्रतम्
 सरसि विगलन्तिद्रासुद्राऽजनिष्ट सरोजिनी ।
 अधरमुधया मध्ये मध्ये बधूमुखलक्ष्या
 धयति मधुपः स्वादुङ्कारं मधूनि सरोरुहाम् ॥ २९ ॥
 गतचरदिनस्यायुर्भ्रंशे दयोदयमङ्गुच
 त्कमलसुकुलक्रीडान्नीडप्रवेशमुपेक्षुषाम् ।
 इह मधुलिहां भिद्वेष्वर्भारुहेषु रुमायताम्
 सह सहचरैरालोक्यन्तिऽधुना मधुपाश्याः ॥ ३० ॥

सरोजनी अपोशान मपोशनं नाम कर्म पृषोदरादित्वात्साधुः । तस्य
 गृह्णर्थमाचरणार्थं पुरः पूर्वं कलितो हृतचतुःकः पाणिवन्धनविशेषो
 गुह्यः सा क्रिसु । इति मति सुओजया साक्षात्कर्तुर्जनस्य जनयति ॥ २८ ॥

तटेति । साम्प्रतं सम्प्रति सरसि सरोजिनी तटतरु खगग्रेणीनां
 साराविण्यैः समन्ताद्रावैरिवेत्युत्प्रेजा । अर्भिविधौ भावइद्वितिस्त्वर्थे
 इत्तुण्प्रत्ययः । विगलन्तिद्रासुद्रा विवर्तमाननिद्रा अजनिष्ट जाता जनेः
 कर्तरि लुङ् । मधुपः सरोरुहां मधूनि मकरन्दान् मध्ये मध्ये बधूसुखे
 स्वकान्तासुखे लक्ष्या अधरमुधया स्वादुङ्कारं स्वदुक्त्य स्वादुनि ण-
 मुलिति णमुल्ययः । माननिर्देश देव मकारान्तदीर्घभावः धयतीति
 घेटोलट् ॥ २९ ॥

गतेति । गतवरं गतपूर्वं भूतपूर्वं चरट् । तस्य जनस्यायुर्भ्रंशे जी-
 वितावसाने सति दयोदयात् कृपाविर्भावादिषु सङ्कुचतां स्नानानां कमल-
 सुकुलानां क्रीदेष्वभ्यन्तरेष्वेव नीडेषु कुलयेषु कुलायो नीडमस्त्रियां
 ननाक्रोडं मुजालरमिति चामरः । प्रवेशमुपेक्षुषामन्तः प्रविशतमित्यर्थः ।

तिमिरविरहात्पाण्डूयन्ते दिशः क्लृप्तारकाः
 कमलहसितैः श्येनीवोन्नीयते सरसी न का ।
 शरणमिलितध्वान्तध्वंसिप्रभाद्रधारणा-
 न्नगनशिखरं नीलत्येकं निजैरयशोभरैः ॥ ३१ ॥
 सरसिजवनान्यद्यत्पक्षार्यमाणि हसन्तु न
 क्षतरुचिसुहृच्चन्द्रं तन्द्रामुपैतु न क्रैरवम् ।

इह अश्लेषेणु भिक्षेणु मत्सु सहचरैः सह सम्भत्यागतैरिति भावः ।
 समायान्निवृत्ततां रणो लट्, शत्रोः शब्दः । मधुलिङ्गां मधुयाना मिदानीं
 मधूनां पारणा पानान्यालोक्यन्ते सक्तियो दृश्यन्ते इत्यर्थः ॥ ३० ॥

तिमिरेति । दिव्यस्तिमिरेण विरहान्कृशाः क्षाणा स्तारका नक्ष-
 त्वाणि कर्नातिका याभान् । सत्यं कर्नातिकायां नक्षत्रं तारके चेति
 विश्व । पाण्डूयन्ते पाण्डुवर्णानि भवन्ति विरहोन्नीयन्ते इति भावः ।
 वर्षाटनुदात्तान्नीपटात्त न इति डीप्प्रत्ययः । तकरस्य न वकार-
 नोन्नीयते सव्यं चोन्नीयते इत्यर्थः । एतद्गगनशिखरं नभोमण्डलं गगन-
 मितितानि शरणागतानि ध्वान्तानि ध्वंसयन्तीति तदध्वंसिन्यः श्वयः
 पुर्वटिन्दाटिना पुवङ्गव । तासां प्रभाण्यभाद्रण्य धारणाङ्गरणात्
 हेतोर्निजैरयशोभरैर्नीलति नीलं भवति नीलवर्ण इति धातो भौवा-
 टिकाङ्गट् । शरणागतान् दरात् हेतोर्निजैरयशोभरैर्नीलति शरणा-
 गतानाननाकीर्तिनीपाटिव स्वमेक नीलमदृश्यतेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

सरसिजेति । उद्यत्पत्न्य महायमतोऽयमः येषां तानि सरसिजवनानि
 न हृषन्त्यिति काङ्, हसन्त्येवेत्यर्थः । जनरुचिः शरण्युतिः सुहृच्चन्द्रो
 यस्य तन् क्रैरवं कर्तुं तन्द्रा प्रभाणां नोपैतु अत्रापि क कु उपैत्येवेत्यर्थः ।
 कि वायो अथानन्तरं पथोर्ह्रैः पद्मैः कटभिः हिमगिरिदृपद्वायादया
 सट्टया श्रिया वैशद्यसम्पदाः प्रतातमुट्, प्रकटहर्षस्य रालौ तथा
 हृदस्येत्यर्थः । कुमुदविपिनस्य सम्यग्श्वन्याः निजनिद्रया सम्भति

हिमगिरिदृषदायादश्रीप्रतीतमदः स्मितम्
 कुमुदविपिनस्याथो पाथोरुहैर्निजनिद्रया ॥ ३२ ॥
 धयतु नलिने माध्वीकं वा न वाऽभिनवागतः
 कुमुदमकरन्दोघैः कुञ्जिभ्ररिभ्रमरोत्करः ।
 इह तु लिहते रात्रीतर्षं रथाङ्गविहङ्गमा-
 मधु निजवधूवक्त्राभोजेऽधुनाऽधरनामकम् ॥ ३३ ॥
 जगति मिथुने चक्राविव स्मरागमपारगौ
 नवमिव मिथः सम्भुञ्जति विपुज्य विपुज्य यौ ।

कुमुदवनगामिन्याः स्निग्धाया निमित्तेन स्मितं विकसितं भावे निद्रा। तदा
 तथा हृष्टव मिदानो मस्मिन्निद्रा हृष्टानि पद्मानि हसन्ती वेत्युत्प्रेक्षा-
 व्यङ्गकाप्रयोगाङ्गस्या ॥ ३२ ॥

धयत्विति । कुमुदमकरन्दानामोघैः कुञ्जिभ्ररिः कुञ्जिपूरकः फले-
 पहि रात्रिभ्ररिश्चेति चकारात् कुञ्जिभ्ररिः सिद्धः । भ्रमरोत्करो भ्रङ्ग-
 षड्भुः सपवाभिनवागतोऽतिथिः नलिने माध्वीकं मकरन्दं धयतु वा
 रात्रावप्युदरपूरं पीतत्वादिति भावः । रथाङ्गविहङ्गमाः चक्र-
 वाकास्तु रात्रिं तृपित्वा रात्रितर्षनपणैरात्रिं नीत्वेत्यर्थः । अस्त्य-
 तितृषोः क्रियातिरेकात्तृषिति णसुलप्रत्ययः । इहाधुना निजवधूवक्त्रा-
 भोजे अधरनामकं मधु मकरन्दं लिहते आस्वादयन्ति ॥ ३३ ॥

जगतीति । जगति लोके मिथुने मिथुनेषु निर्धारण्ये सप्रमी
 जातावेकवचनं । चक्रौ चक्रवाकातेव स्मरागमपारगौ कामशास्त्रतत्त्वज्ञौ
 कामोपभोगे चतुरावित्यर्थः । अत्यन्ताङ्गे डप्रत्ययः । कुतः यौ चक्रौ मिथो
 विपुज्य विपुज्य पुनः पुनः विश्लेष्य विश्लेष्य नवमिव इदं प्रथममिव सम्भु-
 ञ्जति अन्यथा अरोचकभयादिति भावः । अत्र इष्टानमाह यद्यस्मा-
 हिभुः प्रतीकारसुमर्थः अमृतभुजाम् अमृतहारिणां भर्ता अयोसरः

सततममृतादेवाहाराद्यदापदरोचकम्
 तदन्नभुजां भर्ता शम्भुर्विषं बुभुजे विभुः ॥ ३४ ॥
 विद्यति युवतित्यागे रात्रीमुचं मिहिकारुचम्
 दिनमणिमणिं तापे चित्तान्निजाञ्च यियासति ।
 विरहतरलजिह्वा बह्वाह्वयत्यतिविह्वला-
 मिह सहचरीं नामग्राहं रथाङ्गविहङ्गमाः ॥ ३५ ॥
 स्वमुकुलमयैर्वै रन्ध्रविष्णुतया जनः
 किमु कुमुदिनीं दुर्व्याचष्टे रघेरनवेज्जिकाम् ।

शम्भुः सततम् अमृतस्याहारात् अशनात् न रोचत इत्यरोचकं कर्म तदाः स्व
 रोगमापत् तत्तन्न देव विषं बुभुजे विजातीयभोगेनाह्विनिवृत्तिरिति
 भावः ॥ ३४ ॥

विद्यतीति । इह अग्रे रथाङ्गविहङ्गमाः पुंश्रुतवाका युवतित्यागे
 कान्तायिद्योगे रात्रीमुचं रात्रीत्यागिनं सुवे, किप् ऊटिकारादीकारः ।
 मिहिकारुच चन्द्रं विद्यति सति तापे मलापे च निजचित्ताटपाटानात्
 दिनमणिमणिम् यियः सति यातुमिच्छति सति याते, सनलाङ्गत् गलादेशः ।
 विरहेण तरलन्यस्तरलायमाना आचारार्थं किवन्लाङ्गत् गलादेशः ।
 तः जिह्वाः येषाल्ने तथा सलः अतिविह्वलाम् अतिविषयां सहचरीं प्रियां
 नामग्राहं नः स गृहीत्वः मन्ध्यातिदेशे गृह्णाति णसुल्लस्यय, बह्व वारम्बार
 माङ्गयलि ३॥

स्वेति । जनोलोकः स्वमुकुलमयैः निजमुकुलरूपैः निमीलितै
 रित्यर्थः । नेत्रैरन्ध्रविष्णुतया अन्धैर्भूतया कर्तारि भुवः खिण्ण्
 इत्यङ्गततद्वाचं कर्तारि खिण्ण्प्रत्यय, खित्यनव्ययस्येतिह्रस्वः अर्ह्यप-
 टित्याटिना सुमागमः । रघेरनवेज्जिकाममवेतर्था गदुल् । अथाविति गदुच्चि
 कान् पर्वस्येकर । कुमुदिनीं किमु किमिति दुर्व्याचष्टे दुवदति एका

लिखितपठिता राज्ञो दाराः कविप्रतिभासु ये
 शृणुत शृणुतासूर्यम्पश्यां न सा किल भाविनी ॥ २६ ॥
 चुलुकिततमः सिन्धोर्भृङ्गैः करादिव शुभ्यते
 नभसि त्रिसिनीबन्धोरन्ध्रच्युतैरुदविन्दुभिः ।
 शतदलमधुस्रोतः कच्छद्वयीपरिरम्भणा-
 दनुपदमदः पङ्काशङ्कामसी मम तन्वत् ॥ ३७ ॥

भाष्यां प्रकृतिकठिना चञ्चला च द्वितीया पुत्रोऽनङ्गस्त्रिभुवनजयी
 मन्थः पञ्चवाणः । शेषः शय्यावसतिरुदधिर्वाहनं पद्मगारिः सृष्ट्वा सृष्ट्वा
 खण्डहचरितं काष्ठभूतोसुरारिः । अपवदतीत्यर्थः । ननु सूर्यावेक्षणस्य
 विहितत्वादिति भावः । कविप्रतिभासु विद्याव्यवहारेषु ये राज्ञः चन्द्रस्य
 नृपस्य दारा राजा प्रभौ नृपे चन्द्र इति विश्वः । लिखितासुते पठिताश्चेति
 विशेषणसमासः । राजदारा प्रसिद्धा इत्यर्थः । सा राजदारा कुसुदिनी
 सूर्यं न पश्यतीत्यसूर्यम्पश्या न भाविनी भविष्यति किल भविष्यति गम्या-
 दय इति साधुः । शृणुत शृणुताकर्णयताकर्णयताकोशे सम्भ्रमे वा द्वि-
 रक्तिः । असूर्यम्पश्या राजदारायति राजनीत्यनुसारेण दृष्टप्रागल्भ्यात्
 कुसुदिन्या अपि राजदारत्वात् सूर्यानवेक्षणं यत्कामिति भावः । पर-
 माद्यतस्तु कैमुत्यन्यायेन पुरुषान्तरदर्शननिषेधपरमेतत् न सूर्यदर्शन-
 निषेधपरम् इति दृष्टव्यम् अतएव काशिकागुप्तिप्रपञ्चैर्तादित्यादित्य-
 सूर्यललाटयोर्दृशितपोरिति खट्प्रत्ययः । पाप्मेत्यादिना दृशेः पश्यादेशः
 व्यसूर्येभ्यः समर्थः समासः । सदृशीनां सम्बन्धत्वात् सूर्यनिषेधेत्वनभिधान-
 प्रत्ययोऽभिधानलुप्रत्ययानुसामर्थ्ये विषसत्वात्सामोऽस्मादेव वचनादिति
 सकारः ॥३६॥

चुलुकितेति । नभसि भृङ्गैः चुलुकित चुलुकीकृतः तमः सिन्ध-
 र्येन तथा त्रिसिनीबन्धोः सूर्यस्य करा अंशवो हस्ताश्च रन्ध्रच्युतै रवयवा-
 न्तरालगलितैः उदविन्दुभिरिव शुभ्यत इत्यत्प्रेक्षा शुभे भावे लट् ।

घुस्त्रणसुमनःश्रेणिश्रीणामनादरिभिः सरः-
 परिसरचरैर्भासां पत्युः कुमारतरैः करैः ।
 अजनि जलजामोदानन्दोत्पतिष्णुमधुव्रता-
 वलिगवलनाद्गुञ्जापुञ्जश्रियं ग्रहयालुभिः ॥ ३८ ॥
 रचयति रुचिः शोणीमेतां कुमारितरा रवे-
 र्यदलिपटली नीलीकर्तुं व्यवस्यति पातुका ।
 अजनि सरमी कल्पापी तदुध्रुवं धवलरफुट-
 त्कमलकलिकापण्डैः पाण्डूकर्तादरमण्डला ॥ ३९ ॥

धर्मत्वाद्गुणभयम् । किञ्चामी भङ्गाः शतदलमधुस्रोतसः कृशशयमक-
 रन्दप्रवाहस्य कच्छद्वयोपरिरम्भणादभिव्यप्रेरनुक्षणमनुपटममप्याः कसि-
 ह्ये पङ्कःशङ्कां मम तन्वते ॥ ३७ ॥

घुस्त्रणेति । घुस्त्रणमन श्रेणीश्रीणां कङ्कमकुसुममालाशोभानां
 वर्णमिति नदीत्वपावडागमः । कङ्कमं घुस्त्रणं वर्णमिति जलानुधः । अना-
 दरिभिः अनादरकर्तृभिः तद्वदशैरित्यर्थः । सरःपरिसरचरैः सर-
 प्रातवर्तिभिः कुमारतरैः बालकैर्भासां पत्युः रकेस्य करैः कर्तरीणिः । जल-
 जामोदेन कमलपरिमलेन य आनन्दः तस्मादुत्पतिष्णु उत्पातुकाः
 अलङ्कृत्यादिना इषण्च् । तेषां मधुव्रतानामागत्या शवलनाञ्जलवर्णा-
 ज्जेतोः गुञ्जापुञ्जस्य गुञ्जा तु ऊष्णलेखमरः । श्रियमिव श्रिय शोभः-
 मिति निदर्शनाभेदः । नलीकैत्यादिना पठिप्रतिषेधः । पङ्कयानुभिः पाङ्क-
 कैः अजनि भावे लुङ् । स्मृष्टि गृह्णत्यादिना अलच् पङ्कणं इत्यदना
 ज्ञोराटिकाराम्बुजम् । गुञ्जावीजानां नीलमुखत्याटिककनयोगेनांशुकिशो-
 रकास्तद्वर्णित्यर्थः ॥ ३८ ॥

रचयतीति । यद्यस्मादतिक्रमारी कुमारितरा बालतरा घटपेत्या-
 दिना उक्तस्य । रवेरुचिरेतां सरमी शोणी रचयति शोणवर्णा करोति
 शोणात् प्राचर्भति विकत्याटिकारः । पातुका पतयान् लयपतेत्यादिना

कमलकुशलाधाने भानोरहो पुरुषव्रतम्
 यदुपकुरुते नेत्राणि श्रीगृहत्वविवक्षुभिः ।
 कविभिरुपमादानाद्भोजतां गमितान्यसा-
 वपि यदतथाभावान्मुञ्चत्युलूकविलोचन ॥ ४० ॥

उक्तम् । अलीनां पटनी मण्डली नीलीकृत् अमृततद्भावे च्छि । व्यवस्थिति
 व्याप्रियते तस्मात्सरसी धवलीः स्फुटद्भिः विकसद्भिश्च कमलकलिकानां
 पण्डैः कदम्बैः कदम्बे पण्डमस्त्रियामित्यमरः । पाण्डूकृतं धवली-
 कृतम् अमृततद्भावे च्छि । तददरमण्डनं मध्यभागो यस्यः सा सती
 कल्याणी चित्रवर्णा गौरी गौरादित्वाट्टं ड् डीषिति भोजराज ।
 अजनि जाता दीपजनेत्यादिना कर्तरि लुङ् चिच् । ध्रुवमित्युत्प्रेक्षायां
 अत्र सरस्याः स्वगुणत्यागेन काणाद्यनुगुणस्वीकारात्तद्गुणालङ्कारश्चावन्
 तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणा इति लक्षणात् तत्रैकगुण-
 संक्रान्तिपरिघटान् पण्डपण्डरीकपाण्डुसंक्रमहारा कल्याणस्वीकारो-
 त्प्रेक्षणत्तद्रूपणोत्प्रेक्षयो रङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३६ ॥

• कमलेति । कमलानां कुशलाधाने ज्ञेयविधाने भानोः पुरुषाभिमा-
 निनः व्रतं पुरुषव्रतं दृढनियम इत्यर्थः । अहो चित्रम् अथवा अहो
 पुरुषाभिमानवान् पुरुष इति मयूरव्यंसकादिषु कैवटः । तस्य व्रतं दृढ-
 मित्यर्थः । कृतः यद्यस्माद्सौ श्रीगृहत्वं नेत्राणां शोभाश्रयात्वं विवक्षुभिः
 वक्ष्मिच्छभिः योगविभागात् द्वितीयासमासः । कविभिरुपमानात्पादश्ल-
 सात्वाद्भोजतां गमितानि अन्नभोजनेन रूपितानि नेत्राण्यप्युपकुरुते
 विकासयतीत्यर्थः । यदपि यद्यस्माच्च अतथाभावादौपमानिकाम्भोजस्या-
 प्यभावादित्यर्थः । नजर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । उलूकस्य पेच-
 कस्येति विलोचने मुञ्चति । अन्नदो जलदस्यैव विप्रो व्याधिचिकि-
 त्सकः । तद्यः सर्गाय गच्छन्ति विना यज्ञेन पार्थिव ! । भीतत्वेन मीलिता-
 क्षुत्वादिति भावः । अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् अन्नभोजदृश्यस्यैव सङ्क-
 ष-

यदतिमहती भक्तिर्भानी तदेनमुदित्वर-
 न्वरितमुपतिष्ठस्वाध्वन्यत्वमध्वरपङ्कतः ।
 इह हि समये मन्देहेषु वज्रन्यदवज्रता-
 मभिरविमुपस्थानोत्तिष्ठा जलाञ्जलयः किल ॥ ४१ ॥
 उदयशिखरिप्रस्थावस्थायिनी खनिरक्षया
 शिशुतरमहोमाणि ख्यानामहर्मणिसण्डली ।
 रजनिदृपद ध्वान्तश्यामां विधूय पिधायिकां
 न खलु कतमेनयं जाने जनेन विमुद्रिता ॥ ४२ ॥

करस्य देवस्याम्भोजवन्द्येभ्यो जनेभ्यश्चरत् किमु वाच्यमित्यर्थः । तथा
 च 'म्भोजवन्द्येकलोचनाम्भोजन्यपि विक्रमयाः सत्त्वर्थः ॥ ४० ॥

यदिति । हे महाराज ! यद्यस्माद्भानौ अतिमहती भक्तिः अनु-
 रागविशेषो यस्य स, भक्तिः महाभक्तिः भक्तिगदस्य शेषे बन्धी ।
 तस्मादध्वरस्य यत्स्य पङ्कते पथे हे अध्वन्य पान्थ ! अध्वन्यलङ्कामो
 अध्वनीयद्ववतीति यत्प्रत्ययः । यथभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः ।
 तमुदित्वरमुदत्त इग्नशोऽन्त्यः कर्त्तव्यम् । एतस्मान् उपरितमुपति-
 ष्ठस्व उपसम्ब पृजेत्यादिना देवपूजायामात्मनेपठम् । कुत हि यस्या-
 त्कारणादिह समये उदयकाले रविमभिः अभिरवि लज्जयित्वा उद्दि-
 श्येत्यर्थः । अभिरभाग इति लज्जयित्वा कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे द्वितीया ।
 उपस्थाने उपसम्भवायां उत्तिष्ठाः ऊर्ध्वं तिष्ठाः आप ऊर्ध्वं विक्षिपन्ती-
 तित्यन्तेः । जलाञ्जलयः मन्देहेषु मन्देहाष्येषु राजसेषु उद्वज्रतां वज्रा-
 यधत्वं मन्दोदनेत्यादिनोदादेशः, वज्रलि किल गमेत्यागमे गणव्याख्याने
 गमस्त्विव्याकरणमन्वावनाङ्गत्वलङ्कारेण केषुनेतिव्याख्या वा अत्र श्रुतिः
 तद्गुह वा एते ब्रह्मवादिनः पृथ्वीभिसुखाः मस्य यां गयन्त्वभिमन्त्रिता
 आप ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति तानिता व्यापो वर्ज्यभूत्वा तानिरजामि मन्दे-
 ह्यारण्ये ह्येषे प्रक्षिपन्तीति ॥ ४१ ॥

उदयेति । अहर्मणिसण्डली उदयशिखरिणः उदयाद्रेः प्रस्थाव-
 स्थायिनाः मानुनिषा अजयः शिशुतराणि बालतराणि महांस्येव

सुरपरिवृढः कर्णात् प्रत्यग्रहीत् किल कुण्डल-
 द्वयमथ खलु प्राच्यै प्रादान्मुदा सच्चि तत्पतिः ।
 विधुरुदयभागेकं तत्र व्यलोकि विलोक्यते
 नवतरकरस्वर्णस्त्रावि द्वितीयमहर्मणिः ॥ ४३ ॥
 दहनमविगद्दीप्तिर्याऽस्तङ्गते गतवासर-
 प्रगमसमयप्राप्ते पत्यौ विवस्वति रागिणी ।

माणिक्यानि पद्मरागाः तेषां खनिराकरम् । ध्वान्तेन श्यामां पिधा-
 यिकामाङ्कःदिकां रजनिमेव दृषदं शिलां विधुय कतमेन जनेन
 विमुद्रिता न जाने खलु अत्र सूय्यमण्डलादिषु खनित्वाद्याः रीपाद्रूप-
 कालङ्कारः ॥ ४२ ॥

सुरेति । सुराणां परिवृढ इन्द्रः प्रभौ परिवृढ इति निपातनान्
 साधुः । कर्णाद्राधेयात् कुण्डलद्वयं ताटङ्गयुगं प्रत्यग्रहीत्किल ततो निरुत्थ
 गात्राणि शस्त्रेण निश्चिदेन सः । प्रायच्छहेवराजाय दिव्यं वर्म सकुण्डल-
 मिति भारतवचनात् । तत्रोत्प्रेक्षते अथ प्रतिग्रहानन्तरं प्राच्यै दिशे मुदा
 • प्राटात् हि यस्मात् इन्द्रः तस्याः प्राच्याः पतिः ततो दानं युक्तमित्यर्थः ।
 तत्र तयोर्मध्ये उदयं भजतीत्युदयभाक् उदयान्भजोरिवः । विधुरेक कुण्डल-
 व्यलोकि विलोक्यते स्म नवतरान् प्रत्यग्रतरान् करानेव च स्वर्णान् स्त्राव-
 यति विदारयतीति तत्स्त्रावि अहर्मणिः दिनमणिः रोरितिरेफादेशः ।
 द्वितीयं कुण्डलम् ॥ ४३ ॥

दहनमिति । रागिणी रक्तवर्णा अनुरागिणी च या दीप्तिर्गन्तवा-
 सरप्रगमसमयन्दिनावसानं अव्यन्तसंयोगे द्वितीया । पत्यौ स्वामिनि
 भर्तारि च विवस्वति सूय्ये अस्तमस्ताद्रिमदर्शनेङ्गते सति अस्तस्तु चरमः
 श्लाघ्यदस्तमदर्शनमिति चामरः । दहनमग्निमविशत् अग्निं वा-
 दित्यः सायं प्रविशतीतिश्रुतेरितिभावः । अतोऽनन्तरं हटाह्लादाधरभुव-
 नःदधोस्त्रीकान् पातालान्नरकाञ्चोद्धृत्य तरणैः पत्न्युरर्कस्य कृता अमरपति-

अधरभुवनात् मोहृत्यैषा हठात्तरणोः कृता-
 ममरपतिपुरप्राप्तिर्धत्ते सतीव्रतमूर्त्तिताम् ॥ ४४ ॥
 बधजनकथा तथ्यैवेयं तनौ तनुजन्मनः
 पिष्टयितिहरित्यर्णाद्याहारजः किल कालिमा ।
 शमनयमुनाक्रौडैः कालैरितस्ममसां पिवा-
 दपि यदमजच्छायात् कायाद्भूयत भास्वतः ॥ ४५ ॥
 अभजत चिगाभ्यासं देवः प्रतिक्षणदात्ययम्
 दिनमयमयं कालं भूयः प्रभूय तथा रविः ।

पुरप्राप्तिः इन्द्रनगरप्राप्तिः स्वर्गप्राप्तिश्च यथा सा तीव्रतया सह वनेत इति
 सतीव्रता पतिव्रताधर्मश्च मूर्त्तिः यस्य स्मर्या भावस्तत्तातां सतीव्रत मूर्त्तितां
 धत्ते । मूलपाञ्चितयः सर्वं बलाद्दुहते यथा । तदुक्त्य च सा नारी
 तेनैव सह भेदत इति स्मरणादितिभावः । अत्र प्रस्तुतर्षाप्रविशेषण-
 काव्यादप्रस्तुतप्रतीतेः समाप्तेः क्लृप्तलङ्कारः ॥ ४४ ॥

बुधेति । तनोजन्म यस्य तनुजन्मनोऽपत्यस्य अज्जो वहुमीहि-
 व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपद इति वामनः । तनौ शरीरे यानिमा षट्म-
 ता पितृजनकस्य गतिहरितो पतिहरितो पणो यस्याहारस्य स अदि-
 यस्य तच्छाट्टहाराज्जातस्तज्ज इत्येवं बधजनकथा विह्वलनगोष्ठी तथैव
 सत्यैव । कृत्वा यदुक्तादमज्ज यादतिस्वच्छकाले स्ममसां कृद्योगात् कर्मण्य
 पञ्ची । पिष्टयति पिवात् पातुः प्राप्तेत्यादिना शमन्य, पिवादेश्च
 इतोऽस्माद्भूस्वतः सूर्यस्य कायात् शमनयमुनाक्रौडैः यमकालन्दीगनैश्च
 कृष्णार्णवैर्भूयत भूत भावे लङ् । अत्र शमनादिकालिस्त्वत्पिष्टयतिपर-
 भारपरिणतिपूर्वकतात्प्रेलः ॥ ४५ ॥

अभजतेति । अयं देवः रविः प्रतिक्षणदात्यय प्रतिरात्रमव्ययीभावमसाम
 कृतीयामप्रस्योर्बहुलमिति विकल्पाद्यप्रस्यामन्धाय । दिनमय दिनरूपं
 कालं समयं कृष्णारुपञ्च कालो सूर्यो महाकाले समये यमकृष्णयो रिति

न खलु शक्तिता शीलं कालप्रसूतिरसौ पुरा
 यमयमुनयोर्जन्माधानेऽप्यनेन यथोक्तम् ॥ ४६ ॥
 रुचिरचरणः सूतो रश्मीमनाथरथः शनिम्
 शमनमपि स त्रातुं लोकानसूत सुताविति ।
 रथपदकृपासिसिन्धुर्वन्दुर्दृशामपि दुर्जनै-
 यदुपहसितो भास्वान्नाम्नान् हसिष्यति कः खलः ॥ ४७ ॥
 शिशिरजरां घर्मं शर्मोदयाय तनूभृता-
 मथ खरकराश्यानास्यानां प्रयच्छति यः पयः ।

विश्व । भूयः पुनः पुनः प्रसूय जनयित्वा तथाचिराभ्यास मभजत तथादौ
 कालस्थानेहसः कृष्णस्य च प्रसूतिः जननं पुरा पूर्वकाले यमयमुनयो र्जन्मा-
 धाने जननेऽप्यनेन रविणा जञ्जितन्त्यक्तुं न शक्तिता न शक्ता कर्मणि
 क्तः । कर्मणि निष्ठाया मिडागमः । तत्र कालशब्दे वाच्यप्रतीयमानयो
 रभेदाध्यवसायेन भगवतो भानोः प्रत्यहं कालप्रसूत्याभ्यासादपत्येष्वपि
 शमनयमुनादिषु कालप्रसविटत्वमुत्प्रेक्ष्यते तत्र कालयोः कृष्णानेहसो-
 रभेदाध्यवसायदति तयोरेकत्वेनात्र सङ्करः ॥ ४६ ॥

रुचिरेति । रथपदेषु रथाङ्गनामपक्षिषु यः कृपासिन्धुश्चक्रवाकानां त्राते-
 त्यर्थः । तथा दृशां लोकचक्षुषां बन्धुः प्रकाशक इदयोभास्वानपि रुचिरचरणः
 सन् यस्तुतस्तु विपरीतवृत्तिः सन्नापकादित्वादिति । सदयं सूतया प्रसूतया
 ज्यया श्रिया सूतस्य सारथे रुचिश्रिया शोभया च मनाथः सहितोरथो यस्य
 सः सक्थि क्लीबे पुमान् रु सूतः पक्ष च सारथि रिति चामरः । स देवः
 शनिं शनैश्चरं कल्पहमितिभावः । शमनं च सुतौ पुत्रौ लोकांस्त्रातुं
 ष्यसूतेति दुर्जनैः यस्मादुपहसितः परिहसितः अस्मान् खलः को न हसि-
 ष्यति कैसुत्वेनार्थान्तरापादानादर्थापत्तिरलङ्कारः ॥ ४७ ॥

शिशिरेति । शिशिरजा हिमजा रुक् पीडा येषां तेषान्नुभृतां
 शरीरिणां शर्मोदयाय सुखविर्भायाय एवमुत्तरव क्येऽप्यनुषङ्गनीयं घर्मं

जलभयजुषां तापं तापस्पृशां हिममित्यय-
 म्परहितमिलत्कृत्यावृत्तिः स भानुरुदञ्चति ॥ ४८ ॥
 इह न कतरञ्चित्तं यत्ते तमिस्त्रतनीर्दिशा-
 मपि चतसृणामुत्सङ्गेषु त्रिना धयतां जगतात् ।
 तरुगरणतामेत्य छायाभयं निवसत्तमः
 शमयितुमभूदानैश्वर्यं यदर्यमरोचिषाम् ॥ ४९ ॥
 जगति तिमिरं मूर्च्छामज्जत्रजेऽपि चिकित्सतः
 पितुरिव निजादम्भदृष्ट्वावधीत्य भिषज्यतः ।

निदाघं प्रयच्छति अतपेन जलं शं प्रयतीत्यर्थः । तापस्पृशां सुनाप-
 भाजां हिमं प्रयच्छतीति इत्यं परिहृतेन भिन्ना दृश्यमानाकृत्यावृत्ति
 व्यापारः सौ यस्य स भगवान् भानुरुदहृत्येति क्रियममुच्यते-
 ऽलङ्कारः ॥ ४८ ॥

इति । चतसृणांदिगमिनि तिसृष्वतसृष्विति निषेधेद्वाभि-
 र्दीर्घो न । उच्छङ्गेषु परिभागेषु अनंतरप्रदेशेष्वित्यर्थः । त्रिना स्थिताक-
 मिस्त्रस्य ततोस्तिमिरमम्बावनि जगतां धयतां प्रियतां घटोत्तमः शत्रो-
 देश । अर्यमरोचिषां धर्माग्नेजसु लरवणशरणं तातारो यस्य तद्भवं
 तत्तामेत्यप्राप्य निवसन्नायभयमनतपरूपतमः शमयितुं सङ्घर्षं मनी-
 श्वरस्य भावमनैश्वर्यमसमर्थं नडाः सुविरोधित्वेदिनीभयपदवृद्धिः । अभूदिति
 यत् इहास्मिन्नर्थे कतरञ्चित्तमस्य न धत्ते तदस्मिन् तमोविधातिनीदेव-
 स्य ल्यवषयः स मय्याविधात सूत्र्यमभितस्तस्य तरुगरणस्य तरुणां ददः-
 त्वत्वमिति विरोधात्कोशापिभय इत्यर्थः । अहृत्तिषु तेजसो नतु
 प्रवेगादपिरोधाद्द्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ४९ ॥

जगतीति । दृष्ट्वावधीत्यनौ जगति लोके तिमिरं तमो नेत्ररोगं
 च तिमिरं ध्वानं नेत्रमयेऽपि चेति विद्मः । अजत्रजे पद्मपण्डे
 मूर्च्छां निमिननं रोगविशेषयं च चिकित्सतः प्रतिशुर्वाणात्कितः सनला-

अपि च गमनस्यासौ तातस्ततः किमनौचिती
 यदयमदयः कङ्काराणासु देत्यपमृत्यवे ॥ ५० ॥
 उडुपरिवृढः पत्यामुक्तां सतीं यदपीडय-
 व्यदपि विसिनीं भानोजायां जहास कुमुदती ।
 तदुभयमतः शङ्के सङ्कोचितं निजशङ्कया
 प्रसरति नवार्कं कर्कश्रूकणारुणरोचिषि ॥ ५१ ॥
 श्रुतिमयतनोर्भानोजानेऽवनेरधराध्वना
 विहरणप्रतः शाखाः साक्षाच्छतानि दश त्वियाम् ।

लङ्गः शत्रुदेगः गुप्तिचक्रिङ्गः सन् निन्दाक्षमा प्रतीकारे सन्निष्यते ।
 निजात्यतरस्मात् स्वर्यादधीत्य चिकित्सास्य भिषज्यत इव चिकित्सातः
 किमित्यप्रेक्षा । कण्डूदौ भिषजेति पाठाद्यपन्तल्लटितड् उल्लाषयति
 भैषज्ये चिकित्साति भिषज्यतीति भट्टमल्लः । अपिचासौ स्वर्यः गमनस्य
 •दमस्य तातो जनकस्ततः किमिव्यन्ने च्छा । अयम्भानुरदयः सन् कङ्काराणां
 सौगन्धिकन्तु कङ्कारमित्यमरः । अपमृत्यवे अकालमरणाय उदेति
 सा अनौचिती अनौचित्यदस्योः पितृवस्सर्वापकारित्वमुचितं पितृस्तु-
 रवेरक्तकमलहारित्वमनुचितं इत्यर्थः ॥ ५० ॥

उडुति । उडुपरिवृढश्चन्द्रः पत्या भर्ता भानुना कृतां सतीं शार्धीं
 विसिनीं यदपीडयत् कुमुदती कुमुदिनी कुमुदनड्वेतसभ्यः उडुत् ।
 भानोजायां विसिनीमपि जहास । अतोऽस्मात्कारणात्कर्कश्रूः कर्कश्रूः
 पक्वदरोफलमित्यर्थः । कुण् प्रत्ययः । तत्कणावदरुणरोचिषि नकार्के वा-
 लार्के प्रसरति सति तयोः कुमुदतीचन्द्रयो रूभयं इत्वं निजशङ्कया
 स्वाभिभवहेतुना सङ्कोचितं निस्तेजितं शङ्के इत्युत्प्रेक्षा सर्वथा सन्दु-
 षेष्वात्मानं कलुषयतीति भावः ॥ ५१ ॥

श्रुतीति । अवनेरधराध्वना नोसर्गेण च एतच्च यथास्थानमात्रोपलक्ष्य

निशि निशि सहस्राभ्यां दृग्भिः शृणोति सहस्रराः ।

पृथग्दृष्टपतिः पश्यत्यस्य क्रमेण च भास्वराः ॥ ५२ ॥

बद्ध न खरता येषामग्रे खलु प्रतिभासते

कमलमुद्ददस्तेऽमी भानीः प्रवालरुचः कागाः ।

उचितमुचितं ज लेष्व नः प्रवेगिभिरायतैः

क्रियद्वयवैरेषामालिङ्गिताहृनिवल्गुता ॥ ५३ ॥

अधरोह्यङ्गीन इतियादयः । विहरणकृतो विहारकृतः सञ्चरत आवि-
र्भवतश्च श्रुतिमयतरो वेदात्मकवृत्तस्यास्य भाभोस्त्विया रश्मीनां दृश्यतां न
सहस्राणि सहस्रमेव सहस्ररश्मिरूपेण परिणता इत्यर्थः । स्वरैरुदात्ता-
दिभिरेतनुवत्तेन इति सहस्रराः सस्वराः वीरसज्जेतस्येति सहस्रदस्य विक-
त्याहभावः । पृथक् साङ्ख्येण भास्वराः भासनशीलाः भ्राजन्नासत्यादि-
नाराः । शाखाः वेदभागान् शर्पाः च शाखा वेदप्रभेदेषु बाह्योः पार्श्वद्वय-
रिति यादयः । अहिपतिः शेष निशिनशि प्रतिनिगं वाष्पाया द्विभावः ।
एतन्नैकपेक्षया निगंत्युक्तं । तत्र तदा सूर्यसञ्चारण निगंभावान् सहस्रा-
भ्यां सहस्रमुद्गाभिः दृग्भिरक्रमेण यौगपद्येन साक्षात्परोक्षेण शृणोति
पश्यति शेषस्य चक्षुःश्रवणात् शास्त्रानां बाह्यात्मकत्वं न श्रावणत्वोपदेशान्
रश्मिपरिणामेन चाक्षयत्वाच्चेतिभावः । जाने इत्यग्नेना रूपकसङ्कीर्णां
चेय मुत्सेजेति व्यक्तमेव एकेन दृक् सहस्रेण शृणोति अपरेण दृक्सह-
स्रेण पश्यतीति विश्वेश्वरभट्टारकव्याख्यान चिन्त्य । दृशां त्यक्तसुभयशक्ति-
युक्तानां शक्तिप्रविभागयोगात् तस्मात् साङ्ख्यस्योभयशक्तिमत्त्वं दृष्यत्वात्
च तेजः शब्दोभयात्मकत्वात्सर्वाभिरैव दृग्भिः सर्वाद्यं सा यगपत् पश्यति
शृणोति चेति रमणीयम् ॥ ५२ ॥

बद्धीति । येषां कराणां मञ्चूनां हस्तानामग्रे प्रत्ययावस्थायां
बद्धीति न खरता अतीक्ष्णता प्रतिभासते एतस्याप्येव्यप्रभागे बद्धनखर-
ता बद्धनखरत्वं प्रतिभासते नखोऽस्ती नखरोऽस्त्वियामित्यपरः । कदनानां

नय नयनयोर्द्राक् पियत्वं प्रविष्टवतीरमू-
 भवनवलभीजालान्बाला इवाकंकराङ्गुलीः ।
 भ्रमद्गुणगक्रान्ता भान्ति भ्रमन्त्य इवागु याः
 पुनरपि ष्टताः कुन्दे कि वान वर्द्धकिना दिवः ॥ ५४ ॥
 दिनमिव दिवाकीर्त्तिस्तीक्ष्णात् क्षुरान् मविनुः करात्-
 तिमिरकवरीलनां कृत्वा निशां निरदीधरत् ।

सहृदोवन्धवः अन्यत्र तत्सदृशः प्रबालरुचः उभयत्र विद्रुमभासः अमी-
 भानोः करा अंशवो हस्ताश्च खल जालेषु गवाक्षविवरेषु कियत् स्तीकं
 अन्तः प्रवेशिभिः प्रविष्टैरायतैर्दीर्घैरवयवैः एकदेशैरेषां कराणां अङ्गुली-
 नां करशाखानां अङ्गुल्यः करशाखा इत्यमरः । वल्गुता चाकृता अलि-
 ङ्गिता प्राप्तेति विशेषणसङ्कीर्णोऽनिदर्शनाभेदः । अङ्गुल शब्दोदेशीत्युक्तः
 उचितमुचितं कराणामङ्गुलिभ्रमयन्तःचितमित्यर्थः । आभीक्ष्ण्ये दि-
 र्क्तिः ॥ ५३ ॥

नयेति । भवनवलभीनां गृहविशेषाणां जलात् प्रविष्टवतीरनः
 प्रविष्टास्ता इव स्थिताः कमलकाण्डाऽयिता इत्यर्थः । अम्. पुरोवर्तिनीः
 अकंस्य करा इव करा हस्ताः स्निग्धरूपकं बलिहस्तांशव. करा. इत्यमरः ।
 तेषामङ्गुलीः करशाखाः तद्वयनयोः प्रेयसं नय पश्येत्यर्थः । अथ सां
 दर्शनीयतासत्प्रेक्षया दर्शयति याः कराङ्गुलयः भ्रमद्गुणगुणै स्वसरेणु-
 जालैः क्रान्ता वेष्टिताः सत्यः आशु भ्रमन्त्य इव भान्ति त्युक्तेषा । भ्रमणे-
 कारण सत्प्रेक्षते पुनरपि दिवःस्वर्गस्य वर्द्धकिना विश्वकर्मणा तत्रा तु
 वर्द्धकिस्त्वप्येत्यमरः । कुन्दे चक्रभ्रमे शर्म कुन्दश्च यन्त्रकर्मिति यादवः ।
 ष्टता वा न कि पुराः किल सन्ध्यादेव्या स्वर्गेश्वर्यभार्यया दुष्प्रापञ्च मात-
 रञ्चेत्यलोक्तेन सुप्रापञ्चकारेति पौराणिकी कथा चानुसन्धेया ॥५४॥

दिनमिति । दिनं कर्त्तं रात्रौ निषेधात् दिवाकीर्त्तित इति दिवा-
 कीर्त्तिर्नापितस्य अरीं सुख्ण्डी दिवाकीर्त्तिर्नापिता स्तापसा नरा इत्यमरः ।

स्फुरति परितः केशसोमैस्ततः पतयालुभिः
 ध्रुवमधवलं तत्तच्छायच्छलादवनीतलम् ॥ ५५ ॥
 व्रूम ! शङ्कं तव नलः ययः श्रेयसे हृष्टशब्दम्
 यत्सोदर्यः स द्विवि लिखितः स्पष्टमस्ति द्विजेन्द्रः ।
 अद्वा अद्वाकरमिह करच्छेदमप्यस्य पश्य
 स्नानिस्थामं तदर्पि नितरां हारिणीयः कलङ्कः ॥ ५६ ॥

करान् किरण देव ज्वरान् वापनशस्त्रान् ज्वरोऽस्य वापन शस्त्रमिति
 यादवः । निशां रात्रिं तिमिरमेव कवरी केशपाश स्तब्धानां सक्त-
 केशां जानपादेत्यादिना कररान्ङोप्, पूजाकारा सख द्विभ्यः परवचन
 मिति लूनेति निशाया. परनिपात. ल्वादिभ्यश्चेति निशानत्य वञ्चव्रीहि
 खालोढालादिति ङोप्. निरदोधरतु निष्क सयामास किमित्युपेक्षा-
 दधाते णोवङ्ङप्रधाया ह्रस्वः । ततो वचनादेककाराणि तेषां तेषां
 षट्हादीनां ङाया तत्तत्तच्छाययां विभाषा सेनेत्यादिना नपुंसकत्व । तेषां
 ङादिभ्यः पञ्चयः । परितः पतयालुभिः पतनशालैः स्पष्टि षट्हीत्यादिना
 ङाङ्ङः केशसोमैः केशव्यतिकरैः अवनीतलमधवलमिति स्फुरति ध्रुव-
 मित्युपेक्षायाम् ॥ ५५ ॥

व्रूम इति : हे नल ! महाराज ! श्रेयसे महलाय हृष्टशब्दं शङ्कं धत्ते
 महलव्यवहारवत् । अन्यत्र श्रेयसे स्वर्गाय हृष्टशब्दं शङ्कं कर्ष्वं ययो व्रूमः
 यगन्मुख्यं व्रूम इत्यर्थः । समानरुदर यस्य स समानोदरे शयितः सोदर्यो
 भ्राता उभयोरपि समुद्रजन्यत्वादिति । विभाषोदर इत्यादिना समान-
 शब्दस्य प्रागेव सम नोदराद्यतीति यगन्मुख्यः । यगन्मुख्यं सोदर्यः सहशत्या-
 भिमानी इह कान्ते अथद्वाकर मनादराग्रहं तस्य चन्द्रस्य करच्छेदमशुना-
 यमपि पश्य किञ्च स्पष्टस्य हारिणी हारिणिकेनो र्यः कलङ्कस्तदर्पि नितरां
 स्नानेदेव्यस्य स्थान माप्यदलम्यन्न समान इत्यर्थः । अन्यत्र श्रेयसे
 धर्मोपदेश य स्पष्टशब्दं मप्रतिमभृतितपस्यं शङ्कं शङ्कःस्यं मुनि न तव

ताराशङ्खविलोपकस्य जलजं तीक्ष्णत्विषो भिन्दतः
 सारम्भं चलता करेण निविडां निष्पीडनां लम्भितः।
 छेदार्योपहृताम्बु, कम्बु, जरजोजम्बालपाण्डूभव-
 च्छं खच्छित्करपत्वामिह वदत्यसंगतार्जो विधुः ॥ ५७ ॥
 यत्पार्थाजविमुद्रणप्रकरणे निनिद्रयत्यंशुमान्
 दृष्टीः पूरयति स्म यज्जलरुहामच्छा महस्त्रं हरिः ।

यशस्तुनं ब्रमः यस्य शङ्खस्य सोदर्यो भ्राता स प्रसिद्धो लिखिनो लिखि-
 ताख्या हिजेन्द्रो ब्राह्मणोत्तमः दिवि स्वर्गोऽस्ति अर्थात्सत्य । किञ्चेह लोके
 अद्वाकरं विश्वासजनकम् अस्य लिखितस्य करच्छेदमपि पश्य इह
 हारिणो यस्य कलङ्कोपहार माप कलङ्को नितरां स्थाने दण्डस्य स्थानं
 कारणम् अत्र शान्तिपर्वणि सुद्यम्नोपाख्यानं ततः स पृथिवीपालो
 लिखितस्य महत्तमनः । करौ प्रच्छेदयामास धृतदण्डो जगाम स इति ।
 अत्र विशेषणविशेष्ययोरपि श्लिष्टत्वाद्भिधायाः प्रकृतार्थक्रियार्थत्वात्
 प्रकृतार्थध्वनिरेवेति मद्भेषः मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ५६ ॥

तारेति । तारास्तारकाएव शङ्खाः तेषां विलोपकस्य विनाशकस्य
 छेदकस्य जलजं पद्मं शङ्खञ्च जलजं शङ्खपद्मयोरिति विश्वः । छिन्दतो
 नयतः छेदकस्य तीक्ष्णत्विषस्तीम्भांशोः सारम्भं स प्रयत्नं चलतास प्रिय-
 माणेन करेणाभिना हस्तेन च निविडां गाढां निष्पीडनां स्तम्भनाम-
 रोधनञ्च लम्भितः प्रापितः अस्तमदर्शनगतमर्द्धं यस्य स विधुरस्मात् स्त-
 म्भितचन्द्रछेदाद्यं शीघ्रमुच्छेदसिध्यर्थं सुपहृतमर्पितपटमस्वक्तम्बुजं छिद्य-
 मानं शङ्खजयद्रुजस्तदेव जम्बालः कदेमस्तेन पाण्डूभवच्छुभीभवत्
 शङ्खं छिनतीति शङ्खच्छित् तत्करपत्वं क्रकचः क्रकचोऽस्त्री करपत्वमित्य-
 मरः । तस्य भायस्तत्तां वहति चेत्युत्प्रेक्षा ॥ ५७ ॥

यदिति । यद्यस्मादंशुमानकः पाथोजविमुद्रणप्रकरणे पद्मविकास-
 प्रज्ञाव दृष्टीर्दृष्टी निनिद्रयति विक्रासयति यद्यस्माच्च हरिर्विष्णुः जल-

साजात्यं सरसीरुहामपि दृशामप्यस्ति तद्वास्तवं
यन्मूलाऽऽद्रियतेतरां कवित्वभिः पद्मोपमा चक्षुषः ॥ ५८ ॥
अवैमि कमलाकरे निखिलयामिनीयामिक
श्रियं श्रियति यत् पुरा विततपत्रनेत्रोदरम् ।
तदेव कुमुदं पुनर्दिनमवाप्य गर्भभ्रम-
द्विरेफरवधोरणाघनमुपैति निद्रामुदम् ॥ ५९ ॥

रुहां गिरपृजाकमलानां महत्प्रसङ्गाम् अज्ञा स्वनेत्रेण पुरयति स्म
पुणं चकार युक्तं हरिस्तेसाहस्रं कमलवलिमादाय विधिना यदेकान्त
तस्मिन् निजमुदहरन्नेत्रकमलमिति । तस्मात् सरसीरुहामपि वास्तवं
परमार्थिकं, स वस्तुजमन्यया पद्मोक्तामप्रकरणबाध द्विजातीयत्वेन
त्वयुष्मा कनकमयप्रणयदर्शिकमलमह्य प्रणयायोगाङ्गिति भावः । कवि-
त्वभिः कविभिश्च यस्मालान्य मलङ्करं यस्यः मूला चक्षुषः पद्मैरुपमा
स्यैपस्यमाद्रियतेतरां सक्त्रियतेतरां तिङ् व्ययादासुप्रत्ययः । वैभाव्येन
सहस्तुनोरपि सुवर्णरजतपरोपमायोगाङ्गिति भावः ॥ ५८ ॥

अवैमीति । यत्कुमुदं कर्तुं कमलाकरे सरसि विततानि रिस्तृतानि
पत्राग्रेव नेत्राणि उदराणि यस्य तत्तादृशं सन्निखिलायां यामिन्यां या-
मिके जागरिता तत् श्रियमिव श्रियमिति साऽऽद्यात्पेपाद्भिर्दर्शनाभेदः ।
पुरा श्रियति श्रियति स्म पुरा लुङ् चेति चकाराङ्गते लट् । तदेव कुमुदं
पुनः दिनमवाप्य गर्भं अन्तः भ्रमतां द्विरेफाणां भ्रमराणां रवधोरणा
गन्धाधिक्यं यस्यां तां धीरशब्दइति तौटाटिकाङ्गवे ल्युट् । निद्रामुदं
निद्रामुदं पुनरुपैति रात्रौ जागरितो हि दिवा निद्रामितिभावः ।
अवैमीत्यत्र ज्ञायान् एकस्मिन् कुमुदे अनेकयोः निद्राजागरयोः क्रमेण
प्रत्यभिधानादेकस्मिन् अथवा अनेक भिन्युक्तलक्षणपर्यायलङ्कारेण
पूर्वोक्तनिदर्शनमङ्गीर्णां । पृथिवीश्रुतं जम्बो भयलावमस्यहयतिश्च
पृथिवी गुरुरिति लज्जयात् ॥ ५९ ॥

इह किमुपसि पृच्छाशंसि किंशब्दरूप-
 प्रतिनियमितवाचा वायसेनैष पृष्टः ।
 भग्न पाणिभवशास्त्रे तातडः स्थानिनौ का-
 विति विहिततुहीवागुत्तरः कोकिलोऽभूत् ॥ ६० ॥
 दाक्षीपुत्रस्य तन्त्रे ध्रुवमयसभवत् कोऽप्यधीती कपोतः
 कण्ठे शब्दौघमिद्विन्नतबद्धकठिनीशेषभूपानुयातः ।
 सर्वं विस्मृत्य देवात् स्मृतिसुपसि गतां घोषयन्त्यो घुमंन्नाम्
 प्राक्संस्कारेण सम्य यपि ध्रुवति शिरः पट्टिकापाठनेन ॥ ६१ ॥

इति । इहोपसि पृच्छां शंसतीति पृच्छाशंसो मप्रवाच ३
 मप्रोऽनुयोगे पृच्छा चेत्यमरः । तस्य किं शब्दस्य रूपे रूपविशेषे काविति
 प्रलम्भप्रथमादिवचनान्ते प्रतिनियमितमिति व्यक्तवाचा व्यक्तवाक्ये
 तेन काविति व्यक्तवाक्येनेत्यर्थः । वायसेन काकेन पाणिनोभवे तस्य शास्त्रे
 पाणिनाये तातडः स्तःताडदेशस्य स्थानिनौ देशिनौ कौ भवेति पृ७,
 कोकिलः विहिततुहीवागुत्तर इति वाक् सैवोत्तर प्रतिवचन यस्य
 सकाविति तुहीति कोकिलकूजितेन पूर्वोक्तमप्रोत्तरत्व सुप्ते च्यते ॥ ६० ॥

दार्त्नाति । दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेस्तन्त्रैः शास्त्रैः अधीतमनेनाधीती
 दाक्षीपुत्रतन्त्र इत्यर्थः । इष्टादिभ्यश्चेतीतिप्रत्ययः सप्तमीविभागेनोक्तस्य
 षिप्यस्य कर्मण्यसङ्ख्यानात् सप्तमी कोऽपि विद्वानर्थं कपोतः भू-
 य कपोतः कण्ठे शब्दौघेषु सिद्धौ अभिव्यक्त्यर्थं जता धर्मणेन चूर्णिता
 वल्ली या कठिनी खडी रोपणशेषः कठिना कठिनायान्तु कठिने तु
 प्रदुष्यत इत्यर्थः । तस्याः शेषोऽन्तरिक्षप्रचूर्णशेषः स एव भूषा तयाऽ-

पौरुष्यायां घृहणसुमनःश्रीजुषो वैजयन्त्याः
 स्तोमैश्चित्तं हरति हरिति क्षीरकण्ठैर्मयूखैः ।
 भानुर्जासूनदरुचिरमौ शक्रसौधस्य कुम्भः
 स्थाने पानं तिमिरजलधेर्भाभिरेतद्भवाभिः ॥ ६२ ॥
 द्वित्वै रैव तमस्तमालगहनग्रासे द्वीभावकै
 रुस्रै रग्य मह स्वपत्रसदसि व्यश्राणि घस्त्रीत्मवः ।
 धर्माणां रयच्चस्वितं वितनुते तत् पिष्टपिष्टीकृत-
 च्छाद्रिव्योमतसोऽधर्माधमधुना माधं निदाघद्यतिः ॥ ६३ ॥

ह्ययातो रुषित सन् सर्वे विस्मृत्य तिर्यग्योनेश्च सम्बन्धादिनि
 भायः । पट्टिकाराटनेन पट्टिकाराटजनकफलप्राटजन्येन प्राक्कृष्ता-
 रेण प्राक्कृष्तायकासनया देवान् कथञ्चित् स्मृतिं गतां घुमन्तां दाधा-
 स्वटाविति स्त्रलोक्ता घोषयन् घुगळसुद्धं रुद्रायन् सम्यत्पमि शिरो
 धुवति धुनयतात्यज्रेज ॥ ६१ ॥

पौरुष्येयमिति । भानुः परोभवः पौरुष्या दक्षिण पश्चात् पुर-
 मस्यन् तस्यां हरति प्राया दिशि घृहणस्य सुमनसां या
 श्योः शोभा तज्जपस्तुतायाः वैजयन्त्याः पताकायाः स्तोत्रपत्र्यै
 स्तद्भवै रित्यर्थः । अपत्यं स्तोत्रं तयोः समेत्यभरः । क्षीरकण्ठं बालैर्भ-
 द्दुर्ध्वित्तं हरति मनोहरोभवतीत्यर्थः । किञ्च जासूनदरुचिरुदयरा-
 गान् कनककान्ति रमौ भानुः शक्रस्य सौधस्य वैजयन्त्यस्य कुम्भः सौधाप्र-
 दत्तकलश इति ह्रस्वः एतद्भवतीति एतद्भवति कृशमयाभिः भाभिः
 प्रमाभिरितिनाजये पानं उनयन् प्री कर्णाति कर्माणि पशुः । स्थाने
 द्युक्तं यत्तु हे मास्मते स्थानं दत्तमरः । कुम्भस्य यस्य जलधिपानं सुचित
 मिति भावनात्पुनः ॥ ६२ ॥

द्वित्वं वा । द्वौ वा तयो वा द्विजाः महा व्यपत्यादिनां वृक्षत्रोहिः

दूरारूढस्तिमिरजलधेर्वाडवश्चिबभानु-
 भानुस्ताम्यद्वनरुहवनीकेलिबैहासिकोऽयम् ।
 न स्वात्मीयं किमिति दधते भास्वरश्चेतिमानम्
 द्यामद्यापि द्युमणिकिरणश्रेणयः शोणयन्ति ॥ ६४ ॥
 प्रातर्वर्णनयाऽनया निजवपुर्भूषाप्रसादानदा-
 देवी वः परितोषितेति निहितामान्तः पुरीभिः पुरः ।

वङ्गव्राह्मणो डचसमःमान्तः । तेस्तन्वात्रैरेव तमण्य तमःरुगहनं तस्य धामं
 गिबने दवीभावुकैर्वङ्गाभवाद्भिः दवदाधौ वनानलाविन्दमरः । अभूतत-
 द्वावैश्विः अस्य चावितीकारः लपपतेत्यादिना उकङ् प्रत्ययः । अस्य
 निदाघद्यनेरुस्रैः करैः सहस्रपत्रसरसि पद्माकरेषु घस्रोत्सवो व्यश्राण
 विश्राणितः शृणुदाने कर्मणि क्त इति क्तः । तस्मान्निद्रःघद्युतिः सूर्य
 पिडपिडीकृत कतकरणात्तत्रार्थःकृतं च्छादिग्व्योमनमोऽघमतएव अघम्
 णनः अहः दुःखव्यसनेष्वघमित्यमरः । रयचुस्वितं रयव्याप्र धर्माणः-
 मातपानामोघ मधुना मोघ व्यर्थमेव वितनुते ॥ ६३ ॥

दूरेति । तिमिरजलधेर्वाडवश्चिबभानुर्वाडवःग्निः तिमिरसंहर्त्त-
 त्यर्थः । ताम्यन्त्या काथन्त्या वनरुहवन्याः पद्मवनस्य केलिषु क्रीडासु
 विह्वामः प्रयोजनं यस्य वैहासिको टीनो प्रयोजनमिति ठञ् । अयं
 भानुर्दूरमारूढो दूरारूढः द्युमणैः किरणश्रेणयोऽद्यापि द्यामाकाशं
 शोणयन्ति शोणां कुर्वन्ति किमिति स्वात्मीयं निजं भास्वरं श्चेतिमानं श्रैत्यं
 मितभास्वरं न दधते न धारयन्ति तस्मादुच्यतेतमय सचितः कालद-
 त्यर्थः ॥ ६४ ॥

प्रातररिति । हे वन्दनः ! अनया प्रातर्वर्णनया प्रभातवर्णनया परि-
 तोषिता देवी वीर्यशुभ्यं निजवपुषो भूषणान्येव प्रसादान् पारितोषिका-
 णयादात् इत्यमुक्तेतिशेषः गम्यमानार्थत्वात् अप्रयोगः । आन्तःपुरिकाभि

सूता मण्डनमण्डलीं परिदधुर्माणिक्यरोचिर्मय-
 क्रोधावेगसरागलोचनरुचा दारिद्र्याविद्राविषीम् ॥ ६५ ॥
 आगच्छन्भणतामुषः क्षणमथातिथ्यं दृशोरानशे
 स्वर्गङ्गास्युनि वन्दिनां कृतदिनारम्भात्प्रतिभूपतिः ।
 आनन्दादतिपुष्पकं रथमधिष्ठाय प्रियायौतुक-
 प्राप्तं तैरवरागतैरविदितप्रामादतो निर्गमः ॥ ६६ ॥

अन्तःपुरे नियुक्ताभिः तत्र नियुक्त्याः ठञ् । पुरोऽपि निहितं माणिक्य-
 रोचिमय्यार्माणिक्यमय्याः पद्मरागप्रभायाः क्रोधावेगेन क्रोधरसेन सरागया
 लोचनरुचा दारिद्र्यस्य विद्राविषीं सुञ्जाटनीं तपस्विनीं मित्युत्प्रेक्षा
 मण्डनमण्डलीं माभरणराशिं सूता वन्दिनः सूतः पारद वन्दिनोरिति
 विश्वः । परिदधुर्भारयामासुः ॥ ६५ ॥

आगच्छति । अथ भूपतिर्ननः स्वर्गङ्गास्युनि मन्दाकिनीप्रवाहे
 कृतदिनारम्भात्प्रतिः कृतपातश्चानः सन् प्रियायाः यौतुके उपहारणे
 प्राप्तं भीमदत्तमतिक्रान्तपुष्पकमतिपुष्पकमिति अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे
 हितेययेति रुमाः सः द्विगुमाप्रावश्रेत्यादिना परयाञ्जिताप्रतिषेधः । तं
 रथमधिष्ठयाम्ययगच्छन् प्रत्यागच्छन् उषःक्षणं भणत तथैव प्रातःकालं
 वर्षयतएव मर्दिनां वन्दिनां दृशोर्दृशामित्यर्थः । अतिथ्य मानशे
 प्राप्तं दृष्ट इत्यर्थः । अजादे रित्यभ्यसटीषिः अत्रोत्प्रेक्षेति तुहागमः
 अपरागनेरनपेतैः तत्रैव स्थितैरपीत्यर्थः । तैर्वन्दिभिः प्रसादतः निर्ग-
 मोऽविदितोवेन स अतएव पूर्वश्लोके दृष्टेव पारितोषिकं दत्तमित्य-
 क्रम् ॥ ६६ ॥

श्रीर्हर्षमिति । एकां सुख्यां नवार्धघटनामपूर्वाद्येष्टिसप्तत्यजतो
 अस्य विधत्ते परणोऽदत् तस्य परणोऽदिति विधत्तेर्हतीति शब्दोपः

श्रीहृषं कविराजराजिसुकुटालङ्कारहीरः सुतम्
 श्रीहीरः सुषवे जितेन्द्रियचयं मा मल्लदेवी च यम् ।
 एकां न त्यजतां नवार्थघटनाप्रकान्त्रविंशे महा
 काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते मर्गो नित्यर्गोज्ज्वलः ॥६७॥

एकोनजनविंशः एकात्रविंशः एकोनविंश इत्यर्थः । जनार्थे चात्र
 नङ् तत इति काशका विंशद्दे न समासः एकादशकस्य चाटगिति
 नङ् प्रकृतिभावः एकशब्दस्य उग गमश्च गतमन्यत् ॥ ६७ ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारवारपारोष्णश्रीमहोपाध्यायकोलाचलः

मल्लनयविरचितयां नैपथ्यवाख्यायां जायातुसमाख्यायां

एकोनविंशतिः सर्गः ।

नैषधचरितम् ।

विंगः सर्गः ।

सौधाद्रिकुट्टिमानीकधातुकाधित्यकातटम् ।
 स प्राप रथपाथोभृद्वातज.तजवो दिवः ॥ १ ॥
 ततः प्रत्युदगाद्भी कान्तमायान्तमन्तिकम् ।
 प्रतिची सिन्धुवीचीव दिनाङ्कारे सुधाकरम् ॥ २ ॥
 स दूरमादर तस्या वदने मदनैकवृक् ।
 दृष्टमन्दाकिनीहेमारविन्दश्रीरविन्दत ॥ ३ ॥

सौधेति । वातवत् वाताज्जातजवो वातवग. स पूर्वोक्तेरथप-
 पाथोभृत् जलधरः तटः स्वर्गात् काय द् द्यौय स्वर्वत्समः गयोरिति विश्व ।
 सौधस्य दृष्टं उदरिगृह्येयं यान्द्रुमः बहुभूमि कुट्टिमोऽस्तीनिवद्वा भूरि-
 त्यमरः । तदेवानेकधातुद्वयं शेषिकः कृप् । अधित्यका ऊर्ध्वभूमिप्रदेश
 तस्या स्यात् प्राप ॥ १ ॥

तत इति । ततो नलप्रविणः नलरम् अन्तिक मायालं कान्त दिन-
 स्तोद्कारे प्राप्ते दिनाङ्कारे शोभादीयेति पररूपवम् । अन्तिक मायाल
 सुधाकर प्रतिची सिन्धुवीचीविवर्द्धयिष्य प्रत्युदगात् इण्योगानुष्ठि इति
 गादेशः । गतिभ्या इत्यदिनाः सिचोन्क् ॥ २ ॥

स इः । दृष्टा मन्दाकिनीहेमारविन्दस्य श्रियेन सदृशदयन-
 जातप्रियामुत्तारविन्दसृष्टि रित्यर्थः । मदनैकवृक् कामैककरणः स नर

तेन स्वदेशगन्देशमर्पितं सा करोदरे ।

बभ्राज बिभ्रती पद्मं पद्मेवांन्निद्रपद्मदृक् ॥ ४ ॥

प्रियेणाल्पमपि प्रत्तं बद्ध मेनेतराममौ ।

एकलक्षतया दध्यौ यत्तमेकवराटकम् ॥ ५ ॥

प्रेयसाऽवादि सा तन्वी त्वदालिङ्गनविप्लवत् ।

समाप्यतां विधिः शेषः क्लेशश्चेतसि चेन्न ते ॥ ६ ॥

कौतावान्भर्ममर्माविद्विद्यते विधिरद्य ते ।

इति तं मनसा रोषादवोचद्वचसा न सा ॥ ७ ॥

कात्याः प्रियाया वदने दूरमख्यन्मादर मविन्दत लक्षणां प्रापे-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

तेनेति । तेन प्रियेणार्पितं दत्त स्वदेशस्य सन्देश सूचक स्वर्गः भूमौ
स्वयमागत इति ज्ञापयन्मित्यर्थः । पद्मं हेमारविन्दं करोदरे करतले
बिभ्रती तथा उन्निद्रपद्मदृक् विकचारयिन्दलोचना पद्मेव पद्मोपमा-
साक्षादेव लक्ष्मीरिव बभ्राज रेजे फणाञ्च मग्नानामपि विद्वत्यादेवाभ्या-
सुलोपाभावः ॥ ४ ॥

• प्रियेणेति । अमौ भूमौ प्रियेण कालेनेष्टजनेन च प्रत्तं दत्तम् अथ
उपसर्गात्तः इति दक्षादेशः । अल्पमपि वस्तु बद्ध मेनेतरां आतिशयिकं
पूज्यं च मेनेतरां तिङ्बन्धलादः सुप्रत्ययः । कृतः यद्यस्मात्कारणादेको
मुख्यो वराटकः । वा पुंसि पद्म नलिनमित्यमरः । एकवराटकं कपर्दुञ्च
कपर्दी वराटक इति हलायुधः । एकलक्षतया तदेकलक्षत्वेन लक्षगुणि-
तधनत्वेन दध्यौ भेने लक्षञ्च सङ्ख्यायामिति विश्व । प्रियदत्तं वराटकमपि
रत्नादतिरिच्यत इति भावः ॥ ५ ॥

प्रेयसेति । सा तन्वी कृशाङ्गी प्रियसा प्रियतमेनावादि कथिता
तदेवाह हे ! प्रिये ! ते तव चेतसि क्लेशो न चेत्त्वदालिङ्गनस्य विप्लवत्
शेषो विधिरनुष्ठानं समाप्यतां समाभिरनुज्ञायता मित्यर्थः ॥ ६ ॥

केति । शर्मणः क्रीडासुखस्य मर्मायित् भर्मविद्यतीति मर्माभिघातको

क्षणविच्छेदकादेव विधेर्मग्धे ! विरज्यसि ।
 विच्छेत्ताऽहं चिरं न त्वा हृदाऽऽहं भ्रातृदा कलिः ॥ ८ ॥
 सावज्ञेवाथ सा राज्ञः सखीं पद्मसुखीमगात् ।
 लक्ष्मीः कुमुदकेदारादारादम्भोजिनीमिव ॥ ९ ॥
 ममासावपि मा सभूत् कलिज्ञापरवत्परः ।
 इतीव नित्यसत्वे तां स त्वेतां पर्यतुपत् ॥ १० ॥

नहि वृत्त्यादिना पूर्वस्य दीर्घः । क एतावान्विधिरद्य ते विद्यते कुत्रास्तीति
 सा रोषादस्तीति सादेण तन्ननसायोवत् वचसा नाधोदत् लज्जादाशि-
 गत्यादिति भावः ॥ ७ ॥

क्षणेति । हे मग्धे ! हे मदे ! भूमि ! क्षणविच्छेदकात् क्षणमात्र-
 विप्लकारिणो विधेरनुष्ठानादेव विरज्यसि किन्तु त्वानी द्वितीयाया
 इति त्वादेशः । चिरं चिरकालं विच्छेत्ताहं विच्छेत्स्यामि च्छिदः स्वरि-
 त्वाङ्गुटि तडि तानेष्टरे एतेति मकारस्य हकारः । इति कलिः कलि-
 पुरूपो हृदा आहृष्टं किन्तु रभ्रात्वेपी तिष्ठ मीति भाः ॥ ८ ॥

सावज्ञेति । अथ सा भूमि सावज्ञेव स्वकर्मण्यक्तिमात्रादेव
 वभ्राजेवेत्यर्थः सा राज्ञो राजानं विहाय कर्मणि ल्यप्लोपे पद्ममी ।
 पद्ममिव च सुखयस्यास्तां आत्मनमीपे सखीं लक्ष्मीः कुमुदकेदारादारात्
 कुमुदाकरात् आरान् तां विहायाम्भोजिनीमिवागात् अथज्ञाता हि
 विहाय गच्छन्ति भावः ॥ ९ ॥

ममेति । कलिद्वारवत्कलिद्वारराविशामौ त्वेतापि परोऽन्यः
 यत्रुमां समूहं सज्जनिष्ठमयोगादङ्गभाजः । इति वेति मत्वेव भित्तसन्ने
 नित्ययज्ञे अग्निहोत्रे तस्य तदाग्निहोत्रशुद्ध्या नित्यत्वावगमाशयादि-
 त्थर्थः । सत्वमाच्छादने यज्ञमित्यमरः । स नलमां त्वेत् सग्नित्वयं तृतीययुगं
 त्वेतात्वन्मौ त्वयंयग इत्यमरः । पर्यतुपत् इतिपा परितोषयामासुः
 सत्कर्मणि पतयइत्यादिना विकल्पेनोपधाया सुख ॥ १० ॥

क्रियां प्राह्णेतनीं कृत्वा निषेधन् पाणिना सखीम् ।
 कराभ्यां पृष्ठगस्तस्या न्यमीमिलदसौ दृशौ ॥ ११ ॥
 दमयन्त्या वयस्याभिः सहास्याभिः समीक्षितः ।
 प्रसृतिभ्यामिवायामं मापयन् प्रेयसीदृशोः ॥ १२ ॥
 तर्किताऽऽलि ! त्वमित्यर्द्धवाणीका पाणिमोचनात् ।
 ज्ञातस्पर्शान्तरा मौनमानशे मानसेविनी ॥ १३ ॥
 साऽवादि सुतनुस्तेन कोपस्तेनायमौचिती ।
 त्वां प्रापं यत्प्रसादेन प्रिये ! तन्नाद्रिये तपः ॥ १४ ॥

क्रियामिति । असौ नलः प्राह्णेतनीं प्राह्णेभवां साय चिरमित्या-
 दिना द्युत्प्रत्ययः । तस्मादेव निपातनात्प्राह्णेतनीं इत्येवं क्रिया मनुष्ठानं
 कृत्वा सखीं पाणिना हस्तसंज्ञया निषेधन् तस्या भैस्याः पृष्ठगश्च स्थितः
 कराभ्यां पाणिभ्यां दृशौ लोचने न्यमीलयत् मीलयति अ भ्राजभासेत्या-
 दिना एकत्वेनोपधाया ह्रस्वः ॥ ११ ॥

दमयन्त्या इति । प्रसृतिभ्यां निकृञ्जपाणिभ्यां प्रयेज्यभ्यां पा-
 णिर्निकृञ्जः प्रसृतिरित्यमरः । प्रेयसी दृशोरायामन्दैर्ष्यं लोचने न्य-
 मीलयत् मापयन्नैव स्थितः माते माडोया गयन्तात् लटः शत्रादेशः । स
 नलः सहास्याभिः दमयन्त्या वयस्याभिः सखीभिसमीक्षितः सहासम् ऐज-
 तेत्यर्थः ॥ १२ ॥

तर्कितेति । हे आलि ! त्वत्कर्किता अवधारिता इति ह्रस्वः । इति
 अर्द्धां मां जहीहीत्येवं रूपा वाणो यस्याः सा शैषिकः कप् मानसेविनी
 पाण्योर्भोचनात्पाटानात् ज्ञातं स्पर्शान्तरं यथा सा निश्चितप्रियपाणि-
 स्पर्शासतीत्यर्थः । मौनमानशे न किञ्चिद्बुधे कोपादिति भावः ॥ १३ ॥

सेति । सुतनुर्भमी तेन नलेनावाचि उक्ता वचेः कर्मणि लुङ्
 तदेवाह । हे प्रिये ! अयं कोपस्त्वव नौचितो अनौचित्यमिति भावः ।

निगि दास्यङ्गतोऽपि त्वां स्नात्वा यन्नाभ्यवीवदम् ।
 तं प्रवृत्ताऽसि मन्तुं चेन्मन्तुं तद्वद वन्द्यसे ॥ १५ ॥
 इत्येतस्याः पदासक्त्यै पत्यैषा प्रेरितौ करौ ।
 रुद्धा सकोपं सातङ्कं तङ्कटाक्षैरमूसुहृत् ॥ १६ ॥
 अबोचत ततस्तन्वीं निषधानामधीश्वरः ।
 तद्पाङ्गचलत्ताराज्भक्तकारवशीकृतः ॥ १७ ॥
 कटाक्षकपटारब्धदूरलङ्घनरंहमा ।
 दृशा भीत्या निवृत्तते कर्णकूपं निरूप्य किम् ॥ १८ ॥

तथा हि यस्य तपसः प्रसादेन त्वां प्राप प्राप्रवानस्मि चात्रोत्तुङ् पास्या-
 दिनःसिपोभादेयः । तत्तपो नाद्रिये अत्र काकुः ॥ १४ ॥

निशंति । हे प्रिये ! निगि दास्य दासत्व गतोऽपि त्वां स्नात्वा
 स्नानःदास्य नाभ्यवीवदन्न भिवाहितव नक्तंति यन् वदेरभिधानार्था-
 श्चौरादिकास्नात्वाच्चिणौ चङ्गुपधायः ह्रस्व । त प्रणामं मन्तुमपराधं
 व्यागोऽपराधोमन्तयेत्यमरः । मनेरौणादिकस्तुसुन् प्रत्यय । मन्तुं ज्ञातु
 मन्यतेस्तु सुन् प्रत्यय । प्रवृत्तासि दासस्याप्रणतेरपराधत्वादिति भाव ।
 तद्वन्द्यसेप्रणिपातप्रतीकारत्वात्तस्येति भावः ॥ १५ ॥

इतीति । इतीत्यमेतस्याः पदासक्त्यै पादग्रहणाय पत्या प्रियेण
 प्रेरितौ प्रसारितौ करौव रुद्धानिरूप्य सरोपमनहंकरणात्सातङ्क
 सभयं तं प्रिय कटाक्षैरमूसुहृत् मोहयति अ कि ० किञ्चित्तमिस्राक्षणः-
 द्रागपरवशोऽभृदिति भावः ॥ १६ ॥

अबोचतेति । ततः कटाक्षवीक्षणानन्तरं तस्याः प्रियायाः अपाङ्गे
 नेत्वान्ते चलता प्रसरता ताराञ्जनत्कारेण कर्णानिकास्फुरितेन वशीकृता
 निषधानामधीश्वरो नक्षत्रांवीं प्रिया अबोचत ब्रूलोकिः रूपम् ॥ १७ ॥

कटाक्षेति । कटाक्षकपटेनापाङ्गदर्शनव्याजेनारब्ध सपक्रान्तं

सरोपाऽपि सरोजाञ्जि ! त्वमुदेपि सुदे मम ।
 तप्ताऽपि शतपत्रस्य सौरभाद्यैव सौरभा ॥ १९ ॥
 छेत्तमिन्द्री भवद्वक्त्रविश्वविभ्रमविश्वमम् ।
 शङ्के शशाङ्कमानङ्के भिन्नभिन्नविधिर्विधिः ॥ २० ॥
 ताम्रपर्णीतटीत्पन्नैर्मौक्तकैरिन्दुकुञ्जैः ।
 बहुस्पृष्टतरा वर्णाः प्रसन्नाः स्वाद्वस्तव ॥ २१ ॥

दूरलङ्घनरंहो यथा तथा ते दृशा कर्णैव कूम्भनिहृष्य निरीक्ष्य
 भीत्या कूपदशनभिया निःसृजं किं निरन्तम् ॥ १८ ॥

सरोपेति । छे सरोजाञ्जि ! सरोपा रुदासि त्वं रुष्टास्तेति वाच्य-
 मिति भावः । मम सुदे हृष्याय उदेपि भवसि तथा हितप्ता उष्णापि
 सूर्यस्येयं सौरी सूर्यसम्बन्धिनी अगस्त्यसत्यानाम् उपधा इत्यत्र सूर्याति-
 ध्ययोर्यकारलोपः । सौरी च सा भा च सौरभा सूर्यप्रभा स्त्रियाः पुं-
 द्विव्यदिना पुं वद्भावः । शतपत्रस्य सौरभाद्यैव सुरभिर्व्ययैव न तु मान-
 वाद्यैः दृष्टान्तालङ्कारः ॥ १९ ॥

छेत्तमिति । भिन्नभिन्नेऽत्यन्तविलक्षणोऽविधिर्निर्माणव्यापारी यस्य
 मएव लज्जदृशिरा विधिरिन्द्री भवत्या वक्त्रविश्वं मुखमण्डलं सर्व-
 नाम्नी वृत्तिमात्रे पु वद्भावः । तस्य यो विश्वमोविलासः विश्वमः संशये
 भ्रान्तौ शोभायाञ्चेति यादवः । तत्र विश्वमं भ्रान्तिं छेत्तं तुमुनादेशः ।
 शशाङ्कं शशाचङ्कमानङ्के अङ्कितवान् अकिलक्षण इति धातोर्भावादिक्का-
 ल्लिष्टि तुन् तस्माच्चट् द्विह्रस्वतोडागमः ॥ २० ॥

ताम्रेति । प्रसन्ना स्वस्याः स्वाद्वैभवाद्युःसु तत्र वर्णा अज-
 राणि ताम्रपर्णी नद्यात्तटे तटविशेषे उत्पन्नैरिन्दु, कञ्जैरिन्दु-
 गर्णोत्पन्नैश्च मौक्तिकैः बहुस्पृष्टतरा अतिशयेन बहुस्पृष्टा स्तव पूर्वं स्वास्या
 सुत्तरं म पुंर्यञ्चेति द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥

त्वङ्गिरः क्षीरपायोधेः सुधयैव सहोत्थिताः ।
 अद्य यावद्दही धावद्गुग्धलेपलवस्त्रिताः ॥ २२ ॥
 पूर्वपर्वतमाश्लिष्टचन्द्रिकश्चन्द्रमा इव ।
 अलञ्चक्रे स पर्यङ्कमङ्कसङ्कमितप्रियः ॥ २३ ॥
 प्रावृडारम्भणाम्नादः स्निग्धो द्यामिव स प्रियः ।
 परीरभ्य चिरायाम विश्लेषायाममुक्तये ॥ २४ ॥
 चुचुस्वास्यमसौ तस्या रसमग्नः श्रितस्मितम् ।
 नभोमण्डिरिवाम्भोजं मध्मध्यानुविश्वतः ॥ २५ ॥

त्वङ्गिति । हे प्रिये ! त्वङ्गिरः सुधया सहैव क्षीरपायोधेः क्षीर-
 सागरादुत्थिताः अद्य यावन् अद्यपर्यन्त मपीत्यर्थः । धावन्ति वङ्गि-
 निर्गच्छन्ति दुग्धलेपिनां क्षीरमेकानां लवाः स्त्रिताः नियमान्ता अहोस्त्रित-
 व्याजेन क्षीरलेपदर्शनः त्वङ्गिरां सुधया क्षीरेण साधं क्षीरसागरोत्पन्नस्य
 मुञ्चयित्वा अन्वया वैयर्थ्यादिति भावः ॥ २२ ॥

पूर्विति । आश्लिष्टा चन्द्रिका येन मणय चन्द्रमा पूर्वपर्वत सुद-
 द्यादमिवाङ्कसकमिता अङ्कारोपिता प्रिया येन सोऽङ्कसकमिवप्रियः
 अप्रियादिति श्रितं यचनात् प्रिया परस्य पूर्वपदस्य स्त्रिया एव दित्या-
 दित्वा एव द्वाव । नलः पर्यङ्क शयनमलञ्चक्रे ॥ २३ ॥

प्रावृडिति । स्निग्धोऽनुरक्तो मसृणश्च स नलः आरम्भणे वर्षा-
 प्रारम्भे अम्नादो मेधो द्याममम्यन्तामिव प्रियां परीरभ्य विश्लेषाया
 समुक्तये प्रिये गङ्गेण परिहृत्वा चिराय स चिरमास विश्लेषभिया चिर-
 मास्यित आश्लिष्यावस्यित इत्यर्थः । आमेति निरूपक मिति शकटा-
 यनः वामनश्च । अमगतिटीत्यादानेष्विति धातेरित्य च आमेत्याह
 आमेत्यामेरिति ॥ २४ ॥

चुचुस्वेति । रसमग्नो र गमग्नो नल श्रितस्मितं प्राप्नोदङ्गमं

अथाह्वय कलां नाम पाणिना स प्रियासखीम् ।
 पुरस्ताद्द्वेषितामूचे कर्तुं नर्म्मणि साक्षिणीम् ॥ २६ ॥
 कस्मादस्माकमजास्या वयस्या द्यते न ते ।
 आसक्ता भवतीष्वन्यं मन्ये न बहु मन्यते ॥ २७ ॥
 अन्वग्राहि मया प्रेयान्निशि स्वीपनयादिति ।
 न विप्रलभते तावदालीरियमलीकवाक् ॥ २८ ॥
 आह सौपा नलादन्यं न जुषे मनसेति यत् ।
 यौवनानुमितनास्यास्तन्मृषाऽभ्रान्नोभूवा ॥ २९ ॥

प्राप्रविकासञ्च आस्यं मधुमथे अनुविम्बितो नभोमणी रक्ताभोजमिव
 चुचुम्ब ॥ २५ ॥

अर्थेति । नथ नलः कलां नाम प्रियासखीं पाणिना संख्या
 याह्वय नर्म्मणि विन्देदे साक्षिणीं कर्तुं पुरस्तादप्ये निवेशिता सुपर्वेशिता
 मूचे ॥ २६ ॥

कस्मादिति । हे कले ! अजास्या वोवदस्या सखी कस्मात् अस्माकं
 न द्यते अस्मान्दानु कम्पते अर्धागधेत्यदिना कर्म्मणि पञ्चि अथवा
 भवतीष्वसक्ता सता अन्यम् अन्यजनञ्च न वञ्चमन्यते न गणयतीति
 मन्ये ॥ २७ ॥

अन्वग्राहीति । अलीकवागन्तवागिय वः सखी मया निशि
 स्वीपनयादात्मसमर्पणात्प्रेयान् प्रियतमः अन्वग्राहि अनुगृहीत इत्येव
 तावदालीर्न विप्रलभते न वाचयति काकुः । तस्मात्तदेव न अद्वेयमित्यर्थः
 ॥ २८ ॥

आह्वेति । एषा सखी नलादन्यस्मिन्सापि न जुषे न सेव इति यदा-
 ह्वय ऊचे तद्वचनं यौवनानुमितेन यौवननिश्चितेन मनोभवा मृषाभूत्

आस्यमौन्दर्थ्यमेतस्याः शृणुमी यदि भाषसे ।
 तद्धि लज्जानमन्मौलेः परोक्षमधुनाऽपि न ॥ ३० ॥
 पूर्णयैव हिलोचन्या सैषालीरवलोके ।
 द्वाग्दृगन्तागुना मान्तु मन्तुमन्तमिवेक्षते ॥ ३१ ॥
 नालोके यद्येदानीं मामियन्तेन कल्पये ।
 योऽहं दूत्येऽनया दृष्टः सोऽपि व्यस्मारिषीदृशा ॥ ३२ ॥
 रागं दग्धयते सैषा वयस्याः स्रुवतामृतैः ।
 मम त्वमिति वक्तुं मां मानिनी मोनिनी पुनः ॥ ३३ ॥

अत्र मुख्याकारेणान्यमेवायाः दुर्वचनं वा अन्यथा सिद्धकामः सैषां ऊले-
 नोक्त्वा परिहरतीति तात्पर्यार्थः ॥ २६ ॥

आस्येति । हे कने ! एतस्याः आस्यमौन्दर्थ्यं यदि भाषसे शृणु-
 मी हि यस्मान् लज्जया नमन्मौले नस्वर्गिरसोऽस्याः कटास्यमौन्दर्थ्यं मधुनापि
 परोक्षं प्रत्यक्षं यथैतल्लापस्तथा क्रियतामिति ॥ ३० ॥

पूर्णयेति । सैषा पूर्णया हयो लीवनयोः समहारेण हिलोचन्या
 प्रियलोकोवप्रक्रिय । आलोः मखीरवलोकेते मान्तु मन्तुम-पराधिनमित्य
 द्वाक् कणिकं दृगन्तागुना कटाजनेषेन अन्तं देकते न तु स्थिरया पूर्णये-
 न्दर्थ ॥ ३१ ॥

नेति । यस्मादिदानीमिदं नावलोकते तेनानालोकेनेन कल्पये कहे
 तदेवाह योऽहं दूत्ये दूत्यकाले अनया दृष्टः सोऽहं भादृशा मासपश्यता
 न्यनेन व्यस्मारिषि विभ्रुतोऽपि स्मरते कर्मणि लङ् । चिखति
 वृद्धिः अविस्मरणे पूर्ववत्सादृशं पश्येदिति भावः ॥ ३२ ॥

रागमिति । सैषा प्रिया स्रुवतामृतैः सत्यवाक्यामृतं स्रुतं प्रियं
 सत्यमित्यमर । वयस्या मखीः रागं दग्धयते ताभ्यो विस्मयं कथयतीत्यर्थः ।
 अमिषद्विद्वशोरात्मनेपदं सुपसङ्गानां हितत्यादयिकर्तुः कर्मस्य णिवथे-

कां नामन्त्रयते नाम नामग्राहमियं सखी ।

कले ! नलेति नाम्नाकीं स्मृ गत्याह्वां तु जिह्वया ॥ ३४ ॥

अस्याः पीनस्तनव्याप्ते हृदयेऽस्मासु निर्दये ।

अवकाशलवोऽप्यस्ति नात्र कुत्र विभर्त्तु नः ॥ ३५ ॥

अधिगत्य दृगेतस्या हृदयं मृदुतामुचोः ।

प्रतीम एव वैमुख्यं कुचयोर्गुक्तोत्तयो ॥ ३६ ॥

इति भुद्रितकण्ठेऽस्मिन् सोल्लुक्कण्ठमभिधाय ताम् ।

दमयन्तीमुत्वाधीतस्मितयाः सौ तथा जगे ॥ ३७ ॥

त्यात्मनेपदम् । मम त्व मिति भां पुनर्वक्तुं मदीयस्त्वम् इत्येतावन्मात्र
वक्तुं मानिनी भौनिनी वाचयमा ॥ ३३ ॥

कामिति । हे कले ! इयं ते सखी कान्नाम गृह्येत्या नाम ग्राह-
चाम्ना दृशिपहोरिति एसुन् नामन्त्रयते नाम न सखीधयति नाम सर्वे
अस्या मन्त्रयन् एवेत्यर्थः । अस्माक मिग्रमस्मा की यद्गदकण्ठो रित्यादिना ई
प्रत्यय । तस्मिन्नुत्तये चेत्यादिना अन्नक देय टिट्टाण्जित्यादिना
होप नलेति आह्वां त्वमाख्यातम् आख्याह्वे अभिधानं चेत्यमरः ।
जिह्वया ननु स्मृशति ॥ ३४ ॥

अस्या इति । अस्याः सखीन्द्रिन्याः पीनाभ्यां स्तनाभ्या व्यप्रं
आक्रान्ते अतएवास्मासु विषये निर्दये हृदये अवकाशलवोऽपि नास्ति
अत्र हृदये कुत्र नोऽस्मान् विभर्त्तु न क्वापीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अधिगत्येति । एतस्या हृदयमीदृक्कठिन मधिगत्य ज्ञात्वा मृदुता-
मुचोस्तावत्कारिण्यभाजोरित्यर्थः । अन्यथा दुर्नीति रिति भावः । यत्कौ
मियःस्निष्टौ वृत्तो वर्त्तुलौ तयोर्युक्तोत्तयोर्विशेषणसम सः । तथा साधु-
चरित्रयोश्च कुचयोर्विमुख्य मनभिव्यक्तमुखत्व भौदासीन्यं प्रतीमीजानी
म एव वयन्तु निश्चेतमत्र शक्तमो वृथा कौटिल्यादिति भावः ॥ ३६ ॥

इतीति । अस्मिन्कले काले सोल्लुक्कण्ठ सोपह्वःसमिति तां कलामभिधाय

भावितेयं त्वया साधु नवरागा खलत्वयि ।
 चिरन्तनानुरागाहं वर्त्तते नः सखीः प्रति ॥३८ ॥
 स्मरशास्त्रविदा सेयं नवौठा नख्वया मखी ।
 कथं सम्भुज्यते बाला कथमस्मासु भाषताम् ॥ ३९ ॥
 नासत्ववदनं देव ! त्वा गायन्ति जगन्ति यम् ।
 प्रिया तस्य सरूपा स्यादन्यथा लपना न ते ॥ ४० ॥

सोऽब्रुवन्त नन्तु सोऽप्रायः सोऽपहासःस्त्वय ममा इति यादव । सुद्वित
 कण्ठे निवृत्तवाचि तुष्णीभूते सति दमयन्तःसुखाधीर्त्स्नतया तां दृष्ट्वा
 विश्ववसानयेत्यर्थः । तथा यमां नलो जगे जगदे नलो गर्दत इत्यर्थः
 क्रियाग्रहणं भिति क्रियया व्यभिप्रायात्स्मदानत्वं तथा च विवक्षित-
 कर्मत्वाद्भावे लिट् ॥ ३७ ॥

यदुक्तं पूर्णयापीत्यादि तत्र तदुत्तरमाह भाषितेति । इयं भूमौ
 त्वया साधु भाषिता किन्तु त्वयि नवरागा नूतनपरिचया खलु अतस्तदनु-
 रूपं वर्तते सखीः प्रति चिरन्तनस्य चिरन्तनानुरागाहं मरुरूपं वर्तते
 अतोऽयं सुपालम्भ उचित इति भावः ॥ ३८ ॥

यदुक्तं मन्वयाहीत्यनेन तत्रोत्तरं लोकाह्वयेनाह स्मरेत्यादिना बाला
 विदग्धा नोऽस्माकं नवं सुचिरमेवोदा परिणीता सेयं मिदं प्रथमसङ्गमा बाला
 सुभगा सखी नः स्मरशास्त्रविदा कामतन्त्रवेदिना चिराच्चिरं वा सम्भोसु-
 विश्वेनेत्यर्थः । त्वयाः कथं सम्भुज्यते विश्वद्वं सम्भोक्तं शक्यते कथयःस्मात्
 अस्मान्भिक्षुस्य भाषतां कथमस्मभ्यं स्वचेष्टित कथयिष्यतीत्यर्थः । तस्मादसौ
 भाषित्यर्थे कामशास्त्रवेदिनस्यसुपालम्भ उचित इति भावः ॥ ३९ ॥

अत्रैव यदि योपनवाननीकवागिति तत्रोत्तरमाह नासत्येति । हे
 देव ! महाराज ! जगन्ति लोका यं गद्गामय्योरश्चिनी कमारयोरेव
 वदनमास्य वक्ष्य गायन्ति । तस्य महानुभावस्य ते तय मरुपा सुन्दरी

मनोभूरस्ति चित्तेऽस्याः किं तु देव ! त्वमेव सः ।
 त्वद्वास्थितिभूर्यस्मान्मनः सख्या दिवानिगम् ॥४१॥
 सतस्त्रेऽथ मञ्जीचित्ते प्रतिच्छाया स मन्मथः ।
 त्वयास्य समरूपत्वमतनोरन्यथा कथम् ॥४२॥
 कः स्मरः कस्त्वमतेति सन्देहे शोभशोभयोः ।
 त्वय्येवार्थितया सेयं धत्ते चित्तेऽथवा युवाम् ॥४३॥

प्रिया कान्ता अन्यथा प्रतिक्रममात्रपरं भाषणं यस्या स्त दृशोऽस्यान् न
 भवितेति तात्पर्यम् स्वामिदृष्टोपसन्भावनयापीतिभावः ॥ ४१ ॥

यदुक्तमाह खेत्यदिस्लोके तस्योत्तरं श्लोकत्रयेणाह मनोभूरित्यादिः
 हे देव ! राजन् ! देवः परिधने राज्ञिति विश्व । अस्याश्चित्ते मनो-
 भूरस्ति किन्तु स मनोभू स्वमेव कृतः यद्दृश्यत्सख्या दिवानिग सदा-
 त्वद्वास्थितिभूस्त्वद्वस्थानस्याश्रय मनोभूराश्रयो यस्येति व्युत्पत्त्या
 त्वमेव मनोभू मनसि भवतीति व्युत्पत्तौ त्वदभिलाषिन्याः परत्वदुभय-
 यःपि न पुरुषान्तरसेवाशङ्कातव इति भावः ॥ ४१ ॥

सत इति । अथेति पक्षान्तरे अथवा सः मन्मथ सखि चित्ते सतो वत-
 मानस्य ते तव प्रतिच्छायः प्रतिविम्ब अन्यथा इत्यन चेत् अतनोर
 शरीरस्यःस्य त्वया समरूपत्व कथं धर्मभावे धर्मानवकाशात् पूर्ववदेवार्थि-
 मः य ॥ ४२ ॥

क इति । अथवा हे देव ! उभयोर्युवयोः शोभयोः समानधर्मेषु हेतुना
 अत्रानयोर्मध्ये स्मरः कस्त्वमपि कइति सन्देहे सति सेयं भैसी त्वय्येवार्थि-
 तया चित्ते युवां त्वां कामञ्च त्यदाद्योक्तयैः । धत्ते त्वयि मन्मथयोः
 कतरस्त्वमिति सन्देहे तदुच्छेदस्त्रोभयोः सन्निधानादनुपेक्षत्वं उभयपि
 चित्ते धत्ते न त्वं स्यादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

त्वयि न्यस्तस्य चित्तस्य दुराकर्षत्वदर्शनात् ।
 शङ्कया पङ्कजाक्षी त्वां दृग्गणेन स्पृगत्यसौ ॥४४ ॥
 विलोकनात् प्रभृत्यस्या लग्न एवासि चक्षुषोः ।
 स्वेनालोकय शङ्का चेत् प्रत्ययः परवाचि कः ॥४५ ॥
 परीरम्भेऽनयारभ्य कुचकुङ्कुमसङ्क्रमम् ।
 त्वयि मे हृदयस्यैवं राग इत्युदितैव वाक् ॥४६ ॥
 मनसाऽयं भवन्नामकामसूक्तजपत्रती ।
 अत्रसूत्रं सखीकरुण्युभ्वत्येकावलिच्छलात् ॥४७ ॥

यदुक्तं नालोकेत इत्यादि श्लोके ततोत्तरमाह । त्वर्याति ।
 पङ्कजाक्षी अर्षोः टमयलो भैमोः त्वयि न्यस्तस्य चित्तस्य दुराकर्षत्वदर्शनात्
 त्वां दृग्गणेनारङ्गेन शङ्कया भ्यृशति अनीनोपालम्भ वकाश इति भावः
 ॥ ४४ ॥

विलोकनादिति । विलोकनाप्रभृति दूत्यकालदनशादारभ्य का-
 म्पिल्यात्प्रभृत्यादिति भाव्यकारप्रयोगादेव प्रभृतितप्रयोगात् पङ्कजाति
 कैयटः । अस्य अक्षपालग्न एवासि शङ्का चेत् मदुक्तापविश्यासचेत् सत्यं
 परवाचि परोक्तौ कः प्रत्ययः का अहा किन्तु स्वेनालोकय स्वयमेव
 पश्य पुरम्यमदृगवस्तुनः कनीनिकायाः साञ्जित्वाद्नालोकेत इत्यादि
 वाचो सुक्तिरसुक्ति रित्यर्थः ॥ ४५ ॥

अथ यदुक्तं राग दर्शयता इत्यादि श्लोके ततोत्तरमाह परीरम्भ
 इति । अथानया प्रेषितया परीरम्भे आलिङ्गनकर्मणि कुचकुङ्कुमस्य
 संक्रमं संक्रान्तिमारभ्य तमादि कृत्वा त्वयि विषये मे हृदयस्य रागएव
 मे मम वाग्वच उदितैव उक्तैव अतः सखीष्वनुरक्ता न मर्याति नीपालम्भे
 इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

काश्यामन्वयत इति श्लोके यदुक्तलस्योत्तरमाह मनमेति । अथमिति

अध्यासिते वयस्याया भवता सहता हृदि ।
 स्तनावन्तरसम्मान्तौ निष्क्रान्तौ ब्रूमहे वह्निः ॥ ४८ ॥
 कुचौ दोषोज्झितावस्थाः पीडितौ व्रणितौ त्वया ।
 कथं दर्शयतामास्यं वृहन्तावावृतौ ह्यिया ॥ ४९ ॥
 इत्यसौ कलयाम्भूतैः मित्तः पीयूषवर्षिभिः
 ईदृगेवेति पप्रच्छ प्रियामुन्ममिताननाम् ॥ ५० ॥

हस्तेन पुरोवर्तिनिर्देशः सखाकण्ठो भैमीकण्ठनालः मनसा भवन्नामैव
 कामसूक्तं कामदेवप्रकाशकमन्त्रः तस्य जपएव व्रतमस्य स्तीति तद्-
 व्रती सर्ववाविकजपनां मानसिकजपस्य सहस्रगुणत्वान्मनोपहृणम्
 एकावनिच्छलदेक्यष्टिकहारव्याजात् अलसूत्रं जपसङ्ख्यानाद्ब्रूमन्तरमन्त्र-
 मालां चुम्बति स्मृति धारयतीत्यर्थः । अथ सखीनामपहृस्य कैव-
 ल्यात् त्वन्नामपहृस्य नैरनर्यादय उपालम्भात् सम्भवतीति भावः ॥ ४७ ॥

अस्यः पांनस्तनेत्यादिश्लोकोक्तं सुक्तवैपरीत्यापादनेन परिहरति
 अध्यासित इति । वयस्यायाः सख्याः हृदि सहता भवता अध्यासिते
 अधिष्ठिते सति स्तनावन्तरसम्मान्तावसम्भवन्तौ अनवकथौ वह्नि-
 निष्क्रान्ताविति ब्रूमहे व्यतोऽत्र यानैकशरणी महाराज इति भावः
 ॥ ४८ ॥

अधिगत्येत्यादि श्लोकोक्तं कुचनैर्मुख्योपलम्बस्योत्तरमाह कुचाविति ।
 वृहन्तौ महान्तौ दोषौ तो दोषोज्झितौ दोषवर्जितवस्थाः कुचौ त्वया
 पीडितौ बाधितौ व्रणितौ क्षतौ दूषितौ च व्रणशब्दात् तत्करोतीति
 गयन्तात् कर्मणि क्तः णाविष्टवद्भावात् चिखतो लुक् । व्यतो ह्यिया
 हेतुना आहतौ आस्य कथं दर्शयतां दोषोदये लज्जया न परस्मै सुखं प्रद-
 शयतीति भावः । अयमपि स्वयं कृतापराध एवेत्यर्थः दृशेर्यान्तात्कर्मणि
 लोटि तामादेशः ॥ ४९ ॥

• इतीति । इतीत्य मसौ राजा कलया प्रियायाः सख्या पीयूष-

वभौ च प्रेयसीवक्त्रं पत्युत्सन्नमयन् करः ।
 चिरेण लब्धसन्धानमरविन्दमिवेन्दुना ॥५१॥
 ह्रीणा च स्मयमाना चं नमयन्ती पुनर्मुखम् ।
 दमयन्ती मुदे पत्युरत्यञ्जैरभवत्तदा ॥५२॥
 भूयोऽपि भूपतिस्तस्याः सखीमाह स्या सन्मृतम् ।
 परिहासविक्रमाय स्पृहयात् रुहप्रियः ॥५३॥
 जन्तुं मन्तुं दिनस्याप्य वयस्येयं व्य स्यात् ।
 निगीव निगिधात्वयं यदा वरति नात्र नः ॥५४॥

वर्षिभि ररुतस्यन्दिभि सूक्तं भिक्तं सन् उन्नतं स्वपाणिना उन्नत
 मानन सुख यस्य स्तां प्रियाम् देहोवैत मिष्टमेवेति कृत्वा पनक्त ॥५१॥

वभासिति । प्रेयसीवक्त्रं मुख उन्नमयन् पत्युः करश्चिरेण मङ्ग-
 ता काठेनेन्दुना लब्ध सन्धान योगो येन तदरविन्दमिव वभौ अत्युत्तमसति
 च अत्यन्त मननभव सख्य धोक्तो रतिशयोक्तभेद इत्यरे ॥५१॥

ह्रीयेति । तदा तन्काठे ह्रीणा ह्रीता विकल्पेत् निष्ठानत्वा
 स्मयमाना मन्दं हसन्ता च पुन सुख नमयन्ती दमयन्ती पत्युरत्यञ्जैरुह-
 तरये मुदे अ नन्दाय भवत् ॥५२॥

भूय इति । प्रियया रुह वर्तत इति रुहप्रियः तेन महेत्यदिना
 बह्वर्त्रादि । भूपतिः परिहासविक्रमाय स्पृहयात् । केलिहरण अप-
 ष्टुत् स्पृहेरोष्णत इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी स्पृष्टि गृह्णात्यदिना
 प्यावृत् । भूयोऽपि तस्या प्रियायाः सखी कलां सम्मृतमाहस्य ॥५३॥

जन्तुमिति । इदं यो वयस्या रुखो अस्य दिनस्य मन्तु अपराधं
 जन्तुं व्यस्यतात् प्रवर्ततां तातडादेशः । गद्यस्य द्विगोव रात्वाविवाक
 दिने नोऽस्माक निगिधात्वर्थ निगिधातोर्भिभिः सुखेन इति धातोरर्थं
 सुखेन नावरति तत्र न किञ्चिद्विमिना पश्याम इति भाव ॥५४॥

दिनेनास्या सुखस्येन्दुः सखा यदि तिरस्कृतः ।
 तत्कृताः शतपत्राणां तन्मित्राणामपि श्रियः ॥ ५५ ॥
 लज्जितानि जितान्येव मयि क्रीडितयाऽनया ।
 प्रत्यावृत्तानि तत्तानि पृच्छ सम्प्रति कस्म्यति ॥ ५६ ॥
 निशि दृष्टाधरायापि सैषा मत्तं न रुष्यतु ।
 क्व फलं दृश्यते विम्बिलता कीराय कृष्यति ॥ ५७ ॥
 शृणोपदमुचिङ्गा श्रीश्रीगिता कुम्भकुम्भयोः ।
 पश्यैतस्याः कुत्राभ्यान्तन्पत्नी पीडिता म न । ५८ ॥

दिनेनेति । अथ दिनेनास्या व. सख्या सुखस्येन्दुः सखा सदृ-
 मात्रश्च दृयदि तिरस्कृतो यदि अधमः स हि तस्य सुखस्य मित्राणां शत-
 पत्राणां मपि श्रियश्च तत्कृताः ईदृशेण्य ह्यङ्गः सहस्रपत्रमित्राण्ये-
 वोपकृतानि रात्रौ तु विपत्रमित्यहो महान् विवेक इति भावः ॥ ५५ ॥

लज्जितानीति । अथ दिनेनास्या वः सख्यामपि लज्जितानीति किञ्च
 क्रीडितया रात्रौ क्रीडितिवत्या कर्तरि क्तः । अनया वः सख्या लज्जि-
 तानि ब्रूडितानि भावे क्तः । तानि निरस्तान्येव सम्प्रति कस्म्यति कस्म्यति क
 सुद्दिश्य तानि लज्जितानि प्रत्यावृत्तानि प्रत्यागतानि तत्रप्रत्यावृत्ते निर्मित्त
 पृच्छ ॥ ५६ ॥

निशीति । सैषा प्रिया निशि दृष्टोऽधरो येन तस्मै अपि मह्यद्व
 कृष्यति क्रोध दृष्टेत्यादिना सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी विम्बिलता रक्तविम्बीफल
 विम्बिलता चिञ्चलिका पीलुषण्येत्यमरः । फलं स्वफलं दृश्यते दन्तैः
 लीयते कीरः य शुकाय कृष्यति न कापीति दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ५७ ॥

यदुक्तं कलया कुचौ दोषोष्णतावस्याः पीडितौ ब्रूणितौ त्वयेति
 तत्रोत्तरमाह शृणोति । एतस्याः कुम्भकुम्भयोर्गजकुम्भयोः सम्बन्धि
 शृणोपदान्यङ्गशक्तान्येव सुचिङ्गानि यस्याः सा श्रीः शोभा सम्पत्तिश्च

अधरासृतपानेन ममास्यमपराध्यतु ।

मृङ्गा किमपराहं यत्पादौ नाप्नोति च्छ्वितुम् ॥ ५६ ॥

अपराहं भवहाणी आविणा पृच्छ किं मया ।

वीणाऽऽह परुषं यन्मां कलकण्ठी च निष्ठुरम् ॥ ६० ॥

मेयमालिजने स्वस्य त्वयि विश्वस्य भाषताम् ।

ममताऽनुमतास्मासु पुनः प्रस्मर्यन्ते कुतः ॥ ६१ ॥

अथ उपवदने भैस्याः स्वकर्णोपनयच्छलात् ।

सन्निवाप्य अती तस्या निजास्यं मा जगाद ताम् ॥ ६२ ॥

चेरिता अपहृता तत्तस्मै च्छ्वैर्योऽस्थितो नृपोऽहलौ क्वचौ पराऽयामि दुष्ट-
निपहाविकारत्वात् राज्ञा मिति भावः ॥ ५८ ॥

अधरेति । ममास्य अधरासृतपानेन हेतुनापराध्यतु अनिष्टाच-
रणदराराध्यस्तु । मृङ्गाः किमपराहं कोऽपराधः । यो मृङ्गा पादौ
च्छ्वितुं स्पृष्टुं न प्राप्नोति पटादृष्टिन्न लभत इत्यर्थः । प्रकृतभावा-
द्वाद्यापि विश्वस्यमन्त्रेण तु खलाभ इति भावः ॥ ५६ ॥

अपराहमिति । हे कर्ण ! पृच्छ सखीः मिति शेषः । भवहाक्य
शृणोतीति तत् आविणा मयाः किमपराहं न विचिष्टपराहं मित्यर्थः ।
कुतः यद्वयस्माद्दोषा मा परुषमाह क्व कलकण्ठापि को विला च निष्ठुरमाह
अतस्तयोः पारुष्यदोषादकृत्या त्वहाणी शुश्रूषयिषुरहं सम्भाषणेनानुक-
म्पनीय इति भावः ॥ ६० ॥

मेति । हे कर्ण ! मेयं श्रिया स्वस्यालिजने त्वयि विश्वस्य विश्वस्य
भाषतां तत् किं नानुमन्यते किं त्वस्माकं विषये ममता अनुमताः ममताम-
भाय मित्यभिमानः कुतो हेतोः पुनः प्रस्मर्यन्ते सलोपस्तुटिर्मनागल्योऽपि
वरं अन्यथा तु कथं जीवेयमिति भावः ॥ ६१ ॥

अथेति । अथ राजवाक्यानन्तरं सा कला भैस्या उपवदने

अहो मयि रहोवृत्तं धूर्त्तं किमपि नाभ्यधाः ।
 आस्व सत्यमिमं तत्ते भूपमेवाभिधापये ॥ ६७ ॥
 स्मरशास्त्रमधीयाना शिञ्जिताऽसि मद्यैव यम् ।
 अर्गापि साऽपि कृत्वा किं दाम्पत्यव्यत्ययस्त्वया ॥ ६४ ॥
 मौनिन्यामेव सा तस्यां तदुक्तीरिव शृण्वती ।
 वादं वादं सुहृत्सुको हृत्तमित्यान्तरान्तरा ॥ ६५ ॥

वदनमभापे साभीष्टेऽव्ययीभावः तृतीयासप्रस्यो वृद्धलमिति विक-
 ल्यात् सप्रस्यां न भवः । स्वकर्णस्थोपनयच्छलादुपकरणव्याजात् तस्या
 भस्याः श्रुतौ कर्णा निजास्यं स्वमुखं सन्निधाय सन्निहितं कृत्वा तां
 भूमौ जगाद ॥ ६२ ॥

अहो इति । हे धूर्ते ! वचने ! मयि विषये रहोवृत्तं रहस्यचेष्टितं
 किमपि नाभ्यधाः आस्व तिष्ठ सत्यमिममिति भूपमेव तत्ते चेष्टितं मभि-
 धापये भूपमेव ख्यापयिष्यः सात्यर्थः । गति बुद्धीत्यादिना शब्दकमेव दृग्ण
 कर्तुः कर्मत्वम् ॥ ६३ ॥

स्मरति । स्मरशास्त्रं वात्स्यायनादिकामतन्त्रमधीयाना मत्तेऽभ्य-
 स्तो त्वं य मद्यैव शिञ्जिता उपदिष्टासि ब्रविशासीति शारिधर्मग्रह-
 पत्नी द्विकर्मकत्वम् अप्रधानो दुहादीना मप्रधाने कर्मणि क्तः । स कोपः
 दाम्पत्यव्यत्ययः पृज्यभावस्त्वया किं कृत्वा किं भत्वा किमर्थं मित्यर्थः ।
 शास्त्रशब्देन विशेषलक्षणैरपि आगोऽप्यपरधोऽपि किमिति न कृतः कृतो-
 नोच्यते तद्ब्रूहीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

यदुक्तं भूपमेवाभिधापय इति तदर्थं सुपोहातकेन किञ्चित् चपला
 मित्याह मौनिन्यामिति । सा कला तस्यां भस्यां मौनिन्यां तूष्णी
 म्भूतायामेव तदुक्तीस्तद्वाक्यानि शृण्वती चान्तरान्तरा मध्ये मध्ये वादं
 वादं प्रत्युत्तररत्नव चोदित्वा आभीक्ष्ण्येण यमुल् सुहृत् पुनः पुनः हृत्तमिति
 चक्रे हृत्कारेण तद्वाक्याङ्गीकारं चकारेत्यर्थः ॥ ६५ ॥

अथामात्रमिहृत्यास्या रतिप्रागल्भ्यशंसिनी ।
 मख्या लीलाम्बुजाघातमनुभूयालपन्नृपम् ॥ ६६ ॥
 दृष्टं दृष्टं महाराज ! तदर्थाभ्यर्थना क्रुधा ।
 यत्ताडयति मामिवं यद्वा तर्जयति भ्रुवा ॥ ६७ ॥
 वदत्यचिच्छि चिच्छेन त्वया केनैष नैषधः ।
 शाङ्गे शक्रः स्वयं कृत्वा मायामायातवानयम् ॥ ६८ ॥
 स्वर्णदीस्वर्णपद्मिन्याः पद्मदानं निदानताम् ॥
 नयतीयं त्वदिन्द्रत्वे दिवशागमनञ्च ते ॥ ६९ ॥

अथेति । अथैवं कल्पनानन्तरं मया भैष्या रतिप्रागल्भ्यं शङ्कत
 इति तन् शङ्कनीयमौ कला, मख्या भैष्याः मक शङ्कालाम्बुजानामा-
 घातताडनमनुभूय प्राथ्याभिभृत्योपसृत्य नृपमालपन् ॥ ६६ ॥

तदेवाह षड्भिः दृष्टमित्यदि हे महाराज ! दृष्टं दृष्टं मया
 द्विरुक्तिः । किं दृष्टं तत्राह त्वदर्थस्य त्वदपेक्षितार्थस्याभ्यर्थेनाक्रिय-
 तामिति प्राप्तिर्न मति क्रुधा यदेव मालाडयति यद्वा यच्च मां तर्जयति
 तदुभयं दृष्टं खल्वित्यर्थः । एतस्य स्ववाक्यप्रवणः प्रमिति भावः । तर्जने-
 रनुदात्तत्वेऽपि च स्यादुदात्तेष्वपि टितत्करणे नानित्यता ज्ञापनान्
 तच्च परस्मैपदमपि अतएव तर्जयते भक्तयते तर्जयतीत्यपि च दृश्यते
 इति भट्टमन्नः ॥ ६७ ॥

किं तद्वाक्यं तदाह त्रिभिर्वदतीत्यादि । हे राजन् ! भैषी वदति
 आत्मानमितिषेव, तदेवाह । हे कले ! त्वया एव पुरुषः केन चिच्छेन
 स नैषधश्चिच्छि चिच्छितः प्रत्यभिज्ञातः किन्त्वयस्वयं शक्र एव मायां
 नल्लेषं कृत्वा आयातवानिति शङ्के ॥ ६८ ॥

स्वरिति । किञ्च हे महाराज ! इयं भैषी ते तव स्वर्यदामाकाश-
 नङ्गायां स्वर्णपद्मिन्याः पद्मस्य दानं दिवोऽन्तरीक्षादागमनञ्च त्वदिन्द्रत्वे

भाषते नैषधच्छाया मायाऽभायि मया हरेः ।
 आह चाहमहल्यायां तस्याकर्णितदुर्नया ॥ ७० ॥
 सम्भावयति वैदर्भी दर्भाग्राभामतिस्तव ।
 जम्भारित्वं कराम्भोजाद्भ्रोलिपरिरम्भिणः ॥ ७१ ॥
 अनन्यसाक्षिकाः साक्षात्तद्याख्याय रहःक्रियाः ।
 शङ्कातङ्कं नुदैतस्या यदि त्वं तत्त्वनैषधः ॥ ७२ ॥
 इति तत्सुप्रयुक्तार्थं निङ्गुतीकृतकैतवाम् ।
 वाचमाकर्ण्य तद्भावे संशयालुः शशंस सः ॥ ७३ ॥

निदानतान्मूलकारणतद्वयति अनिर्दिश्यैतदुभयं न सम्भवतीति
 भावः ॥ ६९ ॥

भाषते इति । हे महाराज ! भैभी भाषते किमिति हे नख ! नैषध-
 छाया नलःकारो हरे रन्द्रस्य माया मया अभायि अनुमिता मातः
 कर्मणि लुङ् भिषि गुगामः आह चान्यज्ञाहेत्यर्थः । अहल्यायां तस्ये-
 न्द्रस्याकर्णितोदुर्नयोदुश्चेष्टितं यया सा सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः ।
 पारदार्यपरा भीतिरप्यस्य नास्ति उपसर्गादसमासयोषोपदेशस्येति
 भावः ॥ ७० ॥

सम्भावयतीति । किञ्च दर्भाग्राभा कृशायसङ्काया मति र्यस्याः ।
 अङ्गुलीवुद्धिवैदर्भी दम्भोलि र्वस्त्रायुधं वज्ररेखाञ्च परिरम्भते यत्तस्यात्
 परिरम्भिणः कराम्भोजादालिङ्गनात्तव जम्भारित्वं इन्द्रत्वं सम्भावयति
 अतुमीयते वज्र हस्तः पुरन्दर इति श्वनेरिति भावः ॥ ७१ ॥

अनन्येति । हे राजन् ! तत्त्वनैषधः परमार्थनलो यदि तत्तर्हि
 अनन्यसाक्षिकाः समात्रसत्वेद्या रहःक्रिया रहस्यव्यापारान् साक्षात्
 ख्यमेव व्याख्यायोक्त्वा एतस्याः शङ्काया इन्द्रत्वोत्प्रेक्षाया आतङ्कं भयं
 नुद निवर्तय ॥ ७२ ॥

इतीति । इतीत्यनया कलया सुप्रयुक्तार्थं युक्तकृत्वेन निङ्गुली-

स्मरसि च्छद्मनिद्रालुर्मया नाभौ शयार्पणात् ।

यदानन्दोल्लसल्लोमा पद्मनाभो भविष्यसि ॥ ७४ ॥

जानामि ह्रीभयय्यग्रा यन्मघे रुन्मथोत्सवे ।

सामिभुक्तैव मुक्ताऽसि च्छद्मि ! खेदभयात्प्रया ॥ ७५ ॥

स्मरजित्वाऽऽजिमेतस्त्वां करे मत्प्रदधाविनि ।

अङ्गुलीयुगयोगेन यदाश्लिष्यं घने जने ॥ ७६ ॥

एतच्चैतव विद्वङ्गतकपटशङ्कां वाचम. कर्ण्य तस्या भैभ्या भावे अभिप्राये सश-
यावः किं मयीन्द्र च यद्विदुः स्यादिति संशयानः सन् स नन. ययस
सययोः खेटक वाक्यमुवाचेत्यर्थः ॥ ७३ ॥

अथैतदेव विद्वान् विंशत्याः श्लोकैः प्रपञ्चेनः क् स्मरशीत्य. दि हे प्रिये!
च्छद्मना कपटेन निद्रालुः. सुप्रा स्मृष्टि गृहीत्यादिना निपुर्वादानेरा-
नुच् । तदा मया न भौ. शयस्य पाणेरर्पणात् अनन्देन
अर्थसुखेनोल्लसल्लोमाः प्रहृष्यल्लोमा सतां पद्म नाभौ यस्या. पद्मनाभि-
पाणेरिव पद्मत्वादितिभावः । पद्मनाभो विष्णुस भोऽपि च्छद्मनिद्रा-
लरिति भावः । योगविन गत् समासालोऽप्रत्यय. उतयत् व्यभूततद्वा-
नेति पद्मनाभो भविष्यसि यत्र पद्मनाभो मृतासीति यदित्यर्थः. तत् स्मरसि
तत्रत्यभिजानामि किमित्यर्थः । अभिज्ञाने च न लङिति अभिज्ञानवचन
योगाङ्गुलार्थे लट् ॥ ७४ ॥

जानामीति । हे स्मृष्टि ! कोमलाङ्गि ! अतिपीडां न सहत-
इत्यर्थः । नचेन्मथोत्सवे प्रथमसम गमे ह्रीभयाभ्यां व्यया भान्ता खेदः
सत्वलयस्तद्भयात् सामिभुक्ता अर्द्धभुक्तैव मया मुक्तासि अन्यथा वैरस्या-
दिति भावः । तदुक्तं रतिरक्ष्ये सहसा वासुपकान्तः कथ्यन्ति त्तमवि-
न्दत । भयात्प्रदधामरुहे गसङ्गोहेपद्म गच्छति । सा प्रीतियोगमदाय दिने-
हेगेन दूषिता । पुरुषद्वेषिणी व सु द्विविधा वा ततोऽन्यथेति तच्छ नासि
स्मरसि किमित्यर्थः ॥ ७५ ॥

वत्य मानेऽपि मन्त्यागदूना खं माञ्च तन्मिथः ।

महृष्टाऽऽलेख्य पश्यन्ती व्यवधा रेखयाऽन्तरा ॥ ७७ ॥

प्रसृतन्तत्त्वया तावद्यन्मोहनविमोहितः ।

अधस्ताऽधरपानेषु रसनामपिवत्त्व ॥ ७८ ॥

त्वक्चाङ्गं नखाङ्गस्य मुद्रामालिङ्गनोत्थताम् ।

स्मरेः स्वहृदि यत् स्मरेः सखीं शिल्पं तवाञ्जुवम् ॥ ७९ ॥

स्मरेति । हे प्रिये ! आजि युद्धं कृत्य एतः समागतोऽहं जने घने
बद्धने मतिं गात्रालिङ्गनप्रतिबन्धोक्ते, भत्याद प्रतिधाविनि करे अङ्गुलिदु-
ग्मयोगेन अङ्गुलिद्वययोजनया यदास्त्रियं आस्त्रिष्टवानस्मि तत्स्मर ॥ ७६ ॥

वेत्येति । हे प्रिये ! माने प्रणयकोपे मन्त्यागदूना महिरहृतप्रा
मिथो रक्षसि मिथोन्योन्यं वा रक्षस्यपीत्यमरः । स्वमात्मनं माञ्चालेख्य
चित्ते लिखित्वा पश्यन्ती महृष्टा मया वीक्षिता सती अन्तरा लिखितयो-
र्मध्ये रेखया व्यवधा अवाप्य विहितावकाशः तत्रापि कोपः प्रकटत
इत्यर्थः । व्यवपूर्वाद्घाते लुङ् सिपि गास्येत्यादिना सिचोलुक् वेत्य
इति काकुः ॥ ७७ ॥

प्रसृतमिति । हे प्रिये ! मोहने सुरते विमोहितः सद्यः
अधरपानेषु अहत्प्रस्तावन्मात्रे णाहप्रः मन्त्रसामान्ये षष्ठी प्ररथेत्यादिना
षष्ठीसमासनिषेध ख्यापनात् षष्ठीति केचित् । तव रसनां यदपिवन् तृता-
वत्त्वया प्रसृतं काकुः ॥ ७८ ॥

त्वदिति । हे प्रिये ! स्वस्यःत्मनो मे हृदि वक्ष्यालिङ्गनेनीत्यतां
सम्पन्नं सङ्गान्तामित्यर्थः । त्वत्कचयोरार्द्रनखाङ्गस्य मुद्रां सच्चिवेशं स्मरे
सम्पत्तः सन् सखीं प्रति तव शिल्पं शिल्पनिर्माणं संक्रमणरूपशब्दमत्रव
तत् स्मरेः ॥ ७९ ॥

त्वयेति । हे प्रिये ! मध्ये मधुगोष्ठां मध्ये मधुगोष्ठि पानगोष्ठी-
मध्य इत्यर्थः । पारं मध्ये षष्ठा वेत्यव्ययोभायः गोस्त्रियो रूप सर्जनस्येति

त्वयाऽन्याः क्रीडयन्मध्येमधुगोष्ठिं वषेक्षितः ।

वेत्सि तासां पुरो मूर्द्धां त्वत्पादे यत्किञ्चास्वजनम् ॥ ८० ॥

वेत्स्य मन्थागते प्रोष्य यत्स्वां पश्यति हार्दिनि ।

अक्षुब्धीरालिमालिङ्ग्य तस्यां केलिमुदा किल ॥ ८१ ॥

जागर्त्तं तत्र संस्कारः स्वमुद्राद्भवदानने ।

निलिप्यायाच्चिपं यत्स्वां न्यायात्ताम्बूलफलिकाः ॥ ८२ ॥

चित्ते तदस्ति कश्चित्ते नखजं मयि यत् क्रुधा ।

प्राग्भवाभिगमागस्थे त्वया शम्बाकृतं क्षतम् ॥ ८३ ॥

हृत्स्वत्वं अन्त्याः क्लिय क्रीडयन् विनोदयन् अहं त्वयं रूपः रोषेणोक्षितः
मन् तासां पुरोऽपि त्वत्पादे यत् आस्वनम् किल खदतन् वेत्सि अरसि
किमित्यर्थः ॥ ८० ॥

वेद्येति । हे प्रिये ! हृदयस्य कर्म हृदं प्रेम प्रेमा ना प्रियता हार्दि-
मित्यमरः । हार्दिनि मयि प्रोष्य मन्थागते त्वां पश्यति सति आसि
अक्षुब्धीरालिङ्ग्य तस्यां केलिमुदाः क्रीडाहर्षेणः अक्षुब्धमितिभावः । ८१ ॥

जागर्त्तंति । हे प्रिये ! ताम्बूलफलिका नागवल्लीटनवल्लीका
ताम्बूलवल्लीताम्बूलीनागवल्ली त्वपीत्यमरः । स्वमुद्रात् भवदानने निलिप्य
म्यस्य तान्ताम्बूलवल्लीकाः न्यायान् निलिप्य द्रव्यप्रत्यर्पणधर्माद्युदयः चिपं
तत्र याचन सम्भारोपासना जागर्त्तं चित्तदाने अरसि किमित्यर्थः
। ८२ ॥

चित्तं इति । हे प्रिये ! मयि प्राग्भवेन प्रथमभावाभिगमनात्तिसृष्ट-
साभेनामसि तिश्रुतीत्यागस्थे अपराधे सति त्वया क्रुधः क्रोधेण नखजं क्षतं
शम्बाकृतं द्विगुण्यक्षतं आनुलोम्यतात्सोमाभ्यां द्विलक्षं क्षतं शम्बाकृतस-
प्यते द्विगुणीकृते तु सर्वं पूर्वं शम्बाकृतमपीत्यमरः । लज्जो द्वितीयद्वितीय-
शम्बाबीजा त्विष्यति हः प्रत्ययः । असुखान्तु शुभकरणते तव चित्ते-
ऽस्ति इति ॥ ८३ ॥

स्वदिग्विनियमेनैव निशि पार्श्वविवर्त्तनोः ।
 स्वप्रेष्वयस्तवैमुख्ये सख्ये सौख्यं स्मृतावयोः ॥ ८३ ॥
 क्षणं प्राप्य सदस्येव नृणां विमानतक्षणम् ।
 दर्शिताधरमद्दंशा ध्याय यन्नामतर्ज्जयः ॥ ८५ ॥
 तथाऽवलीक्ष्य नीलाब्जनालभ्रमणविभ्रमात् ।
 करौ योजयताऽध्ये हि यन्मयाऽसि प्रसादिता ॥ ८६ ॥
 ताम्बूलदानं सन्प्रस्तकरजं करपङ्कजे ।
 न मम स्मरसि प्रायस्तव नैव स्मरामि तत् ॥ ८७ ॥

खेति । हे प्रिये ! स्वदिशोः स्वस्व गयनदेशयोर्विनियमेनैव विप-
 रीतप्रवर्तनायैवेति पार्श्ववर्त्तनोः पर्यावस्थायीय पार्श्वे विवर्तते न अन्यथा
 वैमुख्यप्रसङ्गादिति भावः । तयोरावयोः स्वप्रेषु स्वापकानेष्वप्यस्ते
 उक्तरीत्या निरस्ते वैमुख्ये पराङ्मुख्ये मेलने सख्ये सौख्यं सुखं च
 ! ८४ ॥

क्षणमिति । हे प्रिये ! सदसि तिष्ठतीति सदस्येव सखी समागम
 तेषु नृणां सखीजनानां विमानितानि विमानितानि विमनयश्चात्तन
 करोति शयनादिदृष्टवद्भावे टिलोपः, कमणि क्तः । तानीक्षणानि
 यस्मिन् तमासक्तजनदृष्टिकाङ्क्षणमवसरं प्राप्य दर्शिताधरे मद्दंशा प्रकृत-
 दंगनं यया सा सती यन्नामतर्ज्जयः तत् स्मरः ॥ ८५ ॥

तद्येति । हे प्रिये ! तथा तज्जर्नमयलोक्य लीलाब्जनालस्य भ्रमणमेव
 विभ्रमो विलःसस्तस्मात्तद्भाजादित्यर्थः । करौ पाणी योजयता यस्मिन्
 बभ्रता मया यत्प्रसादिता प्रसङ्गीकृता तदध्ये हि स्मरः ॥ ८६ ॥

ताम्बूलेति । हे प्रिये ! तव करपङ्कजे त्वत्पाणिपद्मे स यस्तकरज
 विरहितमखङ्कं कर्म कर्तुं ताम्बूलदानस्मिदकार्पणं प्रायः प्रायेण न स्म-

तदध्येहि स्वर्णं मां हित्वा यच्च गता मखी ।
 तत्रापि मे गतस्याग्रे लीलयैवाञ्छिनस्तृणम् ॥ ८८ ॥
 स्मरसि प्रेयसि ! प्रायो यदितीयरतामहा ।
 शुचिरात्रीत्युपालब्धा त्वं मया पिकनादिनी ॥ ८९ ॥
 भुञ्जानस्य नवं निम्बं परिविविषती मधौ ।
 सपत्नीष्वपि मे रागं मन्थाय स्वरूपः स्मरेः ॥ ९० ॥
 स्मर शर्करभास्वाद्य त्वया रादभिति मधुन ।
 स्वानिन्दा रोपरक्तात्तु यद्भयं तवाधरात् ॥ ९१ ॥

रसि तत्र च न तास्त्रलदान नैव स्मरसि स्मराग्रेव उभयत्र काङ्क्षे उभय
 सुभावपि स्मराव एवेत्यर्थः ॥ ८७ ॥

तदिति । हे प्रिये ! स्वर्णं मां हित्वा मखं गता तत्रापि मखस्य
 मसाग्रे लीलया विनोदनेव तृणमाञ्छिनः तद्देहितमध्येहि स्मर इति
 स्मरस्य इतिधातोर्गदादिवाक्त्रे णि हिरादेशः ॥ ८८ ॥

स्मरसिति प्रेयसि ! हे प्रिये ! प्रियतमे ! हित्वायस्य रतस्यास्य
 महा दुर्वलत्वात्तन्मा अन्वयः पयंप्रा पिकन्नदतीति पिकनादि उभ्या-
 मिति च पिकनादिनी त्व मया शुचि रात्री श्रीशरणी कठिका-
 रादीकार इति । यदुपलब्धा त्वत्प्राप्तीत्याक्षिप्रा तत्रायः प्रायेण
 स्मरसि ॥ ८९ ॥

भुञ्जानस्येति । हे प्रिये ! भुञ्जानस्याप्यवसरतो जनस्य मधौ ज्यौरे
 सति पुंसिनेति पुंङ्क्तिङ्गती नवत्रिंशत् पितृमर्हं पितृमर्हं च निम्ब इत्य-
 मरः । परिविविषतीति ददती देहव्यापारवती त्व सपत्नीष्वपि मे राग
 मधुरागं मन्थाय कल्पयित्वा कृता इति शेषः । स्वस्य रूपो रोषाद्
 स्मरेः च द्रागिणो मे सखीति कल्पयन्त्या सपुरागिणः पितृमर्हं परि-
 वेषिणः स कोपी न युक्त इति भावः ॥ ९० ॥

स्मरेति । हे प्रिये ! त्वया रादभित्पादितं शर्कराया विकार शर्कर

सुखादारभ्य नाभ्यन्तं चुम्बं चुम्बं न तृप्तवान् ।

न प्रापं चुम्बितुं यत्ते धन्या तच्चुम्बतु स्मृतिः ॥ ६२ ॥

कर्मण्य स्मरकेलिं तं स्मर यत्र भवन्निति ।

मया विहितसम्बुद्धिं व्रीडिता स्मिन्नवत्यसि ॥ ६३ ॥

नीतदाचिवुकं यत्र मदाक्तेन अमासुना ।

स्मर हारमणौ दृष्टं स्मसास्यं तत्क्षणाचितम् ॥ ६४ ॥

पानकारिकं अस्वाद्येति स्तुवन् स्वनिन्दारोपेणैव रक्तात् अरुणात्तवा-
धर दृष्टमैपथ्यतोऽहं इति स्मृत्यभिप्रायेणापि निन्दार्हत्वादिति भावः ।
विभेते लुब्धमयोमादेशश्च तु तच्च स्मर ॥ ६१ ॥

स्मरदिति । सुखादारभ्य नभ्यन्तं नाभिपर्यन्तं कुवाटिकमङ्ग-
ङ्गस्यं चुम्ब चुम्बित्वा चुम्बित्वा अमीक्ष्येण्यणमुन् न तृप्तवान् तृप्तः सन्नपि
ते तव यदङ्गुलं चुम्बितुं नप्रापं यच्चुम्बन न प्रापमित्यर्थः । पापिष्ठानिषेधा
दिति भावः । तत्ते धन्या भाग्यवती स्मृतिश्चुम्बतु । तत्रेति वङ्गा-
दिति भावः, तत्रचुम्बनं स्मरोदत्ययः ॥ ६२ ॥

कर्मिति । हे प्रिये ! किमप्यवाच्यन्त स्मरकेलिं कामक्रीडां
स्मरकेलिं परीहामइति यादवः । यत्र यस्मिन् नरके तं मया भवन्निति
पुंलिङ्गनिर्देशेऽपि विहितसम्बुद्धिः कृतः मन्त्रणा सती व्रीडिता स्मिन्नवती
स्मिन्नवतीनासि पुस्विभागत् व्रीडा हर्षान् स्मृतम् ॥ ६३ ॥

नीलदिति । हे प्रिये ! यत्र जणे मदाक्तेन कस्तूरीकलुषितेन मदी
रेतसि कस्तूर्यामिति विश्व । असंभवा स्वदेन चिवुकं ओषाधः प्रदेश-
पर्यन्तं अर्धपर्यन्तं अधरनधस्तात् चिवुकमित्यमरः । नीलनीलीभव-
नीलवर्ण इतिधाती लृट् शब्दादेशः स्मसास्यं हारमणौ स्वस्येति भावः ।
दृष्टं तत्क्षणाचितम् इतिधाती लृट् शब्दादेशः स्मसास्यं हारमणौ स्वस्येति भावः ।
दृष्टं तत्क्षणाचितम् इतिधाती लृट् शब्दादेशः स्मसास्यं हारमणौ स्वस्येति भावः ।
स्मर ॥ ६४ ॥

वनकेलौ स्म राश्वत्यदलं भूपतितं प्रति ।

देहि मत्स्यमुदस्येति मद्भिरा व्रीडिताऽसि यत् ॥ ६५ ॥

इति तस्या रक्षस्यानि प्रिये शंसति सान्तरा ।

पाणिभ्यां पिदधे तस्याः अस्मी ह्रीवशीकृता ॥ ६६ ॥

कर्णौ पीडयती सख्या वीक्ष्य नेवासितात्पले ।

अयसीदयतां भैमीकरकोकनदे नु तौ ॥ ६७ ॥

तत्प्रविष्टं सखीकर्णौ पत्युरालपितं ह्रिया ।

पिदधाविव वैदर्भी स्वरक्षस्याभिसन्धिना ॥ ६८ ॥

वनेति । किञ्च वनकेलौ ममदवनविहारकाले भूपतितमश्वत्य-
दलं प्रत्युदस्योद्भृत्य मत्स्य देहिंति मद्भिरा मद्भ्या व्रीडितासीति सरक्षस्याः
इदानीं यावनाभिप्रयत्नानां दिति भावः । तत् स्मर अत्र सासुद्विकाः
सश्वत्यदलसङ्घं गृह्यं गूढमनिश्चितं । यस्याः सा सुभगा कन्या पूर्वपश्य-
रवाप्यत इति ॥ ६५ ॥

इतीति । इतीत्यं तस्या भैभ्या रक्षस्यानि रक्षस्यचेदितानि प्रिये
नले शंसति कथयति सति सा भैमी अन्तरा कथ मध्ये ह्रीवशीकृता सख्या-
परवशा मर्तं तस्याः कलया अस्मी कर्णौ पाणिभ्यां पिदधे स्मःदया-
साम ॥ ६६ ॥

कर्णाविति । भैभ्याः करावः कोकनदे रक्तोत्पले कर्तृणि अथ रक्त-
सरोरुद्धे रक्तोत्पले कोकनदे मित्यमरः । विशिष्टपद्मोत्पले साधारण्यत्वे
ऽप्यसितोत्पलप्रतियोगित्वेन प्रयोग इत्यनपूर्वणव स्यात् । कर्णौ पीडयती
कर्णान्निविभ्रान्तं पत्युर्ष । सख्या कलया नेवे एतास्मिोत्पले वीक्ष्य
एवमपि समत्सुगावेष तौ कर्णाविवामीदयतामित्युपेक्ष । लोके हि यत्स-
जार्तयाः कुवन्तीति भावः ॥ ६७ ॥

तदिति । वैदर्भी भैमी सखीः कर्णाविव प्रविष्टयात्पत्युरालपित रक्ष-

तमालं, च प्रियाकेलिं नले संल्लुण्ठहासिनि ।
 धारात्तत्त्वमबुद्धाऽपि सख्यः सिस्त्रियिरेऽपराः ॥ ६६ ॥
 दम्पत्योरुपरि प्रीत्या ता धराप्सरसस्तयोः ।
 ववृषुः स्मितपुष्पाणि सुरभीणि सुखानिलैः ॥ १०० ॥
 तदस्य हसिताज्जातं स्मितमासामभामत ।
 आलोकादिव शीतांगोः कुमदश्रेणजृम्भणम् ॥ १०१ ॥
 प्रत्यभिज्ञाय विज्ञाऽथ स्वरं हामविकस्वरम् ।
 सख्यस्तानु स्वपत्न्याः कला जातबन्ताऽजनि ॥ १०२ ॥

सभाषितं द्वयः स्वरद्वयाभिसम्भ्रना विगूढाभिप्रायेणैव पिटौ स्वरक-
 स्य मोपनाय कर्णपिधानमित्यत्रेजा ॥ ६६ ॥

तमेति । तत्पूर्वोक्तं प्रियायाः केलिं सख्याकर्णपिधानयिनोदमा-
 लोक्य नले संल्लुण्ठ सपरिहंसं हसतीति अरात् दूरादपराः सख्यः
 तत्त्वमबुद्धा सिस्त्रियिरे चपलचपलचेष्टमात्त्वदर्शनाज्जहसुरित्यर्थः ॥ ६६ ॥

दम्पत्योरिति । धराप्सरसो भूलोकाप्सरसः सख्यस्तयोर्दम्पत्यो-
 रपरि सुखानिलैर्निश्वासमारुतैः सुरभीणि सुगन्धीनि स्मितान्द्वेष्य पुष्पा-
 णि ववृषुः सिषेचुः ॥ १०० ॥

तदिति । तस्य नलस्यास्ये हसिताज्जातमासं सखीनां स्मितं शीतां-
 योरालोकात् प्रकाशाज्जात कुमदश्रेण्यानां जृम्भणमिव अभामत ॥ ११ ॥

प्रत्यभिज्ञायैति । अथ सखीहासानन्तरं विज्ञा अभिज्ञा कला तासु
 सखीषु मध्ये सपत्न्याः समानाया एकस्या सुहृद्भूतया इत्यर्थः ।
 पक्षः पार्श्वे गहत् सहाय भयेष्विति यादवः । च्छन्दसि स्यादसूत्रे समा-
 सस्येति योगविभागात् सपत्न्यादित्यु समानशब्दस्य सभावः । सख्याः सख्यम्भ्रनं
 हासिन विकस्वरन्तं स्वरं ध्वनिं प्रत्यभिज्ञाय स्वसखीस्वरोऽयमिति निश्चित्य
 जातबन्ता जातसामर्थ्या अजनि जाता जनेः कर्तारं लुब्धुः । दापन्नन्त्या-
 दिना चिपि लकी हारम् ॥ १०२ ॥

साऽऽह्वयौच्चैरथोच्चैः तामिच्छि स्वर्गेण वञ्चिते ! ।
 पिव वाणीः सुधावेणीर्नृपचन्द्रस्य सुन्दरि ! ॥ १०३ ॥
 साऽऽशृणोक्तस्य वाग्भागमनन्यासत्तिमत्यपि ।
 कल्पग्रामाल्पनिर्घोषं वदरीव ज्योदरी ॥ १०४ ॥
 अथ स्वष्टनिष्ठायाः शृण्वत्या नैषधाभिधाः ।
 नलमौलिमणी तस्या भावमाकलयत् कला ॥ १०५ ॥
 प्रतिविम्बेक्षितैः मख्या सुखकृतकृतानुमा ।
 तद्व्रीडाद्यनुकुर्वाणा शृण्वती चाम्बमायि सा ॥ १०६ ॥

मेति । अथ स्वप्रत्यभिज्ञानानन्तरं सा कला तां मखी सुञ्चैरह्वय
 छैः स्वर्गेण स्वर्गसुखेन वञ्चिते प्रतारिते ! सुन्दरि ! एह्य गच्छ नृपचन्द्रस्य
 राजेन्दोः सम्बन्धिनो सुधावेणीरमृतरसस रिणीयाणांः पिव यथेच्छ-
 माकर्षय इत्युक्ते उवाच । १०३ ॥

मेति । ज्योदरीः ज्योत्स्नी सा आह्वयता मखीः अनन्यासत्तिमत्यपि देवदृ-
 रम्बापि तस्य नलस्य वाग्भागं याक्यस्वच्छं कल्पग्रामस्य वदरिसुमीपव-
 तिनः कल्याणस्य प्रमस्याल्पनिर्घोषं मन्दध्वनिं वदरीव वदरिकाश्र-
 मस्यः प्रगेवाशृणोत् अथ प्रकृष्टेष्वप्यपेय परस्परमालापाः श्रूयन्ते तद्व-
 टश्रीषीटिस्वर्यः ॥ १०४ ॥

अथेति । अथ मखीनियोगानन्तरं कला स्वष्टनिष्ठायाः स्वप्रत्य-
 भिज्ञास्यतायाः मखा नैषधस्य नलस्याभिधीयत इत्यभिधा वचनानि आत-
 शोपसर्ग इति अथ प्रत्ययः । शृण्वत्यामन्याः भावञ्चेष्टासलस्य मौलि-
 मणी आकलयत् इत्युक्ते पुरोवर्तितया तत्र तस्याः प्रतिफलनत्वादिति-
 भायः ॥ १०५ ॥

प्रतीतिः । प्रतिविम्बेः मौलिमणिसंगतमखीप्रतिविम्बेन रक्षितेर्दृष्टैः
 सुखाङ्गुतैः मखीसुखचेष्टितैः लिङ्गैः कृतानुमा इदमित्ययं वक्तव्यं कृतान-
 नुमाना तयः तस्याः मखा व्रीडा प्रमचेष्टितमनुकुर्वाणा अनुकरणयोगिना

कारङ्कारं तथाकारमूचे साऽऽश्रयवन्तमाम् ।
 मिथ्या वेद्य गिरश्चेत्तद्वर्थाः स्युमम देवताः ॥ १०७ ॥
 मत्कर्णभूषणानान्तु राजन्निविडपीडनात् ।
 व्यथिष्यमाणपाणिस्ते निषेद्धुमुचिता प्रिया ॥ १०८ ॥
 इति सा मोचयाञ्चक्रे कर्णौ सख्याः करग्रहात् ।
 पत्युराश्रयतां यन्त्या मुधायासनिषेधिनः ॥ १०९ ॥
 श्रुतिसंरोधजध्वानसन्ततिच्छेदतालताम् ।
 जगाम भ्रष्टिति त्यागस्वनस्तत्कर्णयोस्ततः ॥ ११० ॥

सती ताच्छीले चानर्थ इत्यन्यथानुपरभ्यां कज इति परस्मैपदप्रसङ्गात् सा
 कला शृण्वतोऽव साक्षादाकर्णयोर्नावात्वमायि अनुमिता तटस्थैरिति
 शेषः ॥ १०६ ॥

कारङ्कारमिति । सा कला ताकारं ताडगनुनिवार्थानुकरणं कृत्वा
 कवा आभीक्ष्ण्येणसुः अश्रयवन्तमां सभ्यगः कर्णयत् शृणोति लीङ्ग मि-
 पोमः देशः तिङ्बन्ध्यादासु प्रत्ययः । इत्युवंगिरः अश्रयवमिति वाचोभ्यः
 वेद्य चेन्मम देवता मदपास्यदेवता व्ययीं विफलाः स्युः ॥ १०७ ॥

मदिति । किन्तु हे राजन् ! महाराज ! मत्कर्णभूषणाना
 निविडपीडनादुव्यथिष्यमाणपाणिस्त्यमानपाणिस्ते प्रिया भैमी नि-
 षेद्धु कर्णापिधानान्निवारयिदुमुचिता मया स्वरहस्यस्य सर्वेस्वार्पि श्रुतवान्
 कर्णपिधानस्य स्वपाणिपीडानः इतिरिक्तफलनास्तित्यर्थः ॥ १०८ ॥

इतीति । इतीत्यं सा कला मुधायासं वृथा प्रयासन्निषेधति म कुर्विति
 वारयतीति तन्निषेधिनः पत्युः नलस्य आश्रयतां वाक्यकारित्वयान्त्यः
 वचनेऽस्थित आश्रय इत्यमरः । सख्या भैम्या करग्रहात् करसंरोधात्
 कर्णौ मोचयः चक्रे मोचयामास ॥ १०९ ॥

श्रुतीति । ततः कर्णयोर्वनानन्तरत्वात् कर्णयोः कर्णयोर्भ्रष्टिति-
 त्यागेन स्मरुद्यागुजन्धोध्वनिः श्रुतिसंरोधेन जाताया ध्वानसन्तति श्रुति-

साऽपहृत्य किशहूरं मुमुदे सिन्धवे ततः ।

इदञ्च तां सखीमेत्य यथाचे काकुभिः कला ॥ १११ ॥

अभिधास्ये रक्षसं तद्गदश्यावि मयाऽनयोः ।

वर्षयाकर्णितं मत्तमेच्छालि ! विनिमीयताम् ॥ ११२ ॥

वदस्याभ्यर्थनेनास्याः प्राक्कूटश्रतिनाटने ।

विन्मि तौ कुरुतः स्मैतौ दम्पती कम्पितं गिरः ॥ ११३ ॥

तयाऽऽलि मालपत्नीं तामभ्यधाद्द्विषधाभिपः ।

आस्व तद्वृत्तौ स्व शेन्मिथ्यागपथमाहसात् ॥ ११४ ॥

बलानस्य कूटे तालता ममापनतालता जगाम त्वागध्वनिनिवृत्त
इत्यर्थः ॥ ११० ॥

वेति मः कथा ततः कियत् किञ्चित् दूरमपहृत्य कृद्गना पार्श्वेना
व्याजने सिन्धवे मन्दं जहस तामाहृतमखीमेत्य सखीं काकुभिर्दीने-
व क्यैरट वक्ष्यमाणं यथाचे प्राशयामास ॥ १११ ॥

अभेति । हे खालि ! सखि ! एहि अनयो भेदीनयोः सम्बन्ध-
यद्गदहृत्यमया अश्यावि श्रुत अभिधास्ये कथयिष्यामि आकर्णितं त्वया
श्रुतम् मद्गदमेव कथय विनिमीयतां उक्तिविनिमयः क्रियतां बुद्धिव्या-
वतक वस्तु विपरोक्षतनं विनिमयः क्रियतां बुद्धिविनिमयः अन्यथा
न प्रच्य ॥ ११२ ॥

वयस्मिन् । यस्या वयस्यायाः एतौ दम्पती भेदीनौ हे देव ! त्वमा-
पन्त्य तेन त मां गिरां वयंयौ समर्थये शक्तिसिद्धान्त्येन प्रतिपादयामि
कथायाः सम्बन्धना पार्श्वेनेनोक्तिविनिमयप्रार्थनया प्राक् कथयिष्या-
नावस्यायां कूटे नियेव स्तौ अदृशनाटिते विपकतौ गिरः कम्पितं
कुरुतः एव गिरः कम्पयितुं शक्तिः विवक्षयता वेति ॥ ११३ ॥

तद्येति । तथा तेन प्राशयमाणस्य कृतार्थमालपत्नीं ममापसा-
यानां कलाः द्विषधाभिपो नखेऽभ्यधादतीर्गतिमिति हे धनी ! सिन्ध्याश-

प्रत्यलापीत् कलाऽपीमं कलङ्कः शङ्कितः कुतः ।

प्रियापरिजनोक्तस्य त्वयैषाऽद्य सृषीद्यता ॥ ११५ ॥

सत्यं खलु तदाश्रीषं परं धुमुधुमारवम् ।

शृणोमीत्येव चावोचं नतु त्वद्वामित्यपि ॥ ११६ ॥

आमन्त्र्य देव ! तेन त्वां तद्द्वैयर्थ्यं समर्थये ।

शपथः कर्कशोदकः सत्यं सत्योऽपि दैवतः ॥ ११७ ॥

असम्भागकथारम्भैर्वक्ष्येथे कथनु मां ।

हन्त मेयमनर्हन्ती यत्तुविप्रलभे युवाम् ॥ ११८ ॥

पथसाहसान् व्यथाः स्वर्भमदेवता इति क्त्वा तत्कपटशपथसाहसाद्विद्वितो
सत्ये तर्हि आस्य तिष्ठ क्व गमिष्यमीत्यर्थः ॥ ११४ ॥

प्रत्यलापीदिति । कलार्पाम नल प्रत्यलापीत् प्रत्यवोचत् लभेर्लुङि
अतोहजादेनघोरिति निषेधविवक्ष्यात् सिचिष्टङिः । हे राजन् ! त्वया
प्रियापरिजनेनोक्तस्य वचनस्य सृषीद्यता सृषावाटित्वं राजसूय सूर्य-
सृषा पर्वहृदेः क्यवलोनिपातः । स्वकलङ्कोदोषः कुतः शङ्कितः परिज-
नोक्तेषु नैष दोष इत्यर्थः ॥ ११५ ॥

सत्यमिति । अथवा तदा कर्णरोधसमये परं केवलं धुमुधुमारवं
अश्रीपलङ्क्यं खलु तथाहि शृणोमीत्येव चावोचं त्वद्वामित्यपि तु नावोच
यावत् शृणोमीत्युक्तं तावत् सत्यमेव यदसत्यं प्रच्छामीत्युक्तं तस्माज्जात
सृषोद्यतादोष इत्यर्थः ॥ ११६ ॥

आमन्त्र्यति । हे देव ! तेन त्वामामन्त्र्य सम्भाष्य तस्य वैयर्थ्यमन्य-
थाभावं समर्थये पश्यामि कर्कशोदकः शपथः तत्सत्यं दैवतोऽपि सत्यः
सत्यफलः किञ्च मिथ्या वेदार्थगिरश्चेत्यन्यथाः स्वर्भमदेवता इत्यत्र देव !
राजफलोदरन्तः सत्यं सत्येनापि शपेद्यस्तु देवाग्निगुरुसन्निधौ तस्य
वैवस्वतो राजा धर्मस्याङ्गं निरुन्ततीति । अरणात् दुदकः उलसत्तरनि-
त्यमरः ॥ ११८ ॥

असम्भोगेति । असम्भोगकथानां सम्भोगाभावेऽस्तिगामारम्भैः
प्रसङ्गनैः मां कथं तु वक्ष्येथे अहं यं यद्विप्रलभे वक्ष्यामि ऐशं ददना

कर्णे कर्णे ततः सख्या श्रुतमाचख्यतुर्मिथः ।

मुञ्जर्विस्मयमाने च स्मयमाने च ते बद्ध ॥ ११९ ॥

अथाख्यायि कला सख्या कुप्य मे दमयन्ति ! मा ।

कर्णाद्वितीयतोऽप्यस्याः सङ्गाप्यैव यदत्रुवम् ॥ १२० ॥

प्रियः प्रियामथाचष्ट दृष्टं कपटपाटवम् ।

वयस्ययोरिदं तस्मान्ना सखीष्वेव विश्वमीः ॥ १२१ ॥

आलापि कलयाऽपीयं पतिर्नालपति क्वचित् ।

वयस्योऽसौ रहस्यं तत्सुभ्ये विश्वभ्यमीदृशि ॥ १२२ ॥

अनीतिक्रमः महचन युवयोः युक्तमेव मम तु भवद्वचनमयुक्तमज्ञे आश्चर्यम्-
तयोरिति भावः । अर्हन्ती ब्राह्मणादित्यात् षड् प्रत्यये अर्हन्ती वेति नु-
गागमः पित्वाहाञ्जलकरं कार इति वामनः । यस्येति लोपे यस्यहनेति
यकारलोपे चार्हन्ती सिद्धान्ते सन्ध्यसमासः ॥ ११८ ॥

कर्णे कर्णे इति । ततोऽनन्तरं मुञ्जमुञ्जयेथा तथा विस्मयमाने विस्मय-
माविशन्त्यो स्मयमाने मन्दं हसन्त्यैः च सखीति मिथोरदृशि श्रुतं कर्णे
कर्णे अन्योन्यं कर्णे आचख्यतुः कथयामः सतुः ॥ ११९ ॥

अथेति । अथान्योन्यकथनानन्तरं कला सख्या आख्यायि किमिति
हे दमयन्ति ! मे मह्यं त्व माः कुप्य क्रय दृष्ट्यादिना सम्प्रधारणत्वाच्चतुर्थी ।
यदास्मादेवं द्वितीयतो द्वितीयान् कर्णादपि संगोष्ण अस्याः कलाया
अत्रुवमेव रहस्यं भित्त्वापि न भेदितव्यमिति प्रलपदित्यर्थः ॥ १२० ॥

प्रिय इति । प्रियो नलः प्रियां भैमीं अथाचष्ट किमिति हे प्रिये !
वयस्योः सखीरिदं कपटपाटवं वद्वनाचातुर्यं दृष्टं खल्विदं काकाः ।
तस्मान् सखीप्रमा विश्वमीविश्वामस्माकुरु श्वसेर्माडिलुडि स्मोत्तरत्वाभावा-
दपथास्येति नात्र लज्जाख्यभंमतेत्यादिना दृष्टिं प्रतिषेधति सिद्धान्तः ॥ १२१ ॥

आलपीति । कलया इयं भैमी आलापि आलपिता हे दमयन्ति !
त्वप्रियः क्वचिन्नालपति इदृशि सुभ्ये वयस्यो सखी तत् रहस्यं विश्वभ्यं

इति व्युत्तिष्ठमानायां तस्यामूचे नलः प्रियाम् ।
 भण भैमि ! वद्विः कुर्वे दुर्विनीति ! गृहादम् ॥ १२३ ॥
 शिरःकम्पानुमत्याऽथ सुदत्या प्रीणितः प्रियः ।
 चुलुकं तुच्छमुत्सप्ये तस्याः मलिलमन्त्रिपत् ॥ १२४ ॥
 तच्चित्रदत्तचित्ताभ्यामुच्चैः सिचयसेचनं ।
 ताभ्यामलम्भि दूरेऽपि नलेच्छापूरिभिर्ज्जलैः ॥ १२५ ॥
 वरेण वरुणस्यायं सुलभैरम्भसांभरैः ।
 एतयोस्त्रिमितीचक्रे हृदयं विस्मयैरपि ॥ १२६ ॥

नैवेति तात्पर्यार्थः । ततो वद्विर्भूमिति भावेकत्वात् प्रत्यय तस्याकित्वा-
 च्चकारलोपः ॥ १२२ ॥

इतीति । इतीत्यनखां कलायां व्युत्तिष्ठमानायां विरोधमाचरन्त्यां
 उटोऽनृध्वं कर्मणीरित्यात्मनेपदम् । नलः प्रियामूचे किमिति हे भैमि !
 दुर्विनीते उद्वते ! अमू सख्यौ गृहाद्विद्विः कुर्वे निर्वासय मीति काक
 भण ॥ १२३ ॥

शिरदति । अथ प्रियो नलः सुदत्या भैम्याः शिरः कम्पेनैवानुमत्या
 प्रीणितः तोषितः सन् तुच्छं रिक्तचुलुकं प्रसृतं पाणिसुख्यैर्प्रीति
 सख्युपरीत्यर्थः । तस्याः कलायाः मलिलमन्त्रिपदकिरत् ॥ १२४ ॥

तदिति । तस्मिन् चित्ते ताभ्यां दत्तचित्ताभ्यां सखीभ्यां नलस्येच्छा
 पूरयन्तीति तत्पूरिभिर्ज्जलैर्दूरे उच्चैः अतिमात्रं सिचयसेचनं वस्त्रसेचनं
 पटोऽस्त्रीसिचयो वस्त्रमिति यादवः । अलम्भि विभाषाचिस्सुलूलोरिति
 नुमागनः ॥ १२५ ॥

वरेणेति । अयं नलोवरुणस्य वरेण वरदानेन सुलभैरम्भसां
 भरैरोषैः विस्मयैरप्याश्चरसैः एतयोः सख्यौ हृदयं हृदयं वक्षसि खान्त-
 इति विश्वः । स्त्रिमितीचक्रे निखलोचक्रे ऊभूततद्भावे चि अत्र
 स्त्रिमित् हृदयमिति विशेषणविशेष्ययोः द्वयोरपि हृदययोः प्रकृतत्वात्
 'शेषः ॥ १२६ ॥

तेनापि नापसर्पन्त्यौ दमयन्तीमयं ततः ।
 हर्षेणादर्शयत् पश्य नन्निमे तन्वि । मे पुरः ॥ १२७ ॥
 क्लिन्नीकृत्याम्भसा वस्त्रं जैनप्रव्रजितीकृतं ।
 मख्यौ मन्त्रीमभावेऽपि निर्विघ्नस्तनदर्शने ॥ १२८ ॥
 अश्विनः शश्वरत्वेन मायैवाविरभूद्यम् ।
 तत्पटादृतमप्यङ्गमनयोः कथयत्यत्रः ॥ १२९ ॥
 वामसां वाःश्वरत्वेन दृश्यतेयमुपानमन् ।
 च. रुहारमणित्रेणितारवीजगलक्षणा ॥ १३० ॥

तेनेति । तयो जैनसेवनं नन्तरमयन्नलसोऽन सेवनेनापि नापसर्प-
 न्त्यौ नापसर्पन्त्यौ तेन यत्नसंरक्षणकर्मणा ननु तन्वि ! प्रिये ! मे मम पुर-
 पुर स्थिते पश्येति हर्षेण दमयन्तीमदर्शयत् दमयन्त्ये दर्शयाम सेत्यदा ।
 अत्राभिर्वर्तितदर्शनात्मनेपद उपसङ्ख्यान इति परस्मैपदन्दमयन्तः सित्य-
 णिकृतः कर्मस्य चिन्त्यम् । १२७ ।

क्लिन्नीकृत्येति । अमौ वस्त्रं अम्भस क्लिन्नीकृत्य आद्रीं कृत्य जैनप्रव्र-
 जितीकृते दिगम्बरीकृते इत्यर्थः । अमृततद्ग वेक्षुः मख्यौ मन्त्रीमभावेऽपि
 मन्त्रीमभावेऽपि निर्विघ्नमप्रतिवाधन स्तनदर्शनेन ययस्ते दृष्टवस्वत्वेन सर्व-
 ङ्गव्यक्तेरितिभावः ॥ १२८ ॥

अश्विन इति । अश्विनो जलस्य शश्वरत्वेन शश्वराश्वरत्वेन च दैत्यो
 नः शश्वरोऽश्विन इति वैजयन्ती । इयं मायैव शाश्वर्येय स्यान्नाया शा-
 श्वरी मायैत्यमरः । अट इट पश्यादृतमनयारङ्गं तत्कथयत्याविष्करोति
 अन्यथा कथं व्याजुनस्य दृश्यतेतिभावः ॥ १२९ ॥

वामसा इति । अथवा चाश्वीरुहारमणित्रेणितारवौ नक्षत्राणि
 तासां वीजग दर्शनमेव लक्षणं लक्षणं यस्याः सा इयं वामसोऽश्वरत्वेन
 सब्रह्मत्वेनाकशत्वेन चोपानमन् उच्यते आशाश्वनाकारत्वादिति भावः

ते निरीक्ष्य निजावस्थां ह्यीणेनिर्ययतुस्ततः ।
 तयोर्वीक्षारसात् सख्यः सर्वा निश्चक्रमुः क्रमात् ॥ १३१ ॥
 ता वह्निर्भूय वैदर्भीमूचूर्नीतावधीतिनि ! ।
 उपेक्ष्ये ते पुनः सख्यौ मर्मज्ञे नाधुनाप्यम् ॥ १३२ ॥
 उच्चैरुच्येऽथ ता राजा सखीयमिदमाह वः ।
 श्रुतं मर्म ममैताभ्यां दृष्टं मर्म मया तयोः ॥ १३३ ॥
 मद्विरोधितयोर्वाचि न श्रुतव्यमेतयोः ।
 अभ्यषिञ्चदिमे मायामिथ्यासिंहासने विधिः ॥ १३४ ॥

ते इति । ते सख्यौ निजावस्थां दशाद्विरीक्ष्य ह्यीणे लज्जिते सख्यौ
 तयो देषाच्चिर्ययतुः तयोः वीक्षारसात् ज्ञानेच्छातः सर्वाः सख्यः क्रमा-
 द्निश्चक्रमुः निष्क्रान्ताः ॥ १३१ ॥

ता इति । ता सख्यौ वह्निर्भूय वह्निर्निर्गत्य वैदर्भीमूचुः किमिति
 छे नोतावधीतिनि ! अधीतनीतिशास्त्रे ! इष्टादित्वादीनि प्रत्ययः तस्ये-
 ०न्विधयस्य कर्मसंप्रती । अम् मर्मज्ञे सख्यौ अधुनापि ते तव पुनर्नोपेक्ष्ये
 मर्मज्ञं न प्रकीर्षयेदिति न्यायादितिभावः । कृत्यानां कर्तारं चेति कर्तारि
 षठी ॥ १३२ ॥

उच्चैरिति । अथ राजा ताः सखीरुच्ये उवाच उच्चैरुवाचिरे
 राज्ञेति पाठान्तरं । किमिति इयं सखी दमयन्ती वो युष्माकमिदमाह
 किमिति यदे ताभ्यां मर्म श्रुतं मया त्वेतयोस्तात् मर्म रहस्यं दृष्टं मर्मश्रव-
 ष्याद्दर्शनं दुःसहमिति भावः ॥ १३३ ॥

मदिति । किञ्च छे सख्यौ ! मया विरोधितयोर्विप्रकृतयोरेतयोर्वाचि
 वचने किं किमिति श्रुतव्यं तथा हि विधिर्गृह्णा इमे दूत्यौ माया मिथ्या
 कपटोऽन्तं तयोः सिंहासने अभ्यषिञ्चन् अभिषिक्तवान् तस्माद्विधि-
 प्रस्थापने न श्रेय इत्यर्थः ॥ १३४ ॥

धौतिःपि कीर्त्तिधातुभिश्चरि चारुणि द्विषः ।
 मयामषी तवैर्तद्ग लेखितुं के न शिल्पिनः ॥ १३५ ॥
 ते सख्यावाचचक्षते न किञ्चिद्दुःखमहे वज्र ।
 वक्ष्यावसात्परं यस्मै सर्वं निर्व्वीसिता वयम् ॥ १३६ ॥
 स्यापत्यर्न स विक्तस्ते वपीयस्त्वचलत्करैः ।
 कृतमपि तथा वाचि करकम्पेन वारणाम् ॥ १३७ ॥
 अपयातमितोष्ट्रे ! धिग्धामप्री तशी कृतम् ।
 इत्युक्ते चोक्तवन्तश्च व्यतिद्रात् स्मृत भिया ॥ १३८ ॥

धौतेइति । कीर्त्तिधातुभिर्धौतिःपि चारुणि द्विषः द्वेषिणः
 चरिते मयामषी तवैर्तद्ग लेखितुं के न शिल्पिनः
 कुशला न सर्वेऽपि कुशला इत्यर्थः ॥ १३५ ॥

तइति । ते सख्या वाचचक्षते ऊचतुः किमिति किमपि वज्र
 भुरि ब्रूमहे किन्तु तत्परं तदेव वक्ष्याव. यस्मै वयं सर्वेऽपि
 निर्व्वीसिताः ॥ १३६ ॥

स्यापत्यर्निति । ते सख्या वपीयस्त्वेन वृद्धत्वेन प्रियस्थित्यादिना
 वृद्धवत्स इयम्वादेय । चलत्करैः कम्पहस्तैः स्पन्दैरिष्ये भावाः
 स्पन्द्या. कञ्चुकिन. स्यापत्य. भौविटङ्गाः कञ्चुकिन इत्यमरः । तैः कृता-
 मपि तथावाचि ताडञ् कृतवक्त्रे करकम्पेन वारणाञ्चिवारणं न विक्तः
 स्मृत जानीतः स जराकम्पभ्रमादितिभावः ॥ १३७ ॥

अपयातमितोष्ट्रे । हेष्ट्रे ! वराक्यौ ! इतोऽस्माद्देशान् अपयातं
 गच्छतं वा युवयोरङ्गान्शान्तां ग्राम्यभाषणशान्तं धिक् । इत्युक्ते भर्त्सिते
 ते उभे व्यतिद्राते स परस्परव्यतिहारेण पनायेते इतीत्युक्तवन्तः
 भर्त्सितवन्त स्ते व्यतिद्राते स परस्परव्यतिहारेण पञ्चायिताः द्वा कुम्भायां
 जतायित धातोर्नटि कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यात्मनेपदम अदादित्वा

आह स्म तद्भिः स्त्रीणां प्रियां नतमुखीं नलः ।
 ईदृग्भण्डमखी काऽपि निस्त्रपा न मनागपि ॥१३६॥
 अद्यो नापत्रपाकन्ते जातरूपमिदं सुखम् ।
 नातितापार्ज्जनेऽपि स्यादिति दुर्वर्णनिर्गमः ॥ १४० ॥
 तामथैष हृदि न्यस्य ददौ तल्पतले तनुम् ।
 निमील्य च त्रीयाङ्गमौकुमार्यममिष्यदत् ॥ १४१ ॥

क्तुः सर्वत्र द्वित्वे प्रथमपुरुषस्य द्विवचनेषु समानं रूपम् एवमेतदित्यत्रापि
 स्त्रियात् द्वित्वे पुंसि वङ्गोऽपि समानरूपम् ॥१३८॥

आहृतिः । अथ नलः तयोः सख्यो गिरा वक्ष्यमाणया वक्ष्याव
 स्तत्परमित्यदिकया स्त्रीणां लज्जिता मतएव नतमुखीं प्रियां व्याहृत्वा
 उवाच किमित्यकाङ्क्षायां साङ्गोकेनाह ईदृगित्यादिकया स्त्रीणां ईदृश्यौ
 भण्डेनिर्वृत्ते सख्यौ यस्यास्ताऽथी सखी का नदृशतेति कप् समा-
 सान्तः । साऽपि त्वं मनागपि निस्त्रयानिर्लज्जानासि नं दोषसेषोऽपि
 नास्तीति चित्तमित्यर्थः ॥ १३६ ॥

• अहो इति । अहो जातरूपं सम्पन्नसौन्दर्यं इति । सुवर्णह्या-
 मीकरं जातरूपमित्यमरः । इदन्ते सुखमपगता त्रपा यस्य तदपत्रपं
 शेषिकः कप् प्रत्ययः तन्नभवतीति नापत्रपाकं नापत्रपं नसमासः
 अन्यत्रस्य पत्रोक्तस्य दलीकारितस्य पाकः पत्रपाकः तद्रहितमपत्रपाकं
 न भवति नापत्रपाकं पत्रपाकसंसृतमेवेत्यर्थः । अतितापार्ज्जनेऽप्यत्यन्त
 दाहकरणेऽपि इतोऽस्मान् सुर्यात् निर्वर्णनिर्गमः श्यामकिानिर्गमः
 न स्यादिति विरोधः । अतएव अहो व्याख्येयं सखी प्रबला इति दुःखेत्या
 तेऽपि सुखाद्दुःखरनिर्गमनं न स्यादिति विरोधाद्विरोधाभाषोऽलङ्कार
 इति चित्तम् ॥ १४० ॥

तामिति । अथैष नलः स्त्रीं प्रियां हृदि वक्ष्यमित्यस्य निधाय तल्प-
 तले शय्योपरि तनुं खदेहं ददौ शयितवानित्यर्थः । तदीवाङ्गस्य प्रिया-

न्यस्य तस्याः कुचद्वन्द्वे मध्येनीवि निवेश्य च ।
 स पाणोः सफलं चक्रे तत्करग्रहणश्रमम् ॥ १४२ ॥
 स्यापितासुपरि स्वस्य तां मुदा मुमुदे वहन् ।
 तदुद्वहनकर्तृत्वमाचष्ट स्पृष्टमात्मनः ॥ १४३ ॥
 खिद्यत्कण्ठुलीलुप्तकस्तूरीलेपमुद्रया ।
 फूत्कार्यपीडितौ चक्रे स सखीषु प्रियास्तनौ ॥ १४४ ॥
 तत्कुचे नखमारोप्य चमत्कुर्वन्स्तयेक्षितः ।
 सोऽवादीत्तां हृदिस्थत्किं मामभिनदेष न ॥ १४५ ॥

शरीरस्य सौकुमार्यं मार्दवं निमील्य चक्षुषो निमील्येत्यानन्दानु-
 भवोक्तिः । अस्मिन्वदन् स्वदेशीं चङ्गप्रधाह्वस्वः ॥ १४१ ॥

न्यस्येति । नलः तस्याः कुचद्वन्द्वे पाणिं न्यस्य निधाय मध्येनीवि
 नीवीमध्ये पारेमध्ये षष्ठाःवेत्यव्ययीभावः । निवेश्य प्रवेश्य च व्यर्थात्पाणेः
 कर्मत्वं पाणेः स्वकरस्य तत्करग्रहणश्रमं तत्पाणिग्रहणप्रयासं सफलद्वक्त्रे
 तादृग्विधः प्रियास्पर्शस्तस्य महदानन्दफलमित्यर्थः ॥ १४२ ॥

स्यापितामिति । स मुदा हर्षेण स्वस्योरसि स्यापितां प्रियां वहन्
 धारयन् मुमुदे आननन्दे आत्मनस्तस्या भैर्याः उद्वहने विवाहे कर्तव्यं
 स्पृष्ट माचष्ट अनुद्वहत एव सुरसि वहनायोगादिति भावः ॥ १४३ ॥

खिद्यदिति । स नलः प्रियायाः स्तनौ खिद्यन्तीभिः कण्ठुलीभिः
 लुप्तः प्रसृष्टी यः कस्तूरीलेपः स एव मुद्रा विद्धं तया कृत्या सखीषु विषये
 फूत्कारेणोद्ध्वस्तस्त्वानिवेन तादृक् पीडितं पीडनं ययोः स्तौ फूत्कार्य-
 पीडितौ चक्रे कस्तूरीलेपमुद्रया सखीभ्यः कुचयोः करनीडनं रचया-
 माम ॥ १४४ ॥

तदिति । नलः स्तनकुचे नखमारोप्य निरुद्ध य चमत्कुर्वन् तया
 ईक्षितः सन् तव हृदिस्थं सुपिम्य इति कप्रत्ययः । हृद्विद्यादेरुपसङ्घा-

अहो अनौचितीयन्ते हृदि शुद्धेऽप्यशुद्धवत् ।
 अङ्गः खलैरिवाकल्पि नखैस्तीक्ष्णमुखैर्मम ॥ १४६ ॥
 यच्चुस्वति नितम्बोरु यदालिङ्गति च स्तनौ ।
 भुङ्क्ते गुणमयं तत्ते वासः शुभदशोचितम् ॥ १४७ ॥
 लीनचीनांशुकं खेदि दरालोक्यं विलोकयन् ।
 तन्निन्दन्स निश्वस्य निनिन्द दिनदीर्घताम् ॥ १४८ ॥

नमिति समामस्यलुक् । तमनगतं मां नाभिनन् न व्यदारयदिति ता
 प्रिया अवादीत् अत्र कृत्ये नखरोपान् नखदर्शनचमत्कार इत्यसङ्गत्य-
 लङ्कारः कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतया मङ्गति रति वृत्तगान् ॥ १४५ ॥

अहो इति । हे प्रिये ! मम तीक्ष्णमुखं निशितायं निष्ठरवाग्भिश्च
 नखैः खलैः धूर्त्तरिव शुद्धे अदृष्टेऽपि ते हृदि हृदये अशुद्धवत् दृष्टव
 तव तस्यैवेति यतिप्रलयः । अङ्गश्चिह्नं कलङ्कश्चकल्पि इति कल्पित
 द्वयच्चिह्ने द्वीपकल्पना अनौचित्या । अहो इति प्रगृह्यपुताप्रगृह्या-
 चीति प्रकृतिसम्भ्र ॥ १४६ ॥

यदिति । हे प्रिये ! गुणमयं तन्तमयं सौशिल्यादिमयञ्च ते तव
 वासः नितम्बोरु ऊह च नितम्बोरु प्राणयङ्गत्वाद् इन्द्रकवङ्गावः । यच्चुस्वति
 स्मृशति ते तव स्तनौ यदालिङ्गत्यासिष्यति तत् शुभदशायां शोभ-
 नानन्दानां ज्योतिः शास्त्रप्रसिद्धशुकदिशुभावस्यानां ते उचितसहं
 भुङ्क्ते दशावस्थायां वस्तुनान्ने स्याद्दशा अपीति विश्वः । शुभग्रहदशायां
 हि भुङ्क्ते जन्म शुभं फलम् । तथा पटादिवाञ्छितं प्रान्नि प्रियं भवेदिति
 प्रसिद्धं मिति भावः ॥ १४७ ॥

लीनेति । स नलः खेदि सार्विकोदयान् खेदवत् अतएव लीनचीना-
 शुकं सौष्ठववस्त्रमतएव दरालोक्यमीपलक्ष्य तस्या नितम्बं विलोकयन् पश्यन्
 निश्वस्येति विषादानुभवोक्तिः दिनस्य दीर्घतामधिक्यं निनिन्द ॥ १४८ ॥

देशमेव ददंशासौ प्रियदन्तच्छदान्तिकम् ।
 चकाराधरपानस्य तत्रैवाली ऋचापलम् ॥ १४९ ॥
 न क्षमे चपलापाङ्गि ! सोढुं स्मरशरव्यथाम् ।
 तत्रमीदं प्रसीदेति स तां प्रीतामकोपयत् ॥ १५० ॥
 नेत्रे निषधनाथस्य प्रियाया वदनाम्बुजम् ।
 ततस्तततटौ ताभ्यां जघनं घनमीयतुः ॥ १५१ ॥
 इत्यधीरतया तस्य हठवृत्तिविशङ्कनी ।
 भटित्यत्याय मोत्करुणमावन्व परत्सखी ॥ १५२ ॥

देशमिति । अशौ नलः प्रियादन्तच्छदान्तिकदेशस्य सपन-
 भागमेव ददंश ददवान् तत्रैवदेशे अधरपानस्य अलीकचपलं चकार
 तत्रैव रतिकाले मुखस्त्रीणां शुद्धमाद्येकेशुनामिति फट्या तस्य
 कालान्तरे तस्याशुद्धवदितिभावः ॥ १४९ ॥

अथास्य कलनेपत्वलक्षणमौत्सुक्यमेव ह्योक्त्वयेनाह नेत्यादि । हे
 चपलापाङ्गि ! हे चञ्चलकि ! स्मरशरव्यथां तन्कृतं पीडां सोढुं न
 क्षमे न शक्नोमि तन् तस्मात् प्रसीद प्रसीद भयमजस्रं भजेत्येव
 स नलः प्रीताम्बुदिताम् अपि तां प्रियाम् अकोपयत् । अनवसर-
 चापलेन कोपयामास ॥ १५० ॥

नेत्रे इति । निषधनाथस्य नेत्रे दृशौ प्रियाया वदनाम्बुजम् इत्यतः
 प्रापत् स्ततो वदनाम्बुजान् स्तनतटौ कुर्वीत्यङ्गभागः वीयतुस्ताभ्यां स्तन-
 तटाभ्यां घनजघनमयतुः अत्र नेत्रयोः क्रमेणैकमेकं कश्चिन्न्युक्त-
 लक्षणान् पर्यायानुद्धारः ॥ १५१ ॥

इतीति । तस्य स्तप्रियस्याधीरतया कतरतया हठवृत्तिं बलात्कार-
 प्रवृत्तिं विशङ्कत इति तन् विशङ्कनी अशौ भैसी भटिति सङ्घोषाय
 ————— रत्नसरदत्तुससारः ॥ १५२ ॥

न्यवारीव यथाशक्ति स्पन्दमन्दं वितन्वता ।
 भैमी कुचनितम्बेन नलोसम्भोगलोभिना ॥ १५३ ॥
 अपि श्रीणिभरस्त्रैरां धर्तुं तामशकन्व सः ।
 तद्द्रुमङ्गजस्तम्भो गजस्तम्भोरुदोरपि ॥ १५४ ॥
 अलिङ्गालिङ्ग तन्वङ्गि ! मामित्यर्द्धगिरंप्रियम् ।
 स्मित्वा निवृत्य पश्यन्ती द्वारपारमगात्सा ॥ १५५ ॥
 प्रियस्याप्रियमारभ्य तदन्तर्दूनयाऽनया ।
 जेके शालीनयाऽऽलिभ्यो न गन्तुं न निवर्त्तितुम् ॥ १५६ ॥

न्यवारीव । भैमी नलोसम्भोगलोभिना तद्दूनेन अतएव स्पन्द-
 गमनं मन्दम् वितन्वता मन्यतां कुचेता गतिं प्रतिवदन्तेत्यर्थः । कुचौ
 नितम्बश्च तेन कुचनितम्बेन प्राणङ्गत्वादेकवद्भवः । यथाशक्ति न्यवा-
 रीव नियारितेवेत्यप्रेक्षा ॥ १५३ ॥

अपीति । स नलः गजस्तम्भाःवालाने इव ऊरू महालौ दोषौ भुजौ
 यस्य स महाभुजः सन्नपि भुजवद्गुणं प्रवेष्टोदोरित्यमरः । श्रीणि-
 भरेण स्त्रैराम्बन्दां मन्दगमनामपि मन्दस्वच्छन्दयोः स्त्रैरमित्यमरः ।
 तां प्रियां तद्द्रुमङ्गलेन जातस्तज्जस्तम्भोनिष्क्रियङ्गलक्षणसात्विक-
 विकारो यस्य स मन् धर्तुं स नाशकत् । स्वयं निर्व्यापारस्य किं सह-
 कारी सम्पद्येतेति भावः ॥ १५४ ॥

अलिङ्गेति । हे तन्वि ! लशङ्गि ! मामालिङ्ग अलिङ्गेति अर्द्धो-
 क्तिर्गीर्यस्य तं प्रियं सा भैमी स्मित्वा मन्दं हसित्वा निवृत्य पश्यन्ती द्वा-
 रस्य पारस्वरमभागमगात् द्वारमतिचक्रामेत्यर्थः ॥ १५५ ॥

प्रियस्येति । प्रियस्य पत्युः अतिक्रमरूपमप्रियमारभ्यारचय्यात्सरल
 करणे दूनया परितप्रया चोदितस्येति निष्ठानत्वं शालीनतया अघटतया
 अनया भैम्या अलिभ्योगन्तुमपि गत्यर्थं कर्मणि द्वितीयः चतुर्थीतिवीथ्याया

अकथयदथ वन्दिसुन्दरीदाः-

सविधमुपेत्य नलाय मध्यमङ्गः ।

जय वृष ! दिनयौवतोऽणतप्ता-

ह्वनजलानि पिपासति क्षितिस्ती ॥ १५७ ॥

उपहृतमधिगङ्गास्य कस्य-

च्छवि तव वाञ्छति केगमङ्गिमङ्गात् ।

अनुभवितुमन्तरं तरङ्गा-

सप्तगमनस्यस्मिन्नभाः शोभाम् ॥ १५८ ॥

तपति जात एव मूर्च्छित भूत्वा

रविरधुना त्वमिवाद्भुतप्रतापः ।

मनश्चमति चतुर्थी । न शक्ये न शक्यं भावे नि । निर्वर्तितुं प्रिय प्रति-
गन्तव्यं न शक्यं लज्ज विपादाभ्याः सुभयत अ कथयमाणत्वादिति
भावः ॥ १५६ ॥

अकथयदिति । अथास्मिन्नसरे वन्दिसुन्दरी वेतालिकस्त्री हा-
सविध इ रमणीयं सुपत्य नलाय अङ्गे मध्य मकथयन् अर्पयदित्यर्थः । हे
वृष ! जय दिनयौवतोऽणतप्ता तप क्षिति स्ती प्रवनजलानि स्नानो-
टक नि पिपासति प त्वमिच्छति तापस्यापि पिपासाहेतुत्वादिति भावः ।
मध्याङ्गिमङ्गलानां शोभाम् मय्य यतामिति तात्पर्यार्थः ॥ १५७ ॥

उपेतित । किञ्च उपहृत कलशेनेरितं कस्य कसि गङ्गास्य शुभ
प्रसिद्धये । अधिगङ्गा गङ्गायां विभक्तयेऽव्ययीभावः । अस्मि गङ्गा
केगमङ्गाः केगमभ्यापनायाः मङ्गात् मङ्गमाद्रेतोरन्तरं यथा तथा
तरङ्गे रमन्त्या गमनस्यसुख्यमनाया मिश्रभायस्य अलनस्य शोभाभिति
निदर्शनात् इत्यर्थः । अनुभवितुं वाञ्छति इच्छति ॥ १५८ ॥

तपति । एष रविरधुना त्वमिवाद्भुतप्रतापः मनु जगतो मूर्च्छि
भत्वा स्थित्वा तपति प्रकाशते अन्तरं पुरमयन मदायिष्य मपास्य त्वदीयैः

पुरमथनसुप.स्य पश्य पुण्यै-

रधरितमेनमनन्तरं त्यदीयैः ॥ १५६ ॥

आनन्दं हठमादरन्निव हरध्यानार्चनादिक्षण-

स्यासत्तावपि भूपतिः प्रियतमाविच्छेदखेदालसः ।

पद्मद्वारदिशं प्रति प्रतिमुज्जृङ्घान्निर्गतप्रेयसी-

प्रत्यावृत्तिधिया दिशन् दृग्मसौ निर्गन्तुमुत्तस्थितान् ॥ १६०

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतम्

श्रीहीरः सुषुवे जिनेन्द्रियचयं मा मल्लदेवी च यम् ।

अन्यात्तुस्वरसप्रमेयभणितौ विंशस्तदीये महा-

काव्येऽयं व्यगलन्नतस्य चरिते सर्गे निसर्गोच्चलः ॥ १६१ ॥

पुण्ये तत्केवःसुकते रधरित एन पश्य पुरहरप्रसादान् सूर्याभ्यधिक
प्रतापीष्वा भवेदित्यर्थः ॥ १५६ ॥

आनन्दमिति । असौ भूपतिर्नलो हरध्यानस्वार्चनादिक्षणस्य तत्का-
लस्यासत्तौ सन्निकर्षे प्रियतमाविच्छेदखेदेन वियोगदुःखेनालसोजड-
सन् अतएव द्राङ् निर्गताया प्रेयस्याः प्रत्यावृत्तिधिया आनन्दं सुखं हठं
आदरन् आदरमाददानद्वं पद्मद्वारदिशं प्रति दिशन् दृग्मं निर्गन्तुं नि-
र्यातुं उत्तस्थितान् स्वयमुच्यतः ॥ १६१ ॥

श्रीहर्षमिति । अन्येरात्तुस्या अपूर्वा रसाः शृङ्गारादयः प्रमेया
वक्यार्थान्वया यासु भणितेषु तस्मिन्नङ्ग काव्ये । तृतीयादिषु भाषि-
तपुंविदित्वादिना पुंवल्लवः विंशतीति शब्दस्य लोपः गतमन्यत् ॥ १६१ ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायक्रीलाचल-
मल्लिनाथस्वरिवरवितायां लोवातु समाख्यायां नैषधव्याख्यायां विंश-
सर्गः ॥ २० ॥

नैषधचरितम् ।

एकाविंशः सर्गः

त विदर्भरमणीमणिमौघादुज्जिह्वानमनुदर्शितसेवैः ।
अर्ण्यान्निजकरस्य नरेन्द्रैर्गम्भनः करदता पुनरुचे ॥ १ ॥
तस्य चीनसिचयैरपि बद्धा पञ्चतिः पट्टयुगात् कर्ठजेति ।
तां प्यधत्त शिरसां खलु माल्यै राजराजिरभितः प्रणमन्ती ॥ २ ॥
द्रागुपाह्वियत तस्य वृषैस्तद्दृष्टिदानवज्जमानकृतार्थैः ।
स्वस्त्रदेश्यमथरत्नमपूर्वं यत्कल्पितगुणाधिकचित्तं ॥ ३ ॥

तस्मिन् । विदर्भरमण्या वैदर्भ्या मणिमौघात्प्रथमप्रासादान्
उज्जिह्वानं निर्गच्छन् त नरु मनु प्रति तस्मै दर्शितसेवैरित्यर्थः । अतो
नक्षत्रार्थं कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे द्वितीया । नरेन्द्रैः निजकरस्वार्पणात्
अवस्थावत्प्रवचनान् आत्मनः स्वस्य करं हस्तं बलिं च ददातीति करदाः
बलिहस्तांशवः करा इत्यमरः । तेषां भावस्तत्ता सा पुनः बलि-
दानादेव करदत्वे सिद्धे पुन हृत्तदानेन साधनवैरस्यात्पुनरुक्ति
रित्यर्थः ॥ १ ॥

तस्येति । राजराजिः ऋषयः अभितः समन्तात्प्रणमन्ती चीन-
सिचयैः पट्टयुगैः बद्धा आद्यादितापि पञ्चतिर्भागैः । तस्य नक्षत्रस्य पट्ट-
युगात्कर्ठजेति ज्योः पञ्चमी विभक्त इति पञ्चमी । तां दम्पतीं शिरसा
माल्यैः मालाभिः साधनैः प्यधत्त पिहितयती खलु ॥ २ ॥

द्रागिति । अथ प्रणामानन्तरं तस्यै नरस्य दृष्टिदानवज्जमानेन
कृतं च रूपं स्रस्तां स्रस्तान्दि यं यद्यु स्वस्त्रदेश्यं तत्र साधुरिति

अङ्गुलीचलनलोचनभङ्गिभ्रूतरङ्गविनिवेदितदानम् ।

रत्नमन्यवृषडौकितमन्ये तत्प्रसादमलभन्त वृषास्तत् ॥ ४ ॥

तानसौ कुशलसूत्रामेकैस्तर्पितानथ पितेव विसृज्य ।

अस्त्रशस्त्रस्युरलीषु विनिन्ये शैष्यकोपनमितानमितौजाः ॥ ५ ॥

मर्त्यदुष्प्रचरमस्त्रविचारञ्चारु शिष्यजनतामनुशिष्य ।

खेदविन्दकितगोधिर्धीरं स श्वसन्नभवदाप्लवनच्छुः ॥ ६ ॥

यत्तकदमसूदन्मृदिताङ्गं प्राक्पुरङ्गमदमीलितमौलिम् ।

गन्धर्वाभिर्नुबन्धितभृङ्गैरङ्गना सिषिचुरुच्चकुचास्तम् ॥ ७ ॥

यप्रत्ययः । यत्नेन कल्पितैः सम्पादिते गुणैरधिकं चित्त मास्यर्थमपूर्वं
रत्नं तस्य नलस्य द्रुक् शीघ्रं सुपाह्वयत उपहृतम् ॥ २ ॥

अङ्गुलीति । अङ्गुलीचलनेन लोचनभङ्गा च भ्रूतरङ्गेन विनि-
वेदितं स्तर्पितं दानं यस्य अन्यै र्वैपै र्ठौकितं सुपहृतं तस्य नलस्य
प्रसादं अनुग्रहं अन्ये र्वपा रत्नं यलभन्त ॥ ४ ॥

तानिति । अमित मोजो यस्यासौ नलः कुशलस्य वादस्य सूत्रतस्य
प्रियस्य वचनमेकै स्तर्पितान् तान् पितेव विसृज्य शैष्यकेन शिष्यत्वेन
योपधाङ्गुरूपोक्ताद्दुः । उपनमितान् समेतान् अस्त्रेष्वान्नेयादिषु
शस्त्रेषु धनुरादिषु खरलीषु भ्रमणविशेषेषु विनिन्ये शिष्यतवान् ॥ ५ ॥

मर्त्येति । स नलः मर्त्यै र्दुष्प्रचरं दुरनुमान मस्त्रविचार मस्त्रशिक्षां
शिष्यजनतां शिष्यममूहं चारु यथा भवति तथानुशिष्य शिष्ययित्वा
खेदेन विन्दकित्वा सञ्जातविन्दका गोधिल्ललाट यस्य ललाट मलिकं
गोधिः स्त्रो तत्प्रान्तेतु गोधिकेति यादवः । स तादृशः सन् अधीर अधिकं
यथा भवति तथा श्वसन् व्याप्लवनं स्नान मिच्छरभवत् ॥ ६ ॥

यत्नेति । प्राक् प्रथमं यत्तकदमेन कर्पूरादिद्योगजेन कर्पूरागुरु-
कस्तूरी तक्कोनै र्यत्तकदमै रित्यमरः । मृदु यथा तथा उन्मृदितं शोधित
मङ्गं यस्य कुरङ्गमदेन कस्तूर्यादिना मीलितं सङ्कलितं मौलि र्यस्य तं नलं

भूभृतं पृथगतपोषनमाप्रस्त शुचिः स्रपयति स्य पुरीषाः ।

सन्धज्जलधरस्त्व तदोषस्तीर्थवारिलहरीक्षपरिष्ठात् ॥ ८ ॥

प्रेयसीकुचवियोगहर्षवर्भुग् जन्मधूमविततीरिव विभ्रत ।

स्नायिनः करसरोरुहयुग्मं तस्य गर्भधृतदर्भमराजत् ॥ ९ ॥

कल्पामातममुनाचमनार्थं गाङ्गमस्य च्लकीदरचमि ।

निम्नानत्व मेजितप्रतिविम्बाद्यामयच्छदुरनीय करे न् ॥ १० ॥

उच्चः कुचः यामानाः अङ्गना अनुवस्थितः अहृतः भङ्गा येस्तैर्गन्धवार्भि-
गन्धैरेवैः साधनैः सिपिचुः सिक्तवल् ॥ ७ ॥

भूभृतमिति । तदनन्तरं शुचिः शुद्ध्याप १४ जनः जलध-
रान् घटान् स्वलक्ष्मेष प्रवहो यामाना स्तीर्थवारिणां लहरीक्षरङ्गान्
उपरिष्ठादुपरि उपर्युपरिष्ठादिति निपातन त्साधु । सन्धज्जलधरः सन्
पृथ्ना सहता तपसा घन सन्ध भूभृतं नल स्रपयति स्रपितव न् । इत्य
सन्धश्च आप्र म प्रः शुचिराषाढः शुचिः शुद्धेऽनुपहृते शृङ्गारापादयोर
पीति विश्वः । जलधरेभ्यो मेषेभ्यः स्वलक्ष्मेषो यामानाः स्तीर्थवारि
जलवारि उपरिष्ठात्सन्धज्जलधरानं पृथोरेणस्य पृथक्पे कणोरज्वां पृथ
सहस्यपीति विश्वः । तपमानुभावेन घन शिथलं प्रसिद्धं भूभृतं पर्वतं
क्षरयतीति भूभृदुभूमिषा न्तर इति विश्व ॥ ८ ॥

प्रेयसीति गर्भं धृतानि दर्भाणि येन तत् स्नायिनः स्नातस्य जलस्य
करयैरेव सरोरुहयो र्युष्मं प्रेयस्या दमयन्त्यः कुम्भायां वियोगहर्षवर्भुज
विरहवह्नेः सकाशं ज्जल यस्य तस्य धूमस्य विततीः सन्ततीः विभ्रदवा-
राजः नवनदर्भाणां श्य मयर्णत्वात् धूमसःस्यम् ॥ ९ ॥

कल्पामानमिति । अमुना ननेना चमनार्थं कल्पामानं क्व
स्येदरं चुम्बति स्पृगति यत्तद्गाङ्गं गङ्गासम्बन्धि अस्व कर्तुं निर्मलत्वेन
मिलितः प्रतिविम्बो यस्याः द्याभाकणं स्वगद्व करे अयच्छत् द्यौः स्वर्गसुर-
वर्त्मनी रित्त्वमरः द्यौः गद्वस्य स्वर्गाकाशयाविगाच्छुद्धश्चनेनोक्ति ॥१॥

सुक्तमाप्य दमनस्य भगिन्या भूमिरात्मदयितं धृतरागा ।
 अङ्गमङ्गमनु किं परिरेभे तं ऋदो जलऋदु ग्रहयालुम् ॥ ११ ॥
 मूलमध्यशिखरश्रितवेधः शौरिशम्भुकरकाङ्क्षि शिरस्यैः ।
 तस्य मूर्ध्नि चकरे शुचिदर्भैर्वारि वान्तमिव गाङ्गतरङ्गैः ॥ १२ ॥
 प्राणमायतवती जन्मध्ये मञ्जिमानमंभजन्मुखमस्य ।
 आपगापरिवृष्टोदरपूरे पूर्वकालमुदितस्य सुधांशोः ॥ १३ ॥
 मर्त्यलोकमदतः सदृशत्वं विश्वदम्भविगदद्युतितारम् ।
 अस्वरं परिदधे विधुमौले स्पृहयेव दग्दिग्वसनस्य ॥ १४ ॥

सुक्तमिति । दमनस्य भगिन्या भूम्या सुक्तं परित्यक्तं ऋदो
 ऋत्तिका ग्रहयालुं गृह्णीतार आत्मनोदयितं नलं आप्य धृतरागा
 रक्तवर्णस्य रागेऽनुरक्ते मात्सर्यं क्लेशेच लोहितदिष्विति विश्वः । एतादृशी
 सतः अत्र ऋतिः विप्रो गौः ऋदः प्रोक्ताः क्षला रक्ताः प्रकीर्तितः इति ।
 जलेन ऋदु भूमि रङ्ग मङ्गं प्रत्यवयवं परिरेभे परिरम्भवती ॥ ११ ॥

मूलमिति । मूलमध्यशिखराणि दर्भाणामादिमध्याध्याणि श्रिता-
 नां प्राणानां यथाक्रम वेधः शौरिशम्भुनां ब्रह्मविष्णुरुद्राणां कराङ्क्षु-
 शिरःसु करपादजटाजूटेषु तिष्ठन्तो अत्र ऋतिः कुशमूले स्थितो
 ब्रह्मा कुशमध्येत केशवः । कुशाये शङ्करं विद्यादिति । तैर्गाङ्गै-
 र्गङ्गासम्बन्धिभि स्तरङ्गैर्वान्त निष्कृतमव शुचि निर्मलं वारि दर्भैः
 कर्हभि स्तस्य नलस्य मूर्ध्नि चकरे कीर्णं सविन्देप इति धातोः कर्मणि
 लिट् ॥ १२ ॥

प्राणमिति । जलस्य मध्ये प्राणमायतवतः प्राणायामकृतवतः
 तस्य नलस्य सुखं कर्ह आपगापरिवृष्टस्य सप्तद्रस्योदरपूरे मध्ये जल-
 वृष्टौ पूर्वकाल मुदयात्मागुदितस्य स्थितस्य सुधांशो सन्दस्य मञ्जिमानम-
 भजत् ॥ १३ ॥

मर्त्यलोकमिति । मर्त्यलोकमदतः नल सदृशत्वं विश्वदम्भस्यैव विषदा

भीमजामनुचक्रत्प्रतिवेलं संयियं सुरिव राजकृषीन्द्रः ।
 प्राववार हृदयं स समन्तादुत्तरीयपरिवेषमिषेण ॥ १५ ॥
 स्नानवारिषट्पराजदुरीजा गौरवृत्तिनकविन्दुसुखेन्दुः ।
 केशेष्यजलमौक्तिकदत्ता तं बभाज सुभगाप्रवनशी ॥ १६ ॥
 श्वैयशैत्यजतदैवतमन्त्रस्वाहुताममुदितां चतुःशीम् ।
 वीर्यमोषट्तसोरभतोभं प्राणमस्य सतिः प्रमिवाभूत् ॥ १७ ॥

द्युति रस्य तत्तरं महत्त्वं क्रभेषु मेषेषु विश्रन्ताः कलणवद्वयो
 दीप्रिरङ्गिता सारः नक्षत्राणि यस्य तच्च स्वर्गं वस्त्वनाकाशस्य अस्वर
 व्योम्नि यस्मैत्यमरः । दशदिशः वरुन वस्त्वं यस्य विधुमौजे शम्भोः अर्धे-
 वेव परिदधे परिधृतवान् ॥ १४ ॥

भीमजामिति । राजर्षिषु कृत्वक इति प्रकृतिभावः । इन्द्रः श्री ४
 स नक्षत्राः भीमजाः मातृप्रियां टमयन्तीः भनु लकी कृत्व प्रतिवेलं मनुचक्रत्
 हृदयं संयियं सुरिव सयन्तु मिच्छरिव उत्तरं यस्य य परिवेष सस्य
 मिषेण व्यञ्जेन समन्तादुत्तरीयं च उच्यते ॥ १५ ॥

स्नानेति । स्नानवारिषट्पराजदुरीजा कृषीं यस्याः
 सा गौरः पातवर्षीं वृत्तिनकविन्दुरिव सुखेन्दुर्यस्याः सा केश-
 शेष्याणि जलाद्येव मौक्तिकानि दत्ता यस्य न मिकोदरेत्यादिना पत्ने
 उरुपी इ रिपान दन्त्येव पङ्ना सुभगा रस्य व्याप्रवनस्य श्याः शोभा त
 नन भेजे ॥ १६ ॥

श्वैत्येति । श्वैत्यं श्वैत्यं श्वैत्येन श्यातेन जनं देवतं यस्य तेन
 मन्त्रेण स्वाहुताश मधुर्येण च प्रसुदितां चतुर्शीं चतुर्गामजाणां यथा
 क्रमं नयन्त्वक्श्रीयारमनाद्याना मिन्द्रियाणां समाहारं वाञ्छ्य सोभं
 व्यर्थं यथा भवति तथा कृत सौरभेन लोभेन तदस्य मनसः प्राणां
 प्राणेन्द्रियं मन्त्रिणं त्रिवर्ति यत्तमलिलवं सगौरव देवैः कः तादृश
 मनसि ॥ १७ ॥

सस्यगस्य जपतः श्रुतिमन्त्राः सन्निधानमभजन्त कराब्जे ।
 शुद्धबीजविशदस्फुटवर्णाः स्फाटिकक्षरलयस्याक्षमागयाः च्छलं व्याजं
 पाण्डिपर्वणि यत्रः पुनराख्यद्देवतर्पणयवार्पणमस्य ।
 न्युष्यन्नावजतयोगितिलौघैः स द्विरुक्तकरतानुति तोऽभूत् ॥ १९ ॥
 पूतपाण्डिवरणः शुचिनोश्चैरध्वनानितरपादहतेन ।
 ब्रह्मचारिपरिचारिसुपाचोवेष्म राजच्छपि रेपविवेग ॥ २० ॥

सस्यगिति । श्रुतिमन्त्राः शुद्धं बीजं विशदं नि निर्मलानि स्फुट-
 वर्णानि अक्षराणि येषु न शुद्धबीजस्य ते विशदस्फुटवर्णाश्चेति विशेषण-
 समासः । श्रुतिमन्त्राः स्फाटिकस्य क्षरलयस्याक्षमागयाः च्छलं व्याजं
 भजन्ति ये स्फाटिकक्षरलयमपि शुद्धवतयनपि शुद्धबीजविशदवर्णा च
 भवति ते तद्वशः सन्तः सस्यग् यथा तथा जपतोऽस्य नलस्य कर एवाब्जे
 सन्निधानमभजन्त प्राप्ता ॥ १८ ॥

पाण्डिरिति । अस्य नल पाण्डेः पर्वणि यवः यवाकारा स्पष्टरेखा
 देवे देवसम्बन्धे तर्पणे यवा नमर्पणं कर्मपुराख्यत् पुनरुक्तं मकोरत्
 न्युष्यमानेन पितृभ्यो दायमानेन पितृदानं निवापः स्यादित्यमरः । जलेन
 युज्यन्ते येतैस्तिनाना मोघैः सन्तु है द्विरुक्तं करतानुतिलं तिलाकार-
 रेखा यस्य सोऽभूत् भाग्यतां हस्ते यवाकारस्य तिलाकारस्य रेखा
 दृश्यन्ते ॥ १९ ॥

पूतपाण्डिरिति । एष राजर्षिर्नलः ऋत्विक् इति प्रकृतिभावः ।
 पूतो पाण्डिवरणौ यस्य स ताडशः सन् ब्रह्मचारिव्यतिरिक्तानां पादै-
 र्हेतुः चास्य इतरपादहृतस्ताडशो भ भवतीत्यनितरपादहृतः तेन
 शुचिना शुद्धेन उच्चैः उच्चतेनाध्वना साधनेन ब्रह्मचारिणः परिचारका
 यत् तत्सुरार्वाङ्गैः देवपूजादहं दिवेयं प्रपिष्टवान् ॥ २० ॥

क्वापि यन्त्रभसि धूपजधूमैर्मेचकागुरुभवैर्भ्रमराणाम् ।

भूयते स्म सुमनः सुमनः स्वग्दामधामपटलेपटलेन ॥ २१ ॥

साङ्करेव रुचिपीततमायैर्धैः पुरास्ति रजनीरजनीव ।

ते धृता वितरितुं त्रिदशेभ्यो यत्र हेमज्जतिका इव दीपाः ॥२२॥

अङ्गुचुम्बिधनचन्दनपङ्कं यत्र गारुडशिलाजममत्रम् ।

प्राप केतिकवलीभवद्विन्दोः सिद्धिकासुतमुखस्य मुखानि ॥२३॥

कति । यस्य सुरार्चिवेश्मनो नभसि क्वापि कस्मिंश्चिद्देशे
सुमनःसुमनसां जातकृष्णानां मानत्यां पण्डिते पुष्ये देवे चेतिवशः
स्वग्दामभिनिर्मितस्य धास्त्रो गृहस्य पटले तेषु मेचकागुरुभै धूपज-
धूमैः भ्रमराणां पटलेन समुत्थेन भूयो स्म भूतम् ॥ २१ ॥

साङ्करेति । रजनी रात्री यै दीपैः शुचिभिर्दीपैः साधनैः
पीतं यथा तमः अन्धकारं यस्यां सा रुचिपीततमा सर्ता साङ्करा तेजो-
हुरसहितैव पुरास्ति आसीत् पुरानुङ्गस्त इति भूते लट् । रजनी
रात्रियै दीपैः रुचिभिर्दीपैः पीततमा अत्यर्थं पीतवर्णा सर्ता
साङ्करा न सप्ररोहा हरिद्रेव रजनी पुरास्ति रजनी नीतिकाला
हरिद्रायामिति विश्वः । हेमज्जतिका इव स्थिता स्ते दीपाः यत्र
वेश्मनि त्रिदशेभ्यो वितरितुं धृता अर्पिताः ॥२२॥

अङ्गेति । यत्र वेश्मनि अङ्गे अतिक्रमेण गारुडशिलाजं सरकतमित्तज
अमत्रं पात्रं अङ्गं सुखति स्मृति यः पनः सान्द्र चन्दन पङ्को यस्य
तस्माद्वयः सन् केतिना क्रीडयः कवलीभवद्विन्दोः ततोयादिषु भाषित-
पुस्तकं पुंवाजवरोति पुंवाजवः । सिद्धिकासुतमुखस्य राजसुखस्य
राजमानन्दनो नाङ्गं रिति सः सुखानि प्राप प्राप्नवान् ॥ २३ ॥

गर्भमेणमदकर्द्दमसान्द्रं भाजनानि रजतस्य भजन्ति ।

यत्र साम्यमगमन्नसृतांशोरङ्कुरङ्ककलुपीकृतकुक्षेः ॥ २४ ॥

उज्जिहानसुकृताङ्कुरशङ्का यत्र धर्मगहने खलु तेने ।

भूरिगर्करकरम्भन्नीनामालिभिः सुगतसौधसखानाम् ॥ २५ ॥

खर्व्वमाख्यदमगौघनिवासं पर्व्वतं क्वचन चम्पकसम्पत् ।

मल्लिकाकुसुमराशिरकापीर्दु यत्र च स्फटिकसानुमनञ्जम् ॥ २६ ॥

स्वात्मनः प्रियमपि प्रतिगुप्तिं कुर्व्वती कुलवधुमवजज्ञौ ।

हृद्यदैवतनिवेद्यनिवेद्यादूयत्र भूमिगवकाशदरिद्रा ॥ २७ ॥

गर्भमिति । यत्र वेदमनि रजतस्य भाजनानि एणमदकर्द्दमेन कस्तूरीयपङ्केन सान्द्रं गर्भं मध्यप्रदेशे भजन्ति प्राप्रवन्ति अङ्केन चिह्नेन रङ्गणः सृष्टेण कलुपीकृतः कुक्षि र्यस्यासृतांशो अन्द्रस्य साम्य समतामगरुन् गतानि ॥ २४ ॥

उज्जिहानेति । धर्मगहने धर्मरगये यत्र वेदमनि सुगतस्य बुद्धस्य सौधानां चैत्यानां सखायः सट्टयाः सुगतसौधसखाः राजाहः सखिभ्यदृत् । तेषां भूरयः शर्कराः सितापेषु करम्भाणां दधिकृत्तूपापेव करम्भं दधि सक्तव इत्यमरः । बलीनाञ्जालिभिः पङ्कभिः कर्त्तीभिरुज्जिहानेषु-द्रच्छत्सु सुकृताङ्कुरेषु पुण्यप्ररोहेषु शङ्का तेने कता खलु ॥ २५ ॥

खर्व्वमिति । अत्र वेदमनि क्वचन प्रदेशे चम्पकानां सम्पत्सृष्टिः अमरौघस्य देवसमूहस्य निवासं पर्व्वतं मेरुं खर्व्वं ह्रस्वं नाख्यत् उक्तवती मल्लिकाकुसुमानां राशिः स्फटिकसानुं कैलासं अनुञ्जं ह्रस्व मकापीत ॥ २६ ॥

स्वात्मन इति । यत्र वेदमनि भूमिः पृथिवी हृद्यानां मनोज्ञानां दैवतानि दैव्यानां देयोपहाराणां निवेशनात् स्थापनाद्वेतोरवकाशदरि-द्रा निरवकाशासृता स्वात्मनः प्रियं भर्तारमपि प्रत्युद्दिश्य गुप्तिं गोपन कुर्व्वती कुलवधुमवयुज्ञौ ज्ञातवती तत्सदृशी जातेत्यर्थः ॥ २७ ॥

यत्र कालकलापीडितनीलपावणश्मिचिकुरासु विरेजः ।

गाढमूर्धविधुरैरनुविभ्वान् कुट्टिमज्जितेषु कुट्टमितानि ॥ २८ ॥

नैकवर्णमणिभ्रणार्णो मन्त्रिणीन्दुरनवद्यनिवेद्ये ।

अयतिष्ठद्मलं मणिपीठं तत्र विव्रमिचयोच्चयचारौ ॥ २९ ॥

सस्यगर्वति नलेऽर्कमहूणं भक्तिगन्धिरमुनाऽकलि कर्णः ।

अहृधानहृदयं प्रति चान्त, मास्वमस्यरामणिर्निरचैपीत् ॥ ३० ॥

यत्नेति । कालस्य चन्द्रकालस्य वल्लभस्य च कालोऽयमनि प्रियेवापीति विश्वः । करेण किरण्येन च वलि हस्तांशवः करा इत्यमरः । पीडितानां अनीलपावणां इन्दुर्नलानां रश्मयणवटीप्रयणव निजुरा केशा येषां तासु यत्र वेदनि कुट्टिमज्जितेषु निबद्धभूमिषु गाढगायकस्य मूर्धविधु-
ते, शिरःकम्पानुबन्धाद्देतोः कुट्टमितानि गृहकारवेदाविशेषा
विरेजः अत्र भरतमुनिः । केशस्तेन दरादिप्रहणेऽपि हर्षसम्भ्रमोत्पन्न
कुट्टिमज्जितमिति विसृष्टं मुखं विदुः कोपचारिणेति ॥ २८ ॥

नैकेति । नैकवर्णैरनेकच्छायाः छाया सूर्याप्रिया कान्ति रित्यमरः ।
मणिभ्रणेश्च पूर्णं अनवद्यानि निर्दोषाणि विनिवेद्यानि यत्र तस्मिन्
चित्राणां सचयानां सुज्ञयेन समुद्रेण चारौ चारुणि तत्र सुगार्चन-
वद्मनि जितन्दुः स नलः अमलमणिपीठं अर्धतिष्ठत् अधिष्ठितवान्
अधिष्ठात्स्यातामपि करणस्य कर्मभङ्गाः ॥ २९ ॥

सस्यगर्वति । अतुल्यमव्ययं यदा भवति तथा नले अर्कं सस्यगर्वति
अमुना अर्केण कर्णोराधेयो भक्ते गन्धोलेषो यस्मिन् गन्धो गन्धत आसोदे
लेषे सम्बन्धि गन्धयोरिति विश्वः । स भक्तिगन्धिरत्यभक्तिरकलि
अत्याख्यायामिति समामान । अस्यरामणिः सूर्यः सास्व कृष्णसुतश्च अह-
धानहृदयं प्रति चान्त, ईषहृधानहृदयं सुपि न, मार्ध इत्यव्ययीभावः
निरचैपीत् ॥ ३० ॥

तत्तदर्थमरहस्य जपेषु खड्गमयः शयममुष्य बभाज ।

रक्तिमानमिव शिञ्जितुमुच्चै रक्तचन्दनजवीजसमाजः ॥ ३१ ॥

अर्चयन् हरकरं स्मितभाजा नागकेसरतरोः प्रसवेन ।

सोऽयन्नापयदतिथ्यं गवाग्दिक्पा नपाण्डुरकपालविभूषाम् ॥ ३२ ॥

नीलनीररुहमाल्यमयीं स न्यस्य तस्य गलनालविभूषां ।

स्फाटिकीमपि तनुं निरमासीन्नीलकण्ठपदसान्वयतायै ॥ ३३ ॥

प्रीतिमेष्यति क्तेन समेहकर्म्मणा पुररिपुर्मदनारिः ।

तत्पूरः पुरमतोऽयमधाक्षीद्रूपरूपमय कामशरश्च ॥ ३४ ॥

तदिति । तेषामयन्त्रः सूर्यस्य रहस्याणां मन्त्राणां जपेषु खड्गयो मालाभयो रक्तचन्दनजानां कुङ्कुमचन्दनोद्भवानां बीजानां नीलपशीत रक्ताङ्ग चन्दनन्त कुचन्दन मिल्यमरः । समाजः समूहः उच्चैरधिकं रक्तिमान शिञ्जितुमिव असुष्य नलस्य शयं हस्तं बभाज प्राप्तवान् ॥ ३१ ॥

अर्चयन्निति । सोऽयं स्मितभाजा नागकेसरतरोः वृत्तविशेषस्य प्रसवेन कुसुमेन साधनेन हरस्य शम्भोः करं हस्तं अर्चयन् तिरश्चिभ्यो टिन्मः अवाच्याश्च दिशः अधरस्या अन्यां अतिर्यग्वाचितां दिश मूर्ध्नां पालयति यः तस्य ब्रह्मणः पाण्डुरं कपाल तस्य भूषा मापयन् प्रापितवान् ॥ ३२ ॥

नीलेति । स नल तस्य हरस्य नीलनीररुहमाल्यमयी इन्दी-वरदाम गलनालस्य विभूषां न्यस्य समर्थे स्फाटिकीं स्फटिकमयी मपि तनुं शरं रं नीलकण्ठ इति पदस्य सान्वयतायै अर्चयत्वाय निरमासीन् कल्पितवान् मात्मान इति यातो भीर्वादिक्काल्ङ् ॥ ३३ ॥

प्रीतिर्भाति । पुररिपुर्मदनारिः शत्रुः क्षतेन समेहकर्म्मणा यतः प्रीतिमेष्यति अतः कारणादयं नल सस्य पुररिपो मदनारिश्च पुरा अप्रतः यथाक्रमं धर्परूपं गुणरूप अहुरपुरश्च पुरं पुरो शरीरे च

तन्मङ्गलं पमि भीमतनूजाविप्रयोगमसङ्घिष्णुरिवायम् ।
 शूलनिमीलियशिभीततयाऽभूद्भ्रान्तमूर्च्छननिमीलितनेत्रः ॥३५॥
 दण्डवद्भुवि लुठन् स ननाम त्यस्वकं शरण्यभागिव कामः
 आत्मशस्त्रविशिखासनवर्णान् न्यस्य तत्पदयुगे कुसुमानि ॥३६॥
 त्यस्वकस्य पदयोः कुसुमानि न्यस्य सैष निजशस्त्रनिभानि ।
 दण्डवद्भुवि लुठन् किमु कामस्तं शरण्यमुपगम्य ननाम ॥३७॥
 व्यापृतस्य गतरुद्रियजप्तो पाणिमस्य नवपल्लवत्तिलम् ।
 भङ्गभङ्गिषु रूद्रपरान्तश्चेणाराश्रयत रूद्रपरस्य ॥ ३८ ॥

गुम्भुजौ मधुर पुर इति विश्वः । अयान्तत् कामयत् कर्पत् मदन-
 वाणञ्च अवाचीत् दग्धवान् ॥ ३४ ॥

तदिति । अयं नल स्तं सङ्घतं तच्छित् सङ्घर्षे कालाध्वनोरखल-
 सयोगे द्वितीयाः शूलिनः शम्भो मूर्च्छितशयनः रुकाशार्द्राततया भीत-
 त्वेन क्षेतुना भीमत्वजया दमयन्त्या विप्रयोग विरक्त मसङ्घिष्णुरिव
 ध्यानेनैव मूर्च्छनेन विनिमीलिते नेत्रे यस्य सोऽभूत् ॥ ३५ ॥

दण्डवदिति । अङ्गानः स्वस्य शस्त्रभायथ विशिखासनधनुष-
 वाणास्त्रिष्वान् च कुसुमानि न्यस्य पदयोर्योगे न्यस्य शरण्यभागिव
 इव स नलं दण्डवद्भुवि लुठन् त्यक्तं ननाम प्रणतमान् ॥ ३६ ॥

रूद्रपरेषु भङ्गान्तरेणाह त्यस्वकस्येति । सद्यः कामः सद्यः मदन-
 सोऽसि जेपे चेनपादपूरणमित्यत्र श्लोकपदस्यापि प्रकृत्यमित्यत्र इति
 सोऽसिप वृद्धिः । निजशस्त्रनिभानि सायुधभटशानि त्यस्वकस्य पदयोर्न्यस्य
 समर्थ भुवि दण्डवद्भुठन् मनसिजेन शरण्य त्यस्वक उपगम्य प्राप्य
 ननाम किमु ? ॥ ३७ ॥

व्यापृतस्यति । रूद्रपरस्य रूद्रपरायणस्य गतरुद्रियस्य मन्वस्य
 नामादे पदे त्ययो गतरुद्राः सस्य योगेति यत् जप्ते जपो ननु सङ्गे भायक्तः
 सारियेति चकारा दिव स्तदादिलयः ससेत्यत्र जप्तं त्वाःदितयेति चकार-

उत्तमं स महतिष्म महीभृत् पूरुषं पुरुषसूक्तविधानैः ।
 द्वादशापि च स केशवमूर्तीर्द्वादशाक्षरसुदीर्यं ववन्दे ॥ ३६ ॥
 मल्लिकाकुसुमदुग्धभक्तेन स भ्रमीवल्लयितेन कृते तम् ।
 आसने निहितमैत्रेय साक्षात् कुण्डलीन्द्रतनुकुण्डलभाजम् ॥ ३७ ॥
 मेचकोत्पलमयी वलिबन्धुस्तद्वलिस्त्रगुरसि स्फुरति ध्व ।
 कौस्तुभाख्यमणिकुण्डिमवास्तुश्रीकटाक्षदिकटायितकोटिः ॥ ३८ ॥

स्यानुक्तसप्तशतार्णत्वादशस्रज्जर्वादिस्थाञ्जरिति भट्टञ्जीरस्वामी । तथा च
 जपिवर्मिण्यां वेति मङ्गोपाध्यायवर्धमानसूत्रम् । व्याघ्रतस्य व्यापार-
 वतोऽस्य मलस्य नयपल्लवस्येव लीला विलासो यस्य तं पाणिं रूद्रपरान्त
 परेषा सुपरितनानामनराणां श्रेणी रूद्राक्षमाला भद्राणां भङ्गिः
 प्रकारो मालेवाश्रयत श्रितवती ॥ ३८ ॥

उत्तममिति । स महीभृन्नलः उत्तमं पूरुषं पुरुषसूक्तस्य विधानैः
 विधिभिमहतिष्म पूजितवान् स नलो द्वादशाक्षरं सन्त्वं सुदीर्यं द्वाद-
 शापि च केशवस्य मूर्तीर्ववन्दे ॥ ३६ ॥

मल्लिकेति । स नलो भ्रमी वल्लयितेन वलयीकृतेन मल्लिकाकुसु-
 मानां दुग्धभक्तेन दुग्धमालारया मानवा समौ राजिकदुग्धभा दित्य-
 मरः । इवेति कटाक्षितं कन् । मल्लिकाकुसुमदुग्धभक्तेन भ्रमीवल-
 यितेन कृते तमित्यत्र पादान्तगुरुव च्छन्दःशास्त्रेऽभ्युपगम्यते कृते
 आसने निहितं उत्तमं पूरुषं कुण्डलीन्द्रस्य शेषस्य सम्बन्धिन्या स्तनोः
 शरीरस्य कुण्डलं वलयं भजति प्राप्नोति यस्तं साक्षादैक्षत ॥ ३७ ॥

मेचकेति । बरेरसुरविशेषस्य वःवः उखा तस्य वलिनः बन्धोः सन्
 विष्णोरसि मेचकोत्पलमयी तस्य नलस्य वलिस्त्रं पूजामाख्यं वलिः
 पूजोपहारः स्यात् पण्डित्यो वलिः कर इति विश्वः । कौस्तुभाख्यं कौस्तु-
 भरत्नमेव मणिकुण्डिमं मणिकुण्डिमं वास्तु वेदसभ्यस्यात्मन्या श्रियो

स्वर्णकेतकशतामि स हेम्नः पुण्डरीकघटनां रजतस्य ।
 मालयाऽरुणमणोः करवीरं तस्य मूर्द्ध्नि पुनरुक्तमकार्षीत् ॥ ४२ ॥
 नाल्यभक्तवलिरन्निवेद्यैस्तस्य हारिणमदेन स कृष्णः ।
 शङ्खचक्रजलजातवदचः शङ्खचक्रजलपूजनयाऽभूत् ॥ ४३ ॥
 राक्षि कृष्णलघुधूपजधूमाः पूजयत्यहिरिपुध्वजमभिक्षिन् ।
 निर्ययुर्भवृता भुजगा भीदुर्यशोमलिनिता इव जालैः ॥ ४४ ॥

कृष्णः कटाक्षोत्पापाङ्गदर्शनेन विकटायिताः विशालीभूताः कोटयो यस्याः
 सा तादृशी मती स्फुरतिष्म युयुमे ॥ ४१ ॥

स्वर्णेति । तस्य विष्णोर्मूर्द्ध्नि स्वर्णकेतकानां शतानि हेम्नः
 सुवर्णस्य मालया पुण्डरीकानां मसिताम्भोजानां घटनां रचनां रजतस्य
 मालया करवीरं कुसुम अरुणमणे. पद्मरागस्य मालया साधनेन पुनरुक्त
 मकार्षीत् कतवान् पुनरुक्तां पुनरुक्तञ्चेति नपुंसकमनपुंसकेत्यादिना
 एकवद्भावः ॥ ४२ ॥

नेति । नाल्यभक्तेऽधिकभक्तो बहिरसुरविशेषो यस्य स विष्णारक्ष
 निवेद्यैरुपहारैः नाल्यो महान् भक्तः बहिरसुरोपहारो यस्य भक्तमन्त्रोऽत्र
 मित्यमरः । सोऽभूत् नास्त्रा कृष्णः स विष्णुः हारिणमदेन कनूर्या
 कृष्णः कृष्णवर्षोऽभूत् कृष्णोवर्षे हरौ ध्वान्ने पिबे व्यासे युक्तेऽर्जुन
 रत्नजयपालः । शङ्खं चक्रं सुदर्शनं जलजातं पद्मञ्च तद्दन्त्या प्रतिमा
 यस्य स विष्णुः शङ्खानां चक्रे समूहे चक्रे सैन्ये रथाङ्गे च राष्ट्रे दम्भेतरे
 च वे । आद्यथा. सान्त्वयतां इत्यभययाप्यजयपालः । जनेन या पूजना
 तया शङ्खचक्रजनेन जातञ्चेति अर्वा पूजा अर्वा यस्य अर्वा पूजा
 प्रतिमयोरिति विश्वः । सोऽभूत् ॥ ४३ ॥

राक्षिःति । अक्षिन् राक्षि नने अहिरिपु गर्होध्वजो साङ्कनं
 दस्य त विष्णुं पूजयति मति अहिरिपुभिया यदुदयशः तेन मलिनिता

अर्घ्यनिस्वमणिमाल्यविमिश्रैः स्मरेजातिमयदामसहस्रैः ।

तं पिधाय विदधे बद्धरत्नवीरनीरनिधिमग्ममिवैषः ॥ ४५ ॥

अक्षसूत्रगतपुष्करवीजश्रेणिरस्य करसङ्करमेत्य ।

शौरिसूक्तजपितुः पुनरापत् पद्मसद्मचिरवासविलामम् ॥ ४६ ॥

कैटभारिपद्योर्नतमूर्द्धा सञ्जिता विचकिलस्वगनेन ।

जङ्गुजेव भुवनप्रभुणाऽभात् सेविताऽनुनयताऽऽयतमाना ॥ ४७ ॥

स्वानुरागमनघः कमलायां सूचयन्नपि हृदि न्यसनेन ।

गौरवं व्यधित वागधिदेव्याः श्रीमृहोर्ध्वनिजकण्ठनिवेशात् ॥ ४८ ॥

मलिनीकृता भवेन यन्मना धृता भुजगा इव कृष्णा लघवो धूपजा धुमाः
जालैः गवाक्षैर्निर्ययुर्निरगताः ॥ ४४ ॥

अर्थेति । एष नलोनिस्वानां मूल्यदरिद्राणां मणिमाल्यानां
माल्यैः विमिश्रैः मिश्राणितैः स्मरेणां विकसितानां जातिमयदानां
मालतीकुसुमस्रजां सहस्रैः तं विष्णुं पिधायच्छाद्य बद्धरत्नवीर-
नीरनिधौ दुग्धाक्षौ मग्ममिव विदधे ॥ ४५ ॥

अक्षसूत्रेति । शौरिसूक्तस्य जपितुर्नलस्य करसङ्करं सम्बन्धमेत्य
अक्षसूत्रगतानां पुष्करवीजानां श्रेणिमाला पद्ममेव सद्म तत्र चिरनिवा-
सस्य बद्धकाशावस्थिते विंशत्यं पुनरापत् प्राप्नवती ॥ ४६ ॥

कैटभारीति । सञ्जिताः समर्पिता कैटभारे विष्णोः पद्योश्चरणयो
रायतं दीर्घं मानं प्रमाणं व्यायतो दीर्घोमान ईर्ष्याकोपश्च यस्या मान
प्रमाणे प्रायादौ मान सितोद्यतौ षट् इति विश्वः । सा विचकिल-
स्रक् मल्लिकामाला नतो मूर्द्धा यस्य तेनानुनयता प्रसादयता अनेन भुवन-
प्रभुणा लोकनाथेन नलेन जलेश्वरेण ससुद्रेण च भुवनं विपिने तोय
इति विश्वः । सेविता सती जङ्गुजेशाभात् ॥ ४७ ॥

स्वेति । अन्वधो निर्दोषो विष्णुः हृदिदक्षिण न्यसनेनार्पणेन कमलायां
लम्प्यां स्वानुरागं सूचयन्नपि श्रीमृहोर्ध्वनिजकण्ठनिवेशात् ऊर्ध्वं निजे

इत्यवेत्य वसुना वञ्जनाऽपि प्राप्नुवन् सुदमचनया सः ।
 सूक्तमौक्तिकमयैरथ हारैर्भक्तिमैहत हरेरुपहारैः ॥ ४६ ॥
 दूरतः स्तुतिरवास्त्वियस्ते रूपमस्मदभिधास्तव निन्दा ।
 तन् क्षपस्व यदहं प्रलपामीत्युक्त्यर्ष्वमयमेतदवीचत् ॥ ५० ॥
 स्यः काय ! जडएव जनस्ते वर्णनं यदभिकल्प्यति कर्तुम् ।
 नन्वहर्षतिमहः प्रति सा स्यान्न प्रकाशनरससामयः किम् ॥ ५१ ॥
 मैत्र वाङ्मनसयोर्विषयो भूस्त्वां पुनर्न कथमुद्दिगतां ते ।
 उक्त्वा ततः कथुगस्य घनः स्यात् त्वभये घनप्रनाप्रुषतोऽपि ॥ ५२ ॥

कथं निवेद्याद्वैतोवाग्धिदेव्या वाग्दोषताया गौरव पूजां व्यधित
 कृतवान् ॥ ४८ ॥

इति । स नख इति पूर्वोक्तप्रकारेणः वेत्य ज्ञात्वा वञ्जनापि
 पशुना धनेन च सुद प्रीतिं नाप्नुवन् सूक्तमौक्तिकमयै हारै रूपाहारैश्च
 भक्तिमैहत हरिभक्ति मैहत ॥ ४६ ॥

दूरत इति । इति स्तुति दूरतः दूरे तव रूप मवास्त्विय व्यञ्जदभिधा
 व्यञ्जदीवा स्तुति निन्दा तत्तच्छात्कारणादहं प्रलपामि अनर्घकं वक्ष्मि
 ततः क्षमस्वेत्युक्तिः पूर्वं यस्मिन् तस्या भवति तथा अयं नखः एतद्व्य-
 साय मवीचत् उक्तवान् ॥ ५० ॥

मेति । हे स्वयंकाय ! स्वयंप्रकाश ! विष्णो ! जडो मूढ एव
 जनः ते तव वर्णनं कर्तुं अभिकल्पति याश्चरति ननु विष्णो ! अहर्षते
 सूर्यस्य महः तेजः प्रति सर्वास्तस्य तमसः अन्वकारस्य प्रकाशने रश्मि
 वाश्चा न स्यात्किं अपि त्व स्यादेवेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

मेति । हे विष्णो ! मम वाङ्मनसयोरचतुरेत्यादिना साधु
 विषये गोचरो भव भूः तथापि ते वाङ्मनसे त्वां कथं न उद्दिश्य
 न कथयतां द्विष्यति सञ्जन इत्यञ्जाहागोर्कोटि रूपं । तथा हि

कृद्गमस्यवपुषस्तव पुच्छास्फालनाज्जलमिवोद्धृतमब्धेः ।

श्वैत्यमेत्य गगनाङ्गणे तद्भादाविरस्ति विबुधालयगङ्गा ॥५३॥

भूरिष्टष्टितभूवलयाणां पृष्ठसीमनि क्रियैरिव चक्रैः ।

चुम्बिताऽवतु जगत् क्षितिरेचा कर्मठस्य कमठस्तव मूर्तिः ॥५४॥

दिक्षु यत्स्वरचतुष्टयसु शमभ्युपैमि चतुरोऽपि समुद्रान् ।

तस्य पोतिवपुषस्तव दंष्ट्रादृष्टेषु मम वास्तु जगत्याः ॥ ५५ ॥

उद्धृतिस्त्वदिक्षुपरिरम्भाल्लोप्रभिर्वहिरितैर्बहुदृष्टैः ।

ब्राह्मणमण्डमभवद्वलिनीपं केलिकील ! तव तव न मातुः ॥ ५६ ॥

मेघ अनाप्रवतः अलतमनस्यापि उत्कयोद्धृतुकयो सातकयो दुर्गस्य
द्वन्द्वस्य तदप्रये घनो मेघः स्यात् ॥ ५२ ॥

च्छेति । हे विष्णो ! च्छेदना कपटेन मत्स्यो मीनो यपुः शरीरं
यस्य तव पुच्छास्फालनात्ताडनाद्भेदो रुद्धैर्ध्वंसोद्धृतस्तत्क्षिप्रं जलं कर्तुं
गगनस्याङ्गणेन सङ्गात् श्वैत्यं श्वेतत्वमेव विबुधालयगङ्गा स्वर्गदी
भूत्वा आविरस्ति प्रादुर्भवतीति उद्धृता ह्यापो धवला दृश्यन्ते ॥ ५३ ॥

भूरीति । पृष्ठसीमनि पृष्ठप्रदेशे भूरिषु बह्वीषु ष्टिषु धृतानां
भूवलयाणां क्रियैर्मांसग्रन्थिभिरिव चक्रैश्चक्राकारराजिभिः चुम्बिता
स्पृष्टा क्षितेरक्षायां कर्मठस्य कुशलस्य कर्मणि धटोरच् । तव कमठो मूर्तिं
जगदवतु रक्षतु ॥ ५४ ॥

दिक्षिति । हे विष्णो ! दिक्षु चतुर्षु चतुरस्रतःसङ्घातानपि
समुद्रान् सुराणां चतुष्टयस्य पदमभ्युपैमि जानामि तस्य पोतिषो
वराहस्य वपुषस्तव जगत्या मम वास्तु वैश्वस्यानं दंष्ट्रादृष्टेषु मम
व्यस्तु ॥ ५५ ॥

उद्धृताविति । केलिकील ! क्रीडावराह । तव ब्रह्माण्डे न मातर-
काशमलभनात्सा मनः षष्ठ्येकवचनरूपं । तवोद्धृतौ उद्धरणे स्वलन्त्या

दानवीधगहनप्रभवस्त्वसिंह ! मानव रवैर्धनधीरैः ।
 वैरिदारिद्रिविषत्सुकृतास्त्रग्रामसम्भवभवन्मनुजार्हः ॥ ५७ ॥
 दैत्यभक्तुं रुदराब्धुनिविष्टां शकमस्यदमिवोडरतस्त्रि ।
 पातु पाणिसृष्टिपञ्चकनम्भांश्चिद्वरज्जनिभलग्नतदन्वम् ॥ ५८ ॥
 स्वेन पूर्यते इयं सकलाशा भो ! बलेन मम किं भवति ।
 त्वं वटुः कपटवाचि पटीयान् देहि वामन ! मनःप्रमदं नः ॥ ५९ ॥

इलाभूमेरुधराः परिरम्भाद्वेतो बद्ध यथा भयति तथा हृष्टैर्विकमितैः
 बहिर्ब्रह्माण्डस्य वद्विर्गतैः क्षेमभिः पावनैः साङ्गमण्ड मद्भागुं वति-
 नानां पूजाकटस्वकृणुमं अभवत् ॥ ५६ ॥

दानवेति । हे सिंह ! विषयो ! वैरिणः शत्रून् दानेन न द रयन्ति
 यानि तेषां दिविषत्सुकृता नां देवपुण्यानामेवास्ताः सा आद्यधानां यामि
 समृद्धे समदिव सम्भव उत्पत्तियस्य स भवतस्तत्र मनुजस्य नरस्य कर्हो
 भागो यस्य तत्तादृशः सन् दानदानां कोपः समृद्धय गहने प्रभव उत्प-
 त्तियस्य स त्वं घने सान्द्रधीरैः भयङ्करै रवैर्ध्वनिभिर्मानव रज ॥ ५७ ॥

दन्वेति । हे नरसिंह ! दैत्यभक्तुं रुदराब्धुनिविष्टां उदरपयःश्वी
 कूपे पुस्तेवाभ्यः प्रहिः कुरदन्वम् । निविष्टां शकमस्यद उडरत एव ते
 तव च्छिद्वरज्जनिभानि ररिण्डुतटाः समदण नि तस्य लग्नानि तस्य दैत्य-
 भतुं रज्जुषि यस्य श्रीपादिकः कुप्रत्ययः । अन्यस्य गीतदित्यमरः ।
 तस्यार्षानामेव कृष्णानामद्भुतानां पञ्चकस्यातु कूपे हि पतितामा न्युद्व-
 नाटाः न्युद्वृश कारेणोद्भूयन्ते ॥ ५८ ॥

स्वेनेति । भो ! बलेन सकला इयमाशा ममोरथो भरतः त्यथा स्वेन
 धनेन पूर्यते अवरुदं पूरणीयेत्यर्थः । अन्यस्य भो ! राजसिंघं सकला
 सर्वाशा दिगा त्रया दिशोः प्रीतेति विश्व । स्वेन त्प्रायेण बलेन सामर्थ्येन
 चर्वा प्रयते मम भवता किं प्रयीजयमित्येवं रूपः यां कपटवाचि कपटवचने

दानवारिररत्तिकाय विभूनेर्भ्रिष्म तेऽस्मि सुतरां प्रतिपत्तिम् ।
 इत्युदप्रपुलकं वलिनोक्तं त्वां नमामि कृतवामनमायम् ॥ ६० ॥
 भोगिभिः क्षितितले दिविवासं सन्धमेध्यसि चिरं ध्रियमाणः ।
 पाण्डुरेष भुवनं वितरेति ऋद्धवाग्भिरव वामन ! विश्वम् ॥ ६१ ॥
 आशयस्य विवृतिः क्रियते किं दित्सुरस्मि हि भवत्तरणेभ्यः ।
 विखमिष्यभिहितो वलिनाऽस्मान् वामन ! प्रणतपावन ! पायाः ॥ ६२ ॥

पटीवान् पटः त्वं हे वामन ! विष्णो ! न. अस्मि कं मनसः प्रमदं हर्षं
 देहि कुरु ॥ ५९ ॥

दानवरोति । हे वामन ! दानस्य वारिः पोरत्तिकाय वाञ्छक य
 ते तुभ्यं विभूने. सम्पत्ते. प्रतिपत्तिं दानं सुतरामत्यर्थमस्मिन् इहम् अस्मी-
 त्वेतद्व्ययं अस्मि त्वमहमर्थेऽस्मि कामये वशनापीत्यस्य लडुत्तमपुरुषैकवच-
 नम् । अन्यच्च, हे वामन ! त्वं दानवानामसुराणां अरिः शत्रुर्विष्णु-
 रपि सुतरामत्यर्थन्ते कार्यं विभूतेः सम्पत्तेः प्रतिपत्तिं ज्ञानज्ञास्मि । अह-
 मस्मि कामये इत्यनेन प्रकारेण उदयाः पुलकाः यस्मिन् तदुद्यथा भवति तथा
 वलिना दानवन्द्रेयोक्तं कृता वामनरूपा माया येन तं त्वां नमामि ॥ ६० ॥

भोगिभिरिति । हे बले ! क्षितितले भूलोके दिवि स्वर्गे चिरं बहु-
 कलं वासं ध्रियमाणस्तिष्ठन् छुट् अवस्य. न इत्यस्य रूपं येन विरम्भोगिभिः
 भोगः सुखं तद्वद्भिः सह सन्ध्वं सन्धमेध्यसि एष पाण्डुरहस्तो भुवनं जलं
 वितर देहि अन्यच्च, हे बले ! क्षितितले रसः तले पाताल एव दिवि स्वर्गे
 भोगिभिः कर्षेवास अधः स्वरूपयोरस्त्वं तत्रमिन्द्रमरः । चिरं स्थिति
 मेध्यसि एष पाण्डुर्भुवनं लोकं भुवनं पिष्टपे तोय इत्यजयपालः । वितरेत्य-
 नेन प्रकारेण ऋद्धवाग्भिः कपटवचनैः हे वामन ! विश्वमव रच ॥ ६१ ॥

आशयस्येति । हे वामन ! शयस्य हस्तस्य विवृतिर्विस्तृतिः आः क्रियते
 किं आ इति वाक्योपक्रमे आः प्रष्टव्यं स्तौ वाक्येऽप्रीत्यमरः । भवतश्च-
 षोभ्यस्त्रिभ्यश्चरणेभ्यो विश्वं जगत् दित्सुर्दातमिच्छुरस्मि हि अन्यच्च हे

क्षत्रजातिर्दियाय भुजाभ्यां या तथैव भुवनं सृजतः प्रोक्त् ।
 जामदग्न्यवपुषस्तव तस्यास्तौ सयार्थमुचितौ विजयेताम् ॥६३॥
 पांगुला बद्धपतिर्नियतं या वेधसाऽर च रूषा नवखण्डा ।
 तां भुवं कृतवतो द्वित्रभुक्तां युक्तकारितरता तव जीयात् ॥६४॥

वामन ! आशयस्य अभिप्रायस्कन्द आशय इत्यमरः । विवृतिः विवरणं
 किमर्थं क्रियते भवश्चरणेभ्यः पूजितय भवते विश्व दित्त्वरश्च ह्यित्यनेन
 प्रकारेण बलिनाः दानेन्द्रेण व्यभिहित उक्तः त्वं प्रणतानां पावन ! हे
 वामन ! अस्मान् पायः पारज्जष इत्यस्य शपिण्डो मध्यमपुरुषैक-
 वचनम् ॥ ६३ ॥

क्षत्रेति । हे विष्णो ! प्राग्भुवनं सृजतस्तव दोष्यां द्विभुजाभ्यां
 सकाशात् यः क्षत्रजातिर्दियाय उद्भूता व सृष्टोराजन्यः कृतवतो
 सुते । जामदग्न्यः परशुरामो यदुयस्य तव तस्याः क्षत्रजातेर्नयर्थ उचितौ
 कार्यं हि कारणे लीनं भवतीत्योचित्यन्तौ भुजौ विजयेतां विपराभ्यङ्गे-
 ष्टडाद्रेयः ॥ ६३ ॥

पांगुलेति । हे जामदग्न्य ! विष्णो ! या भूः पांगुला रजोयुक्ता स्त्री-
 रिण्यो च नग पांगुपाण्डुभ्यश्च तिमत्वदीयोलच् । स्त्रीरिण्यां पांगुला चस्या
 इत्यमरः । नियतन्द्रुतं बहवः पतयः पारिवारिकाः पञ्च काराच सस्याः
 सा बद्धपतिः सती वेधसा बद्धा रूषाः कोपेन हेतुना नवखण्डाकानि
 खण्डानि भरत दीनि वर्षाणि शकनानि यस्याः सा अरवि रचिता तां
 भुव द्विजैः ब्राह्मणैः पञ्चभिश्च दन्विप्रागडजा द्विजा इत्यमरः । भुक्त-
 वनुपूतां कृतवतो तव युक्तकारितरता जीयात् जयतु बद्धपतिवन्धका हि
 स्त्री भवती खण्डमः कृत्वा त्रिप्रा पञ्चभिः खियते अत्र सृष्टिः गुरुन्
 दारयत गुरुनिजापत्यप्रमापिण्यो । यिकृत्वा करनःसौधी कृत्वा गोभिः
 प्रमापत्रेदति ॥ ६४ ॥

कार्तवीर्येति । हे वैष्णवेय ! वैष्णवापत्य ! विष्णो ! स्त्रीभ्योऽङ्क् ।
 कार्तवीर्यस्य भिदुरेण नाशकेन भिदः कर्तरि कुरच् भवता दयास्ये

कार्तवीर्य्यभिदुरेण दगास्ये रैण्केय । भवता सुखनाशे ।
 कालभेदविरहादसमाधिं नीमि राम ! पुनरुक्तिमहं ताम् ॥ ६५ ॥
 हस्तलेखमसृजत् खलु जन्मस्थानरेणुकमसौ भवदर्थम् ।
 राम ! राममधरीकृततत्तल्लेखकः प्रथममेव विधाता ॥ ६६ ॥
 उद्भवज तनुजादज ! कामं विश्वभूषण ! न दूषणमत्र ।
 दूषणप्रथमनाय समर्थं येन देव ! तव वैभवमेव ॥ ६७ ॥
 नो ददासि यदि तत्त्वधियं मे यच्छ मोहमपि तं ! रघुवत्स !
 येन रावणचमूर्धुधि मूढा तन्मयं जगदपश्यदशेषम् ॥ ६८ ॥

रावणे सुखमनायासं यथा भवति तथा नाशे सति रावणञ्छितवतः कार्त-
 वीर्यस्य योजेता तस्य रावणः सुखनश्येव भवति कालभेदस्य विर-
 हादसमाधि परिहारहीनत्वे तव रामेण दाशरथिना पुनरुक्तिमहं
 नीमि ॥ ६५ ॥

हसति । हे राम ! दाशरथे ! अधरीकृतास्तिरस्तुता स्ते ते ले-
 खकाः लिपिकारा लेखा देयाश्च येन सः अधरीकृततत्तल्लेखकः देवपत्ने
 शेषाद्दिभाषेति कप् समासान्तः । तादृशोऽसौ विधाता जन्मस्थानं रेणुर्यस्य
 तं रामं परशुरामं भवदर्थं हस्तलेखमसृजत् सृष्टवान् खलु लेखको हि
 कौशलसिद्धार्थमादौ लेखान्तराण्य लिखित्वा क्षिपति ॥ ६६ ॥

उद्भवति । न जायत इत्यज ! विष्णो ! अजस्य पुत्रस्य तनुजादृशरथात्
 काम यथेच्छ उद्भव जायस्य भवतेर्लोटिसिपि रूपं । हे विश्वभूषण ! अत्रा-
 र्थिद्वजस्य तव तनुजोद्भवनेन दूषण नास्ति कृत इत्याशयेन हेतुना देव !
 तव वैभवमेव दूषणस्य कलङ्कस्य राजसविशेषस्य प्रथमनाय तापनाय
 समर्थम् ॥ ६७ ॥

नेति । हे रघुवत्स ! रघुनन्दन ! विष्णो ! मे मह्यं तत्त्वे ब्रह्मणि
 धिय बुद्धिं नो ददासि तर्हि येन मोहेन युधि युद्धे रावणस्य चमः सेना
 मूढा आन्ता शेषं जगत् तन्मयं रामात्मकमपश्यत् तं मोहमपि मे मह्यं
 : आदेहि ॥ ६८ ॥

आज्ञया च पितुरज्ञभिगा च श्रीरक्षीयत महीप्रभवा हिः ।

लङ्कितश्च भवता किमु न दिव्यारिराशिदक्काङ्कगलङ्कः ॥ ६६ ॥

कामदेवविशिखैः खलु नेशं माऽर्पयञ्जनकजामिति रक्तः ।

दैवतादमरणे वरवाच्यं तथ्ययत् स्वमपुनाङ्गवदस्त्रैः ॥ ७० ॥

तद्युगो हपति कम्बुकदम्बं शम्बुकस्य न किमम्बुधिचुम्बि ।

नामशेषितमसैन्यदगास्यादस्ताप यः सौ तत्र हस्तात् ॥ ७१ ॥

दृष्टदारविरहे वैप्रयोधिस्त्वं शरण्य ! शरण्यं स ममैधि ।

लक्ष्मणत्रयवियोगज्ञगानौ यः स्वजीवितहृणाङ्कतियत्वा ॥ ७२ ॥

आज्ञयेति । हे विष्णो ! राम ! पितृदशरथस्यादया वनं गच्छेत्से-
वंहृष्टया च अज्ञभिगा मिय्यापवादकरेभ्यो मूढेभ्यः सकशाङ्गिया च मही-
प्रभव उत्पत्तिस्थानं वक्षाः सा श्रीराजानश्रयोः सीता च द्विद्विवारं
ना हीयत परित्यक्ता एव उदकस्याहू समीप गच्छन्ती या सा लह्या वक्ष्य
स वरिराशिः वत्रममूह्य भवता दिने लङ्कितः किमु ? अपि तु लङ्कित
तएव ॥ ६६ ॥

कापेति । हे राम ! विष्णो ! जनकजां सीतामपेयदृष्टत् यदत्रं
कामदेवस्य मज्जयस्य विशिखैर्वीर्यमा नेशं मा ग्लानि प्राप नशेः पुषा-
दित्व क्षयिमन्योरचि एत्व वक्रव्यत् नमाह्योग रत्नहभावः । दैवताद-
मरणे मरणाभावे विषये वरवाक्यं दैवस्य सर्गस्य पथ्यत्वं न ममिष्यसी-
त्सेवं रूप तथ्ययत्तथ्यं कुर्वदूक्षा रावणो भवतः तव वक्ष्यैः स्वमात्मानम-
पुनात् पूतव नृ ॥ ७० ॥

तदिति । हे राम ! विष्णो ! नामशेषितः कथामात्रशेषित स-
मैन्यः सैन्यसङ्घितः दशास्यो रावणो वेन तस्यात्तय हस्तादसौ शम्बुको-
उदकमटर्षन नःश माप शम्बुकस्य शूद्रमुनिविशेषस्य शम्बुधिचुम्बि ययः
शम्बुनां कदम्बं कर्म न हसति किं अपि तु हसन्तिवेत्यर्थः ॥ ७१ ॥

रुहेति । हे शरण्य ! राम ! यस्त्वं लक्ष्मणस्य सौमित्रोः क्षण-
निगमन जय नौ अग्नौ स्वजीवितस्येव तथस्याङ्कतयः यत्त्वा रटवान्

क्रौञ्चदुःखमपि वीक्ष्य युवा यः श्लोकमेकमसृजत् कविराद्यः ।

स त्वदुत्थकरुणः खलु काव्यं श्लोकसिन्धुमुचितं प्रववन्ध ॥ ७३ ॥

विश्रवःपितृकथापुमनर्हं सश्रवस्त्वमनयेत्युचितञ्च ।

त्वं चकर्त्तिय न शूर्पणखायाः लक्ष्मणेन वपुषा श्रवसी वा ॥ ७४ ॥

ते हरन्तु निफतिव्रतति मे यैः स कल्पविटपी तव दीर्भिः ।

ऋद्धयादवतनोरुदपाटि स्पर्द्धमान इव दानमदेन ॥ ७५ ॥

सुयुजोः कनिष्कस्य त्वमिष्टदाराणां सीतायाः सम्बन्धि यिरहस्य और्वस्येव
पयोधिः सन् मम शरणं रक्षिता एधि भव प्रेयसीभ्यो भ्रातृस्नेहो गरी-
य निरति तात्पर्यम् ॥ ७२ ॥

क्रौञ्चेति । हे राम ! विष्णो ! आद्यः कविः वाल्मीकिः क्रौञ्चयो-
र्दुःखमपि वीक्ष्य युवा एकं श्लोकं सा निघाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः
समाः । यत् क्रौञ्चमिथुनादेक मवधोः काममोहितमिति असुं श्लोकम-
सृजत् सृष्टवान् स आद्यः कविः त्वदुत्था भवदुद्भवा करुणा यस्य तादृशः
सन् काव्यं श्लोकसिन्धुं मुचितं यथा भवति तथा प्रववन्ध ॥ ७३ ॥

विश्रव इति । हे राम ! विष्णो ! विश्रवाः पितः तस्याः सा विश्रवः
पितृकानन्दतरेति कप् समासः । तथा अनया शूर्पणखया सश्रवस्त्वं
श्रोत्रसङ्घितत्वं आपुमनर्हं मित्युन्नितञ्चः सन् लक्ष्मणेन वपुषा शूर्पण-
खायाः श्रवसी श्रोत्रे किं वा न चकर्त्तिय किं न कृतवानसि ॥ ७४ ॥

त इति । हे विष्णो ! कृष्ण ! ऋद्धयादवतनोः लोलासीकृत-
यादवशरीरस्य तव यैर्दीर्भिः दानमदेन त्यागदर्पेण हेतुना स्पर्द्धमान इव
स्थितः सन् कल्पविटपी पारिजातः उदपाटि उत्पाटितः ते दीर्घो भजौ
मे मम सम्बन्धिनि निर्हृतिमलक्ष्मीमेव व्रततिक्लतां स्यादलक्ष्मीस्तु
निर्हृति रित्यमरः । वक्त्रो ह व्रततिर्लतेत्यमरः । हरन्तु । कृष्णेनो-
त्पाटितः पारिजात इति पौराणिकी कथात्वादुसम्भेया ॥ ७५ ॥

शालकेलिषु तदा यदलाषीः कर्परीभिरभिहृत्य तरङ्गान् ।
 भावित्राणभुजभेदनलीलासूत्रपात इव पातु तदस्मान् ॥ ७६ ॥
 कण्येयक्तिविफलां खलु कर्तुं सञ्जिताञ्जुनरथाय नमस्ते ।
 केतनेन कपिनोरसि शक्तिं लक्षणं कृतवता हृतगल्यम् ॥ ७७ ॥
 नापगेयमनयः सद्यशीरं द्यां वरेण नितरामपि भक्तम् ।
 मा स्म भूत् सुरबधूसुरतन्त्रां दिश्यपि व्रतविलोपभियेति ॥ ७८ ॥

व उति । हे विष्णो ! कृष्ण ! तदा तस्मिन् समये शालकेलिषु शिशु-
 क्रोडासु कर्परीभिः कलशवद्वैः अपव्यविवक्षया स्तौत्वां । स्त्री स्या-
 त्काविन्दुमाल्यादि विवक्षापचये यदिति । अभिहृत्य तरङ्गान्भूमीन्
 यदलाषीः । लूनवानसि शिशवो हि स्वयंस्वयं स्तरङ्गान् च्छिन्दन्ति
 तत्तरङ्गवचनकर्तुं भाविन्त्यः । भाविष्यन्त्या व णस्यासुरविशेषस्य मुजनां
 भेदनस्यैव लाडायाः सूत्रपातइव स्थितमस्मान् प्रात्ययत् ॥ ७६ ॥

कर्षेति । हे विष्णो ! कृष्ण ! उरसि शक्तिरयुर्ध्वशेषो यस्य तं
 व्यामर्धमस्तकान् स्नाङ्गदकम् इति सप्रत्यलुक् । क्षणं सौभिलिहृतं
 यत्पुं दक्षान्तं कृतवता केतनेन लाञ्छनेन कपिना हृतमता कर्णस्य राधे-
 यस्य शक्तिं कारुण्यसमर्थयोः शक्तिरित्यमरः । अफलप्रत्यय कर्तुं सञ्जि-
 ताञ्जुनरथो येन तस्मै ते तुभ्यं अञ्जुनसुरथये नमोऽस्तु ॥ ७७ ॥

नेति । हे विष्णो ! कृष्ण ! व्रतस्य बधूवर्थस्य भोगोहि यावत्करारे
 ब्रह्मवर्षं सङ्गृह्णितवान् विलोपान् दत्तकथादुर्भया हेतुना दिव्यस्वर्गेऽपि
 सुरबधूनां रथादीनां सुरतस्य नमोऽस्तु इति । अमिषः काकभृदिति
 विचार्य अत्र करणे दयानुः कारुणिकं गन् सृष्टिःशोच्यदिना
 व्यामर्धप्रत्ययः नितरां भक्त्यापगेयं गार्ह्यं भाष्यं कथंते वरेण द्यां
 स्म त्वमनयः भीतवान् ॥ ७८ ॥

घातिवार्किकुचकण्ड्यालुर्जैवितेन्दुकुलपार्थकृतार्थः ।

अर्द्धदुःखमुखमभ्यनयस्त्वं साश्रुभानुविहसद्विधुनेत्रः ॥ ७६ ॥

प्राणवत्प्राणयिराध ! न राधापुत्रगतसखता सदृशी ते ।

श्रीप्रियस्य सदृगेव तव श्रीवत्समात्महृदि धर्तुमजस्त्रम् ॥ ८० ॥

हृद्यगन्धवह ! भोगवतीशः शेषरूपमपि विश्वदशेषः ।

भोगभूतिमदिरारुचिरश्रीरत्नसत्कुमुदबन्धुरुचिस्वम् ॥ ८१ ॥

घातितेति । घातितो योऽर्कसुतः कर्णस्तस्मिन् दयालुः जैवितेन जैवकेन इन्दुकुचेन चन्द्रान्वयजातेन पार्थेनार्जुनेन कृतार्थः सन् साश्रुः सवाःष्यो भानुः सूर्यश्च विहसन् विधुचन्द्रश्च नेत्रे दक्षिणदक्षिणे यस्य सत्वं दुःखं सुखञ्च दुःखसुखं अर्द्धं नपुंसकमित्येकशेषः । अभ्यनयः अभिनीतवान् ॥ ७६ ॥

प्राणेति । प्राणवत्प्राणयिनी प्रेयसी कृता राधा श्रीविशेषो यस्य तस्य सखद्विः प्राणवत्प्राणयिराध ! कृष्ण ! ते तव राधापुत्रस्य कर्णस्य गत्र रज्जुनस्तस्य सखा राधापुत्रगतसखः तस्य भावस्तत्ता सा सदृशी योग्यः तव श्रीः प्रिया लक्ष्मीः यस्य तस्य तव श्रीवत्समात्मनविशेषं श्रियो लक्ष्म्याः वत्सं शिशुञ्च अजस्रं सर्वदा आत्मनो हृदि धर्तुं सदृक् सदृशमेव राधाप्रियस्य राधासुखद्वेषिणसख्यमनुचितं श्रीप्रियस्य हृदि श्रीवत्सधारणं युक्तमिति राधाश्रीवत्सशब्दाभ्यां च्छन्नोक्तिः ॥ ८० ॥

हृद्येति । हृद्यस्य मणोहरस्य गन्धस्य सौरभस्य वह्नो हृद्यगन्धवहः तस्य सम्बोधनं हे हृद्यगन्धवह ! त्वं भोगवत्याः ककुद्भिकन्याया रीशः भर्ता भोगस्य सम्भोगस्य भूतिः समृद्धिः भूतिकारिणीत्यर्थः । भोगभूत्या मदिरायाः सुरप्रिया रुचिं दीप्तिं राति ददाति या सा श्रीः शरीरशोभा यस्य मदिरापाने हि जेतं लोहितं भवति । अतः परभागलोभात् रुचिरश्रीकत्व उल्लसन्ती प्रकाशमाना कुमुदानां कैरवाणां बन्धीचन्द्रस्य रुचिः शरीर-

रेवतीश ! सुषुमा किल नीलस्याम्बरस्य रुचिरा तनुभासा ।
 कामपाल ! भवतः कुमुदाविर्भावभावितरुचेरुचितैव ॥ ८२ ॥
 अर्द्धचक्रवपुषाऽर्जुनबाह्वन् योऽलनात् परशुनाऽथ सहस्रम् ।
 तेन किं सकलचक्रविलुने वाणवाहनिचयेऽहति चितम् ॥ ८३ ॥

कार्त्तिकस्य स तादृश सन् शेषस्थानलस्य रूपं शरीरं विश्वदपि अशेष
 सर्वात्मकोऽसि बन्धमद्रण्य हि शेष इति प्रसिद्धिः यो हि शेषः स कथ-
 मशेष इति शब्दतो विरोधः । अन्यत्र हे पिण्णो ! हृद्यो हृदिस्थो
 गन्धवहो वायु राह्वारो यस्य सर्पाहि वाताशना भवन्ति । भोगवत्या
 नागानां कन्यानां भोग सुखेऽस्त्यादिभ्रता बहुश्च फणकाययो रित्यमर ।
 रेयः स्वामो हृद्यगन्धवहस्यसौ भोगवती शयेति विशेषणसमासः । भो-
 गनां फणानां भोग भूतिबाहुल्यमस्यास्तीति भोगभूतिमान् इलाया
 भूमे इरा भुवावसुराभ्यां इत्यमरः । रुचि मिच्छां राति ददातीति
 यो विशेषो भूमे भर्ता तस्य श्रीः शोभा यस्य स इरा रुचिरश्री भोगभूति-
 भायासौ इरा रुचिरश्रीश्चेति कर्मधारयः । उल्लसन्ता कुमुदे कुमुदाख्ये
 भर्तं कुमुदं कैरवे रक्तपङ्कजे कुमुदः कपो । दैत्यान्तरे च दिङ्नाग-
 नागयोः परिर्कतित इत्यभयत्रापि विश्व । बन्धो स्रजने रुचिः प्रीतिर्यस्य
 स तादृशस्य शेषस्थानलस्य रूपं विश्वदपि त-सशेषोऽसि सर्वात्मकत्वा-
 द्विष्टो रितिभावः ॥ ८१ ॥

रेवतीति । रेवत्या कन्यायाः ककुब्जान्यायाः ईशो भर्ता तस्य
 भस्वोधनं रेवतीश ! भोः कामपाल ! कामपालो हृलायध इत्यमरः ।
 कोः पृथिव्याः गोत्रा कः पृथिवी पृथ्वीत्यमरः । हृदः प्रीतिः स्वा-
 विभांदाय आवृता रुचिः प्रीतिर्यस्य तस्य भवतः तनुभासा देहशोभया
 नीलस्याम्बरस्य रुचिरा रुचिं रार्ताति रुचिरा सुषुमा उचितैव ॥ ८२ ॥

१८८- हे पिण्णो ! य परशुरामः पक्रसार्द्धं अर्द्धचक्रं वपुः

पाञ्चजन्यमधिगत्य करेणापाञ्चजन्यमसुरानिव वत्ति ।
 चेतनाश्च किल पश्यत किं नाचेतनोऽपि मयि मुक्तविरोधः ॥८४॥
 तावकोरसि लसद्वनमाले श्रीफलद्विफलशाखिक्रयेव ।
 स्थीयते कमलया त्वदजस्रस्यर्गकण्टकितयोत्कचया च ॥ ८५ ॥

शरीरं यस्य तेन परशुना साधनेन सहस्रमर्जनस्य कार्तवीर्यस्य ककुभट्टस्य
 च अर्जनः ककुभे पार्थे कार्तवीर्यमयुषयो रिति विश्वः । बाहून् भुजान् अ-
 यगद्दः कात्स्न्ये अथो अथतद् अम इति तथाचामरसिंहः मङ्गलानन्-
 रारम्भ प्रप्रकात्स्न्ये अथो अथेति । अलुनात् तेन सकलेन सम्पूर्णेन चक्रेण
 सुदर्शनेन विलूने च्छिन्ने बाणस्य बाणासुरस्य कुरण्टकवृक्षस्य च बाणौ
 दानवमेदे तु शरे दासीकुरण्टकइत्यजयपालः । बाहूनां निचये समूहे
 विषये तव किञ्चित् नान्नीत्यर्थः । ककुभच्छे दिनः कुरण्टकच्छे दो-
 नाश्चये विहृत्यैतदप्यनुसञ्चयेयम् ॥ ८३ ॥

पाञ्चजन्यमिति । हे विष्णो ! पाञ्चजन्यं शङ्खं वहिर्देवपञ्चजनेभ्य
 चैति वक्तव्यात् । शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यइत्यमरः । पाञ्चजन्यञ्जला-
 नाञ्च सम्पाद्या सततं करेण हस्तेनाधिगत्य प्रप्य सुरान् यत्ति ब्रवांसि
 वच परिभाषायां इत्यस्यादादिकस्य लटि सिपिरूपं । किमित्याह हे
 असुराश्चेतनाश्च चैतन्यवन्तोऽभयन् किल अचेतनः अपाञ्चजन्योऽपि मयि
 पूर्वोक्तप्रकारेण मुक्तो विरोधो येन स किं न पश्यत ॥ ८४ ॥

तावकेति । लसन्ती वनमाला यस्मिन् अनेन वनमालाया आल-
 वालयलयत्वं सूचितं । तस्मिन् तापके त्वत्सम्बन्धिन्युरसि तवाजस्रं स्पर्शेन
 कण्टकितया उद्धतौ कुचौ यस्यास्तया कमलया लक्ष्म्या श्रीफलस्य मालर-
 वृक्षस्य सालूरश्रीफलावपीत्यमरः । हे फले यस्यां सा या शाखिका
 अल्पा शाखिका तयेव स्थीयते भावे लकारः ॥ ८५ ॥

त्यज्यतइति । हे विष्णो ! उच्चैर्महत्सुभगभूयं सुभगत्वं सुबोधव
 इति कथम् । शिखिबन्धिव ते तव करो जलजनं पद्मेन न त्यज्यते कुसुदानां

त्यज्यते न जज्ञेन करस्ते शिञ्जितुं सुभगभूयमिवोच्चैः ।

आननश्च नयनायितविम्बः सेवते कुसुदहामकरांशुः ॥ ८६ ॥

ये हिरण्यकशिपुं रिपुमुच्चैरावणश्च कुरुवीरचयं च ।

हन्त हतुमभवंस्तत्र योगास्ते नरस्य च हरेयु जयन्ति ॥ ८७ ॥

केयनर्द्धभवता भवता हे मायिना ननु भवः सकृन्स्वम् ।

शेरवानपि भजन्तःशेषं वेद वेदनयनी हि जनस्वाम् ॥ ८८ ॥

प्राग्भवेद्दग्दुग्भवगुम्फान्मक्तियुक्तिविहताविह तावत् ।

नापरः स्फुरति कस्यचनापि त्वसमाधिभवधूय समाधिः ॥ ८९ ॥

कैरवाणां हामकरा हामकारिणः करा अशो यस्य स चन्द्रश्च नयनायित
नयनवटाचरितं विम्बः मण्डलं यस्य चन्द्रो हि विष्णोर्वागीश्वरत्वेन वर्तते स
तादृशः सन्नश्चैः सुभगभूयं शिञ्जितुमिवाननं सेवते ॥ ८६ ॥

यदिति । हे विष्णो ! उच्चैर्महान् हिरण्यकशिपुं रावणं कुरुवीरचयं
च दुर्योधनप्रभृतीनाञ्च समहन्तु यथाक्रमं नरस्य हनुष्यस्य हरे सिद्धस्य
नरस्य मनुष्यस्य दाशरथेः हरेः कपेः सुर्यावस्य च अर्जुनस्य हरे कृष्णस्य
चर्जुनस्य च नरोऽज्ञेने मनुष्ये चेति यादवः । यमानिमेन्द्रचन्द्रार्कविष्णु-
सिंहःशुभाजिषः शुभाङ्कपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिष्वित्यमरः ।
योगाः सम्भ्रविशेषः अभवन् । जयन्ति । हन्तेति हर्षे ॥ ८७ ॥

केति । हे विष्णो ! मायिना मायाविमा व्रीह्यादिवादिनि ।
भवता त्वयः केषु भवस्य यम्भोः सङ्घारस्य च अर्द्धमर्द्धभव तस्य मायसत्ता
ना कञ्चे कडा कि शब्द आशेषः सफलः हनुष्योभयः संस रस्व ननु रति
प्रसिद्धौ शेषतःभनन्तनामुपयुक्तादन्वत्वं च शेषः सहर्षणे नञ् उपयुक्तेऽ
न्तेऽश्रधावपति विश्व । भजन्तः प्राग्भवेत्सर्वं त्वां वेदं पुरुषपदे
सर्वमित्यादि नयनं यस्य स जनो वेदतोऽशेषं सकलमनल दन्वश्च वेद
वःनःतिङ् ॥ ८८ ॥

प्रागिति । हे विष्णो ! प्राग्भवे पूर्वजन्मभिः दग्दुग्भवानस-